

**GESELLSCHAFTSRECHTLICHE
TRANSFORMATIONEN VON
WIRTSCHAFTLICHEN SYSTEMEN IN DEN
ZEITEN DER NEO-INDUSTRIALISIERUNG**

Monographie

*herausgegeben vom Doktor der Wirtschaftswissenschaften,
Professor Pasichnyk Yu.*

Verlag SWG imex GmbH
Nürnberg, Deutschland
2020

Verlag SWG imex GmbH

Gesellschaftsrechtliche Transformationen von wirtschaftlichen Systemen in den Zeiten der Neo-Industrialisierung

Genehmigt durch die Entscheidung
der Akademie der Wirtschaftswissenschaften der Ukraine

Rezensenten

Doktor der Wirtschaftlichen Wissenschaften, Professor Shirinian Lada

Doktor der Wirtschaftlichen Wissenschaften, Professor Alekseev Ihor

Doktor der Wirtschaftlichen Wissenschaften, Professor Khrapkina Valentyna

Gesellschaftsrechtliche Transformationen von wirtschaftlichen Systemen in den Zeiten der Neo-Industrialisierung. Kornieiev V., Pasichnyk, Yu., Radchenko O., Khodzhaian A. und andere: Collective monograph. Verlag SWG imex GmbH, Nuremberg, Germany, 2020. 715 p.

ISBN 978-3-9819288-3-4

Die Ausgabe ist an Wissenschaftler, Fachleute des Finanzsektors, Lehrer, Studenten und anderen Interessengruppen gerichtet.

Alle eingereichten Materialien werden in der Redaktion des Autors veröffentlicht und selbst die Autoren sind für die Originalität, Gültigkeit, Vollständigkeit und Richtigkeit des präsentierten Textes verantwortlich.

ISBN 978-3-9819288-3-4

© 2020 Verlag SWG imex GmbH

© 2020 Kornieiev, V.V., Pasichnyk, Yu.V.,

Radchenko, O.D., Khodzhaian, A. O. und andere

VORWORT

Moderne Globalisierungsherausforderungen, die sich unter den Bedingungen der Neu-Industrialisierung bilden, haben bedeutenden Einfluss an Funktionierung und Entwicklung von allen Ländern der Welt und die Ukraine ist darunter auch keine Ausnahme. Unter Berücksichtigung der Pandemie des Coronavirus, von der die ganze Welt betroffen ist, werden neue Existenzformen von Staaten nicht nur unter diesen Bedingungen, sondern auch in der Zukunft besonders relevant. Jetzt sind alle Probleme des Staatswesens, einschließlich der nationalen Sicherheit in den Bereichen von Medizin, Ernährung, Finanzen, Industrie und Sozialschutz, offensichtlich.

Angesichts dieser komplizierten Bedingungen der weltweiten sozialen Entwicklung, wird das Problem der Suche und der Verwendung von neuen Ansätzen zur Lösung aktueller und perspektiver Probleme für die Ukraine aktualisiert. Es soll auch hingewiesen werden, dass in unserem Land, angesichts der permanenten instabilen politischen und wirtschaftlichen Lage, die Volkswirtschaft weiter rückläufig ist. Aus diesem Grund erfordert die Situation im Land Einführung aus der Seite von Regierung der Reihe von Präventionsmaßnahmen und Einsatz von Instrumenten der Wirtschaftsregulierung, und auch Aufbau von Mechanismen zur Überwindung von Krisen und zur Wirtschaftswiedergeburt. Probleme der Überwindung der Krisenphänomenen und der Minimierung ihrer Auswirkungen auf die Bevölkerung und die Unternehmensstrukturen wird nicht nur von den Behörden, sondern auch ukrainischen Wissenschaftlern erforscht. Die Ergebnisse ihrer Forschung, einschließlich Vorschläge zu den Perspektiven für die Entwicklung des Wirtschaftssystems in der neoindustriellen Ära, werden in kollektiver Monographie „Gesellschaftsrechtliche Transformationen von wirtschaftlichen Systemen in den Zeiten der Neo-Industrialisierung“ zusammengefasst.

Die Monographie „Gesellschaftsrechtliche Transformationen von wirtschaftlichen Systemen in den Zeiten der Neo-Industrialisierung“ enthält fünf Abschnitte, die der Forschung der Entwicklung von den einzelnen Wirtschaftszweigen in dieser Epoche gewidmet sind. Besondere Aufmerksamkeit haben die Autoren an den Problemen der nationalen Sicherheit, den rechtlichen Grundlagen der sozialen Entwicklung und der Funktionierung von Unternehmensstrukturen konzentriert. Die Autoren haben auch nicht ohne Aufmerksamkeit die Wandeltransformationen in der Wirtschaft, die sich auf den Einsatz digitaler Technologien und Innovationsaktivitäten von Unternehmenssubjekten konzentrieren, verlassen.

Im ersten Abschnitt der Monographie „Finanzpolitik der Integrationsprozessen der Stadt“ haben die Autoren Problemaspekte der Verwaltung der öffentlichen Schulden und Kapitalisierung des Finanzsektors erforscht. Die Wissenschaftler haben die Hauptvektoren des europäischen Integrationskurses der Ukraine und der Transformation des Finanzsystems identifiziert. Besonderes Augenmerk wird auf die Probleme und Richtungen ihrer Lösung in Bezug auf die Kreditpolitik und die Finanzinstitutionen des Staates sowie auf Instrumente des sozialen Schutzes der Bevölkerung gelegt.

Die Fragen der nationalen Sicherheit, der Wettbewerbsfähigkeit und der Monopolisierung der Volkswirtschaft wurden im zweiten Abschnitt „Volkswirtschaft als Indikator für die wirtschaftliche Entwicklung des Landes“ erörtert. Die Autoren untersuchten die Problemaspekte der Funktionierung des Börsenmarkts, insbesondere die Mechanismen und Formen der Investitionsbeschattung, insbesondere die erhebliche Aufmerksamkeit ist der Nutzung des Innovationspotenzials in der Wirtschaft gewidmet. Angesichts der Folgen der Pandemie und ihrer Auswirkungen auf alle Wirtschaftssektoren wird das Problem der Funktionierung von kleinen und mittleren Unternehmen und die Arbeitslosenquote in der Ukraine getrennt untersucht.

Im dritten Abschnitt „Theoretische und methodische Prinzipien von Mikrokreditierung und Mikrofinanzierung der landwirtschaftlichen Produktion“ enthüllten die Wissenschaftler die Hauptrichtungen der Zusammenwirkung und Unterstützung des Agrarsektors der Ukraine durch die Regierung, begründeten insbesondere die Formen und Schemen der Kreditierung und Versicherung von Agrarproduzenten und definierten Grundbestandteile deren Finanzierung für die Erhöhung der Innovativität dieses Sektors.

Digitale Technologien in der Epoche der Neo-Industrialisierung sind zu einem untrennbaren Bestandteil der modernen Gesellschaft geworden, weshalb im vierten Abschnitt „Industrie der Gastgewerbe, Marketingtechnologien und Unternehmensbilanzpolitik“ haben die Autoren die Grundprinzipien der Anwendung der Unternehmensmarketingpolitik aufgezeigt. Mithilfe von Marketinginstrumenten wurden Ansätze zur Schaffung von Marken und Image in der Tourismusbranche entwickelt und die Vorteile von digitalem Marketing und Multimedia-Produkte auf dem Markt von touristischen Dienstleistungen begründet etc.

Die rechtlichen Grundlagen zur Verhinderung nationaler Sicherheitsbedrohungen werden im fünften Abschnitt der Monographie „Rechtliche Aspekte der sozialen Transformationen“ dargelegt. Hier wurden die wichtigsten Errungenschaften des Autors in Problematik der Gewährleistung der rechtlichen Entwicklung der Regionen, der Kriminalprävention und der Stärkung der nationalen Stabilität dargelegt.

Unter Berücksichtigung der wissenschaftlichen Leistungen von Forschern, die in der Monographie behandelt werden, wird der Schlussfolgerung gezogen, dass zur Überwindung der Krise des Wirtschaftssystems nicht nur die Adaptation von seinen Branchen an europäischen Standards, sondern auch Durchführung von komplexen und wissenschaftlich begründeten Reformen notwendig sind.

Die in der Monographie dargestellte theoretische, methodologische und auch praktische Entwicklungen basieren sich auf den wissenschaftlichen Methoden, die die Autoren bei der Untersuchung bestimmter problematischer Aspekte anwendet haben, darum hat die vorgeschlagene Monographie sowie wissenschaftlichen, als auch praktischen Charakter für die Stabilisierung der nationalen Wirtschaft und Gewährleistung seiner Sicherheit.

Alle eingereichten Materialien werden in der Redaktion des Autors veröffentlicht und selbst die Autoren sind für die Originalität, Gültigkeit, Vollständigkeit und Richtigkeit des präsentierten Textes verantwortlich.

Rezensenten

Shirinian Lada Vasylivna

Doktor der Wirtschaftswissenschaften, Professorin
Leiterin des Finanzlehrstuhls
Nationale Universität für Lebensmitteltechnologien

Alekseev Ihor Valentynovych

Doktor der Wirtschaftswissenschaften, Professor
Leiter des Finanzlehrstuhls
Nationale Universität «Lemberg-Polytechnik»

Khrapkina Valentyna Valentynivna

Doktor der Wirtschaftswissenschaften, Professorin,
Professorin des Lehrstuhls für Marketing und Unternehmensführung
Nationale Universität «Kyiv-Mohyla-Akademie»

INTRODUCTION

Modern globalization challenges, which are shaped by the conditions of neo-industrialism, have a significant impact on the functioning and development of all countries of the world, and Ukraine is also no exception. Taking into account the pandemic of the coronavirus that has affected the whole world, new forms of existence of states not only in these conditions but also in the future become particularly relevant. Now all the problems of the state system, including national security in medical, food, financial, industrial, social protection directions, are obvious.

Despite those complex conditions of global social development, the problem of finding and using the new approaches to solve current and prospective problems is becoming more relevant for Ukraine. It should be noted that, because of the permanent unstable political and economic situation in our country, the national economy continues to decline. That's why the situation in the country requires the government to introduce some preventive measures and use of instruments of economic regulation, and also to build mechanisms for overcoming crisis phenomena and economic recovery. On problems of overcoming crisis phenomena and minimizing its influence on the population and business structures together with government officials also are working Ukrainian scientists. The results of their research, including suggestions on the prospects for the development of the economic system in the neo-industrialist era, are summarized in a collective monograph "Social and legal transformations of economic systems in the era of neo-industrialization".

The monograph "Social and legal transformations of economic systems in the era of neo-industrialization" contains five chapters that are focused on exploring the development of individual segments of the economy in this era. The author's considerable attention is focused on national security issues, the legal foundations of social development and the functioning of business structures. The authors didn't ignore the transformations in the economy, which is focused on the use of digital technologies and the innovation activity of business entities.

Thus, in the first chapter of the monograph "Financial policy of state integration processes" the authors have investigated the problematic aspects of public debt management and capitalization of the financial sector. Scientists have identified the main vectors of Ukraine's euro integration course and the transformation of the financial system. Particular attention is paid to the problems and directions of their solutions regarding the credit policy and financial institutions of the state, as well as instruments of social protection of the population.

The issues of national security, competitiveness and monopolization of the national economy are discussed in the second chapter "National economy as an indicator of the economic development of the country". The authors investigated the problematic aspects of stock market activity, in particular the mechanisms and forms of investing deshadowing, in particular, the considerable attention is paid to the use of the potential of innovation in the economy. Given the effects of the pandemic and its impact on all sectors of the economy, the problem of small and medium-sized businesses and the unemployment rate in Ukraine are examined separately.

In the third chapter "Theoretical and methodological principles of microcredit and microfinance of agricultural production" the scientists revealed the main directions of interaction and support of the agrarian sector of Ukraine by the government, in particular, substantiated the forms and schemes of crediting and insurance of agricultural producers, and also definite main components of the financial support for the sector for enhancing its innovation.

Digital technologies in the era of neo-industrialism have become an integral part of modern society, that's why in the fourth chapter "The hospitality industry, marketing technologies and enterprise accounting policies" the authors disclosed the main principles of using enterprise marketing policy. Thus, using marketing tools, approaches to creating of brand and image in the tourism industry have been formed, the benefits of digital marketing and multimedia products in the tourist services market have been justified etc.

The legal bases for preventing national security threats are outlined in the fifth chapter of the monograph "Legal aspects of social transformations", which outlines the author's basic

achievements in the areas of ensuring the legal development of regions, crime prevention and strengthening of the national sustainability.

Taking into account the scientific achievements of scientists, which is described in the monograph, it is concluded that for overcoming the crisis in the economic system is necessary not only to adapt its industries to European standards but also to carry out complex and scientifically grounded reforms.

The theoretical, methodological and practical developments outlined in the monograph are based on the scientific methods used by the authors in the study of certain problematic aspects, that's why proposed monograph has scientific and practical character in the context of the stabilization of the national economy and ensuring its security.

All submitted materials are published in the author's editorial board and the authors are responsible for the originality, validity, completeness and accuracy of the presented text.

Reviewers

Shirinian Lada Vasylivna

Doctor of Economics, Professor
Head of the Department of Finance
National University of Food Technology

Alekseev Ihor Valentynovych

Doctor of Economics, Professor
Head of the Department of Finance
Lviv Polytechnic National University

Khrapkina Valentyna Valentynivna

Doctor of Economics, Professor
Professor of the Department of Marketing and Business Management
National University «Kyiv-Mohyla Academy»

ABSCHNITT I FINANZPOLITIK DER INTEGRATIONSPROZESSEN DER STADT

1.1 The Role of State Financial Regulation in Strengthening the National Security of Ukraine

National security is the most important function of the state, in particular, as indicated in Art. 17 of the Constitution of Ukraine¹, this is the protection of the sovereignty and territorial integrity of the country, ensuring its economic and information security. The dynamic processes of globalization give rise to new opportunities for the domestic economy, promote access to international credit and capital, and the growth of entrepreneurship through the opening of regional and global markets. But at the same time, these processes increase the country's vulnerability to external risks: fluctuations in world energy prices, military operations as a result of hybrid military aggression, loss of territorial integrity, reduced demand from foreign partners, the socio-political crisis of governance, the declaration of a pandemic by the World Health Organization, and the government of Ukraine quarantine and in the long term – the introduction of a state of emergency. Now the situation is aggravating, up to the threat of a collapse of the national economy through: exchange rate risks, a significant outflow of capital from Ukraine, a decrease in production, a state budget deficit (by 15-20% for forecasts for the 1st quarter of 2020), a decrease in exports (loss of foreign exchange earnings from \$ 6 billion), a drop in the agricultural, industrial, transport sectors due to the collapse of oil markets² and the lack of positive work with the IMF.

Modern geopolitical and global challenges are growing and this requires increasing the efficiency of the functioning of the national security system of Ukraine. Since warnings and prevention of threats depend on the financial component, its regulation in order to strengthen national security is the subject of scientific research. The study of financial mechanisms aimed at eliminating and reducing the influence and neutralizing the phenomena and factors that pose a threat to national security is carried out in the works of domestic scientists: Ye. Belousov, V. Geyets, S. Varnaliy, Y. Zhalilo, A. Zhytnyk, Yu. Kasperovych, P. Krykun, S. Mochernyi, V. Muntiyani, V. Pavlenko, I. Rusnak, V. Shlemko and others. However, some methodological and theoretical issues remain not fully disclosed, rely on an outdated methodological base and require revision.

The aim of the study is to determine methodological approaches to ensuring national security by means of financial regulation.

According to the Institute for Strategic Studies³, the national security of Ukraine

¹ Konstituciya Ukrainy. Konstituciya Ukrainy vid 28 chervnya 1996 r. [Constitution of Ukraine] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

² Koronavirus atakuye ukrayinskij biznes. [Coronavirus attacks Ukrainian business] URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/707-koronavirus-atakuye-ukrayinskiy-biznes--naslidki-ta-ekstrenniy-poryatunok-dlya-agrariyiv>.

³ Koncept aksiologichnoyi paradigmi zasadnichih principiv i cinnisnih zasad zabezpechennya nacionalnoyi bezpeki Ukrainy. [The concept of the axiological paradigm of the basic principles and value foundations of ensuring the national security of Ukraine] URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/koncept-aksiologichnoi-paradigmi-zasadnichikh-principiv-i>.

is the protection of the vital interests of the nation. And any detailing on objects, subjects, principles of support, priorities and threats to national interests, state policy on national security issues is an extremely complex professional intellectual process requiring a balanced scientific approach

Analysis of financial resources for national security in a hybrid war and the new realities of security in Ukraine were carried out only in certain areas. Researchers¹ have developed a methodology for calculating the integrated fiscal security index in a hybrid war, which includes four groups of sub-indices: macro-indicators (GDP at purchasing power parity, consumer price inflation, foreign exchange rate, profitability of operating activities of enterprises); fiscal indicators (revenues and deficit of the general government sector, gross debt, the share of local budget revenues in the consolidated budget revenues, the share of direct taxes in tax revenues); pension indicators (share of own revenues in the Pension Fund income, number of pensioners) military indicators (consolidated budget expenditures for defense, number of internally (The number of IDPs (internally displaced persons) on the Register, the population with the social status of combatants, the number of dead and injured servicemen who are paid or granted social benefits and are granted various benefits. The choice of indicators and their indicators, according to the author Yu.Kasperovich, is due to the need for their state social support at the expense of budgets of all levels.

Opportunity-based defense planning Recommendations are in force², which stipulate that, unlike threat-based planning, efforts are focused not on creating new organizational structures, but on developing the existing potential for the effective implementation of certain tasks. In particular, clause 6.4.2 indicates that the initial data for resource planning are: previous indicators of the draft State Budget of Ukraine for the next year and a forecast of expenditures for the next two years; proposed target package of defense capabilities and composition of forces. It also takes into account the possibilities of attracting international technical assistance, the annual inflation rate, the growth of the price index, as well as the requirements of the legislative and regulatory framework for financing in a special period.

Now the institutional basis of national security is the expansion of its borders from purely military security (as stipulated in the Constitution) to the implementation of state policy in various spheres of society, as a result of which they distinguish: state, economic, energy, political, informational, environmental security, which is reflected in the regulatory system.

The national security situation is regulated by the following regulatory legal acts: the Decree On the Concept (Basis of State Policy) of National Security of Ukraine (1997); The Concept of ensuring national security in the financial sector (2012); Methodology for calculating the level of economic security of Ukraine (2013); The National Security Strategy of Ukraine (2015); On the decision of the National Security Council of Ukraine on the Strategic Defense Bulletin of Ukraine (2016); the Law on the

¹ Kasperovich Yu. V. Fiskalna bezpeka derzhavi v umovah gibridnoyi vijni. [Fiscal security of the state in a hybrid war] *Ekonomika ta derzhava*. 2019. № 2. S. 64-70.

² Rekomendaciyi z oboronogo planuvannya na osnovi spromozhnostej v Ministerstvi oboroni Ukrainy ta Zbrojnih Silah Ukrainy. [Recommendations on defense planning based on capabilities in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine] Zatverdzheno Ministrom oboroni Ukrainy vid 12.06.2017 r. Kiyiv: MOU, 2017. 49 s.

Fundamentals of Cyber Security of Ukraine (2017); the Law on National Security of Ukraine (2018); Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine On Proposals to the Budget Declaration for 2020-2022 on articles related to ensuring national security and defense of Ukraine (2019); the Presidential Decrees On Urgent Measures to Conduct Reforms and Strengthening the State (2019) On Urgent Measures to Ensure National Security in an Outbreak of Acute Respiratory Disease COVID-19 Caused by the Coronavirus SARS-CoV-2 (2020), National Security Strategy of Ukraine "Human Security – country's security "(project, 2020) and others.

The Law on National Security of Ukraine¹, paragraph 15, states that the field of national security is a function of the government to determine priorities, tasks and measures to ensure national security of Ukraine taking into account the financial and economic capabilities of the state. That is, the working hypothesis of priority of the factor of financial and economic capabilities of the state is confirmed.

Mechanisms for the development of national sustainability, as well as the necessary state resources, are enshrined in the National Security Strategy. The main objectives are to minimize threats to state sovereignty and ensure the peaceful future of Ukraine as a sovereign and independent, democratic, social, legal state. Thus, improvement of the budgetary policy in the field of national security is provided for in clause 4.2 by incrementally increasing budget expenditures in accordance with the practice of NATO member states. In turn, measures to ensure economic security have been identified in paragraph 4.9 and this is the creation of conditions for overcoming poverty and excessive property stratification in society, the approximation of social standards to the level of EU member states, achievement of the economic criteria necessary for Ukraine to become an EU member.

The role of state financial regulation in strengthening the national security of Ukraine is determined on the basis of analysis of the institutional and legal foundations of national security. In particular, it has been established that the mechanisms of this regulation are carried out using financial instruments for managing macroeconomic processes – budget, tax, monetary, depreciation and investment in capital. *At the same time, financial regulation is manifested and implemented in two ways – as a system that provides an estimated part of the functioning of national security (financial provision) and as a mechanism for regulating and preserving the economy with financial leverage (financial security).* Let's consider these directions in more detail.

State regulation of financial support in accordance with academic definitions² is most fully manifested in the state budget support of the country's economy. The dynamics of budget expenditures for individual industries from 2011 to the present is shown in Fig. 1. The reasons for the growth of state budget expenditures on defense were analyzed by us in previous studies³. The conclusions are unequivocal - the state

¹ Закон Про національну безпеку України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. [The Law on National Security of Ukraine] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

² Gosudarstvennoe upravlenie v sfere nacionalnoj bezopasnosti: slovar – spravochnik [Public administration in the field of national security: dictionary - reference book] / pod obsh. redakciej G. P. Sytnika. Kiev, 2012. 496 s.:

³ Shiraliyev R. Sh., Volotovskij P. B., Leontovich S. P. Chinniki, sho vplyvayut na proces mobilizacijnogo planuvannya nacionalnoyi ekonomiki Ukraini.[Factors affecting the process of mobilization planning of the national economy of Ukraine] *Nauka i oborona*. 2019. №3. S. 10-17.:

budget expenditures exclusively serve defense – compared to 2011, in 2019 they grew by 8 times and for economic activity during the same period – only by 61%.

From the list of articles cited, defense spending is a high level of funding - they grew 8 times. The share of the defense budget in 2019 is 9.94%, economic activity - 6.75%, while in 2011 these indicators were 3.97% and 13.4%, respectively. According to the linear trend equation, with a confidence of 95%, defense financing is increasing by 12.86 billion annually. The largest social protection expenditures for the period from 2011 to 2019 increased by 3.4 times, although in 2014 there was a significant decline. Public debt service over this period increased 5.14 times.

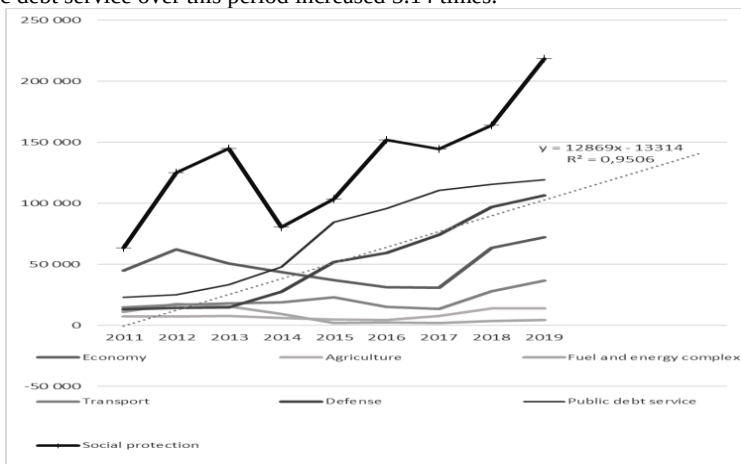

Figure 1 - Dynamic support of state budget expenditures for individual projects in 2011-2019, million UAH in Ukraine

Source: compiled by the authors according to the data¹

The transport sector is better funded from economic sectors - expenses for them grew by 150%, and for the agricultural sector - by 86%. But in general, the growth in recent years of spending on the economy and its industry is practically not happening.

In 2009-2014, the defense budget of Ukraine reached from 1 to 1.11% of GDP², which became one of the reasons for the country's unpreparedness for military aggression. Therefore, in the future, in accordance with the Decision of the National Security and Defense Council³, the Ministry of Finance of Ukraine anticipates

¹ Derzhavne kaznachejstvo Ukraini. Oficijnij sajt. [State Treasury of Ukraine] URL : <https://www.treasury.gov.ua/ua>.

² Kuryliak V., Sokhatsky A. Priority directions of national security financing under hybrid warfare conditions: global and Ukrainian contexts. *Journal of European Economy*. [S.l.], v. 17, n. 3, p. 275-291, nov. 2018.

³ Rishennya RNBOU Pro propoziciji do Byudzhetnoyi deklaraciji na 2020-2022 roki za statyami, pov'yazanymi iz zabezpechenniam nacionalnoyi bezpeki i oboroni Ukraini, vvedene Ukazom Prezidenta Ukraini vid 25 kvitnya 2019 roku № 167/2019 [The decision of the NSDCU On the proposals for the Budget Declaration for 2020-2022 on the articles related to ensuring national security and defense of Ukraine, was introduced by the Decree of the President of Ukraine] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003525-19>.

stipulating in the Budget Declaration for 2020 - 2022 the cost of ensuring national security in the amount of at least 5% of the planned gross domestic product for the security and defense sectors of Ukraine, taking into account the forecast inflation rate for the corresponding year.

The Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2020" on national security and defense provides for expenses in the amount of UAH 245.8 billion, which is 5.45% of GDP and meets the requirements of strategic planning documents. According to the Government Portal¹, these costs compared with 2019 (UAH 212.0 billion) increased by UAH 338 billion, or 16%, and in accordance with the decision of the National Security and Defense Council of November 2, 2019² it is planned to direct: UAH 135.5 billion (3% of GDP) - for defense; UAH 1.103 billion (2.45% of GDP) - for security.

The approved budget of the defense department has become the largest over the years of independence³ (UAH 117.514 billion) and together with the estimate for the Main Intelligence Directorate (UAH 3,571 billion), the State Special Transport Service (UAH 1.363 billion) and the National Guard (UAH 13.291 billion) are UAH 135.739 billion. Introducing the budget, the Minister of Defense noted that the main priority remains unchanged - the restoration and development of infrastructure, the purchase, modernization and repair of weapons and equipment, the acquisition of the necessary capabilities that meet the criteria for NATO membership are defined in the Military Security Strategy.

An increase in defense budgets is also observed in the EU. On December 14, 2017, to increase the defense capability of Europeans at the EU summit, PESCO⁴ was laid down - structural cooperation of 25 EU member states in the field of defense. This led to 20 commitments to increase defense budgets in real terms (defense spending up to 2% of GDP by 2024), participation in joint projects.

*National security in the financial sector*⁵ includes security in the public sector, in the field of public debt management, publicly guaranteed debt and the corporate sector debt, the tax sector, the financial sector of the real sector of the economy, the banking sector, the foreign exchange market and in the areas of the functioning of the stock market and non-banking financial sectors. The characteristic signs of national security in the financial sector are balance, resistance to internal and external threats, the ability

¹ «STRATEGIYA-2020» praktika suspilnih peretvoren. Informacijno-analitichnij byuleten. ["STRATEGY 2020" practice of social transformation. Information and analytical bulletin] URL : http://nbuviap.gov.ua/images/praktuka_susp_peretvoren/2019/103.pdf.

² Pro propozitsiyi do proektu Zakonu Ukraini "Pro Derzhavnij byudzheth Ukrainini na 2020 rik" po stattyah, pov'yazanih iz zabezpechenniam nacionalnoyi bezpeki i oboroni Ukrainini. [On proposals for the draft Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2020" under articles related to ensuring national security and defense of Ukraine] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0007525-19#n2>.

³ O Oboronnij oglyad: ukrayinskij vimir 2014–2018: monografiya. [Defense review: Ukrainian dimension 2014-2018] Kiyiv, 2019. 196 s.

⁴ EU cooperation on security and defence. URL : <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/defence-security/>.

⁵ Koncepciya zabezpechennya nacionalnoyi bezpeki u finansovij sferi. [The concepts of ensuring national security in the financial sector] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2012-%D1%80>.

to ensure the effective functioning of the national economy and economic growth of the state.

According to the National Security Strategy (2015), the key condition for a new quality of economic growth is to ensure economic security by: de-monopolizing and deregulating the economy, protecting economic competition, simplifying and optimizing the tax system, creating a favourable business climate and conditions for accelerated innovative development; creating conditions for investors, attracting foreign investment in key sectors of the economy; development of the military-industrial complex; increasing the stability of the national economy to negative external influences, diversification of foreign markets, trade and financial flows; ensuring the integrity and protection of infrastructure; efficient use of budget funds, international economic assistance and resources of international financial organizations, effective control over the state of public debt; stabilization of the banking system, ensuring transparency of monetary policy and restoring confidence in domestic financial institutions in modern conditions, especially transparency of public procurement procedures.

According to the Order "On the Approval of the Methodological Recommendations for Calculating the Level of Economic Security of Ukraine"¹, financial security is singled out as economic, among production, demographic, energy and foreign economic, investment and innovative, macroeconomic, food and social. The calculation of integral indices by the indicated sub-indices (components of economic security) is carried out on the basis of an assessment of more than 130 individual indicators based on both statistical data and data obtained by interviewing respondents. The main indicators of the level of economic, and in its composition, financial security are given in Table. 1.

Table 1 - The level of economic security of Ukraine integrated and private components in 2010-2018, %

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Production	50	55	49	49	51	47	57	58	60
Demographic	47	56	45	46	45	43	46	40	41
Energy	35	32	34	39	47	45	58	54	54
Foreign economic	41	36	29	35	35	37	40	40	40
Investment Innovation	35	36	37	37	35	30	35	33	30
Macroeconomic	38	48	38	39	33	31	36	34	41
Food	90	92	93	86	94	92	92	91	90
Social	57	59	64	62	57	55	56	59	56
Financial	44	47	46	50	36	35	38	40	43
Integral indicator	47	50	47	48	45	44	48	48	49

Source: compiled by the authors according to the data²

¹ Nakaz Ministerstva ekonomichnogo rozvitku i torgivli Ukraini "Pro zatverdzhennya Metodichnih rekomendacij shodo rozrahunku rivnya ekonomichnoyi bezpeki Ukraini" № 1277 vid 29.10.2013. [Order of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine "On approval of the Methodological recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#n121>.

² Ministerstvo ekonomichnogo rozvitku i torgivli. Oficijnij sajt [Ministry of Economic Development and Trade] URL : <https://dostup.pravda.com.ua/request/48539/response/116625/attach/2/SCAN%20180362.PDF>.

Currently, the greatest danger to the Ukrainian economy is hybrid aggression in the East of Ukraine¹, the purpose of which is not to establish control² over a certain territory, but to destabilize the state and society, which become objects of aggression, weaken their ability to protect national interests and protect national values.

Some of these threats have solutions at the international level - for example, one of the possible directions and development of financial stability is also the success of Ukraine in The Hague and other European courts in lawsuits against Russia.

Abroad, as described by researchers³, the approach prevails, financial security is a set of conditions under which the ability to generate innovative changes in the economy is maintained in order to ensure and protect stable financial development, and confront external financial threats. That is why one of the priority areas in the activities of special services is the conduct of financial intelligence, assistance by Special Forces and means of the state's foreign economic course and commercial activity of private law circles, while at the same time counteracting similar actions by other foreign states.

Regarding the financial regulation of national security, then according to the research of R. Gumeniuk⁴, the experience of the existing relationship between defense and budget planning in the armed forces of the leading countries of the world indicates that this approach is implemented in most of them (USA, France, Great Britain, etc.). The determination of program expenditures for defense programs is carried out on the basis of the main types of expenditures defined in a particular country. These may include personnel maintenance, procurement, and the costs of maintaining arms and military equipment and carrying out R&D.

Taking into account our own and foreign experience, in order to overcome threats, it is necessary to constantly improve the mechanisms for ensuring the national security of Ukraine. Moreover, in the first place the task of identifying threats, some of which are grouped in Table. 2.

The financing of national security and its size is largely determined by the state of the economy. Dynamics of volumes and structure of gross domestic product by types of economic activity (at prices of the previous year) in 2012-2019 shown in fig. 2.

An analysis of trends by industry shows that the agricultural sector has made the largest contribution to GDP in recent years. According to 2012-2019. With a reliability

¹Zhitnik O. M., Gricenko A. A. Mechanizmi formuvannya derzhavnoyi politiki nacionalnoyi bezpeki Ukrainy kriz prizmu teoriiy Buzana-Vejvera: strukturno-funkcionalnij analiz kompleksu regionalnoyi sistemi bezpeki. [Mechanisms of the formation of the state policy of national security of Ukraine through the prism of the Buzan-Weaver theory: structural and functional analysis of the complex of the regional security system] *Publichne upravlinnya ta mitne administruvannya*. 2019. № 3 (22). S. 57–67.

² Reznikova O.O. Mechanizmi zabezpechennya stijkosti derzhavi u sferi nacionalnoyi bezpeki. [Mechanisms for ensuring the stability of the state in the field of national security] *Strategichni prioriteti*. 2018. № 3-4 (48). s.15-25.

³ Andriyenko V. M., Migus I. P., Koval Ya. S. Mizhnarodnij dosvid formuvannya derzhavnoyi politiki u sferi zabezpechennya finansovoyi bezpeki yak skladovoyi nacionalnoyi bezpeki. [International experience in the formation of public policy in the field of ensuring financial security as a component of national security] *Demokratichne vryaduvannya*. 2017. Vip. 20. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2017_20_7.

⁴ Gumenyuk R. Svitovij dosvid mehanizmiv finansovogo zabezpechennya zbrojnih sil. [World experience of financial support mechanisms for the armed forces] *Nauka, osvita, suspilstvo: reali, vikliki, perspektivi*. 2019. №3. s. 98-99.

of 95%, it can be predicted that in the next 3 years, the annual growth of GDP produced by it will be 40,4 billion UAH. In turn, the GDP of defense for 2012-2019. With a confidence of 85%, an annual growth forecast of UAH 22 billion is shown.

Table 2 - Threats to the national security of Ukraine in the context of hybrid aggression

Threats	The manifestation of threats in the context of hybrid aggression
Ineffective policy	fragmentation of reforms, their social inefficiency, and sometimes irresponsibility
Civil plane	tension against the background of religious, cultural, historical, sociocultural and geographical features and differences in the interpretation of events in the country in recent years
Information confrontation	between various financial and political groups of influence and their media holdings, discrediting the information space of Ukraine and state institutions
Political confrontation	between different power groups for redistribution of resources and seizure of power
Fighting	in the east of Ukraine (prolongation of the conflict in certain areas of Donetsk and Lugansk regions)
Trade standoff	low competitiveness of Ukrainian goods in European markets
Economic confrontation	between various financial and political clans for the spheres of the country's economy, the intervention of third countries in this process
Power confrontation	the emergence of uncontrolled paramilitary groups in a number of "peaceful regions" that are able to compete with legal state power structures
Bureaucratic confrontation	in the system of executive power and bodies of local self-government on political, corporate, regional, kindred grounds

Source: compiled by the authors according to the data¹

According to the Public Audit, GDP analysis for the period 2012-2018 indicates a significant imbalance between indicators of the level of nominal GDP in national currency and in dollar equivalent. An additional study of the reasons for the difference in the dynamics of GDP in different currencies suggests that the increase in nominal GDP in hryvnias is explained, in particular, by inflationary processes. At the same time, the growth of nominal GDP in 2018 was formed due to: domestic borrowing – UAH 177.3 billion (growth in the volume of banking sector income and financing of budget programs); external borrowing – 112.2 billion UAH; inflationary growth factors in commodity circulation – 286.3 billion UAH and agri-business growth – 33 billion UAH². From the above data it follows that the nominal GDP actually absorbs inflation, especially in 2014-2015, which is due to hybrid aggression, loss of territories of important economic regions, inefficient state policies, decline in production development, a state budget deficit and the need to increase defense spending.

Thus, the role of state financial regulation in strengthening the national security of Ukraine is reduced to the fact that almost all financial sources from 2015 to the present

¹ Ekonomichna bezpeka Ukrayini v umovah gibridnoyi agresiyi. Analitichna dopovid NISD. [Economic security of Ukraine in the conditions of hybrid aggression] URL : <https://niss.gov.ua/publikacii/analitichni-dopovidi/ekonomichna-bezpeka-ukraini-v-umovakh-gibridnoi-agresii-analitichna>

² Globalnij analiz bazovih makroekonomichnih pokaznikiv Ukrayini (2013-2018 rr.) [Global analysis of basic macroeconomic indicators of Ukraine (2013-2018)] URL : <http://publicaudit.com.ua/reports-on-audit/globalnyj-analiz-bazovyh-makroekonomichnyh-pokaznykiv-ukrayiny-2013-2018-rr/>

time are directed to the militarization of the economy.

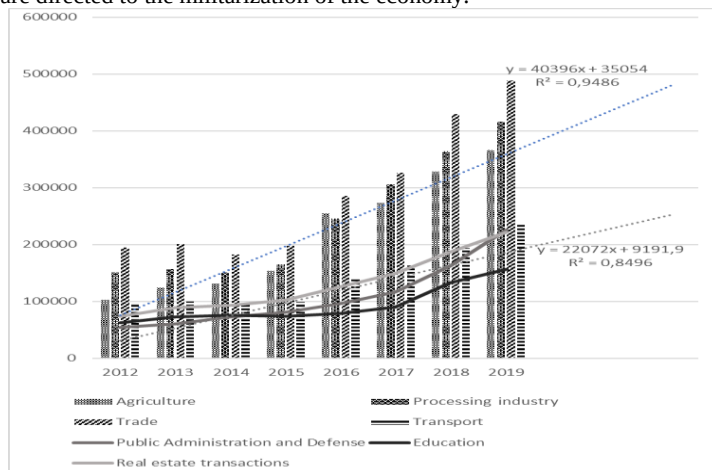

Figure 2 - Dynamics of volumes and structure of gross domestic product by types of economic activity (at prices of the previous year) in 2012-2019, mln UAH
Source: compiled by the authors according to the data¹

At the same time, funds allocated by the state for defense needs are not a direct economic good, since the diversion of material resources for military purposes reduces the cost of economic sectors and social programs. However, there is the so-called stimulating effect of the influence of government spending on the level of national income, regardless of the sector of investment activity. For Ukraine, this is a revival of the economy as a result of import substitution, in addition, in the defense industry, technical problems are being solved, the results of which are used for implementation in the national economy.

In general, the role of state financial regulation in strengthening the national security of Ukraine is quite a diverse and not fully explored problem. We managed to implement the working hypothesis about the need for methodological improvement of this component of national security. In particular, the regulatory support was analyzed and the institutional contours of the problem of financial regulation of national security were determined, on the basis of which two levels of the problem were identified - financial regulation is a system that provides an estimated part of security (financial security) and a mechanism for regulating and maintaining the economy with financial leverage (financial security).

The first component is implemented mainly by budget support measures and an appropriate arsenal of budget strategy methods currently adopted in the state. It is determined that the condition for effective budgeting of national security is the need to ensure the rational use of budget funds and the optimal spending structure, since budget biases towards defense spending reduce the growth rate of the economy, and

¹ State Statistics Service of Ukraine Official site. [State Statistics Service of Ukraine] URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

accordingly budget revenues ultimately limit the financing of national security.

To maintain rationality, it is necessary to focus on the main types of threats to the national security of Ukraine in the context of hybrid aggression, each of which is assigned an importance number and a passport, as developed in foreign countries. The symbiosis of these two components of financial regulation of national security is the creation of a system for assessing the effectiveness of achieving the level of national security in conjunction with financing.

The results of the study revealed that the security of Ukraine depends on the exacerbation of political, economic and social problems in the world, which lead to internal social and economic tension. The high level of openness of the Ukrainian economy makes it hypersensitive to external influences, while internal risks also increase sharply, which creates significant threats and requires the development of measures to strengthen national security.

It is necessary to carry out a number of measures in terms of state financial regulation of strengthening national security, in particular: to solve the problems of developing a system of measures to provide financial resources for security and defense processes in conjunction with strengthening financial security. This requires an assessment of the status and trends of financial security, development and improvement of methodological support for the level of financial security to prevent internal and external threats. The state should guarantee a position of protection of financial interests, which will allow reforming all problem areas of public life, and therefore – to overcome the conflict in the East of Ukraine. Only under such conditions Ukraine will have a European future and become a civilized legal state.

For further research, there is a need to clarify security conditions and means for counteracting modern challenges, defining the boundaries for identifying threats, ways to prevent them, introducing mechanisms to manage them by strengthening financial security.

1.2 Фінансово-економічне підтримання євроінтеграційного курсу України

Інтернаціоналізація і глобалізація світової економіки значно посилюють сучасні інтеграційні процеси. Сформувалися глобальні ринки товарів, послуг, інформації, факторів виробництва. Збільшилися виробничі потужності підприємств, транснаціональних корпорацій; з'являються революційні види товарів і послуг; формується світовий ринок науково-технічних розробок; розвивається і розширюється глобальна фінансова мережа; розширюється транспортно-логістична глобальна система. Все це прискорює і полегшує міжнародний економічний обмін між країнами й сприяє їх подальшому зближенню та фінансово-економічній інтеграції. Міжнародна фінансово-економічна інтеграція виникає в результаті поглиблення міжнародного поділу праці, інтернаціоналізації та глобалізації світової економіки¹. Міжнародна фінансово-економічна інтеграція – це комплекс фінансово-економічних відносин співробітництва країн у різних сферах діяльності, який характеризується

¹Мисько О. Международная экономическая интеграция: учеб. пособие. 2015. 174 с. URL : <http://books.ifmo.ru/file/pdf/1788.pdf>.

глибоким взаємопроникненням економік і веде до довгострокової технічної, технологічної та фінансово-економічної взаємозалежності.

Процес інтеграції зазвичай починається з лібералізації взаємної торгівлі, усунення обмежень у русі товарів, послуг, капіталів і при відповідних умовах та зацікавленості країн-партнерів веде до єдиного економічного, правового, інформаційного простору в рамках регіону. Формується нова якість міжнародних економічних відносин.

В сучасному глобалізаційному світі інтеграція являє собою модель свідомої участі групи країн в процесі стратифікації за рівнем добробуту, за доступом до ресурсів та інформації, за впровадженням інновацій, а також за ступенем економічного, політичного та культурного впливу. Європейський Союз є прикладом успішного об'єднання країн та тривалий час вже утримує провідні міжнародні позиції за рівнем макроекономічної потужності, інноваційного розвитку, соціальних стандартів, ефективності політичного устрою та впливу на геополітичні процеси. Саме ці здобутки ЄС і амбіційні цілі щодо їх примноження – як відомо, головною метою стратегії «Європа-2020» визначено побудову в об'єднаній Європі соціальної ринкової економіки ХХІ ст., зростання якої має бути розумним (насиченим знаннями та інноваціями), сталим (ресурсоефективним і екозберігучим) та інклюзивним (соціально орієнтованим і всеохоплюючим) ¹ - перетворили ідею євроінтеграції на пріоритетну для багатьох постсоціалістичних країн, в тому числі і України.

Знаходячись в центрі Європи, Україна має ряд стратегічних характеристик, серед яких: розвинений транзитний потенціал, промислово-аграрний потенціал, кваліфікований людський потенціал тощо. Це визначає важливість та особливість здійснення міжнародної зовнішньоекономічної діяльності, що є ключовим фактором в євроінтеграційному процесі, створює фундамент для розвитку соціально-економічних складових держави та окремих підприємств ².

Проте, з огляду на нинішні реалії, задання забезпечення фінансово-економічної конвергенції з Європейським Союзом є важкодосяжним і вимагає масштабних інституційних змін.

Так, наприклад, за період 2014-2015 рр. реальний обсяг ВВП України сумарно зменшився на 16,1% і його зростанні на 2,3% у 2016 р., на 2,5% у 2017 р., на 17% у 2018 р. ³ порівняно з аналогічним періодом попереднього року видається недостатнім для виходу на траєкторію сталості, а характерні макродисбаланси розвитку країни зберігаються (табл.1, рис. 1).

Одночасне зростання номінального ВВП та зменшення реального (2013-2014 рр.) обумовлене, насамперед, зростанням рівня інфляції з одночасним скороченням обсягів виробництва, споживання товарів. Для порівняння розглянемо показники темпів зростання ВВП України та провідних країн Європи

¹EUROPE 2020. A Strategy for smart, sustainable and inclusive growth. COM (2010) 2020 from 03.03.2010. European Commission, 2010. 32 p.

²Жигалкевич Ж.М. Особливості зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств в умовах євроінтеграції. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. №16. 2019. С. 116-123.

³ Статистична інформація Держстату. *Офіційний сайт* Державної служби статистики України 2019. URL: [http:// www.ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/) Дата звернення 12 листопада 2019.

і світу (табл. 2.).

Таблиця 1 - Зміна обсягу ВВП України¹

Показник	2011р.	2012р.	2013р.	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.
ВВП, факт. ціни, млрд. грн. (номінальний ВВП)	1299,9	1404,6	1465,2	1586,9	1988,5	2383,2	2982,9	3558,7
ВВП, ціни попереднього року, млрд. грн. (реальний ВВП)	1138,3	1303,1	1404,3	1369,2	1431,8	2034,4	2445,5	3083,4
ВВП, постійні ціни 2011 р., млрд. грн. (реальний ВВП)	1138,3	1141,1	1140,7	1066,4	961,7	996,2	1013,3	1142,8
ВВП на душу населення, грн. (номінальний ВВП/особу)	29980	32480	33965	36904	46413	55848	70210	84192,
ВВП на душу населення, ціни попереднього року, грн. (реальний ВВП/особу)	26252	30132	32553	31841	33419	47680	56218	73414

Так, за весь період незалежності України обсяг ВВП зріс лише на 18% з 90 млрд. дол. у 1990 р. до 112 млрд. дол. у 2017 р. Для порівняння: обсяг ВВП США за останні 28 років зріс на 69,1%, Німеччини на 53,6%, а Польщі взагалі на 87%. Особливо варто звернути увагу на те, що ВВП України у 1990 році у 1,3 рази перевищував відповідний показник Польщі. Валовий внутрішній продукт на душу населення, як відомо, є показником рівня життя населення і дає змогу виявити, до якої категорії належить країна - до розвинених чи таких, що розвиваються⁵. Його зростання за останні 28 років по обраних для аналізу країнах суттєво не відрізняється від зміни ВВП країн. Максимальне зростання (87%) припадає на Польщу, мінімальне – на Україну (20,6%).

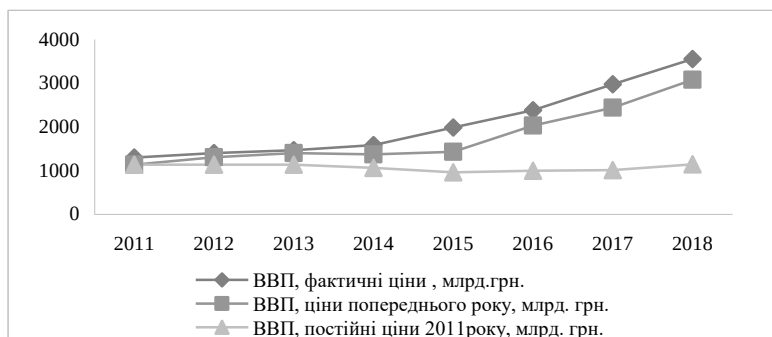

Рисунок 1 - Динаміка зміни обсягу ВВП за 2011-2018 рр.

Джерело: побудовано автором¹

Наглядно на рисунку 2 представлено місце України за рівнем ВВП у загальносвітовому просторі. Частка України у світовій економіці з 1992 по

¹Статистична інформація Держстату. Офіційний сайт Державної служби статистики України 2019. URL: [http:// www.ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/) Дата звернення 12 листопада 2019.

2017 рр. зменшилась майже у три рази з 3,98% на початку 90-х рр. до 1,3% у 2017 році. Небезпідставним є твердження багатьох аналітиків, що в Україні кризові процеси 2013-2014 рр. інтерпретуватись як поновлення і продовження кризових процесів 2008-2009 рр. Поглиблення економічних дисбалансів у 2013 р. суттєво послабило макроекономічну стійкість, що зрештою призвело до нового обвалу економіки України у 2014 р., в т.ч. внаслідок зовнішньої агресії.

Таблиця 2–ВВП України та країн світу за 1990–2017 рр., млрд. дол. США¹

Рік	Україна		США		Польща		Німеччина	
	ВВП	ВВП на душу населення	ВВП	ВВП на душу населення	ВВП	ВВП на душу населення	ВВП	ВВП на душу населення
1990	90	1742	5980	23954	66	1738	1714	22220
1991	85	1645	6174	24405	85	2247	1809	23269
1992	79	1530	6539	25493	94	2471	2064	26334
1993	69	1338	6879	26464	96	2512	2007	25489
1994	54	1051	7309	27776	111	2887	2148	27088
1995	49	958	7664	28782	142	3696	2523	31730
1996	45	885	8100	30068	160	4154	2437	30564
1997	50	992	8609	31572	159	4129	2157	27046
1998	42	840	9089	32949	174	4523	2178	27341
1999	32	646	9666	34621	170	4401	2131	26796
2000	31	632	10290	36450	172	4459	1886	23719
2001	38	782	10625	37273	191	4946	1881	23687
2002	42	871	10980	38166	199	5163	2007	25205
2003	50	1046	11512	39677	218	5659	2424	30360
2004	65	1370	12277	41922	255	6644	2726	34166
2005	86	1825	13095	44307	306	7980	2766	34697
2006	108	2304	13858	46437	345	8992	2903	36448
2007	143	3065	14480	48062	429	11194	3324	41815
2008	180	3874	14720	48401	534	13928	3624	45699
2009	117	2529	14481	47002	440	11475	3298	41733
2010	136	2553	14958	48373	480	12507	3304	41786
2011	163	3559	15534	49791	529	13800	3628	46810
2012	176	3866	16254	51450	500	13058	3426	44065
2013	182	3954	17299	52787	524	13684	3601	46513
2014	130	2421	17975	54598	545	14237	3699	47903
2015	91	2125	18120	56207	477	12475	3364	41177
2016	93	2185	18624	57467	471	12332	3467	41936
2017	112	2194	19390	59501	510	13429	3700	44550
<i>Зміна 2017/1990, %</i>	<i>+19,6 %</i>	<i>+20,6%</i>	<i>+69,1 %</i>	<i>+59,7%</i>	<i>+87,0 %</i>	<i>+87,0%</i>	<i>+53,6%</i>	<i>+50,1%</i>

Для України, що стала на шлях євроінтеграції і прагне створити відкриту економічну систему, участь у процесах руху капіталу і як імпортера, і як експортера є питанням стратегічно важливим. Сьогодні ж участь України в цих процесах важко назвати активною, а з позицій залучення закордонних

¹Томашевська А. В. Рівень ВВП України: аналіз та динаміка розвитку. *Науковий вісник УНУ*. Випуск 20. № 3. 2018. С. 90-94.

капіталовкладень їй доведеться конкурувати з країнами, ринки яких виявляються зараз більш привабливими для інвесторів. Глобалізація світової економіки та європейська інтеграція ставлять перед Україною питання про власне геополітичне позиціонування. Понад те, сьогодні для нашої держави проблема визначення свого реального місця у світі стає критичною. Адже правильний вибір визначатиме успішний економічний розвиток країни та її здатність максимально ефективно інтегруватися до глобального простору. Сама ж реалізація інтеграційних планів залежить від того, чи зможе країна у певні терміни залучити критичну масу інвестицій.

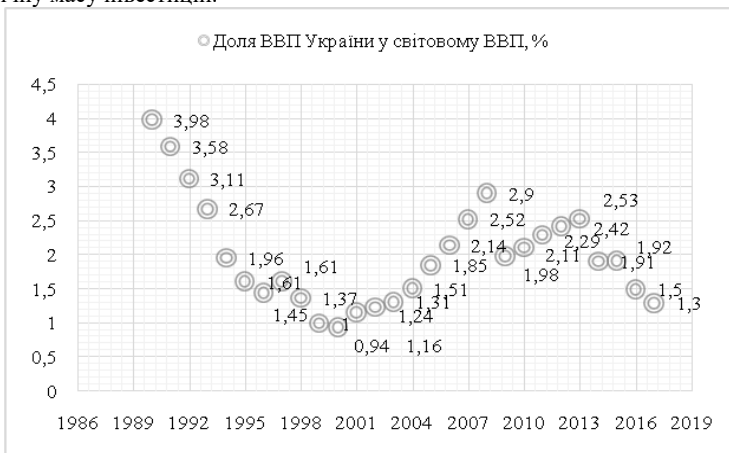

Рисунок 2 - Місце України за обсягом ВВП у світовому просторі впродовж 1990-2017 рр., %

Джерело: побудовано автором за¹

Своєрідним барометром економічного розвитку, ділової репутації, конкурентоспроможності країни є ряд міжнародних індексів, зокрема: GlobalCompetitivenessIndex, TheDoingBusiness, HeritageFoundation. В таблиці 3 представлена позиція України за найважливішими міжнародними індексами. За період 2009-2018 рр. місце України у рейтингу за індексом глобальної конкурентоспроможності суттєво не змінилося: з десяти років Україна втратила 1 позицію. Індекс конкурентоспроможності визначає здатність економіки зростати у довгостроковій перспективі.

Особливу увагу привертає на себе той факт, що це вдалося в період тривалого конфлікту на Сході та складного економічного становища в країні. На сьогоднішній день Україна залишається серед країн з «репресованою економікою». У щорічному рейтингу країн щодо рівня економічної свободи – Індексі економічної свободи 2018 року – Україна посідала 147-е місце зі 180 країн¹.

Розглянуті індекси дають чіткий сигнал, що політичний, фінансово-

¹ Офіційний сайт рейтингового агентства «Standard&Poor's» URL: <http://www.standardandpoors.ru/>. Дата звернення 16 травня 2018 р.

економічний та інвестиційний клімат в Україні не є комфортним для суб'єктів підприємницької діяльності, особливо в короткостроковій та середньостроковій перспективі, в наслідок відсутності практичних кроків, які б забезпечували економічну свободу та захист інтересів всіх учасників бізнес-процесів при чітких, всім зрозумілих, передбачуваних та неупереджених правил ведення бізнесу.

Таблиця 3 - Місце України у світових рейтингах за 2009–2018 рр.^{1,2}

Показник	Роки										Відх. 2018/ 2009
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Індекс глобальної конкуренто-спроможності (Global Competitiveness Index) (GCI)	82 (143)	89 (143)	82 (144)	73 (144)	84 (148)	76 (144)	79 (140)	85 (138)	89 (135)	83 (140)	↑1
Індекс ведення бізнесу (The Doing Business)	145 (176)	147 (183)	149 (178)	152 (183)	137 (184)	112 (189)	96 (185)	80 (190)	76 (190)	71 (190)	↓74
Індекс економічної свободи (Heritage Foundation)	152 (179)	162 (179)	163 (179)	161 (179)	163 (179)	155 (179)	162 (178)	150 (180)	160 (180)	147 (180)	↓5

За останнє десятиріччя в Україні відбулися глибокі структурні деформації і значне відставання від європейських країн за сукупною продуктивністю всіх факторів виробництва, а значить і рівнем добробуту населення. У більшості українських підприємств залишається проблема застарілої техніко-технологічної бази, енергоємності і слабкої диверсифікації продуктів та ринків. Причинами цього виступають нестабільна економічна ситуація України, недосконала нормативна база, несприятливий інвестиційний клімат, високий рівень оподаткування підприємств тощо³.

В таблиці 4 наведено основні макроекономічні показники, які характеризують соціально-економічний розвиток вітчизняних домогосподарств за 2002-2017 рр.

Дані таблиці демонструють на фоні зменшення кількості домогосподарств (-7,6%) та зайнятого населення (-19,6%), періоди циклічного зростання обсягів кредитування домогосподарств в Україні (2002-2008 рр., 2012-2015 рр. та 2016-2018 рр.), а також середньо-місячного та змішаного доходів. До 2016 року обсяг кредитів на одне домогосподарство значно перевищував обсяг заробітної плати. Найбільший розрив цих показників припадав на 2008 рік, коли кредити перевищували заробітну плату у 8,5 разів. Поступово рівень кредитної залежності вітчизняних домогосподарств знижувався і на протязі 2016-2017 рр. цей показник коливався від 50% у 2016 р. до 32% у 2017 році. Така зміна фінансової поведінки

¹Офіційний сайт рейтингового агентства «Moody's» URL: <http://moody's.ru/> Дата звернення 16 травня 2018 р.

²Офіційний сайт рейтингового агентства «Standard&Poor's» URL: <http://www.standardandpoors.ru/>. Дата звернення 16 травня 2018 р.

³Олешко Т. І. . Козел А. М. Особливості залучення іноземних інвестицій в економіку України. *Ефективна економіка*. 2019. № 4. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.4.4.

населення пояснюється декількома факторами. Основна причина полягає у масовому відтоку працездатного населення на заробітки за межі України. Інші обумовлені зниженням реальних доходів домогосподарств та погіршенням їх кредитоспроможності, невизначеністю фінансового стану у майбутньому тощо. Частка заробітної плати у обсязі ВВП була, наприклад, у 2016 р. значно нижча, ніж у докризовий період – 36,8% проти 50% у 2013 році⁹.

Таблиця 4 - Основні показники соціально-економічного розвитку за 2002–2017 рр.¹

Роки	Кількість домогосподарств, тис. од.	Кредити на одно домогосподарство, грн.	Середньо-місячна заробітна плата, грн	Зайняте населення за видами економічної діяльності, тис. осіб.	Валовий внутрішній продукт на одну особу, грн.	Середньо-місячний наявний дохід на одну особу, грн..	Середнє значення курсу долара США, грн.	Індекс інфляції, %	Прибуток, змішаний дохід, млрд. грн
2002	17881	207	376	20091	4855	не розр.	5,33	99,4	не розр.
2003	18322	540	462	20163	5801	не розр.	5,33	108,2	не розр.
2004	18177	886	590	20295	7535	не розр.	5,32	112,3	не розр.
2005	18115	1845	806	20680	9709	6332	5,12	110,3	не розр.
2006	18049	4349	1041	20730	12076	7771	5,05	111,6	не розр.
2007	17940	8668	1351	20905	16150	10126	5,05	116,6	не розр.
2008	17836	15351	1806	20972	21419	13716	5,45	122,3	131,2
2009	17748	13258	1906	20192	20564	14373	7,79	112,3	129,8
2010	17746	11518	2250	20266	24429	18486	7,94	109,1	160,0
2011	17675	11100	2648	20324	29519	21638	7,95	104,6	200,2
2012	17687	10352	3041	19261	32002	25206	7,99	99,8	224,9
2013	17656	10676	3282	19314	33473	26719	7,99	100,5	243,7
2014	17607	11739	3480	18073	36904	26782	11,89	124,9	254,3
2015	16575	10305	4195	16443	46413	31044	21,86	143,3	254,5
2016	16574	9654	5183	16277	55899	35777	25,55	112,4	363,9
2017	16506	10311	7104	16156	70047	36327	26,62	113,7	376,5
Зміна, %	-7,6%	+97,9%	+95,7%	-19,6%	+93,0%	+82,5%	+80,0%	+14,3%	+65,1%

Важливим індикатором розвитку країни й рівня довіри до неї з боку іноземних інвесторів є обсяг залучених прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Економічна активність іноземних інвесторів в Україні на сьогодні незначна. Підтвердженням цього є динаміка прямих іноземних інвестицій². За даними Державної служби статистики обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну зростав до 2014 року. На рисунку 3 зображено динаміку зміни обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України за період 2005-2018 рр.

Так, за період 2005 по 2013 рр. обсяг залучених інвестицій збільшився на 83,6% з 9047,0 млн. дол. до 53,7 млрд. дол. Зважаючи на складне, насамперед,

¹Юдіна С.В., Гуржий Т.Г. Аналіз тенденцій кредитних послуг комерційних банків домогосподарствам в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 21. С. 34-38.

² Статистична інформація Держстату. *Офіційний сайт* Державної служби статистики України 2019. URL: [http:// www.ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/) Дата звернення 12 листопада 2019.

політико-економічне становище в Україні з 2014 року обсяг залучених інвестицій постійно зменшувався. Відтік іноземних інвестицій тільки за перший квартал 2015 року становив 29,1 млрд. дол. Окремо на рисунку 4 продемонстровано зміну обсягу прямих інвестицій в Україну та з України за останні 5 років.

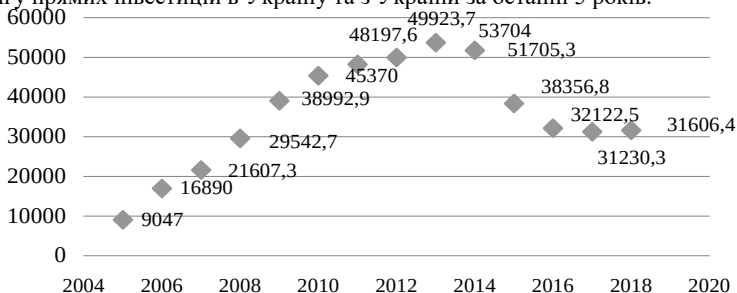

Рисунок 3- Обсяг залучених прямих іноземних інвестицій в українську економіку, млн. дол.

Джерело: побудовано за¹

За 2014-2018 рр. обсяг залучених інвестицій в Україну скоротився на 41,15%, з України – на 5,68%. Такі зміни відбулися завдяки, насамперед, нестабільності економічного та політичного стану в країні, недосконалості українського законодавства, відсутності належного забезпечення розвитку інвестиційного ринку з боку влади, неврегульованості податкової системи, складності реєстраційних та ліцензійних процедур.

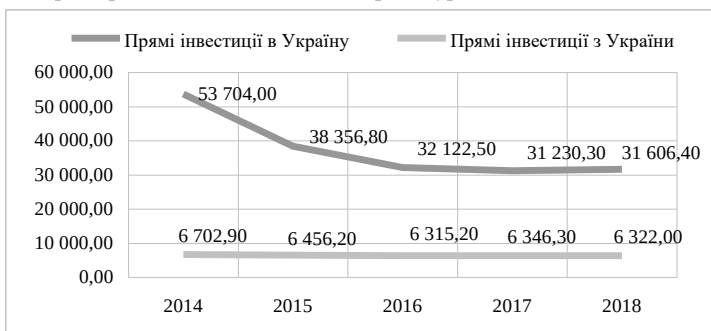

Рисунок 4 - Прямі інвестиції (акціонерний капітал) в Україну та з України , млн. дол. США

Джерело: побудовано за¹

Розглядаючи основні країни-інвестори у 2018 р., можемо виділити топ-десять країн, на які припадає 79% від загального обсягу надходжень прямих інвестицій (табл.5). Так, список лідерів з 10 країн-інвесторів в Україні, як і раніше, очолюють Кіпр (28,3% від загального обсягу ПІІ) та Нідерланди (20,2% від загального обсягу ПІІ), тобто третина від усіх залучених ПІІ у 2018 році. Це пов'язано з тим, що ці країни є або до недавнього часу були офшорними зонами.

До того ж основна частина інвестиційних надходжень – це гроші українських бізнесменів, які ухилившись від сплати податків, вивели їх для того, щоб «реінвестувати» ці кошти у вигляді прямих іноземних інвестицій⁸. Важливо підкреслити, що основна частина прямих інвестицій з України також належить Кіпру.

Таблиця 5 - Прямі інвестиції (акціонерний капітал) з країн світу в економіці України у 2018 р.¹

Країни	Прямі іноземні інвестиції млн. дол. США
Кіпр	8 932,7
Нідерланди	6 395,0
Велика Британія	1 944,4
Німеччина	1 682,9
Швейцарія	1 515,9
Віргінські Острови (Брит.)	1 358,4
Австрія	1 038,8
Російська Федерація	797,2
Франція	723,4
Польща	571,3
Інші країни	6 646,4

Незворотність впроваджуваних реформ, інтеграційний рух України до європейського співтовариства мали своє відображення у продовженні підвищені мотивації суб'єктів економічної діяльності до капіталовкладень¹. Джерелами росту виступали ресурси сектору нефінансових корпорацій, кредити банків та інших позик, а також кошти населення на будівництво житла, драйверами – переважно підприємства промисловості, а також транспорту, державного управління й оборони. На сьогоднішній день однією з головних проблем української економіки виступає низька віддача від інвестицій та їх неефективний розподіл. Проводячи аналіз інвестицій за видами економічної діяльності, відмітимо, що найбільша частина ПІІ надходить у розвинуті сфери економічної діяльності. Причому, незважаючи на значне скорочення прямих інвестицій внаслідок ускладнення соціальної, політичної та економічної ситуації, у країні їх концентрація за видами економічної діяльності залишається майже незмінною (табл. 6).

Станом на 1 січня 2019 року у промисловість було спрямовано 33,38%, в оптову, роздрібну торгівлю та ремонт автотранспорту – 15,69%, у фінансову та страхову діяльність – 12,02%, в інформаційну діяльність і телекомунікації – 11,16%, у професійну, наукову та технічну діяльність – 6,75% від загального обсягу накопичених ПІІ (акціонерного капіталу) в економіці України. Таким чином, підкреслимо, що інвестори готові вкладати свої кошти лише у розвинуті сфери діяльності, де рентабельність буде на високому рівні.

¹ Капітальні інвестиції у І кв. 2019 р.: *Офіційний сайт* Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України URL: www.me.gov.ua/Search/Result?lang=uk-UA&query=%25d0%25ba%25d0%25b0%25d0%25bf%25d1%2596%25d1%2582%25d0%25b0%25d0%25bb%25d1%258c%25d0%25bd%25d1%2596%25d1%2596%25d0%25bd%25d0%25b2%25d0%25b5%25d1%2581%25d1%2582%25d0%25b8%25d1%2586%25d1%2596%25d1%2597 Дата звернення 12 жовтня 2019 р.

Таблиця 6 - Динаміка ПП в Україні за видами економічної діяльності¹

Види діяльності	2014	2015	2016	2017	2018
Сільське, лісове та рибне господарство	776,9	617,0	502,2	586,2	578,6
Промисловість	17681,4	12419,4	9893,6	9667,6	10543,7
Будівництво	1580,0	1301,9	1104,1	1043,3	919,5
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	6807,8	6037,6	5247,4	5106,5	4957,8
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	1535,3	1355,5	1088,0	1086,0	985,3
Інформація та телекомунікації	1894,7	1646,2	2089,4	2075,7	2100,1
Фінансова та страхова діяльність	12261,4	6421,7	4350,1	3627,4	3526,3
Операції з нерухомим майном	4768,3	3979,4	3882,1	3764,4	3796,3
Професійна, наукова та технічна діяльність	4006,8	2634,5	2222,6	2253,5	2131,1
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	1686,9	1340,2	1222,7	1507,3	1550,9
Інші	704,4	603,2	505,1	497,0	499,9

Проведене дослідження дозволяє виділити основні негативні фактори, що характеризують стан економічної ситуації в Україні, які можна узагальнити їх і звести до таких основних аспектів:

1) кризові процеси 2008-2009 рр. та 2013-2014 рр. поглибили фінансово-економічні дисбаланси в країні;

2) обсяг залучених ПП в українську економіку з розвинених країн є вкрай низьким;

3) частка ВВП України у світовій економіці за останні 20 років зменшилась майже втричі (у 2017 р. 1,3% від світового обсягу ВВП);

4) існує невпевненість економічних агентів в майбутньому (економічна та політична нестабільність).

Проте, основними передумовами формування в Україні сприятливого економіко-інвестиційного клімату та перевагами для ЄС щодо вступу України залишаються:

- 1) вигідне географічне положення;
- 2) природно-ресурсний потенціал;
- 3) рівень розвитку промислового виробництва;
- 4) висококваліфікована та конкурентоспроможна робоча сила;
- 5) неформований ринок товарів (Україна потенційно є одним з найбільших ринків в Європі);

6) незадоволений попит населення.

Враховуючи відповідну європейську практику та слідуючи цілям Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом, країна потребує нового формату сучасних підходів в фінансово-економічній політиці, а саме поетапного переходу в державному управлінні до політики соціально-економічної якості. Для цього, насамперед, необхідне відповідне макроекономічне підґрунтя, що характеризується високим рівнем продуктивності праці та структурними пропорціями економіки, притаманними розвиненим країнам.

¹ Статистична інформація Держстату. *Офіційний сайт* Державної служби статистики України 2019. URL: [http:// www.ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/) Дата звернення 12 листопада 2019.

1.3 Zweiseitige Perspektive und Gefahren der EU-Integration für die Entwicklung der Finanzpolitik des Staates

Finanzsystem jedes Landes spielt eine sehr wichtige Rolle in seinem Leben, ist wie sein Herz. Darum werden das alle Prozesse unbedingt beeinflussen. Und am wichtigsten ist es bei allen Änderungen in der Staatstruktur oder bei der Auswahl der Richtung der Entwicklung des Landes darauf zu behaupten, dass das Finanzsystem zu neuen Bedingungen gut adoptieren und funktionieren muss. Das ist auch wichtig unter den Bedingungen der Globalisierung und Integrationsprozessen nicht nur wegen globalen Veränderungen in der Struktur des Staates, aber auch, weil großes Teil von Weltfinanzströmen mit dem Bedienen von internationalen Waren- und Dienstleistungsströmen und ausländischen Direktkapitalinvestitionen verbunden ist.

Heutzutage Globalisierungstendenz, außerdem Finanzglobalisierung, wird immer tiefer und tiefer im ganzen Welt und gehört zu den prägenden Wirtschaftstrends der vergangenen 25 Jahre. In diesem Zeitraum wuchsen die grenzüberschreitenden Vermögen wesentlich schneller als die Bruttoinlandprodukte. Für manche Länder sind diese Prozesse ziemlich neu und bringen mit sich das, was früher nur für entwickelte Länder typisch war, zum Beispiel Konstellation auch in Schwellen- und Entwicklungsländern. Die Globalisierung schreitet dort jetzt fast so schnell wie in den Entwickelten Ländern. Sie hinterlässt aber möglicherweise tiefere Spuren, weil die Wirtschaftspolitik in diesen Ländern auf einer weniger soliden Infrastruktur beruht. Aber es wäre nicht korrekt zu sagen, dass nur Entwicklungsländern dadurch beeinflusst sind. Das bedeutet, dass die Globalisierung und die Integrationsprozesse schon bestimmte Merkmale haben. Zu den Hauptfaktoren, die Globaltransformationen von Nationalfinanzsystemen charakterisieren, gehören:

- rasche Entwicklung der Transnationalisierung von wirtschaftlichen Verbindungen, Integration von nationalen Finanzmärkten;
- teilweise Schwächung der Regulierung von Weltfinanzmärkten (bei Steigung von ihren Volumen; Erhöhung ihrer Konkurrenz);
- Verbreitung dem Weltfinanzsystem durch Entwicklungsländer (steigt globale Instabilität);
- Ständige Steigung der Kapitalvolume (einschließlich Kapitalströme unter den Ländern), deren rasche Bewegung, die durch Beschleunigung der Transaktionendauern beeinflusst wird, Anstrengung schafft;
- hohes Niveau der Konzentration von Finanzressourcen sowie an makroökonomischer (Budgetsysteme von den Ländern und internationalen Organisationen), als auch globaler (interstaatliche wirtschaftliche Integration, einschließlich ihre finanzielle und Währungsbestandteil) Ebene;
- Tendenz zur Kapitalkonzentration, steigende Autonomisierung von globalen kommerziellen und finanziellen Konglomeraten;
- Steigung von Intensität der finanziellen Transaktionen, hohes Niveau der Mobilität und Beziehungen an finanziellen Märkten;
- Vielfalt von Finanzinstrumenten, hohes Niveau von ihrem Dynamismus¹;

¹ Burtsev V. V. "Osnovnoy konkurentnyy potentsial stranysistemy v usloviakh finansovoy transnatsionalizatsii" [The main competitive potential of countries in terms of financial transnationalization]. *Finansovyy menedzhment*, no. 6 (2001). [in Russian].

- Entwicklung von neuen E-Finanzsystemen und Währungen, Steigung der Bedeutung von Cryptowährungen.

Außerdem, haben Graduate Institute of International and Development Studies (Seco) und Staatssekretariat für Wirtschaft von der Schweiz Besonderheiten von Kapitalverkehr unter den Bedingungen der Globalisierung studiert. An gemeinsamer Konferenz haben sie Ereignisse ihrer Forschungen präsentiert, die eine Bestandsaufnahme zur Entwicklung des durch die Globalisierung mitbestimmten Kapitalverkehrs und der damit verbundenen Auswirkungen zu definieren ermöglichten¹, was die Wichtigkeit von Globalisierung beweist.

Natürlich haben alle Prozesse sowie Vor-, als auch Nachteile. Darum lohnt es besser damit verbundene Situation zu Studieren.

Es gibt mehrere Forschungen, die ziemlich detailliert Vorteile der Integration von Entwicklungsländern mit den entwickelten Ländern beschreiben. Und solche Vorteile sind gut bekannt nicht nur neuen EU-Mitgliedern, aber auch den Ländern, die nach solcher Integration streben. Das sind Stabilität, Unterstützung, Verbesserung von mehreren Sphären des Lebens, Steigung von Ankommen, Zugang zu den Märkten und Wissensbilanz, Reduzierung von Preisen an Gütern und Dienstleistungen und so weiter, also Verbesserung des Zustandes des Landes und des Lebens von seinen Einwohnern. Aber nicht so intensiv hat man die Nachteile für beide Kategorien von Ländern erforscht. Und hier ist alles nicht so einfach.

Zu den Hauptfolgen der internationalen Integration für die Länder gehört Reduzierung der Menge von Instrumenten der Finanzpolitik, die man für macrowirtschaftliche Stabilisierung benutzen kann. Zum Beispiel Länder der Eurozone können nicht mehr Währungs- und Kreditpolitik für Glätten von negativen Einflüssen asymmetrischen Schocks benutzen, da man Prioritäten der Finanzpolitik bestimmen basierend auf Interesse und Bedürfnisse der ganzen integrierenden Raum und Stabilität von Wirtschaft und der gesamten Währung wird. Das bedeutet, dass alle Länder unter den Bedingungen der internationalen Integration durch hohes Niveau von Finanzintegration selber unter diesen Ländern charakterisiert werden müssen.

Forschungen haben auch gezeigt, dass die finanzielle Globalisierung einen Einfluss an die Geldpolitik haben kann. Mehrere Studien sind jedoch zum Schluss gekommen, dass dies nicht zwingend die Fähigkeit der Zentralbanken schmälert, ihre Aufgabe zu erfüllen. Außerdem muss es betont werden, dass Bankensystem am Wenigsten integriert ist. Interstaatliche Aktivität von Banken ist sehr niedrig. Nach der Durchführung von Euro haben Nationalregulatoren in diesem Bereich geholfen, was die Integration verlangsamt.

Die finanzielle Globalisierung in einem Umfeld unvollkommener Märkte ruft zudem Verhaltensweisen hervor, die zwar für die Betroffenen, nicht aber für das ganze Land optimal sind. Ein Beispiel dafür ist ein Kreditboom. Mit der Globalisierung ist es einfacher geworden, Kredite aufzunehmen. Und das kann die Überschuldung gewisser Länder – und die damit verbundenen Folgen – verstärken und auch Entwicklung von globaler Finanzkrise stimulieren, was schon im Jahre 2008 passierte. Die Gefahr, dass die Finanzströme austrocknen, bewegen die Länder auch dazu, um flüssige Reserven in Form von ausländischen Devisen zu bilden.

¹ Cedric T. (2018). Finanzielle Integration und Wirtschaftspolitik. *Die Volkswirtschaft*. Retrieved from <https://dievolkswirtschaft.ch/de/2013/03/tille/>.

Auch muss man behaupten, dass Integrationsprozesse gut für reifere Volkswirtschaften funktionieren können. Wenn es um Schwellen- oder Entwicklungsländer geht, dann entstehen mehrere Probleme wegen Lücken in Statistik und verschiedenen Methoden von ihrer Sammlung. Integrationsprozesse werden auch durch wirtschaftliche Wechselwirkungen beeinflusst, deren Einfluss hat man noch nicht gut erforscht. Die finanzielle Globalisierung kann zusätzlich zur Komplexität der Situation beitragen, indem sie die Fluktuationen auf den Weltmärkten vergrößert.

Die finanzielle Globalisierung und damit verbundene Integrationsprozesse verstärken die Notwendigkeit Schwankungen in der Geschäftstätigkeit der Finanzinstitute in die Geldpolitik zu reduzieren und zu schätzen. Dies gilt nicht nur für entwickelte Länder, in denen die Zentralbanken an Aufbau und Umsetzung sogenannter macroprudenzieller Maßnahmen arbeiten, sondern auch für Schwellen- und Entwicklungsländer, die ihre Finanzmärkte für die übrige Welt öffnen. Ein konkretes Beispiel ist die Problematik der ineffizienten Kreditbooms. Darum hat Seco das BCC-Programm entwickelt. Im Auftrag des Seco trägt mit verschiedenen Unterstützungsmaßnahmen dazu bei, dass die Zentralbanken in den Partnerländern die notwendigen Kapazitäten erwerben können. Ein erster Ansatz besteht darin, gemeinsam mit den Zentralbanken den Bedarf zu ermitteln und mit gezielter fachlicher Unterstützung kohärente Kapazitäten aufzubauen. Diese fachliche Begleitung gewährleisten Experten mit vielfältigen Fachrichtungen bei Besuchen in den Partnerländern. Das abgedeckte Themenspektrum ist breit und umfasst beispielsweise den Aufbau und die regelmäßige Aktualisierung von Datenbanken nach internationalen Standards, Kurse für die Mitarbeitenden der Zentralbank zur Vermittlung eines soliden Know-hows über Wirtschaftsanalysen und Statistikmethoden sowie die Stärkung der operativen Kapazitäten in den Zentralbanken der Partnerländer, wie etwa bei Marktinterventionen¹. Das muss aber zuerst geprüft werden und danach global implementiert.

Auch ist es notwendig in solchen Situationen gemeinsam an Entwicklung und Harmonisierung des Finanzsystems zu arbeiten. Aber hier funktioniert das alles auch nicht so leicht, außerdem, weil finanzielle Zusammenarbeit immer mit einer Eigenleistung der Transferempfänger verbunden ist. Aus ökonomischer Sicht ist es ziemlich positiv². Sie entspricht daher allenfalls zufällig dem Anteil des Gesamtnutzens einer angebotenen öffentlichen Leistung, der in der bereitstellenden Jurisdiktion anfällt. Zumeist ist der Finanzierungsanteil der EU-Ebene zu hoch, so dass die Gefahr einer Ausweitung des Bereitstellungsniveaus über den „socially optimal point“ hinaus besteht. Bspw. ist nicht davon auszugehen, dass bei einer finanziellen Zusammenarbeit aus den Strukturfonds bzw. dem Kohäsionsfonds im Infrastruktur- und Umweltbereich bis zu 85 Prozent der Nutzen außerhalb der geförderten Mitgliedstaaten anfallen³.

¹ Cedric T. (2018). Finanzielle Integration und Wirtschaftspolitik. *Die Volkswirtschaft*. Retrieved from <https://dievolkswirtschaft.ch/de/2013/03/tille/>.

² Diekmann, Berend/Breier, Siegfried (1993). Der Kohäsionsfonds - ein notwendiges Gemeinschaftsinstrument?, in: Wirtschaftsdienst, Heft 5, S. 258-265.

³ Walsh C. (1993). Fiscal Federalism - An Overview of Issues and a Discussion of their Relevance to the European Community, in: Europäische Kommission (Hrsg.). *Tue Economics of Community Public Finance, European Economy, Reports and Studies*, No 5, Brussels/Luxembourg, S. 25-62.

Dieselbe Situation dient auch für Forschung, da ihr EU einheitlich auf 50 Prozent unterstützt.

Natürlich gibt es Gefahr, dass die Entscheidungsträger von verschiedenen Ebenen wegen unterschiedlichen Interessen oder Besonderheiten von eigenen Wirtschaften oder Mentalitäten nicht korrekte Entscheidungen treffen werden. Solche Diskrepanzen soll die Zentralisierungspolitik von EU milden, aber die Zentralisierung der wirtschaftspolitischen Zuständigkeit bleibt in dieser Situation nicht auf den Spillover-Aspekt des öffentlichen Tätigkeitsbereichs beschränkt. Doch man hat stattdessen Zentralisierung der (gesamten) Aufgabenerfüllung realisiert. Diese Kompetenzzentralisierung ist jedoch unerwünscht.

Handlungssphäre gehört auch zu den sensiblen, da sie auch Einkommen und Entwicklung des Finanzsystems und allen finanziellen Akteuren bestimmt, und vom Wechselkurs und globalen Tendenzen auf dem Markt abhängt. Die Mitgliedstaaten von EU verlieren teilweise ihre Souveränität zur Durchführung einer autonomen Geldpolitik und Hauptentscheidungen kann nur Zentralbank von EU nehmen und das folgt dazu, dass der finanzpolitische Handlungsspielraum der öffentlichen Haushalte zur Verfolgung einer antizyklischen Fiskalpolitik beschnitten wird, da die Mitgliedstaaten zur Vermeidung übermäßiger öffentlicher Defizite verpflichtet sind¹. Und solche Beschränkungen haben nicht immer positiven Effekt an Finanzsysteme von einzelnen Ländern, darum werden sie oft bei den Experten und Wissenschaftlern kritisiert². Außerdem kann schon die Regierung nicht mehr Wechselkurs als eigenständiges wirtschaftspolitisches Instrument benutzen, was deutlich die Situation verschlimmert, besonders im Kriesensituation³. Daher werden durch die Währungsunion die Problemlösungskapazitäten der Mitgliedstaaten zum Ausgleich kurz- bis mittelfristiger Schwankungen im Auslastungsgrad der Produktionsfaktoren deutlich reduziert.

Außerdem, unterscheiden sich bedeutend die Länder nach der Entwicklung und zur Verfügung stehenden Anpassungskapazitäten. Darum entsteht die Konvergenz-Problematik in EU und es wird auch aktuell für die Länder, die Teil von EU werden möchten. Unter Konvergenz ist die Fähigkeit der einzelnen Mitgliedstaaten zu verstehen, „eine gleichgerichtet stabilitätsorientierte makroökonomische Wirtschaftspolitik zu betreiben“⁴. Diese Fähigkeit wird von der „Qualität, Solidität und Stetigkeit nationaler wirtschaftspolitischer Prozesssteuerung, vor allem auf dem Gebiet

¹ Francke H.-H. (1993), Zukunftsprobleme der europäischen Integration - von Maastricht zu einem europäischen Finanzausgleichssystem?, Diskussionsbeiträge des Instituts für Finanzwissenschaft der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Breisgau, 22/93.

² Dumke R. H. (1996). Historische Erfahrung und theoretische Erkenntnisse zur Frage einer Harmonisierung der Finanz- und Lohnpolitik und eines europaweiten Finanzausgleichs in der europäischen Währungsunion: Korreferat zu Rainer Schweickert, in: Maastricht II - Entwicklungschancen und Risiken der EU: Erweiterung, Vertiefung oder Stagnation?, Beihefte zur Konjunkturpolitik - Zeitschrift für angewandte Wirtschaftsforschung, Heft 44, Berlin, S. 213-237.

³ Teutemann M. (1992). Rationale Kompetenzverteilung im Rahmen der europäischen Integration - ein Beitrag zur finanzwirtschaftlichen Ordnungspolitik, Berlin.

⁴ Franzmeyer F. (1994). Zum Zusammenhang von Konvergenz und Kohäsion, in: Fritz Franzmeyer (Hrsg.): Das Konvergenzproblem - Wirtschaftspolitik im Europa von Maastricht, Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, Sonderheft 151, Berlin, S. 206-236.

der öffentlichen Finanzen“ sowie der „Qualität nationaler Rahmenbedingungen für effizientes Wirtschaften“¹ bestimmt, die wesentlich von der Flexibilität der Güter- und Faktormärkte und der regionalen Arbeitsmobilität abhängt^{1,2}. Die diesbezüglichen Kapazitätsunterschiede deuten darauf hin, dass eine weitergehende Konvergenz der Mitgliedstaaten noch nicht stattgefunden hat³. Hierdurch wird der Problemdruck bei der Schockabsorption nochmals erhöht. Denn die unterschiedlichen Anpassungskapazitäten führen dazu, dass sich temporäre, asymmetrische Schocks in den Mitgliedstaaten unterschiedlich stark auswirken und dass selbst temporäre, symmetrische Schocks in den Mitgliedstaaten mit besonders geringer Anpassungskapazität asymmetrische „Spuren hinterlassen“⁴.

Zu anderen wichtigen Stabilisatoren der Finanzpolitik gehören auch fiskalische. Leider Eintritt von EU macht auf diesem Gebiet auch bestimmte Hindernisse für Regierungen von integrierten Ländern. Die automatischen Stabilisatoren wirken über eine progressive Einkommensbesteuerung durch den Zentralhaushalt und/oder über eine zentrale Sozial- und Arbeitslosenversicherung⁵. Forschungen und praktischen Studien haben beweist, dass automatische Stabilisatoren in anderen Ländern eine erhebliche stabilisierende Wirkung auslösen.

Außerdem, unterscheidet sich stark Politik in dieser Richtung in EU von anderen großen Bünden von Ländern. So werden bspw. in den USA ca. 35 bis 44 Prozent einer regionalen Einkommensänderung durch automatische Stabilisatoren auf zentraler Ebene absorbiert⁶. Durch den bestehenden EU-Haushalt hingegen werden Schätzungen zufolge „Einkommenseinbußen in einem Mitgliedsland zu nicht mehr als 1 % durch niedrigere Zahlungen an die Gemeinschaft ausgeglichen“⁷. Einerseits ist solche Entscheidung gut für die Länder, die mehr Ressourcen drin haben, aber andererseits sind die institutionellen Voraussetzungen für das Wirken automatischer Stabilisatoren zum heutigen Zeitpunkt nicht durchsetzbar. Darum sind die Fragen der Regulierung von Einkommensbesteuerung von EU-Haushalten, Harmonisierung vom europäischen System von Arbeits- und Sozialversicherung besonders aktuell. Lösung von solchen Problemen ist wichtig nicht nur für heutige EU-Mitgliedstaaten, sondern auch für neue Länder, die Teil von EU werden möchten. Zudem scheitert das Vorhaben an dem Umfang des zentralen Haushalts, der heute ca. 1,114 Prozent des

¹ Schmidt C., Straubhaar T. (1995). Maastricht II - Bedarf es realer Konvergenzkriterien?, in: Wirtschaftsdienst, Heft 8, S. 434-442.

² Walther F. (1996). Europäischer Finanzausgleich, Berlin.

³ Franzmeyer F. (1996). Europäische Währungsunion - Reale Konvergenz unentbehrlich, in: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (Hrsg.): Wochenbericht 31/ 96, 63. Jg., 1. August, Berlin, S. 515-524.

⁴ Wohlers E. (1997). Relevanz von Schocks in der Europäischen Union – empirischer Befund, in: Otto G. Mayer/ Hans-Eckart Scharrer (Hrsg.): Schocks und Schockverarbeitung in der Europäischen Währungsunion, Baden-Baden, S. 79-113.

⁵ Nerlich C. (1996). Zur wirtschaftlichen Stabilität in einer Währungsunion unter Bedingungen realer Schocks, Köln.

⁶ Goodhart C. A.E.I., Smith S. (1993): Stabilization, in: Europäische Kommission (Hrsg.): Tue Economics of Community Public Finance, European Economy, Reports and Studies, No 5, Brussels/ Luxembourg, S. 417-455.

⁷ Europäische Kommission (Hrsg.) (1990). Ein Markt, eine Währung - Potentielle Nutzen und Kosten der Errichtung einer Wirtschafts- und Währungsunion - eine Bewertung, Europäische Wirtschaft, Nr. 44, Brüssel.

Bruttonationaleinkommens beträgt¹. Um eine Wirkung als automatischer Stabilisator zu entfalten, müsste er „sich in der Größenordnung zweistelliger Prozentsätze des BIP“^{2,3} bewegen. Solche Erhöhung des Haushaltsvolumens ist auf absehbare Zeit politisch nicht zu verwirklichen^{4,5}. Damit rückt die Frage ins Zentrum, ob die Einrichtung eines expliziten Finanzhilfemechanismus einen Lösungsweg für die Abfederung realer, temporärer, asymmetrischer Schocks darstellt.

Außerdem müssen die integrierenden Länder behaupten, dass die Politik von EU an globale Stabilität und nicht an Entwicklung von bestimmten Ländern angerichtet ist. Darum seit Langem geht es um die Notwendigkeit von Erschaffung solcher Ordnungsstrategie in EU, die an Einheit und Entwicklung von Vielfalt orientiert wird. Wie W. Abelshauser behauptet, ist die Ordnungspolitik von moderner EU aus dem Sicht des notwendigen Währungssystems für die Kapitalmärkte, die Finanzpolitik und die Währungsintegration so gebildet, dass sie nicht immer den Bedürfnissen der Vielfalt europäischer Wirtschaftskulturen entsprechen muss. Darum werden Spannungen und Instabilität im gemeinsamen Währungsraum zu den zwangsläufigen Folgen führen⁶.

Einerseits, sagen die Papiere, dass die Länder frei in ihren Entscheidungen sind. Auch festgelegte im Vertrag von Maastricht Kriterien setzten freilich kollektive Mentalitäten der Euroländer voraus, die sie befähigten, Staat und Gesellschaft so zu organisieren, dass diese Regeln auch eingehalten werden konnten⁷. Aber das war schon am Anfang kein Geheimnis, dass die Finanz- und Währungssysteme von allen Ländern riesige Unterschiede haben, manchmal auch aus der historischen Sicht und über lange historische Zeiträume gewachsene kollektive Mentalitäten. Und es wird nicht so einfach solche Hindernisse zu bekämpfen. Hier sollten allgemein verbindliche Standards für Budget-Defizit, Verschuldungsquotient oder Inflationsrate unter dem Druck der Kapitalmärkte helfen. Man dachte, dass nur die politische Disziplin alle Diskrepanzen zu vernichten helfen kann. Doch es passierte nicht so, wie es geplant wurde. Wie es schon früher behauptet wurde, haben die Länder nicht nur Teil von ihren

¹ EU-Haushalt: Programm „InvestEU“ für Arbeitsplätze, Wachstum und Innovation in Europa (2018). *Europäische Kommission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/de/IP_18_4008.

² Harder B. von (1997). Die Interdependenzen zwischen Währungsunion und Politischer Union in der Europäischen Union des Maastrichter Vertrages, Frankfurt am Main.

³ Europäische Kommission (Hrsg.) (1977). Bericht der Sachverständigengruppe zur Untersuchung der Rolle der öffentlichen Finanzen bei der europäischen Integration, Bd. I, Generalbericht, Brüssel.

⁴ Majocchi A., Rey M. (1993). A Special Financial Support Scheme in Economic and Monetary Union - Need and Nature, in: Europäische Kommission (Hrsg.): Tue Economics of Community Public Finance, European Economy, Reports and Studies, No 5, Brussels/Luxembourg, S. 457-480.

⁵ Wasmayr B. (1997). Kohäsionspolitik der EU in der Europäischen Wirtschafts- und Währungsunion, Ausgestaltung - Kritik - Reformvorschlag, Frankfurt am Main u.a.

⁶ Abelshauser W. (2015). Die EU braucht Regeln, die Einheit in Vielfalt zulassen [oder: Produktive Ordnungspolitik – Eine alternative Strategie für Europa]. *Europäisches Zentrum für universitäre Studien*. Retrieved from <https://www.ezus.org/wp-content/blogs.dir/2/files/2015/10/EU-Regeln-13-9-2013-mit-Abb-.pdf>.

⁷ Vertrag über die Europäische Union (VEU) / Vertrag von Maastricht (1992). *Europäisches Parlament*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/de/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/maastricht-treaty>.

nationalen Merkmalen, sondern auch Finanzielle Instrumente für Regulierung der wirtschaftspolitischen Situation und auch entstehenden Krisen verlören. Außerdem, an Praxis existiert „optimales Währungsraum“ nicht. Ist nah zum optimalen – ja, aber nicht optimal.

Natürlich entstehen auch andere Probleme für integrierende Länder und solche, die schon EU-Mitglieder sind. Auch geht es um Maastricht-Kriterien. Neben der Zähigkeit kollektiver Mentalitäten kollidieren auch unterschiedliche wirtschaftskulturelle Voraussetzungen im gemeinsamen Währungsraum mit dem Versuch der „Euro-Retter“, die Währungsunion durch eine noch strikere Vereinheitlichung von Regeln und wirtschaftspolitischer Intervention zu disziplinieren. Das bedeutet, dass EU für normale Entwicklung nicht eigentlich durchgeführte Politik, sondern eine neue, orientierte nicht an eine einheitliche, sondern ganz unterschiedliche Strategien von Wirtschafts- und Finanzpolitik braucht. Diese neue Politik soll alle Besonderheiten, sowie historische, als auch denkens-, handels-, benehmens- und auch wirtschaftskulturelle von Mitgliedsländer schätzen. Auch muss man viel Acht existierenden Märkten und seinen Besonderheiten und Orientierung geben. Früher stand diese Frage nicht so scharf und akut. Aber mit der Zeit integrierten sich mehr und mehr Ländern zur EU und auch ziemlich viele möchten auch heutzutage diesen Schritt machen. Darum muss EU neue Strategie zur wirtschaftlichen Integration von Europa entwickeln und damit stärker als in der Vergangenheit dieser Besonderheit Rechnung tragen, wenn sie den einmal erreichten Stand konsolidieren und gleichzeitig von dieser Vielfalt komparativer Wettbewerbsvorteile in der Weltwirtschaft profitieren will¹.

Auch hat die wirtschaftskulturelle Entwicklung von Ländern einen Eindruck an Finanzsystem und Finanzpolitik. Die wirtschaftskulturelle Orientierung Europas ist noch keineswegs abgeschlossen. Das funktioniert in der ersten Linie für die Transformationsstaaten im Osten, die dabei sind, an eigenen Traditionen anzuknüpfen oder die institutionelle Verfassung anderer Wirtschaftskulturen zu übernehmen. Es ist immer kompliziert für solche Länder zu neuen Bedingungen und Situationen zu adoptieren, da hier mit den Jahren gebildete Traditionen sehr stark sind. Es geht aber nicht um, dass man eine bestimmte klisierte Wirtschaftskultur durchsetzen wird. Eigentlich, können Wirtschaftskulturen hierarchisch nicht untergeordnet werden. Das soll nur selber von den nationalen wirtschaftlichen Akteuren entschieden werden.

Eine Ordnungspolitik (einschließlich für Währungssystem, Kapitalmärkte, Finanzpolitik, Währungsintegration), die für normale Integration von neuen Ländern zur EU eingesetzt werden soll, muss nicht immer den Bedürfnissen der Vielfalt europäischer Wirtschaftskulturen entsprechen. Zu den zwangsläufigen Folgen des gemeinsamen Währungssystems gehören auch Spannungen und Instabilität. Das müssen auch vor allem integrierende Länder in Acht nehmen und im Voraus ihre eigene Finanzpolitik dazu vorbereiten, und selber EU-Mitglieder sollen eine wirksame Strategie der Integration bilden, die auch der komparativen institutionellen Vorteile der betroffenen Wirtschaftskulturen immer bewusst sein und mit produktiver Ordnungspolitik ihre Stärken hervorheben wird. Der Brüsseler Apparat entwickelte

¹ Abelshauser W. (2015). Die EU braucht Regeln, die Einheit in Vielfalt zulassen [oder: Produktive Ordnungspolitik – Eine alternative Strategie für Europa]. *Europäisches Zentrum für universitäre Studien*. Retrieved from <https://www.ezus.org/wp-content/blogs.dir/2/files/2015/10/EU-Regeln-13-9-2013-mit-Abb-.pdf>.

2010 die Strategie „Europa 2020“, die an solche Dinge leider nicht orientiert ist und wird bald erneuert, da der Zeitraum ihrer Funktionierung fast zu Ende ist¹. 2013 versuchte er diese Strategie zu korrigieren und in seiner jetzigen Verfassung gewiss überfordert, eine derart komplexe wirtschaftspolitische Strategie zu exekutieren. Dazu fehlen ihm rechtliche und sachliche Voraussetzungen. Hier ist vielmehr die Kompetenz der Mitgliedstaaten gefragt. Was die EU aber braucht sind Regeln, die Einheit in der Vielfalt zulassen und ein Währungssystem, das damit kompatibel ist².

Andere Hindernisse können schon für GUS-Länder oder ehemalige GUS-Mitglieder existieren. Zuerst muss man behaupten, dass selber die globalen Strukturen von Ländern sich bedeutend unterscheiden und es ist sehr kompliziert ihnen zu adoptieren. Mit der Zeit haben schon die postsowjetischen Länder ziemlich viel in dieser Richtung gemacht. Aber meisten von diesen Ländern haben sich miteinander in GUS verbunden.

Hauptproblem liegt daran, dass die EU und GUS sich bedeutend unterscheiden. Und diese Unterschiede liegen nicht nur in Zielen, sondern auch Wege ihrer Realisierung. Hauptunterschiede zwischen den EU- und GUS-Zielen sind in der Tab. 1. wiedergespiegelt.

Wie man aus den dargestellten an der Tabelle 1. Daten sehen kann, haben die Ziele von beiden Länderbunden gemeinsame Merkmale, aber der Wurzel des Problems von Unterschieden liegt schon in verschiedenen Wegen von Denken und unterschiedlichen Werten. Und sie gehören eigentlich zu den Prioritäten von EU. Außerdem, gerade diese Elemente bestimmen Politik des Staates, ihr Wirtschaftssystem, Benehmen und alle andere wichtige Elemente des Lebens des Landes und der Bevölkerung.

Zu den anderen wichtigsten Unterschieden gehört auch Orientierung von den Märkten an unterschiedliche Ziele. Wenn die GUS-Länder umfassenden und ausgewogenen wirtschaftlichen Entwicklung der Mitgliedstaaten im gemeinsamen Wirtschaftsraum und der zwischenstaatlichen Zusammenarbeit und Integration entwickeln möchten, orientieren sich die EU-Mitglieder schon an ausgeglichenen Wirtschaftswachstum und Preisstabilität, eine wettbewerbsfähige Marktwirtschaft bei Vollbeschäftigung, soziale Fortschritt und Schutz der Umwelt. Also, die Hauptorientiere sind bedeutend anders. Und jahrelang bildeten die Mitglieder von beiden Verbunden ihre eigenen Märkte und integrierten diese Märkte unter einander, sie bildeten einen wirksamen Mechanismus, eine Kette von Prozessen. Und Märkte spielen eine von den wichtigsten Rollen im Leben des Landes. Sie geben Ressourcen für die Funktionierung und Entwicklung des Landes, bestimmen seine Entwicklung und auch geben neue Arbeitsplätze usw. Das bedeutet, dass solche Reintegration und Reorientierung, außerdem, Übergang zur nachhaltigen und langfristigen Planung für viele Märkte sehr kompliziert werden wird. Schwache Märkte können ihn überhaupt nicht übertragen, insbesondere, weil die Regierung in solcher Situation Währungs- und Fiskalstabilisationsinstrumente verlieren wird. Das wird auch zum Problem für EU werden, weil die Mitgliedstaaten um eigene Stabilität zu gewährleisten solche Länder

¹ Strategie (2010). Europäische Kommission. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/strategy_de.

² Abelshauser W. (2017). Europa in Vielfalt einigen. Eine Denkschrift. Universität Bielefeld. Retrieved from <http://www.whomes.uni-bielefeld.de/wabelsha/Denkschrift.pdf>

auch finanziell zu unterstützen verpflichtet werden. Und solche Belastung ist nicht immer übertragbar.

Tabelle 1 – Hauptunterschiede zwischen den EU- und GUS-Zielen^{1 2}

EU	GUS
- Förderung des Friedens, der europäischen Werte und des Wohlergehens ihrer Bürgerinnen und Bürger; - Freiheit, Sicherheit und Rechtsstaatlichkeit ohne Binnengrenzen; - nachhaltige Entwicklung auf der Grundlage von ausgeglichenem Wirtschaftswachstum und Preisstabilität, einer wettbewerbsfähigen Marktwirtschaft bei Vollbeschäftigung, sozialem Fortschritt und Schutz der Umwelt; - Eindämmung sozialer Ungerechtigkeit und Diskriminierung; - Förderung des wissenschaftlichen und technologischen Fortschritts; - Stärkung des wirtschaftlichen, sozialen und territorialen Zusammenhalts und Solidarität zwischen den Mitgliedsländern; - Achtung ihrer reichen kulturellen und sprachlichen Vielfalt; - Gründung einer Wirtschafts- und Währungsunion, deren Währung der Euro ist.	- Umsetzung der Zusammenarbeit auf politischem, wirtschaftlichem, ökologischem, humanitärem und kulturellem Gebiet; - Förderung einer umfassenden und ausgewogenen wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung der Mitgliedstaaten im gemeinsamen Wirtschaftsraum sowie der zwischenstaatlichen Zusammenarbeit und Integration; - Gewährleistung der Menschenrechte und Grundfreiheiten gemäß den allgemein anerkannten Grundsätzen und Normen des Völkerrechts und der OSZE-Dokumente; - Umsetzung der Zusammenarbeit zwischen den Mitgliedstaaten, um den internationalen Frieden und die internationale Sicherheit zu gewährleisten, wirksame Maßnahmen zur Reduzierung der Waffen- und Militärausgaben zu ergreifen, Atomwaffen und andere Massenvernichtungswaffen zu beseitigen und eine allgemeine und vollständige Abrüstung zu erreichen; - Friedliche Beilegung von Streitigkeiten und Konflikten zwischen Mitgliedstaaten.

Noch komplizierter ist die Situation innerhalb des GUS-Raums, die weitere Integration von solchen Ländern mit der EU beschwert. Mit der Zeit wurde der postsowjetische Raum zu einer Zone des scharfen internationalen Wettbewerbs um Einflussphären geworden. In meisten Ländern kämpfen sich direkt oder indirekt die USA, die EU und China um politische Macht- und Wirtschaftszentren und den Einfluss. Darum ist die Situation innerhalb GUS auch nicht bestimmt.

Auch gibt es andere Faktoren, die die Integration innerhalb den GUS-Staaten schwächen:

- die Länder beteiligen sich merklich an der Integration im postsowjetischen Raum unterschiedlich voneinander nach wirtschaftlichem Potenzial, Wirtschaftsstruktur, wirtschaftlichem Entwicklungsstand;
- die Integration in die GUS erfolgte tiefgreifend Wirtschaftskrise, was zu einem Mangel an materiellen und finanziellen Ressourcen führte, die Kluft zwischen den Ländern in Bezug auf das Entwicklungsniveau und das Leben der Bevölkerung vergrößerte;

¹ Die EU – kurz gefasst (N.A.). *Europäische Union*. Retrieved from https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_de.

² Soglashenie o sozdanii Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv [Agreement on the creation of the Commonwealth of Independent States] (1994). *Ispolnitelnyj komitet Sodruzhestva nezavisimyh gosudarstv*. Retrieved from <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=1>. [in Russian]

- in den GUS-Ländern Markttransformationen nicht abgeschlossen sind und es ist schon klargeworden, dass es Unterschiede in der Herangehensweise auf das Tempo und die Art und Weise ihrer Umsetzung gibt, was zu Unterschieden in den nationalen Wirtschaftsmechanismen führte und die Bildung eines Binnenmarktes verhinderte;

- da ist eine gewisse Gegenwirkung führende Weltmächte an den Integrationsprozessen der GUS-Staaten: sie brauchen keinen einzigen starken Konkurrenten auf internationalen Märkten, auch nicht im postsowjetischen Raum;

- andere Faktoren der Behinderung der Integration: regionale Interesse der nationalen Eliten, nationalistischer Separatismus¹.

Das alles bewirkt auch Integrationsprobleme innerhalb der GUS-Staaten, die auch als zusätzliche Risikoeinflüsse zusammen mit den oben genannten Faktoren für EU-Integration dienen können:

- Unvollkommenheit der in der GUS-Charta festgelegten Normen und Regeln;

- Unvollkommenheit der Konsensentscheidungsmethoden;

- komplizierter Mechanismus der Umsetzung der getroffenen Entscheidungen und das Fehlen eines Verantwortungssystems zur Erfüllung der auf zwischenstaatlicher Ebene eingegangenen Verpflichtungen „zurückhaltende“ Haltung der Staaten gegenüber der Übertragung supranationaler Funktionen an die Organe des Commonwealth;

- Ineffizienz des bestehenden Zahlungssystems;

- Fehlen einer wirksamen Regelung für die Einfuhr von Produkten aus Drittländern;

- die nichtzustimmende Politik der Zugehörigkeit GUS-Staaten zur WTO;

- illegale Migration und unterschiedliche Lebensstandards².

Auch gibt es kein System in Entwicklung der Außenpolitik von diesen Ländern. Meistens benutzen sie nicht die Möglichkeiten der regionalen Einigung, sondern versuchen die Möglichkeiten der Globalisierung zu benutzen und sich in die globale Wirtschaft zu integrieren. Es macht einige Vorteile für weitere EU-Integration, da meisten von diesen Prozessen eng mit EU verbunden sind. Aber das, dass solche Länder daran gewöhnen, dass nicht mehr zusammen arbeiten, kann später riesige Probleme für den ganzen EU machen.

Leider ist solche Außenpolitik auch ziemlich unpraktisch realisiert, da sie einen bedeutenden sowjetischen Charakter haben. Auch wird das immer an Marktorientierung und Entwicklung wiederspiegelt. Meistens entwickeln weiter diese Länder rohstofforientierte Industrie und führen damit verbundene Außenpolitik, die in EU für Mitgliedstaat nicht funktionieren wird. Außerdem sind Kapazitäten von Mineralen, Erdöl und Gas nicht ewig und Länder werden später ohne Industrie mit großer Infrastruktur, die man nie brauchen wird bleiben. Und das wird zu einer riesigen Belastung an EU transformieren.

¹ Baimbetov V. A. „Integracionnye i dezintegracionnye processy v stranah SNG“ [Integration and disintegration processes in the CIS countries]. Jadjkar, no. 6 (2005). [in Russian].

² Baimbetov V. A. „Integracija i dezintegracija v SNG proshchety upravlenija – opyt Ukrainy i Rossii“ [Integration and disintegration in the CIS management failures – the experience of Ukraine and Russia]. Sociologicheskaja nauka i sociologicheskoe obrazovanie v Respublike Bashkortostan (2007). [in Russian]

Man muss auch nicht von den Maastricht-Kriterien vergessen, deren jeder EU-Mitglied auch entsprechen muss:

- Preisniveaustabilität: Die Inflationsrate darf nicht mehr als 1,5 Prozentpunkte über derjenigen der drei preisstabilsten Mitgliedstaaten liegen;
- Finanzlage der öffentlichen Hand:
 - a. der staatliche Schuldenstand darf nicht mehr als 60% des Bruttoinlandsprodukts betragen;
 - b. das jährliche Haushaltsdefizit darf nicht mehr als 3% des Bruttoinlandsprodukts betragen;
- Wechselkursstabilität: Der Staat muss mindestens zwei Jahre lang ohne Abwertung am Wechselkursmechanismus II teilgenommen haben. Dabei darf die Währung des Landes nur in einer bestimmten Wechselkursbandbreite (meist 15%) vom Eurokurs abweichen; bei größeren Abweichungen muss die Zentralbank des Landes intervenieren;
- Langfristige Zinssätze: Der Zinssatz langfristiger Staatsanleihen darf nicht mehr als 2 Prozentpunkte über dem Durchschnitt der drei preisstabilsten Mitgliedstaaten liegen¹.

Für viele Länder wird es schwer solchen Kriterien auch nach der Integration zu entsprechen, da selbst die Integrationsstruktur schon anders wird. Darum müssen die Länder auch dazu bereit werden und in Voraus entsprechende Schritte in diesem Richtung machen.

Andere wichtige für die Länder Elemente der Integration liegen in der Sphäre der Adaptierung zu den Standards von EU fast allen Bereichen. Und hier geht es nicht nur um die Finanzsystem selber. Um EU-Mitglied zu werden, müssen die Länder in vielen Bereichen Reformen durchzuführen und vieles zu harmonisieren. Das braucht, natürlich, Finanzierung und damit beeinflusst Finanzsystem des Landes direkt oder indirekt.

Außerdem verändern oft solche Reformen Lebensstil und Denken von Leuten. Oft bringen mit sich, aus der ersten Sicht, unbedeutende humanitäre Reformen tiefe strukturelle Veränderungen in Nebensphären und selber in Finanzsystem des Landes.

Modernisierung von Infrastruktur und anderen ähnlichen Objekten bringt mit sich die Notwendigkeit von den zusätzlichen Ausgaben. Meistens haben die Länder, die Teil der EU werden möchten, ziemlich wenig Ressourcen. Darum bedeutet für solche Länder Entwicklung von Infrastruktur oder Realisation von ähnlichen Projekten oft Begrenzung von Finanzierung von andern Sphären oder anderen Projekten, Verlängerung von anderen Reformen oder Finanzenabnahme aus bestimmten Territorien.

Auch wird es ziemlich viele Schritte in Sozialpolitik gemacht werden und sie gehören nicht nur zur Entwicklung der existierenden Sphären. Zum Beispiel, nach den Regeln von der EU muss jedes Land Migranten- und Flüchtlingspolitik führen und Quote an Akzeptanz von solchen Menschen und ihre Adaptierung führen. Das bedeutet, dass man dafür bereit sowie aus der sozialen, als auch finanziellen, methodischen und wirtschaftlichen Sicht sein muss, was von Zeit zu Zeit für die Länder, die selber Probleme haben zu große Belastung werden kann.

¹ Vertrag über die Arbeitsweise der Europäischen Union (2008). *dejure.org*. Retrieved from <https://dejure.org/gesetze/AEUV/>.

In der Realität ist damit verbundene Situation ziemlich kompliziert, da die Menge von solchen Faktoren bedeutend ist. Meistens haben sie auch den komplexen Einfluss und stärken einander. Die bedeutendsten Sphären, die direkten und indirekten Einfluss ans Finanzsystem im Kontext der Integrationsprozesse haben sind auf dem Abb. 1 wiedergespiegelt.

Wie kann man aus dem Abb. 1 sehen, dazu gehören fast alle Sphären und das bedeutet, dass man Harmonisierung nicht nur im Komplex realisieren muss, aber auch an die Zukunft orientieren und versuchen negativen Effekt während der Realisierung von geplanten Maßnahmen schwächen.

Integration ist beidseitig kompliziert und das muss man verstehen. Sie bringt mit sich Gefahren auch für EU-Mitglieder. Politiker, besonders in der letzten Zeit, behaupten, dass die EU seine eigenen Probleme lösen muss und erst danach von der Verbreitung sprechen¹.

Derselben Meinung sind auch die Leute. Nach den soziologischen Befragungen, die Zentrum für Südosteuropastudien 2013 und 2018 durchgeführt hat, möchten ziemlich viele EU-Einwohner nicht neuen Mitgliedern in EU sehen. So 2013 waren solcher Meinung 53% der Bevölkerung, 2018 schon 45%². Obwohl während den letzten 5 Jahren die Leute ein Bisschen ihre Meinung verändert haben, bleibt Anteil der Bevölkerung, die keine anderen neuen Länder in EU sehen möchten noch zu hoch. Gut ist aber das, dass Hauptteil von solchen Menschen in ein Paar Länder, wie Frankreich, Österreich u.a. konzentriert sind. Das spricht von Instabilität innerhalb von manchen EU-Ländern, die man zuerst vermeiden muss um keine negativen Folgen für die EU nach dem Eintritt von neuen Mitgliedern zu beeinflussen.

Auch wird es immer komplizierter mit der Zeit neue Länder aus der finanziellen Sicht zu unterstützen und zu adoptieren. So, zum Beispiel in der laufenden EU-Haushaltsperiode, von 2014 bis 2020, hat Polen 115 Milliarden Euro aus Brüssel bekommen (und noch früher hat Polen zusätzlich riesige Kapitalströme aus der EU für Vorbereitung zum Eintritt bekommen). Mehr als 30 Milliarden muss Polen in den EU-Topf einzahlen. Polen wird also mit etwa 80 Milliarden Euro alimentiert. So hohe Zuschüsse sind noch nie ins Land geflossen. Mit einem Großteil der Mittel werden der Bau und die Modernisierung von Straßen und Bahnverbindungen finanziert³.

Natürlich ist das ziemlich gut für Polen solche Geldströme zu bekommen und für eigene Entwicklung zu benutzen, aber EU-Haushalt, wie man aus den obengenannten Daten gut sehen kann, bekommt ziemlich wenig und wann wird alles, was EU ausgegeben hat, rückgekehrt, ist kompliziert zu sagen.

Einerseits, muss man zuerst investieren um danach zu profitieren, was ist allen bekannt, andererseits, mehr und mehr EU-Mitglieder zahlen weniger, als sie von der

¹ Bevor Europa wächst, muss es erst seine Probleme lösen (2019). *Der Tagesspiegel*. Retrieved from <https://www.tagesspiegel.de/politik/westbalkan-staaten-wollen-in-die-eu-bevor-europa-waechst-muss-es-erst-seine-probleme-loesen/24529526.html>.

² Unfulfilled Promise: Completing the EU Enlargement to the Balkans (2019). *Zentrum für Südosteuropastudien und European Fund for the Balkans*. Retrieved from <http://biepag.eu/wp-content/uploads/2019/03/Unfulfilled-Promise-Completing-the-EU-Enlargement-to-the-Balkans.pdf>.

³ Polen und die EU: Money, Money, Money (2018). *Mitteldeutscher Rundfunk Aktuell*. Retrieved from <https://www.mdr.de/nachrichten/osteuropa/ostblogger/polen-eu-geld-100.html>.

EU bekommen und weniger Länder sind im Zustand andere Mitglieder zu finanzieren (Abb. 2).

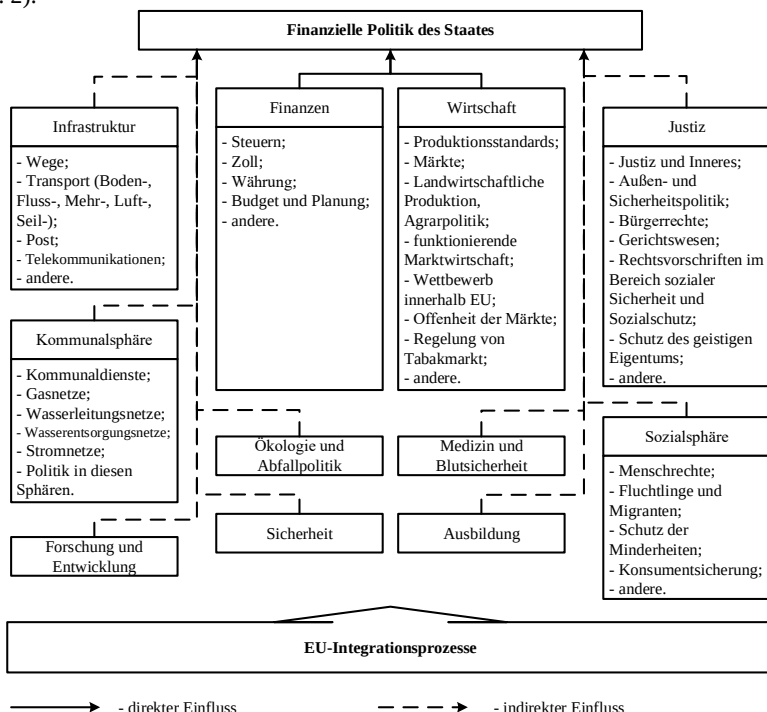

Abbildung 1 – Sphären, die direkten und indirekten Einfluss ans Finanzsystem im Kontext der Integrationsprozesse haben
 Quelle: zusammengestellt vom Autor^{1, 2}

Situation zeugt daran, dass weitere Verbreitung von EU zur Instabilität Innerhalb der EU führen kann, wenn dieses Problem nicht gelöst wird (auch muss man behaupten, dass 2018 UK fas 7 Milliarden Euro ausgegeben hat – so viel, wie Hungern und die Slowakei bekommen haben – und diese Ankommen wird EU nicht mehr nach Brexit bekommen und Gelder muss man trotzdem irgendwo aussuchen). Auch wird es keine Möglichkeiten geben neue Mitglieder zu finanzieren und durch alle notwendigen Reformen wehrend der Übergangsperiode durchzuführen.

Solche Darum ist es notwendig zu behaupten, dass die Integration immer ein zweiseitiger und komplizierter Prozess ist und es immer beide Seiten berührt. Unter

¹ Ukraine and the association agreement implementation monitoring 2014-2018 (2019). *Konrad Adenauer Stiftung*. Retrieved from <https://www.kas.de/documents/270026/4625039/2019+ENG+Ukraine+and+the+AA.+Implementetion+Monitoring+Report+2014-2018.pdf/0ddeaea0-474b-7570-9107-0d7fc7465a8b?version=1.0&t=1555423945303>.

² 3 Kriterien, um Mitglied der EU zu werden! Unser Europa-ABC (2018). *EIZ-Rostock*. Retrieved from <https://www.eiz-rostock.de/3-kriterien-um-eu-mitglied-zu-werden/>.

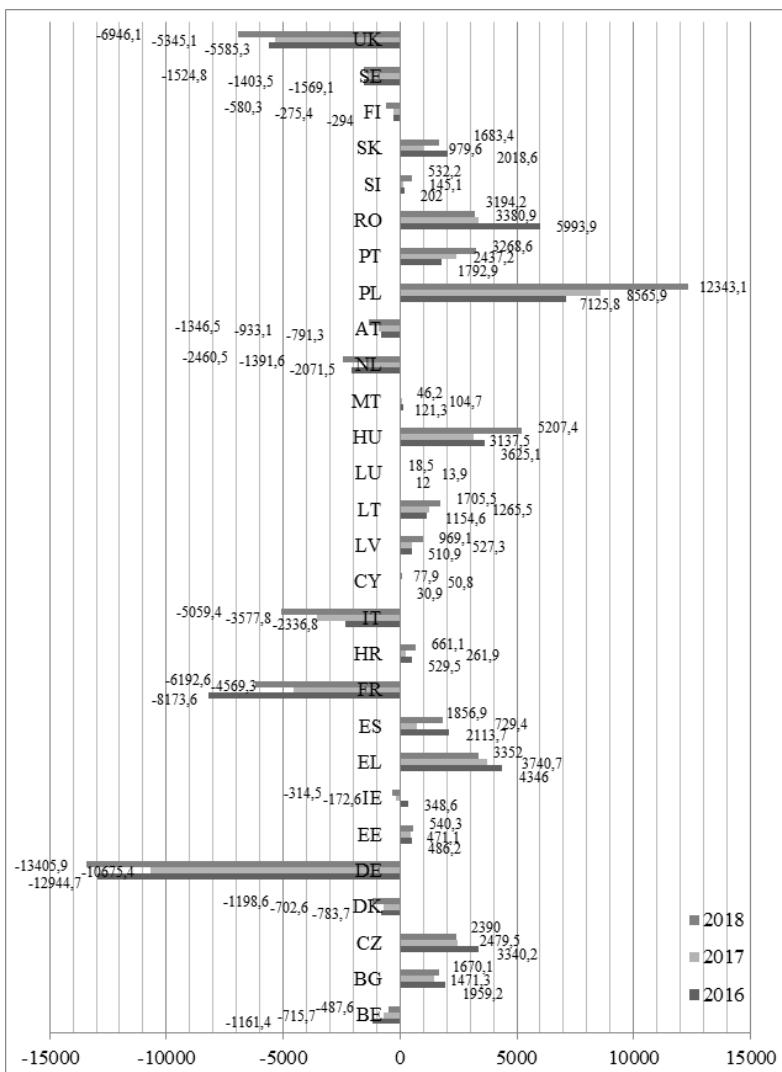

Abbildung 2 – Operativer Haushaltssaldo von EU-Ländern in 2016-2018, Mio.

Euro

Quelle: zusammengestellt vom Autor¹

solchen Bedingungen müssen gut alle Vorteile und Gefahren geschätzt werden und im Voraus gemildert. Außerdem, da das alles sich immer an Finanzsystem widerspiegelt,

¹ EU expenditure and revenue 2014-2020 (2020). Europäische Kommission. Retrieved from https://ec.europa.eu/budget/graphs/revenue_expenditure.html.

muss man zuerst Finanzpolitik so zu bilanzieren und vorbereiten, dass sie alle Stresse auch nach Vereinigung „überleben“ wird. Darum wird es sehr positiv, wenn die EU und die Regierungen von den Ländern, die sich in EU integrieren möchten aktiv nicht nur in der Richtung des Entsprechens den Maastricht- und Kopenhagen-Kriterien, sondern an Harmonisierung und milde Unterstützung und Reformierung der Finanzpolitik den integrierenden Ländern ständig und im Komplex mit anderen Sphären arbeiten werden.

1.4 Особливості зовнішньої торгівлі України з країнами Європейського Союзу

Сучасна світова глобалізація торговельних процесів актуалізує перед Україною низку завдань, пов'язаних із пошуком нових джерел конкурентоспроможності та створенням нових економічних партнерств, у взаємодії з якими наша держава могла б прискорити модернізацію національної економіки. А враховуючи той факт, що за час своєї незалежності Україна стала повноправним учасником глобалізаційного процесу, її зовнішньоекономічна політика ґрунтується на розбудові стратегічних відносин не тільки з окремими країнами, взаємодія з якими має важливе значення для розвитку національної економіки, але й організаційними об'єднаннями такими як ЄС, Митний Союз Республіки Білорусь та Республіки Казахстан; на рівні глобальних країн – США, Китай, Росія; на регіональному рівні – Туреччина, Білорусь та інші¹.

Аналіз зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств дає змогу виявити основні тенденції, що відбуваються на світових ринках, визначити ступінь інтегрованості держави у світове господарство, ефективність експортно-імпоротної політики держави, а також, що не менш важливо, виявити негативні тенденції зовнішньої торгівлі та наявні ризики і загрози для економічної безпеки зовнішньоекономічної діяльності як держави в цілому, так і окремого суб'єкта господарювання².

Показники розвитку економіки України свідчать про її повільне зростання. В табл. 1 відображено дані, що характеризують економічний розвиток країни з урахуванням зовнішньоекономічної діяльності в динаміці впродовж 2014-2018 рр. Так, за підсумками 2018 року реальне споживання зросло на 3,5%, а валове нагромадження основного капіталу – на 14%. Українська промисловість теж продемонструвала збільшення темпів росту майже на 2%, що значно перевищило показник попереднього року. Що стосується показників зовнішньоекономічної діяльності, то можна також спостерігати зростання обсягів експорту товарів у 2017-2018 рр. на 16,6% та 8,6% відповідно, і імпорту на рекордні 23,6% та 14,3% за останні три роки.

Відносини України з Європейським Союзом у сфері торгівлі набули важливого значення після підписання Угоди про асоціацію, оскільки наша країна

¹Алавердян Л. М., Романенко О. В. Сучасні реалії та перспективи розвитку зовнішньої торгівлі України з іншими країнами світу. *Ефективна економіка*. №4. 2019.

²Рудніченко Є. М., Кримчак Л. А. Дослідження стану та тенденцій зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств в умовах активізації євроінтеграційних процес. *Бізнес інформ*. №9. 2017. С. 39-44

посідає одне з провідних місць у світі за обсягами експорту зерна, входить у десятку найбільших експортерів продовольства та має величезні можливості, насамперед, в аграрному секторі. Відкриття ж європейського ринку, як одного з найбільших торгових ринків світу, дає можливість нашій країні торгувати на території з населенням понад 500 млн. осіб, які мають високу купівельну спроможність¹. Співробітництво з Європейським Союзом є одним із головних пріоритетів зовнішньоекономічної політики України, саме тому на даний час активно здійснюються заходи, які спрямовані на поглиблення співпраці між Україною та Європейським Союзом.

Таблиця 1 - Динаміка показників розвитку економіки України за 2014-2018 рр.^{1,2}

Ключові показники	Роки				
	2014	2015	2016	2017	2018
<i>Національні рахунки</i>					
ВВП, млрд грн.	1 567	1 979	2 385	2 983	3 483
ВВП, реальний, темп приросту %	93,4	90,2	102,4	102,5	103,0
Споживання, реальне, %	93,8	84,8	102,0	107,1	103,5
Валове нагромадження основного капіталу, реальне, %	76	90,8	120,4	118,2	114,0
<i>Промисловість та сільське господарство</i>					
Промислове виробництво, реальне, %	89,9	87	102,8	100,4	101,7
Сільськогосподарське виробництво, реальне, %	102,2	95,2	106,3	97,3	108,0
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ					
Експорт товарів і послуг, %	85,7	73,0	96,4	116,6	108,6
Імпорт товарів і послуг, %	72,9	70,7	103,7	123,6	114,3
Сальдо, млн. дол.	3356,2	3828,2	541,6	-2501,1	-5826,1
Прямі інвестиції, млн. дол. США	299	3 012	3 268	2 593	2 300

В останні роки спостерігалася тенденція до посилення економічної співпраці між Україною та ЄС, про що свідчить динаміка зовнішньоторговельної діяльності (табл. 2).

З таблиці видно, що питома вага торгівлі товарами з країнами ЄС мала тенденцію до зростання: в 2017 р. вона становила 37,1%, що більше відповідного показника 2015 р. В результаті збільшення частки торгівлі товарами з країнами ЄС, значно зменшилася торгівля з країнами СНД і в 2017 р. вона становила 16,6%. Рисунок 1 демонструє, що ЄС залишається одним з основних торговельних партнерів України у 2017 році.

Головними торговельними партнерами України з країн ЄС є Німеччина, Польща, Італія, Угорщина та Нідерланди. Так, найбільший обсяг експортних операцій України з Польщею (2,7 млрд дол. США), Італією (2,4 млрд дол. США) та Німеччиною (1,7 млрд. дол.); найменший – з Люксембургом (7,2 млн дол.),

¹Непрядка Н.В. Особливості й перспективи розвитку зовнішньої торгівлі України і ЄС сільськогосподарською продукцією. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». Випуск 7. С. 60-65.

²Статистична інформація Держстату / Державна служба статистики України (Держстат). 2020. URL: [http:// www.ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/) Дата звернення 10 січня 2020

Словенією (29, млн. дол.) та Ірландією (55,2 млн. дол.). Як видно з таблиці, імпортує Україна, нажаль, з країн ЄС на 326 млрд. дол. більше, ніж експортує.

Таблиця 2 - Зовнішня торгівля товарами та послугами України з країнами ЄС та світу у 2015–2017 рр., млн. дол. США¹

	Експорт			Імпорт		
	2015	2016	2017	2015	2016	2017
Всього	65422,5	47863,7	46229,6	60801,8	43039,4	44576,2
1. Товари	53901,7	38127,1	36361,7	54428,7	37516,4	39249,7
Питома вага, %	82,4	79,7	83,4	89,5	87,2	8,2
Країни СНД	14882,3	7806,1	7237,5	17276,9	10485,5	10941,7
Питома вага, %	27,6	20,5	16,6	31,7	27,9	27,8
Інші країни світу	39019,4	30321,0	29124,2	37151,8	27030,9	28416,9
Питома вага, %	72,4	79,5	83,4	68,3	72,1	72,2
В т. ч. країни ЄС	17002,9	13015,2	13496,2	21069,1	15330,2	17140,8
Питома вага, %	31,5	34,1	37,1	38,7	40,9	43,7
2. Послуги	11520,8	9736,6	9867,9	6373,1	5523,0	5326,5
Питома вага, %	17,6	20,3	16,6	10,5	12,8	21,8
Країни СНД	4034,3	3544,8	3727,9	1204,0	839,6	672,6
Питома вага, %	35,0	36,4	37,8	18,9	15,2	12,6
Інші країни світу	7486,5	6191,8	6140,0	5169,1	4683,4	4653,9
Питома вага, %	65,0	63,6	62,2	81,1	84,8	87,4
В т. ч. країни ЄС	3991,6	3521,4	3498,9	3148,8	2750,1	2400,7
Питома вага, %	34,6	36,2	35,4	49,4	49,8	45,1

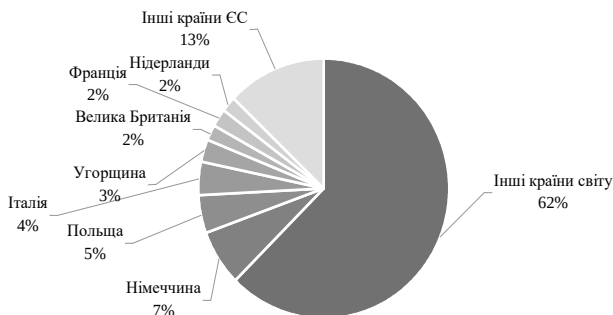

Рисунок 1- Географічна структура зовнішньої торгівлі України у 2017 р.
Джерело: побудовано за¹

З Німеччини українці імпортували у 2017 р. товару на 5,4 млрд. дол., з Польщі на 3,4 млрд. дол., Італії та Франції трохи більше одного млрд. дол. Найбільші обсяги експорту до країн ЄС у 2016 та 2017 рр. становили продукція агропромислового комплексу та харчової промисловості – 28,2% та 28,8%, чорні метали – 20,2% та 19,8%, електричні машини та устаткування – 11,0% та 11,9%,

¹Ягольницький О.А., Овчиннікова М.А. Аналіз зовнішньої торгівлі товарами та послугами України з країнами Європейського Союзу. Глобальні та національні проблеми економіки. Випуск 23. 2018. С.44-50.

мінеральні продукти – 7,4% та 6,0% від загального обсягу експорту відповідно.

Структура експорту товарів до країн ЄС у 2017 р. представлена на рис. 2.

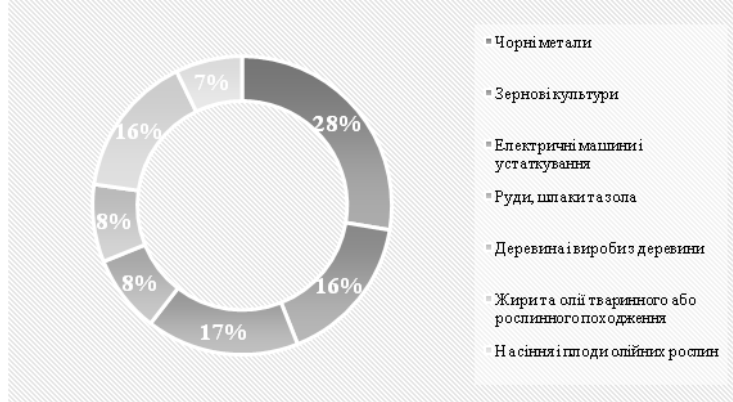

Рисунок 2 - Структура експорту товарів до країн ЄС у 2017 р.

Джерело: побудовано за¹

Серед товарів агропромислового комплексу та харчової промисловості найбільша частка експорту припадала на зернові культури – 40,2% від загального обсягу товарів агропромислового комплексу (у т. ч. кукурудза – 31,5%, пшениця – 7,3%), жири та олії тваринного або рослинного походження 16,8% (олія соняшникова – 14,1%), насіння і плоди олійних рослин – 15,9%³. Найбільші експортні поставки у 2017 р. здійснювалися до Італії 15,2% від загального обсягу експорту до країн ЄС (чорні метали, зернові культури, жири та олії тваринного або рослинного походження), Польщі – 15,2% (чорні метали, електричні машини, руди, шлак і зола) та Німеччини 10,2% (електричні машини, одяг та додаткові речі до одягу, текстильні, механічні машини).

В таблиці 3 представлена інформація щодо основних груп товарів українського імпорту з країн ЄС.

З таблиці видно, що найбільші обсяги імпорту з країн ЄС у 2016–2017 рр. становили енергетичні матеріали, нафта та продукти її переробки – 22,3% та 11,4%, механічні та електричні машини – 17,3% та 21,6% та продукція хімічної промисловості – 17,6% та 19,6% від загального обсягу імпорту відповідно.

Аналіз товарної структури імпорту товарів України за останні роки демонструє, що головні товари в структурі імпорту не змінилися (окрім категорії «Різні промислові товари», питома вага якої на початку 2000-х рр. була менше 1%; в 2013 р. до головних товарів з часткою понад 1 % додалася категорія «Взуття, головні убори, парасольки»), проте структура імпорту стала більш пропорційною (якщо в 2001 р. на одну категорію товарів – мінеральні ресурси – припадало майже 43 % всього імпорту, то в 2017 р. такого сильно домінуючого товару вже не було)¹.

Значно зменшилась питома вага сировини – з 42,6 до 25,2 %, що пов'язано,

¹Гусева Н. Трансформації зовнішньої торгівлі товарами України: реалії, проблеми, перспективи. *Часопис соціально-економічної географії*. 2019. Випуск 26. С. 55-75.

головним чином, з різким зменшенням споживання природного газу; несуттєво – продукції целюлозо-паперової та текстильної промисловості, оптичних і фотографічних приладів та апаратів. Частка всіх інших категорій товарів зросла, особливо продукції хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості (з 7,1 до 13,2 %) та машин, обладнання та механізмів, електротехнічного обладнання (з 15,1 до 20 %).

Таблиця 3 - Основні товарні групи українського імпорту з країн ЄС у 2016–2017 рр.¹

Назва (товарна група)	Обсяги імпорту (млн. дол. США)		Питома вага, %	
	2016 р.	2017 р.	2016 р.	2017 р.
Енергетичні матеріали; нафта та продукти її перегонки	3416,6	876,9	22,3	11,4
Котли, машини, апарати і механічні пристрої	1570,9	1105,0	10,2	14,4
Електричні машини і устаткування	1093,2	556,4	7,1	7,2
Полімерні матеріали, пластмаси	1086,1	523,3	7,1	6,8
Фармацевтична продукція	988,9	524,4	6,4	6,8
Наземні транспортні засоби, крім залізничних	833,5	622,5	5,4	8,1
Інші продукти хімічної промисловості	628,7	457,2	4,1	6,0

У 2017 р. найбільше позитивне сальдо склалось у зовнішній торгівлі продуктами рослинного походження (7847,7 млн. дол.), недорогоцінними металами та виробами з них (7111,9 млн. дол.), жирами та оліями тваринного або рослинного походження (4339 млн. дол.). Найзбитковішою стала зовнішня торгівля мінеральними продуктами (-8557 млн. дол.), машинами, обладнанням та механізмами, електротехнічним обладнанням (-5625,8 млн. дол.), продукцією хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості (-4885,3 млн. дол. США)¹.

Найбільші обсяги експорту послуг до країн ЄС у 2016–2017 рр. припадали на транспортні – 35,9% та 37,2% (повітряний – 14,8% та 12,0%, залізничний – 10,3% та 10,2%, морський – 7,6% та автомобільний – 8,4% та 6,1%), з переробки товарів за кордоном – 20,6% та 20,8%, у сфері телекомунікаційних, комп'ютерних та інформаційних послуг – 18,8% та 19,1% та ділові послуги (професійні та консалтингові) – 6,5% та 6,6% від загального обсягу експорту послуг до країн ЄС відповідно (рис. 3).

Найбільші обсяги експорту послуг надавалися Великій Британії 18,9% від загального обсягу експорту послуг країнам ЄС (транспортні послуги, у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні, ділові), Німеччині – 15,4% (послуги з переробки матеріальних ресурсів, транспортні, у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні, ділові), Кіпру – 8,6% (транспортні послуги, ділові, пов'язані з фінансовою діяльністю, послуги з переробки матеріальних ресурсів, у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги).

Найбільші обсяги імпорту з країн ЄС припадали на послуги, пов'язані з фінансовою діяльністю, – 23,6% та 23,1%, транспортні послуги – 21,2% та 20,7%

¹ Ягольницький О.А., Овчиннікова М.А. Аналіз зовнішньої торгівлі товарами та послугами України з країнами Європейського Союзу. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Випуск 23. 2018. С.44-50.

(повітряний – 14,2% та 14,0%, трубопровідний – 1,6% та 3,5%, морський – 3,5% та 3,4%), послуги, пов'язані з подорожами, – 10,2% та 12,0% та ділові – 6,4% та 6,2% (професійні та консалтингові) від загального обсягу імпорту послуг країн ЄС у 2016 та 2017 рр. відповідно. Серед країн ЄС найбільші обсяги імпорту послуг були отримані від Великої Британії – 26,1% від загального обсягу імпорту послуг країн ЄС (послуги, пов'язані з фінансовою діяльністю, транспортні, ділові, роялті та інші послуги, пов'язані з використанням інтелектуальної власності, у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги) та Німеччини – 19,6% (транспортні послуги, державні та урядові, ділові, у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги).

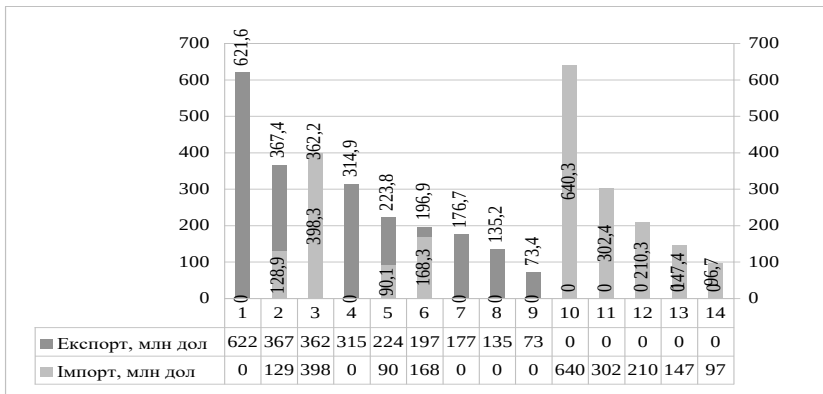

Рисунок 3 - Основні групи послуг українського експорту та імпорту з країнами Європейського Союзу у 2017 р.

Джерело: побудовано за¹

Структура торгівлі послугами також змінилася відповідно до економічної ситуації в країні. В експорті послуг частка транспортних послуг скоротилася за рахунок зниження товарного експорту, водночас зросла частка послуг з переробки матеріальних ресурсів. Також є тенденція до зростання експорту телекомунікаційних, комп'ютерних та інших інформаційних послуг, які в 2017 р. займали 19% загального експорту порівняно з 17% у 2016 р. В імпорті послуг із країн ЄС відбулося зменшення питомої ваги транспортних послуг, що значною мірою пов'язано зі зміною географічної структури імпорту газу. В 2016 р. питома вага транспортних послуг знизилася до 20% порівняно з 21% 2015 р. Ділові та фінансові послуги залишаються також важливими компонентами імпорту з країн ЄС.

Можна констатувати, що стан зовнішньої торгівлі товарами України перебуває у безпосередній залежності від розвитку її економіки. Зокрема, у періоди економічних криз суттєво зменшуються обсяги експорту й імпорту товарів та, відповідно, зовнішньоторговельний оборот. Сальдо зовнішньої

¹ Ягольницький О.А., Овчиннікова М.А. Аналіз зовнішньої торгівлі товарами та послугами України з країнами Європейського Союзу. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Випуск 23. 2018. С.44-50.

торгівлі товарами переважно від'ємне і практично не залежить від стану економіки, стадії її зростання чи спаду. У товарній структурі експорту переважають товари сировинного спрямування і продовольство, що відповідає рівню країни з середнім рівнем економічного розвитку, причому частка продукції АПК за останні роки зростає, що свідчить про поступову трансформацію структури економіки України з індустриально-аграрної на аграрно-індустриальну. У товарній структурі імпорту значну частину становлять товари сировинної групи, а також продукція машинобудування і хімічної промисловості, значна частина якої може бути вироблена в Україні.

Співвідношення експорту та імпорту України в товарній та географічній структурі відображає результати проведення політики зовнішньої торгівлі державами за кількома напрямками. По-перше, це безпосередній вплив протекціоністських заходів тих чи інших держав щодо українських товарів; зміни кон'юнктури міжнародних ринків; поширення обмежувальних заходів у міжнародній торгівлі, до яких може вдаватися дедалі більше держав, у свою чергу, може викликати певні зміни у функціонуванні механізмів Світової організації торгівлі, що вплине на умови й динаміку української зовнішньої торгівлі.

Маючи «сировинний» потенціал, Україні слід розуміти, якою мірою його можна використати для акумулювання ресурсів на переробку сировини всередині країни та навіть для живлення інших сфер економіки та соціальної сфери, в тому числі розвитку наукомістких сфер та забезпечення ширшого доступу населення до соціальних благ. А поки розвиток української економіки відбувається за сценарієм скорочення високотехнологічних виробництв і орієнтації на випуск сировини для переробки закордоном. В сільському господарстві високими темпами розвивається рослинництво, яке приваблює інвесторів швидкою окупністю. При цьому, високої рентабельності аграрії досягають завдяки дешевій робочій силі, сприятливим природним умовам, достатньо розвинутій транспортній інфраструктурі та механізмам державної підтримки, що були нещодавно впроваджені. Але нарощення експорту аграрної продукції й досі не забезпечує відповідного зростання валютних надходжень в Україну. Як і з металургійною промисловістю, це викликано сировинним характером продукції з низькою доданою вартістю і коливанням цін на такі товари на світових ринках.

Негативні тенденції зовнішньої торгівлі України в 2008-2009 та 2013-2017 рр. (зменшення обсягів експорту, від'ємне сальдо торгівлі, висока імпортна залежність тощо), вимагають від держави певних заходів, спрямованих на нарощування експортного потенціалу та оптимізацію імпорту.

1.5 Варіативність «ефекту витіснення» на ринку Державного боргу України

Ринок державного боргу України відзначається посиленням секторальної значимості на фінансовому ринку України. Попит на позикові інструменти при зростанні державного боргу України збільшується серед інституційних інвесторів. При цьому, в матриці диспропорційності секторів фінансового ринку та ризиків, що виникають в кризових та посткризових умовах можна припускати присутність ефектів витіснення з боку ринку державного боргу. Складність

ситуації посилюється неможливістю швидкого зменшення обсягів державного боргу та необхідністю активізації кредитного ринку в умовах дефіцитності фінансових ресурсів в реальному секторі економіки. Пошук балансу між двома ринками – фінансовим та реальним, – актуальний та складний аспект, що перебуває в площині ефективності управління державним боргом та монетарної політики із врахуванням існуючих макроекономічних умов.

Чимало сучасних науковців та класиків економічної теорії досліджували ефекти витіснення та впливу державних боргів на економічну активність в цілому.

Д. Рікардо описував проблему наростання боргової залежності, підкреслюючи існування недосконало функціонуючого державного фонду погашення боргових зобов'язань. Вчений акцентував, що «жоден фонд не допоможе нам зменшити борги, якщо він не буде результатом перевищення державних доходів над видатками»¹. Сучасна інтерпретація даної теорії знаходить свою чітку відповідність у борговій політиці України, де черговість випуску боргових інструментів, зазвичай, пов'язана із необхідністю обслуговування та погашення заборгованості.

З появою кейнсіанської теорії погляди науковців на державний борг дещо пом'якшилися. Думки сучасних науковців розглядаючи проблематику державного боргу є не такими однозначними. В силу розвитку ринкової економіки, ринків капіталу, та незабезпеченої сфери послуг більшої актуальності набуває вивчення багатофакторності державного боргу. Так, в сучасних умовах існують приклади ефективних економік з великими боргами і навпаки, що підтверджує необхідність вивчення саме особливостей впливу державного боргу на економічні процеси. Одним із негативних проявів накопичення державної заборгованості та функціонування фондів погашення боргів є ефект витіснення. Ефект витіснення, в силу обмеженості грошової маси, в тій чи іншій мірі проявляється завжди, а от міра прояву та негативні наслідки – результат ефективності економічної політики держави. Дане дослідження присвячено ефекту витіснення на кредитному ринку, що зумовлюється розширенням ринку державного боргу в Україні.

Науковцями розглядається два види витіснення, що спричиняється державним боргом:

інвестиційне витіснення, про яке йде мова у даному дослідженні, та яке полягає у викривленні пропозиції інвестиційних ресурсів в сторону ринку державного боргу за рахунок кредитного ринку.

фіскальне витіснення, сутність якого полягає в збільшенні податків, викликане збільшенням державного боргу та необхідністю його погашення за рахунок податкових надходжень, що в свою чергу знижує інвестиційну пропозицію.

Науковці підкреслюють, що природа цих ефектів однакова, а різниця полягає лише у часовому факторі виникнення ефектів².

Ефект витіснення проявляється у зростанні відсоткових ставок, що

¹Рікардо Д. Сочинения / пер. с англ. М.: Гос. изд-вополит. лит-ры. 1955. Т. 1. 360 с.

²Саврадым В. М. Современные постулаты о государственном долге обрушают экономику: теория и факты. *Финансы и учет*. 2016. №4. С. 73-83.

призводить до скорочення обсягів інвестицій в економіку внаслідок зростання позичок уряду на грошовому ринку. Проведення стимулюючої фінансової політики урядом у період кризи призводить до підвищення відсоткових ставок, а отже, до зниження інвестицій. Щоб подолати цю негативну тенденцію (зниження інвестицій), уряд збільшує державні витрати, виходячи на грошовий ринок, що зумовлює зростання попиту на гроші, а внаслідок цього – й відсоткових ставок, що робить кредитні ресурси недоступними для приватного сектору економіки¹. Таке трактування дещо ідеалізоване, адже в сучасних умовах все відбувається не так послідовно. В умовах України, це зумовлено кількома причинами:

критичними розмірами державного боргу та платежів з його обслуговування;

значною часткою кредитів міжнародних фінансових установ у структурі залучення на ринку державного боргу;

необхідністю збільшення частки резидентів у структурі суб'єктів фінансування державного боргу;

дефіцит фінансових ресурсів для погашення поточних платежів за існуючими боргами.

Зазначені причини зводяться до зростання необхідності фінансування державного боргу України та збільшення інвестиційної привабливості державних боргових інструментів². Проте, злагодженість елементів економічної політики в Україні не завжди є гармонійною. Саме тому, одним із негативних проявів розширення ринку державного боргу України є негативний ефект витіснення у функціонуванні кредитних ринків. Суб'єктами такого витіснення, в даному контексті, виступають позичальники, адже обмежені кредитні ресурси спрямовуються на кредитування потреб держави через купівлю ОВДП, а не на кредитування корпоративних й інших суб'єктів економіки.

Існування ефекту витіснення та його негативний вплив на кредитний ринок незаперечні. Проте, об'єктивними є дискусії щодо міри цього впливу та оцінки негативних наслідків таких процесів. Кілька негативних проявів ефекту витіснення підкреслюють науковці:

залучаючи вільні позикові фінансові ресурси, держава залишає підприємства можливості інвестувати у виробництво;

у зв'язку із зростанням відсоткових ставок «кредитні ресурси» стають менш доступні для кредиторів і рівень інвестиційної активності падає»³.

З огляду на інструментальні аспекти залучення фінансових ресурсів державою може здійснюватися чотирма способами, які можна вважати узагальненими.

З усіх вищеперерахованих способів ознаками ринкового залучення, що характеризується умовами платності та поверненості є перший спосіб. Емісія грошових знаків та продаж державного майна для розвинених країн не

¹Козюк В. “Ефект витіснення” як наслідок державного боргу в перехідній економіці України. *Вісник Тернопільської академії народного господарства*. 2000. № 9. С. 132–137.

²Корнеев В. В. Управління кредитними та інвестиційними потоками капіталу: автореф. дис. доктора екон. наук: 08.00.08. Київ, 2004. 36 с.

³. Вахненко Т. П. Державний борг України та його економічні наслідки. Київ: Альтпрес. 2000. 152с.

вважається доцільним та цивілізованим способом фінансування, що пояснюється наслідками таких операцій. Саме тому і в Україні, і в більшості країн світу покриття державного боргу можливе згідно з вимог законодавства лише у рамках залучення фінансових ресурсів на ринку державного боргу та прямі видатки з державного бюджету.

Спосіб 1	• запозичення на ринку державного боргу (прямого і гарантованого);
Спосіб 2	• сплачені до бюджету податки та збори;
Спосіб 3	• емісія грошових знаків та їх аналогів;
Спосіб 4	• продаж державного майна;

Рисунок 1 - Способи залучення коштів для фінансування потреб держави
Джерело: побудовано авторами.

Розглянувши погляди науковців щодо наслідків існування державного боргу для економіки країни згадувалось існування діаметральних позицій на цей рахунок. Ретроспективно, в поглядах науковців на наслідки державного боргу чітко прослідковується існування двох протилежних варіацій¹:

розглядають державний борг як явище, що не несе загроз економіці і виникає закономірно.

розглядають державний борг як джерело диспропорцій в економіці, що знаходить прояв у погіршенні ряду макроекономічних показників.

Об'єктивним підтвердженням згладжування негативних наслідків державного боргу є існування країн з рівнем заборгованості понад 200% ВВП та при цьому «здоровою економікою». Тому, особливо актуальним є вивчення питання негативних проявів залучення фінансових ресурсів на ринку державного боргу в економіці. В цьому руслі виокремимо кілька аспектів:

1) В короткостроковій перспективі очевидним є позитивний ефект залучення фінансових ресурсів на ринку державного боргу, проте в довгостроковій перспективі це несе велике боргове навантаження на майбутні покоління і має негативний вплив.

2) Існують дослідження в яких відстоюють позицію віднесення фінансових ресурсів, залучених на внутрішньому ринку державного боргу до таких, що підпадають під дію теорії нейтрального впливу на економіку (ефект Барро-Рікардо). Опонуючи цьому твердженню Д.Тутаєва² вважає, що такому залученню притаманний ефект фіскального витіснення, який проявляється в площині витіснення приватних інвестицій. Адже суб'єкти економіки фінансують потреби держави, а не інвестують в інші фінансові інститути. Прихильником теорії фіскального витіснення державного боргу був А.Сміт³. При

¹Ганцяк М.О. Державний борг і кредит: особливості прояву макроекономічних ефектів. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2019. №11 (222). С.50-58.

²Тутаєва Д. Государственные внутренние заимствования как фактор экономической динамики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.е.н: 08.00.01., 2008. 40 с.

³. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов (Книга V) URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/smit/05.php.

цьому варто зазначити, що запозичення в той час не малиринковихознак та часто були недобровільними. В сучасних умовах залучаючи фінансові ресурси на ринку державного боргу, держава виступає повноцінним учасником інвестиційних процесів, вступаючи в конкуренцію разом з іншими учасниками та інструментом регулювання попиту виступає купонна ставка за облігаціями. Саме тому, сьогодні ринок державного боргу є частиною фінансового ринку.

3) На ринку державного боргу держава пропонує конкретний інвестиційний актив для якого визначені кількісні характеристики: термін запозичення та ставка. Інвестори, які одночасно обирають між сегментом державного боргу та іншими секторами фінансового ринку, роблять вибір зважаючи на привабливість активу. При цьому, варто підкреслити, що плаваюча ставка для сегменту державних облігацій, як інструмент регулювання попиту в більшості випадків недоступна, а для ринку корпоративних облігацій – навпаки.

4) Варто зазначити, що порівнюючи сегмент кредитів та сегмент державних облігацій, як складових ринку державного боргу, останній характеризується усіма конкурентними елементами пропозиції активів. Сегмент кредитів ж, має дещо викривлені ринкові ознаки. Для прикладу, отримання кредиту від міжнародних фінансових установ зводиться до задоволення договірних вимог і часто, залучення фінансових ресурсів відбувається лише за умови їх виконання. Проте, це не позбавляє можливості відносити даний сегмент до ринку державного боргу.

5) Особливістю сегменту державних облігацій є те, що для нього характерний досить високий рівень ліквідності, який визначають самі облігації, які завжди можна продати на фондовій біржі. При цьому, окремі науковці підкреслюють, що попри те, що існує думка, що фінансові ресурси отримані від продажу корпоративних облігацій спрямовуються на фінансування потреб економіки, а державні облігації лише на перекривання видатків бюджету чи сплату попередніх боргів – останні мають більший рівень ліквідності. По факту ж, корпорації можуть випускати так звані «сміттєві облігації», а кошти від продажу державних цінних паперів спрямовуватись на фінансування комунальних проєктів.

Вартість грошей в нашій країні визначається обліковою ставкою Національного банку України. Споріднено ціна державних кредитних ресурсів, в частині залучення за рахунок реалізації боргових інструментів визначається дохідністю, що забезпечують такі інструменти. Для України на внутрішньому ринку суттєвим є поточне відтермінування отримання позик МВФ при значному альтернативному притоку капіталу від нерезидентів на ринку ОВДП, коливання вартості національної валюти при дисбалансі зовнішньоторгівельних операцій, нестабільність інфляційних очікувань – нові виклики, які має враховувати монетарна політика в Україні¹.

Вартість залучення фінансових ресурсів на ринку державного боргу завжди варто оцінювати в межах глобального ринку. Це пов'язано із тим, що чим вищий відсоток тим вища ймовірність дефолту країни-емітента таких цінних паперів.

¹Korneev V.V., Khodzhaian A.A., Vergeliuk Y.Y., Koverninska Y.Y. Monetary policy: regulatory news and change in the movement of financial flows. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. Том 4, № 31 (2019). С. 375-384, DOI: <https://doi.org/10.18371/fcaptr.v4i31.190952>.

Доходність державних облігацій і облікова ставка взаємопов'язані¹. Покращення макроекономічної ситуації в країні супроводжується зниженням облікової ставки, що в свою чергу збільшує попит на державні облігації. При цьому зростання попиту на державні облігації слугує приводом до зменшення доходності за ними. Проте, на практиці, враховуючи необхідність залучити фінансові ресурси для фінансування обслуговування державного боргу, держава використовує агресивну боргову політику, безпідставно змінює доходність за борговими інструментами.

Таблиця 1 - Облікова ставка НБУ та доходність ОВДП в Україні у 2014-2020 рр.

Показники	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Облікова ставка НБУ, %*	6,5	14,0	22,0	14,0	16,0	18,0	11,0
Середньозважений рівень доходності облігацій (%) (мінімальний за траншами)							
Гривня	15,03	17,0	18,5	15,3	15,7	18,47	9,86
Долар	5	8,75	7,67	-	-	6,25	3,39
Євро	5	-	-	-	5,3	4,5	-

*станом на початок року.

Джерело: зібрано авторами за даними^{2,3}.

Дані таблиці 1 ілюструють тенденції у зміні облікової ставки Національного банку України та доходності ОВДП, які випускались в різній валюті. Вибірка середньозваженої доходності здійснювалась шляхом моніторингу помісячних траншів розміщень ОВДП та відбору найнижчих ставок. Тісна кореляція між розміром облікової ставки та середньозваженої доходності за ОВДП не завжди спостерігалась. Підґрунтям зниження облікової ставки є реальні покращення економічної ситуації, яке провокує зростання попиту на боргові цінні папери держави та зниженню доходності за ними.

Особливо показовим є випуск ОВДП на початку 2020 року. В січні, коли облікова ставка НБУ перебувала на рівні 13,5 (у таблиці 1 станом на початок року 18%) гривневі ОВДП були реалізовані серед нерезидентів за середньозваженою ставкою 9,86 (у гривні) та 3,39% (у доларах). На початку лютого 2019 року облікова ставка знизилась, чому повинно було передувати покращення ключових макроекономічних індикаторів. При цьому, попит на випущені державні облігації знизився, як наслідок їх розмістили за вищими ставками ніж в попередньому місяці – 10%-10,15% (залежно від строку обігу). Це свідчить про те, що інвестори – нерезиденти, в першу чергу приймають до уваги реальну макроекономічну ситуацію, а не орієнтуються на монетарну політику центрального банку.

Обсяги випуску ОВДП повинні залежати від доходності. Тобто, чим більша необхідність в коштах, тим вищу доходність вони мають забезпечувати. При

¹. Ульяновський М.М. Государственный долг: рассуждения в защиту. *Финансы и кредит*. 2009. №33. С.36-45. С. 44.

². Облікова ставка Національного банку. URL: <https://bank.gov.ua/monetary/stages/archive-rish> (дата звернення 17.02.2020).

³. Результати розміщення облігацій внутрішніх державних позик. НБУ. URL: <https://old.bank.gov.ua/control/uk/bonds/list> (дата звернення: 17.02.2020р).

цьому, науковці наголошують на необхідності ведення помірної політики на ринку внутрішніх державних запозичень. Білявська А.Ю. відзначає, що можна спостерігати безсистемність та непослідовність політики уряду у випуску ОВДП, що підтверджується даними розміщення облігацій та їх дохідністю, яка несуттєво впливає на випуск. На думку автора, ключовими факторами, що впливають на внутрішні державні запозичення є¹:

- середньозважена дохідність ОВДП, розміщених на первинному ринку, адже під час зростання дохідності зростатимуть державні запозичення, оскільки це стимулюватиме фізичних та юридичних осіб купувати боргові цінні папери, дохідність яких зростає.

- середньозважена дохідність ОВДП, розміщених на первинному ринку в іноземній валюті, адже під час зростання цього показника можливим є скорочення державних боргових цінних паперів, номінованих в іноземній валюті.

Для виявлення ефекту витіснення кредитного ринку за рахунок ринку державного боргу розглянемо показники банківського кредитування економіки у розрізі: кредити домогосподарств, іпотечні кредити, кредити сектору нефінансових корпорацій та кредити сектору інших фінансових корпорацій. З огляду на те, що кредитний ринок України розвинений диспропорційно, а саме ринок банківських кредитів займає близько 90% - у даному дослідженні кредитний ринок обмежується банківським сектором, адже розміри небанківського сектору кредитного ринку не визначають загальних тенденцій.

Таблиця 2 -Динаміка показника державного боргу нафоні параметрів кредитування в Україні у 2014-2019рр., млн.грн.

Показники	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Сукупний державний борг України	1100830	1572180	1929810	2141820	2168450	1998275
Кредити домогосподарств	211215	174869	163333	174182	201102	212515
Іпотечні кредити	72156	60215	60265	38601	42308	26616
Кредити сектору нефінансових корпорацій	778841	787795	822114	829932	859740	744648
Кредити сектору інших фінансових корпорацій	25576	15564	11583	10936	9222	9577

Джерело: зібрано автором за даними^{2,3}.

Дані таблиці 2 відображено динаміку показника державного боргу на фоні параметрів кредитування в Україні у 2014-2019рр.. Державний борг України зростає щорічно до 2019 року, який становить виключення, адже борг в останній рік зменшився на 170175млн. грн., або ж на 8%. Проте, не варто оцінювати таку ситуацію як позитивну, адже даний ефект не є тенденцією. До того ж, поза межами допустимого перебувають індикатори боргової безпеки, зокрема відношення державного боргу до ВВП, який в Україні на кінець 2019 року становить 51,2%.

¹Білявська А.Ю.Оцінка перспектив та ефективності ринку державнихвнутрішніхзапозичень. *Інфраструктура ринку*. 2018. №24. С.334-338. С. 335.

². Грошово-кредитна статистика: НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/statistic/sector-financial/data-sector-financial#1ms>.

³. Економічна статистика: Державна служба статистики України: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

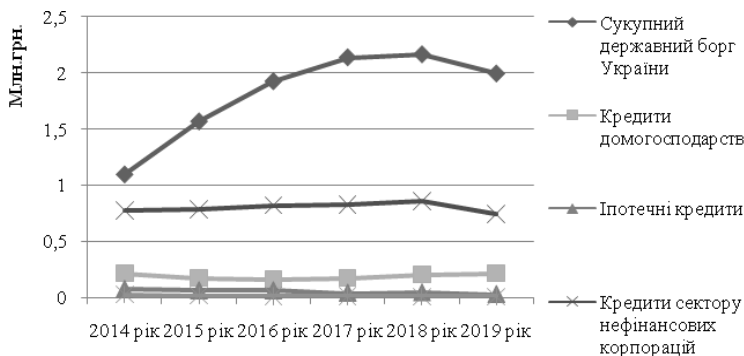

Рисунок 2 – Криві динаміки сукупного державного боргу на фоні кривих банківського кредитування економіки України у 2014-2019 рр., млн. грн.
Джерело: побудовано автором.

Це підтверджує розрахунок середнього темпу зростання в заданому діапазоні для кожного з показників (табл. 3). Для розрахунку брався діапазон 2014-2019 рр. Крок розрахунку – один рік. У середньому за цей період державний борг України зростав на 13,9% . Натомість всі види банківського кредитування (окрім кредитування домогосподарств) мали від’ємні середні темпи зростання, тобто фактично вони зменшувались, а не зростали. Виключенням є банківські кредити домогосподарств, де середній темп зростання – додатна величина, проте мізерна в порівнянні із середніми темпами зростання державного боргу України.

Таблиця 3 - Середні темпи зростання показників в заданому діапазоні 2014-2019 рр. в Україні

Показники	2014	2019	Середній темп зростання показника, %
Сукупний державний борг України	1100830	1998275	13,9
Кредити домогосподарств	211215	212515	0,2
Іпотечні кредити	72156	26616	-16,2
Кредити сектору нефінансових корпорацій	778841	744648	-1,0
Кредити сектору інших фінансових корпорацій	25576	9577	-17,0

Джерело: обраховано автором.

Розглянувши сутність, причини виникнення та види ефекту витіснення на кредитному ринку за рахунок збільшення державного боргу можна констатувати, що таке явище постійно відтворюється в системі державних фінансів, має негативний вплив на інвестиційні процеси, зокрема відображається на банківській пропозиції кредитних ресурсів. Проведені обрахунки є підтвердженням існування ефекту витіснення на кредитному ринку України, хоча й не ілюструють міру цього заміщення. Для обрахунку міри витіснення на ринку державного боргу до уваги необхідно прийняти і обсяги участі кредиторів у фінансуванні державного боргу на внутрішньому ринку. Це лежить в основі подальших наукових досліджень.

1.6 Капіталізація інституцій фінансового сектору України в умовах глобалізації

Глобалізаційні процеси у світі відбуваються в умовах постійних коливань світової економіки та суперечливих політичних, культурних, інформаційних та технологічних умовах і реалізація процесу глобалізації для деяких країн є складним та непередбачуваним. Функціонування кожної складової фінансового сектору будь-якої країни потребує швидкої адаптації до світових вимог та умов господарювання.

За роки свого існування фінансова система України зазнала значних змін. Фінансова система не виконує належним чином функцію забезпечення стійкого економічного розвитку через недостатню незалежність вітчизняних органів регулювання й нагляду, низьку інформаційну прозорість, що перешкоджає економічному зростанню та інтеграції до європейського економічного простору¹.

Сьогодні в країні діють багато фінансових установ та інститутів, але ті негативні процеси, які відбуваються у фінансовому секторі України внаслідок фінансової кризи, політичних розбіжностей та суперечок у владних структурах доводять неадекватність існуючих механізмів функціонування відповідних сегментів фінансового ринку. З огляду на це, доцільним є дослідити інституційну динаміку фінансового сектору, кожний з яких є відносно автономним у своєму розвитку. Відповідні дані щодо кількості інституційних одиниць фінансового сектору України наведено в таблиці 1.

Таблиця 1 – Кількість інституційних одиниць фінансового сектору України за 2015-2019 рр.^{2 3}

Інституційні одиниці, од.	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	за 9 місяців 2019 р.	Відхилення 2018 р. від 2015 р., +/-
Банківський сектор						
Діючі банки, усього	117	96	82	77	76	-40
Страхові компанії та страхові посередники						
Страхові компанії	361	310	294	281	234	-80
Кредитні установи						
Кредитні установи, усього, у т.ч.:	728	621	378	358	348	-370
кредитні спілки	588	462	378	358	348	-230
інші кредитні установи	110	130	-	-	-	-
юридичні особи публічного права	30	29	-	-	-	-
Ломбарди	482	456	415	359	333	-123
Юридичні особи (лізингодавці)	268	202	183	167	165	-101
Інші фінансові установи						
Недержавні пенсійні фонди (НПФ)	72	64	64	62	64	-10
Адміністратори НПФ	23	22	22	22	22	-1
Фінансові компанії	571	809	818	940	975	369

¹ Клименко К. В. Напрями реформування фінансової системи України в контексті антикризового регулювання. *Фінанси України*. 2015. № 7. С. 75-85.

² Офіційний сайт Національного банку України. URL : <https://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.

³ Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL : <https://www.nfp.gov.ua/>

Кількісні зміни фінансового ринку України, які представлені в таблиці 1, мають суперечливі ознаки: з однієї сторони суттєве зменшення кількості інституційних одиниць свідчить про позитивні результати комплексної програми розвитку фінансового сектору України, що передбачає оптимізацію фінансового сектору відповідно вимог ЄС (скорочення кількості органів державного нагляду та впровадження регуляторної моделі), а з іншої сторони, таке різке зменшення кількості інституційних одиниць свідчить про слабкість бути конкурентоспроможним. Зменшення за останні п'ять років кількості діючих банків відбулось майже на половину (у 2018 р. на 40 од. менше в порівнянні з 2015 р.), що пов'язано з кардинальною трансформацією внутрішньої будови і самого Національного банку.

Кількість страхових компаній за період 2015-2018 рр. (табл. 1) також мала тенденцію до зменшення – на 80 од., при цьому, за три квартали 2019 р. їх кількість зменшилась на 41 од. від початку року, причиною тому стали жорсткіші вимоги до фінансової стійкості страхових компаній, в контексті запровадження нових критеріїв і нормативів діяльності страховиків, введених в дію розпорядженням Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг від 07.06.2018 № 850¹.

Зміни в Законі України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» у 2016 р. визначили статус кредитної установи, згідно з якими інші кредитні установи та юридичні особи публічного права визначались як окремий вид небанківських фінансових установ, втратили свою фінансову ознаку. І згідно змін лише банки та кредитні спілки відповідають визначенню кредитної установи, оскільки лише їх діяльність по наданню фінансових кредитів за рахунок залучених коштів регулюється відповідними законами². Таким чином, відбулось зменшення кількості кредитних установ за 2015-2018 рр. на 370 од., в тому числі, зменшення кількості кредитних спілок на 230 од. за цей період.

Така ж тенденція зменшення кількості фінансових інституцій як ломбардів та лізингодавців – на 123 од. та 101 од. відповідно за період 2015-2018 рр. Ринок недержавного пенсійного страхування за досліджуваний період має достатньо стабільний стан, що пояснюється соціальною значущістю даного сектору фінансового ринку, який з боку держави всіляко підтримується і стимулюється.

Що стосується фінансових компаній, то їх динаміка має тенденцію до значного збільшення (на 369 од. у 2018 р. в порівнянні з 2015 р., а за 9 місяців 2019 року на +35 од. від початку року), що пояснюється високим попитом населення на швидке отримання грошей та проведення дрібних обмінних фінансових операцій, бо саме фінансові компанії спеціалізуються в основному на кредитуванні споживчих товарів.

Капіталізацію фінансового сектора найбільше забезпечує банківська

¹ Розпорядження Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг «Про затвердження Положення про обов'язкові критерії і нормативи достатності капіталу та платоспроможності, ліквідності, прибутковості, якості активів та ризиковості операцій страховика» № 850 від 07.06.2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0782-18>.

² Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» № 2664-III від 12.07.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.

система. Від того, наскільки сприятливі умови ведення діяльності будуть забезпечені державою, буде залежати стан та конкурентоздатність фінансового сектору країни. Наведені дані в таблиці 2 свідчать про достатній рівень капіталізації банків. Загальна тенденція до зменшення кількості банків за останні перехідні роки з одного боку мала негативний характер і в цілому позначилось на очікуваннях населення у стабільності фінансового забезпечення, але на сьогодні оптимізація банківського сектору і приведення регулятивного капіталу банків до 500 млн грн посилює конкурентоспроможність кожного банку окремо і банківської системи в цілому. Проте слід зазначити, що рівень капіталізації не є однаковим для всіх банків.

Таблиця 2 – Сумарні активи банків України у 2015-2019 рр.¹

Показники	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік	Відхилення 2019 р. від 2015 р., +/-
Активи, млн грн	1254385	1256299	1336358	1360764	1494460	240075
Надані кредити, млн грн	1009768	1005923	1042798	1118618	1033539	23771
Частка кредитів в загальній сумі активів, %	80,5	80,0	78,0	82,2	69,2	-
Кредити суб'єктам господарювання, млн грн	830632	847092	870302	919054	822020	-8612
Частка кредитів суб'єктів господарювання у загальній сумі наданих кредитів, %	82,3	84,2	83,5	82,2	79,5	-
Кредити фізичним особам, млн грн	175711	157385	170938	196634	206761	31050
Частка кредитів фізичних осіб в загальній сумі наданих кредитів, %	17,4	15,6	19,6	17,6	20,0	-
Резерви за активними операціями банків, млн грн	321303	484383	516985	555871	492069	170766

Так, за даними, наведеними в таблиці 2, можна констатувати, що при суттєвому зменшенні кількості банків загальні активи українських банків мають тенденцію до збільшення, на 240 075 млн грн у 2019 р. в порівнянні з 2015 р., що свідчить про позитивні результати дій реформ. Разом з цим резерви за активними операціями банків також збільшились на 170 766 млн грн. Сума наданих кредитів банками України також збільшилась на 23 771 млн грн у 2019 р. від 2015 р. Частка кредитів суб'єктів господарювання в загальній сумі наданих кредитів суттєво не змінилась за досліджуваний період.

Специфіка страхової діяльності полягає в залученні довгострокових фінансових активів, які у разі припинення або розірвання договору страхування не повертаються страхувальнику. Це дозволяє страховикам уникнути фінансових проблем при різких коливаннях ринкової кон'юнктури.

Попри поступове зменшення кількості страхових компаній на страховому ринку України за 2015-2019 рр. спостерігається нарощування основних його показників, зокрема, суми валових премій і валових виплат на 19631,5 млн грн та

¹ Статистичні дані надані Міністерством фінансів України URL : <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/stat/active/>

4762, 9 млн грн відповідно, а також збільшення суми страхових резервів на 8599,3 млн грн (таблиця 3). Загальна сума активів страхових компаній суттєво не збільшилась за досліджуваний період. А зменшення показника обсягу сплачених статутних капіталів, як уже зазначалось вище, стало результатом запровадження нових критеріїв і нормативів діяльності страховиків. Такий показник, як рівень валових виплат також був майже незмінним, причиною того стало підвищенні критеріїв оцінки страхових випадків страховиком. Обсяг страхових платежів, сплачених перестраховикам у 2018 р. збільшився в порівнянні з 2015 р. на 8029,4 млн грн, проте за досліджуваний період спостерігається зменшення у 2018 р. в порівнянні з 2017 р.

Таблиця 3 – Основні показники страхового ринку України за 2015-2019 рр.¹

Показники	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	за 9 місяців 2019 р.	Відхилення 2018 р. від 2015 р., +/-
Активи по балансу, млн грн	60729,1	56075,6	57381,0	63493,3	66950,6	2764,2
Обсяг сплачених статутних капіталів, млн грн	14474,8	12661,6	12831,3	12636,6	11672,0	-1838,2
Сформовані страхові резерви, млн грн	18376,3	20936,7	22864,4	26975,6	29661,3	8599,3
Валові страхові премії, млн грн	29736,0	35170,3	43431,8	49367,5	40561,9	19631,5
Валові страхові виплати, млн грн	8100,5	8839,5	10536,8	12863,4	9845,6	4762,9
Рівень валових виплат, %	27,2	25,1	24,3	26,1	24,3	-
Обсяг страхових платежів, сплачених перестраховикам, млн грн	9911,3	12668,7	18333,6	17940,7	12930,7	8029,4

Не менш важливим учасником фінансового ринку є кредитні спілки. Створення кредитної спілки відбувається на кооперативних засадах, має статус неприбуткової організації і забезпечує своїм членам фінансову взаємодопомогу та направлена на реалізацію соціальних цілей. В останні роки посилюється роль кредитної спілки у функціонуванні фінансового сектору України, результатами чого є посилення законодавчої бази щодо їх функціонування. Наявний фінансовий потенціал кредитних спілок в Україні за 2015-2019 рр. наведений в таблиці 4.

Данні таблиці 4 показують, що попри зменшення загальної кількості кредитних спілок за 2015-2019 рр. на 230 од. (табл. 1), більшість основних показників фінансової діяльності збільшуються. Але спостерігається зменшення показника кількості членів кредитної спілки на 285,7 тис. ос. у 2018 р. в порівнянні з 2015 р., що пов'язано з падінням рівня життя населення, а відтак зниження попиту на споживчі кредити, хоча обсяг капіталу, як видно за даними, вже станом на 01.10.2019р. перевищує показник 2018 р. на 125,9 млн грн з перспективою збереження цієї тенденції.

Діяльність ломбардів завжди мала високий рівень рентабельності, ризик неповернення кредитних коштів зведений до мінімуму, адже гроші видаються

¹ Інформація про стан і розвиток страхового ринку України. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL : <https://nfp.gov.ua/ua/Informatsiia-pro-stan-i-rozvytok-strakhovoho-rynku-Ukrainy.html>

тільки під заставу і на суму від 50% до 90% її оціночної вартості.

Таблиця 4 – Основні показники фінансової діяльності кредитних спілок в Україні за 2015-2019 рр.¹

Показники	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	за 9 місяців 2019 р.	Відхилення 2018 р. від 2015 р., +/-
Кількість членів кредитної спілки, тис. ос.	764,6	642,9	564,1	478,9	465,1	-285,7
Сума кредитів, наданих членам кредитної спілки, млн грн	1792,7	1799,5	1902,3	2017,9	2267,3	225,2
Депозити членів кредитної спілки, млн грн	855,2	831,8	937,0	1045,7	1149,1	190,5
Загальні активи, млн грн	2064,3	2032,5	2169,8	2218,3	2441,1	154
Капітал, млн грн	1040,9	1044,4	1062,5	995,6	1121,5	-45,3

Зменшення кількості ломбардів у 2019 р. порівняно з 2015 р. (табл. 1) супроводжувалося зростанням загального обсягу ломбардного кредитування. Так, сума наданих фінансових кредитів під заставу у 2018 р. порівняно з 2015 р. збільшилася на 3982,6 млн грн та збільшилася на 3984,4 млн грн сума погашених фінансових кредитів.

Таблиця 5 – Основні показники фінансової діяльності ломбардів України за 2015-2019 рр.²

Показники	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	за 9 місяців 2019 р.	Відхилення 2018 р. від 2015 р., +/-
Активи, млн грн	2218,6	3317,7	3763,7	3721,3	4104,0	1502,7
Власний капітал, млн грн	1100,2	1481,6	1648,5	1867,2	1932,2	767
Сума наданих фінансових кредитів під заставу, млн грн	12459,7	16718,0	16389,0	16442,3	13711,1	3982,6
Сума погашених фінансових кредитів, млн грн	12155,3	16414,7	16395,9	16139,7	13354,7	3984,4
Середньозважена річна процентна ставка за кредитами, %	184,3	197,7	189,3	213,3	212,2	29 п.

За даними таблиці 5 спостерігається майже відповідність суми наданих ломбардами кредитів сумі погашених позичальниками кредитів, що свідчить про високий рівень оборотності коштів ломбардів при переважанні короткострокових кредитів. Короткостроковість наданих ломбардних кредитів пояснюється високою річною процентною ставкою за ними. Так, як видно з таблиці 5, середньозважена процентна ставка за кредитами є досить високою і зберігає тенденцію до підвищення (зростання на 29 п. у 2018 р. в порівнянні з 2015 р.).

Фінансові компанії займають неабияку роль на фінансовому ринку, адже вони спеціалізуються більше на споживчих кредитах і, як наслідок, стають

¹ Інформація про стан і розвиток кредитних установ України. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL : <https://nfp.gov.ua/ua/Informatsiia-pro-stan-i-rozvytok-kredytnykh-ustanov-Ukrainy.html>

² Інформація про стан і розвиток ломбардів України. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL : <https://nfp.gov.ua/ua/Informatsiia-pro-stan-i-rozvytok-lombardiv-Ukrainy.html>

привабливими для населення. Цим і пояснюється їх кількість на фінансовому ринку України (табл. 1). Попри незначне зменшення суми власного капіталу у 2018 р. в порівнянні з 2015 р. на 1075,8 млн грн, тенденція до збільшення активів зберігається, на 29497,3 млн грн в тому ж часовому відношенні. Особливо капіталізація фінансових компаній проявляється у суттєвому збільшенні обсягів надання фінансових послуг фінансовими компаніями – на 50747,5 млн грн у 2018 р. по відношенню до 2015 р. (табл. 6).

Таблиця 6 – Основні показники діяльності фінансових компаній та юридичних осіб (лізингодавців) України за 2015-2019 рр.¹

Показники	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	за 9 місяців 2019 р.	Відхилення 2018 р. від 2015 р., +/-
Фінансові компанії						
Активи, млн грн	95825	97332	107533,9	125322,3	147637,2	29497,3
Власний капітал, млн грн	24939,4	22754,5	26260,1	23863,6	26664,9	-1075,8
Обсяг наданих фінансових послуг фінансовими компаніями за звітний період, млн. грн.	68282,3	50449,1	90594,4	119029,8	99216,4	50747,5
Юридичні особи (лізингодавці)						
Вартість діючих договорів фінансового лізингу, млн грн	26109,9	22904,4	22417,9	24920,9	27501,9	-1189
Кількість діючих договорів фінансового лізингу, од.	22148	17 314	13939	14472	16167	-7676
Вартість договорів фінансового лізингу, укладених за звітний період, млн грн	6241,4	9755	12814,2	21519,3	18045	15277
Кількість договорів фінансового лізингу, укладених за звітний період, од.	4098	9122	7699	8739	7780	4641

За останні роки попит на послуги лізингових компаній в Україні та обсяги лізингових угод зростають, зважаючи на популяризацію даного виду фінансових послуг, але більш активний розвиток сповільнюють відсутність спеціальних державних програм мотивації для малого та середнього підприємництва та застаріле законодавство, яке регулює лізингові операції в Україні.

Недержавні пенсійні фонди (НПФ) в Україні мають неабиякий інтерес у населення, але зайняти достойне місце у фінансовому секторі зупиняють законодавчі, економічні, соціальні і політичні тягарі. Також це визначається специфікою діяльності НПФ в Україні – фонди зі встановленими внесками і отримання частини активів, пропорційної вкладеним коштам.

За наведеними даними в таблиці 7, основні показники недержавного пенсійного забезпечення в Україні мають позитивну тенденцію.

Так, зростання загальної вартості активів НПФ на 765,2 млн грн у 2018 р. в порівнянні з 2015 р. супроводжується зростанням кількості договорів та сплаченої суми пенсійних внесків. Зростання обсягів здійснених пенсійних

¹ Інформація про стан і розвиток фінансових компаній і лізингодавців України. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL : <https://nfp.gov.ua/ua/Informatsiia-pro-stan-i-rozvytok-finansovykh-kompanii-lizynhodavtsiv-ta-lombardiv-Ukrainy.html>

виплат свідчить про дотримання умов договору недержавного пенсійного забезпечення. І в свою чергу, за значенням прибутку від інвестування активів НПФ можна казати про достатність капіталізації цих інституційних одиниць фінансового ринку.

Таблиця 7 – Основні показники недержавного пенсійного забезпечення України за 2015-2019 рр.¹

Показники	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	за 9 місяців 2019 р.	Відхилення 2018 р. від 2015 р., +/-
Загальна вартість активів НПФ, млн грн	1980,0	2138,7	2465,6	2745,2	2977,9	765,2
Кількість укладених пенсійних контрактів, тис. шт.	59,7	62,6	58,7	68,8	74,7	9,1
Загальна сума пенсійних внесків, млн грн	1886,8	1895,2	1897,3	2000,5	2112,6	113,7
Здійснено пенсійних виплат, млн грн	557,1	629,9	696,3	809,9	912,9	252,8
Прибуток від інвестування активів недержавного пенсійного фонду, млн грн	657,0	834,8	1183,9	1440,5	1665,7	783,5

Глобалізація вносить зміни в реформування фінансового сектору. Одним з таких поштовхів стало підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Вибір європейської моделі розвитку та розбудови фінансового сектору, що може забезпечити сталий економічний розвиток та ринкове конкурентоспроможне середовище, потребував системного вирішення накопичених проблем, головними серед яких був суттєвий вплив депозитів, висока доларизація кредитів і депозитів, недостатні розміри власного та регулятивного капіталу банків тощо. Реформи, які були передбачені у фінансовому секторі та державних структурах мають на меті досягнути рівня та вимог Європейського союзу. Для цього виконавцям необхідно сконцентруватися на трьох завданнях: забезпечення фінансової стабільності, розбудова інституційної спроможності регуляторів, захист прав споживачів та інвесторів².

Так, 12.09.2019р. Верховна Рада України прийняла проект закону № 1069-2 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг», так званий «спліт», який вступає в дію 01.07.2020р., за яким більшість функцій регулювання та нагляду за діяльністю небанківських фінансових установ передано Національному банку України. Це замінить дублювання функцій державних регуляторів фінансового ринку і, як вимога Європейського союзу, забезпечить прозорість діяльності надавачів та отримувачів фінансових послуг.

В рамках реформування фінансового сектору одним із завдань уповноважених виконавчих органів є розробка та реалізація стратегії розвитку фінансового сектору України. Так, 15.05.2015р., останнім основоположним

¹ Інформація про стан і розвиток недержавного пенсійного забезпечення України. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL : <https://nfp.gov.ua/ua/Informatsiia-pro-stan-i-rozvytok-nederzhavnoho-pensiinoho-zabezpechennia-Ukrainy.html>

² Чкан І.О. Фінансовий сектор України в умовах глобалізації. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. За ред. Л.В. Синяєвої. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люке», 2016. № 3 (32). С. 270-275.

документом в цьому напрямі була розроблена та схвалена Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року, розроблену на базі Стратегії сталого розвитку «Україна-2020»¹. Головною метою Комплексної програми розвитку фінансового сектору України до 2020 року є створення фінансової системи, що здатна забезпечувати сталий економічний розвиток за рахунок ефективного перерозподілу фінансових ресурсів в економіці на основі розбудови повноцінного ринкового конкурентоспроможного середовища згідно зі стандартами ЄС².

16 березня 2020 року регулятори фінансового ринку звітували про виконання Комплексної програми розвитку фінансового сектору України до 2020 року. Так, за звітними даними, 64% дій Комплексної програми 2020 виконано повністю або хоча б одним регулятором (47% завершених дій в межах проєктів та 17% виконано одним або кількома регуляторами) та 36% враховано в Стратегії 2025³.

В продовженні виконання заходів реформування фінансового сектору України Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Міністерство фінансів України та Фонд гарантування вкладів фізичних осіб затвердили Стратегію розвитку фінансового сектору України до 2025 року⁴, метою якої є забезпечення подальшого реформування та розвитку фінансового сектору України відповідно до провідних міжнародних практик та імплементації заходів, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС та іншими міжнародними зобов'язаннями України. Стратегія визначає візію і місію фінансового сектору, за якими основною метою ключових гравців фінансової екосистеми є задоволення потреб кінцевих споживачів, якими є суб'єкти економіки України, які в процесі своєї діяльності потребують використання різних фінансових інструментів задля досягнення власних цілей. Саме кінцеві споживачі фінансових послуг перебувають у центрі уваги всіх учасників фінансової екосистеми, адже створення умов для ефективної роботи економічних суб'єктів є основним завданням усього фінансового сектору. З цієї метою ключові гравці екосистеми взаємодіють між собою, створюючи актуальні сервіси та продукти для споживачів. Від злагодженої, взаємовигідної роботи учасників, що ґрунтується на відкритості та повазі до інтересів учасників, залежить успіх роботи всієї екосистеми. Потреби всіх суб'єктів економічної діяльності мають бути задоволені через надання відповідних фінансових послуг учасниками фінансової екосистеми, яких можна об'єднати в чотири основні групи:

Провайдери фінансових послуг – це компанії, державні інституції, які

¹ Стратегія розвитку України «Україна-2020 : стратегія національної модернізації». URL : <http://www.nbuv.gov.ua/images/4/str.pdf>.

² Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року. URL : <http://www.reforms.in.ua/>

³ Звіт про виконання Комплексної програми розвитку фінансового сектору до 2020 року. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL : <https://www.nfp.gov.ua/ua/Informatsiini-povidomlennia/30603.html>.

⁴ Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року. URL : <https://bank.gov.ua/about/refactoring/develop-strategy>.

безпосередньо надають фінансові продукти та сервіси кінцевим споживачам.

Інфраструктура та технології – це компанії та державні інституції, які надають продукти, сервіси та рішення для провайдерів фінансових послуг та інших учасників фінансового сектору, підсилюючи їхню ціннісну пропозицію для споживачів фінансових послуг.

Регуляція та контроль – це як правило державні інституції, які створюють правила взаємодії учасників екосистеми та здійснюють контроль за дотриманням цих правил.

Експертиза – це учасники ринку та державні інституції, які своїми сервісами та рішеннями створюють підґрунтя для професійного розвитку учасників екосистеми¹.

За результатами проведеного дослідження з капіталізації інституцій фінансового сектору України можна зробити висновок, що цей процес відбувається в суперечливих умовах, які висувають високі вимоги до функціонування на фінансовому ринку, але роблять їх фінансово сильнішими та незалежними. Результатом вираженої політики Уряду має стати виведення економіки держави на траєкторію сталого економічного розвитку з переходом на інвестиційно-інноваційну модель розвитку. Глобалізація економічних процесів у світі та посилення відкритості національних економічних систем суттєво підвищили вразливість економічної діяльності країни від впливу зовнішніх інституційних негараздів, оскільки до внутрішньої економічної стагнації, викликану невпорядкованістю інституційного середовища, додаються негативні наслідки втрати конкурентоспроможності національної економіки внаслідок тривалого посилення негативного впливу інституційних аномалій¹.

1.7 The Financial Integration of Bonds Markets of European Countries

One of the main signs of the modern world economy is the intensive development of integration processes both at the micro and at the macro levels. The integration of financial markets provides a number of significant advantages, in particular, it enlarges the opportunity sets of lenders and borrowers, promotes optimal distribution and allocation of capital, stimulates growth of total factor productivity, contributes to less volatile and more synchronized business cycles in terms of consumption and production², enhances competition in the provision of financial services, increases the effectiveness of monetary policy, and offers possibilities to diversify idiosyncratic risks. In addition, financial integration helps to strengthen resilience of financial markets to crisis due to the growth of their volumes, depth and liquidity. Yet, in addition to its

¹ Чкан І.О. Фінансовий сектор України в умовах глобалізації. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. За ред. Л.В. Синяєвої. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2016. № 3 (32). С. 270-275.

² Gnath K., Große-Rüschkamp B., Kastrop Ponattu D., Rocholl J., Wortmann M. Financial market integration in the EU: A practical inventory of benefits and hurdles in the Single Market/Bertelsmann Stiftung Programme Europe's Future. 2019. URL: https://www.bertelsmannstiftung.de/fileadmin/files/BS/Publikationen/GrauePublikationen/EZ_Financial_Market_Integration_2019_ENG.pdf P. 8. (viewed at: 05.04.2020).

benefits, international financial market integration can transmit shocks and volatility, therefore, policymakers in each country need to be responsible for estimation, supervision and regulation of integration process. Hence, identifying, modeling, and quantifying the dynamic effects of financial integration is an important task for both EU member states and countries seeking European integration, such as the Republic of Moldova, and the solution to this problem is designed to contribute to the development of further integration policies, as well as conducting theoretical and empirical research.

A number of economic studies have focused on studying the phenomenon of financial integration, its definition and characteristics, as well as its positive and negative effects. Based on analysis of different empirical and theoretical research, financial integration may be defined as the process of “openness of financial markets and institutions of various countries to external participants, as well as providing participants with access to foreign markets through opening borders for international capital flows, removing obstacles and discrimination of foreign participants, ensuring the harmonization of standards and legislative framework”.

Financial integration includes not only integration of financial markets or services but can take other forms and include various aspects: monetary integration, either through currency unions (Europe Union) or through dollarization, such as in Latin America and the Caribbean; liberalization of the capital account; subcontracting abroad of financial services or infrastructure, such as in the case of listing of securities on foreign bond exchanges; foreign entry; regulatory convergence and harmonization etc.¹

Numerous studies reveal that the rapid growth in the integration of financial markets, which began in the last decades of the twentieth century, is characterized by an increase in the inflow of capital to emerging markets, where, as a rule, the need for finances exceeds their actual volumes, which, in the absence of barriers to the movement of capital, provides the most effective allocation of world resources. At the same time, several researchers tend to consider that unregulated flows of international capital threaten global financial stability and are a proof of the need to develop mechanisms for controlling their movement. In many rapidly developing countries with emerging markets (Latin America, Asia), financial integration at the end of the last century initially stimulated significant economic growth, however, it was subsequently replaced by growth-bankruptcy cycles, so the crisis was mainly transmitted through financial channels. As a parallel, the experience of financial integration of European developing countries testifies mainly to its positive impact on the economy. E. Borensztein was one of the first to present an explanation of this phenomenon when he described the presence of *the threshold effect* in the financial development of integrated countries. Subsequently, numerous studies around the world have confirmed that *well-developed financial institutions, as well as high quality regulation and supervision, are decisive conditions for developing countries that want to benefit from integration*².

¹ Stavarek D., Repkova I., Gajdosova K. Theory of financial integration and achievements in the European Union// MPRA. Silesian University. 2011. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/34393/1/MPRA_paper_34393.pdf P. 4. (viewed at: 05.04.2020).

² Bîloaia S., Hincu R. Специфика функционирования и перспективы развития фондового рынка Республики Молдова в контексте европейской финансовой интеграции: монография. Chişinău: ASEM, 2016. P. 32.

The free movement of capital constitutes a cornerstone of the European integration process. The basis for foundations of free capital movement were laid down in 1957 with the Treaty of Rome that initiated the Common Market.¹ Since then, a number of initiatives have been undertaken to further the integration by abolishing capital controls, harmonizing financial sector and banking regulation. The united monetary policy has become the issue of European integration in the 1960s because of the exchange rate stability threat imposed by the Bretton Woods system. Still, the main impulse for the European financial integration was provided by the European Single Market project which has allowed free movement of goods, people, services, and capital.² The decision to form an Economic and Monetary Union (EMU) was taken by the European Council in the Maastricht in December 1991, and was later enshrined in the Treaty on European Union (the Maastricht Treaty). The EMU represents a major step in the integrations of EU economies. Launched in 1992, EMU involves the coordination of economic and fiscal policies, a common monetary policy, and a common currency, the euro. The adoption of the common currency in 1999 was the next important impetus for further financial integration in the European Union (EU).

The most far-reaching recent initiatives to integrate financial markets in Europe are the *Banking Union* and the *Capital Market Union* (CMU) plans. The need for a banking union emerged from the financial crisis of 2008 and the subsequent sovereign debt crisis. The banking union is set on the following pillars: *Single Supervisory Mechanism*, is a new system of banking supervision, it comprises the ECB and the national supervisory authorities; *Single Resolution Mechanism* (and *Fund*) are instruments to ensure the efficient resolution of failing banks with minimal costs for taxpayers and to the real economy; *Single European deposit insurance scheme* ensures uniformity across the Eurozone and facilitate the removal of barriers to the mobility of liquidity and capital within the single market; *Sovereign bond-backed securities*, a new financial instrument that contributes to reduce risks in the banking union by supporting further portfolio diversification³. *Capital Market Union* aims at creating jobs, spurring growth and encouraging investment across the EU by reducing financial markets' fragmentation and diversifying the financing of the economy, and is one of the latest initiatives that aims at deepening European financial integration⁴.

Relations between the European Union and the Republic of Moldova are deep and multifaceted. The Republic of Moldova participates in many EU agreements and programmes. Moldova's relations with the EU were formally enshrined in the

¹ Gnath K., Große-Rüschkamp B., Kastrop Ponattu D., Rocholl J., Wortmann M. Financial market integration in the EU: A practical inventory of benefits and hurdles in the Single Market//Bertelsmann Stiftung Programme Europe's Future. 2019. URL: https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/EZ_Financial_Market_Integration_2019_ENG.pdf P. 7. (viewed at: 05.04.2020).

² Stavarek D., Repkova I., Gajdosova K. Theory of financial integration and achievements in the European Union// MPRA. Silesian University. 2011. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/34393/1/MPRA_paper_34393.pdf P. 15. (viewed at: 05.04.2020).

³ European Commission. Information about banking union, URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/banking-union_en (viewed at: 05.04.2020).

⁴ Europarlament. Information about capital market union. URL: <http://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-deeper-and-fairer-internal-market-with-a-strengthened-industrial-base-financial-services/package-action-plan-for-capital-markets-union/10-2016> (viewed at: 05.04.2020).

Partnership and Cooperation Agreement, which was signed in 1994 and entered into force in 1998. The document established the legal framework for bilateral relations between Moldova and the EU in the political, commercial, economic, legal, cultural and scientific fields. An important step in the rapprochement with the EU was the *Moldova-EU Action Plan* elaborated under the *European Neighborhood Policy* and adopted in 2005. The two sides deepened their relations with the *EU-Moldova Association Agreement*, which was signed in 2014. The new framework is innovative and ambitious, including a *Deep and Comprehensive Free Trade Area* (DCFTA) and an *Association Agenda* aimed at furthering economic integration and political association between Moldova and the EU.¹ The visa liberalisation entered into force in 2014. The Council of Europe *Action Plan for the Republic of Moldova* 2017-2020 was adopted in 2017 and was developed as a strategic co-operation framework to support key national reforms within country's legislative and regulatory frameworks, institutions and practice further in line with European standards. *National Action Plan for the Implementation of the Moldova - EU Association Agreement for 2014-2016*, in 2017 was replaced by a similar plan for the next three years.

The *Association Agreement* envisages a comprehensive adoption by Republic of Moldova of the European legal framework for regulating banks, insurance and securities markets to have open access to European financial market. To make the Moldovan financial market compatible with EU's financial markets it was necessary to implement in the Republic of Moldova the provisions of 39 EU Directives and regulations, as well as principles, recommendations and rules elaborated by different international organizations: *International Organisation of Securities Commissions*, *Basel Committee on Banking Supervision*, *International Association of Insurance Supervisors* etc.

For the most part, this work has already been completed. Today, regulators of the financial market in the Republic of Moldova: the *National Commission for Financial Markets* (in charge of non-banking financial sector) and *National Bank of Moldova* as Moldova's central bank, are responsible for analyzing and implementing in the national legal framework, upon need, of all current changes to the legislative framework governing the work of the EU financial market. At this stage, Moldova's aspirations of integrating its financial market into the European financial market, modernizing the national institutional and legal framework is a key task, because, according to the European Central Bank (ECB), "the market for a given set of financial instruments and/or services is fully integrated if all potential market participants with the same relevant characteristics: (1) face a single set of rules when they decide to deal with those financial instruments and/or services; (2) have equal access to the above-mentioned set of financial instruments and/or services; and (3) are treated equally when they are active in the market".²

A large body of academic work that investigates the progress of financial market integration has emerged during last decades. One of the first works where, in the

¹ European External Action Service. Information about European Union relations with Republic of Moldova. URL: https://eeas.europa.eu/delegations/moldova_en/1538/The%20Republic%20of%20Moldova%20and%20the%20EU (viewed at: 05.04.2020).

² ECB. Financial Integration and Structure in the Euro Area// Annual Report. 2020. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/fie/ecb.fie202003~197074785e.en.pdf> P. 3. (viewed at: 05.04.2020).

context of sectors of the financial market, a detailed overview and comparison of different indicators of financial indicators estimation was done by Adam K. Subsequently, scientists such as Baele et al., Bekaert G et al., Babecky J. et al., Hoffmann P. et al.¹ propose their own methods for assessing financial integration, which reveal the peculiarities of integration of stock markets, bonds, the money market and the banking sector in the EU countries. ECB also pays special attention to the study of integration processes, which, since 2007, has published the *Financial integration in Europe* annual report, in which, using various assessment methods, a study of the evolution and features, as well as the effects of financial integration within the EU was done.

In this study, we used the technique proposed by Baele et al.² and modernized by Babecky J. et al.³, in which the estimation of financial integration is carried out using *price-based* and *news-based measures*.

Price-based measures is found on an the “*law of one price*” economic theory that states that in the absence of trade frictions (such as transport costs and tariffs), and under conditions of free competition, the identical assets will have the same price, regardless of location, when certain factors are considered. If on analyzed financial markets, identical assets have different prices or interest rates it means that these markets are not integrated. *Price-based measures* are applied using the concepts of *beta-convergence* and *sigma-convergence*.

For calculation of *beta-convergence*, regression analysis is used:

$$\Delta R_{i,t} = \alpha_i + \beta R_{i,t-1} + \sum_{l=1}^L \eta_l \Delta R_{i,t-l} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

where $R_{i,t} = Y_{i,t} - Y_t^B$ is the difference between the asset yields of country i and a benchmark at time t , Δ is the difference operator, α_i is a dummy variable for the respective country, L is the maximum lag, and $\varepsilon_{t,i}$ is a random term. The size of β -coefficient in this equation is interpreted as a measure of the convergence speed. The β -coefficient can take values ranging from -2 to 0 . The closer the value of the β -coefficient to -1 , the higher the speed of convergence. If $\beta = -2$ or $\beta = 0$, no convergence is found, β values from -1 to 0 indicate monotonous convergence, while oscillating convergence occurs for values from -2 to -1 .

Estimation of *sigma-convergence* is derived from the computation of the standard deviation:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^N [Y_{i,t} - Y_t^B]^2}{N}} \quad (2)$$

where $Y_{i,t}$ is the asset' yield in country i and Y_t^B is the correspondent asset' yield in benchmark-country over time t . As this analysis has examined the evolution of σ convergence between the benchmark-country and country i , N is equal 2. The lower is

¹ Hoffmann P., Kremer M., Zaharia S. Financial integration in Europe through the lens of composite indicators// ECB. Working Paper Series. September 2019. № 2319.

² Baele L. etc. Measuring financial integration in the euro area // ECB. Occasional paper series. April 2004. № 14.

³ Babecky J., Komarek L., Komarkova Z. Financial integration at times of financial instability. *Czech Journal of Economics and Finance*. Charles University Prague. March 2013. vol. 63(1).

σ , the higher is the level of convergence. In theory, full integration is achieved when the standard deviation is zero.

News-based measures investigate the sensitivity of asset yields to local and global news (shocks). This method is based on the assumptions that in situation of a fully financial integration, the degree of systematic risk is identical across all integrated countries, and yield of assets with the same risks in each country has to react in the same way on the global news. In financially integrated area, local factors (news) are not significant and do not influence asset' yield. For estimation of the financial integration based on news-based measures the following regression is used:

$$\Delta Y_{i,t} = \alpha_{i,t} + \gamma_{i,t} \Delta Y_{b,t} + \varphi_{i,t} \quad (3)$$

Where $Y_{i,t}$, represents asset yields in country i at time t , and b denotes the benchmark country, $\alpha_{i,t}$ is a specific constant for each country, Δ is the difference operator, and $\varphi_{i,t}$ is a random term. An increase in this type of integration is in due if α to converge to zero, γ to converge to one, and the proportion of the variance of coefficients γ (for benchmark and national assets) to be close to one.

To integrate the results from *price-based* and *news-based measures* evaluation and to execute the whole estimation of financial integration, the *Composite Indicator of Financial Integration* (CIFI), was computed through using formula:

$$\omega = \frac{1}{3} \beta + \frac{1}{3} \sigma + \frac{1}{3} \gamma \quad (4)$$

In comparative analysis of the dynamics of financial integration of the bonds markets of the European countries participated:

- developed countries including Austria, Spain, Czech Republic;
- developing countries such as Poland and Romania;
- Republic of Moldova.

In the context of this study, it should be noted that Austria, Spain and Germany are countries from Eurozone, but Czech Republic, Poland and Romania are non-euro area members.

The analysis of bonds markets integration was found on the evolution of 2-years government bonds' yield, for the 2016-2019 period. Calculation was based on the monthly data. The yield of Germany's government bond market served as benchmark.

Each country, within the framework of the state policy implementation, regardless of its size and level of economic development, is aimed at maximizing the mobilization of financial resources in order to form and timely replenish the state budget, which serves as a prerequisite and financial basis for the implementation by the state of its functions.

In the Republic of Moldova, as in other European countries, government securities (GS) are an important source of budget replenishment used for covering its deficit, a significant tool in regulating the level of inflation, conducting monetary policy, covering cash gaps (table 1).

The share of government debt in the GDP in the Republic of Moldova is one of the lowest in Europe. The volume and structure of issued GS are influenced by different circumstances, the most important of them relate to possibilities of budget deficit funding, expense of domestic sources, external assistance.

Table 1 - Volume of outstanding government securities and its share in GDP¹

Country	2016		2017		2018		2019	
	OGS, bn. USD ²	OGS/ GDP, %	OGS, bn. USD	OGS/ GDP, %	OGS, bn. USD	OGS/ GDP, %	OGS, bn. USD	OGS/ GDP, %
Austria	273,0	69,1	311,9	74,7	294,6	64,7	275,0	na
Germany	1715,1	49,47	1939,3	53,03	1813,0	45,92	1742,7	na
Czech Republic	61,1	31,7	74,3	34,4	68,9	28,1	74,1	na
Poland	213,4	45,21	256,9	48,82	240,7	41,1	233,3	na
Republic of Moldova	340,6	4,22	441,2	4,56	474,4	4,14	na	na
Romania	48,76	25,87	60,15	28,41	66,25	27,65	73,48	na
Spain	993,5	80,64	1186,2	90,62	1175,9	82,87	1149,7	na

The main investors in GS in the Republic of Moldova are licensed banks. In conditions when the share of foreign shareholders in the capital structure of the banking sector in the Republic of Moldova is more than 78%, the share of banks in total investments in the government securities market in 2018 totaled 83%. The institutional investors on the GS market are represented only by insurance companies, but the share of their investments in GS market is low, although it has been showing growth in recent years. The share of foreign capital in domestic insurance companies, at the end of 2018, was less than 18%, halving compared to 2016, this being the result a revealed noncompliance of several insurance companies with national legislation. Investigation revealed that insurance companies with significant share of foreign capital, when dealing with securities market, prefer to make investments in Government securities. The absence in the Republic of Moldova of such of important institutional investors as private pension funds, investment funds negatively influences the GS market development and is one of the main reasons for volatility on the GS market and high level of government securities interest rates (figure 1).

In all analyzed European countries, except Romania, the volume of outstanding government securities in 2019 decreased, while the share of outstanding government securities in national GDP in Romania is still one of the lowest in EU (table 1). The analysis of the evolution of yield of 2-years government bonds of the studied EU countries demonstrates that during the study period, bonds yield of countries from Eurozone and bonds yield for countries from non-euro area mainly have multidirectional dynamics. So, yield of 2-years government bonds of Germany, Spain and Austria is characterized by insignificant volatility, and government bonds markets of these countries offer investors a yield below zero. At the same time, yield of 2-years government bonds in almost all countries from non-euro area have positive values,

¹ Debt securities issues and amounts outstanding, in billions of US dollars (Austria, Germany, Czech Republic, Poland, Spain). URL: <https://stats.bis.org/statx/srs/table/c3> (viewed at: 01.04.2020); The debt of the public administration, Romania. URL: <https://www.mfinante.gov.ro/static/10/Mfp/buletin/executii/EvdatorieguvconformUERomanadecembrie2019.pdf> (viewed at: 01.04.2020); Report: Outstanding Government securities in RM. URL: <https://www.bnm.md/bdi/pages/reports/dop/DOP12.xhtml> (viewed at: 01.04.2020); World Bank national accounts data, GDP, current US dollars. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> (viewed at: 01.04.2020);

² OGS – volume of outstanding government securities at the end of year, in billions of US dollars

while government bonds yield in many of these countries (except Poland) during the analyzed period has changed upwards (figure 1). It should be noted that negative values of profitability are characteristic of economically developed countries. However, the yield for the Czech Republic's 2-years government bonds, which according to many international classifiers refers to developed countries, although at the beginning of the study period displayed negative values, starting in mid-2017, it increased significantly and amounted to more than 1.7% by the end of 2019. This indicates that for investors in government securities, a significant factor influencing the adoption of their investment decisions is confidence in the stability of the national currency.

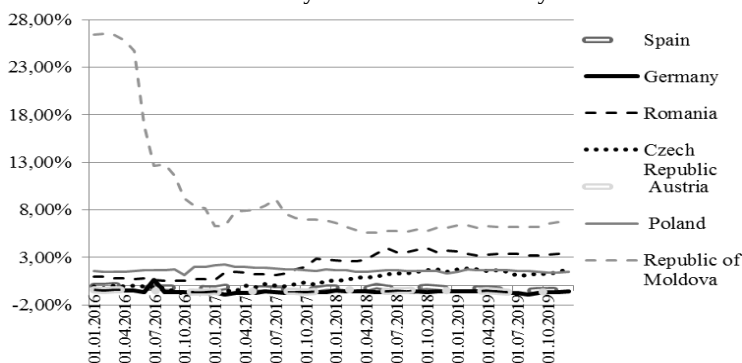

Figure 1 - Dynamics of a 2-year government bonds' yield, 2016-2019

Source: developed by the author¹

The dynamics of the yield for 2-year government bonds in the Republic of Moldova during the analyzed period was largely determined by various internal factors. Thus, the high interest rates of government bonds in 2016 were the result of the illegal withdrawal of a significant amount of money outside the country through banking transactions, the subsequent cancellation of the licenses of the largest commercial banks by the National Bank of Moldova and the urgent need to attract additional cash resources to the budget in conditions of depreciation of the national currency. Following the implementation of measures to resolve the difficulties on the national financial market, the situation was stabilized, as a result of which interest rates of 2-year government bonds decreased from 26.4% at the beginning of 2016 to 6.6% at the end of 2019.

All the above determined the following results of the present study of the features of the financial integration of bonds markets of the analyzed European countries, obtained using modern methods of analysis:

1) *Price-based measures*. A study of the financial integration assessment results based on the estimation of the β -coefficient (table 2), implemented using the autoregressive equation and the Dickey-Fuller test, revealed that:

¹ Yields on 2-year Government securities (Austria, Germany, Czech Republic, Poland, Romania, Spain). URL: <https://www.investing.com/rates-bonds> (viewed at: 26.03.2020).

Weighted average yields on Government Securities of the RM. URL: <https://www.bnm.md/bdi/pages/reports/dop/DOP5.xhtml> (viewed at: 26.03.2020).

Table 2 - Coefficients of financial integration, 2016-2019¹

	β -coefficient	σ -coefficient	γ -coefficient	Composite Indicator
Austria	-1,0028	0,0162	0,0826	0,3672
Czech Republic	-1,4840	0,0851	0,0641	0,5444
Poland	-1,4345	0,0300	-0,0554	0,4697
Republic of Moldova	-0,2121	0,1726	0,0463	0,1437
Romania	-0,8680	0,0832	-0,1265	0,2749
Spain	-0,4417	0,0359	0,0168	0,1648

- the highest level of European financial integration, as well as the highest speed of convergence due to its β -coefficient almost equal to -1 , is characteristic of government bond market of Austria;

- the lowest level of financial integration of bond markets among the analyzed EU countries, according to the calculation data, is characteristic of the Spain market; the bond market of the Republic of Moldova has the minimum level of financial integration among all analyzed countries;

- the bond markets of the Republic of Moldova, Romania and Spain are characterized by monotonous convergence, in the rest of the analyzed countries oscillating convergence is observed;

- in general, according to the obtained β -coefficient values, the degree of financial integration of bond markets of both developed and developing EU countries is comparable;

- compared with the results obtained by assessing the integration of bond markets till 2012 carried out in other scientific works², the level of European financial integration slightly decreased.

2) *Price-based measures*. An investigation of the results of the estimation of the σ -coefficient, executed through calculation of the standard deviation (table 2, figure 2), concludes, that:

- the highest level of integration over the entire analyzed period is shown by the markets of Austria, Spain and Poland;

- the lowest level of financial integration among the studied EU countries, is characteristic for the Romanian market; the bond market of the Republic of Moldova shows the minimum level of integration among all analyzed countries;

- throughout the entire period of the study (2016-2019), the level of financial integration of all studied countries experienced significant changes; the highest level of the standard deviation' volatility among all analyzed countries was registered from the beginning of 2016 till the end of 2017; starting from the 2018, the volatility of standard deviation' for all countries sufficiently decreased;

¹ Developed by the author through data processing in EViews based on: Yields on 2-year Government securities, % (Austria, Germany, Czech Republic, Poland, Romania, Spain). URL: <https://www.investing.com/rates-bonds> (viewed at: 26.03.2020). Weighted average yields on Government Securities of the RM, %. URL: <https://www.bnm.md/bdi/pages/reports/dop/DOP5.xhtml> (viewed at: 26.03.2020).

² Babecky J., Komarek L., Komarkova Z. Financial integration at times of financial instability. *Czech Journal of Economics and Finance*. Charles University Prague. March 2013. vol. 63(1). Bilocaia S., Hincu R. Специфика функционирования и перспективы развития фондового рынка Республики Молдова в контексте европейской финансовой интеграции: монография. Chişinău: ASEM, 2016.

- the highest level of volatility among all analyzed countries is characteristic for the bond market of the Republic of Moldova;

- in general, the results obtained from calculating the σ -coefficient show that the level of financial integration of the bond markets of all the studied countries, including the Republic of Moldova, is higher than it was prior to 2012, according to the other scientific works in the field¹.

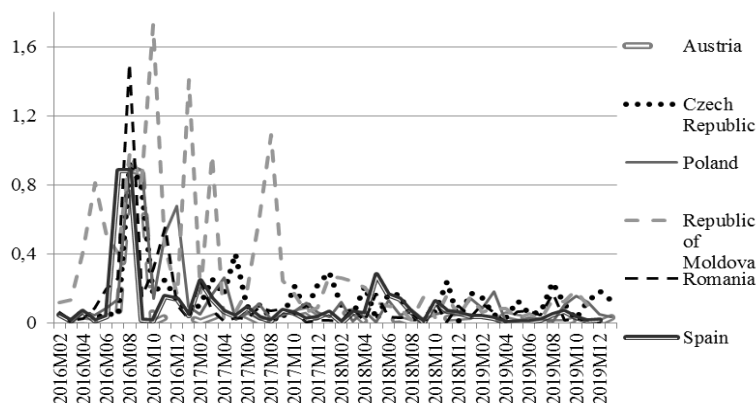

Figure 2 - Dynamic of σ -coefficient, 2016-2019

Source: developed by the author²

3) *News-based measures*. According to the results of the estimation of financial integration implemented based on calculation of γ -coefficient (table 2), which is evaluated through estimation sensitivity of government bonds yields to local and global news:

- the highest level of integration for the entire analyzed period is shown by the bond market of the Austria;

- among all analyzed countries, the lowest level of financial integration, is characteristic of the Romanian government bond market.

It should be noted that, unlike other calculated indicators of financial integration (table 2), obtained γ -coefficient values for all the studied countries are far from the values typical for maximum market integration. This means that even in conditions of a sufficiently high level of financial integration of the bond markets of the EU countries, local news (shocks) still have a rather strong influence on the national capital markets.

4. *Composite Indicator of Financial Integration*. An investigation of the results of

¹ Babecky J., Komarek L., Komarkova Z. Financial integration at times of financial instability. *Czech Journal of Economics and Finance*. Charles University Prague. March 2013. vol. 63(1). Biloaica S., Hincu R. Специфика функционирования и перспективы развития фондового рынка Республики Молдова в контексте европейской финансовой интеграции: монография. Chişinău: ASEM, 2016.

² Yields on 2-year Government securities, % (Austria, Germany, Czech Republic, Poland, Romania, Spain). URL: <https://www.investing.com/rates-bonds> (viewed at: 26.03.2020). Weighted average yields on Government Securities of the RM, %. URL: <https://www.bnm.md/bdi/pages/reports/dop/DOP5.xhtml> (viewed at: 26.03.2020).

the calculations of the *Composite Indicator* of financial integration (table 2) on the government bond markets of analyzed European countries, indicates that:

- the highest level of integration over the entire analyzed period is shown by the markets of the Czech Republic, Poland and Austria;
- the minimum level of integration among all studied countries is shown by the bond market of the Republic of Moldova.

In general, the results obtained in the calculation of the composite CIFI indicator corresponds to the trends identified in the separate calculation of *price-based* and *news-based* integration indicators.

At the same time, Austria, per say, where the values of the β -coefficient, σ -coefficient and γ -coefficient indicators consistently showed the best level of financial integration, turned out to have the average composite indicator in the EU, suggesting that this requires additional analysis and calculations.

Numerous studies support the positive role of financial integration in the process of economic growth and development. This occurs through various interlinked channels, such as improving of factor productivity, easing access to different investment opportunities, intensifying competition, import of financial services, reducing transaction costs, international risk-sharing and increasing the effectiveness of monetary policy. The experience of many developing economies, who actively participated in the process of financial integration, proves that in order to get maximum welfare gains and minimize the risk of financial crises transmitted through international financial channels, integrated countries must do significant work on the development of their national financial institutions, as well as legal framework, as was done, for example, by developing EU countries.

The results of the current study of features of financial integration of government bond markets of EU countries, as well as of the Republic of Moldova, revealed, that the highest level of European financial integration among EU countries, according to the calculated values of β -coefficient, σ -coefficient and γ -coefficient are shown by the market of developed country (Austria), the lowest - by the bond markets of developing country (Romania). A significant influence on the evolution of yields of 2-years government bonds of studied countries has the fact that they belong to Eurozone. All markets of countries in the Eurozone are characterized by a low level of volatility and negative yield on their government bonds, which indicates a high confidence of investors in the conditions of stability of Euro. At the same time, yields of 2-years government bonds in most countries of the non-euro area at the end of the analyzed period are positive, and show stable growth. It should also be noted that despite the numerous projects implemented within the EU to enhance financial integration, its level is still not high enough, and local shocks still have a dominant impact on the evolution of the yields in the bond markets of all the analyzed countries. The bond market of the Republic of Moldova, according to the calculation results, among all the analyzed countries, shows a minimum level of integration into the European financial market; the national bond market evolution and the level of its financial integration, are characterized by maximum volatility, and the evolution of the yields of 2-years government bonds is dominated by local news (shocks).

1.8 Banks with Foreign Capital: Threats and Prospects of Development of Bank Sector of the National Economy

In the context of globalization and integration of national economies into the global space the number of banks with foreign capital in the domestic banking sector have increased. The presence of foreign capital in the own funds of banks is a significant proportion and has an ambiguous impact on the development of the banking system through the intensification of interbank competition, the formation of modern financial and economic environment and threats to the security of the national economy.

Threats to the banking sector of the national economy in the conditions of presence of foreign capital are factors that complicate self-regulation and cause the transition of the banking system under indirect control of foreign corporations and impede the realization of national economic interests.

The attraction of foreign capital into domestic banking system due to limited resources, financial instability, declining confidence in banks and the need to increase their capitalization. Indeed, in recent years, foreign capital is an important source of financing of the economy in the majority of countries. In the conditions of unstable development of the national economy of Ukraine, principally due to the lack of stable sources of funding, the presence of foreign capital in the banking system of Ukraine makes it possible to attract the necessary resources in domestic financial markets¹.

According to the Law of Ukraine "On banks and banking activity"² banks with foreign capital are these, whose share capital which belongs at least to one foreign investor is at least 10 %.

Nowadays, banks with foreign capital take the leading positions in Ukrainian market of banking services, creating significant competition for domestic banking institutions. Dynamics of number of operating banking institutions in general and banks with foreign capital in particular at the beginning of the 2016-2020 is depicted in table 1.

According to table 1, it can be observed that within five years the number of banks has significantly declined. As of 01.01.2016, there were 117 banking institutions in Ukraine on the basis of license of National Bank of Ukraine, of which 41 banks with foreign capital, including 17 banks with 100% foreign capital. Note that in comparison with 2019 the number of banking institutions declined to 75 banks (of which 35 banks with foreign capital, including 23 banks with 100 % foreign capital).

According to table 1, it can be observed that within five years the number of banks has significantly declined. As of 01.01.2016, there were 117 banking institutions in Ukraine on the basis of license of National Bank of Ukraine, of which 41 banks with foreign capital, including 17 banks with 100% foreign capital. Note that in comparison with 2019 the number of banking institutions declined to 75 banks (of which 35 banks with foreign capital, including 23 banks with 100 % foreign capital).

This reduction was mainly due to the decrease in private equity banks.

¹Ruschyshyn N.M., Medynska T.V., Vinyavska V.V. Foreign capital in the banking system of Ukraine and its influence on the financial security of the state. *International scientific journal "Internauka"*. 2019. No. 12 (32). URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2019-12-5489>.

²On Banks and Banking: Law of Ukraine dated December 12, 2000 No. 2121-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.

Liquidation of some distressed banks, on the one hand, positively affects the transparency of the banking system, and with another – leads to a deterioration of the competitive environment and conditions for the provision of banking services in connection with a significant reduction in the number of participants in the banking sector.

Table 1 – Dynamics of the number of banks with foreign capital in the banking system of Ukraine for 2015-2019

Indexes	On 01.01.2016	On 01.01.2017	On 01.01.2018	On 01.01.2019	On 01.01.2020	Deviation 2019/2015, (+,-)
Number of banks in operation	117	96	86	77	75	-42
of these: with foreign capital	41	38	38	37	35	-6
including with 100% foreign capital	17	17	18	22	23	6
Share of banks with foreign capital in the total number of operating banks, %	35,0	39,6	44,2	48,1	46,7	11,7
Share of banks with 100% foreign capital in the total number of operating banks, %	14,5	17,7	20,9	28,6	30,7	16,2

Source: constructed by the authors according to the data¹

However, the share of banks with foreign capital in total number of banks in Ukraine increased from 35,0 % in 2015 to 46.7 % in 2019. Along with this comes the increase in the share of banks with 100% foreign capital in the total number of Ukrainian banks by 16.2% from 14.5 % in 2015 to 30.7 % in 2019.

Growth of specific share of banks with foreign capital and the decrease in their number was the result of a decrease of the total number of operating banks in Ukraine: if the number of banks with foreign capital has decreased by 0.8 times, the total number of banks in Ukraine has decreased by 0.6 times due to the annexation of Crimea and the outbreak of hostilities in the Donbass, corresponding to a significant deterioration of the political and socio-economic situation in Ukraine and the withdrawal from the market of economically weak banks with low capitalization.

Among the most profitable in recent years were the following banks with foreign capital: Raiffeisen Bank Aval, Ukrsibbank and Credit Agricole Bank. The top 3 most profitable banks accounted for 44.2% of the total profits of the banking system of Ukraine². Nevertheless, there is a tendency in Ukraine to decrease the number of domestic banking institutions, which concerns banks with foreign capital, including with 100% foreign capital, whose number has changed slightly.

Banks with 100% foreign capital were more sensitive to the changes: despite the

¹Official site of the National Bank of Ukraine. URL: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.

²Ruschyshyn N. M., Medynska T. V., Lyhna S. P. Transformation of the banking sector of the national economy in conditions of modern questions. *Market infrastructure*. Electronic professional scientific and practical journal. 2019. No. 27. P. 342.

fact that their number did not change in 2015-2016 (17 banks), however, it should be noted that during 2018-2019 their number was respectively 22-23 banks.

The dynamics of the share weight of the authorized capital and assets of banks with foreign capital in the authorized capital and assets of the banking system of Ukraine for 2015-2019 is shown in Fig. 1.

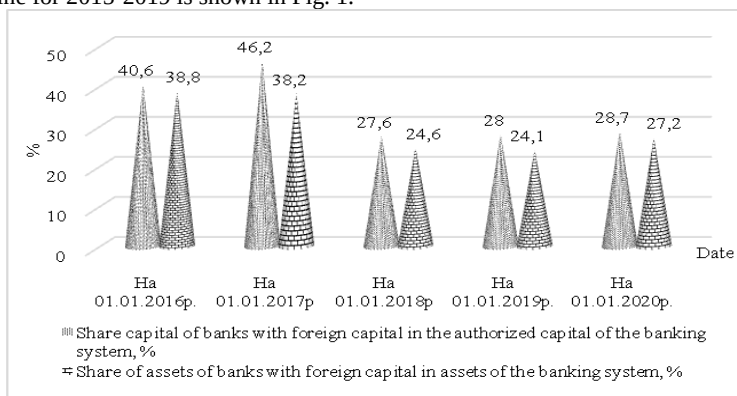

Figure 1 - Dynamics of the share capital of the authorized capital and assets of banks with foreign capital in the authorized capital and assets of the banking system of Ukraine for 2015-2019 (%)

Source: constructed by the authors according to the data¹

The share of assets of foreign banks in banking sector assets decreased from 38.8 % at the beginning of 2016 to 27.2 % at the beginning of 2020 that is 11.6 %. The proportion of the share capital of foreign banks in the authorized capital of the banking sector for 2015-2019 has also declined by 11.9% and as of 01.01.2020 was 28.7 %.

The presence of foreign banks in Ukraine has both positive and negative consequences. The positive aspects include: the introduction of foreign experience in the banking business, management practices in banking activities with the use of modern IT-technologies; introduction of international experience of financial recovery, reorganization and restructuring of banks is of crucial importance in the conditions of financial crisis²; improving the quality of banking risk management system; an increase in funding sources of banking activity and the stability of their income; a variety of banking products and services and improving the quality of customer service; development and qualification of bank employees in order to minimize and eliminate banking risks.

The main adverse effect of functioning of foreign banks in Ukraine is the fact that their presence might weaken the position of the still insufficiently developed banking system of our country. Withdrawal from the market of a significant number of banks with Ukrainian capital has led to an increase in the share of banks foreign banking groups.

¹Official site of the National rating agency RURIK.URL:<http://rurik.com.ua/>

²Bugel Y.V. Problems of development of banking system in Ukraine. *Global and national problems of economy*. 2016. Vyp. 9. P. 624.

Foreign banks moving into the markets of developing countries, do not hurry with the introduction of new services and reducing interest rates on loans. The main goal of their activities is to establish control over financial flows and solvency of the banking system into which they are integrated¹.

The presence of foreign capital in the structure of the banking system of Ukraine in the short term will not lead to cheaper credit resources for the real sector of the economy and to attraction of direct investments in priority sectors of the economy, but will provoke some fragmented processes that will hinder the further development of the domestic banking sector.

A list of the main banks with 100 % foreign capital in Ukraine, the country of origin of capital and their owners as of 01.01.2020 are presented in table 2.

Table 2 - Major banks with 100% foreign capital in Ukraine (countries of origin and their owners) as of 01.01.2020

No	Banks	Country of origin of capital	The owners of the bank
1.	RAIFFEISEN BANK AVAL	Austria, EBRD	30% – European Bank for Reconstruction and Development, 68,28% – Raiffeisen Bank International AG (Austria)
2.	ALFA-BANK	Mixed	Individuals: Israel, Russian Federation, Italy, Liechtenstein
3.	UKRSOTBANK		Individuals: Israel, Russian Federation, Italy
4	UKRSIBBANK	France, EBRD	60% – BNP Paribas Public Joint Stock Company France, 40% – EBRD
5	OTP BANK	Hungary	100% - OTP Bank
6	CREDIT AGRICOLE BANK	France	100% – CREDIT AGRICOLE
7	CITIBANK	USA	100% – Citigroup Inc. United States
8	DEUTSCHE BANK	Germany	100% – Deutsche Bank Equities
9	PROCREDIT BANK		89,32% – ProCredit Holding AG, 21,05% – The Federal Republic of Germany represented by the Federal Government
10	CREDIBANK	Poland	100% – Polish Joint Stock Bank "General Savings Bank"
11	Idea Bank		100% – HETIN HOLDING

Source: constructed by the authors according to the data²

As of January 1, 2020, the number of banking institutions whose capital belongs to foreign countries was 35, the country of origin of foreign capital of the main banking institutions are: Austria, France, Hungary, USA, Germany; Poland. Banks with the participation of the European Union's capital represent a significant share in the structure.

The capital structure of the banking system of Ukraine by country of origin as of 01.01.2020 is shown in Fig. 2.

¹Puriy G.M. Activation of investment activity of the banking system in the context of development of globalization. *Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine*. 2009. Vyp. 19.12. P. 260.

²Directory of banking institutions of Ukraine. URL: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/bankdict/search>.

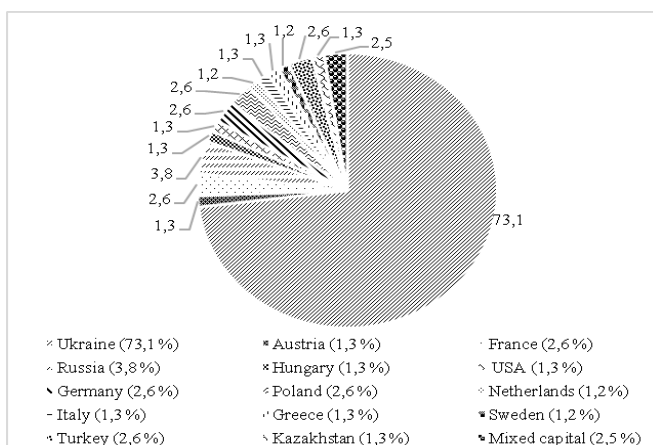

Figure 2 - Structure of foreign capital of the banking system of Ukraine by country of origin as of 01.01.2020 (%)

Source: constructed by the authors according to the data¹

Considering the structure of foreign capital in the banking system of Ukraine by countries of origin, we observe that the largest share belongs to Russian investors (3.8%), and to European and other investors - France, Germany, Poland, Turkey (2.6%); Austria, Hungary, Italy, Greece, the US and Kazakhstan (1.3%) and the Netherlands and Sweden (1.2%).

The main indicator of the level of development of banks is equity. Let us evaluate the dynamics of the equity of banks in Ukraine and the equity of foreign banking groups for 2015-2019 (Table 3).

Table 3 - Dynamics of Equity of Banks of Ukraine and Equity of Foreign Banking Groups for 2015-2019

Indexes	As of the beginning of the year					Deviation (+,-), 2015/2019
	2016	2017	2018	2019	2020	
Equity of the banks of Ukraine, UAH mln	94914	124674	159852	145741	200854	105940
including: equity of banks of foreign banking groups, UAH mln	32575	63296	51834	60406	72375	39800

Source: constructed by the authors according to the data²

As shown in Table 3 in 2019, the equity of Ukrainian banks increased by UAH 105940 mln. or 2.1 times compared to 2015, this is due to the fact that most of the banks in the period under review made profits. At the same time, we see an increase in the equity of banks of foreign banking groups over the last five years from UAH 32575 mln. as of 01.01.2016 up to UAH 72375 mln. as of 01.01.2020, that is, UAH 39800 mln.

Let us consider the dynamics of the share of equity of banks of foreign banking groups in the equity of banks of Ukraine for 2015-2019, which is shown in Fig. 3.

¹Official site of the National rating agency RURIK. URL: <http://rurik.com.ua/>

²Official site of the National Bank of Ukraine. URL: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.

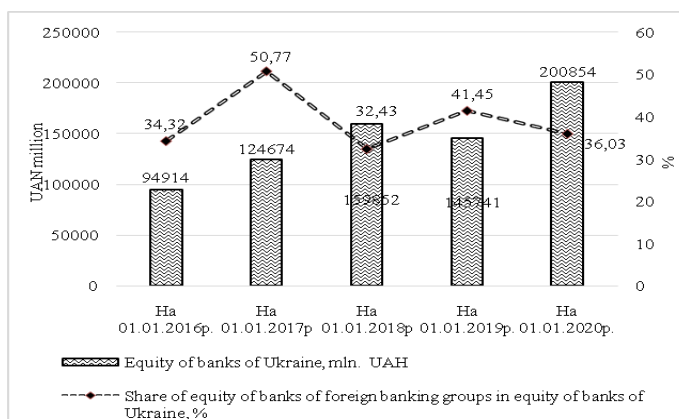

Figure 3 – the Dynamics of specific weight of own capital of banks by foreign banking groups in own capital of banks of Ukraine for 2015-2019

Source: constructed by the authors according to the data¹

According to Fig.3, we observe that in the banking system of Ukraine the largest share of equity of banks of foreign groups was 50.77% as of 01.01.2017 and 41.45% as of 01.01.2019. At the beginning of 2016, 2018 and 2020 the share of equity of banks of foreign banking groups in the equity of banks of Ukraine was more than 30%. During the period under review, this indicator increased by 1.71% or 1.05 times. This is due to a significant increase in the role of banks of foreign banking groups, which actively strengthen their market positions in the banking system of Ukraine.

The dynamics of credits and deposits of banks with foreign and Ukrainian capital for 2015-2019 are shown in Table 4.

It can be seen that the total volumes of Ukrainian banks' loans over the last five years have decreased by UAH 151595 mln, or 0.8 times. At the same time, there was a decrease in loans granted by banks with foreign capital, namely from UAH 272721 mln. as of 01.01.2016 up to UAH 224344 mln. as of 01.01.2020, that is, by UAH 48377 mln. However, the share of loans to banks with foreign capital increased by 1.69% in the total amount of loans to the banking sector of the national economy. This indicator reached the highest value as of 01.01.2017 and 01.01.2019 - more than 40%, as of 01.01.2016 and 01.01.2018 and 01.01.2020 - more than 38%.

Deposits attracted by domestic banks for 2015-2019 increased by UAH 337262 mln. and as of 01.01.2020 amounted to UAH 1097557 mln. At the same time, attracted deposits by banks with foreign capital increased from UAH 251829 mln. to the beginning of 2016 up to UAH 320769 mln. at the beginning of 2020, ie by UAH 68.940 mln, or 1.3 times. The share of deposits attracted by banks with foreign capital in the total aggregate deposits of the banking sector of the national economy decreased by 3.9% and amounted to 29.20% by 01.01.2020. This indicator reached over 30% during 2015-2017.

Similar dynamics of banks' loans and deposits with Ukrainian capital have been

¹Official site of the National Bank of Ukraine. URL: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.

observed over the last five years.

Table 4 - Dynamics of credits and deposits of banks with foreign and Ukrainian capital for 2015-2019 (million UAH)

Indexes	On 01.01.2016	On 01.01.2017	On 01.01.2018	On 01.01.2019	On 01.01.2020	Deviation 2019/2015, (+,-)
Total Credits	713974	566512	561328	594003	562379	-151595
Total Deposits	760295	854832	930004	963045	1097557	337262
Banks with foreign capital						
Credits	272721	252286	213383	241086	224344	-48377
Share of credits in the total amount of bank credits,%	38,20	44,53	38,01	40,59	39,89	1,69
Deposits	251829	278494	287569	286103	320769	68940
Share of deposits in the total amount of bank deposits,%	33,12	32,58	30,92	29,71	29,23	-3,89
Banks with Ukrainian capital						
Credits	441253	314226	347945	352917	338035	-103218
Deposits	508466	576338	642435	676942	776788	268322

Source: constructed by the authors according to the data¹

Let us analyze the impact of banks with foreign capital on the financial performance of the banking system of Ukraine (Table 5).

Table 5 - Indicators of financial performance of banks with foreign capital in Ukraine for 2015-2019 (million UAH)

Indexes	2015	2016	2017	2018	2019
Banks with foreign capital					
Net interest income	22173	25937	29433	32820	34110
Net fee and commission income	8206	8469	7363	10773	11479
Total income	25859	39569	43127	50635	53209
Total cost	48675	61956	37572	42839	31083
Profit before tax	-5384	-22388	5555	7795	22125
Income tax expenses	81	13	2620	4176	3612
Profit after tax	-42259	-22374	2934	3619	18513
All in all the banking system					
Net interest income	43870	48333	54877	73111	80295
Net fee and commission income	19535	24281	27494	37817	43974
Total income	73898	90774	99456	127668	152300
Total cost	-149158	-251317	122135	105531	87984
Profit before tax	-12839	-160543	-22679	22137	64316
Income tax expenses	512	400	3293	5057	4683
Profit after tax	-77935	-160143	-25972	17080	59634

Source: constructed by the authors according to the data¹

The data of table 5 shows that for the period 2015-2019 interest income of banks with foreign capital increased from UAH22173 mln. to UAH34110 mln. that is, UAH11973 mln. and as a percentage of total income, their share has decreased from 85.7% to 64.1 %, i.e. by 21.6 %, mainly due to growth in interest income and reduced

¹Official site of the National Bank of Ukraine. URL: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.

interest expense. The increase in net interest income of banks with foreign capital over the 2015-2019 1.5 times has influenced the increase in net interest income of the banking sector of the national economy 1.8 times.

Evaluation of the indicators shows that banks with foreign capital are effective interest policies that will provide the banks with foreign capital of nearly half in net interest income of the banking system of Ukraine. However, the structure of interest income and expenses of banks with foreign capital testifies to the impossibility of their significant impact on interest income and expenses of banks in Ukraine.

The situation with commission income and expenditures is slightly different. In general, for 2019, fee and commission income of banks with foreign capital amounted UAH11479 mln. which was 21.6 % of all commission income of banks of Ukraine. Assessing the structure of net fee and commission income of banks with foreign capital, it should be noted that no bank has significant influence on the development of net commission income.

The decrease in total expenses of banks with foreign capital during the analyzed period at UAH17592 mln. or 0.6 times have influenced the increase in profit before tax from unprofitable activities in 2015-2016 banks with foreign capital was the rapid growth of profits for the 2017-2019 biennium. Profit after tax of banks with foreign capital in 2019 amounted to UAH18513 mln. what percentage of profit after tax of the banking sector of the national economy is 31,04 %.

After analyzing the results of the activities of banks with foreign capital and their impact on the banking sector of the national economy, we can conclude that, in General, with the exception of banks with Russian capital, they had a positive effect: this group of banks held an effective interest rate policy; showed a positive result of Commission operations, and as a result, provided receipt of the principal amount of the profit tax to the budget from the banking system of Ukraine. Structural indicators of financial results of activity of banks with foreign capital showed that no bank and no banking group by nationality of capital could have a significant impact on the banking system of Ukraine.

Assessing the role of foreign capital in the banking system of Ukraine, it is necessary to note the positive impact on the functioning and development of the national economy¹: accelerating the development of the banking sector and its diversification contributes to the development of financial market; increased competition in the banking sector and improving the quality of customer service; further monetization of the economy and the absorption of additional cash resources in the banking system; raising the credit level of the economy as a prerequisite for necessary structural change; reducing the impact of internal factors on the stability of the banking system; improving the international financial ratings of Ukraine and increasing foreign investment; increased participation in the objective world of global processes with the ability to prevent their negative effects to the domestic banking sector, the attraction of foreign capital will reduce corruption, legalization of wages, and hence increase social security contributions.

The presence of foreign capital in the banking sector may lead to threats to the

¹Petrashko L.P., Tsyvina M.S. Strategies for International Banking Groups to enter foreign Financial Markets. *Ukraine's Development Strategy*. 2014. No. 1. P. 183.

national economy of the state, namely¹: the dependence of the domestic enterprises of strategic sectors of the national economy from the credit resources of banks with foreign capital; a threat to the financial security of the state through the dependence of the domestic banking system from international financial markets; the withdrawal of funds through offshore companies and banking institutions in the conditions of active expansion of foreign banks can lead to capital outflow from the national economy; availability of foreign banks to international financial markets increase foreign exchange operations and operations with foreign assets of foreign banks in international financial markets may lead to withdrawal of capital from the country.

The results of our studies, noting the prospects for development and threats to national economy of the state, we came to a conclusion that the role of banks with foreign capital in Ukraine's banking sector is important in expanding the resource base of the domestic banking system. To prevent monopolization and excessive concentration of the impact of foreign capital on the functioning of the banking system and development of national economy of the state is necessary: to ensure the appropriate level of transparency of sources of foreign capital in domestic banking system; to minimize the share of non-bank cash circulation by reaching the European level of monetization of the national economy; at the legislative level to secure the protection of the Ukrainian banks-creditors priority sectors of the national economy; to ensure the protection of interests of depositors in banks with foreign capital and to improve the mechanism of regulation and oversight over the activities of foreign banks; to improve public policy development and support the competitiveness of national banks; prevent the outflow of domestic capital in the onset of the crisis through the imposition of restrictions of activity of banks with foreign capital.

At the same time, for the development of national economy and avoidance of threats and unexpected challenges, in our view, the priority is to stimulate the development of domestic banks by their organizational transformation and refinancing at the expense of the NBU; improve the quality and expand the supply of banking products and services; introduction of advanced methods of bank management; support liquidity in the banking system and timely payment of foreign debts; the increase in lending to the real sector of the economy; improving the credit rating of the country.

1.9 Evaluation of the Integration Processes of the Insurance and Banking Segment of the Financial Market

In recent years, one of the most significant changes in the financial market has been the active interaction of the banking and insurance segments. Important is the choice of forms of integration of banking and insurance capital, in particular in the period of financial and economic crises, institutional changes, determination of priority directions of improvement of cooperation between banks and insurance companies. These issues make it necessary to evaluate the integration processes of the insurance and banking segment of the financial market of Ukraine, make the need for scientific justification and practical solution.

¹Ruschyshyn N.M., Medynska T.V., Vinyavska V.V. Foreign capital in the banking system of Ukraine and its influence on the financial security of the state. *International scientific journal "Internauka"*. 2019. No. 12 (32). URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2019-12-5489>.

The object of research is the forms of integration processes of the insurance and banking segment of the financial market and financial indicators that allow to evaluate the level of development of integration of the banking and insurance segment. The integration processes were evaluated in the following sequence, in particular:

- possible and available forms of banking and insurance segment integration in Ukrainian realities have been systematized;
- financial indicators that determine the level of development of this integration have been evaluated and interpreted;
- perspective ways of development of integration of the banking and insurance segment of the financial market of Ukraine have been determined.

First of all, it should be noted that the integration of banks and insurers is a process of expanding and deepening the interconnections and interdependencies between the insurance and banking markets (domestic and foreign), aimed at connecting and mutually converging participants of both markets through the intertwining and satisfaction of their economies interests. The integration banking and insurance process reflects the unification of homogeneous entities of the financial industry - banking institutions and insurance companies by economic interests, functional purpose, direction of the development strategy.

The analysis of scientific sources, domestic practice and foreign experience allows to systematize the following forms of integration processes of the insurance and banking segment of the financial market:

- 1) cooperation of banks and insurance companies without creating a legal entity:
 - provision of services to insurers by banks (settlement and cash services, placement of funds on accounts, deposit operations, storage of banking metals);
 - insurance of bank risks by insurance company on a contractual basis;
 - sale of insurance services through the bank's agent network (bancassurance);
 - providing the clients of the bank with services of the insurance company on a contractual basis;
 - deposit insurance through the Deposit Guarantee Fund;
- 2) formation of a bank and an insurance company by one founder - formation of a contractual alliance between a bank and an insurance company, that means creation the regime of greatest assistance in all fields of cooperation on a contractual basis; merger of a bank and an insurance company, or acquisition of one by another in order to achieve strategic goals, formation of captive insurance companies;
- 3) creation of a financial supermarket.

The available statistics allow to estimate the level of development of the first form of integration based on indicators of insurance' organizations funds on bank accounts and insurers' deposit operations (Table 1), banking risk insurance (Table 2, Table 3), bancassurance (Figure 1), etc.

The simplest form of integration of the insurance and banking sectors is to provide services to one another. In particular, insurance companies place their assets in bank accounts and deposits. Table 1 presents data showing the proportion of assets of insurance organizations that are placed in bank accounts (current or deposit).

The minimization of financial risks is a strong incentive for the cooperation of banks and insurance organizations, as evidenced by foreign experience. However, in

today's domestic environment, banks traditionally insure only certain operational risks¹. The data in Table 2 indicate that the share of insurance premiums received by insurers from banks' financial risk and credit insurance in the total gross premiums is insignificant. In addition, it has a downward trend.

Table 1 - Dynamics of integration of the insurance and banking sectors of the financial market of Ukraine by providing services to insurers by the bank, mln.hrn.

Indicator	2014	2015	2016	2017	2018
Total assets	70261,2	60729,1	56075,6	57381,0	63493,3
Cash in current accounts	2789,7	2531,3	2925,4	2757,4	2986,5
Bank deposits (deposits)	9031,8	12603,8	11528,6	12238,2	14101,8
Assets belonging to the first form of integration through the provision of bank services to insurers	11862,6	15172,4	14166,2	15049,4	17138,2
Share of assets belonging to the first form of integration through the provision of services by the bank to insurers,%	16,8	24,5	25,3	26,2	26,9

Source: compiled and calculated by the author²

The share of cooperation in this area was 18.8% in the total volume of insurance premiums in 2014, but in 2018 it decreased to 12.7%. This situation indicates that there is a lack of sufficient incentives to insure banking risks, and that there is a significant level of distrust to insurers.

However, there is considerable potential for cooperation here, that necessitates the development and activation of this type of cooperation at the level of insurance companies, banks and the state level. In addition, comprehensive insurance of banking risk (Bankers Blanket Bond - BBB) is mandatory in foreign practice³, which practically is not used by domestic banks. This type of comprehensive insurance protects a large part of the risks arising in banking, and therefore is an important component of a comprehensive risk management system for any bank focused on long-term and

¹ Ahres O., Kolodii A. (2018) Bancassurance yak protses spivpratsi bankivskoho y strakhovoho biznesu [Bancassurance as a process of cooperation between banking and insurance business]. *Ahrarna ekonomika*, vol. 11, no. 1-2, pp. 45-53. Kucherenko V.V., Dankevych R., Trynchuk V.V. (2018) Formy intehratsii bankivskoho i strakhovoho kapitalu [Forms of integration of banking and insurance capital] (monograph), Lviv: «HALYChPRES». Volkova V.V., Volkova N.I. (2016) Bankostrakhuvannia yak suchasnyi metod minimizatsii kredytnoho ryzyku banku [Bank insurance as a modern method of minimizing bank credit risk]. *Finansy, uchet, banki*, no. 1(21), pp. 54-59. Vyhovska N.H., Polchanov A.Yu., Vyhovskyi V.H. (2018) Modeliuvannia vplyvu bankivskykh ustanov na rozvytok strakhovykh kompanii [Modeling the impact of banking institutions on the development of insurance companies]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, vol. 28-2, pp. 97-100.

²Natsionalna komisiia, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuivannia u sferi rynkiv finansovykh posluh (2020) Informatsiia pro stan i rozvytok strakhovoho rynku Ukrainy za 2014-2018 rr. [Information about the status and development of the insurance market of Ukraine for 2014-2018]. Kyiv. Available at: <https://nfp.gov.ua/ua/Informatsiia-pro-stan-i-rozvytok-strakhovoho-ryнку-Ukrainy.html> (accessed 26 March 2020).

³ Furman V. M. (2014) Kompleksne bankivske strakhuvannia: mizhnarodna praktyka ta pochatok zaprovadzhennia v Ukraini [Comprehensive Banking Insurance: International Practice and Introduction in Ukraine]. *Ekonomika: teoriia ta praktyka*, vol. 2, pp. 4-10.

sustainable development¹.

Table 2 - Dynamics of integration of the insurance and banking sectors of the financial market of Ukraine through insurancing bank risk on a contractual basis, mln. hrn.

Indicator	2014	2015	2016	2017	2018
Gross insurance premiums	26 767,3	29 736,0	35 170,3	43 431,8	49 367,5
Volumes of cooperation of banks and insurance companies through of insurance of bank risks, including:	5 024,6	3 947,3	4 127,7	5 959,4	6249,1
- insurance of banks financial risks	4 339,9	3 598,6	3 596,7	5 594,4	5 135,5
- credit insurance	684,7	348,7	531,0	365,0	1 113,6
The share of cooperation in the total gross insurance premiums, %	18,8	13,3	11,7	13,7	12,7

Source: compiled and calculated by the author²

Credit insurance provides insurance protection for the property interests of creditors associated with the risk of default due to the insolvency of the borrower. For banking institutions, it is a guarantee of repayment of loans (especially large ones) and reinsurance the possible losses. Data of the Table 3 show that credit insurance is an underdeveloped and in-demand insurance product for banking institutions. The volume of credit insurance premiums decreased in 2014-2017 - from 684.7 mln. to 365.0 in 2017, which means that insurance premiums have almost halved (by 47%). The share of these indicators in the total amount of insurance premiums is very low. However, there is a significant increasing of the indicators in 2018 , in particular, an increase of credit insurance premiums by + 72.5% or 242.5 million hrn.

Insurance payments also tend to decrease. The highest amount of credit insurance payments was observed in 2016, which was 12.5% of the gross insurance payments. Credit insurance payments decreased to 78 million UAH or up to 0.6% of total insurance payments. Assessment of the insurance payments level makes it possible to speak about the effectiveness of this type of insurance for insurers. Indicators for 2014, 2017 and 2018 show that out of the net insurance premiums received, Ukrainian insurers paid only 13.5% in 2018, 15.5% in 2014 and 78.1% in the form of insurance indemnity. Indicators for 2015-16 show the unprofitableness of this type of insurance for insurers, which was related to the economic situation in the country and the decline in the solvency of bank customers, but at the same time it indicates about the compensation of banking institutions' losses. It has helped to intensify such insurance in 2018 and indicates the feasibility of this type of integration. When banks sell credit insurance products they provide additional customer service, free access to insurance products, a simple payment method and profitable financial coverage.

It is believed that this type of cooperation is perspective for its further

¹ Furman V. M. (2014) Kompleksne bankivske strakhuvannia: mizhnarodna praktyka ta pochatok zaprovadzhennia v Ukraini [Comprehensive Banking Insurance: International Practice and Introduction in Ukraine]. *Ekonomika: teoriia ta praktyka*, vol. 2, P. 6.

² Natsionalna komisiia, shcho zdiisniuie derzhavne rehuliuivannia u sferi rynkiv finansovykh posluh (2020) Informatsiia pro stan i rozvytok strakhovoho rynku Ukrainy za 2014-2018 rr. [Information about the status and development of the insurance market of Ukraine for 2014-2018]. Kyiv. Available at: <https://nfp.gov.ua/ua/Informatsiia-pro-stan-i-rozvytok-strakhovoho-rynku-Ukrainy.html> (accessed 26 March 2020).

development, which necessitates the solution of problems with increasing the level of insurance culture and solvency of economic entities, financial reliability of insurers, etc.

Table 3 - Dynamics of credit insurance in Ukraine 2014-2018

Period	Credit insurance premiums, mln. hrn/	The share of insurance premiums from credit insurance in gross insurance premiums, %	Credit insurance payments, mln. hrn.	Share / level of credit insurance payments in gross insurance payments%	
				share	level
2014	684,7	18,8	60,0	1,2	15,5
2015	348,7	13,3	302,6	3,7	151,1
2016	531,0	11,7	1 101,7	12,5	217,8
2017	365,0	13,7	261,3	2,5	78,1
2018	1 113,6	12,7	78,0	0,6	13,5

Source: calculated by the author¹

Another form of cooperation between banks and insurance companies in Ukraine is participation in the Deposit Guarantee Fund. This form of cooperation is an indirect form of integration. The deposit insurance process involves the presence of three insurance entities: insurance companies, banks and depositors. Thus, banks and insurers cooperate indirectly through membership of a deposit guarantee fund

The formation of a deposit insurance system is important to stabilize the relationship between depositors and the bank. The insurance provides a distribution of banking risks for depositors as well as for the banking institutions themselves. The presence of a deposit insurance policy means a guarantee of savings for depositor regardless of the bank's financial condition². For banks, deposit insurance is a financial instrument for repaying deposits to depositors in the event of insolvency of banking institutions.

The next stage of integration of the insurance and banking segment is the sale of insurance services through the bank's agent network (bancassurance). For banking institutions, first of all, products related to banking activities, such as individual life insurance programs, credit and banking insurance (collateral, consumer credit, credit cards) are of interest. When banks sell life insurance products, they increase their share of assets with long-term use. Property and credit insurance can reduce financial risks for the bank.

An assessment of the development of bancassurance in Ukraine was made in monograph³. The analysis shows that the volume of promotion of insurance products through banks is declining, the inertia of the national banking segment does not provide opportunities for its progressive further development. The maximum share of bancassurance in the total sales of insurance products in Ukraine was at the level of

¹ Natsionalna komisiia, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferi rynkiv finansovykh posluh (2020) Informatsiia pro stan i rozvytok strakhovoho rynku Ukrainy za 2014-2018 rr. [Information about the status and development of the insurance market of Ukraine for 2014-2018]. Kyiv. Available at: <https://nfp.gov.ua/ua/Informatsiia-pro-stan-i-rozvytok-strakhovoho-rynku-Ukrainy.html> (accessed 26 March 2020).

² Fond harantuvannya vkladiv fizychnykh osib (2020) Ofitsiina informatsiia [Official information]. Kyiv. Available at: URL: <http://www.fg.gov.ua/> (accessed 26 March 2020).

³ Kucherenko V.V., Dankevych R., Trynchuk V.V. (2018) Formy intehtatsii bankivskoho i strakhovoho kapitalu [Forms of integration of banking and insurance capital] (monograph), Lviv: «HALYChPRES». P. 126-140.

28.5% in 2008, 14.3% - in 2013, and during 2008-2016 decreased 4 times to 7.1% (Fig. 1)¹.

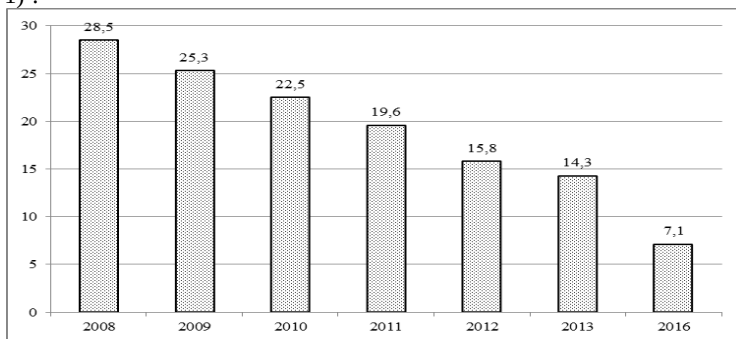

Figure 1 - Dynamics of bancassurance development in Ukraine in 2008-2016

Source: generated by the author¹

The main restraining factors for the sale of insurance products through banks in Ukraine are imperfect legislation, underdevelopment of the consumer lending market, the unwillingness of banks, the lack of compliance of available insurance products with consumer demands, lack of investment resources, requirements for opening a deposit at this bank, non-transparent procedure for accreditation of insurers at the bank¹.

However, as evidenced by the foreign experience of Poland, France, Spain, Italy, Belgium, Great Britain, German², bancassurance has significant advantages for both entities of the partnership, that makes the expediency of its development in the present domestic conditions. In particular, it is an increase of the customers number by expanding the range of products, reducing the cost of services, the possibility of comprehensive customer service, increasing the volume of funds of insurers in bank accounts, reducing the cost of doing banking, the possibility of increasing profits from one customer by selling additional products, reducing bank marketing and operating expenses, diversification of bank credit risks³.

The analysis shows that the second and third forms of integration of the insurance and banking segment of the financial market are available in domestic practice. The second form is the formation of a commercial bank and an insurance company by the same persons who seek to diversify capital in order to obtain income in related areas of

¹ Kucherenko V.V., Dankevych R., Trynchuk V.V. (2018) Formy intehtatsii bankivskoho i strakhovoho kapitalu [Forms of integration of banking and insurance capital] (monograph), Lviv: «HALYChPRES». P. 126-140. Volkova V.V., Volkova N.I. (2016) Bankostrakhuvannia yak suchasnyi metod minimizatsii kredytnoho ryzyku banku [Bank insurance as a modern method of minimizing bank credit risk]. *Finansy, uchet, banki*, no. 1(21), pp. 54-59.

² Ahres O., Kolodii A. (2018) Bancassurance yak protses spivpratsi bankivskoho y strakhovoho biznesu [Bancassurance as a process of cooperation between banking and insurance business]. *Ahrarna ekonomika*, vol. 11, no. 1-2, pp. 45-53. Kucherenko V.V., Dankevych R., Trynchuk V.V. (2018) Formy intehtatsii bankivskoho i strakhovoho kapitalu [Forms of integration of banking and insurance capital] (monograph), Lviv: «HALYChPRES». P. 167.

³ Ahres O., Kolodii A. (2018) Bancassurance yak protses spivpratsi bankivskoho y strakhovoho biznesu [Bancassurance as a process of cooperation between banking and insurance business]. *Ahrarna ekonomika*, vol. 11, no. 1-2, pp. 45-53.

the financial services market. This form also includes the acquisition and merger of companies and the formation of captive insurance companies, when the bank's board creates an insurance structure and owns its controlling stake.

In 2018, the NBU registered 25 banking groups in Ukraine, including 9 with the participation of insurance companies.¹ Of these, 6 are referred to as the second form of integration, in particular, UkrSibbank (JSC «UKRSIBBANK», PJSC «Asset Management Company», Administrator of pension funds «UkrSib Asset Management», PJSC «Insurance Company «Cardiff»), PUMB (PJSC «UASK ASKA», PJSC «UASK ASKAZHITYA», PJSC «SK ASKO DP»), Southern (JSC «Pivdenny», PJSC Insurance company «Tecom», PJSC Insurance company «Tecom-life», etc.), Motor-Bank (Motor-Guarantor IC, etc.), Kominvestbank (PJSC «POLIS-CENTER» INSURANCE COMPANY), IndustrialBank (PJSC CB «IndustrialBank», Insurance Company with additional liability «West-Reserve»)². Insurance companies within these banking groups insure various risks of the bank's clients, taking into account the specificity of these risks, thus ensuring the financial security and financial stability of the bank.

The financial supermarket is the highest form of integration formation, the most widespread and effective strategy of realization of bancassurance inherent to the world leaders of financial services markets². There is such form of integration in the Ukrainian financial services market, it is represented by banking groups, in particular, ALFA-BANK, MEGABANK and TASCOMBANK². The structure of the TAS Banking Group is the most developed, and includes the following representatives of the financial sector, in particular, the TAS Insurance Company, TAS Insurance Group, PJSC UniversalBank, Egon Life Ukraine Insurance Company, JSC TASCOMBANK, LLC TAS Link, LLC European Debt Recovery Agency, asset management company TAS Asset Management, and others².

Therefore, summarizing the study, the following can be noted: the integration processes of the insurance and banking segment of the financial market can be divided into two groups: relationships based on capital-free basis (it is the first form – the simplest form of integration), and relationships which have combination of capitals (second and third forms of integration). There are various levels of banks and insurance companies integration in current domestic practice, they interact and cooperate at the client relations, agency relations and partnership relations level through diversification of activities, mutual intervention in related fields, mutual investment in statutory funds, creation of banking and insurance groups and integration in the form of financial supermarkets.

An assessment of the development of the first form of integration (without the creation of a legal entity, capitalless basis), allows to state that insurance companies place a significant share of their assets in bank accounts (current or deposit). The share of such assets in the period under review tends to increase. At the same time, there is the form of cooperation that is insufficiently developed, in particular, cooperation through bank financial risk insurance, comprehensive banking risk insurance and credit

¹ Natsionalnyi bank Ukrainy (2020) Bankivski hrupy [Banking groups]. Kyiv. Available at: <https://bank.gov.ua/supervision/registration/bankgroups> (accessed 30 March 2020).

² Kucherenko V.V., Dankevych R., Trynchuk V.V. (2018) Formy intehtratsii bankivskoho i strakhovoho kapitalu [Forms of integration of banking and insurance capital] (monograph), Lviv: «HALYChPRES». P. 169-191

insurance. The share of these types insurance premiums in the total gross premiums tends to decrease.

Assessment of bancassurance indicators shows that this type of cooperation has a downward tendency, that participants are marked by inertia, that does not allow to get the maximum result from cooperation and to provide synergetic effect. The strengths of integration processes are positions in the placement of insurers' assets in bank accounts, weak are positions in the field of the bank' financial risk insurance, comprehensive banking risk insurance, credit insurance and bancassurance.

The main positions of the SWOT analysis of the insurance and banking segment integration processes are shown in Table 4.

Table 4 - SWOT analysis of the first form of the insurance and banking segments integration processes

From the banks positions	
Advantages	Disadvantages
Guarantee repayment of the loan in case of destruction of mortgage property.	Additional load on the client.
Obtaining a new deposit base.	Short-term cost increasing.
Increasing the range of services offered.	Increasing the amount of long-term costs.
High return on investment	Investments are mainly long-term and have limited liquidity
Potential benefits	Threats
Maximizing customer satisfaction.	Linking the efficiency of a banking institute with the success of an insurance company. Dependence of the insurance company on the implementation of services through the bank.
Formation of bank image as part of financial group.	Lack of understanding of new type of services in bank employees. Market and investment risks
Optimization of bank credit risks	
From the insurance companies positions	
Advantages	Disadvantages
Receiving new distribution channels for their financial products.	Short-term spending growth.
Attraction a financially powerful partner.	Need to place significant funds on partner's deposit.
Increasing the diversity of financial services offered	Lack of diversification of sales sources.
	Dependence on the situation in the credit market
Potential benefits	Threats
Getting a loyal customer. Financial Aid.	Banking institution' pressure.
Ability to gain a significant share of the market. Ability to access databases	Full dependence on the granted loans.
	Limitations for the insurer's investment

Source: compiled by the author¹

¹ Kucherenko V.V., Dankevych R., Trynchuk V.V. (2018) Formy intehtatsii bankivskoho i strakhovoho kapitalu [Forms of integration of banking and insurance capital] (monograph), Lviv: «HALYChPRES». Prykaziuk N.V., Mekheda A.O. (2018) Rozvytok vzaiemodii strakhovykh kompanii ta bankiv v Ukraini [Development of interaction between insurance companies and banks in Ukraine]. *Naukovo-vyrobnychy zhurnal «Biznes-navihator»*, vol. 3-2 (46), pp. 114-119. Volkova V.V., Volkova N.I. (2016) Bankostrakhuvannia yak suchasnyi metod minimizatsii kredytnoho ryzyku banku [Bank insurance as a modern method of minimizing bank credit risk]. *Finansy, uchet, banki*, no. 1(21), pp. 54-59. Vyhovska N.H., Polchanov A.Yu., Vyhovskiy V.H. (2018) Modeliuvannia vplyvu bankivskykh ustanov na rozvytok strakhovykh kompanii [Modeling the impact of banking institutions on the development of insurance companies]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, vol. 28-2, pp. 97-100.

The main opportunities for the development of this form of integration are seen in improving of targeted use efficiency of providing insurance loans, increasing the mobility of funds on problematic deposits, diversification of insurance products, programs and conditions for banks, mutual motivation for the development of bancassurance.

Regarding the second and third forms of integration, it should be noted that their development in Ukraine is conditioned by the overall level of economic development of the country.

The enhancement of the effectiveness of such cooperation and its activation depends on the economic interests and expectations of participants of cooperation, both in the insurance and banking sectors of the financial market.

The integration of the capital of these segments has its advantages, in particular, the diversification of capital, raising the rate of return on investment resources, the ability to accumulate all cash flows in one system, saving administrative, managerial, marketing and technological resources, improving competitiveness, increasing sales volumes of services, etc. These can be an incentive for such cooperation.

The prospect of this integration form is the development and activation of joint investment activity, which is based on the accumulation and capitalization of free funds of legal entities and individuals and their transformation into investments. Theoretical substantiation and development of this direction is the prospect of further scientific research and has a considerable practical importance.

1.10 Assessing the Opportunity for the Formation of a Funded Pension System Based on Financial Inclusion

Updating the issues of forming a funded pension system (according to the Law of Ukraine "On mandatory state pension insurance" the second and third levels of pension insurance in Ukraine constitute a funded pension system¹) that enhances the importance of determining its prospects. Also, raising financial awareness and involvement (inclusion) among individuals and legal entities is one of the key elements of the project of the Development Strategy FinTech 2025². That is why, based on the developed Strategy of development of the financial sector of Ukraine till 2025, expansion of financial inclusion is a constructive aspect of the development of the financial sector³ and, consequently, for the services of funded pension.

The aim of the research is to assess the opportunity of the formation of a funded pension system based on financial inclusion. According to the law of Ukraine "On mandatory state pension insurance", the pension system is represented by three levels

¹ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України № 1058-IV від 09.07.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> (дата звернення: 30.03.2020).

² Фінансова інклюзія, інновації та безготівкові операції в Україні – пріоритети Стратегії розвитку FinTech 2025 URL: <https://bank.gov.ua/news/all/finansova-inklyuziya-innovatsiyi-ta-bezgotivkovi-operatsiyi-v-ukrayini--prioriteti-strategiyi-rozvitku-fintech-2025> (дата звернення: 30.03.2020).

³ Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року *Офіційний веб-сайт Національного банку України*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_FS_2025.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

where the first level – is a solidarity system and the second and third levels are funded¹. The characteristic of the funded pension system components are given in Table 1.

Table 1 – Characteristics of the components of funded pensions according to the levels of the pension system of Ukraine

Level	Characteristic	Priority signs
Second	The mandatory system of funded state pension insurance – is a system that is based on the principles of accumulating funds insured persons in the Cumulative Fund or, as the non-state pension funds - the subjects of the second pillar of the pension system and the implementation of the financing costs for life insurance contracts pensions and lump-sum payments under the Law of Ukraine "On mandatory state pension insurance" ² .	Mandatory participation; accumulation of funds in the Cumulative Fund or the corresponding non-state pension funds - subjects of the second level of the pension system
	The system of the mandatory funded pension system – is a system that is based on the principles of accumulation funds of the system of mandatory funded pension provision in the Pension Treasury or authorized non-state pension funds and the financing costs of pension benefits under the conditions and in the manner prescribed by the draft Law of Ukraine "On mandatory funded pension provision" ³ .	Mandatory participation; accumulation of funds in the Pension Treasury or authorized non-state pension funds
	The system of the mandatory funded pension system – is a system that is based on the principles of accumulation funds of the system of an obligatory accumulative pension fund in batch or authorized private pension funds and the financing costs of pension benefits under the conditions and in the manner prescribed by the draft law Ukraine "On mandatory funded pension provision" (developed by the National Commission on securities and stock markets in Ukraine in the 2018 year) ⁴ .	Mandatory participation; accumulation of funds in the Savings Fund or authorized non-state pension funds
Third	The system of non-state pension insurance is an integral part of the system of funded pension provision, which is based on the principles of voluntary participation of individuals and legal entities, except as provided by law, the formation of pension savings to get members of private pension additional to the mandatory state pension insurance pension payments ⁵ .	Voluntary participation; receipt by participants of non-state pension provision of supplementary to mandatory state pension insurance pension payments

¹ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України № 1058-IV від 09.07.2003 р. (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> (дата звернення: 30.03.2020).

² Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України № 1058-IV від 09.07.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> (дата звернення: 30.03.2020).

³ Про загальнообов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення : проект Закону України від 27.12.2019 р. № 2683. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI01073A.html (дата звернення: 30.03.2020).

⁴ Про загальнообов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення: проект Закону України від 03.09.2018 р. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/proects-of-regular/pro-zagalynoobovvyazkove-nakopichuvalyne-pensyne-zabezpetchennya/> (дата звернення: 30.03.2020)

⁵ Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України № 1057-IV від 09.07.2003 р. (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15> (дата звернення: 30.03.2020).

As seen from the Table 1, essence of funded pensions system based on the principle of the mix, particular introduced mandatory accumulation level (second level of pension system) and voluntary cumulative level (third level, the non-state pension provision), allowing members of this system the best way to diversify their retirement funds, to ensure the financial balance during formation pensions.

Table 2 shows the views of different authors on the definition of this concept.

Table 2 – Determination of financial inclusion (its components) by the scientific community

Author	Characteristic	Code
L. Berezhna, O. Snytuk	The idea of financial inclusion is the use of financial services for the welfare of the population. Financial inclusion is a very important step in our progress to more advanced and integrated into the financial system of society. It is a way to the development of the financial services market that would meet the needs of its users. The key to the formation of a stable financial inclusion is in three areas: accessibility of financial services, the possibility that the user use the service by contact with a financial intermediary; financial literacy, i.e. the ability of consumers make an informed choice of services, fully understanding the benefits and risks of using it; protection of user rights - a guarantee of safe, predictable and quality of service that is provided by a third party ¹	S1
A. Maruschak, P. Latkovskyy	The set of tools and methods that are aimed at achieving a high level of financial services and financial products to the population ²	S2
Ye. Stepaniuk	Equal access and use of financial products and services that are affordable, meet the needs of households and businesses access to all segments of society regardless of income or place of residence, provided by the financial sector to all stakeholders ³	S3

There are different views on the definition of financial inclusion among the scientific community and representatives of the expert community. To determine the possibilities of forming a system of funded pension provision based on financial inclusion, the characteristics of financial inclusion have been determined.

Table 3 shows the views of representatives of the expert community on the characteristics of financial inclusion.

Based on Table 2 and Table 3 that provides views and definition of financial inclusion by the scientific community and experts, summarizes (by S Achkasova) the characteristics of financial inclusion (on target orientation, guarantee formation), that have the following meaning and symbol: the use financial services/ financial products for the welfare of the population (C1); the high level of comprehension of financial services / financial products among the population (C2); society developed and integrated into the financial system (C3); development of the financial services market that would meet the needs of its users (C4); the access and use financial services/

¹ Бережна Л. В., Снитюк О. І. Шлях до стійкої фінансової інклюзії в Україні: аналіз актуальних проблем. *Фінанси та оподаткування*. 2019. № 2(84). С. 71-80.

² Марущак А. В., Латковський П. П. Фінансова інклюзія як напрям розвитку фінансового сектору України. *Die wichtigsten Vektoren für die Entwicklung der Wissenschaft im Jahr*. 2020. Band 2. С. 88-90.

³ Степанюк Є. От лозунгов к делу. Зачем нужна финансовая инклюзия. URL: <https://finance.liga.net/ekonomika/opinion/ot-lozungev-k-delu-zachem-nujna-finansovaya-nklyuziya#> (дата звернення: 30.03.2020).

financial products (C5); accessibility financial services / financial products (C6); the financial literacy (financial awareness, education) (C7); the protection of customers of financial services / financial products (C8).

Table 3 – Determination of financial inclusion (its components) by the expert's community

Source	Characteristic	Code
World Bank Group	Unimpeded to individuals and legal entities to useful and accessible financial products and services that meet their needs: transactions, payments, savings, loans, and insurance ¹	S4
Additional IP-FSS project in Ukraine. Regional Economic Development Project	Universal access to a wide range of financial services, the most common of which is banking. Evaluation of financial inclusion made by the penetration of financial services, i.e. the frequency of their use ²	S5
Experts of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) / International Network for Financial Education (INFE)	The process of promoting accessible, opportune and full access to a wide range of financial products and services, their use spread to all walks of life through the implementation of existing and innovative approaches, including financial awareness and education to promote financial health as well as economic and social inclusion ³	S6
Center for financial inclusion at Accion	A condition in which everyone has access to a variety of financial services at affordable prices and can use them ⁴	S7

To determine the essence of the concept of "financial inclusion", the analysis of generalized characteristics and the frequency of use of each characteristic were carried out, which determined based on definitions by different sources, given in Table 2 and Table 3, which is presented in Table 4 (developed by S. Achkasova).

Based on the results of Table 4, determined that some features are the broader definition of other such useful and affordable financial services / financial products can be affordable, meet the needs of households and businesses access to all segments of society regardless of income or place of residence, so also access to these financial services / financial products may have different characteristics (equal, unimpeded, universal, accessible, opportune and full access). It is also found that for the most part the frequency of use of each characteristic is 1.

According to the Law of Ukraine "On Financial Services and State Regulation of Financial Services" funded pensions services belong to the list of financial services⁵.

Fully agreeing with the views L. Berezhna and O. Snytuk that the key to forming sustainable financial inclusion lies in three areas: availability of financial services,

¹ Overview of financial inclusion URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/overview> (дата звернення: 30.03.2020).

² Фінансова грамотність, обізнаність та інклюзія в Україні: звіт про дослідження. Додатковий проект IP-FSS в Україні. Проект регіонального економічного розвитку. Листопад 2017 р. 69 с.

³ Фінансова інклюзія. Національний банк України. URL: https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=3961976 (дата звернення: 30.03.2020).

⁴ Mission and Vision of financial inclusion URL: <https://www.centerforfinancialinclusion.org/about/mission> (дата звернення: 30.03.2020).

⁵ Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14> (дата звернення: 30.03.2020).

financial literacy, protecting user rights¹. These aspects, according to the authors, it is advisable to develop for the formation of an effective funded pension system. Also, it is advisable to ensure the consumers of services in the sphere of funded pensions in the context of financial inclusion, so they should have (equal, unimpeded, universal, accessible, opportune and full) access to these services. The services of funded pensions should be an accessible and affordable price, useful for consumers.

Table 4 – Synthesis characteristics of financial inclusion

Table 1. Synthesis characteristics of financial inclusion																	
Source (code)	Characteristic (code)	C5												C6	C7	C8	
		C1	C2	C3	C4	Access				Financial services / financial products							
						Just access	Equal	Unimpeded	Universal	Accessible, opportune and full access	Affordable, affordable prices	Meet the needs of households and businesses access to all segments of society regardless of income or place of residence, provided by the financial sector to all stakeholders	Useful and accessible				Wide range (spectrum)
S1	+			+	+										+	+	+
S2		+															
S3							+				+		+				
S4								+						+			
S5									+						+		
S6										+					+	+	
S7						+					+						
Sum	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	2	1	1

The question of increasing financial literacy is especially important for Ukraine, because most of the population has not only a superficial understanding of the principles of the financial markets and investment opportunities in them, but also feel distrust of financial institutions. Also, consumers of financial services don't have the necessary knowledge about the features of financial services and cannot assess the level of risk².

Fully agreeing with the views of T. Smovzhenko and A. Kuznetsova, which enhance the level of financial literacy and consumer awareness can be achieved by implementing the following measures: standardization of needed knowledge and skills; creation of working groups for the development of targeted consumer financial literacy programs (coordination - Ministry of Education and Science of Ukraine, National Bank of Ukraine); training of competent specialists and teachers on financial literacy; setting up financial awareness centers at educational and employment centers, public libraries with the assistance of local authorities and commercial entities; creation of a real

¹ Бережна Л. В., Снитюк О. І. Шлях до стійкої фінансової інклюзії в Україні: аналіз актуальних проблем. *Фінанси та оподаткування*. 2019. № 2(84). С. 71-80.

² Слав'янська Н., Незнамова А. Підвищення фінансової грамотності: комерційний проект чи державна необхідність?. *Вісник НБУ*. 2013. Квітень. С. 31-35.

system of protection of consumers' rights and interests in the financial market; the Ministry of Education and Science of Ukraine, the Government and the National Bank of outreach to the public on important financial decisions in crisis and standard situations; opening of separate pages on the websites of the authorities, and further - creation of state and departmental sites on financial literacy, taking into account the best world experience for different target audiences; establishment of a mechanism of financial support the development and implementation of programs on financial literacy; establishing a mechanism for evaluating, selecting and copying the best information and educational products establishment of a mechanism of financial support the development and implementation of programs on financial literacy; establishing a mechanism for evaluating, selecting and copying the best information and educational products establishment of a mechanism of financial support the development and implementation of programs on financial literacy; establishing a mechanism for evaluating, selecting and copying the paramount information and learning products¹.

According to the Financial Sector Development Strategy Ukraine 2025, which formed in complex software development of all areas of the financial sector - from the regulator to the introduction of innovative technology, financial sector development is based on five key areas: financial stability, macroeconomic development, financial inclusion, development innovation, and financial markets. To expand financial inclusion, the introduction of standards of market behavior of financial institutions and disclosure of financial products is envisaged. Targeted programs will be intensified to increase the financial literacy of the population, consumer protection rights will be strengthened, incentives will be created for the development of payment infrastructure for non-cash transactions, the deposit guarantee system will be expanded and improved, etc². The above aspects of the financial sector development should be considered in the context of the prospects for the development and system of funded pension, and the promotion of funded pension services is possible based on the development of financial inclusion.

The development of financial inclusion, according to L. Berezhna and O. Snytuk³ and other scientists must be based on the development of FinTech, and thus remote and digital financial services, and others.

The main areas of scientific search, according to I. M. Bobukh and S.M. Shchegel, within the framework of inclusive development research is the identification of opportunities to ensure equal access to markets, resources and an impartial regulatory environment for different social groups, the formation of mechanisms for ensuring productive employment, increasing incomes for alienated groups and overcoming poverty, development of new approaches to the use of limited resources and achieve inclusive growth in the long term⁴. Increasing the level of

¹ Смовженко Т. С., Кузнєцова А. Я. Фінансова грамотність населення та її вплив на розвиток економіки України. *Регіональна економіка*. 2013. № 2. С. 34-42.

² Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року. Офіційний веб-сайт Національного банку України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_FS_2025.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

³ Бережна Л. В., Снитюк О. І. Шлях до стійкої фінансової інклюзії в Україні: аналіз актуальних проблем. *Фінанси та оподаткування*. 2019. № 2(84). С. 71-80.

⁴ Бобух І. М., Щегель С. М. Стратегічні орієнтири економічного зростання в Україні.

financial inclusion ensures an increase in the level of income of the population. A high level of financial inclusion promotes healthy competition in the market and contributes to a more complete satisfaction of consumer needs¹.

Therefore, based on the above, the directions for ensuring the development of financial inclusion are substantiated (by S. Achkasova): increasing the level of financial literacy, awareness and involvement; enhancing consumer protection, introducing market conduct standards for financial institutions, and disclosing financial services, developing FinTech, remote and digital financial services. The criteria for choosing a priority direction for ensuring the development of financial inclusion are: to help meet the needs of consumers in the quality and affordable financial services; to promote the well-being of consumers of financial services; to promote financial services and increase their volume of provision. In addressing the task of selecting the most priority direction for ensuring financial inclusion, particularly for services on funded pensions, applied decision support system – Decision-Making Helper (Table 5).

Table 5 – The choice of priority directions for ensuring the development of financial inclusion

The direction for ensuring financial inclusion	Increasing financial literacy awareness, involvement	Improving the protection of rights and property interests of consumers of financial services, the introduction of standards of market conduct of financial institutions and disclosures on financial services	Development FinTech, remote and digital financial services
Priority	68	72	92

In the software product (Decision Support System) Decision Making Helper, the importance of selection criteria is rated on a scale of 1 to 5 (from low level to high level) and priority of directions from -5 to 5 (from -5 "low level" to +5 "high level", 0 - neutral level)². As seen from the Table 5, three directions of ensuring the development of financial inclusion in Ukraine are identified. The direction for the development of FinTech, remote and digital financial services is the highest priority that can be taken into account when making appropriate decisions.

Fully concurring with the opinion of M. Vidiakin (the deputy director of the National Bank's Strategy and Development Department) that FinTech solutions can maximize the quality of remote financial services and minimize the involvement of human resources (and physical contacts) to provide such services that are relevant in current conditions³.

According to the resolution of the Ukrainian forum "Pension reform in Ukraine: the role of financial advisers", urgent issues were: pursuing an effective public policy aimed at conducting pension reform under the conditions of transparency, openness and

Інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник НАН України*. 2018. №7. С.55-70.

¹ Степанюк Є. От лозунгов к делу. Зачем нужна финансовая инклюзия. URL: <https://finance.liga.net/ekonomika/opinion/ot-lozungov-k-delu-zachem-nujnafinansovaya-inklyuziya#> (дата звернення: 30.03.2020)

² Decision Making Helper URL: <https://www.infonautics-software.ch/decisionmakinghelper/> (дата звернення: 30.03.2020).

³ Фінансова інклюзія, інновації та безготівкові операції в Україні – пріоритети Стратегії розвитку FinTech 2025 URL: <https://bank.gov.ua/news/all/finansova-inklyuziya-innovatsiyi-ta-bezgotivkovi-operatsiyi-v-ukrayini--prioriteti-strategiyi-rozvitku-fintech-2025> (дата звернення: 30.03.2020).

free competition between banks, life insurance companies and non-state pension funds in the field cumulative retirement benefits; development of citizens' financial culture and enhancement of their financial literacy through systematic informing of the population about the state and prospects of development of financial services markets, benefits of obtaining financial services and the risks that exist in these markets¹. That is why it is expedient to consider the development of mechanisms for guaranteeing the return of pension funds to the members of the funded pension system.

The wide range of issues regarding the level of confidence in financial institutions and information culture was studied by O. Kovtun. According to him, the level of trust to certain sources and financial institutions when making decisions about investment funds is an important element of culture and information factors impact on the behavior of Ukrainian households. One of the main problems of low public trust is the lack of information openness of financial institutions². It is advisable when the formation of the accumulative pension is a consideration of increasing confidence, awareness of the provision of funded pensions.

Fully agree with the opinion of O. Zaletov that without the systematic work of an information consultant, the programs of funded retirement provision are developed mainly without enough understanding of the social responsibility of the business. The future of the development of funded pension provision is on the developed market of professional intermediaries - financial advisers, agents and brokers³. That is why it is advisable to consider the development of the social responsibility of the entities implementing the funded pension in the formation of the system of funded pension provision.

One of the authors, S. Achkasova, together with Ye. Malyshko, in substantiating the feasibility of reforming the system of non-state pension insurance were considered the problems, whose solution should have a positive impact on the development of non-state pension insurance, such as: the lack of a stable and reliable source of pension funds and the structural basis of non-state pension insurance; distrust, low awareness about non-state pension insurance; insufficient development of Ukraine's stock market to provide a wide selection of tools to ensure that the investment income; no guaranteed return and access to liquid markets; unequal competitive conditions between non-state pension funds, life insurance companies and banks in the non-state pension system; and built hierarchical model of these problems⁴.

Based on the above study, it proposed to build a hierarchical model of the prospects of forming a funded pension system, which includes a system of non-state

¹ Резолюція Всеукраїнського форуму «Пенсійна реформа в Україні: роль фінансових консультантів». URL: <http://www.r-invest.com.ua/news/items/vseukrajinskij-forum-pensijnna-reforma-v-ukrajini-rol-finansovix-konsultantiv.32.html> (дата звернення: 30.03.2020).

² Ковтун О. А. Інформаційна культура як фактор підвищення рівня довіри населення до фінансових установ URL: http://www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2012/4_2012/32.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

³ Залетов О. Пенсійна реформа в Україні: роль фінансових консультантів : *Матеріали II Всеукраїнського форуму*. Ірпінь : НУДПС України. 2011. С. 41–45.

⁴ Ачкасова С. А., Малишко Є. О. Реформування системи пенсійного страхування в Україні та визначення ролі фінансових консультантів. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2012. № 2 (13). С. 303–309.

pension provision. At the rationale for the formation of a system funded pensions discussed prospects that have meaning and symbol, among which included the development of financial inclusion: "1" – the promotion services in funded pensions, providing a stable and reliable source of pension funds and the structural basis of the accumulation pensions; "2" – the ensuring development of financial inclusion, increased confidence, awareness of issues of funded pensions; "3" – the development of Ukraine's stock market to provide a wide selection of tools to ensure that the investment income in the system of funded pensions; "4" – the development of mechanisms to guarantee the return of pension funds for participants in funded pensions system, the development of social responsibility by exercising funded pensions. Using the hierarchy method¹ received three-tier model perspectives of forming a system funded pensions are presented in Fig. 1.

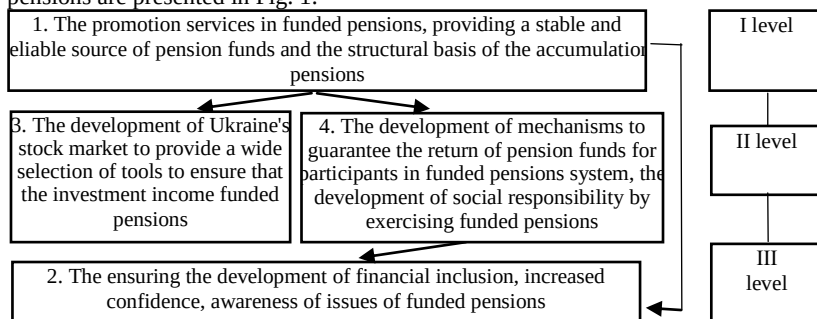

Figure 1 – Hierarchical model of the perspectives of forming a funded pension system

Source: author's development based on ^{2,3,4}

Thus (Fig. 1), the formation in Ukraine a funded pension system necessitated the development of financial inclusion, increased confidence, awareness of issues of funded pensions, which is the third level of the model. Achieving perspectives on the third level will contribute to achieving the prospects of the second and first levels. Therefore, ensuring the development of financial inclusion is the base prospect of forming a funded pension system.

¹ Лямец В. И., Тевяшев А. Д. Системный анализ: Вводный курс. [2-е изд.]. Харьков : ХНУРЭ, 2004. 448 с.

² Залетов О. Пенсійна реформа в Україні: роль фінансових консультантів : *Матеріали II Всеукраїнського форуму*. Ірпінь : НУДПС України. 2011. С. 41–45.

³ Ковтун О. А. Інформаційна культура як фактор підвищення рівня довіри населення до фінансових установ. URL: http://www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2012/4_2012/32.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

⁴ Резолюція Всеукраїнського форуму «Пенсійна реформа в Україні: роль фінансових консультантів». URL: <http://www.r-invest.com.ua/news/items/vseukrajinskij-forum-pensijna-reforma-v-ukrajini-rol-finansovix-konsultantiv.32.html> (дата звернення: 30.03.2020).

1.11 Social Risk Management Financial Instruments

Political systems are increasingly open, setting the stage for improved governance by holding those in power accountable to larger segments of the population. Combined, these trends create a unique opportunity for unprecedented social and economic development. Recent trends in the evolution of trade, technology, and political systems have created great opportunities for improvements in welfare around the world.

The various risks and needs define the primary purposes for which resources and benefits are provided, irrespective of legislative or institutional structures behind them. In this context, it is customary to use the term functions of social protection¹.

Social protection is, first of all, geared to reducing risk and exposure to risk. It guarantees basic security and builds up basic capabilities through improved access to a variety of social services, such as health care, education, housing and food provision. Social protection, and in particular social security, mitigates and relieves the income shortfalls caused by a variety of social risks, such as unemployment, sickness, disability, old-age and family break-up. Social protection also strengthens employment capacity and social cohesion, by a variety of policies with regard to the labour market, safety & health at work and family cohesion. Access to employment, brought about by employment-intensive growth, will reinforce all these impacts of social protection.

Social protection is defined as a broad range of public, and sometimes private, instruments to tackle the challenges of poverty, vulnerability and social exclusion. Increasingly, social protection measures are being used to mitigate vulnerabilities as they occur across the human life cycle, to maintain dignity, to promote the rights of individuals and to contribute to pro-poor and inclusive economic growth through building human capital and enabling poor people to increase their participation in economically productive activities.

Social protection encompasses all interventions from public or private bodies intended to relieve households and individuals of the burden of a defined set of risks or needs, provided that there is neither a simultaneous reciprocal nor an individual arrangement involved.

The list of risks or needs that may give rise to social protection is, by convention, as follows (Fig. 1): Sickness/Health care; Disability; Old age; Survivors; Family/children; Unemployment; Housing; Social exclusion not elsewhere classified.

So, social protection is traditionally defined as public measures to provide income security for individuals and households. Social protection programs typically encompass labor market policy, social insurance and social assistance. Social protection consists of public intervention

s to assist individuals, households and communities in better managing income risks. Specifically, social protection seeks to:

- reduce the vulnerability of low-income households with regard to consumption and access to basic services;

- allow for better consumption smoothing over the lifecycle for all households and, consequently, for more equal welfare distribution of households;

- enhance equity particularly with regard to the exposure to shocks and the effects of shocks. In addition, well-designed and well-implemented social protection

¹ European system of integrated social protection statistics : Esspros manual and user guidelines. Luxembourg: European Union Publications Bureau, 2019.

interventions fostered by government actions contribute to solidarity, social cohesion, and social stability of a country.

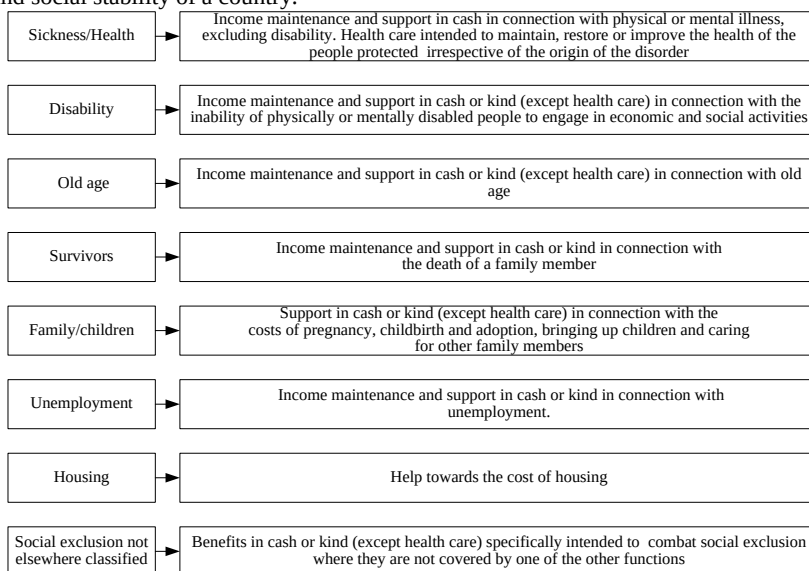

Figure 1 – Definitions of the functions of social protection

Source: author's development

Public interventions for more effective risk management can be:

indirect (such as fostering the capacities of households to reduce the variability of income, improving saving capacities and risk-sharing, or facilitating the operations of market institutions such as banks, insurance companies and pension funds);

direct (such as providing transfers, subsidizing assets or goods, implementing public works programs, or mandating old-age income insurance).

Social protection expenditure in the European Union (EU) stood at 27.9% of GDP in 2017, slightly down compared with 28.7% in 2012, according to data from Eurostat, the statistical office of the European Union. The two main sources of funding of social protection at EU level were social contributions, making up 55% of total receipts, and general government contributions from taxes at 40%. The EU average continued to mask major disparities between Member States. In 2017, social protection expenditure represented over 30% of GDP in France (34%), Denmark (32%) and Finland (31%). They were followed by Germany (close to 30%), Austria, the Netherlands, Italy, Belgium and Sweden (all 29%). In contrast, social protection expenditure stood below 20% of GDP in Romania (14%), Latvia, Ireland and Lithuania (all 15%), Estonia and Malta (both 16%), Bulgaria (17%), Slovakia and Hungary (both 18%), Cyprus and Czechia (both 19%)¹.

¹ Social protection in 2017 Share of EU GDP spent on social protection slightly down Highest ratios in France, Denmark and Finlandh. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10246894/3-22112019-AP-EN.PDF/e1c0adb8-2e85-7a23-3965-c816861b713a>.

Social protection instruments include social assistance (also known as social transfers) in the form of cash and in-kind transfers, social insurance measures where individuals or households pool resources by paying contributions to the state or private provider (health insurance, contributory pensions, informal community mechanisms such as savings clubs and funeral societies).

Legislative and regulatory frameworks which address concerns of social equity and exclusion and establish minimum standards (labor standards, inheritance and land ownership laws) are also components of social protection along with measures to ensure access social protection to justice for the poor. Part 1 of Article 46 of the Constitution of Ukraine states that "citizens have the right to social protection, including the right to security in the event of complete, partial or temporary disability, widowhood, unemployment due to circumstances beyond their control, and in old age and other cases provided by law"¹, that social protection is not limited to security in the event of a risk.

Numerous different policy instruments exist for the pursuit of these objectives. They vary depending on their design and implementation details and funding source. The adoption of a specific policy over another and of particular policy design parameters over others will depend on feasibility, including issues such as financial resources and administrative capacity. It will also depend on the specific priority objective pursued by a social protection policy or system.

Currently, social protection is often defined as a collection of measures that includes: social assistance, social investment and development funds, labor market interventions, pensions and other insurance-type programs.

In 2017, the total expenditure on social protection benefits in the EU-28 amounted to EUR 4 131 billion, which was equivalent to 26.8 % of gross domestic product (GDP). An analysis by function reveals that the highest levels of expenditure in the EU-28 were recorded for the old age and survivors function (largely composed of pensions), which accounted for close to half (45.8 %) of the total expenditure on social protection benefits in 2017. The next highest share, accounting for almost three tenths (29.6 %) of the EU-28's expenditure on social protection benefits, was for the sickness/health care function, while each of the remaining four functions accounted for single-digit shares. Among these, the highest proportion was recorded for the family/children function (8.7 % of total expenditure on social protection benefits), followed by disability (7.6 %), unemployment (4.4 %) and housing and social exclusion (4.0 %)².

Social protection's can be understood in terms of four key categories of objectives. They are: protective measures, which provide relief from deprivation; preventive measures, designed to prevent deprivation; promotive measures, aimed at enhancing income and capabilities; transformative measures, which seek to address concerns of social justice and exclusion.

¹ Ukrayiny, V. R. (2009). *Konstytuciya Ukrayiny: za stanom na 8.12.2004*. Kyiv: Vydavnychyj dim "Skif".

² Expenditure on social protection benefits by function Social protection statistics - social benefits. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Social_protection_statistics_-_social_benefits#Expenditure_on_social_protection_benefits_by_function

These categories can be realised through a wide range of instruments. Core social protection interventions usually involve the direct transfer of cash or food to those experiencing transitory livelihood hardship or longer-term, more chronic forms of poverty¹.

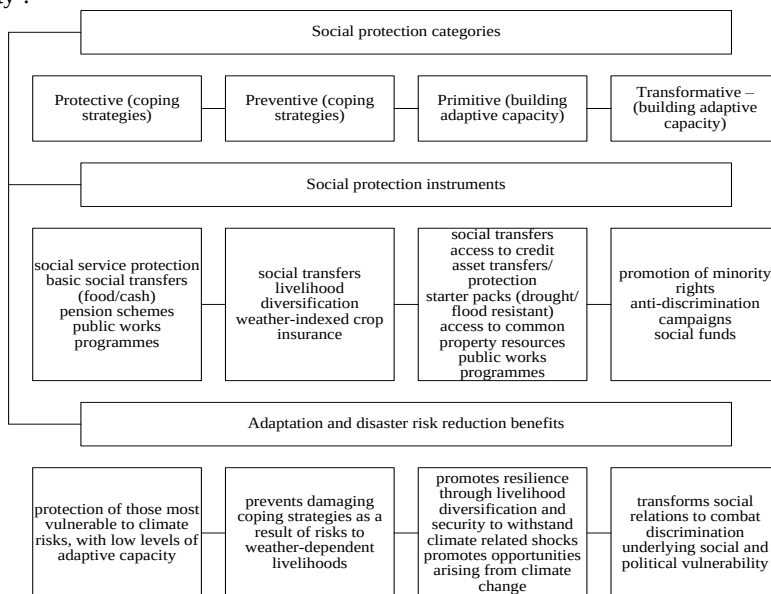

Figure 2 – Social protection categories and instruments

The main problem that is associated with the need for social protection of the population is the presence of significant fiscal and social risks of the population. Which are in the nature of social risks.

The social risk is the possibility for some potential threats to emerge and as a threat to the possibility of maintaining social relations and social cohesion as a result of negative events².

The concept of social risk, initially used in the social security literature, involved several approaches, mainly social, economic and geographical ones, becoming an important interdisciplinary concept for future research into the human dimension of global environmental and socio-economic changes³.

In the 19th century social risks were poverty, health and local industrial accidents.

¹ Pasichnyk, Y.(2017). The impact of social protection instruments on the setting up of a minimum social protection : *Strategic Estimations and Vectors of Ukraine's Social and Economic Development in the Conditions of European Integration and the World Partnership*: monograph. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom. 357 p. P. 206.

² Mika, V. (2009). Sociálne riziká ako problém krízového manažmentu. *Proceedings of the international conference crises situations solution in specific environment*. Žilina: FŠI ŽU: 173-194.

³ Lupu, L. (2019). The concept of social risk: A geographical approach. *Quaestiones Geographicae* 38(4), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, pp. 5–13.

Later on, the changes and socio-economic imbalances of the last decades favoured the development of new social risk sources in contemporary societies, connected with changes in the labour market, the unequal distribution of income and of other basic resources, the demographic structure, which is permanently changing, deindustrialisation, or political transformations¹.

Today there is an acute problem of building an effective social risk management system. Social risk management was developed by the World Bank as a specific conceptual framework of social protection strategy and includes prevention, mitigation and the management of social risks.

Social risk management is a new conceptual framework – put forward by the World Bank – that extends the traditional framework of social protection by looking into public actions to improve market-based and non-market-based (informal) instruments of social risk management. Social risk management consists of public interventions to assist individuals, households, and communities better manage risk, and to provide support to the critically poor².

The concept of social risk management also exceeds the traditional definition of social protection by looking into “physical” risk management policies such as public measures to protect against natural disasters and epidemic illnesses.

The high and rising public expenditure level for social protection programmes in OECD countries generate wide political concern, particularly in view of an aging population and rising international competition (“globalization”).

The main elements of the social risk management framework consist of:

risk management strategies (risk reduction, mitigation and coping);

risk management arrangements by level of formality (informal, market-based, and publicly provided or mandated);

actors in risk management (from individuals, households, communities, NGOs, market institutions, government, to international organizations and the world community at large)³.

Social risk management provides for the development of a specific strategy that will maximize the use of available tools, but at the same time minimize the level of risk. Social risk management provides for the development of a specific strategy that will maximize the use of available tools, but at the same time minimize the level of risk.

Today, the main social risk management strategies are: prevention strategies, vitigation strategies, coping strategies (fig. 3).

Prevention strategies - to reduce the probability of a down-side risk. These are introduced before a risk occurs. Reducing the probability of an adverse risk increases people's expected income and reduces income variance (and both effects increase welfare). Strategies to prevent or reduce the occurrence of income risks have a very

¹ Beck U. (1992). Risk society. Towards a new modernity. Sage, London.

² Holzmann, Robert and Steen Jorgenson (2000): Social Risk Management: A new conceptual framework for Social Protection, and beyond, Social Protection Discussion. Washington: World Bank. Paper No. 0006. URL: https://www.researchgate.net/publication/5148552_Social_Risk_Management_A_New_Conceptual_Framework_for_Social_Protection.

³ Social Risk Management: A New Conceptual Framework for Social Protection. *International Tax and Public Finance* 8(4): 529-556 February 2001. URL: https://www.researchgate.net/publication/5148552_Social_Risk_Management_A_New_Conceptual_Framework_for_Social_Protection.

broad range that surpasses the traditional scope of social protection.

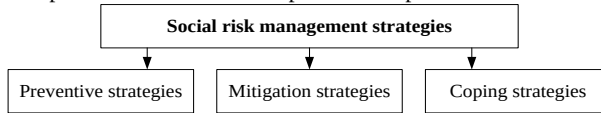

Figure - 3 Social risk management strategies

Source: author's development

Mitigation strategies - to decrease the potential impact of a future down-side risk. As with reduction strategies, mitigation strategies are also employed before the risk occurs. Whereas preventive strategies reduce the probability of the risk occurring, mitigation strategies reduce the potential impact if the risk were to occur. Risk mitigation can take several forms:

- portfolio diversification reduces the variability of income by relying on a variety of assets from which returns are not perfectly correlated;

- informal and formal insurance mechanisms are characterized by risk sharing (i.e. risk pooling) through a number of participants whose risks are not (very) correlated;

- hedging has an increased importance for financial markets (e.g., forward exchange rate contracts) and is based on risk exchange or payment of a risk price to somebody for assuming that risk.

Coping strategies - to relieve the impact of the risk once it has occurred. The main forms of coping consist of individual dis-saving/borrowing, migration, selling labor (including that of children), reduction of food intake, or the reliance on public or private transfers¹.

Social security mechanisms, which mainly focus on income security, can be further distinguished as to whether they are tax-financed or contributory. In the case of contributory social security systems there is a direct link between contributions and benefits, while that is not so for tax-financed benefits. Contributory social security mechanisms (including community-based systems) can play an important role in the financing of – and access to – basic services.

The existence and use of appropriate social risk management instruments to effectively and efficiently handle risk in its various forms' is important because they:

- enhance individual and social welfare in a static setting;
- contribute to economic development and growth from a dynamic perspective;
- serve as crucial ingredients for effective and lasting poverty reduction.

The capacity of individuals, households or communities to handle risk and the appropriate risk management instrument to be applied depend on the characteristics of risk: their source, correlation, frequency and intensity. The sources of risk may be natural (e.g., floods) or the result of human activity (e.g., inflation resulting from economic policy); risks can be uncorrelated (idiosyncratic) or correlated among individuals(covariate), over time (repeated) or with other risks (bunched); and they can have low frequency but severe welfare effects (catastrophic) or high frequency but low welfare effects (non-catastrophic).

¹ Holzmann, Robert and Steen Jorgenson (2000): Social Risk Management: A new conceptual framework for Social Protection, and beyond, Social Protection Discussion. Washington: World Bank. Paper No. 0006. URL: https://www.researchgate.net/publication/5148552_Social_Risk_Management_A_New_Conceptual_Framework_for_Social_Protection.

Social protection instruments are usually established across a number of ministries or departments, by numerous pieces of legislation and over a long timeframe.

Generally, the bodies most frequently intervening are:

- social security funds;
- central, state and local government agencies;
- autonomous and self-administered pension funds;
- insurance companies;
- mutual benefit societies;
- public or private employers providing benefits to their current and former employees directly;
- private welfare and assistance institutions.

Benefits granted within the framework of social protection can take many forms; however, in the Core system, they are limited to: cash payments to protected people; reimbursements of expenditure made by protected people; goods and services directly provided to protected people.

Social protection instruments include a range of both contributory and non-contributory schemes and the term encompasses a range of poverty reduction mechanisms, such as cash transfers, insurance schemes, programmes facilitating access to social services and associated developmental measures to promote livelihoods or financial inclusion¹. These services can be distributed to individuals, households and, in certain instances, whole communities.

Social protection benefits are classified according to eight social protection functions (which represent a set of risks or needs)²:

sickness/healthcare benefits – including paid sick leave, medical care and the provision of pharmaceutical products;

disability benefits – including disability pensions and the provision of goods and services (other than medical care) to the disabled;

old age benefits – including old age pensions and the provision of goods and services (other than medical care) to the elderly;

survivors' benefits – including income maintenance and support in connection with the death of a family member, such as survivors' pensions;

family/children benefits – including support (except healthcare) in connection with the costs of pregnancy, childbirth, childbearing and caring for other family members;

unemployment benefits – including vocational training financed by public agencies;

housing benefits – including interventions by public authorities to help households meet the cost of housing;

social exclusion benefits not elsewhere classified – including income support, rehabilitation of alcohol and drug abusers and other miscellaneous benefits (except

¹ Holzmann, Robert and Steen Jorgenson (2000): Social Risk Management: A new conceptual framework for Social Protection, and beyond, Social Protection Discussion. Washington: World Bank. Paper No. 0006. URL: https://www.researchgate.net/publication/5148552_Social_Risk_Management_A_New_Conceptual_Framework_for_Social_Protection.

² On State Social Standards and Social Guarantees (2000)/ Law of Ukraine of 05.10.2000 № 2017-III <http://world.moleg.go.kr/fl/download/13727/EXC5ETE8THAH9FWHLQFR>.

healthcare). The scope of social protection policy is striking. In addition to a broad rationale and benefits, there is a wide range of instruments and institutional relations.

State social protection instruments may be grouped under three headings: insurance-based policies and programmes, social assistance, and 'other' instruments.

Social assistance covers non-contributory, tax-financed benefits, in cash or kind, sometimes universal but generally targeted towards certain categories assumed to be vulnerable. State-provided social assistance is typically of minor importance in low-income countries, although subsidies towards or exemptions from state services may be used. Social assistance may also be used as a means to other social policy ends.

The development of effective social protection policy must be underpinned by the following strategic policy priorities. Social protection policy development should start from the needs, realities and priorities of the groups which are intended to benefit.

Public policy for social protection needs to strike a balance between measures designed to prevent shocks which will have a negative impact on the poor (e.g. through appropriate trade and macro policy, protection against floods, or preventative health care to guard against epidemics); ex ante measures which reduce the impact of such shocks when they happen (for example, promoting diversified income sources for the poor); and those measures which help those affected cope once shocks have occurred and have had an impact. In many cases public policy needs to strengthen the content of policies for prevention and reduction of shocks, rather than merely assisting people to cope afterwards.

Various, social protection is argued to be necessary in order to: develop social support for reform programmes; promote social justice and equity – and make growth more efficient and equitable; provide policy-led support to those outside the labour market/with insufficient assets to achieve a secure livelihood; provide protection for all citizens against risk (including financial crises); ensure basic acceptable livelihood standards for all; facilitate investment in human capital for poor households and communities; enable people to take economic risks to pursue livelihoods; promote social cohesion and social solidarity (social stability); compensate for declining effectiveness of traditional and informal systems for enhancing livelihood security; ensure continuity of access for all to the basic services necessary for developing human capital and meeting basic needs.

1.12 Інститут банкрутства в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи

Становлення і розвиток інституту банкрутства в Україні відбувається в надзвичайно складних умовах. Цей інститут дуже часто використовується не для ефективного і швидкого процесу реформування економіки, а як засіб умисного доведення до банкрутства життєздатних підприємств з метою придбання їх за мінімальною ціною. Наразі спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості порушених справ про банкрутство.

У процесі формування ринкової економіки в Україні багато підприємств опинилися в кризовому стані. Причиною цього є вплив нестабільного навколишнього середовища та неадекватні дії самих суб'єктів господарювання, що, зрештою, і приводить до банкрутства.

Макроекономічна нестабільність та відсутність досвіду роботи обумовили

виникнення і поглиблення кризових явищ на багатьох вітчизняних підприємствах. Саме тому гостро постала проблема банкрутства суб'єктів господарювання, а також виникла необхідність його регулювання на державному рівні.

Слід звернути увагу на той факт, що банкрутство та ліквідація підприємств характеризуються не лише збитками власників, постачальників, кредиторів, а й збільшенням кількості безробітних, падінням рівня життя населення, зменшенням податкових надходжень до бюджету. За таких обставин існує велика імовірність виникнення макроекономічної нестабільності. Серед підприємств, справи про банкрутство яких перебувають на розгляді, значний відсоток становлять такі, вартість активів яких набагато вища за кредиторську заборгованість. А це означає, що за умови проведення санації чи реструктуризації ці підприємства можуть розрахуватися з боргами і продовжити діяльність.

Проблема банкрутства є актуальною для підприємств України незалежно від їх організаційно-правових форм та форм власності. Ця проблема має загальнодержавне та соціальне значення, оскільки життєвий рівень громадян України, соціальний мир та злагода у суспільстві визначаються стійким фінансовим станом підприємств, тоді як банкрутство суб'єктів господарювання зумовлює безробіття, низький рівень життя та соціальну напругу у суспільстві, конфлікти між роботодавцями та найманою робочою силою. Тому обґрунтування сутності банкрутства, поглиблення його економічного трактування, визначення основних причин виникнення, набуває особливого значення.

В Україні наукове дослідження проблеми банкрутства розпочалося з моменту переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки. Останнім часом економісти значну увагу приділяють дослідженню сутності та класифікації банкрутства суб'єктів господарювання, визначенню причин його появи.

Незважаючи на досить широкий спектр наукових розробок у даній сфері, на сучасному етапі не всі аспекти цієї багатогранної і складної проблеми з'ясовано та обґрунтовано. Так, потребують удосконалення теоретико-методологічні засади дослідження проблеми банкрутства, відкритим залишається питання його класифікації та причин виникнення. Багато положень праць дослідників висвітлені недостатньо, носять суперечливий та дискусійний характер.

Найбільш несприятливою кризовою ситуацією на підприємстві є його банкрутство. Банкрутство суб'єкта господарювання – останній етап розвитку кризової ситуації, яке, на думку більшості науковців, зароджується ще в період фінансового здоров'я підприємства.

Пріоритетним у системі правового забезпечення антикризового фінансового управління є законодавство про фінансову неспроможність і банкрутство підприємств, складові елементи економічної інфраструктури країни, без якого неможливе функціонування ринкової економіки як такої. В умовах адміністративно-командної системи інституція банкрутства практично не діяла, в колишньому СРСР, навіть, не було відповідного законодавства. Оскільки переважна більшість підприємств належала до державної власності, оголосити їх банкрутами практично було неможливо, так як у разі збиткової діяльності такі підприємства отримували державні субсидії. Однак ті часи, коли можна було фактично бути постійним банкрутом, закінчилися.

Банкрутство підприємств в Україні є поширеним явищем сьогодення. Світова економічна криза, нестабільність економічного і політичного середовища в країні, недосконалість правового та податкового законодавства призвели до збільшення кількості неплатоспроможних підприємств, які прямують до банкрутства, що призводить у більшості випадків до ліквідації таких підприємств.

Загалом банкрутство є регулятором ринкової економіки, основне призначення якого полягає у «відсіюванні» неефективних, неплатоспроможних та збиткових суб'єктів підприємницької діяльності. Незважаючи на це, ми можемо констатувати, що рівень банкрутства в Україні є досить високим.

Під загрозою банкрутства в Україні перебувають у переважній більшості малі та середні підприємства, а стабільність розвитку ринкової економіки, як відомо, залежить від ефективності функціонування в країні саме малого та середнього бізнесу.

На часі банкрутство підприємств в Україні сприймається в суспільстві неоднозначно, адже, з одного боку, банкрутство важливе як засіб усунення з ринку неплатоспроможних підприємств, а з іншого – запровадження широкої системи банкрутства, враховуючи низький технічний рівень і значну кількість неплатоспроможних підприємств, може призвести до дезорганізації всієї системи народного господарства України.

На сьогодні накопичений значний досвід проведення різних процедур банкрутства, однак, як свідчать статистичні дані, на практиці домінують ліквідаційні процедури. Необхідно зазначити, що частка неплатоспроможних (збиткових) підприємств в економіці набагато більша, ніж кількість порушених справ про банкрутство. Отже, підприємство перш, ніж остаточно розоритися деякий час є неплатоспроможним, а існуючі правові механізми не дозволяють виправити цю ситуацію. В той же час, як показують дослідження, своєчасно виявити кризову ситуацію за офіційною методикою вкрай складно, оскільки вона спрямована на діагностику ймовірності банкрутства у короткостроковому періоді, тобто на фіксування кризи. Це необхідно для здійснення заходів із запобігання банкрутству підприємств, але не дозволяє своєчасно передбачити настання кризових явищ та застосувати антикризові заходи попереджувального характеру.

Головною проблемою процедури банкрутства в Україні є її неефективність. Найкраще тому підтвердження – це статистика, яка вказує, що кредитор у середньому отримує менше 10% від розміру своїх грошових вимог, тобто лише 9-10 грн. зі 100 грн. боргу. Причиною цього є ініціювання справи про банкрутство в той момент, коли наявний розмір заборгованості підприємства не залишає можливості відновити платоспроможність чи повністю задовольнити вимоги кредиторів через застосування ліквідаційної процедури. Світова практика показує, що інститут банкрутства повинен надавати підприємству-банкруту шанс на виживання, що забезпечується проведенням спеціальних реорганізаційних процедур: фінансова допомога (вливання капіталу), управлінське і консалтингове сприяння (інститут арбітражних керуючих), тимчасова відстрочка у виконанні зобов'язань (мораторій, реструктуризація боргу, санація) тощо. Саме на створення умов для відродження бізнесу спрямований новоприйнятий Кодекс України з процедур банкрутства¹. Очікується, що процедура значно прискориться

¹ Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII.

за допомогою скорочення підстав для касаційного оскарження (зараз в Україні вона триває в середньому 2,9 року, тоді як в інших країнах Східної Європи – 2,3 року) і подешевшає (середня вартість процедури банкрутства в Україні зараз становить до 40% вартості бізнесу, тоді як в сусідніх по регіону державах – до 13%).

В процесі техніко-юридичного опрацювання тексту кодексу він зазнавав істотного доопрацювання та змін окремих положень. Особливий інтерес викликає відступ розробників тексту кодифікованого акту від принципів пандектної (подання матеріалу в якості загальної та особливої частин) системи кодифікації. Фактично кодекс сформовано у невластивій українській правовій системі інституційній схемі: загальні положення, суб'єкти (арбітражний керуючий), норми щодо банкрутства юридичних та фізичних осіб та інші.

Відповідно до Кодексу України з процедур банкрутства: «банкрутство – визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури».

Чинний Закон «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»¹ містить досить істотні умови для ініціюючого кредитора для порушення справи про банкрутство – це вимога щодо безспірності вимог кредитора, їх мінімального розміру (не менше 300 мінімальних зарплат), строк несплати (три місяці після встановленого строку несплати), наявність виконавчого провадження.

На практиці підготовка до подання кредитором заяви про банкрутство боржника та подолання вказаного «бар'єру» забирає у кредитора певний час (6 місяців і більше), оскільки кредитору необхідно подати позов про стягнення з боржника боргу, отримати рішення суду, яке набрало законної сили, отримати виконавчий документ, відкрити виконавче провадження та переконатись у неможливості його виконання протягом 3 місяців. За цей час фінансовий стан підприємства набуває ознак стійкої неплатоспроможності, відновити який через процедури санації у більшості випадків не можливо.

Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», списаний з аналогічних актів деяких країн Європи та США. Закон, з одного боку, спрямований на відновлення платоспроможності, а з іншого – досить тривалий час дозволяє здійснювати ці заходи старою командою управлінців, хоч і під певним контролем. З огляду на вищевикладену проблему доцільним було б передбачити в Законі більш широкі можливості для усунення керівництва боржника, окреслити перелік ситуацій, у яких його усунення є безспірним.

Недосконалість Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» проявлялася в тому, що за перші роки його використання значна частка порушених справ не знаходила свого завершення, великими темпами збільшувалася кількість збанкрутілих

підприємств, а діяльність ліквідаційних комісій продовжувалася роками. У таких умовах інститут банкрутства повинен регулювати діяльність неплатоспроможних підприємств, які мають широкі перспективи.

На противагу зазначеному Закону, який процедурно обмежував можливості для порушення справи про банкрутство, новий Кодекс запроваджує принцип «легкого входу», скасовуючи вимоги щодо наявності доказів безспірності боргу та розміру цього боргу з метою найшвидшого фінансового оздоровлення підприємства.

Також слід відмітити, що Кодекс України з процедур банкрутства досить широко розглядає суб'єктний склад боржників, зараховуючи до таких як юридичних осіб так і фізичних осіб, у тому числі фізична особа – підприємець, неспроможних виконати свої грошові зобов'язання, строк яких настав. Кодекс України з процедур банкрутства встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника-юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи.

Відповідно до ст. 6 цього Кодексу щодо боржника – юридичної особи застосовуються такі судові процедури неплатоспроможності: розпорядження майном боржника; санація боржника; ліквідація банкрута, а щодо боржника – фізичної особи застосовуються такі судові процедури неплатоспроможності: реструктуризація боргів боржника; погашення боргів боржника.

Зазначене положення вимагає внесення змін до змісту статті 53 Цивільного кодексу України¹ «Банкрутство фізичної особи – підприємця», яка передбачає, що лише фізична особа, яка неспроможна задовольнити вимоги кредиторів, пов'язані із здійсненням нею підприємницької діяльності, може бути визнана банкрутом у порядку, встановленому законом. Водночас Кодекс України з процедур банкрутства розширює таке коло фізичних осіб, охоплюючи всіх, а не лише підприємців. Наголосимо і на такому аспекті як подане у кодексі визначення грошового зобов'язання як зобов'язання боржника сплатити кредиторі певну грошову суму відповідно до цивільно-правового правочину (договору) та на інших підставах, передбачених законодавством України. Проблема полягає у тому, що у сучасну «цифрову епоху» розрахунки можуть відбуватися між сторонами не лише через використання грошей але й за допомогою «крипто валют». Нажаль, про таку можливість у Кодексі України з процедур банкрутства не йдеться.

Також у Кодексі України з процедур банкрутства абсолютно не піднімають гострі питання, які виникли у площині реалізації відновлення платоспроможності підприємств, що опинилися у окупованому Криму та на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Щодо окремих великих підприємств було прийнято кроки в межах інших нормативно-правових актів, однак єдиний підхід у вирішенні цього питання відсутній.

В науковій та практичній літературі виділяють наступні види банкрутства: залежно від навмисності виникнення ситуації банкрутства: необережне, навмисне;

¹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

залежно від наміру виникнення ситуації банкрутства: реальне, фіктивне, приховане;

залежно від наявності фінансово-економічних передумов: технічне, економічне;

залежно від визнання факту банкрутства: юридичне, загроза банкрутства;

залежно від основної причини, що зумовила виникнення і розвиток фінансової неспроможності: екзогенний тип; ендегенний тип ситуації банкрутства (банкрутство бізнесу (менеджменту), банкрутство власника; банкрутство виробництва);

залежно від ініціатора банкрутства: примусове, добровільне;

залежно від національної належності сторін: національне, міжнародне;

залежно від ступеня задоволення вимог кредиторів при ліквідації: з повним задоволенням вимог; з частковим задоволенням вимог;

залежно від економічних наслідків банкрутства (результату розгляду справи): банкрутство з наступною ліквідацією підприємства; банкрутство як засіб реорганізації, оновлення бізнесу.

Банкрутство суб'єктів господарювання зумовлене самою сутністю ринкових відносин, пов'язаних із невизначеністю досягнення кінцевих результатів і ризиком утрат.

Процедура банкрутства є кінцевою стадією невдалого функціонування підприємства, якій передують стадії нормальної ритмічної роботи й фінансових ускладнень. Для більшості українських підприємств характерним є приблизно однакове коло проблем: зміна економічного середовища; втрата традиційних ринків збуту продукції; зміна системи планування і, як результат, – порушення ритмічності виробничої діяльності; нестабільність правового поля.

Це далеко не повний перелік проблем, які для багатьох українських підприємств стали причиною банкрутства і ліквідації. Детально розглянемо підходи, які використовуються для визначення цілей процесу банкрутства:

стимулювання розвитку бізнесу та зростання ефективності економіки. Загроза банкрутства суттєво впливає на поведінку ринкових суб'єктів, змушуючи підприємців обережно приймати господарські рішення і підтримувати рівень рентабельності, достатній для обслуговування боргу;

контроль господарських відносин між окремими суб'єктами ринку. Банкрутство повинно мати загальний характер, поширюючись на всіх без винятку суб'єктів ринку незалежно від організаційно-правових форм господарювання, розмірів, форм власності кредиторів;

очищення ринку від недієздатних учасників. Інститут банкрутства є одним із інструментів регуляції розвитку ринку, надає завершеності механізму. Саме ринок щоденно змушує одних власників поступатися місцем іншим, сильнішим конкурентам;

справедливий розподіл грошових коштів, отриманих від продажу майна банкрута, між кредиторами. Це сприяє ранжуванню кредиторів, тобто визначенню пріоритетів для задоволення їхніх претензій при недостатній кількості майна боржника;

створення умов для відновлення бізнесу у випадку доцільності. Ситуація банкрутства може бути наслідком співпадання негативних зовнішніх та внутрішніх чинників, управлінських помилок. У такій ситуації доцільно дати

шанс вижити і відновити свою діяльність.

Головними причинами банкрутства, як правило, є низька конкурентоспроможність, надмірні витрати виробництва або обігу, недостатній обсяг комерційних операцій, нестача капіталу, складна внутрішня система управління, циклічні коливання кон'юнктури, незнання або ігнорування ринку тощо. Тобто, причин є безліч і тому в економічно розвинутих країнах банкрутство розглядається як нормальне явище господарського життя.

Доля багатьох підприємств України, що пройшли через процедуру банкрутства, свідчить, що вона майже завжди веде до зупинки й фактичної загибелі виробництва, хоча в теоретичному аспекті сам по собі метод банкрутства непоганий, але тільки за умови, що потім підприємство відродиться.

В силу непрозорості цілого ряду процедур банкрутства воно може використовуватися як дуже зручний інструмент для різних махінацій і зловживань. Прикладами є випадки фіктивного банкрутства або доведення до банкрутства.

Фіктивне банкрутство характеризує хибне оголошення підприємством про свою неплатоспроможність з метою введення в оману кредиторів для отримання у них відстрочки для виконання своїх кредитних зобов'язань або знижки із суми кредиторської заборгованості.

Інститут банкрутства підприємств, як наслідок, є оздоровлюючим началом і правовим інструментом цивільно-правової відповідальності за неефективну організацію роботи підприємства, дозволяє створити умови для перебігу капіталу від неефективних, нерентабельних виробництв у прибутковій сфері економічної діяльності. Але корисність банкрутства відсутня, коли неспроможність виникає не через економічні законності, а у зв'язку з неправомірними діями осіб. Інститут банкрутства використовується недобросовісними громадянами як інструмент для вчинення злочинів. Щоб процеси банкрутства господарюючих суб'єктів завдавали найменшої шкоди економіці, держава повинна активно виконувати свою регулюючу роль у формуванні відносин власності, а для цього необхідно мати відповідну зважену законодавчу базу.

Важливою проблемою правового регулювання інституту банкрутства в Україні на сьогоднішній день є досить слабка позиція боржника, подальша діяльність якого повністю залежить від дій кредиторів. Також вищі органи влади ще до відкриття самої процедури банкрутства, наперед визначають долю господарюючого суб'єкта і замість того, щоб проводити певні заходи щодо відновлення платоспроможності, роблять фактично провадження справи про банкрутство формальністю. Вони самі визначають кандидатуру керуючого санацією, її терміни і найважливіші питання, що повинні на ній розглядатися, таким чином проводять свою політику ліквідації боржника, не звертаючи ніякої уваги на його інтереси.

Найактуальнішою проблемою закону про банкрутство є необхідність впровадження прозорих механізмів відновлення діяльності підприємств, які не даватимуть недобросовісним боржникам змоги використати закон для ухилення від виконання зобов'язань (особливо в частині, яка стосується мораторію на стягнення заборгованості). При цьому, зазначається, що ні закон, ні зареєстровані законопроекти не розв'язують цієї проблеми. Тому потрібно змістити акценти закону саме на відновлення платоспроможності підприємств, а не на процедуру їх

ліквідації.

Таким чином, дослідження інституту банкрутства у перехідній економіці та пошук шляхів його вдосконалення надзвичайно актуальні.

Розглянувши основні проблеми інституту банкрутства можна зробити наступні висновки та пропозиції:

урегулювання суперечностей, які виникають між різними законодавчими актами забезпечать дієвість нового механізму банкрутства, який за своєю суттю є прогресивним;

реалізація всіх повноважень регулювального органу;

контроль за порушеннями з боку арбітражних керуючих, кредиторів, інших суб'єктів банкрутства;

розглядаючи критерії неспроможності при процедурі банкрутства, необхідно враховувати розмір суб'єктів підприємницької діяльності та їх галузеву приналежність.

В цілому зазначимо, що прийняття Кодексу України з процедур банкрутства виконує важливу функцію – зміну філософії розгляду питання порушення справи про банкрутства як негативного явища (що сформувалось переважно діючою практикою банкрутства великих підприємств як спроби уникнути виконання зобов'язань) на концепцію раннього виявлення ознак неплатоспроможності та своєчасного реагування з метою збереження суб'єкта господарювання як структурної одиниці національної економіки, роботодавця, платника податків.

Такий підхід відповідає принципам функціонування інституту банкрутства у країнах з розвинутою економікою, імплементація яких у вітчизняну практику сприятиме забезпеченню економічної безпеки національної економіки, захисту економічних інтересів малого та середнього бізнесу, підвищенню інвестиційної привабливості вітчизняних підприємств з боку внутрішніх та зовнішніх інвесторів.

Поява негативних явищ в господарській діяльності підприємства, зокрема зменшення доходів, зростання збитків, поява тривалої фінансової нестійкості, погіршення показників роботи підприємства, свідчать про велику імовірність банкрутства суб'єкта господарювання. Виникнення банкрутства пов'язане з неефективним управлінням підприємством, необґрунтованою маркетинговою стратегією, нераціональним використанням ресурсів тощо.

Поглиблення кризи платоспроможності обумовлює виникнення ситуації, за якої підприємство не може задовольнити вимоги кредиторів. Це спонукає кредиторів до судового захисту своїх прав шляхом порушення справи про банкрутство суб'єкта підприємницької діяльності. За таких умов підприємство не може своєчасно виплачувати борги і банкрутство стає юридично очевидним.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що банкрутство суб'єктів господарювання характеризується неспроможністю підприємств відновити фінансову стійкість та платоспроможність внаслідок суттєвих фінансових збитків, що не дозволяють нормально здійснювати виробничо-господарську діяльність.

Варто зазначити, що існує проблема з ідентифікації ознак і причин виникнення банкрутства підприємств, так як вони часто носять прихований характер, що і визначає напрямки подальших досліджень.

Інститут банкрутства є одним з інструментів регулювання розвитку ринку.

Саме ринок щоденно змушує одних власників поступатися місцем іншим, сильнішим конкурентам. Звільняючи ринок від банкрутів, держава захищає суб'єктів ринку від фінансових втрат, навмисного нанесення збитків. Процес банкрутства повинен бути спрямований на стимулювання розвитку бізнесу і зростання ефективності економіки, очищення ринку від недієздатних учасників, створення умов для відновлення бізнесу у випадку доцільності та бажання власників підприємств.

Потребують удосконалення заходи щодо застосування механізму попередження банкрутства. Для цього варто більше уваги приділити прогнозуванню та діагностиці стану підприємств, проводити постійний моніторинг їх фінансово-економічної діяльності з метою раннього виявлення ознак неплатоспроможності. В умовах дефіциту власних фінансових ресурсів особливої уваги вимагають заходи, спрямовані на підвищення економічної ефективності, раціональності та економічності їх використання.

1.13 Трансформація фінансової системи України, як запорука сталого розвитку промислових підприємств (правові, економічні аспекти)

Єдиного визначення «фінансова система», яке б було загальним для розвинутих країн, не існує. Багато наукових шкіл і досі сперечаються, чи є ця категорія фундаментальною для фінансового права, або ж вона носить більш загальний, соціально-економічний характер.

На нашу думку, фінансова система, є системною, загальною категорією фінансового права, яка виражається у єдності державних органів та фінансових ресурсів, під час здійснення фінансово-правової політики. Науково встановлено, що фінансова система виникла саме із виникненням держави, її функціонування напряму залежить від устрою та порядків, які започатковані в державі.

Саме за рахунок раціонального функціонування фінансової системи, держава має можливість накопичувати і використовувати фінансові ресурси, що є необхідним для виконання державою своїх функцій. Одна з основних функцій держави – регулятивна. Вона напряму впливає на діяльність суб'єктів господарювання, на їх правовий статус, рівень їхнього економічного розвитку.

Оптимальне, раціональне, законодавчо врегульоване функціонування фінансової системи України напряму впливає на забезпечення необхідними ресурсами всього суспільства. Складність взаємозв'язків між ланками фінансової системи, напряму залежить від розвитку ринкових відносин. Так, варто зазначити, що наша держава, наразі, знаходиться на етапі формування фінансової системи, цей процес ускладнюється політичною ситуацією всередині держави, суперечками між владою та представниками промисловості, бізнесу.¹

Зарубіжні та вітчизняні науковці приділяють багато уваги не тільки питанню фінансової системи, але й питанню теорії фінансів, окремих складових та ланок фінансової системи. Однак, на нашу думку, питання змісту та структури

¹Нестеренко А.С. Место кредита (государственного, местного, банковского) в структуре финансовой системы государства : *Международ. науч. конгресс по общественным и гуманитарным наукам* (Вена, Австрия). 2013. С. 312–318.

фінансової системи України та її взаємодії із промисловістю, як основною економічною галуззю країни, досліджені недостатньо, як з економічної, так і з правової точки зору.

Так, законодавчо не закріплена остаточно структура та визначення фінансової системи, що надає можливість для наукових та правових дискусій з цього питання. Окрім цього, страждає результативність функціонування фінансової системи всередині держави.

Низка невирішених проблем, які пов'язані із функціонуванням фінансової системи України, спонукають до формування нового, інноваційного тлумачення терміну «фінансова система», що надасть можливість прискорення її правової та економічної трансформації. Важливо наголосити на тому, що питання структурування фінансової системи та впливу її функціонування на забезпечення сталого розвитку промисловості, досліджені недостатньо саме за рахунок відмови від фінансування державних інновацій.¹

На сьогодні майже відсутні фундаментальні дослідження питання розбудови фінансової системи, аналізу її стану та ваги кожної складової у ефективності її функціонування. Найдискусійним питанням залишається питання вектору розвитку фінансової системи України, як запоруки сталого розвитку країни в цілому. Науковці сперечаються у питаннях застосування системного аналізу, як методу встановлення сутності та міцності взаємозв'язків всередині такої великої, потужної системи, як фінансова. Мало дослідженим залишається питання законів розвитку, зовнішніх, та внутрішніх факторів, які безпосередньо впливають на фінансову систему країни, можливості їх прогнозування та деактивації негативних факторів як зовнішнього, так і внутрішнього впливу.

Так, А. Т. Ковальчук, фінансову систему України вважає базисом фінансово-правових відносин всередині країни. Погоджуючись із цим визначенням, маємо додати, що правовий аспект регулювання, стимулювання розвитку фінансової системи країни залишається найактуальнішим питанням.

Н. А. Зайцева у своїх працях акцентує увагу науковців на тому, що публічне кредитування є важливою складовою фінансової системи. Погоджуючись з вищевказаним, варто зазначити, що у розрізі європейських трансформаційних процесів варто звернути увагу на важливість саме державного кредитування діяльності промислових підприємств, як запоруки зростання промисловості, економіки в цілому, оскільки Україна багато десятиліть займала перші позиції серед промислових підприємств, які виготовляють продукцію для експорту.

О. А. Лукашев в своїх працях зауважує, що важливо враховувати стадійність розвитку фінансової системи, концептуальний підхід до оцінки та аналізу впливу фінансової системи на всі ланки домашнього господарства та діяльність господарюючих суб'єктів. Погоджуючись із вищевказаним, вважаємо за потрібне акцентувати увагу на аналізі саме циклічності функціонування фінансової системи в умовах економічної невизначеності.²

Суто юридичний підхід до тлумачення поняття «фінансова система» в своїх

¹ Bankivska systema 2015: vykyky ta perspektyvy, [Online], available at: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=14741673>.

² Нестеренко А.С. Фінансова система України: проблеми теорії: монографія. О. : Фенікс, 2014. 576 с.

працях виклала Г. В. Комарова, яка вважає її об'єктом судового захисту. Виходячи з цього визначення, важливо додати, що об'єктом судового захисту також виступає будь-який суб'єкт господарювання, що здійснює свою діяльність на території країни, але він також є об'єктом захисту норм фінансового права, отже, взаємодіє безпосередньо із ланками фінансової системи у правовому полі.

Отже, варто зазначити, що проблемним залишається не тільки питання юридично закріпленого визначення фінансової системи, її складових, та методів та засобів взаємодії між ними, але й юридичне закріплення її взаємодії із іншими учасниками суспільно-економічних відносин. Тому, доцільним є подальше вивчення цього питання.

Варто також зазначити, що на мікрорівні, фінансова система є складовою соціально-економічної системи, а на макрорівні – міжнародної фінансової системи, такою, що динамічно розвивається, відкрита до взаємодії із іншими учасниками та складовими міжнародних фінансово-економічних відносин.

А. С. Нестеренко вважає структуру фінансової системи досить складною, такою, що складається з неоднозначних елементів, яким притаманні різноманітні взаємозв'язки. Тобто, вважає елементи фінансової системи різноманітними. Погоджуючись з науковою точкою зору автора, вважаємо за потрібне доповнити тлумачення визнанням що елементи фінансової системи країни не є тотожними та комплементарними. Кожний з них виконує окремі, юридично обмежені функції.

Наразі майже неможливо достовірно спрогнозувати тенденції та зміни всередині фінансової системи країни, отже, постає питання про формування активної системи запобігання кризових явищ, та тотальним руйнівним впливам зовнішніх факторів на функціонування фінансової системи.

Науково обґрунтована структура фінансової системи, яка складається з трьох рівнів: сфери, ланки, елементи. Наразі потребує удосконалення, адже ланки фінансової системи поєднують в собі саме комплекси елементів (інститутів).

Варто зазначити, що динамічність фінансової системи може вимірюватись обсягом фінансових ресурсів, як власних, так і залучених, обсягом витрат та доходів, коливанням попиту та пропозиції. Укріплення фінансової системи країни призводить до укріплення економіки, економічного зростання, ефективності діяльності підприємств. Адже держава, за таких умов, зацікавлена у спрямуванні фінансових ресурсів саме на розвиток виробництва вітчизняних товарів.

Низка науковців вважає, що динамічні зміни в структурі та діяльності фінансової системи обумовлені впливом історичних факторів. Виходячи з історичної теорії формування фінансової системи, можемо зробити висновок, що в різний період часу фінансовій системі притаманні ті, чи інші ознаки, так, найвагоміші розриви у функціонуванні фінансової системи України нерозривно пов'язані із історичними подіями, які спонукали до фінансової, економічної кризи.

Наразі країна входить у період вимушених трансформацій, оскільки неможливо спрогнозувати наслідки економічних та політичних обмежень, які нині існують в країні, їх вплив на фінансову систему в цілому, період фінансового та економічного підйому. В такий час важливою є адаптація функціонування фінансової системи до потреб суспільства, великих підприємств промисловості, що наразі потребують державної довгострокової підтримки, що, в свою чергу, формує вектор змін та трансформації фінансової системи країни в

цілому.

На шастя, фінансова система країни, її структура та елементи взаємодії, є прозорими, що забезпечує дотримання правових норм. Фінансова система країни також відкрита до взаємодії із фінансовими інститутами інших країн. Нажаль, на сьогодні, Україна потребує стабільних фінансових надходжень у формі кредитів та міжнародної фінансової допомоги саме заради розвитку економічного, виробничого сектору.¹

Отже, мова йде про перерозподіл зовнішньо залучених фінансових ресурсів, які в процесі засвоєння трансформуються у соціальні гарантії, які забезпечуються державою. Розвиток виробничого сектору економіки за рахунок розвитку фінансової системи країни, забезпечить збільшення робочих місць, збільшення соціальних гарантій та стандартів. Але, для цього необхідно, щоб фінансова система всередині країни була гнучкою, оскільки вона складається із багатьох ланок і саме складність їх взаємодії, протидіє гнучкості фінансової системи. Тільки об'єднавши діяльність всіх елементів фінансової системи, оптимізувавши її, можливо досягти прискорення обігу ресурсів всередині фінансової системи країни.

Прискорення створення та перерозподілу суспільного продукту, національного доходу – стануть індикаторами прискорення, трансформації розвитку фінансової системи країни. Нестеренко А. С. запропоновано визначення: «фінансової системи України як складної, відкритої, динамічної, структурованої ієрархічної системи: доведено, що сучасна фінансова система становить собою внутрішньообумовлену сукупність взаємопов'язаних і об'єднаних єдиною метою сфер, ланок та інститутів, кожна з яких представляє специфічну групу фінансових відносин, які опосередковують формування, розподіл та організацію використання фондів грошових коштів держави, місцевого самоврядування, підприємств різних форм власності, фінансових інституцій».²

Погоджуючись із визначенням автором самостійних сфер фінансової системи, таких, як фінанси суб'єктів господарювання, публічні фінанси, що входять до складу базової сфери, та фінансового ринку та міжнародних фінансів, що входять до додаткової сфери, зазначимо, що саме розвиток фінансів суб'єктів господарювання, об'єктивно призведе до розвитку фінансової системи в цілому, і навпаки.

Удосконалюючи матеріальне розуміння фінансової системи, як сукупності матеріальних фондів, що формуються, забезпечуючи виконання суспільних інтересів, а, також, розподіляються та використовуються, виокремимо сутність та мету функціонування промислових підприємств, які так само формують та створюють матеріальні фонди, своєю діяльністю задовольняють суспільні потреби. Однак, тотожність завдань діяльності та методів їх реалізації вказує тільки на те, що взаємодія фінансової системи та суб'єктів господарювання усіх ланок економіки, є недостатньо вивченою, дослідженою.

¹Kovalenko, V. V. (2015), "Reformuvannya ta stratehichnyj rozvytok finansovoi systemy Ukrainy", *StsientseRise*, vol. 2(3), pp. 43–46.

²Нестеренко А.С. Фінансова система України: проблеми теорії : монографія. О.: Фенікс. 2014. 576 с.

З економічної точки зору, розглядаючи поняття фінансової системи, важливо структурувати поняття фінансових та правових відносин, розвиток яких безпосередньо пов'язаний із розвитком складових фінансової системи, утворенням і перерозподілом приватних і публічних коштів. Економічний аспект трансформації фінансової системи полягає в налагодженні взаємозв'язку між ланками фінансової системи і економіки країни в цілому.

Правовий аспект трансформації фінансової системи країни полягає в зміні законодавства країни, його трансформації відповідно до вимог трансформації фінансової політики країни, європейського вектору розвитку.

Багаторівневість фінансової системи країни призводить до складності правового регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання, складності правового узгодження всіх нормативних актів, суб'єктивності їх тлумачення. Саме суб'єктивність у виборі стратегії розвитку фінансової системи країни відіграє роль не тільки дестимулюючого фактору зростання, але й фактору довготривалого впливу, оскільки, як вже зазначалось, структура та функціонування фінансової системи України дуже часто напряму залежать від політичного вектору розвитку держави.

Так само, політичний вектор розвитку впливає на регулювання кредитування суб'єктів господарювання. Стимулювання державного кредитування, як зазначалось вище, в короткі строки стимулювало б розширення виробничих потужностей промисловості, але, для цього необхідним є проведення низки реформ фінансової системи країни, як економічних, так і правових.

Багато з науковців в своїх працях розглядають фінансову систему України, як стійку, стабільну, цілісну, врегульовану, не спираючись при цьому, на достатні доказові дані. Вважаємо, що цілісність фінансової системи та стабільність можуть існувати тільки за умов взаємодії державного управління та фінансового контролю. Але ж, за умов непрогнозованої фінансової кризи, дуже важко говорити про узгодженість в функціонуванні всіх ланок фінансового, державного управління.

Мова йде про те, що наразі, законодавчо закріплені форми взаємодії суб'єктів господарювання, розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів всередині держави є майже не контрольовані, що провокує виникнення та укріплення стабільного за обсягами тіньового ринку фінансових ресурсів та послуг. Такий тіньовий ринок, на відміну від класичного фінансового, стрімко розвивається, удосконалюючи свої форми та методи існування. Нажаль, багато хто з науковців не вважає за потрібним розглядати трансформацію фінансової системи країни, як процес, який невідривно пов'язаний із детінізацією економіки, фінансової системи, соціального життя суспільства.

Так, реформувати бюджетну систему країни, впроваджувати новітні технології соціалізації виробництва, фінансуючи економічне зростання держави за рахунок пріоритетності соціальних видатків, можливо за рахунок детінізації доходів промислових підприємств, заробітних плат їх працівників. Це можливо лише за рахунок впровадження трансформацій у самій фінансовій системі, а саме, у банківській та бюджетній системах країни.

Трансформація фінансової системи країни, як запоруки сталого розвитку промисловості, можлива, лише за впровадження принципу оптимізації розподілених та перерозподілених фінансових ресурсів. І в такому випадку, знову

ж постає питання про здолаття суб'єктивізму під час управління державними фінансовими ресурсами. Як зазначають зарубіжні науковці, Україна є однією з найменш прозорою з точки зору економічного устрою, країною.

Складність механізму державного фінансування та кредитування, їх суб'єктивізм, призводять до виникнення ситуацій, коли законодавчо закріплені можливості та гарантії, які б повинні бути надані підприємствам не надаються, ніби то з об'єктивних причин. Нестача коштів, недоцільність фінансування та кредитування, відсутність в програмі пріоритетного розвитку промисловості, або неповне її виконання.

Щоб уникнути, трансформувати цю недосконалість у нові можливості для великих підприємств, важливим є налагодження конструктивного діалогу між бізнесом та владою, між споживачем та виробником. Необхідно мати середньострокові та довгострокові проекти, із заздалегідь зарезервованими під їхню реалізацію коштами, які б були спрямовані на розвиток державного виробництва.

Наразі актуальним залишається питання створення «Державного позабюджетного цільового фонду розвитку підприємницької діяльності та виробництва», який би забезпечив акумулювання додаткових фінансових ресурсів, які б, за часів кризи, могли б бути перерозподілені на задоволення потреб тих промислових підприємств, які знаходяться на стадії санації, або близькі до стадії банкрутства. Це важливо, може створити резерв, який зменшить тиск на державний бюджет у період фінансової, економічної кризи.¹

Повертаючись до питання важливості кредитування промислових підприємств, трансформації кредитних відносин, як запоруки трансформації ресурсного потенціалу промисловості, важливо зазначити, що об'єднання до єдиної категорії фінансових ресурсів кредитів, що надаються на території держави, є не доцільним. Доцільніше, в умовах економічної невизначеності віднести державний кредит до ланки саме державних фінансів, що надасть можливість посилити державний контроль за виконанням та врегулюванням кредитного законодавства. Банківський кредит, доцільніше було б віднести до ланки ринку капіталів. Це дозволить державі законодавчо врегулювати та обмежити строки, та відсотки кредитів, що їх отримують підприємства, з урахуванням їх галузевої належності.²

Відсутність врегульованої системи валютного регулювання негативно впливає на діяльність великих промислових підприємств в країні, оскільки, разом з недосконалістю банківської системи країни це призводить до ситуації, коли кредитування великого бізнесу є досить рентабельною справою але не для держави, а для приватних банків, які «монополізували» банківську відсоткову ставку за кредитами. Монополізація полягає у відсутності обмежень державою відсоткової ставки на кредити, що надаються з метою створення нового продукту, або модернізації існуючого виробництва.

Таким чином, констатуємо факт, що фінансові ресурси, які б могли бути

¹Нестеренко А.С. Фінансова система України: проблеми теорії : монографія. О.: Фенікс. 2014. 576 с.

²Bankivska systema 2015: vyklyky ta perspektyvy, [Online]. URL: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=14741673>.

акумуляовані за рахунок банківського, державного кредиту, не акумулюються, бо більшість підприємств не вважає за доцільним залучати кредити на свій розвиток за завищеними відсотковими ставками.

При цьому, зростає попит на залучення іноземних кредитів на підприємствах, які мають виробничі потужності, або ведуть свою діяльність на території декількох країн. Цю тенденцію зростання попиту на іноземні кредити стимулює адаптація нормативної бази розвинутих європейських країн до вимог міжнародного фінансового ринку.¹

Законодавчо закріплені стратегії розвитку країни, одна за одною довели неспроможність фінансової системи країни до само врегулювання. Так, зазначені реформи, які б повинні були трансформувати національну економіку, виявились не дієвими за умов централізації фінансової системи країни.²

Так само, не дієвою було визнано стратегію реформування ринку небанківських послуг, метою якої було подолання фінансової кризи, за рахунок об'єднання зусиль державного та приватного сектору економіки.³ Неспроможність державного сектору врегулювати всі законодавчі та виконавчі прогалини фінансової системи, призводить до формальності багатьох стратегій розвитку економічних відносин та суспільства.

Відмова України укладати тристоронні фінансові договори з іншими державами, державними та приватними фінансовими установами, зумовлена великими ризиками та нестабільністю валютного ринку, ще багато років не дадуть можливості країні трансформувати фінансову систему не тільки нормативно (формально), але й економічно (реально).⁴

Теж саме стосується і податкової системи країни, яка вже багато років трансформується, із прийняттям Податкового Кодексу набула формалізму, але не змогла врахувати та зробити пріоритетними потреби саме середнього та малого бізнесу.

Наразі, держава все більше використовує податки та збори, інші обов'язкові платежі, що надходять до усіх ланок бюджетної системи України, як регулятор фінансового зростання в межах регіонів, галузей господарства. Так, податки досі виконують функцію накопичування, акумулювання бюджетних находжень, та, нажаль, збільшення податкового навантаження на промислові підприємства, призводить тільки до тінізації економіки і ніяк не до її трансформації.

Трансформація податкової системи країни, як ланки фінансової системи повинна ставити на меті зменшення ролі податків як джерела публічних доходів, оскільки розвиток промислових підприємств державної форми власності надасть

¹ Еволюція фінансової системи ЄС: виклики та перспективи для України [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень: Київ, 2014. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1671>.

² Стратегія розвитку України «Україна 2020: стратегія національної модернізації» // [Електронний ресурс] URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

³ Стратегія реформування державного регулювання ринків небанківських фінансових послуг на 2015 – 2020 роки / [Електронний ресурс] URL: <http://nfp.gov.ua/news/918.html>.

⁴ Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року [Електронний ресурс]. URL: <http://reforms.in.ua/Content/download/Reforms/Financial%20sector/Complex%20program%20finance%20v4.pdf>.

можливість акумулювати суто державні фінансові ресурси і перерозподіляти їх більш зважено, враховуючи мінливість суспільних потреб.

Підвищення рентабельності промислових підприємств країни, надасть їм можливість виступити на фінансовому ринку, у ролі повноправних учасників. Так, фінансовий ринок, його структура та обсяг обігу фінансових ресурсів, значним чином впливає на стійкість, ефективність фінансової системи країни. Іноді складається враження, що законодавець, узгоджуючи правові норми українського законодавства із європейськими, не приділяє достатньої уваги саме моделі їх впровадження та реалізації, що не надає можливості більш ефективно врахувати та реалізувати всі трансформаційні процеси фінансової системи держави.

1.14 Управління капіталом як один із шляхів підвищення фінансової політики

У ринковому середовищі, де більшість підприємств працюють на комерційній основі (самоокупність, саморегулювання, самофінансування), вдосконалення їх системи фінансової підтримки завжди є актуальним питанням для них. Це питання має особливе значення в умовах фінансової кризи, коли більшість джерел фінансових ресурсів для підприємств стали недоступними.

Це включає призупинення кредитування та навіть заморожування власних депозитних рахунків підприємств у деяких вітчизняних та іноземних банках, а також обмежені можливості для ефективного розміщення первинної чи додаткової емісії акцій, облігацій суб'єктів господарювання на фондових ринках у сучасних умовах розвитку світової економіки. Перш ніж розробити конкретні практичні рекомендації щодо вдосконалення процедури фінансування конкретного підприємства, необхідно визначити категоріальний апарат досліджуваних явищ.

У сучасних умовах джерела корпоративних фінансів являють собою сукупність функціонуючих та очікуваних каналів фінансування, а також суб'єктів господарювання, які можуть забезпечити фінансові ресурси. Одним з найбільш ефективних та релевантних способів використання зовнішніх джерел є фінансування проєктів, що дозволяє збільшити обсяг інвестицій, залучених у виробництво та інфраструктуру.

Проєктне фінансування являє собою сукупність заходів, спрямованих на залучення грошових та інших матеріальних засобів під активи і грошові потоки компанії¹. Головним джерелом фінансування діяльності підприємства є ефективність використання капіталу, який в свою чергу є частиною фінансової політики підприємства.

Аналіз останніх досліджень показав, що в економічній літературі питанням сутності капіталу, його формам, значенню в економічному розвитку присвячено чимало публікацій. Так, зокрема, можна виділити роботи економістів А. Сміта,

¹ Беренда Н. І., Редзюк Т. Ю., Ворона К. В. Управління структурою капіталу підприємства. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. Вип. 19. Ч. 1. С. 14–18

Д. Рікардо, В. Парето, Д. Міля, Дж.М. Кейнса, П. Самуельсона, а також праці сучасних фахівців, таких як В. Шарп, Ю. Брігхем, С. Росс, Г. Вестерфілд, Ф. Чі Ченг, Д. Фіннерті та інші. Але не зважаючи на велику кількість досліджень, питання управління капіталом для підвищення фінансування та фінансової політики підприємства залишаються все ще відкритими.

Результати дослідження показали, що проєктне фінансування, зокрема, капітал, який становить фінансову основу створення та розвитку підприємства, тісно пов'язане із фінансовою політикою підприємства. Фінансова політика є цілеспрямованим використанням фінансів для досягнення довгострокових і короткострокових завдань, яка містить у своїй структурі такий показник, як управління капіталом (рис. 1).

Рисунок 1 – Структура фінансової політики підприємства

Як видно із рис. 1 метою розробки фінансової політики є створення раціональної системи управління капіталом, зокрема власним і залученим. Для початку необхідно з'ясувати поняття «капітал підприємства». Отже проведемо порівняльну характеристику даного поняття у таблиці 1.

Розглянувши трактування капіталу підприємства, за різними вченими, які наводить у своїй роботі Щербань О.Д. (табл. 1) можна сказати, що капітал підприємства є поняттям неоднозначним, і воно вимагає характеристики власного та позичкового капіталу.

Систематизуючи різні точки зору дослідників щодо поняття власного капіталу необхідно відмітити, що це поняття на законодавчому рівні регламентується НП(С)БО № 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», де зазначається, що власний капітал – це частина в активах підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань¹. Дане визначення характеризує порядок розрахунку власного капіталу, але не вказує на джерела формування та напрямки використання власного капіталу.

Варто зазначити, що в процесі формування власного капіталу створюється можливість для суб'єкта господарювання не тільки визначати суму прибутку, отриманого за результатами діяльності, але і привласнювати та розпоряджатися ним, тобто капітал підприємства та прибуток, отриманий в результаті його

¹ Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : Наказ Міністерства фінансів України від 07 лют. 2013 р. № 73, із змінами URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>. (дата звернення : 04.04.2020).

використання, належить підприємству та становить об'єкт власності, зокрема, право власності виявляється у правах володіння, користування і розпорядження коштами¹.

Таблиця 1 – Характеристика підходів до визначення поняття «капітал підприємства»²

Автор	Визначення
Балабанов І.Т.	Частина фінансових ресурсів, які пущені в обіг; доходи, що вони приносять ресурси від обігу.
Біла О.Г.	Сукупні грошові ресурси, що використовуються на підприємстві; авансований у господарську діяльність капітал власний, позичений і залучений у сукупності.
Бланк І.О.	Загальна вартість засобів в грошовій, матеріальній і нематеріальній формах; засоби, інвестовані у формування активів підприємства.
Макконелл К., Брю С.	Ресурси, створені в результаті процесу виробництва та використовуються для виробництва товарів і послуг; товари, які безпосередньо не задовольняють потреби людини: інвестиції, засоби виробництва.
Нітзан Дж., Біклер Ш.	Така сукупність кількісно вираженого фінансового фонду та фізичних засобів, які характеризуються певними якостями, що направлена на одержання доходу.
Брейлі Р., Майерс С.	Сукупність фінансових інструментів, випущених у вільних обіг та підкріплені реальними активами, що здатні приносити дохід
Шумпетер Й.	Капітал виступає економічним ресурсом – «купівельною силою» – для залучення необхідних засобів виробництва, з метою забезпечення науково-технічного прогресу суспільства
Фішер І.	Дисконтований дохід від капіталовкладення, що формується незалежно від сфери його діяльності
Маркс К.	Самозростаюча вартість, що приносить додаткову вартість; такі виробничі відносини, які формуються при капіталістичному виробництві, за яких капіталіст експлуатує та монополює привласнює неоплачену працю найманих робітників

Управління власним капіталом пов'язане не тільки із забезпеченням ефективного використання вже накопиченої його частини, але і з формуванням власних фінансових ресурсів, що забезпечують майбутній розвиток підприємства.

У внутрішніх джерелах формування власних фінансових ресурсів основне місце належить прибутку, який залишається в розпорядженні підприємства. Він формує основну частину власних фінансових ресурсів, передбачає збільшення власного капіталу і, відповідно, збільшення ринкової вартості підприємства. Амортизаційні платежі також відіграють певну роль у складі внутрішніх джерел, особливо на підприємствах з високою вартістю власних основних фондів та нематеріальних активів; однак вони не збільшують розмір власного капіталу підприємства, а є лише засобом його реінвестування. Інші внутрішні джерела не відіграють значної ролі у формуванні власних фінансових ресурсів підприємства.

У зовнішніх джерелах формування власних фінансових ресурсів основне

¹ Арєф'єва О. В., Мягких І. М., Росумака Т. Г. Власний капітал підприємства та проблеми його формування. *Інтелект XXI*. 2016. № 6. С. 161-169.

² Щербань О. Д., Невдачина О. І. Теоретичні аспекти визначення сутності та структури капіталу підприємства. *Класичний приватний університет. Приазовський економічний вісник*. 2019. Вип. 3 (14). С. 284-289.

місце належить залученню підприємства додаткового пайового чи акціонерного капіталу шляхом продажу акцій або за рахунок кредитів. Для деяких підприємств одним із зовнішніх джерел формування власних фінансових ресурсів може бути надана їм безкоштовна фінансова допомога, яка зазвичай надається лише окремим державним підприємствам. Інші зовнішні джерела включають матеріальні та нематеріальні активи, передані підприємству, які включаються до його балансу, а також операції з валютою та дорогоцінними металами; відсотки та дивіденди за цінними паперами інших емітентів; страхове відшкодування^{1, 2}.

Основними показниками ефективного управління власним капіталом та його наявність є показники рентабельності власного капіталу та здатності підприємства платити дохід кредиторам і співвласникам підприємства^{3, 4}. Для того, щоб підприємство ефективно використовувало власний капітал, необхідно прагнути до мінімального залучення позичкового капіталу.

Власний капітал є основою фінансово-економічної бази підприємства, яка використовується для організації власної безперервної та стабільної фінансової діяльності. Відмітимо, що величина власного капіталу найкраще характеризує результативність підприємства, а саме можна оцінити ефективність діяльності підприємства, успішної рентабельної роботи, його високої конкурентоспроможності на ринку і фінансової стійкості⁵.

Отже, напрямками управління власним капіталом підприємства виступають:

1. *На етапі формування*: забезпечення своєчасного внесення коштів до статутного фонду; забезпечення відрахувань із прибутку до резервного капіталу; збільшення нерозподіленого прибутку.

2. *На етапі використання*: вкладення власних коштів в прибуткові інвестиційні проекти; забезпечення власного капіталу в обороті.

3. *На етапі розподілу чистого прибутку*: визначення капіталізованої та споживчої частки чистого прибутку; розробка дивідендної політики; визначення потреби в інвестиціях та оцінка альтернативних джерел фінансування.

Ефективне управління власним капіталом збільшить його обсяг і сприятиме зростанню ринкової вартості підприємства. Відповідно до поданих управлінських рішень слід приділяти більше уваги збільшенню чистого прибутку, що збільшить

¹ Катан Л. І. Фінансові ресурси підприємства та особливості їх формування. *Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету*. 2014. № 6. С. 38-44.

² Пономарьов Д. Е. Капітал підприємства : сутність та аналіз формування і використання. Інвестиції : практика та досвід. 2016. № 5. С. 53-58.

³ Епіфанова І. Ю. Фінансовий аналіз та звітність: практикум. Вінниця : ВНТУ, 2008. 83с.

⁴ Кіранова Т. О. Система управління власним капіталом підприємства. *Вісник СумДУ. Серія економіка*. 2010. № 1. С. 58-63.

⁵ Савчук А. Ю. Власний капітал підприємства і його формування. Вінницький національний технічний університет. 2017/ URL : <https://www.google.com/search?q=%D1%81%D0%B0%D0%B2%D1%83%D0%BA+%D0%B2%D0%B8%D0%B9+%D0%BA%D0%B0%D0%BF%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB+%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%94%D0%BC%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0&eq=%D1%81%D0%B0%D0%B2%D1%87%D1%83%D0%BA+%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9+%D0%BA%D0%B0%D0%BF%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB+%aqs=chrome.1.69i57j33.10539j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8> (дата звернення : 04.04.2020)

нерозподілений прибуток та частку власних ресурсів у фінансуванні активів. У процесі управління власним капіталом необхідно враховувати внутрішні та зовнішні особливості ведення бізнесу та чітко визначати загрози та можливості.

Що стосується позикового капіталу, то він показує фінансові ресурси, які залучаються на поворотній і платній основі. Всі види даного капіталу є зобов'язаннями підприємства, які потребують сплати в установлені строки¹. За словами І. Бланка, управління позиковим капіталом – це система принципів і методів розроблення та реалізації фінансових рішень, що регулюють процес залучення позикових коштів, а також визначають найбільш раціональні джерела фінансування позикового капіталу відповідно до потреб і можливостей розвитку організації на різних етапах її існування.²

Як зазначає Корбутяк А.Г.³ основними завданнями механізму управління позиковим капіталом є:

- віднайдіння можливих джерел зовнішнього фінансування діяльності підприємства;

- оптимальне та ефективне використання запозичених коштів, підвищення прибутковості;

- досягнення високого рівня рентабельності підприємства та утримання середнього рівня його фінансової стійкості⁴;

- кількісна оцінка всіх можливих ризиків залучення позикових коштів;

- розширення сфери діяльності, її видів та обсягів за рахунок позикових коштів;

- якісне управління обслуговуванням заборгованості суб'єктів підприємництва;

- збалансування обсягів власного та позикового капіталу;

- підвищення інвестиційної привабливості суб'єкта господарювання;

- вчасність та повнота повернення запозичених коштів кредиторам та виплата дивідендів інвесторам;

- приведення у відповідність поточного управління позиковими ресурсами стратегічному плану діяльності.

Суб'єкти господарювання в Україні мають постійну потребу в позикових ресурсах для забезпечення процесів своєї діяльності та розвитку. Це не тільки активізує інвестиційні процеси всередині країни, а й робить підприємницький сектор залежним від кредиторів та інвесторів⁵

Основними засадами успішного управління позиковим капіталом є:

- дотримання збалансованої структури капіталу підприємства, що включає в себе оптимальні обсяги запозичених та власних коштів;

- постійний моніторинг використання позикових ресурсів;

¹ Ареф'єва О. В., Мягких І. М., Росумака Т. Г. Власний капітал підприємства та проблеми його формування. *Інтелект XXI*. 2016. № 6. С. 161-169.

² Бланк І. О. Управління активами і капіталом підприємства. К.: Ельга, 2005. 448 с.

³ Корбутяк А. Г., Шестопалова О. О. Управління позиковим капіталом підприємства. *Глобальні та національні проблеми економіки. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського*. Вип. 20. С. 373-376.

⁴ Ван Хорн Дж. К. Основи управління фінансами; пер. з англ.; гол. ред. серії Я. В. Соколов. М.: Фінанси і статистика, 2003. 776 с.

⁵ Привалова Л. В., Шило Л. А. Роль фінансових ресурсів у структурі капіталу підприємства. *Вісник Дніпропетровської державної фінансової академії*. 2012. № 1 (27). С. 146–152.

аналіз динаміки змін у частках власного та позикового капіталу, визначення причин та якісних характеристик цих змін;

забезпечення вищого рівня економічної рентабельності підприємства, ніж рівень вартості позикового капіталу;

співставлення фінансових можливостей підприємства до та після залучення додаткових ресурсів, правильне використання додаткових ресурсів;

утримування фінансової стійкості на допустимому рівні, даючи підприємству змогу розвиватись завдяки залученому капіталу.

Як показує практика, розвиток тільки за рахунок власного капіталу не можливий в повному обсязі, тому задля правильної фінансової політики та стратегії підприємства необхідне залучення позикового капіталу, який може різко збільшити обсяги продажів та чистого прибутку, а також доходи власників.

Аналіз літератури свідчить, що більшість авторів виділяють три методи оптимізації структури капіталу:

1. Оптимізація структури капіталу за критерієм максимізації рівня прогнозованої фінансової рентабельності. Цей метод характеризується багатоваріантними розрахунками рівня фінансової рентабельності підприємства і використанням показника фінансового важеля.

2. Оптимізація структури капіталу за критерієм мінімізації її вартості. Для найбільш достовірного визначення вартості підприємства використовується попередня оцінка вартості власного і позикового капіталів, залучених і використовуваних за різних умов. Сукупні вимоги до прибутковості можуть бути зведені в єдину ставку середньозважених витрат на капітал (WACC).

3. Оптимізація структури капіталу за критерієм мінімізації рівня фінансових ризиків. Залучення надлишкових позикових активів може негативно сказатися на фінансовому стані підприємства. Вибір джерел фінансування має бути поміркованим, для різних складових активів підприємства він не обов'язково має бути єдиним.

Кожен із наведених методів має свої переваги та недоліки, які відображені в таблиці 2. Висвітлені моделі оптимізації структури капіталу дозволяють суттєво оптимізувати структуру капіталу та отримати ефект від використання кредитів. Розглянуті методи дають можливість врахувати різні критерії оптимізації структури капіталу і приймати обґрунтовані управлінські рішення щодо фінансової політики підприємства. Існуючі методи оптимізації структури капіталу є неефективними, оскільки до уваги беруть лише один показник, у той час, як необхідно враховувати комплекс показників, які відображають результати діяльності підприємств.

Таким чином, кожен метод оптимізації структури капіталу потребує подальшого дослідження та вдосконалення, оскільки результати аналізу можуть дати суперечливі дані. Основними недоліками розглянутих однокритеріальних методів регулювання структури капіталу є те, що вони враховують обмежену кількість факторів. У сучасній науці спроби знайти найбільш ефективний метод оптимізації для досягнення оптимальності співвідношення структурних елементів капіталу підприємств, що ґрунтуються на дотриманні вимог кількох критеріїв оптимізації, не припиняються.

Деякі вчені вважають за необхідне максимізувати прибутковість разом із

фінансовою стійкістю^{1, 2}, але, враховуючи протилежні наслідки використання цих методів, забезпечення найбільш ефективної пропорційності між ними практично неможливо досягти на практиці. Інша група економістів пропонує послідовне використання всіх трьох методів та формування цільової структури капіталу з урахуванням їх граничних значень³, що також є трудомістким процесом і не дає однозначної відповіді.

Таблиця 2 – Моделі визначення оптимальної структури капіталу підприємства

Модель	Сутність	Переваги	Недоліки
За критерієм максимізації прогнозованої фінансової рентабельності	Базується на розрахунку ефекту фінансового левериджу: компанія зацікавлена в зростанні рентабельності активів і рентабельності власного капіталу	Дозволяє рахувати зростання вартості власного капіталу, визначити фінансову стійкість та ступінь фінансового ризику, використовується для визначення сукупного ризику підприємства	Відсутня можливість визначити співвідношення власного і позичкового капіталу
За критерієм мінімізації вартості капіталу	Заснований на попередній оцінці вартості власного та позичкового капіталу при різних умовах його залучення	Дозволяє вибрати найдешевше співвідношення між джерелами фінансування компанії	У формулі WACC не відображені галузеві і інші види ризиків. Складність при розрахунку WACC полягає в розрахунку ціни одиниці капіталу, одержаного з конкретного джерела фінансування
За критерієм мінімізації рівня фінансових ризиків	Заснований на диференційованому виборі джерел фінансування складових частин активів компанії, в залежності від власного ставлення засновників та менеджменту до фінансових ризиків	Дозволяє оптимізувати джерела фінансування капіталу компанії, визначити політику фінансування активів, визначити співвідношення між джерелами фінансування капіталу	Застосовується для визначення співвідношення лише між постійними джерелами фінансування (оборотними і необоротними активами), не розкриває співвідношення між власним і позичковим капіталом

Існують також думки щодо доповнення цих методів показниками кредитоспроможності та платоспроможності, левериджу у майновій структурі капіталу⁴. Існують спроби розробити комплексний інтегральний показник

¹ Костирко Л.А. Фінансовий механізм сталого розвитку підприємств : стратегічні орієнтири, системи забезпечення, адаптація: монографія. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2012. 474 с.

² Семенов Г. А. Оптимізація структури капіталу підприємства. *Держава та регіони*. 2010. № 4. С. 164-169.

³ Терещенко О. О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання. К. : КНЕУ, 2003. 554 с.

⁴ Квасницька Р. С. Інструментарій та методи оптимізації цільової структури капіталу підприємства. *Економіст*. 2005. № 5. С. 73-75.

структури цільового капіталу з урахуванням галузі підприємства¹. Найбільш раціональним підходом до досягнення оптимального співвідношення структурних елементів капіталу підприємства може бути метод, який базується на одночасному максимізації зростання прибутковості власного капіталу та рівня фінансової стійкості.

Отже, завданням успішного розвитку підприємств виступає якісне управління їх капіталом. При цьому обґрунтування його оптимальної величини відповідно до обсягу, структури і змісту виробничої діяльності, вибір раціонального способу його нарощування, урахування вартості і ризиків забезпечує стійкий розвиток підприємства. Ефективність управління капіталом значною мірою залежить від вибору методів та методичних підходів до оптимізації та формуванні структури капіталу. Найбільш раціональним щодо досягнення оптимального співвідношення структурних елементів капіталу підприємства може бути метод, в основі якого відбувається одночасна максимізація зростання рентабельності власного капіталу і рівня фінансової стійкості. Мають бути конкретизовані послідовні кроки формування оптимальної структури капіталу за критерієм забезпечення фінансової стійкості підприємства, прогнозованої рентабельності власного капіталу.

1.15 Соціальне підприємництво як інституція ухилення від сплати податків

Серед елементів соціально-економічної інфраструктури 21 століття важливе місце займає соціальне підприємництво, яке стрімко розвивається у багатьох галузях, різних формах. Як нове для України явище має власні фундаментальні протиріччя, які пов'язані з одночасним поєднанням:

1. підприємницької ініціативи та головної мети діяльності через отримання прибутку;

2. соціальності у її різних формах.

Якщо отримання прибутку не викликає заперечень та пов'язане з встановленням об'єктивної її норми під впливом зовнішніх та внутрішніх, то соціальність – дискусійне питання, адже традиційним суб'єктом надання та гарантування саме соціальних благ є держава.

Моделі з державою як активного економічного суб'єкту базуються на змішаному типу систем, а також неолібералізмі, кейнсіанських ідей, інституціоналізмі і почали активно застосовуватися урядами країн першої 50-ки економічного розвитку в I половині XX століття. Таким чином тривалий час формувався базис національних моделей, з власними характерними ознаками, формальними та неформальними інституціями, визначеними функціями держави та підходами до податків як основного джерела соціальних благ.

Якщо на початку XX ст. держава, як новий економічний суб'єкт, почала забезпечувати мінімізацію недоліків "невидимої руки" Адам Сміта, то XXI століття – це додаткове регулювання економіки непрямыми методами, але

¹ Івко А.В. Комплексний показник оптимальної цільової структури капіталу підприємства *Європейський вектор економічного розвитку*. 2011. № 2 (11). С. 105-110.

водночас запровадження екологічних податків, внесків соціального страхування, державно-приватні партнерства, залучення приватного бізнесового та підприємницького сектору до вирішення суспільних задач серед країн першої "двадцятки".

Формування системи соціально-економічних відносин в Україні відбувалося в мінливих умовах первісного накопичення капіталу, приватизації та формування нової підприємницької психології, яка склалася в країнах Європи та ускладнювалася в межах різних моделей поведінки. Зазнала змін і політики держави як суб'єкта, вплив якого зменшувався в різних сферах, зокрема і соціальній та особливо податковій, адже поєднує державу, підприємця, соціальну сферу через систему формальних та неформальних інституцій.

Тому для характеристики такої нової для України соціально-економічної інституції як "соціальне підприємництво" доцільно застосовувати:

- податковий аспект, адже прямо чи опосередковано суб'єкти функціонування пов'язані з податковим статусом, податками та бюджетними відносинами як механізмом взаємодії держави з економічними суб'єктами;
- соціально-економічний аспект - формування та розвитку національної моделі "homo economicus".

На початку появи національної моделі підприємництва "homo economicus" формувалася і податкова система, принципи функціонування якої об'єднували підприємництво, податки та соціальну складові через:

- стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції;
- стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності - введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;
- обов'язковість - впровадження норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на підставі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, та встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;
- рівнозначність і пропорційність - справляння податків з юридичних осіб здійснюються у певній частці від отриманого прибутку і забезпечення сплати рівних податків і зборів (обов'язкових платежів) на рівні прибутку і пропорційно більших податків і зборів (обов'язкових платежів) - на більші доходи;
- рівність, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації - забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);
- соціальна справедливність - забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обгрунтованого неоподатковуваного мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи;
- стабільність - забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів) і їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;
- економічна обгрунтованість - встановлення податків і зборів (обов'язкових

платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами;

- рівномірність сплати - встановлення строків сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат;

- компетенція - встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових платежів), а також пільг їх платникам здійснюються відповідно до законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними, міськими радами;

- єдиний підхід - забезпечення єдиного підходу до розробки податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку і збору (обов'язкового платежу), об'єкта оподаткування, джерела сплати податку і збору (обов'язкового платежу), податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), строків та порядку сплати податку, підстав для надання податкових пільг;

- доступність - забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів (обов'язкових платежів).

Складні процеси формування податкової довіри 2000-х років призвели до зміни податкової політики та відповідних принципів, їх соціальної направленості:

- загальність оподаткування - кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені законами з питань митної справи податки та збори, платником яких вона є;

- рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації - забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;

- невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства;

- презумпція правомірності рішень платника податку в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

- фінансова достатність - встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;

- соціальна справедливість - установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків;

- економічність оподаткування - установлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування;

- нейтральність оподаткування - установлення податків та зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків;

- стабільність - зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть

вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року;

- рівномірність та зручність сплати - установлення строків сплати податків та зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками;

- єдиний підхід до встановлення податків та зборів - визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку.

Соціальну справедливість прив'язали до певної віртуальної платоспроможності платників податків замінивши більш дієвий та практичний механізм прожиткового мінімуму, неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Чіткого механізму визначення платоспроможності не обґрунтовано, заміна диференційованого оподаткування нерівномірно розподілила податкове навантаження серед домогосподарств.

Майнове розшарування, занепад бюджетної сфери, несплата податків призвели до зміни соціальної логіки держави, уникнення виконання значної частки соціальних благ, збільшення платних соціальних послуг.

Соціальна складова завжди була прерогативою державних органів і не метою моделі "homo economicus", яка формується в Україні. Натомість маємо виокремлення нової групи суб'єктів господарювання, які:

1. сплачують податкові платежі до бюджетів різних рівнів для делегування обов'язків по фінансуванню соціальної сфери

2. приймають участь у соціальних, суспільних проектах, компенсуючи відсутність держави у вирішенні окремих питань.

Соціально відповідальна дія – це не обов'язок, а радше добровільна самосвідома дія, яка сприймається з нерозумінням окремих верств суспільства в Україні, вважається непродуктивною, нерациональною, неефективною з точки зору національної моделі "homo economicus", з характерними для неї ознаками часів Адама Сміта, Давіда Рікарда.

Маємо проблему одночасного поєднання "homo economicus" та декількох цілей різного характеру – політичних, соціальних, екологічних, з відсутністю дієвих інструментів їх досягнення:

1. скорочення дефіциту бюджетів;
2. зменшення тіньової економіки;
3. підвищення соціальних стандартів;
4. зменшення ролі держави в регулюванні економіки;
5. формування середнього класу.

Задеклароване "лібертаріанство" діючого уряду, при вирішенні даних задач – це посилення приватного та відхід від суспільного, визначення держави як головного "ворога" економічної системи, ступору економічних реформ, неефективного власника в порівнянні з підприємцями та логікою поведінки представників моделі "homo economicus".

Натомість маємо появу соціального підприємництва, соціально орієнтованого підприємця – нової моделі поведінки суб'єктів господарювання загалом та "малого" бізнесу зокрема, яка переважно відповідає вже моделі дій "homo sociologicus", яка передбачає:

- максимальну комунікацію, нову самосвідомість, філософію буття, зокрема у питаннях нарахування та сплати обов'язкових податкових платежів,
- свідоме витрачання додаткових фінансових ресурсів після сплати податків, зборів, єдиного соціального внеску.

Перехід до нової моделі поведінки відбувається об'єктивно, під впливом різних факторів ендого та екзогенного характеру, з національними особливостями і торкається податкових взаємовідносин.

Політика зменшення функцій держави як економічного суб'єкта та паралельна поява соціального підприємництва, меценатства, волонтерства, нівелює недоліки національної економічної моделі, прискорює перехід до моделі "homo sociologicus", адже потенційно забезпечує зменшення розмірів "тіньової" економіки, підвищення податкових надходжень для фінансування соціальних потреб, формування позитивного ставлення до держави як суб'єкту економічних відносин, партнера у діяльності.

Через механізм податків відбувається поєднання соціального та економічного, який застосовується широким колом підприємств та організацій, які умовно можна поділити на дві основні групи:

1. Неприбуткові організації:
 - Благодійні організації з пожертв суспільства;
 - Благодійні організації з пожертв церкви;
 - Благодійні організації засновані заможними родинами;
 - Волонтерські організації;
 - Неприбуткові організації та фонди, які спрямовані на фінансування новаторства екологічного, соціального, освітянського характеру.
2. Прибуткові організації:
 - звичайні комерційні суб'єкти підприємницької діяльності, але соціально орієнтовані на власний розсуд (працівники інваліди, безхатьки тощо);
 - підприємства, що використовують найманих працівників з вадами здоров'я, безробітні тощо;
 - підприємства які користуються податковими пільгами, адже у складі персоналу є інваліди і люди з обмеженими можливостями;
 - підприємства, які частину прибутку після оподаткування спрямовують на суспільні та індивідуальні проекти, прохання в межах власної діяльності, застосування податкових пільг.

Слід визнати, що моральність, жертвовність та безкорисність є основними неформальними інституціями в соціальних діях, а світова практика виокремила неприбуткові організації як форму практичного впровадження соціальної мотивації окремих індивідів.

Однак криза моральності ускладнює швидкий перехід між моделями, а егоїзм та спокуса зміни паритету між вигодою та соціальним благом часто-густо спричиняє прояв саме економічної раціональності. Так кризові явища, пов'язані з поширенням вірусу початку 2020 року, демонструють все ж переважання економічної логіки представників саме моделі "homo economicus" – продаж масок захисту з величезною рентабельністю, різке та не природне підвищення вартості квитків на авіаперевезення при максимальному падінні цін на нафту газ, ціни на продукти тощо. Натомість соціальне підприємництво країн першої тридцятки в період боротьби з вірусом свідчить про значну кількість суб'єктів вже моделі

"homo socioeconomicus".

Окрім повільної трансформації національної моделі "homo economicus" поширилися і податкові правопорушення вже серед неприбуткових організацій, а соціальне підприємництво стає елементом протизаконних схем та елементом тіньової економіки, максимальний внутрішній економічний егоїзм маскується показовою моральністю через публічні канали передачі інформації.

За інформацією служби фінансового моніторингу, найбільш розповсюдженими ознаками ризику використання неприбуткових організацій в сфері податків є:

- введення в оману, створення фіктивних НПО;
- подрібнення фінансових операцій здійснених за участю НПО;
- проведення фінансових операцій за участю НПО без належного пояснення суті таких операцій;
- переказ коштів НПО на користь юридичних осіб, діяльність яких немає спільних інтересів;
- придбання товарів подвійного призначення;
- проведення НПО діяльності на територіях, які є прилеглими до здійснення військових дій;
- переказ коштів на користь осіб, пов'язаних з НПО;
- витрачання коштів НПО без формування відповідної звітності про їх використання;
- для відкриття банківських рахунків НПО використовуються треті особи, які діють за дорученням;
- витрати НПО не відповідають задекларованим напрямкам діяльності;
- причетність осіб, які пов'язані із вчиненням злочинів, до діяльності НПО;
- фіктивна діяльність НПО.

Ризики виникають і в інших країнах світу, про що звітує FATF (група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей), а за кордоном в більшості випадків ризикованість неприбуткових організацій пов'язана з можливістю фінансування тероризму, натомість в Україні – це ще одна схема ухилення від сплати податків на основі використання ідей соціально спрямованого підприємництва для кримінальних цілей.

Поява таких суб'єктів соціально-економічної інфраструктури, є свідченням паралельної наявності двох нових для економічної системи національних моделей - "homo economicus" та "homo sociologicus", їх тісної взаємозалежності та швидкої трансформації під впливом насамперед соціальної та економічної філософії країн Європи, міграційних процесів, розвитку громадянського суспільства.

Стан сплати податків є відображенням не лише низького рівня довіри, але й здатності до консенсусу, прийняття умовних договірних відносин між суб'єктами різної економічної поведінки. Явище соціального підприємництва є виключенням, а не наслідком системних дій, адже є занадто ірраціональним для розвитку національної моделі економічної поведінки.

Сучасне поєднання підприємництва та бізнесу соціальністю характерне для 19 століття, пов'язані з проявом моральності та меценатства виключно обмеженою кількістю суб'єктів господарювання, використання власних коштів

для суспільно значимих проєктів. Меценатство того часу – це прояв ірраціональності та протилежність базису моделі "homo economicus" і як соціально-економічне явище не здобуло широкого поширення за певним винятком, зокрема Терещенки, Симиренки, Євген Чикаленко тощо. Соціальне або суспільне стало прерогативою нового суб'єкту економічного кругообігу – держави, який не лише акумулював соціальні обов'язки, але і змінив рівень взаємовідносин зокрема інструмент державної політики податки.

Натомість маємо відверто слабкі інституційні механізми держави, виключне декларування соціальних стандартів, соціального захисту та еволюційну поступову зміну мотивації підприємця, формування раціональності в сплаті обов'язкових платежів свідчить про:

- поступовий відхід від моделі "homo economicus";
- розширення не лише кількості суб'єктів соціального підприємництва, соціально орієнтованого бізнесу загалом.

Підприємці та бізнес частково нівелюють недофінансування соціальні функції держави та нерозвиненість суспільних інституцій. Однак проблема поєднання моральності та максимальної економічної раціональності залишається невирішеною, створює прецеденти використання статусу "неприбуткових організацій" для ухилення від сплати: загальнодержавних податків; місцевих податків; єдиного соціального внеску.

Кризові явища кінця 2013 року, вплив військової агресії кардинально змінили економічну логіку багатьох представників підприємців та бізнесу під впливом агресії але і водночас спричинив використання неприбуткових організацій для традиційної комерційної діяльності, що підриває таку неформальну інституцію як податкова довіра.

Формування її здійснюється протягом тривалого часу, паралельно з трансформацією моделей економічної поведінки. В Україні Фактично відбувається поява нових підприємців та одночасний перехід суб'єктів підприємництва та бізнесу між різними моделями поведінки:

- до "homo economicus";
- від "homo economicus" до "homo sociologicus";
- від "homo sociologicus" до "homo socioeconomicus";
- від "homo socioeconomicus" далі.

1.16 Організаційно-економічні засади розвитку механізму функціонування індустріальних парків як елементу інвестиційної платформи України

Територіальний потенціал країни визначається варіативністю за параметрами, зокрема, потенціалом, привабливістю, характером розподілу ресурсів тощо. Нераціональність використання окремих територій та неефективне управління їхніми соціально-економічними процесами призвели до їхньої неефективності і, загалом, простоїв. Зважаючи на взаємозв'язок, як економічних, соціальних, так і логістичних процесів між територіями країни, окремі з них залишаються соціально-економічно втраченими, що порушує цілісність та безперервність протікання процесів, і не тільки інвестиційних, а загалом стримує

розвиток за всіма видами економічної діяльності.

Як результат питання відновлення соціально-економічного функціонування та ділових взаємозв'язків на всій площі країни є пріоритетним завданням для розвитку інвестиційної привабливості України. Крім того, врахуємо те, що окремим територіям притаманні власні особливості розвитку, з характерними перевагами та недоліками, тому в процесі відновлення їхнього повноцінного функціонування доцільно визначені аспекти враховувати для отримання ефекту з найменшими витратами.

Так, у межах доступної інформації розглянемо сучасний стан діяльності на прикладі окремих типів спеціальних економічних зон СЕЗ (ВЕЗ), які, як за досвідом України, так і за міжнародним досвідом, мають суттєвий вплив на зростання економіки та її інноваційного перетворення на рівні окремих територій. Організація та діяльність окремих типів СЕЗ згідно з законодавством України регулюється відповідними законами^{1,2}.

Діючі стратегії регіонального розвитку передбачають якісний розвиток їх інвестиційного потенціалу, однак брак коштів на їх виконання затримує реалізацію програм, затверджених в регіонах. Позитивний результат, наприклад, дають ініціативи місцевих органів влади, направлені знизу нагору, щодо залучення інвестицій по територіальному типу шляхом встановлення спеціального пільгового режиму для залучення інвестицій.

Політика сприяння створенню індустриальних парків (далі – ІП) як елемента інвестиційної платформи держави з метою активізації надходжень іноземних інвестицій та збільшення їх обсягів, проголошувалася урядом в межах довгострокових стратегічних документів^{3,4}. В результаті ІП в Україні почали створюватися на базі вже діючих підприємств ще до затвердження законодавчих документів з цього напрямку. Таким чином, розвиток соціально-економічних процесів у форматі ІП випереджав впровадження відповідного нормативно-правового забезпечення їхнього функціонування, що не сприяло їхній державній підтримці. Зведені дані щодо всіх ІП, створених в Україні станом на 01.01.2019, наведено на офіційному сайті МЕРТ⁵.

Так, у 2000 році створено ІП КП “Білоцерківський вантажний авіаційний комплекс”, у 2002 – приватний ІП “Малинівка”, який функціонує з 2002 року в смт. Малинівка Чугуївського району Харківської області, ІП “ПАТРІОТ”,

¹ Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон : Закон України від 13.10.1992 р. № 2673-ХІІ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-12>.

² Про Концепцію створення спеціальних (вільних) економічних зон в Україні : Постановою Кабінету Міністрів України від 14.03.1994 р. № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-94-%D0%BF>.

³ Про Державний бюджет України на 2017 рік. Закон України № 1801-VIII від 21.12.2016 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T161801.html.

⁴ Про першочергові заходи щодо реалізації : Послання Президента України до Верховної Ради України “Україна: поступ у ХХІ сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки” : Указ Президента от 23.02.2000 № 276/2000. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U276_00.html.

⁵ Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі. URL: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>.

створений у м. Суми у 2008 році, ІП “Чексил”, що діє з 2010 року на території підприємства ПрАТ “Камвольно-суконна компанія “Чексил” в м. Чернігів з 2010 року. Також з 2011 року функціонує промисловий парк на базі підприємства “Запоріжкран” у м. Запоріжжі, створений за допомогою фінської компанії¹.

Очікувана “Концепція створення індустріальних (промислових) парків”, схвалена урядом у 2006 році, передбачала використання неперспективних підприємств, бажано з розвинутою інфраструктурою, для розміщення ІП, які в подальшому виступають як “точки регіонального зростання”¹. Тобто, за положеннями стратегічного документу нежиттєздатнім структурам надавався другий шанс за рахунок реінжинірингу бізнес-процесів. При цьому, основні етапи створення та розвитку ІП зводилися до таких, що подано в таблиці 1.

Таблиця 1 – Узагальнення етапів створення та розвитку індустріальних парків України²

Номер етапу	Період етапу	Суть етапу
I етап	2006–2007 роки	відводився на розробку нормативно-правової бази з питань створення та функціонування індустріальних (промислових) парків
II етап	2008–2010 роки	на реалізацію пілотних проєктів, формування системи управління та моніторингу результатів діяльності індустріальних (промислових) парків
III етап	починаючи з 2009 року	узагальнення результатів організації, переваг системи управління та механізму функціонування індустріальних (промислових) парків тощо

Таким чином, створення нормативно-правового забезпечення функціонування ІП, моніторингу та контролю діяльності, аналізу й оцінювання результатів розтяглося у часі – тому більшість питань залишалися не вирішеними, а окремі з них з часом втрачали актуальність. Загалом, загальну картину розвитку ІП досить складно було представити.. Однак, ЗУ “Про індустріальні парки” було затверджено лише у 2012 році², яким визначалися їх параметри (рис. 1).

Таким чином, державна підтримка забезпечує підготовку земельних ділянок з підведеними комунікаціями, що прискорює початок виробничого процесу. Однак, державна підтримка надається ініціаторам створення, керуючим компаніям та учасникам ІП лише за умов включення ІП до Реєстру ІП, при цьому на час включення на його території не повинно бути майнового комплексу, який дає змогу здійснювати виробництво продукції³, що значно ускладнює отримання пільг та потребує додаткових фінансових зусиль для її отримання.

Однак, наявність майнового комплексу, на наш погляд, могла б надати ресурсні переваги суб’єкту господарювання за рахунок мінімізації витрат на

¹ Про схвалення Концепції створення індустріальних (промислових) парків : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.08.2006 р. № 447-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/447-2006-%D1%80>.

² Про індустріальні парки : Закон України від 21.06.2012 р. № 5018-VI. URL: zakon.rada.gov.ua/go/5018-17.

³ Інформація про індустріальні (промислові) парки, включені до Реєстру індустріальних (промислових) парків. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=b7c98e95-35ef-4e4b-a612-88a0404ac6d2&title=InformatsiiaProIndustrialni-promislovi-Parki-VkliucheniDoRestruIndustriialnikh-promislovikh-Parkiv>.

облаштування. Крім того, процедура звільнення від оподаткування митом товарів для ІП є достатньо складною та довготривалою, що стримує її застосування, витрачання вивільнених коштів також жорстко регламентується Митним кодексом України. Тому питання доступності державних послуг, зокрема, підтримки у формі пільг, залишається проблемним та як ніколи – актуальним для розвитку діяльності суб'єктів господарювання та активізації інвестиційних процесів.

Суть ІП: визначена ініціатором створення індустріального парку відповідно до містобудівної документації облаштована відповідною інфраструктурою територія, у межах якої учасники індустріального парку можуть здійснювати господарську діяльність у сфері переробної промисловості, а також науково-дослідну діяльність, діяльність у сфері інформації і телекомунікацій на умовах, визначених цим Законом та договором про здійснення господарської діяльності у межах індустріального парку

Суб'єкти ІП:

- 1) ініціатори створення (місцеві органи, приватні особи, інші суб'єкти), чій ідеї відображено у концепції ІП;
- 2) керуючі компанії, які забезпечують облаштування ІП, здійснюють пошук інвесторів тощо;
- 3) учасники ІП, суб'єкти, що здійснюють операційну діяльність в межах функціонування ІП; інвестори, якими виступають суб'єкти, що інвестують на різних умовах кошти в облаштування ІП

Термін ІП: ≥ 30 р.

Площа ІП: [15 га;
700 га]

Мета ІП: забезпечення економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності територій, активізації інвестиційної діяльності, створення нових робочих місць, розвитку сучасної виробничої та ринкової інфраструктури

Пільги для керуючих компаній та ініціаторів створення: безвідсоткові кредити (позики), цільове фінансування на безповоротній основі; у разі будівництва об'єктів у межах індустріальних парків до пайової участі у розвитку інфраструктури населеного пункту не залучаються ініціатори створення - суб'єкти господарювання та керуючі компанії індустріальних парків, учасники індустріальних парків; звільнення від оподаткування митом устаткування, обладнання та комплектувальних виробів до них, матеріалів для ІП, що не виробляються в Україні та не є підкацизними товарами

Рисунок 1– Параметри індустріальних парків України

Джерело: побудовано авторами на підставі¹

Також, ЗУ “Про індустріальні парки” передбачено, що керуюча компанія зобов'язана звітувати щокварталу ініціатору створення та уповноваженому державному органу про стан та результати функціонування ІП. При цьому зазначено, що уповноважений державний орган здійснює моніторинг функціонування ІП¹. Поряд з цим, на теперішній час на законодавчому рівні не

¹ Про індустріальні парки : Закон України від 21.06.2012 р. № 5018-VI. URL: zakon.rada.gov.ua/go/5018-17.

затверджено порядок проведення моніторингу ступеню досягнення цілей, виконання поставлених завдань за результатами кожного етапу діяльності ІП, визначеному їхніми концепціями. В широкому доступі відсутні статистичні дані щодо результатів діяльності створених ІП, хоча обов'язковість такої процедури могла б сприяти постійному контролю на кожному етапі створення та функціонування ІП, мінімізації супутніх ризиків, прийняття відповідних рішень за результатами.

Формування законодавчої бази сприяло підвищенню активності створення ІП в Україні, однак процес їх створення та реєстрації характеризується нерівномірною динамікою, що представлено на рисунку 2.

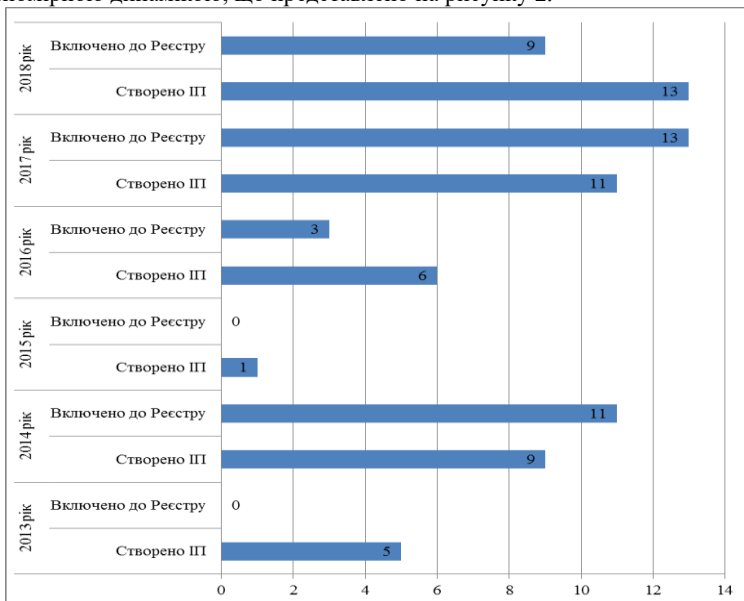

Рисунок 2– Динаміка кількості створених та зареєстрованих індустриальних парків в Україні станом на 01.01.2019 р.

Джерело: узагальнено авторами¹

При тому, що за 2000–2011 роки створено 5 ІП, вже станом на 01.01.2019 р. їх кількість становить 50, при цьому зареєстровано лише 36. Таким чином, виявлено наявний часовий розрив між формуванням та реєстрацією ІП, активністю їх створення.

Наголошуємо на тому, що принцип прозорості повинен застосовуватися до висвітлення всіх питань та процесів функціонування, які стосуються інвестування та соціально-економічного розвитку територій для досягнення максимальної

¹ Інформація про індустриальні (промислові) парки, включені до Реєстру індустриальних (промислових) парків. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=b7c98e95-35ef-4e4b-a612-88a0404ac6d2&title=InformatsiiaProIndustrialni-promislovi-Parki-VkliucheniDoRestruIndustrialnikh-promislovikh-Parkiv>.

доступності отриманих результатів для суспільства та потенціальних учасників процесів.

На теперішній час формування та реалізація державної інвестиційної політики щодо створення і функціонування ІП забезпечується Мінекономрозвитку. Так, згідно з даними МЕРТ, у 2013 році створено 5 ІП, у 2014 році – 9, у 2015 році – 1, у 2016 році – 6, у 2017 році – 11 та у 2018 році – 13, і з урахуванням п'яти ІП, створених протягом 2000–2011 років, та ліквідації ІП “Центральний” (рішення ініціатора від 09.08.2018 р.), створеного у 2014 році, станом на 01.01.2019 р. в Україні створено 50 ІП¹ (рис. 2). Тобто, організаційна активність зростає по 2014 рік, враховуючи кризові явища в країні, призупиняється у 2015 році та знов активізується у 2016–2018 роках, що пояснюється значною роллю ІП, яке визначено урядом у Про Стратегії сталого розвитку “Україна-2020”.

Включення до Реєстру індустріальних (промислових) парків, яке є обов'язковою умовою для отримання державної підтримки, почало відбуватися лише з 2014 року, що є наслідком закріплення на законодавчому рівні додаткових джерел фінансування ІП. В розрізі років кількості включених до Реєстру ІП становить: у 2014 році – 11, 2016 році – 3, 2017 році 13 та у 2018 році – 9, і станом на 01.01.2019 включено до Реєстру 36 ІП, що становить 72 % від загальної кількості ІП^{1,2}.

Проведеним аналізом доступної інформації на офіційному сайті МЕРТ про ІП, що наводиться станом на 01.01.2019 р., можна відстежити деякі невідповідності. Так, в окремих випадках зазначається про наявність зареєстрованих учасників ІП, однак значення розмірів загальної площі та площі, вільної в межах парку, тотожні, хоча можна припустити, що вільна площа повинна бути меншою від загальної на розмір ділянки, зайнятої учасниками. Наприклад, за даними МЕРТ в ІП “Павлоград” зареєстровано 3 учасника, однак, загальна та вільна площа в межах парку становить 250,0 га та 250,0 га відповідно. Також, зазначається про відсутність учасників у ІП “Соломоново”, однак, за офіційними даними¹ загальна площа становить 66,2 га, а вільна площа – 41,0 га, тобто менша на 25,2 га. Роз'яснення з цього приводу відсутні, тому за наданими даними неможливо встановити походження цієї різниці.

Враховуючи певний термін функціонування ІП, відносно активність дій щодо організації новостворених ІП в певні роки, проаналізуємо деякі аспекти етапів організації ІП, включених до Реєстру. Зазначене питання є вагомим в наслідок того, що включені ІП в Реєстр отримують державну підтримку, цільове спрямування та ефективне використання коштів якої залишається пріоритетним питанням функціонування та розвитку ІП.

Так, встановлено, що від дати прийняття рішення про створення зазначених ІП, затвердження їх концепцій до дати включення їх до Реєстру в основному

¹ Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі. URL: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>.

² Інформація про індустріальні (промислові) парки, включені до Реєстру індустріальних (промислових) парків. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=b7c98e95-35ef-4e4b-a612-88a0404ac6d2&title=InformatsiiaProIndustrialni-promislovi-Parki-VkliucheniDoRestruIndustriialnikh-promislovikh-Parkiv>.

проходить від трьох місяців (ІП “Долина”) до року (ІП “Соломоново”, ІП “Свема”)¹, як виключення – ІП “BIONIC HiLL” (один рік десять місяців).

При цьому, на законодавчому рівні зазначено, що ініціатор створення після прийняття рішення протягом 3 календарних днів може надати уповноваженому органу заяву про включення до Реєстру разом із наступними документами: рішенням ініціатора про створення ІП, його концепцією, виписки з Державного земельного кадастру щодо земельної ділянки та правовстановлюючих документів на розташовані на ній об’єкти нерухомого майна; також, при наявності, вказується найменування керуючої компанії та учасників². Термін розгляду заяви та визначення відповідного рішення – +30 календарних днів із дня отримання заяви.

Вважаємо, що перед прийняттям та затвердженням рішення про створення ІП та його концепції ініціатором створення вже проведена певна підготовча робота. Крім того, документи, які необхідно додавати до заяви про включення ІП до Реєстру, наприклад, щодо земельної ділянки та майнових об’єктів, розташованих на його території, вже підготовлені, і при необхідності реально вклястися у встановлені строки щодо подання документів для внесення ІП до реєстру.

Тому наявне затягування часу не є обґрунтованим, оскільки стримує реалізацію можливості отримання державної допомоги. Проте, такий часовий розрив може бути пояснений небажанням учасників ІП звітувати й підлягати державному контролю за рахунок того, що небажані аспекти контролю переважають над вигодами від державної підтримки.

Після включення до Реєстру період вибору керуючої компанії та отримання нею відповідного статусу становить від трьох місяців (“ІП “Славути”, ІП “Соломоново”) до 2,5 років (“Перший український індустриальний парк”), а для деяких ІП (“BIONIC HiLL”, “Кривбас”) станом на 01.01.2019 р., тобто майже через чотири з половиною років після включення їх до Реєстру, так і не зареєстровано керуючої компанії.

При цьому підставою для укладання договору про формування ІП між ініціатором та керуючою компанією вже є офіційно оформлене рішення. На подачу заявок на конкурс надається 30-денний термін, ще 30 днів – на розгляд заявок, та протягом 10 днів після розгляду комісією визначається переможець, з яким ініціатор укладає договір, після підписання якого він набуває статусу керуючої компанії¹.

На наш погляд, випадки, коли від дати прийняття рішення про створення ІП, затвердження його Концепції до дати включення до Реєстру проходить тривалий термін (до року), достатньо довго (більше чотирьох років) не укладено договір із керуючою компанією, можуть свідчити про формальний підхід ініціаторів до вказаного питання, невисокий рівень підготовки документів та бюрократичні перешкоди.

¹ Про затвердження Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів : Закон України від 22.05.1996 № 549. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-96-%D0%BF>.

² Про індустриальні парки : Закон України від 21.06.2012 р. № 5018-VI. URL: zakon.rada.gov.ua/go/5018-17.

У 2017 році значно скоротився термін, що пройшов від дати створення ІП до включення до Реєстру, який складав в основному до двох місяців, лише ІП “Вінницький кластер холодильного машинобудування” знадобилося для цього трохи більше року. Також, для отримання статусу керуючої компанії необхідно було від 1 місяця до 1,5 року, при цьому, у 7 із 13 ІП (54% від загальної кількості включених до Реєстру ІП у 2017 році), керуюча компанія відсутня. У 2018 році ІП було включення до Реєстру від місяця до чотирьох від дати створення, однак, керуючі компанії не зареєстровано в жодному ІП, хоча в деяких випадках пройшло трохи менше двох років від дати включення до Реєстру.

Слід зазначити, що станом на 01.01.2019 рік учасники зареєстровані лише у п’яти ІП з 50, в тому числі – зі внесених до Реєстру у 2014 році – в одного (ІП “Свема”)¹, у 2017 році – у чотирьох суб’єктів: ІП “Павлоград” (3 учасники), ІП “Ланнівський” (1 учасник), ІП “Вінницький кластер холодильного обладнання” (1 учасник) та ІП “Новодністровськ” (1 учасник). У межах інших ІП станом на 01.01.2019 р. учасники – не зареєстровані при тому, що пройшло більше чотирьох років після їх реєстрації, а в окремих випадках – майже п’ять років. Так, ІП “Долина”, ІП “Славути” та ІП “Рясне-2”, внесені до Реєстру в лютому 2014 року, станом на 01.01.2019 р. за оприлюдненими даними так і не мають учасників, хоча з дати внесення до Реєстру пройшло 4 роки 11 місяців². При цьому, згідно з ЗУ „Про індустріальні парки”, підставою для їхньої ліквідації є нездійснення протягом трьох років у межах ІП господарської діяльності його учасниками³.

Отже, на цей час на законодавчому рівні не розроблено механізм визначення статусу ІП на кожному етапі за певними критеріями та порядок моніторингу ініціатора створення ІП щодо виконання прийнятих рішень та прийняттям виконавчих рішень за його результатами. В цілому, невиконання норм законодавства повинно призводити до ліквідації ІП, але відсутність такої процедури обумовлює поширення кількості формально функціонуючих ІП, діяльність та результати яких досить складно оцінити та передбачити.

Таким чином, можна стверджувати, що на теперішній час відмічається стійкий інтерес до організації ІП, однак Україна має недостатні започаткування щодо їх розвитку. Враховуючи невідповідність інфраструктури територій, що пропонуються для розбудови створених ІП, значні суми асигнувань, необхідні для їхнього облаштування, брак коштів у внутрішніх та невпевненість зовнішніх інвесторів, актуальним є залучення додаткових джерел фінансування.

Одним із напрямів активізації діяльності ІП є розвиток транскордонних ІП, що створюються та функціонують на підставі міжнародного договору. Державною програмою транскордонного виробництва на 2016–2020 роки, змістом якої передбачено “для соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів України формування транскордонних економічних кластерів,

¹Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua>.

² Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі. URL: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>.

³ Про індустріальні парки : Закон України від 21.06.2012 р. № 5018-VI. URL: zakon.rada.gov.ua/go/5018-17.

індустріальних парків і об'єднань сворегіонального співробітництва”¹.

Новий поштовх у розвитку ІП було надано положеннями прийнятої Державної стратегії 2020. Розроблено додатковий механізм державної підтримки ІП за рахунок направлення коштів Державного фонду регіонального розвитку (далі – ДФРР) на фінансування проектів створення їхньої інфраструктури за умови співфінансування з місцевими бюджетів на рівні 10 % від їх кошторисної вартості². В умовах проголошеної децентралізації ІП стають дієвим інструментом регіонального розвитку.

Так, у межах реалізації стратегій регіонального розвитку спроби по залученню коштів ДФРР для виконання робіт з облаштування ІП намагалися здійснити ініціатори створення наступних ІП:

– ІП “Долина” – регіональною комісією відібрано проект 004708-ІФ 2016-2016 “Розвиток індустріального парку «Долина» в місті Долині Івано-Франківської області”, поданий Долинською міською радою, загальною вартістю 19780,00 тис. грн, з яких за рахунок коштів ДФРР – 17 580,00 тис. грн (88,9%), місцевих бюджетів – 2100,00 тис. грн (10,6%), коштів партнерів – 100,00 тис. грн (0,4%).

– ІП “Коростень” – проект 004315-ЖТ 2016-2016 було подано на конкурс Коростеньською міською радою у 2016 році (пройшов конкурсний відбір, але не виконувався)³.

Пройшли конкурсний відбір та затверджені актами КМУ проекти таких ІП.

– ІП “Тростянець”: проект 006251-СУ 2016–2016, поданий Тростянецькою міською радою вартістю 3365,295 тис. грн, з яких коштів ДФРР – 3001,27 тис. грн (90 %), місцевих бюджетів – 364,025 тис. грн (10 %);

– ІП “Свема”, Шосткінською міською радою подано наступні проекти: проект 005694 СУ 2016–2016 – вартістю 933,586 тис. грн, з яких ДФРР – 467,586 тис. грн (50%), місцевих бюджетів – 466,00 тис. грн (50%); проект 005696-СУ 2016–2016 – вартістю 1105,74 тис. грн, з них коштів ДФРР – 993,74 тис. грн (90 %), місцевих бюджетів – 112,00 тис. грн (10%) Крім того, відхилені проекти Яворівського ІП м. Львів – 005278-ЛВ 2016–2016 та Новороздільського ІП м. Львів – 005176-ЛВ 2016–2016, на 2 етапі”⁴.

У 2018 році (табл. 2) згідно з Розпорядженням КМУ від 23.05.2018 р. № 372-р зі змінами⁵ було реалізовано проект ІП м. Новодністровськ 018804-ЧВ (Чернівецька область).

¹ Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2016–2020 роки : Постанова КМУ від 23 серпня 2016 р. № 554 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-2016-%D0%BF>.

² Про Стратегію сталого розвитку “Україна-2020” : Указ Президента України 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

³ Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі. URL: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>.

⁴ Офіційний сайт Державного фонду регіонального розвитку. URL: <http://dfr.minregion.gov.ua/>.

⁵ Про інвестиційні програми і проекти регіонального розвитку, що можуть реалізовуватися у 2018 році за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку : Розпорядження КМУ від 23.05.2018 № 372-р із змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372-2018-%D1%80>.

Загальна вартість проекту 8561,226 тис. грн, з яких за рахунок ДФРР 3980,753 тис. грн (47%), в тому числі за 2018 рік (спецфонд) 2055,311 тис. грн, з місцевих бюджетів 4580,473 тис.грн (53%), з яких з міського бюджету за 2018 рік 2029,696 тис. грн. За 2018 рік за рахунок ДФРР профінансовано 2000,00 тис. грн. Статус проекту – затверджено актом КМУ.

Слід зазначити, що в межах виконання плану заходів до реалізації стратегії розвитку регіонів на ДФРР переноситься вартість робіт по облаштуванню ІП, яку концепцією ІП передбачалося профінансувати за рахунок керуючих компаній чи інвесторів, що не було виконано у встановлені терміни, також витрати по створенню інфраструктури ІП (будівництво інженерних мереж до територій ІП тощо) та вартість робіт по створенню ІП, раніше затверджених урядом як державні цільові програми, які так і не було профінансовано. Тобто, перекладається фінансове навантаження ІП на кошти ДФРР.

Таблиця 2 – Проекти індустріальних парків, розглянуті ДФРР у 2018 році¹

Найменування	Індустріальний парк м. Новодністровськ (Чернівецька область)
Дата внесення до реєстру	13.01.2017
№, назва проекту	018804-ЧВ “Будівництво мереж водопостачання, водовідведення та зливових стоків індустріального парку м. Новодністровськ” (Чернівецька область)
Затверджено	Розпорядження КМУ від 23.05.2018 № 372-р “Про інвестиційні програми і проекти регіонального розвитку, що можуть реалізовуватися у 2018 році за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку”, із змінами
Обсяг фінансування, тис. грн	
З ДФРР	3980,753
В т. ч. за 2018 рік (спецфонд)	2055,311
З місцевих бюджетів	4580,473
в т. ч. з міського бюджету за 2018 р.	2029, 696
Кошти партнерів	–
Загалом	8561,226
Профінансовано, тис. грн.	
За рахунок коштів ДФРР	2000,00
За рахунок місцевого бюджету	н/д
Статус проекту	Затверджений актом КМУ

Таким чином, при тому, що здійснюються спроби змінити джерела фінансування витрат по організації ІП, не виконуються передбачені затвердженими документами й рішеннями терміни початку їхньої діяльності, що може вплинути на план їхнього розвитку, відповідні зміни до їх концепції не вносяться. Ініціаторами створення та уповноваженими органами не визначається ступінь досягнення цілей на кожному етапі діяльності ІП, що унеможливорює визначення чіткого статусу ІП як діючого чи формально існуючого для зовнішніх

¹ Офіційний сайт Державного фонду регіонального розвитку. URL: <http://dfrr.minregion.gov.ua/>.

спостерігачів або потенційних інвесторів.

Порівняння джерел фінансування, передбаченими згідно затверджених концепцій ІП та у проєктах ДФРР щодо проєктів ДФРР, які не були відхилені конкурсною комісією у 2016 році, полягає у наступному. Так, згідно з концепцією ІП “Долина”¹ загальна сума витрат, передбачених для облаштування ІП, становить 25 055,00 тис. грн, з яких за рахунок керуючої компанії – 18 750,00 тис. грн (75%), за рахунок державного бюджету – 6250,00 тис. грн, за рахунок міського бюджету – 55,00 тис. грн. При цьому, згідно проєкту 004708-ІФ 2016–2016 “Розвиток індустріального парку “Долина” в місті Долині Івано-Франківської області”, загальна вартість якого становить у сумі 19780,00 грн, основне фінансове навантаження перенесено на ДФРР – 17580,00 тис. грн (88,9%)².

Однак, дані щодо внесення змін у концепцію ІП “Долина” щодо зміни джерел фінансування видатків з організації ІП – відсутні.

Згідно Концепції індустріального парку “Коростень”, орієнтовна вартість фінансових ресурсів, необхідних для створення і функціонування ІП становила 9060,00 тис. грн (вартість робіт по підключенню інфраструктурних комунікацій), з яких за рахунок державного бюджету – 1359,00 тис. грн, з місцевих бюджетів – 906,00 тис. грн, основну частину складає фінансування за рахунок залучених коштів у сумі 6795,00 тис. грн (75%)¹.

При цьому проєктом 004315-ЖТ 2016–2016 “Будівництво інженерних мереж індустріального парку “Коростень” по вул. Жовтнева, 11д м. Коростень Житомирської області”, який пройшов конкурсний відбір регіональної комісії¹, передбачалося проведення робіт на загальну суму 15 987,41 тис. грн, з яких основну частину (90%) – профінансувати за рахунок коштів ДФРР.

Згідно з затвердженою концепцією ІП “Коростень”, виробництво на території ІП передбачалося запустити вже у 2014–2015 роках, однак, станом на 01.01.2019 р.¹ учасники не зареєстровані, роботи з передбачених концепцією джерел не фінансувалися. Таким чином, можна констатувати його формально існуючий статус. При цьому, на теперішній час уточнюючі зміни щодо загальних обсягів та напрямів фінансування, необхідного для організації ІП, ініціаторами створення до концепції ІП не внесено.

Згідно Концепції ІП “Тростянець”¹ для повного забезпечення його інфраструктурою необхідно близько 20 млн дол. США, очікувані джерела: державний, обласний, міський бюджет, кошти інвесторів, при цьому, навіть орієнтовний розподіл видатків за видами джерел фінансування в концепції не наведено. Згідно проєкту 006251-СУ 2016–2016, м. Тростянець, загальна вартість якого становить у сумі 3365,295 тис. грн, основне фінансове навантаження передбачено за рахунок ДФРР – 3001,27 тис. грн (90%)¹. Однак, уточнення потреби в асигнуваннях та відповідних джерел фінансування у концепції ініціаторами створення ІП не відображено.

Також, у 2017 році зареєстрований проєкт ІП “Житомир-Схід” – 013130-ЖТ

¹ Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі. URL: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>.

² Офіційний сайт Державного фонду регіонального розвитку. URL: <http://dfrr.minregion.gov.ua/>.

2017–2017, вартість проекту становить 27 000,00 тис. грн, з яких за рахунок ДФРР – 24 300,00 тис. грн (90%), з місцевих бюджетів – 2700,00 тис. грн. Проект пройшов конкурсний відбір регіональної комісії¹.

Порівняння джерел фінансування, передбаченими згідно затверджених концепцій ІІ та поданих на конкурс проектів ДФРР у 2018 році наведено в таблиці 3.

Таблиця 3 – Порівняння джерел фінансування, передбаченими згідно затверджених концепцій ІІ та у проектах ДФРР щодо проектів ДФРР, які не були відхилені конкурсною комісією у 2018 році¹,

Найменування показників/найменування ІІ	Індустріальний парк м. Новодністровськ (Чернівецька область)	
Найменування документа	Згідно Концепції	Згідно проекту ДФРР
№, назва проекту		018804-ЧВ “Будівництво мереж водопостачання, водовідведення та зливових стоків індустріального парку м. Новодністровськ” (Чернівецька область)
Обсяг фінансування, тис. грн		
Державний бюджет		-
З ДФРР		3980,753
В т. ч. за 2018 рік (спецфонд)		2055,311
З місцевих бюджетів		4580,473
в т. ч. з міського бюджету за 2018 рік		2029,696
Залучені кошти		-
Кошти партнерів	-	-
Загалом		8561,226
Статус проекту	-	Затверджений актом КМУ

Так, згідно з концепцією ІІ м. Новодністровськ (Чернівецька область) передбачалося, що потреба в фінансових ресурсах на створення й функціонування ІІ складає 32 531,00 тис. грн, в тому числі проектні та будівельні роботи з реконструкції та підведення інженерно-технічних мереж – 8840,00 тис. грн (державний та недержавні фонди); 536,00 тис. грн – місцевий бюджет та інші кошти.

Згідно проекту 018804-ЧВ (Чернівецька область), загальна вартість якого становить у сумі 8561,226 тис. грн, обсяг фінансування за рахунок коштів ДФРР складає у сумі 3980,753 тис. грн (46,5%), з місцевих бюджетів – 4580,473 тис. грн (53,5%).

На даному етапі фінансове навантаження щодо облаштування ІІ передбачене за рахунок ДФРР та коштів місцевого бюджету майже в рівній пропорції, однак відповідний розподіл в концепції ІІ не уточнено, відповідні зміни не вносилися, тому підстав для перенесення фінансового навантаження з учасників і державного бюджету на ДФРР не представлено. Внаслідок не приведення до реалій сьогодення даних щодо необхідних ресурсів для організації ІІ та джерел її отримання, досить складно відстежити фактичний стан виконання

¹ Офіційний сайт Державного фонду регіонального розвитку. URL: <http://dfrr.minregion.gov.ua/>.

затверджених концепцій та ступінь вирішення поставлених завдань.

Таким чином, станом на 01.01.2019 р. в Україні ідея розвитку ІП, які відносяться до одного з видів СЕЗ, має недостатній рівень реалізації, при тому, що є значний потенціал. Наявність розвинутої мережі активно діючих ІП може забезпечити формування базового рівня інвестиційної платформи в економіці країни – на рівні місцевих органів влади, які, як ніхто, зацікавлені в розвитку своїх територій та відчувають потреби громад.

Враховуючи те, що ІП створюються на територіях, які потребують для облаштування значних коштів, державна підтримка для ІП є дуже важливою, але не без участі безпосередніх учасників ІП також – і фінансово. Однак, отримання державної підтримки обтяжене рядом обставин, наприклад, відсутність готових комплексів, де можна одразу розпочинати виробництво, також, складною є процедура звільнення від оподаткування митом товарів для ІП, що ускладнює її застосування.

Передбачені затвердженими концепціями ІП механізми фінансування робіт з їхнього облаштування не діють, тому нові можливості для розвитку ІП надано за рахунок направлення коштів ДФРР на фінансування проєктів створення інфраструктури ІП в межах реалізації стратегій регіонального розвитку. При тому, що здійснюються спроби змінити джерела фінансування витрат по організації та облаштуванню ІП, не виконуються передбачені затвердженими рішеннями терміни початку діяльності ІП, відповідні зміни до концепцій ІП не вносяться. Таким чином, відсутня цілісна картина щодо обсягу та вартості робіт, які необхідно виконати для забезпечення функціонуванню ІП, послідовності їх виконання, що в результаті може призвести до розпорошеності коштів, в тому числі бюджетних, на виконання точкових заходів.

Процеси організації ІП відбуваються не динамічно та стримуються. В деяких випадках від дати та формування ІП, затвердження його концептуальних положень до дати включення до Реєстру проходить до одного року, до дати укладання договору з керуючою компанією – до двох років. Зазначене підтверджує формальне ставлення учасників процесу до вказаного питання, недостатньо якісну підготовку змісту документів та бюрократичні перешкоди. В межах деяких ІП при тому, що з дати першого етапу, а саме їх створення, пройшло більше трьох років, учасники є не зареєстрованими, що може бути підставою для ліквідації ІП. Поряд з цим, на законодавчому рівні не розроблено механізм визначення статусу ІП, зокрема, стану, після досягнення якого ІП ліквідується, на кожному етапі розвитку за певними критеріями та порядок моніторингу ступеню досягнення їхніх цілей за результатами кожного етапу діяльності ІП, визначеному концепцією.

Також, у вільному доступі не представлено статистичні дані показників результативності діяльності усіх створених ІП, необхідні для прийняття відповідних інвестиційних рішень.

З метою формування якісного інформаційного масиву даних щодо стану та результатів діяльності ІП у регіонах та уникнення розпорошення бюджетних коштів на несистемні заходи пропонується врахувати нижченаведені поправки.

1. На законодавчому рівні врегулювати питання щодо визначення поняття ІП та ув'язати з поняттям СЕЗ – щодо мети створення, згрупувати за східними ознаками.

2. Створити комісію у складі представників Мінекономрозвитку, місцевих органів виконавчої влади та представників громадськості та провести оцінювання діяльності ІП в кожному регіоні відповідно до затвердженої концепції за наступними критеріями: дотримання термінів етапів створення ІП в частині визначення джерел фінансування облаштування ІП та напрямів залучення їх, плану розвитку, оцінити перспективи щодо залучення учасників (за відсутністю їх) та інших критеріїв – за рішенням комісії; періодичність оцінювання – раз на 2 роки. Дані оприлюднювати щороку. Розробити порядок оцінювання та моніторингу.

2.1. Комісії за результатами проведеного оцінювання підготувати висновок щодо відповідності порядку створення ІП положенням затвердженої концепції та доцільності подальшого існування, в тому числі ІП, включених до Реєстру, в яких – більше, ніж три роки після створення не здійснюється господарська діяльність його учасниками, та рекомендувати ініціаторам створення вжити заходи щодо його ліквідації або реорганізації.

2.2. У разі прийняття комісією позитивного рішення щодо подальшого існування ІП надати пропозиції ініціатору створення в частині:

- врегулювати питання щодо внесення необхідних змін до концепції ІП з урахуванням змін, що відбулися;

- забезпечити проведення моніторингу прийнятого рішення – 1 раз на півроку; за результатами проведеного моніторингу у разі недотримання прийнятих рішень – ініціювати внесення змін до концепції;

- надавати звітність щодо виконання концепції ІП та щодо його діяльності уповноваженому органу – 1 раз на рік;

- розробити та запровадити систему оцінювання реалізації затверджених концепцій ІП, внесених до реєстру, та порядок проведення постійного моніторингу виконання рішень.

3. Враховуючи наявні проблеми з бюджетним фінансуванням, необхідним для розбудови інфраструктури ІП, потрібно здійснювати пошук інших джерел фінансування, в тому числі за рахунок державно-приватного партнерства, розвиток нових форм ІП, в тому числі транскордонних.

1.17 Features of Implementation of Environmental Policy in the Conditions of Fiscal Decentralization

The economic efficiency of providing public goods and services within the State, taking into account the potential positive consequences for environmental sustainability, depends directly on the issue, concerning the providing background – if it is centralized or decentralized. Decentralization can lead to an increase of eco-social benefits in the context of budget system levels. These general benefits may include greater discretion for legal and private entities, the possibility for their constructive participation in enhancing the transparency of fiscal eco-regulation in the State in particular, including the encouragement of local responsibility for compliance with environmental requirements when addressing imbalances.

General theoretical and methodological approaches for the interpretation of role of public goods production and financing was investigated by: Zalevs'ka-Shyshak A., Danylenko O., Kichurchak M. An important contribution to the study of

decentralization methodology was made by the works of foreign scientists: Barro R., Masgreiva R., Panizzi U., Oates W., Wright D., Rodden J., Friedman M. The works of Ukrainian scientists Varnaliy Z., Luchko A., Kolodiy S., Savchuk S., Sluhay S. are devoted to the study of theoretical and methodological foundations and to the improvement of certain aspects of decentralization in the modern conditions of society development.

Therefore, existing studies are predominantly fragmentary, without providing a coherent generalized picture of identifying the features of the decentralization process during the intensification of fiscal federalism reforms in the field of environmental protection. On the basis thereof, there are relevant generalizations of theoretical concept and practical experience of welfare states related to the scientific substantiation of the ecological decentralization consequences in the processes of eco-central benefits proportions.

Decentralization is a characteristic feature which most European unitary countries possess, and which led to the formation of a new mixed type of intergovernmental fiscal relations and combines the principles of both budget unitarianism and fiscal federalism. Decentralization is associated with the powers of decentralized departments to decide on expenditures that can be put forward locally or transferred from the central government. However, often the tax base is insufficient for local investments, so they are heavily dependent on state transfers. For example, the public sector undertakes funding appropriate programs, in particular environmental ones, for providing public goods and services. It is well-known that centralization and decentralization are two mutually supportive political processes, a combination of power concentration and its distribution to management and self-management¹. And, as a rule, the policy of centralization is expected to be regained in the short term. As long as economic centralization strengthens centralized political control, it will have strong supporters who usually call for the need of national unity, despite the existing of the most convincing rationalist economic critique. In addition, the centralization of environmental protection could provide the minimum protection for the entire population.

Varnaliy Z.S.² argues that the ratio of centralization and decentralization is not a combination of two components, where an increase in one element causes a decrease in the other. The dialectical relationship between them is complex enough. If you adhere to a certain optimum, then deviation from it in determining the importance of one element will disrupt the functioning of another. These management principles abovementioned operate in certain systems and do not exist outside. Consequently, they act as a certain unity that maintains its existence and functions through the interaction between its parts, whose properties are not reduced to the sum of the properties of individual centralization and decentralization.

It should be mentioned that the inability of project implementers to get out resources from the central government on time - due to the need for it to be approved at several levels of higher administration - delays implementation and cause significant

¹ Averyanov Y.I. *Politology. Encyclopedical dictionary*. Moscow: Moscow Commercial University, 1993. 431 pp. P. 392 (in Russian)

² Varnaliy Z.S. *Derzhavna regionalna polityka Ukrainy: osoblyvosti ta strategichni priorytety*. Monography. Kyiv, 2007. 820 pp. P. 106 (in Ukrainian)

additional costs. Central administrators can not be aware of the complex variety of factors that affect the success of projects in local communities throughout the country. In their attempting to overcome this uncertainty, they create highly centralized and standardized procedures. Therefore, it is relevant that decentralization should include special and constant requirements for both central and local officials. It is considered that decentralization will improve the government's response to the public and increase the quantity and quality of services it provides.

Consequently, the combination of centralization and decentralization in the environment is considered an ideal way of achieving balanced roles and responsibilities between government levels. The advantages and downsides of centralization and decentralization in the field of the environment are given in the Table. 1.

Table 1 - Advantages and downsides of centralization and decentralization in the field of environment

Form	Centralization	Decentralization
Ecological policy implementation	Adapted to the implementation of undifferentiated policies, such as the intensification policy in agriculture. This includes expansion of agriculture, water management on the farm, soil conservation, soil fertility, wood farming and fisheries of farmers, although a special delegation varies from province to province.	Possibility of introducing various types of policies, including environmental policy.
Energy mobilization at the local level	May cause some "sclerosis" of local initiatives. Since electricity and natural gas are virtually non-taxable, the amount of revenues from any energy except oil is low. The exception is Poland, where the rate of excise duty on electricity is 10 times higher than the average of the new members of the EU. Therefore, 10% of energy tax revenues in Poland are provided by electricity taxation ¹ .	Mobilization effects at the local level: - increasing in interest rate. At the same time, the reduction of absolute indicators of revenues from environmental taxation may turn out to be a positive dynamic. In some cases, this may be an indication of a reduction in taxation object (the volume of pollution, the scope of the damaging effects on the environment), and, accordingly, the effectiveness of tax levers of state environmental regulation; - partnership creation and social cohesion. Consequently, environmental taxes shall become a form of cooperation between the state and payers to reduce anthropogenic load on environment;
		- experience achievement and technical teams creation at the local level. In other words, it is an additional incentive to increase the investment amount in environmentally-friendly technologies, which will give the right to compensate at least partially these costs by reducing the tax liability.
Effectiveness	- more rigidity. Local governments are not well funded, but also because	More flexibility: in the decision process during environmental programs implementation; in

¹ Taxation trends in the European Union – Data for the EU Member States, Iceland and Norway / European Commission. Luxembourg : Publications office of the European Union, 2010. 430 p. P 151.

end of tables

Form	Centralization	Decentralization
	their own authority in taking decisions concerning the increase of revenues to some extent is limited due to uncertainty; - it may take more time, which in its turn reduces the role of local budgets in solving environmental problems.	ecological policy management. In theory, this allows local authorities to be reliable and effective in providing social services, as well as some aspects of local environmental management, since local governments do not have a systematic plan for integrated water resources management.
Control over the use of public funds in the field of environmental protection	- documentary audit only; -sometimes centralized management of scale saving.	- direct physical control at the local level complementary to documentary audit. For example, a special legal regime for the use of transport lands is necessary 1 or the implementation of a set of measures throughout the territory where potential natural sources of danger exist or environmentally hazardous activities are carried out and appropriate facilities are in operation2.

It should be mentioned that the current legislation does not allocate decentralization in the field of environmental protection. Therefore, we propose to consider it as a process of creating a mechanism aimed at improving the design, pace and extent of ecological decentralization, including the dissemination of information and direct involvement of municipal governments in eco-regulation process. At the same time, the system of intergovernmental fiscal relations requires constant adjustments for environmental impacts definition. This makes possible to create a guarantee that vital environmental services are provided at an acceptable level and to strengthen the financial base at the local level in resolving intergovernmental disproportions in the field of environmental protection.

According to modern views, the competence for making ecological decisions in public goods and services provision should be separated between different levels of executive power and local self-government in such a way as to achieve optimal allocation of resources within the country. The offer of public goods and services should include two criteria: first, the conformity of the goods and services production structure to preferences of economic entities and households; and secondly, ensuring the effective production of public goods and services, in particular in the field of the environment. Fiscal federalism in this sense serves, according to Oates W.³, as an optimizing system of “multilevel government” that involves the implementation of political, regulatory and, in fact, financial functions.

From the point of view of achieving a higher level of society well-being, the argument in favor of decentralizing in environmental problems resolution, while providing public goods, is that it seems possible to take into account local (collective

¹ Korneyev Y.V. *Yurydychnyi visnyk. Povitriyane y kosmichne pravo*, 2009, No. 3, pp 65-69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2009_3_17 P. 69 (in Ukrainian)

² Widodo W. Balancing Decentralization and Deconcentration: Emerging Need for Asymmetric Decentralization in the Unitary States. *Visiting Research Fellow at Graduate School of International Development (GSID)*. Nagoya University. Japan. 2009. 31p. URL: <http://www.gsid.nagoya-u.ac.jp/bpub/research/public/paper/article/174.pdf>

³ Oates W.E. Fiscal Federalism and European Union: Some Reflection. [Electronic resource] Access: <http://www.sieplib.it/sieplib/images/joomd/1398076615132.pdf>

with respect to members of the local community) interests and preferences more fully ¹.

Despite the fact that the subject of environment remains under the jurisdiction of provincial governments, the territorial community is responsible for assisting the provincial authorities in the implementation of environmental laws and regulations. From this approach standpoint, there is an objective need for additional research on the financing of public goods production aimed at increasing and implementing the environmental programs, which in its turn contributes to the country's welfare development in the field of environmental protection, strengthening the financial base of local budgets (Figure 1).

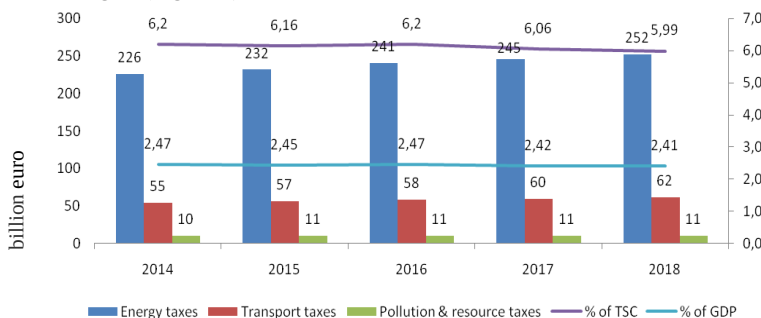

Figure 1 - Variation of the main revenue groups of resource and ecological taxation in welfare states, 2014-2018

* Source: Compiled by the author based on²

The data above show that during the analyzed period the environmental tax revenue by type in terms of GDP shows an reduced (from 2,47 % to 2,41 %, respectively). By contrast, the energy taxes has been increase from 226 to 252 billion euro respectively, transport taxes has been increase from 55 to 62 billion euro respectively, taxes on Pollution and Resources has been increase from 10 to 11 billion euro respectively. This can be explained by the fact that the environmental taxation system was not aimed at fulfilling the fiscal function and had little effect on the tendencies in revenues from environmental payments in the structure of the consolidated budget income. And that way, the knowledge of the welfare states regarding environmental taxation may be useful for Ukraine as well.

The share of environmental taxes in the budget income structure of welfare states for 2014-2018 is given in Table 2.

In general, for 2014-2018 the share of such taxes in the welfare state's income structure has an reduced from 6,36% in 2014 to 6,12% in 2018. The share of environmental taxes in total tax revenues also varied considerably in all welfare states. Thus, Latvia (10,88%), Bulgaria (9,82%), Greece (9,49%) belong to the states with the largest share of these taxes in the structure of budget income in 2018. Luxembourg has the lowest revenues (4,36%) and Iceland (3,45%) just the same. Coefficients data in

¹ Tiebout C. An Economic Theory of Fiscal Decentralization. *Public Finances: Needs, Sources and Utilization*. Princeton, New Jersey, 1961. P. 79-96.

² Environmental tax statistics. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/>

2015 for the welfare states remained unchanged.

Table 2 - The ecological taxes share in budget income structure of welfare states for 2011-2015, %

Country	2014	2015	2016	2017	2018	Deviation, 2018/2014	Rating 2018
European Union - 28 countries	6,36	6,35	6,33	6,18	6,12	-0,24	
Belgium	5,57	5,66	6,08	6,09	6,02	0,45	22
Bulgaria	9,92	10,83	10,03	9,82	9,82	-0,10	3
Denmark	8,17	8,57	8,54	8,08	8,13	-0,04	23
Estonia	8,27	8,19	8,85	8,78	8,31	0,04	7
Ireland	8,24	8,07	7,93	7,68	6,91	-1,33	17
Greece	10,3	10,46	9,83	10,29	9,49	-0,81	2
Spain	5,52	5,7	5,54	5,42	5,28	-0,24	26
France	4,45	4,73	4,91	4,97	5,12	0,67	27
Italy	8,32	7,92	8,23	7,88	7,84	-0,48	11
Cyprus	9,06	8,78	8,69	8,47	8,25	-0,81	9
Latvia	11,28	11,75	11,66	11,23	10,88	-0,40	1
Luxembourg	5,24	4,95	4,61	4,45	4,36	-0,88	30
Austria	5,59	5,51	5,61	5,71	5,43	-0,16	25
Poland	8,07	8,18	8,13	7,86	7,72	-0,35	12
Portugal	6,65	7,03	7,59	7,56	7,41	0,76	13
Romania	8,66	8,93	9,35	7,85	7,95	-0,71	10
Finland	6,62	6,65	7,05	6,9	6,92	0,30	16
Sweden	5,16	5,05	5,03	4,8	4,76	-0,40	28
Iceland	3,62	3,71	2,41	3,44	3,45	-0,17	31
Norway	5,97	6,09	6,18	5,9	5,5	-0,47	24
Switzerland	6,17	6,08	6,15	6,09	6,22	0,05	20

* Source: Compiled by the author based on¹

Conversely, the share of such taxes in total GDP of welfare states increased from 1.6% in 2010 to 4.1% in 2014 (Table 3).

Among the analyzed countries, in 2018, Iceland (1,27 %), Switzerland (1,74 %) and Ireland (1,56 %) have a smaller share of environmental taxes. Greece (3,69 %), Denmark (3,63 %) and the Latvia (3,37%) show the highest rates.

Pollution and resource taxes account for a very small portion of the environmental tax revenue. They group a variety of taxes, levied e.g. on waste, water pollution and abstraction. In many European countries, such taxes were introduced later than energy or transport taxes and only marginal values of this category of taxes are reported up to now. As yet, no taxes of this category have been levied in Germany. The Netherlands, Hungary and Estonia stand out, recording shares of pollution and resource taxes that, albeit small, are larger than in other EU Member States .

Despite the popularity of decentralization, there are problems with its measuring. This is mainly due to the lack of data in state financing statistics of the International Monetary Fund (IMF), in particular, data on traditional fiscal decentralization of environmental measures. It should be noted that the ability of local governments to

¹ Environmental tax statistics. [Electronic resource]. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/>

influence on the amount of environmental revenues is limited, for example in the case of grants (grant-in-aid) transferred directly from the state budget. As than specificity of such grants (targeted grant) is that they are given for implementation of environmental programs. It should be remembered that the assigned tasks are actually of the state ones. For practical reasons, they are transmitted to local governments on the basis of specific laws.

Table 3 - The ecological taxes share in GDP structure of welfare states for 2014-2018, %

Country	Years					Deviation, 2018/2014	Rating (2018)
	2014	2015	2016	2017	2018		
European Union - 28 countries	2,46	2,44	2,45	2,41	2,4	-0,06	
Belgium	2,54	2,55	2,69	2,72	2,7	0,16	12
Bulgaria	2,82	3,15	2,92	2,89	2,94	0,12	8
Denmark	4	3,97	3,91	3,72	3,63	-0,37	2
Estonia	2,64	2,71	2,97	2,86	2,72	0,08	12
Ireland	2,38	1,88	1,87	1,75	1,56	-0,82	28
Greece	3,71	3,81	3,77	3,97	3,69	-0,02	1
France	2,03	2,16	2,24	2,31	2,38	0,35	16
Italy	3,57	3,39	3,46	3,29	3,27	-0,3	7
Latvia	3,34	3,52	3,62	3,51	3,37	0,03	5
Luxembourg	1,97	1,84	1,7	1,68	1,71	-0,26	30
Austria	2,39	2,38	2,35	2,39	2,3	-0,09	20
Poland	2,57	2,65	2,71	2,68	2,72	0,15	9
Portugal	2,27	2,42	2,58	2,58	2,58	0,31	14
Romania	2,38	2,51	2,42	1,96	2,07	-0,31	25
Slovenia	3,86	3,88	3,87	3,73	3,52	-0,34	4
Finland	2,88	2,89	3,08	2,96	2,92	0,04	10
Sweden	2,18	2,16	2,22	2,12	2,08	-0,1	26
Iceland	1,35	1,31	1,22	1,29	1,27	-0,08	31
Switzerland	1,66	1,68	1,7	1,73	1,74	0,08	29
Turkey	3,34	3,38	3,36	3,19	2,39	-0,95	14

* Source: Compiled by the author based on ¹

The results of the study provide an opportunity to make certain summarizing conclusions that are theoretically and practically significant and associated with the scientific substantiation of the decentralization environmental consequences in the processes of proportions of eco-central benefits:

1. The study of the basic approaches to the definition of decentralization showed the lack of a single concept of its interpretation in the field of environmental protection. The analysis of decentralization definitions allowed the author to summed up her own definition in the field of environmental protection, which we propose to consider as a process of creating a mechanism aimed at improving the design, pace and extent of decentralization in the field of environmental protection, including dissemination of information and direct involvement of municipal authorities to eco-regulation process. At the same time, the system of intergovernmental fiscal relations requires ongoing

¹ Environmental tax statistics. [Electronic resource]. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/>

adjustments for environmental impacts defining. This enables the creation of guarantees assuring that vital environmental services are provided at an acceptable level and it is strengthening the local level financial framework for resolving intergovernmental disproportions in the field of environmental protection.

2. The research shows that the decentralization of power in the field of environmental protection is not a "quick fix" for governance issues in Ukraine. Of course, decentralization due to existing asymmetry of power and lack of "subordinated accountability" may prove to be ineffective.

In our view, decentralization is less effective and cost-effective if implemented before subnational governments have met their additional responsibilities. However, decentralized management can provide better results that will bring society closer to democracy with less fiscal resources.

3. It has been established that the benefits of decentralization will be achieved due to the various compensatory pressures and problems associated with the implementation of decentralized environmental protection reforms, and it is considered relevant: the systematic review of regulatory and legal standards for "parsing" the rules and responsibilities between different types and levels of government. For example, the norms of the Budget Code (Clause 7 Article 90 and Clause 13 Article 91), which are not related to environmental activities and do not directly solve environmental problems of the territorial community; it is absolutely necessary to provide gradual lifting of control over local authorities regarding the collection of environmental taxes and payments; the absence of stimulating environmental taxes (tax on disposal of certain types of products (batteries, automobile tires)), operating in European Union; the lack of stable norms for revenues to local budgets from national taxes.

Concerning the prospects for further exploration in this direction, the issue of calculating the index of ecological decentralization needs to be solved scientifically, since there is no clear justification for the economic content of the coefficient (index) of decentralization in the field of environmental protection in Ukraine.

1.18 Стратегічні засади розвитку ринку зелених облігацій в Україні та світі

Довгостроковий людський та економічний розвиток неможливий без використання природних ресурсів та стабільного клімату. В доповіді 2018 року Міжурядової групи експертів зі зміни клімату наголошено, що у людства залишилося лише 12 років, щоб зупинити стрімку зміну клімату. За тривалістю економічних циклів це є лише 2 середніх цикла, тому фінансування зеленої економіки необхідно розпочинати як можна раніше, так як всі зелені проекти мають середньо та довгострокове спрямування, і ефекти від інвестицій проявляться лише через деякий час, іноді десятиліття.¹ Вже зараз, як інвестори так і політичні діячі, все більше враховують потенційні ризики кліматичних змін для бізнесу і фінансової сфери. Країнами ЄС задекларовано, що 20% їх бюджетів буде спрямовуватись на реалізацію цілей по сталому розвитку та фінансуванню зелених інновацій. Враховуючи важливість змін клімату виникає необхідність

¹Финансы и развитие. Экономика климата. (2019) МВФ. URL: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2019/12/index.htm>

переходу до стійкої та низько вуглецевої економіки з повною модернізацією промисловості за короткий термін.¹ Багато розвинених країн вже проголосили про перехід до еколого-орієнтованих економік. Одним із способів реалізації зеленої економіки є впровадження нових інструментів на фінансових ринках, призначених для фінансування проєктів із низьким вмістом вуглецю та зелених проєктів.²

Державний та приватний сектори можуть припинити фінансувати або субсидувати галузі, які завдають шкоди навколишньому середовищу, і почати інвестувати в стійкий розвиток. Держава повинна відігравати провідну роль в просуванні та реалізації заходів бюджетно-податкової політики для обмеження зміни клімату. Для цього доцільно модернізувати податкову систему та фінансові заходи для обмеження обсягів викидів вуглецю від вугілля та інших видів палива, що забруднюють навколишнє середовище та стимулювати перехід на чисті джерела енергії та нові технології. Підтримка та розвиток зелених облігацій дозволить збільшити фінансування в зелену економіку, притягнути іноземні інвестиції та підвищити імідж держави, як соціально та еколого орієнтованої. Зараз ринок зелених облігацій швидко розвивається та має значний потенціал. Але частка емісії зелених облігацій залишається незначною, так у 2018 році зелені облігації склали лише всього 3 відсотки від глобальної емісії облігацій.³

Для ефективного впровадження ринку зелених облігацій необхідно забезпечити основні передумови:

1. Створення сприятливого середовища для випуску облігацій та надання інституційним інвесторам переваг по довгостроковому фінансуванню інвестицій. З реалізацією основних принципів: покращання бізнес-клімату, верховенства закону та інвестиційного режиму; посилення конкуренції;

2. Забезпечення стабільної, прозорої та інтегрованої політики щодо зелених інвестицій;

3. Розробка зелених рекомендацій та стандартів, на основі міжнародних;

4. Надання технічної допомоги для розробки місцевих директив по зеленим облігаціям, консультування емітентів та інвесторів зелених облігацій. Підвищення обізнаності про переваги зелених облігацій, поширення інформації про фінансування зелених проєктів урядовими органами, регуляторами, ринковими асоціаціями, рейтинговими агенціями та ін.⁴;

5. Прийняття стандартизованих вимог до звітності по зеленим облігаціям,

¹Пімоненко Т. Концептуальні засади розвитку зеленого фондового ринку в Україні. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. № 4, 2018. С.69-80

²Long-Term Macroeconomic Effects of Climate Change: A Cross-Country Analysis (October 11, 2019). Author /Editor: Matthew E. Kahn ; Kamiar Mohaddes ; Ryan N. C. Ng ; M. Hashem Pesaran ; Mehdi Raissi ; Jui-Chung Yang. IMF. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/10/11/Long-Term-Macroeconomic-Effects-of-Climate-Change-A-Cross-Country-Analysis-48691>

³Green bonds as a strategic financing method (2019) by Markus Kauppinen, Juha Penttil. Academia.edu. URL: https://www.academia.edu/39072860/Green_bonds_as_a_strategic_financing_method

⁴Eftichios Sartzetakis. Green Bonds as an instrument to finance low carbon transition (April 2019). URL https://www.researchgate.net/publication/332763487_Green_Bonds_as_an_instrument_to_finance_low_carbon_transition

перевірка розподілу коштів акредитованим зовнішнім верифікатором, оприлюднення основних показників¹;

6. Розробка механізмів координації з основними суб'єктами ринку зелених облігацій.

Використання зелених облігацій має ряд стратегічних переваг для всіх учасників на фінансовому ринку. Для підприємств-емітентів, основними перевагами є: поліпшення довгострокової позиції компанії на ринку; використання більш широкої бази інвесторів, таких як інституційні інвестори (пенсійні фонди, страхові компанії та ін.); краще визнання та підвищення репутатії бренду; забезпечення екологічних переваг; вирішення екологічних, соціальних та управлінських питань; залучення прямих інвестицій в «озеленення» коричневих секторів та діяльність із соціального впливу; забезпечення підвищення прозорості та підвітності щодо використання та управління доходами; зростання кредитного рейтингу; забезпечення додаткового джерела зеленого фінансування.²

Для інвесторів зелених облігацій основними перевагами фінансування є: збалансований рівень ризику, фінансової віддачі та екологічних вигод; краща оцінка ризиків, через прозору звітність про використання доходів від зелених облігацій; можливість диверсифікувати портфель надійним фінансовим інструментом, який оцінюється за інвестиціями понад 80% часу; охоплення різноманітних секторів.

При впровадженні ринку зелених облігацій можуть виникнути наступні проблеми:

Інституційні бар'єри В даний час однією з найбільш серйозних перешкод для розвитку зелених облігацій є неузгодженість оцінки. Необхідна розробка єдиної класифікації, яка допоможе учасникам на фінансовому ринку точно визначати екологічні показники та цільові орієнтири та відповідно знаходити цільові зелені проекти. Доцільне також удосконалення класифікації і стандартів «зеленої» облігації, як на національному так і на міжнародному рівні. Поки в ЄС застосовується бінарна класифікація (тільки «зелені» або «коричневі» облігації). У майбутньому власники активів повинні мати можливість визначати дані пов'язані зі зміною клімату їх вплив на дохідність та диверсифікацію своїх портфелів. Для того щоб зелені облігації стали основним типом інвестицій, необхідна більш диверсифікована класифікація зелених облігацій³.

Іншою важливою проблемою, яку необхідно вирішити найближчим часом при підтримці фінансування стійкого розвитку, є забезпечення прозорості та транспарентності екологічного впливу проектів «зелених» облігацій, їх

¹ Green bonds as a strategic financing method (2019) by Markus Kauppinen, Juha Penttil. Academia.edu. URL: https://www.academia.edu/39072860/Green_bonds_as_a_strategic_financing_method

² Financing Low-Carbon Transitions through Carbon Pricing and Green Bonds by Dirk Heine, Willi Semmler, Mariana Mazzucato (2019). URL: https://www.researchgate.net/publication/337807162_Financing_Low-Carbon_Transitions_through_Carbon_Pricing_and_Green_Bonds

³ Connecting the Dots Between Sustainable Finance and Financial Stability. (2019) By Evan Papageorgiou, Jochen Schmittmann, and Felix Suntheim. IMF. URL: <https://blogs.imf.org/2019/10/10/connecting-the-dots-between-sustainable-finance-and-financial-stability/>

верифікованість та вимірюваність за єдиними міжнародними стандартами. Необхідно розширювати перелік сфер та галузей застосування зелених облігацій.

Незважаючи на значне зростання в останні роки, частка ринку зелених облігацій залишається дуже незначною в порівнянні із загальним ринком облігацій. Основними причинами такої ситуації є наявність низки вузьких місць, які перешкоджають подальшому розвитку ринку зелених облігацій. В даний час основним вузьким місцем є недостатня пропозиція зелених облігацій з високими кредитними рейтингами. Це пов'язано з декількома чинниками, які включають: незначну кількість кредитоспроможних проектів, які потребують рефінансування; відсутність механізмів об'єднання для малих проектів; не напрацьовані загальноузгоджені та уніфіковані єдині стандарти для “зелених” інвестицій; труднощі у емітентів при отриманні високих кредитних рейтингів для зелених облігацій¹.

3. Зеленим облігаціям насамперед необхідні технічні механізми з моніторингу і оцінки їх використання та надходжень протягом всього життєвого циклу проекту. Багато країн, які розвиваються, не мають високого рівня програмного забезпечення та таких технічних навичок для здійснення такого моніторингу, який є важливим при забезпеченні реалізації проектів у відповідності до принципів Зелених облігацій. Нещодавне опитування про головні бар'єри для розвитку ринку зелених облігацій дослідницької групи «Зелені фінанси G20» визначило, що респонденти (до 74%) (GFSG 2016) визначають головним бар'єром відсутність знань про існуючу міжнародну практику угод із зеленими облігаціями².

4. Ринкові бар'єри. Існують три важливі ринкові бар'єри, які гальмують розвиток ринку зелених облігацій у країнах, що розвиваються: вимоги щодо випуску мінімального розміру, валюти випуску та високі транзакційні витрати, які пов'язані із випуском зелених облігацій³.

Варто зазначити, що більшість зелених проектів, що реалізуються в країнах, що розвиваються, мають невеликий розмір і не відповідають мінімальному розміру, необхідному інвесторам для транзакцій із зеленими облігаціями. Вартість окремих проектів значно нижча за мінімальний розмір, який потребують члени Ліги андеррайтерів зелених облігацій (GBULT – Green Bond Underwriters League Table) для транзакцій із зеленими облігаціями¹. Крім того, транзакційні витрати збільшуються на понесені емітентом витрати на отримання зеленого сертифікату від незалежного експерта та підготовки регулярних документів, які відображають розподіл надходжень від зелених облігацій протягом життєвого циклу проекту. Ці вимоги базуються на тому, що країни, що розвиваються, повинні випускати

¹Фролов А. Формування державної політики ринку зелених облігацій в Україні. *Фонд Держенергоефективності*. URL: http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2019_11_28/Frolov.pdf.

² Banga Josue. The green bond market: a potential source of climate finance for developing countries.(2019). *Journal of Sustainable Finance & Investment*. URL: https://www.researchgate.net/publication/326377509_The_green_bond_market_a_potential_source_of_climate_finance_for_developing_countries

³ Connecting the Dots Between Sustainable Finance and Financial Stability. (2019) By Evan Papageorgiou, Jochen Schmittmann, and Felix Suntheim. IMF. URL: <https://blogs.imf.org/2019/10/10/connecting-the-dots-between-sustainable-finance-and-financial-stability/>

свої зелені облігації у вільно конвертованих валютах, якщо вони хочуть залучити великі обсяги капіталу на міжнародному фінансовому ринку. Такий механізм фінансування, однак, збільшує валютний ризик як для кредиторів, так і для позичальників, оскільки потоки доходів від фінансування проєкту зазвичай відбувається в місцевих валютах, які іноді значно девальвують¹.

Також негативним явищем залишається коливання попиту на зелені облігації серед інвесторів, який спричинений асиметрією інформації та іноді ризикованістю реалізації проєктів та їх середньо та довгостроковим терміном. Однак, на розвинених фінансових ринках в даний час відчувається значне збільшення попиту на зелені облігації. Таким чином, ціпроблемнімісця є найбільш актуальними для країн, де не розвинені фінансові ринки та недостатнє зелене інвестування, до яких відносить і Україна².

Для подальшого зростання ринку зелених облігацій доцільне удосконалення стандартизації зелених облігацій та розвиток інфраструктури за державної підтримки зеленого фінансування. В країнах, які розвиваються, значно стримує розвиток зелених облігацій відсутність інформації та знань як у майбутніх емітентів, так і у інвесторів.

Підтримка процесів децентралізації є зараз одним із пріоритетів державної політики в Україні. Стимулювання об'єднання громад (ОТГ) дозволяє більш ефективно реалізовувати проєкти по зеленому інвестуванню, в тому числі з використанням зелених облігацій.³ Але державі необхідно підтримати ці процеси, законодавчо врегулювавши випуск, обіг та погашення зелених облігацій на місцевому рівні, розробивши систему стимулів, страхування та державної підтримки. Важливу роль в цьому процесі може зіграти Державний фонд регіонального розвитку та територіальна громада, яка буде зацікавлена в успішній реалізації екологічних проєктів. Для цього доцільно внести зміни в Бюджетний та Податковий кодекси, для стимулювання акумуляції та ефективного розподілу фінансових ресурсів на екологічні проєкти на місцевому рівні.

Таким чином, необхідно впроваджувати місцеві ринки зелених облігацій, стимулювати їх розвиток на основі підходу знизу верх, в якому місцеві органи влади будуть відігравати центральну роль. З боку держави, основна роль повинна відводитись сприянню місцевим зеленим інвестиціям та наданняю гарантій для місцевих випусків зелених облігацій. Наприклад, держава могла б покривати всі трансакційні витрати, пов'язані з випуском зелених облігацій, щоб вартість випуску зелених облігацій була порівняна з витратами на випуск звичайних облігацій. Також держава може відігравати значну роль у підвищенні обізнаності інвесторів щодо кліматичних змін, збільшенні зобов'язань політиків щодо

¹ Financing Low-Carbon Transitions through Carbon Pricing and Green Bonds by Dirk HeineWilli Semmler Mariana Mazzucato (2019). URL: https://www.researchgate.net/publication/337807162_Financing_Low-Carbon_Transitions_through_Carbon_Pricing_and_Green_Bonds

² Финансы и развитие. Экономика климата. (2019) МВФ. URL: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2019/12/index.htm>

³ Карлін М. Проблеми й перспективи використання «зелених» фінансів територіальними громадами: світовий досвід та Україна. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. № 1. С. 148-157.

протидії змінам клімату та економічних наслідків таких змін в середньо та довгостроковому періоді. Уряди більшості розвинених країн вже сприяють таким чином розвитку зелених облігацій на державному та місцевому рівні в останні роки.¹

Під час саміту групи G20 у 2016 року світові політичні лідери домовилися “підтримувати розвиток місцевих ринків зелених облігацій та сприяти міжнародному співробітництву для сприяння транскордонним інвестиціям у зелені облігації”.² Місцевим органам влади необхідно докласти зусилля щодо залучення іноземних та місцевих зелених інвесторів. Для інвесторів на місцевому рівні доцільно створити бази зелених проєктів, докласти зусилля до розвитку внутрішніх зелених інституційних інвесторів, проводити інформаційні компанії по навчанню спроможності визначати зелені активи, збільшувати прозорість екологічної звітності великих компаній, які розташовані на території місцевої громади, приймати принципи навколишнього середовища, соціального управління (ESG) при прийнятті інвестиційних рішень².

Основними базовими шляхами створення та розширення бази зелених інвесторів на місцевому рівні є: інституційна та законодавча підтримка зелених інвестицій з боку держави; створення асоціацій (або відділів при місцевих адміністраціях) по зеленому фінансуванню, які будуть допомагати збільшувати рівень обізнаності та проводити семінари по зеленим інвестиціям; заохочувати інституційних інвесторів розуміти та цікавитись екологічними показниками їх інвестиційних портфелів; здійснювати міжнародну співпрацю та координацію по нарощуванню потенціалу та пошуку іноземних інвесторів.³

Перспективним інструментом, який зараз з'явився в розвинутих країнах, є національні комітети з розвитку ринку зелених облігацій, які представляють різні зацікавлені сторони, зокрема фінансові регулятори, міністерства фінансів та банківські установи. В даний час комітети організовуються в Бразилії, Канаді, Китаї, Індії, Мексиці та Туреччині⁴. В Україні можливе створення такого комітета з представниками: Нацкомфінпослуг, НБУ, Міністерства фінансів, Державного фонду енергоефективності, банківськими установами (які здійснюють фінансування зелених проєктів, наприклад, велику увагу зеленому інвестуванню

¹Connecting the Dots Between Sustainable Finance and Financial Stability. (2019) By Evan Papageorgiou, Jochen Schmittmann, and Felix Suntheim. IMF. URL: <https://blogs.imf.org/2019/10/10/connecting-the-dots-between-sustainable-finance-and-financial-stability/>

² Long-Term Macroeconomic Effects of Climate Change: A Cross-Country Analysis (October 11, 2019). Author /Editor: Matthew E. Kahn ; Kamiar Mohaddes ; Ryan N. C. Ng ; M. Hashem Pesaran ; Mehdi Raissi ; Jui-Chung Yang. IMF. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/10/11/Long-Term-Macroeconomic-Effects-of-Climate-Change-A-Cross-Country-Analysis-48691>

³ Banga Josue. The green bond market: a potential source of climate finance for developing countries. (2019). Journal of Sustainable Finance & Investment. URL: https://www.researchgate.net/publication/326377509_The_green_bond_market_a_potential_source_of_climate_finance_for_developing_countries

⁴ Banga Josue. The green bond market: a potential source of climate finance for developing countries. (2019). Journal of Sustainable Finance & Investment. URL: https://www.researchgate.net/publication/326377509_The_green_bond_market_a_potential_source_of_climate_finance_for_developing_countries

зараз приділяє Укргазбанк), Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, Державного фонду регіонального розвитку. Глобальне співробітництво між учасниками комітету та міжнародне співробітництво дозволить ділитися ідеями та пропозиціями щодо політики та синхронізувати діяльність, отримувати синергетичні ефекти. З боку НБУ також доцільна розробка пільгового ставлення до зелених облігацій при проведенні грошового регулювання та розробки стратегії центрального банку. Наприклад формувати резерви в зелених облігаціях з високим рейтингом¹.

Зараз все більше інвесторів переходять від моделі інвестування, яка орієнтована лише на максимізацію прибутків, до моделі, яка має на меті не тільки формування прибутків, але й створює соціальні та екологічні цінності. Багато великих компаній вже усвідомили важливість стійкого соціального та екологічного розвитку. Так, компанія Apple в 2019 році розмістила зелених облігацій на суму 2 млрд.євро, які витратить на розробку енергоефективних продуктів та скорочення вуглецевих викидів своїх постачальників². Одні із головних гравців на фінансових ринках з фіксованим доходом - інституційні інвестори, визнали, що стійке інвестування може зберегти багатство та забезпечити надійні потоки доходу, зменшивши при цьому волатильність на ринках цінних паперів. Така підвищена увага та обізнаність щодо кліматичних змін та низькі процентні ставки, в більшості розвинених країн, змушують інституціональних інвесторів визнавати зелені облігації інструментом диверсифікації портфелів цінних паперів³.

Компанії, які прийняли добровільні кодекси сталості можуть допомогти побудувати більш стійку фінансову систему, в якій екологічні ризики будуть визначеними та керованими. Тому важливо, щоб інвестори включали критерії еколого-соціального управління (ESG) при прийнятті інвестиційних рішень. Імплементація таких критеріїв в структуру фінансових ринків стає все більш актуальним, оскільки рейтингові агенції, такі як Moody's, Standard&Poor's та MSCIBarclay, вже розпочали встановлювати стандарти та індекси на зелені облігації, спрямовані на оцінку їх впливу на портфелі своїх клієнтів та на навколишнє середовище.

Об'єднавши декілька проектів невеликого розміру або зосередившись на регіональних проектах, таких як Ініціатива «Зелена стіна», багатосторонні банки розвитку могли б залучати фінансування за більш кращих умов. Тому важливо розробити механізми об'єднання невеликих проектів зеленого фінансування. Секюритизація – є одним із варіантів об'єднання дрібномасштабних зелених

¹ Меры налогово-бюджетной политики для реализации стратегий Парижского соглашения об изменении климата – от принципов к практике. (2019). *Аналитическое резюме. МВФ*. URL:<https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwinyI3T1sbnAhXFwosKHaA5Ac4QFjAAegQIBRAB&url=https%3A%2F%2Fwww.imf.org%2F%2Fmedia%2FFiles%2FFPublications%2FFPP%2F2019%2FRussian%2FPPRA2019010.ashx&usg=AOvVaw12tVOsx2Mnj0NBC5aGGK65>

² Fiscal Policiesto Curb Climate Change. (2019). *IMFBlog*. URL: <https://blogs.imf.org/2019/10/10/fiscal-policies-to-curb-climate-change>

³ Study on the potential of green bond finance for resource-efficient investments. (2019) European Commission . URL: <https://ec.europa.eu/environment/enveco/pdf/potential-green-bond.pdf>

проектів, придатних для випуску зелених облігацій. У Мексиці на даний момент триває угода про об'єднання позик на енергоефективність та розвиток зелених сек'юритизацій за підтримки Міжамериканського банку розвитку.¹ Іншим можливим способом розвитку зелених інвестицій у країнах, що розвиваються, може бути, наприклад, створення зелених інвестиційних банків. Відповідно до Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), зелений банк - це державна чи квазідержавна організація, створена для сприяння приватним інвестиціям у внутрішню інфраструктуру з низьким вмістом вуглецю та кліматичну стійкість. Ефективно розроблена зелена банківська модель дійсно може бути дієвим інструментом для спрямування приватних інвестицій на проекти адаптації та пом'якшення наслідків змін клімату.²

Основні інструменти зростання ринку зелених облігацій можна класифікувати на фінансові мотиви, що включають очікування менших ризиків та покращення фінансових показників, через збільшення прозорості розподілу коштів по зеленим облігаціям, та підвищення репутації компанії, як соціально та екологічно відповідальної, все це буде змушувати збільшувати інвестиції в зелені облігації, особливо компаній, які орієнтовані на довгостроковий розвиток.³

Дослідження показують, що компанії, які випускають зелені облігації, мають кращу віддачу активів у довгостроковій перспективі, ніж компанії, що випускають незелені облігації. Нарешті, випуск зелених облігацій може збільшити загальну вартість компанії при оцінці її ринкової вартості. Таким чином, включення зелених облігацій у стратегічне планування фінансування та залучення капіталу для зелених проектів може створити конкурентні переваги, особливо у високо конкурентному середовищі.⁴

Значну роль у розвитку зелених облігацій можуть відіграти суверенні фонди та державні пенсійні фонди. Зелені облігації можуть представляти собою форму інвестицій, яка має довгострокову стабільну віддачу, та може відповідати державним вимогам щодо розміщення фінансових ресурсів.⁵

¹EftichiosSartzetakis. Green Bonds as an instrument to finance low carbon transition (April 2019). URL: https://www.researchgate.net/publication/332763487_Green_Bonds_as_an_instrument_to_finance_low_carbon_transition

²Green Finance and Investment Mobilising Bond Markets for a Low-Carbon Transition OECD (2017), Mobilising Bond Markets for a Low-Carbon Transition, Green Finance and Investment, OECD Publishing, Paris. URL: <https://www.oecd.org/env/mobilising-bond-markets-for-a-low-carbon-transition-9789264272323-en.htm>

³ Connecting the Dots Between Sustainable Finance and Financial Stability. (2019)By Evan Papageorgiou, Jochen Schmittmann, and Felix Suntheim. IMF. URL: <https://blogs.imf.org/2019/10/10/connecting-the-dots-between-sustainable-finance-and-financial-stability/>

⁴ Long-TermMacroeconomicEffectsofClimateChange: A Cross-CountryAnalysis(October 11, 2019). Author/Editor:Matthew E. Kahn ; KamiarMohaddes ; Ryan N. C. Ng ; M. HashemPesaran ; MehdiRaissi ; Jui-ChungYang. IMF.URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/10/11/Long-Term-Macroeconomic-Effects-of-Climate-Change-A-Cross-Country-Analysis-48691>

⁵Меры налогово-бюджетной политики для реализации стратегий Парижского соглашения об изменении климата – от принципов к практике. (2019). *Аналитическое резюме. МВФ*. URL:<https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwinyI3T1sbnAhXFwosKHaA5Ac4QFjAAegQIBRAB&url=https%3A%2F%2Fwww.imf.org%2F~%2Fmedia%2FFiles%2FPublications%2FPPP%2F2019%2FRussian%2F>

Оцінка ефективності заходів політики щодо розвитку ринку зелених облігацій є складним завданням. Загальний обсяг коштів акумульованих через емісію зелених облігацій, не є надійним показником оцінки внеску політики щодо зелених облігацій. Оцінка політикина ринку зелених облігацій може включати підходи до аналізу вигод, як соціальних, так екологічних і фінансових, включаючи перевірку того, чи знижують зелені облігації вартість капіталу для зелених проєктів. Кілька країн, включаючи Китай, Гонконг та Сінгапур, створили стимули для підтримки розвитку ринку зелених облігацій, наприклад. шляхом субсидування привілейованих емітентів зелених облігацій для отримання верифікації. В Україні також можлива розробка схеми субсидування, повністю або частково, додаткових витрат, пов'язаних із зовнішньою верифікацією зелених облігацій.¹

Розробка податкових стимулів для зелених облігацій також може підтримати майбутнє зростання ринку, зокрема, якщо вони застосовуються на рівні фінансових чи реальних активів. Ці стимули можуть бути надані на рівні емітента чи інвестора. Приклади податкових пільг на ринку фіксованого доходу існують у юрисдикціях за межами ЄС, наприклад, у галузі чистої енергії – це облігації Федерального уряду за чисту відновлювану енергію США (CREBs99) та облігації збереження енергії (QECBs100). Також може застосовуватись схема прискореної амортизації (ADS)². Таким чином, прискорена амортизація позитивно впливає на рух грошових потоків компанії протягом перших років капітальних витрат. Відповідно, розширення ринку зелених облігацій може бути за рахунок державної політики, що підтримує розвиток низько вуглецевої економіки, а також шляхом "впровадження" кліматичних рішень у фінансові установи та інвестиційну політику підприємств³.

У свою чергу, зелені облігації є каталізаторами для екологічного та кліматичного інтелектуального управління, враховуючи їх:

популярність та надійні показники, що допомагають зробити зелений та кліматичний менеджмент головним пріоритетом для інвесторів;

розроблені принципи та процеси для спрощення та полегшення випуску зелених облігацій, набагато полегшують вирішення питань для інвесторів та емітентів зелених облігацій⁴;

успішні підходи до екологічного управління також допомагають зростанню

PPRA2019010.ashx&usg=AOvVaw12tVOsx2Mnj0NBC5aGGK65

¹Proposal for an EU Green bond standard (2019). Teg Report. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/business_economy_euro/banking_and_finance/document/s/190618-sustainable-finance-teg-report-green-bond-standard_en.pdf

² Green Finance and Investment Mobilising Bond Markets for a Low-Carbon Transition OECD (2017), Mobilising Bond Markets for a Low-Carbon Transition, Green Finance and Investment, OECD Publishing, Pari. URL:<https://www.oecd.org/env/mobilising-bond-markets-for-a-low-carbon-transition-9789264272323-en.htm>

³ Olaf Weber, Vasundhara Saravade. Green Bonds Current Development and Their Future. (2019). URL: https://www.cigionline.org/sites/default/files/documents/Paper%20no.210_0.pdf

⁴ EftichiosSartzetakis. Green Bonds as an instrument to finance low carbon transition(April 2019). URL https://www.researchgate.net/publication/332763487_Green_Bonds_as_an_instrument_to_finance_low_carbon_transition

соціального управління. Зелені облігації створюють ринковий попит на покращення розкриття екологічних, соціальних та управлінських питань (ESG) компаніями та фінансовими установами. Все це сприяє стійкому управлінню активів та фінансових продуктів та розширює здатність регуляторів оцінювати ризики ESG та зелені ефекти управління на ринковому рівні. Також дозволяє структурувати регулювання та стимулювати спрямовувати більше капіталу в сектори з високими екологічними та соціальними вигодами.

Отже, зменшення ризику приверне більше інвесторів до зелених облігацій до проектів у країнах, що розвиваються. Стандартизовані рекомендації щодо звітності можуть допомогти інвесторам проаналізувати ризики та можливості зелених облігацій. Насамперед, важлива розробка добровільних галузевих підходів до стандартизації зелених облігацій. Інші підходи можуть бути у формі кодексів поведінки, таких як Принципи відповідального інвестування (PRI)¹.

Еволюція зелених технологій вимагатиме інвестицій, які будуть реалізовуватись через нові фінансові інструменти, одними з яких є зелені облігації. Державні інвестиції повинні відігравати ключову роль у цих процесах, щоб активно розвивати ринки, що характеризуються стійкістю до клімату та підтримувати низько вуглецеву економіку. Зелені облігації швидко зростають і, як очікується, досягнуть рекордних рівнів протягом найближчих кількох років.¹ Зростання сталого фінансування (інтеграція екологічних, соціальних та управлінських критеріїв в інвестиційні рішення) по всіх класах активів демонструє зростаюче значення, яке інвестори надають змінам клімату поряд з іншими нефінансовими міркуваннями. Розвиток зелених фінансів повинен сприяти та доповнюватися іншими видами прямих політичних заходів та стимулів у реальній економіці.²

Таким чином, зелені облігації - це новий спосіб відповідального інвестування, і дані фінансові інструменти пропонують значні можливості та переваги як для емітентів, так і для інвесторів. Зростаюча увага суспільства до змін клімату викликає потребу в інвестиціях, які можуть задовольнити середньотривалий догостроковий сталий економічний розвиток, забезпечення стійкої інфраструктури та екологічно свідомих проектів заради майбутніх поколінь.

¹Emerging Market Green Bonds Report (2018)A consolidation year paving the way for growth CIGI Papers No. 210 (January 2019) URL:<https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/9e8a7c68-5bec-40d1-8bb4-a0212fa4bfb/Amundi-IFC-Research-Paper-2018.pdf?MOD=AJPERES>

²Fisca lPoliciesto Curb Climate Change. (2019). *IMFB log*. URL: <https://blogs.imf.org/2019/10/10/fiscal-policies-to-curb-climate-change>

ABSCHNITT II

VOLKSWIRTSCHAFT ALS INDIKATOR FÜR DIE WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG DES LANDES

2.1 Макроекономічний концепт детінізації інвестиційних угод на фондовому ринку

Проблематика детінізації інвестиційних угод з використання цінних паперів була і залишається однією з першочергових для розвитку національного ринку капіталів. Фондові активи втрачають свою привабливість як інвестиційний ресурс саме з причини недостатньої легітиматії їх отримання та управління.

У нещодавно схваленій у січні 2020 р. Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року відзначено, що: «Фондовий ринок України очищений і прозорий, однак обсяги операцій з акціями і облигаціями підприємств є дуже низькими. Зокрема, у рамках очищення фондового ринку та системної боротьби з маніпулюванням цінами на фондовому ринку протягом 2015-2019 років було зупинено обіг цінних паперів 49 емітентів через ознаки фіктивності, зупинено торгівлю цінними паперами 273 емітентів, анульовано 136 ліцензій на провадження професійної діяльності на фондовому ринку за результатами розгляду справ про правопорушення. Зупинення обігу «сміттєвих» цінних паперів дало змогу отримати більш об'єктивну оцінку стану та розміру фондового ринку. У зв'язку зі зменшенням неринкових угод на організованому ринку обсяг торгів акціями та облигаціями підприємств на організованому ринку скоротився у 2018 році на 80% порівняно з 2014 роком. Боротьба зі зловживаннями на ринках капіталу залишається пріоритетним питанням. Для запобігання правопорушенням та невідворотності покарання необхідно внести зміни до законодавства, які закладуть передумови для протидії зловживанням на фондовому ринку, удосконалять систему нагляду та контролю за діяльністю її учасників відповідно до міжнародних стандартів»¹.

На сьогодні високий рівень тінізації фондового ринку залишається суттєвою проблемою розвитку економічної системи держави та регулювання економічних процесів. *Довідково:* в останні роки тільки десята частина угод здійснювалась в біржовому сегменті фондового ринку, що значно зменшує оцінки ліквідності і прозорості ринку, його капіталізації, інвестиційної привабливості і створює можливості маніпулювання цінами та використання інсайдерської інформації в інтересах вузького кола учасників ринку. Тому, фактично, тінізація фондового ринку в тій чи іншій формі сягає 90 % від всіх укладених угод.

В Україні зловживання з цінними паперами як негативне явище ретроспективно сформувалось на підґрунті різкої зміни відносин власності, без відповідної адаптації правового та організаційно-управлінського забезпечення процесів ринкових трансформацій.

Рівень тіньової економіки, за останніми з наявних оцінок Міністерства економіки (надто все ж оптимістичними) склав 30 % від ВВП у 2018 р., що

¹ Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_FS_2025.pdf?v=4 (дата звернення: 16.03.2020).

відзначається як найнижчий за останнє десятиріччя¹. Втім, тіньова економіка з розвитком національних і міжнародних економічних зв'язків та фінансово-господарських технологій набуває нових, все більш загрозливих властивостей². Інтернаціоналізація світогосподарських відносин призводить також до інтернаціоналізації тіньової економіки і тіньових операцій на фондовому ринку.

Сучасні макроекономічні та секторальні особливості розвитку фінансового сектору України (такі, як швидкість здійснення транзакцій, міжнародні масштаби угод і висока їх адаптивність до клієнтських запитів), створюють передумови для використання фінансових інструментів у схемах мінімізації податкових зобов'язань, ухилення від оподаткування, виведення коштів за межі України та легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Поряд із втратами бюджету, використання зазначених схем негативно впливає на надійність фінансових інститутів, прозорість та ефективність фондового ринку, інвестиційну привабливість економіки країни. У зв'язку з цим, виникає необхідність при формуванні умов економічного розвитку нівелювати зазначені причини продукування тіньових схем та можливостей їх незаконного використання.

Значний рівень тіньової економіки поряд з макроекономічною розбалансованістю та обмеженістю ресурсів слід визнати як один з основних глобальних викликів суспільного й економічного розвитку. Ризики тіньової економіки пов'язуються з незаконною торгівлею різними активами, організованою злочинністю та корупцією.

Економіка України є інтегрованою у систему міжнародних фінансових відносин, де використовуються як стандартні інструменти маніпулювання цінами експорту та імпорту, а також варіативні фінансові інструменти. Недостатня ефективність регуляторних інституцій в частині протидії тіньовій економіці спричиняють її подальше поширення. Незважаючи на загрожуючі масштаби зазначеної проблеми, поки що відсутній цілісний та скоординований між установами та організаціями план дій щодо подолання тіньової економіки. Існуючі програмні документи або стосуються подолання її окремих проявів, зокрема відмивання «брудних» грошей, боротьби з економічною злочинністю тощо, або спрямовані на протидію тіньовій економічній діяльності у масштабах національних економік. Оскільки проблема тінізації економіки стосується економічного розвитку багатьох країн, масштаби тінізації глобальної економіки та загрози, пов'язані з її існуванням і поширенням, потребують розробки скоординованої стратегії протидії такому негативному явищу.

В Україні використання цінних паперів у різних тіньових схемах суб'єктами господарювання та професійними учасниками ринку цінних паперів залишається ще досить поширеним явищем. При цьому дається взнаки відсутність всеохоплюючого механізму контролю держави за операціями з легалізації

¹ Рівень тіньової економіки в Україні у 2018 році найнижчий з 2009 року: Офіційний сайт Міністерства економіки, торгівлі та сільського господарства. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=00ddf785-7f48-477a-a283-1b59312caa10&title=RivenTinovoiEkonomikiVUkrainiU2018-RotsiNainizhchiiZ2009-Roku>.

² Ходжаян А., Шипченко Т. Тіньова економіка як економічна категорія та об'єкт оцінювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2014. Випуск 164. С. 45-49. С. 46.

(відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, ухилення від оподаткування, протиправного поглинання та захоплення підприємств, маніпулювання цінами фондових активів, а також за розрахунками за угодами щодо цінних паперів, що є необхідною умовою детінізації операцій на фондовому ринку України.

Застосування незаконних та тінювих схем на фондовому ринку України викликано окремою невідповідністю інтересів держави та учасників фондового ринку в оперуванні фінансовим капіталом та обумовлено ринковою асиметрією одних і тих же інструментів фондового ринку для цілей тінювої та легальної економіки з метою отримання надприбутку, формування фіктивних валових витрат або завищення капіталізації підприємств.

Можна зазначити певні позитивні риси у сфері детінізації економіки. Такі риси виявляються у двох аспектах: а) пом'якшенні певних соціальних суперечностей за рахунок нелегальної зайнятості; б) легалізації тінювого капіталу, який у подальшому обкладається податками. Водночас, зазначені риси детінізації економіки є недостатніми для забезпечення сталого економічного розвитку.

Першим кроком у встановленні єдиних міжнародних стандартів у сфері протидії відмиванню доходів та формуванні правової бази відповідної міжнародної системи заходів стало прийняття FATF (абревіатура від англ.: «Financial Action Task Force on Money Laundering» – Міжнародна група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням доходів) у 1990 р. Сорока рекомендацій¹, які згодом доповнили ще Дев'ять спеціальних рекомендацій.

Збереження високого рівня тінізації фінансових потоків загрожують досягненню цілей стабілізації державного бюджету та знижують потенціал реформування фінансової системи. Недостатній розвиток вітчизняного фондового ринку та страхових інститутів є ризиком для запровадження II рівня пенсійної системи та переходу на страхову модель охорони здоров'я. Спотворення механізмів конкуренції внаслідок критичних масштабів тінізації діяльності економічних суб'єктів та недостатня надійність вітчизняного фондового ринку негативно позначаються на результативності реформ з покращення бізнес-клімату та залученні інвестицій.

При наявності значної масштабності фінансових зловживань і операцій з легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, необхідним є постійний моніторинг переміщення фінансового капіталу між різними економічними контрагентами та інституційними секторами економіки.

Діяльність у тінювому сегменті економіки, що пов'язана із зловживаннями при проведенні фінансових операцій, є прихованою, що робить неможливим пряме спостереження за нею й оцінку. За відсутності в достатньому обсязі необхідних статистичних даних і відповідної методології для оцінки такої діяльності можуть застосовуватись підходи, які дозволяють здійснити оцінку ймовірного обсягу тінювих грошових потоків. Зокрема, це макроекономічний (непрямий) і прямий підходи до проведення такої оцінки.

¹ Сорок рекомендацій / Група з розробки заходів по боротьбі з відмиванням коштів (FATF). URL: http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2008/20.09.08/40_ukr_new-3.htm.

Макроекономічний підхід передбачає оцінку величини економічної активності, неврахованої при обчисленні офіційного ВВП, тобто неформальної економіки, що містить в собі широкий спектр різних інструментів фінансово-господарської діяльності і зазвичай включає не тільки різні фінансові зловживання, але й приховану протизаконну неекономічну діяльність, результати якої також не є публічними. Прямий підхід передбачає отримання даних про обсяги тіньових грошових потоків за допомогою спеціальних досліджень, що містять спеціалізовану інформацію, отриману в результаті розслідувань кримінальних злочинів, даних податкових служб, а також інших державних і міжнародних інституцій.

Що стосується фондового ринку, то окремими інструментами операційних маніпуляцій є використання «технічних» («смітєвих») цінних паперів. Це негативно впливає на надійність фінансових інститутів як емітентів і торговців цінними паперами, прозорість та ефективність фондового ринку, інвестиційну привабливість економіки країни. Вартість «технічних» цінних паперів не забезпечена реальними активами. Ринкова вартість таких цінних паперів (зазвичай за результатами котирувань, здійснених пов'язаними з організаторами маніпулювання дилерами) може значно (у десятки або сотні разів) перевищувати їхню номінальну вартість, за якою здійснювалось первинне розміщення. Тобто, цінні папери можуть перепродаватися на ринку за значно вищими за ринкову вартість цінами.

Такі ситуації є поширеною практикою під час торгівлі цінними паперами та при маніпулятивних корпоративних відносинах. На цьому заробляють інвестиційні банкіри, брокери, дилери, інвестори, і це є основою для спекуляцій на вторинному сегменті фондового ринку. У відкритому доступі така інформація практично відсутня, регуляторні та правоохоронні органи в рамках розслідувань по боротьбі зі злочинністю в економічній сфері її не оприлюднюють. Операції з «технічними» цінними паперами здійснюються для формального збільшення витрат вітчизняних підприємств з метою мінімізації їхніх зобов'язань щодо сплати податку на прибуток.

Основні схеми, що мають місце на фондовому ринку України при тіньових операціях з цінними паперами умовно можна поділити на чотири групи за критерієм економічної мети їх використання: 1) схеми використання цінних паперів для уникнення оподаткування або так званої «податкової оптимізації» господарських операцій та виводу капіталу за межі України; 2) маніпулювання ціною фондових активів та використання інсайдерської інформації при торгівлі цінними паперами; 3) схеми емісії та формування статутних капіталів за рахунок технічних цінних паперів; 4) схеми рейдерського заволодіння цінними паперами акціонерних товариств з метою неправомірної зміни власників.

Одним з найпоширеніших видів злочинів на фондовому ринку є шахрайство з цінними паперами. Різні способи шахрайства на фондовому ринку можна систематизувати і виділити найбільш типові способи вчинення злочинів. Так, шахрайство з цінними паперами можна розбити на два види: кримінальні злочини та цивільно-правові порушення прав акціонерів. У кримінальних злочинах найбільш поширеним є незаконне вилучення акцій в акціонера.

Одним з найпоширеніших способів шахрайства, спрямованих на заволодіння цінними паперами, є укладання угод на виконання робіт, поставку

продукції і т. д. з наступним отриманням передоплати по таких угодах у вигляді цінних паперів, як правило, векселів. Укладаючи угоду, шахрай не має наміри її виконувати, метою злочинця є присвоєння отриманих в як передоплату цінних паперів.

Крім вищеописаних, існують і інші способи шахрайства, поява яких пов'язується з поширенням ІТ-технологій, з інтернаціоналізацією ринків та фінансових операцій. Серед таких способів особливе місце займають шахрайські схеми, що використовуються при торгівлі цінними паперами з використанням мережі Інтернет. Відзначені можливі способи шахрайства в процесі обігу цінних паперів з використанням можливостей Інтернет спрямовані безпосередньо на розкрадання грошових коштів інвесторів.

В Україні статистику цивільно-правових порушень прав акціонерів веде Національна комісія з цінних паперів і фондового ринку (НКЦПФР). Проте це лише статистика порушень, які Комісія виявила на підставі заяв акціонерів або самостійно при перевірці діяльності емітента. Враховуючи низький рівень обізнаності акціонерів (насамперед фізичних осіб) щодо своїх корпоративних прав, можна допустити, що це лише верхівка айсберга. Більшість пересічних українців-акціонерів і не здогадуються, що їхні права порушені. Цьому сприяє все ще незадовільна їх фінансова і правова обізнаність в частині власних корпоративних прав та погіршення (для акціонерів) системи інформаційного забезпечення.

У зарубіжних країнах приділяється значна увага детінізації економіки і протидії економічній злочинності. Інституційно система превентивного запобігання фіктивній господарській діяльності визначає такі елементи: поліцейські органи; спеціалізовані правоохоронні органи; податкові служби; митні служби; органи фінансової розвідки.

В країнах ЄС існують два варіанти повної інтеграції правоохоронних функцій щодо протидії економічній злочинності: в структурі міністерства внутрішніх справ і в структурі міністерства фінансів. Останній варіант, італійський, є унікальним для Європи. Часткова інтеграція функцій, які стосуються бюджетних зборів, можлива в рамках спільних структур, що поєднують податкові та митні служби. Однак і у такому випадку така інтегрована структура зазвичай адміністративно підпорядкована міністерству фінансів.

Окрім обміну інформацією і створення спільних баз даних, в європейській практиці широко застосовуються такі методи:

- спільні слідчі групи (метод застосовується в Австрії, Данії, Люксембурзі, Нідерландах, Португалії, Словенії, Туреччині, Фінляндії);
- міжвідомчі центри розслідувань (метод застосовується у Нідерландах, Фінляндії і Швеції);
- відрядження працівників і спільне розпорядження персоналом (метод застосовується у Бельгії, Великобританії, Ірландії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Норвегії, Фінляндії, Франції).

Зарубіжний досвід боротьби з економічною злочинністю є корисним з таких міркувань: 1) Європейська практика боротьби з економічною злочинністю використовує достатньо широкий набір превентивних моделей. Повна інтеграція економічних функцій в рамках одної правоохоронної структури є скоріше винятком, ніж правилом. Данія і Норвегія дають приклади такої інтеграції в

рамках міністерства внутрішніх справ, Італія – в рамках міністерства економіки і фінансів. 2) В країнах, де податкові і митні служби інтегровані і наділені правоохоронними функціями (Австрія, Великобританія, Ірландія, Нідерланди, Португалія, Іспанія), такі структури не є універсальними і виконують тільки функції, що стосуються їх компетенції. Інші правоохоронні функції в економічній сфері залишаються переважно у компетенції міністерства внутрішніх справ. 3) Європейський досвід дає різноманітні приклади міжвідомчого обміну інформацією і горизонтальної інтеграції через спільні слідчі групи, міжвідомчі центри розслідувань, відрядження працівників і спільне розпорядження персоналом.

В Україні питанням нормативно-правового забезпечення протидії незаконній економічній діяльності, і, особливо у фінансовому секторі, завжди приділялась значна увага. НКЦПФР ще у 2010 р. було затверджено програму попередження фактів випуску та організації обігу цінних паперів, які використовуються для непродуктивного відпливу капіталів, ухилення від оподаткування та легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом¹. Ця програма чинна дотепер. У рамках реалізації зазначеної програми визначено ознаки фіктивності цінних паперів та деривативів, до яких належать: відсутність емітента за місцезнаходженням; не розкриття регулярної інформації відповідно до законодавства; переважна частка фінансових інвестицій або дебіторської заборгованості у структурі активів емітента.

Це згодом уможливило моніторинг зазначених емітентів, осіб, пов'язаних з випуском та обігом фіктивних цінних паперів, і учасників фондового ринку, які здійснюють операції з ними.

В іншому документі – у Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері, яка була схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України 15 серпня 2012 року за № 549-р, зазначалося, що «стан національної безпеки у фінансовій сфері залежить від явищ і чинників як внутрішньої, так і зовнішньої фінансово-кредитної політики держави, політичної ситуації, що склалася у державі, досконалості законодавчого забезпечення функціонування фінансової системи, а також міжнародних зобов'язань держави»².

Важливим завданням детінізації фондового ринку є профілактика службових підлогів, корупції та інших зловживань, що супроводжують тіньовий обіг та розрахунки у цінних паперах. Так, в рамках дії Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах» від 23.03.2017 р. № 1983-VIII³ (т.зв закон про сквіз-аут), за інформацією НКЦПФР, з початку

¹ Про затвердження Програми попередження фактів випуску та організації обігу цінних паперів, які можуть використовуватись для непродуктивного відпливу капіталів, ухилення від оподаткування, легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом: рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку України від 20.07.2010 р. № 1152 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1152312-10/sp:max20>.

² Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2012 р. № 569-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2012-%D1%80>.

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах : Закон України від 23.03.2017 р.

запровадження сквіз-ауту за три останні роки міноритарні акціонери станом на початок березня 2020 р. отримали майже 1 мільярд гривень, а 317 АТ пройшли цю процедуру¹.

У вищезгаданій Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року² зазначено, що цільовим перспективним орієнтиром забезпечення прозорості ринків у 2025 р. є скорочення частки тіньової економіки до 20% ВВП. Така ціль є амбітною і потребує активізації значних зусиль щодо детінізації економіки і фондового ринку у т.ч.

Для зменшення обсягів емісії та обігу «технічних» цінних паперів необхідно вжити також заходів щодо обмеження можливостей використання «технічних» акцій та посилення державного контролю за обігом векселів. Зокрема, це стосується необхідності доповнення вимог щодо формування статутного капіталу компаній, для яких мінімальний обсяг статутного капіталу та сума, яка має бути сплачена у грошовій формі, встановлюються на законодавчому рівні, вимогами щодо складу активів. Доцільно встановити на законодавчому рівні вимоги щодо складу активів торговців з метою унеможливлення виведення ліквідних активів з компаній після їх внесення до статутного капіталу з використанням «технічних» цінних паперів.

Очікувано, реалізація вищезазначених пропозицій дасть змогу:

- забезпечити впровадження нових необхідних стандартів розкриття інформації на фондовому ринку України, підвищити його прозорість;

- підвищити рівень захисту прав власності, а фондовому ринку посилити протидію спробам рейдерського захоплення вітчизняних корпорацій та випущених ними цінних паперів;

- посилити відповідальність за маніпулювання цінами фондових активів та використання інсайдерської інформації при торгівлі цінними паперами;

Зменшення рівня тінізації фондового ринку України забезпечить:

- зростання капіталізації професійних учасників фондового ринку (інституційних інвесторів) як шляхом збільшення розмірів статутного капіталу, так і зростанням ринкової ціни цінних паперів, що вільно торгуються (режим «free-float»);

- підвищення фінансової стійкості професійних учасників фондового ринку (інституційних інвесторів) шляхом досягнення/перевищення фактичного запасу платоспроможності (маржі платоспроможності) над розрахунковим за умови, що активи професійних учасників фондового ринку (інституційних інвесторів) оцінені за справедливою вартістю;

- забезпечення зростання активів професійних учасників фондового ринку (інституційних інвесторів) та отримання інвестиційного доходу на довірених активи на рівні не нижче рівня інфляції.

№ 1983-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1983-19>.

¹ Міноритарії отримали майже 1 млрд грн завдяки сквіз-ауту/ URL: <https://finclub.net/ua/news/nktspr-vyplatyv-minorytariiam-maizhe-1-mlrd-hrn.html?fbclid=IwAR2ca4kznJp0rH-T6gB8UpMssT6yeX-Jm4FJPx-KcSV8wgtDUB0786IuBI>

² Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_FS_2025.pdf?v=4 (дата звернення: 16.03.2020).

Причинно-наслідковим, і все ще не перебореним чинником відтворення тіньової економіки є з одного боку, об'єктивні економічні й організаційно-правові причини, що виштовхують підприємництво в тінь, з іншого – присутні тут і корисливі мотиви такі, як жага наживи, збагачення, накопичення первісного капіталу будь-яким шляхом. Способи або технологічна процедура тіньового капіталообороту залежить, перш за все, від виду і внутрішніх особливостей технологічного змісту того чи іншого фінансово-господарського інструменту, які відображаються у економічній моделі та правовій конструкції норм, що регулюють той чи інший сегмент фінансово-господарських відносин. Розробка та створення ефективної організаційно-правової інфраструктури щодо превентивної протидії тіньовим процесам повинні здійснюватись саме з урахуванням особливостей різних фінансових інструментів, їх економіко-правовій конструкції, що залежать від змісту конкретного сегмента фінансово-господарських відносин.

2.2 Assessment of the Investment Climate in Ukraine

Investment is one of the key determinants of economic development of any state and increase in the level of well-being and improving the quality of life of citizens, ensuring the systematic renewal and expansion of productive capital, accelerating scientific and technological progress, improving the quality of manufactured products and services provided, as well as opportunities for efficient and balanced functioning of all sectors of the economy. Since Ukraine gained independence, the potential for the structural restructuring of the country's economy has been closely linked to the intensification of investment and innovation activities, both with the participation of the domestic investor and with stable financial support from abroad. The determining factor contributing to this task is the presence of a favorable investment climate, which ensures confidence of the potential investors in feasibility and security of investing financial resources in potentially attractive facilities¹.

Ukraine remains attractive for investment, at the same time it is not averse to world processes, it is sufficiently integrated into the world economy, and the disruption of macro-stability in foreign markets has its say in Ukraine.

An investor who is interested in Ukrainian agriculture, aerospace technology, transit potential, or low-cost and skilled labor force is facing an obstacle during his first business visit to Ukraine, this obstacle is corruption. It has been at the top of the list of the biggest obstacles to investment in recent years, according to the annual survey of foreign investors conducted by the European Business Association (EVA), Dragon Capital and the Center for Economic Strategies².

In order to invest in the Ukrainian economy, investors need certain prerequisites, in particular, a high index of investment attractiveness. The index consists of three components: investment assessment of the previous period, forecasts for the future, assessment of the current situation. It has been measured every six months since 2008.

¹ Vankovych D.V., Demchyshak N.B., Lukovska Yu.M. "Diagnosis of the investment climate in Ukraine". *Investysii: praktyka ta dosvid* №1. 2018. pp.11-18.

² Strict investment climate: why Ukraine does not contribute to its foreign capital? (Accessed 21 March 2020), Kyiv URL <https://www.radiosvoboda.org/a/2>

The index value corresponding to three is considered to be neutral, above three indicate positive developments.

The improvement in performance was influenced by structural reforms in Ukraine, which helped the country to cope with the debt load and improve its position in foreign markets.

To further improve the investment climate of Ukraine, the problem to be solved today is to improve the legal and organizational framework to increase the capacity of mechanisms for ensuring a favorable investment climate and forming the basis for preserving and improving the competitiveness of the domestic economy.

The leading sectors of economic activity in terms of capital investment development in 2017-2018 were: industry – 35.9%, construction – 11.7%, agriculture, forestry and fisheries – 12.0%, information and telecommunications – 8, 9%, wholesale and retail trade; repair of motor vehicles and motorcycles – 8.1%, transport, warehousing, postal and courier activities – 9.2%, public administration and defense; compulsory social insurance – 2.1%¹.

Over the last year (2018), Ukraine has improved its business climate, but its overall position in the Rating has also been affected by significant positive changes in other countries, as many of them in their internal regulations are guided by the Doing Business rating². Thus, according to World Bank statistics, 3500 reforms have been implemented in the 16 years of existence of this rating. From June 2, 2017, to May 1, 2018, 128 countries have implemented a record 314 reforms that improve regulation in all areas measured by the Doing Business rating.

The volume of attracted foreign direct investment (equity) from the beginning of investing in the economy of Ukraine as of 01.07.2019 amounted to USD 33724.4 million (As of April 1, 2018, amounted to \$ 32751 million).

In the first half of 2019, the growth of foreign investments in the economy of Ukraine amounted to \$ 839.6 million. Investments are directed to the already developed spheres of economic activity.

The dynamics of foreign direct investment in the economy of Ukraine in 2010-2018 is presented in the form of a diagram at Figure 1.

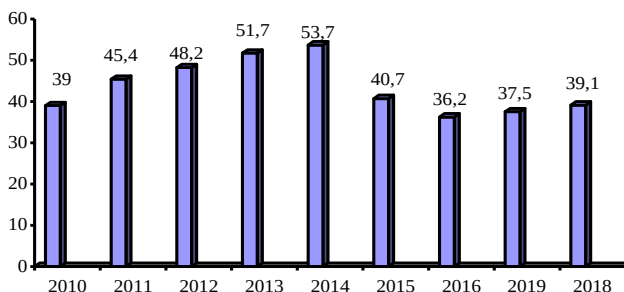

Figure 1 - The volume of foreign direct investment in the Ukrainian economy

¹ The official site of the State Statistics Service of Ukraine URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

² Rating "Doing Business" – 2020 achievements and falls URL: <https://www.unian.net/economics/finance/10735767-reyting-doing-business-2020>.

2010-2018 billion USD

As can be seen from Fig. 1 in 2018, FDI was attracted to the country at the level of 2010, which is explained by the unstable economic situation in the country, by 2014 their volume increased, and in the period from 2015 to 2018, they decreased. As of 01.07.2019, the largest volumes of direct investment receipts were directed to industrial enterprises – 33.3% and institutions and organizations engaged in wholesale and retail trade; repair of motor vehicles and motorcycles – 16.6%.

The economy of Ukraine, which is gradually coming out of the protracted crisis, overcame the depressed 2012-2013 and the crisis 2014-2015, in 2016 and the first half of 2017 shows positive trends of economic growth, which are, first of all, reflected in gradual GDP growth of the country. Thus, in 2016 this growth was 1.3%, in the first half of 2017- 2.4% compared to the same periods of the previous years¹. However, even such dynamics of economic growth make it impossible to achieve macroeconomic stabilization, which is due to high inflation, the continuation of devaluation processes, insufficient reserves of gold and foreign exchange reserves, etc.

The main investor countries include Cyprus – 29.4%, the Netherlands – 22.0%, the United Kingdom – 6.1%, Germany – 5.2%, Switzerland – 4.9%, Austria – 3.4% and the Virgin Islands (Britain) – 3.1%².

The volume of capital investment development of Ukrainian enterprises in the first half of 2019 amounts to UAH 233.9 billion, which is 12.3% more than the capital investment for the corresponding period of 2018.

The leading spheres of economic activity in terms of capital investment utilization in the first half of 2019 remain industry – 40.3%, construction – 10.8%, agriculture, forestry and fisheries – 10.1%, information, and telecommunications – 3.7%, wholesale and retail trade; repair of motor vehicles and motorcycles – 7.9%, transport, warehousing, postal and courier activities – 8.4%, public administration and defense, compulsory social security – 5.4%, real estate transactions – 4.9%^{5,6}.

The main source of financing of capital investments, as before, remain the own funds of enterprises and organizations, at the expense of which 73.3 percent of capital investments were disbursed in the first half of 2019. The share of bank loans and other loans in the total investment amounted to 7.7 percent.

State and local budgets utilized 9.0 percent of capital investments. The share of foreign investors' money accounted for 0.8 percent of all capital investment, and the share of household funds for housing construction – 6.6 percent. Other sources of financing make up 2.6 percent³.

Table 1 shows the dynamics of foreign direct investment in the period from 2002 to 2019.

Capital utilization of Ukrainian enterprises in 2018 amounts to UAH 412.8 billion, which is 22.1% more than the capital investment in the corresponding period of 2016.

Considering the dynamics of FDI inflows into the economy of Ukraine in recent years, we see that no regularity is observed, consistency is absent.

¹ Official site of the European Business Association URL: <https://finpost.com.ua/news/11364>

² Official site of the Ukrainian Investment Business Association URL: <http://www.uaib.com.ua/>

³ Official site of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine URL: <https://mfa.gov.ua/ua/article/open/id/6349>

Recently, the Verkhovna Rada adopted the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Encouraging Investment Activity in Ukraine", which significantly influences the increase of Ukraine's position in the rating next year. In particular, the Law will help to reduce the number of violations of minority shareholders' rights, reduce the cost of credit resources, improve the quality of justice in economic matters, shorten the period of consideration of economic disputes, etc.

Table 1 - Foreign Direct Investment in Ukraine from 2002 to 2019 (million USD)¹

Year	foreign direct investment in Ukraine		foreign direct investment from Ukraine		balance	
2002	693		-5		+698	
2003	1424	731	13	18	+1411	102.1%
2004	1715	291	4	-9	+1711	21.3%
2005	7808	6093	275	271	+7533	340.3%
2006	5604	-2204	-133	-408	+5737	-23.8%
2007	9891	4287	673	806	+9218	60.7%
2008	10913	1022	1010	337	+9903	7.4%
2009	4816	-6097	162	-848	+4654	-53.0%
2010	6495	1679	736	574	+5759	23.7%
2011	7207	712	192	-544	+7015	21.8%
2012	8401	1194	1206	1014	+7195	2.6%
2013	4499	-3902	420	-786	+4079	-43.3%
2014	410	-4089	111	-309	+299	-92.7%
2015	2961	2551	-51	-162	+3012	907.4%
2016	3284	323	16	67	+3268	8.5%
2017	2202	-1082	8	-8	+2194	-32.9%
2018	2355	153	-5	-13	+2360	7.6%
2019	1074	-1281	-1	4	+1075	-54.4

This year, Ukraine's closest neighbors ranked Lithuania – the 11th, Estonia – the 18th, Latvia – the 19th, Poland – the 40th, Moldova – the 48th, Belarus – the 49th, Romania – the 55th, Bulgaria – the 61st².

New Zealand, Singapore, Hong Kong, China, Denmark, South Korea, USA, Georgia, United Kingdom, Norway, Sweden are in the top ten of the rating.

The Ukrainian economy is attractive to foreign investors, given the presence of natural and acquired factors in the formation of its investment potential. The decisive natural advantages are favorable economic and geographical location and powerful natural-resource potential, the most valuable components of which are significant reserves of mineral resources and chernozem soils. A significant competitive advantage of Ukraine in the international business environment is a workforce whose key competencies are its high educational level and low cost³.

Analysis of the structure of foreign direct investment in the economy of Ukraine by countries of the world showed that more than 70% of the total investment comes from EU countries and about 30% of investment comes from other countries of the

¹ The official site of the State Statistics Service of Ukraine URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

² Official site of the Ukrainian Investment Business Association URL: <http://www.uaib.com.ua/>

³ About investment funds and investment companies: Presidential decree of Ukraine 19.02.1994p. No55/94 URL: <http://zakon4.rada.gov.ua.178>.

world.

Table 2 shows the list of countries that make the largest investments in Ukraine's economy and the share of these countries' investments in total foreign direct investment in Ukraine¹.

Table 2 - The structure of FDI in the economy of Ukraine by countries of the world

Countries in the world	Structure of foreign investments as of January 1, %, %		
	2013	2016	2019
Austria	4,8	3,6	3,1
United Kingdom	4,8	5,6	6,1
Italy	0,8	0,7	0,8
Cyprus	30,8	30,8	27,5
Netherlands	16,4	19,0	22,0
Germany	8,7	5,2	5,2
Poland	1,7	2,1	1,8
Russian Federation	6,0	1,3	3,3
France	2,9	4,0	2,0
Switzerland	2,1	4,3	4,8
USA	2,0	2,2	1,5
Other countries in the world	19,0	21,2	21,9
Total	100,0	100,0	100,0

As we can see from Table 2, in the period from 2013 to 2019, the structure of FDI into the Ukrainian economy has undergone significant changes. First, it should be noted that the largest amount of investment comes from Cyprus investors, whose share remained unchanged in 2016 compared to 2013, accounting for 30.8%, and by the beginning of 2019, it decreased by 3.3 percentage points and amounted to 27.5%.

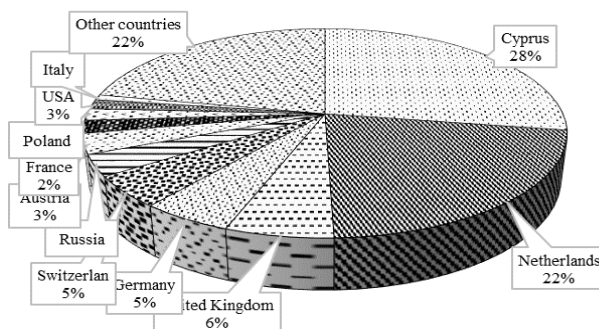

Figure 2 - Structure of foreign direct investment in the economy of Ukraine by countries of the world as of January 1, 2019, %

The Netherlands is the second-largest investor country. This country's share of total foreign direct investment in Ukraine's economy has increased from 16.4% in 2013 to 19.0% in 2016, reaching 22.0% by early 2019. According to the State Statistics Service of Ukraine, as of January 1, 2019, the Netherlands has invested \$ 7061 million

¹ The official site of the State Statistics Service of Ukraine URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

in the Ukrainian economy. United States, Cyprus – \$ 8880 million¹. It can be noted that at the beginning of 2019, compared to previous years, in the structure of FDI in the Ukrainian economy the share of investments from the UK increased from 4.8% to 6.1% and Switzerland – from 2.1% to 4.8%. At the same time, the share of investments from Germany decreased from 8.7% to 5.2%, France – from 4.0% to 2.0%, the USA – from 2.2% to 1.5%.

In our opinion, when considering the issue of attracting foreign investment at the macro level, it is necessary to consider the structure of invested funds by country of origin. This characterizes the level of support of our country by international partners. Graphically, the structure of foreign direct investment in the Ukrainian economy by countries of the world at the beginning of 2019 is presented in Figure 3.

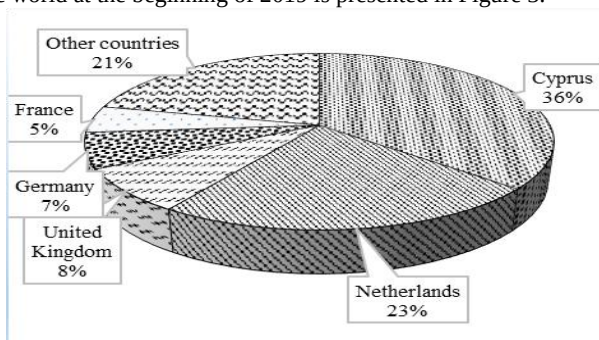

Figure 3 - Structure of direct investments in the economy of Ukraine in 2018

In Fig. 3 shows the structure of foreign direct investment in the economy of Ukraine in 2017/2018, which shows the differences between the beginning of 2019 and the previous period under review.

Investing in any investor is a risky activity. To reduce investment risk, investors are thoroughly exploring potential objects for investment and because of the macroeconomic indicators of the region and the country as a whole.

Ensuring a positive investment climate is a strategic task of the Ukrainian government. However, the volume of investment attraction depends directly on the effective policy of the management and the enterprise, and the state to stimulate investment activity and to form and maintain a proper level of investment attractiveness.

According to State Statistics, in 2018 enterprises and organizations have spent UAH 412.8 billion of capital investments at the expense of all sources of financing, which is 14.9% more than the volume of capital investments in 2017. At the same time, it is necessary to pay attention to the reduction of the volume of used investments at the expense of foreign investors (Fig. 4)².

Increasing macroeconomic and political instability combined with the results of international rating agencies on the current and predictive assessment of Ukraine's position in the global economic space is reflected in the dynamics of real investment

¹ The official site of the State Statistics Service of Ukraine URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

² Official site of the Ukrainian Investment Business Association URL: <http://www.uaib.com.ua/>

flows of foreign capital into the country.

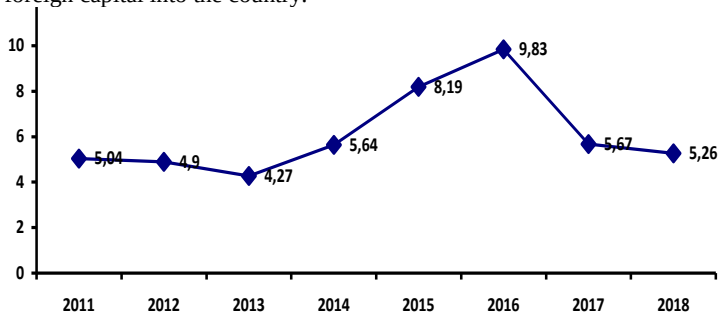

Figure 4 - Invested (used) investments in Ukraine at the expense of foreign investors, UAH billion¹

By 2012, the volume of FDI attracted to the economy had a positive growth rate, which led to a steady increase in the total value of foreign capital to the level of USD 53,679.3 million. The 2014 military events on the territory of Ukraine led to a significant increase in investment risks and, accordingly, resulted in a sharp reduction in the flow of foreign funds into the country.

In 2015, FDI increased, but their aggregate value continued to decline as a result of the intensification of the capital outflow and exchange rate differences².

Taken together, the above suggests that Ukraine's investment attractiveness and its activity as an entity in the international venture capital market is diminishing. This allows us to state the need to adjust the investment policy in the direction of increasing the transparency of the investment market, improving the system of protection of foreign investments, rationalization of the sectoral distribution of foreign investments in the context of the development and implementation of a system of investment and structural measures, simplifying the regulatory procedures for conducting business. The implementation of the aforementioned measures will help to increase the investment attractiveness of the Ukrainian economy, which will accelerate the process of reproduction and increase its potential³.

The decline in foreign investment in 2017 was observed not only in Ukraine but also in other countries of the world. According to the report made at the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), FDI in 2017 declined on 16%, from \$ 1.8 trillion to \$ 1.5 comparing to a previous year. The reasons for this situation are explained by the experts in the decline of foreigners' acquisition of companies in the US and UK⁴.

To identify attractive types of economic activity for the foreign investors in the economy of Ukraine, which receives the largest volume of foreign direct investment,

¹ Official site of the Ukrainian Investment Business Association URL: <http://www.uaib.com.ua/>

² The official site of the State Statistics Service of Ukraine URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

³ Fedorenko V.H. Investing: a textbook / Fedorenko V.H. K.: Alerta, 2006. 443 c.

⁴ The official site of Euromoney. High-risk Ukraine is back on the radar. Jeremy Weltman [Electronic resource]. Mode of access: <https://www.euromoney.com/article/b15dgy8s147tpt/high-risk-ukraine-is-back-on-the-radar?copyrightInfo>.

the structure of their receipt as of the beginning of 2016 and 2019 has been analyzed¹. The structure of foreign direct investment in Ukraine by type of economic activity at the beginning of 2016 and 2019 is presented in Table 3.

Table 3 - Structure of foreign direct investment in Ukraine by type of economic activity

Types of economic activity	Structure of foreign investments as of January 1, %		Deviation, 2019 to 2016
	2016	2019	
Industry	30,8	33,0	+2,2
Agriculture, forestry and fisheries	1,6	1,7	+0,1
Construction	3,2	2,9	-0,3
Financial and insurance activities	13,5	10,9	-2,6
Information and Telecommunications	6,5	6,8	+0,3
Wholesale and retail trade	15,9	16,7	+0,8
Real estate transactions	11,7	12,4	+0,7
Professional, scientific and technical activities	7,0	6,3	-0,7
Other economic activities	9,8	9,3	-0,5
Total	100,0	100,0	x

An analysis of the data from Table 3 showed that in the structure of foreign direct investment in Ukraine by types of economic activity, there were some changes in the three years. Industries with the highest priority for foreign investors remain the share of investments in which by the beginning of 2019 increased by 2.8 percentage points compared to 2016 and amounted to 33.0%, which is a positive fact. Considerable funds of foreign investors are invested in wholesale and retail trade, in real estate operations and the sphere of information and telecommunications, the share of investments in these activities over the three years also increased and amounted to 16.7% on January 1, 2019, 12.4 % and 6.8% of total foreign investment. It should be noted that during the analyzed period the share of investments in financial and insurance activities, which in the previous years was consistently high, decreased significantly. Over the last three years, it has declined from 13.5% in 2016 to 10.9% at the beginning of 2019. Meanwhile, there are negative changes in the structure of foreign investment by type of economic activity, which can be attributed to the decrease in the amount and share of investment in professional, scientific and technical activities from 7.0% to 6.3% and the construction industry - from 3.2 % to 2.9%, as well as the fact that only 1.7% of foreign investment was invested in a sector such as agriculture, where Ukraine proposes important investment projects².

The leading economic sectors in terms of capital investment development in 2018 were: industry (33.1%), construction (12.3%), agriculture, forestry and fisheries (14.0%), information and telecommunications, wholesale and retail, etc.

Important is the study of the dynamics and structure of total capital investment in the country, which are investments in the acquisition or production of own resources for

¹ The official site of the State Statistics Service of Ukraine URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

² Samotoienkova O. V. (2019) "Investment activity in Ukraine: trends and prospects Efektyvna ekonomika" №5.

own use of tangible and intangible assets¹.

There are optimistic views on the Ukrainian investment climate, business in the agro-industrial sectors, food industry, and sales is growing at a very high rate. Everything must be done to protect the economy from shocks and to keep this upward trend. Ukraine has a vital need to improve its investment climate as global business behavior is changing and foreign capital will have to be fought.

There are significant shifts in global investor behavior: capital flows from emerging markets are continuing. Due to the decrease in the amount of available financial resources, the competition for it is increasing. And in conditions of increasing competition, only the one who will provide the most attractive conditions for investment will win.

The quality of the investment climate in Ukraine is far from perfect. In Ukraine, the problem of economic attractiveness is quite problematic, in economic terms, in 2013 Ukraine received \$ 4.5 billion of foreign direct investment, and in 2018, the revenue was \$ 2.5 billion. For Ukraine, this is the level of 2004, and without investment, our country will not be able to change the trajectory of its development.

At present, the European Business Association estimates the annual amount of foreign direct investment in Ukraine at the level of \$ 1.5 billion. 35% of investors surveyed during the EVA survey are ready to invest in Ukraine after the parliamentary election, 28% after the presidential election, and 25% before the election. More than 10% are not interested in investing in Ukraine.

From EU countries, \$ 1244 million in foreign direct investment (FDI) came to Ukraine in 2017, and from \$ 627.2 million from other countries. As of January 1, 2018, non-resident equity in Ukraine equaled \$ 39144 million (from EU countries - \$ 27465.5 million, from other countries - \$ 11678.5 million), which was 4.3% higher than the beginning of the year (\$ 37513.6 million).

The amount of foreign direct investment (FDI) made at the expense of domestic origin in 2018 amounted to \$ 485 million compared to \$ 270 million in 2017, this estimate of the so-called round-tripping investments (previously withdrawn from the Ukrainian business)².

In total, during 2010-2018, the number of residents' funds that were withdrawn abroad and then returned to Ukraine as foreign investment amounted to \$ 8.4 billion, or 22% of the total FDI during this period³.

The main source of capital investment in 2018 is the own funds of enterprises and organizations, whose share in the investment structure was 70%, i.e. compared to 2017 increased by 2 percentage points. The share of public investment (state and local budget funds) still stood at about 13%, or UAH 6.8 billion.

Ukraine remains attractive for investment, at the same time it is not averse to world processes, it is sufficiently integrated into the world economy, and the disruption of macro-stability in foreign markets has its say in Ukraine.

Important is the study of the dynamics and structure of the total capital

¹ Samotoienkova O. V. (2019) "Investment activity in Ukraine: trends and prospects *Efektivna ekonomika*" №5.

² Official site of the Ukrainian Investment Business Association URL: <http://www.uaib.com.ua/>

³ "In 2018, domestic business returned \$ 0.5 billion to Ukraine in the form of foreign investment" URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/578231.html>.

investment in a country, which is an investment in the acquisition or manufacture of its own for the own use of tangible and intangible assets.

The dynamics and structure of capital investments are analyzed by sources of financing, by types of assets, by types of economic activity.

In 2018, UAH 526.3 billion of capital investment was spent in Ukraine, which is 17.3% more than in 2017. The largest share of investments was invested in intangible assets – 93.3%, of which 44.2% of all investments were invested in buildings and structures, 45.2% in machinery, equipment, and vehicles. Intangible assets accounted for 6.7% of total capital investment in 2018, 2.0% of which was invested in software and databases¹.

The structure of capital investments in Ukraine by sources of financing for the period 2016-2018 is shown in Table 4.

Table 4 - Structure of capital investments in Ukraine by sources of financing²

Sources of financing of capital investments	Structure of capital investments, %			Deviation, 2016 to 2018
	2016	2017	2018	
Capital investment, total	100,0	100,0	100,0	
including at the expense of:				
- State budget funds	2,3	3,4	4,0	+1,7
- local budget funds	7,1	9,3	8,7	+1,6
- own funds of enterprises and organizations	69,4	69,1	71,3	+1,9
- bank loans and other loans	7,1	6,6	6,7	-0,4
- funds of foreign investors	2,9	1,4	0,3	-2,6
- population funds for housing construction	8,9	7,3	6,4	-2,5
- other sources of financing	2,3	2,9	2,6	0,3

Table 4 shows that over the three years, significant changes have occurred in the structure of capital investments in Ukraine by sources of financing. The largest amount of capital investments is the own funds of enterprises and organizations, whose share in the total amount of capital investments in 2018 increased compared to previous years and amounted to 71.3%. It is also worth noting such favorable changes as the increase in the share of capital investments at the expense of the state budget, whose share in 2016 amounted to 2.3% of the total, in 2017 it increased to 3.4%, And in 2018 it was already 4 , 0%. The share of capital investments at the expense of local budget funds in 2017 compared to 2016 increased to 9.3%, but in 2018 it decreased slightly and amounted to 8.7% of the total amount of investments. This demonstrates the ability of local authorities to involve more in local and regional projects.

At the same time, the share of capital investments at the expense of bank loans and other loans decreased, that is, the banking sector does not create conditions for opportunities for lending investment projects. The share of household funds on housing construction also decreased from 8.9% in 2016 to 6.4% in 2018, which in turn was affected by difficulties in holding bank loans. Negative changes in the structure of

¹ “In 2018, domestic business returned \$ 0.5 billion to Ukraine in the form of foreign investment” URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/578231.html>.

² “Capital investment in Ukraine. State Statistics Service of Ukraine“ URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018>.

capital investments are a significant reduction of investments at the expense of foreign investors: if in 2016, the funds of foreign investors accounted for 2.9% of the total capital investment, in 2018 only 0.3%. This again confirms the conclusion that most foreign investors do not risk investing in the Ukrainian economy.

To further improve the investment climate of Ukraine, the question today is to improve the legal and organizational framework to increase the capacity of mechanisms to ensure a favorable investment climate and to form the basis for preserving and improving the competitiveness of the domestic economy.

Given the low efficiency and culture of production, outdated equipment and technologies, high cost of production at low quality, poor competitiveness of domestic goods concerning world-class goods - solving the investment problems of Ukraine should become a priority task of economic reform.

The conditions for attracting foreign direct investment in Ukraine are political, economic and financial stability, investment guarantees, improvement of legislative acts on the regulation of investment activity and general improvement of the investment climate.

Thus, while the dynamics of the investment climate and the investment attractiveness of Ukraine are improving in dynamics, several problems impede the flow of foreign investment into our country.

2.3 Ecological investments as a Tool of “Green” Economy Forming

It was realized long time ago in the civilized world, that the well-being of modern society firstly depends on the conditions of its existence, which are deteriorated recently, primarily because of environmental problems. The issue of environmental pollution due to human life is extremely relevant nowadays. This problem has international nature and bears a major threat to future generations. That is why, the "green" economy forming has priority meaning for keeping environment for future generations, and in the global aspect for the existence of mankind.

The term "green" economy was first used by a group of leading scientists D. Piars, A. Marcandia, and E. Barbier in a report of the Government of the United Kingdom "The Green Economy Concept" (1989)¹ in terms of solving the the problems of sustainable development. Later, due to world economy crisis in 2008, the UN Program announced transition to "green economy", the goal of which is to promote world economy rebuilding. In particular, it was about decreasing unemployment rate, accelerate forces to stop climate change, environment decay and minimizing poverty in the world.

Not only scientists and politicians elaborate conception of "green economy" but international organisations as well. In particular, UNEP (United Nations Environment Program) has published "Global New Green Course" in 2008 and report "Towards to "green" economy" in 2011. As well, World Bank also actively develops propositions about making economy "green" and provides "green" growth. This institution has published thorough report "About green growth" in 2012². OECD considers economy

¹Pearce D., Markandya A., Barbier E. (1989) Blueprint for a green economy 192 p.

²Inclusive Green Growth: The Pathway to Sustainable Development. Washington, D.C. : The World Bank, 2012. 171 p.

politics of “green” growth as strategic direction of global development starting from 2009. The questions of “green” economy are in strategy of development in the post-soviet countries. The problems of development and analysis of modern condition of environment are included in state and social programs and document in Ukraine. Among those programs and documents are: “Strategy of development of Ukraine until 2020”, “The perspectives of development of “green” economy”, “Green economy and trade unions”.

UNEP research indicates that the concept of a green economy can solve current problems and provide opportunities for a strategy for the economic development of all peoples. UN environmental experts consider “green” economy as one that promote improving of people well-being and social equality, eliminating and decreasing ecological risks and deficits¹. Danish scientists determine “green” economy as the process of transformation that neglects disproportions and disfunctions of modern economy. The result of it is people well-being and fair access to resources for each family member in condition of ecological and economic integrity.

It is worse to mention that UN identifies three main aspects of “green” economy forming²:

- 1) realization of macroeconomic approach to sustainable economic development through regional, subregional and national environmental programs;
- 2) demonstrating of approaches to green economy with, focusing on access to “green” finance, technology and investment;
- 3) countries support in terms of development and implementation of macroeconomic policies for transition to green economy.

Chym O.S. presents the determination of “green economy” in his work as economy with low emissions of carbon compounds, effective usage of nature resources that satisfies society interests the most. The goal of green economy is to build an effective environment for economic and social progress that is based on minimization of negative influence on environment and effective usage of nature resources with keeping decent living standards for people³.

Leading scientist B. Porfirev defines the green economy as the creating, production and applying technology and equipment to control and reduce emissions of pollutants and greenhouse gases; to monitor and forecast climate change, energy-saving and resource-saving technologies⁴.

In terms of “green” economy the growth of employment and income is provided by state and private investments in such economic activities, infrastructure and assets that allows to decline environmental pollution, emissions of carbon dioxide, helps to increase the effectiveness of energy and resources use and prevent losses of biodiversity and ecosystem services. Ecological investments should be provided and supported with

¹ Key World Energy STATISTICS [On-line resource]. Paris: OECD, International Energy Agency, 2012. 80 p. URL: <https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/kwes.pdf>

²Green Economy [On-line source] URL: <https://www.unenvironment.org/>

³Chmyr O.S., Zakharkevych N.P. “Green” economics: the essence, goals and base principles. *Economic Journal of Donbass*. 2013. vol.3. P.54-62.

⁴The works of free economic community of Russia: T. 160. M.: Free economic community of Russia, 2012. 4. p. 332.

the help of target state expenditures, reforming of ecological policy, changes in taxation and regulation.

After the performed analysis of different tractations of “green” economy, it is appropriate to to propose own determination of this category: green economy is the economic relationships between subjects of economic activity that are based on the principles of protection and preservation of environment, implementing of new energysaving and resourcesaving technologies and promotion of improvement of life quality in terms of existing ecosystems. We think that such determination has practical value as far as it is basis for quantitative and qualitative analysis of the process of making economy of the country green.

According to globalization of this question it cannot be solved individually by countries. Here, we need to elaborate collective and complex approach. That is why, questions about forming the strategy of environment protection are the topic of negotiations during long period of time. The biggest impact and input into this process made UN. There was adopted protocol in Kioto in 1997 with the main task to limit emissions of greenhouse gas into atmosphere. The Paris agreement that was elaborated in terms of UN Border convention about climate change and was ratified in 2016 has to change Kioto protocol. The goal of the agreement is to decrease temps of global warming through minimization of emissions of carbon dioxide starting from 2020. It is important to mention that among essential tasks of international agreements are:

- 1) increase of effectiveness of energy in old and new buildings;
- 2) transition to alternative energy sources (wind, sun, biomass, geothermal);
- 3) sustainable transport development;
- 4) stimulation of planet ecological infrastructure, including drinking water, forests, soils, reefs;
- 5) support of sustainable agriculture, including organic production.

Performing of these points and implementation of ecological innovations in such priority directions as water, forest activity, energetics, agriculture, building, energysaving technologies and waste management are impossible without making investment activity ecological as in Ukraine so in the world. The basis of the process of making investment activity ecological has definition “ecological investments”. Scientists tractate the essence of the category in different ways.

Ecological investments are thought to be all types of property and intellectual values, that are invested in due to prevent, limit and restoration of environmental pollution in the research of Andrieva N.M.¹.

According to Arestov S.V., green investments are not only nature-protecting investments, but any type of investments that are directed to ecosystem development. Ecological investments are the types of property and intellectual values invested in the objects of entrepreneurial and other types of activities. In the result, ecological, economic-ecological and ecological-social effects is performed².

Vyshnytskaya O.I. considers eco-investments as all types of property and intellectual values that are invested in economic activities and that are directed to

¹Andrieva N.M. *Scientific bulletin of Forestry University of Ukraine*. 2005. Ed. 15, p. 314-320.

²Arestov S.V. The basis of forming the effectiveness of ecosystem transfer while ecological investments [On-line Source].

reduce the negative anthropogenic impact on the environment, minimizing the eco-destructive impact of production, consumption and utilization of goods and services; conserving; rational use of natural resources and improvement of territories' resource and nature potential; providing of ecological safe in countries. In the result of performing such activities, country would get ecological, social and economic improvement¹.

Anishchenko V.O. tractates ecological investments as money investing only in nature-saving events².

According to the research of O.A. Kvaktun, ecological investments are the investments aimed to create profitable funds. It supposed that after production and exploitation of these funds, at the beginning, the use of nature resources will decline, and later, negative influence on environment and people health will become softer (or will eliminate at all)³.

Green investments are the investments in rational nature management and nature conservation, accoding to N. Gakhovych's research⁴.

In the result of the performed analysis of the "ecological envestmnets" determination it is essential to mention that scientists open the question both from narrow and wide understanding. In most of cases, scientists see the main idea of eco-investment can be seen in eliminating of negative impact of economic activity on environment but not in preventing occurrence of dangerous ecological situations.

Therefore, with this aspect in mind, eco-investment is the investment of capital in forms of intellectual, material and monetary values into creation, modernization, implementation of ecologically safe fixed assets, technologies, that are going to be applied into production of ecological products, and nature-protecting tools for preventing , declining and eliminating on environmental pollution. The main motivative factor of performing ecological investmnets has to be socio-ecological reliability of subjects of investing (eco-investors) and active state nature-protecting anvestment and financial policy.

When describing green investments, it is important to note their goals, distinctive features, subjects of investing, objects of investing, funds sources, results and types.

Among the goals of ecological investments are the following:

- 1) the prevention and reduction of environmental risks and the associated social, economic risks of the enterprise;
- 2) improving of the quality and attributes of the ecosystem;
- 3) return on investment;
- 4) reducing the payback period;
- 5) increasing the lifecycle;
- 6) rational use of natural resources;
- 7) development and improvement of socio-economic conditions of human life;

¹Vyshnytska O.I. Ecological investments: essence, classification, principlesand directions of realization. *Announcer on Sumy State University*. 2013. Ed. 2. p.51-58.

²Anishchenko V.O. According the question of improving the theoretical-methodological principles of ecological investments. *Economics relevant problems*. 2007. Ed. 8. p. 175-183.

³Kvaktun O.O. Teal ecological investmnets as efficient instumnet of sustainable proecting and regional building in Ukraine [On-lime Source].

⁴Gahovych N. The state and problems of ecologizing of industrial production. *Economics of Ukraine*. 2008. Ed.4. P.73-81.

8) risks reducing that are associated with the sharing of natural resources and objects.

Distinctive features of environmental investments are: prudent use, protection, reproduction of natural resource potential; the investment object is common to many consumers and users, and the task cannot be solved by an individual entity; the natural system, its elements cannot be discounted, but they can lose their primary attributes under the influence of anthropogenic factors; nature-protecting, nature-reproductive investments always and everywhere, in time and space, have to be made while taking into account the attributes of self-regulation and ecosystem and its particular parts self-rebuilding; ecological investments in particular objects effect the functioning of the entire ecosystem.

Unlike traditional investments in the economy, investments in the rational use of natural resources have to be made systematically in time and space. Since the restoring and improving of the quality of environment or ecosystems' attributes through its spatial activity require a long period of time and digger efforts. If not to perform preventive investments than further, even small investmnets as a effort to eliminate consequences will be not effective and in most cases will lead to problems accumulation, deterioration of restoring conditions as in society so in the ecosystem.

Another feature that differentiates ecological investments from other types of investments is the fact that they are not aimed to make profit, although in the long run environmentally-friendly investment projects may be profitable or create conditions to get high level of profitability of other investment projects. Therefore, an important place in the environmental investments management is given to the state, which should provide legal and financial support for investments in the restoration, protection and development of the natural environment, as well as the development of environmental awareness of citizens.

Among the subjects of ecological investments are:

- 1) entities that have a direct destructive effect on the environment;
- 2) entities that form the legal and / or motivational field for first two groups of entities (authorized public authorities);
- 3) entities that have certain levers of influence in the sphere of decision-making management by the entities of the first group (shareholders, investors, territorial community, etc.);
- 4) entities that promote environmental initiatives (various non-profit organizations, media, educational institutions, etc.).

The objects of environmental investments are development and installation of environmental protection and cleaning equipment; the use of resource-saving technologies, as well as the implementation of a waste-free technological process and recycling; development and applying projects of making neutral the industrial sectors' destructive impact on ecology and polluted territories rehabilitation; creation of material and technical base for use in the production process of renewable and environmentally friendly sources of energy; production of environmentally friendly products; development of ecological infrastructure.

Making investment activity more "green" leads to environmental, socio-economic and political results. The environmental effect of the investment is the reducing of anthropogenic and technogenic load on the environment and increasing resource efficiency. Socio-economic result is an increasement in the population living standards,

efficiency of social production and multiplication of the national wealth of the country, creation of a positive image of the enterprise, expenditures reduction, entering new markets with goods and technologies that meet quality standards. The political result is reduction in the level of country's political dependence on foreign suppliers of resources, expanding of possibilities of using international agreements to activate trade in quotas, environmentally oriented products.

We should determine features of environmental investments that are made to form "green" economy: investments by functional purpose; by sources of financing; by level of management, by form of display, by character of results, that are achieved.

Investments by functional purpose are divided into such groups: investments, that are directed to prudent use of natural resources and objects; for reproduction of natural resources and objects; for protection of natural objects.

According to sources of financing, investments are divided into: targeted state (regional) investments; extrabudgetary investment funds, environmental and other funds; enterprise funds; funds of organizations that create market infrastructure (investment, environmental banks, exchanges of natural resources, ecotechnics, waste, consulting agencies); foreign (international) investments.

Types of environmental investments by management level are:

1) local - aimed to make enterprises and production activities "green". Investments for raising the environmental awareness of individuals should be added here;

2) regional - to solve regional eco-problems;

3) state - to solve state environmental problems;

4) international - to solve global, international environmental problems.

Eco-investments by object of investment are divided into:

1) production and technological - design and implementation of environmentally safe technological processes, equipment and raw materials;

2) organizational and management - development and implementation of new environmental standards, standards, formation of a unified system of legal support;

3) research - includes research and development of environmentally friendly and environmentally friendly technologies, equipment, environmentally friendly processes, environmentally friendly products and its packaging;

4) educational activities - include the development and implementation of systems of continuous environmental education, training of managers of environmental and environmental activities, the creation of educational programs for the population in the field of rational use of natural and energy resources, waste of anthropogenic activity.

5) environmental protection - introduction of treatment systems.

Eco-investments from different sectors of the economy should be involved in shaping the green economy. That is why we have refined the typology of green investments in accordance with the institutional units involved in greening the economy:

1) households - investments of physical and mental abilities of individuals in environmental protection;

2) non-profit institutions - investments in environmental projects by budget-funded institutions and organizations;

3) non-financial corporations - funds of legal entities engaged in the production of goods and services, and make eco-investments in the production sphere and

environment;

4) external sector - funds of other states or international organizations are invested in greening the economy.

The complex socio-economic and political processes that exist in Ukraine have delayed the relevance of environmental issues and have led to crises and environmental problems. The result of the unbalanced development of Ukrainian business entities in various spheres nowadays is the deterioration of the environmental characteristics of their activities, the limited financial capacity block them from improving.

The analysis of the production structure of Ukrainian enterprises shows that the degree of depreciation of fixed assets is 43%, for industry and capital construction - respectively 48 and 61%. In addition, there are industries where the depreciation of funds reaches 80% and some businesses are at risk of being shut down. All this indicates significant threats to the country's environmental security. Most environmental facilities and facilities will require reconstruction, modernization and radical restoration in order to minimize their negative impact on the environment. Therefore, it is quite difficult to ensure the development of a "green economy" in this state of fixed assets.

It is essential to direct environmental investments to prevent and eliminate potential threats of «green» economy forming, that is, environmental investments - investments in projects that not only make money but also make a positive impact on the environment. The transition to green investments has a huge importance in combating climate change, reducing greenhouse gas emissions, water pollution, deforestation and contributing to ecosystem restoration.

The theoretical concepts of green economy are being implemented quite slowly in the world practice. Thus, the value of manufactured goods and services in the green economy sector in 2018 was estimated at 2 trillion USD, or 2.7% of world GDP, has a profit of 530 billion USD; employment - within 10 million people. Thus, in the US the green economy is 4.2% of GDP, employment is estimated at 3 million people; in Japan, respectively, 3.4% of GDP and approximately 1.5 million; in the EU countries as a whole - 2.5% of total GDP and more than 3.4 million people ¹. As for the estimation of the share of the "green" economy in the total GDP of Ukraine, the available statistics do not reflect the real state of the "green" sector. To solve this problem, Ukrainian scientists O. Veklych and N. Shlapak proposed to adjust the basic economic index, taking into account the reduction of natural resources, losses from air pollution, water, etc. Their calculations showed that the difference between the traditionally calculated GDP and the "green" GDP in the analyzed period averaged 4.6% or 18.5 billion UAH at current prices. This indicates the degradation of the natural environment and the overestimation of annual income ².

Today, the green economy is an integral part of all sectors of activity and

¹Towards to "green" economy: ways to sustainable development and acceleration of poverty [On-line source]. *The UN program about environment*. 2011. p.739. URL: <http://www.unep.org/greeneconomy>

²Veklych O.O. The urgency of activation of stimulation mechanisms of investment-innovation development ecologization of Ukrainian economics. *Economic problems of sustainable development: Materials from International scientific-practical conference*, Sumy, 6th-8th of May 2014. Sumy: SumDU, 2014. p.44-48.

countries. This is confirmed by the fact that in 2010 the first green economy index, called the Global Green Economy Index or the Environmental Productivity Index, was introduced. It measures the effectiveness of green in 130 countries. Considering the rating of the countries according to this index for 2010-2018 it is worth mentioning that Sweden is in the first place with the highest index of 76.08%. Switzerland is also in the top five with 75, 94%, Iceland with 71.29%, Norway with 70.31% and Finland with 69.97%. Ukraine ranks 121st in this ranking - 38.13%, which indicates inefficient state policy in the sphere of green economy formation (the rating list of countries is given in Annex A)¹.

Against the background of inefficient and unsystematic environmental policy in Ukraine, according to the International Energy Agency's estimation of purchasing power parity, the amount of emissions is 1 USD in GDP in 2018 was 0.96 kg, double the world average (0.44 kg) and almost three times the OECD (0.34 kg). These data indicate that carbon dioxide emissions have been reduced extensively, reducing production volumes, rather than through the introduction of the latest cleaning technologies.

Ukraine remains one of the most energy-intensive countries in Europe. Energy capacity of the Ukrainian economy was 0.47 toe, while the OECD average is 0.15 toe in 2018. Fossil fuels remain the main source of energy in Ukraine, which, in turn, is the most polluting air.

The main source of eco-investments is the enterprises' own funds, their share in 2016 was 67.9% (or 22069.6 mln UAH) and only 6% - funds of the State and local budgets. The bulk part (over 80%) of these funds is spent on measures related to the elimination, rather than the prevention of environmental pollution, and only 0.2% on research activities of nature conservation.

While EU countries spend 2% of GDP on environmental protection, Ukraine's budget targets ten times less, but these funds are not spent efficiently. According to the State Budget of Ukraine for 2020 they plan to spend about UAH 8 billion on nature protection in total, which is 0.2% of Ukraine's GDP.

It is observed that the structure and composition of expenditures are almost unchanged from year to year. Main expenditures are the protection and use of natural resources, the elimination of pollution, the conservation of the reserve fund, the disposal of waste, scientific research². On average, the Consolidated Budget is about 0.3% of GDP.

Analyzing the dynamics above (Fig. 1) of expenditures for environmental protection, which are pledged in the state budget of Ukraine for 2014-2020, it is worth to pay attention to a small percentage of the expenditures of funds allocated for ecology. The share of environmental expenditures decreased during the period 2016-2018, from 0.70% in 2016 to 0.53% in 2018. The target point in 2020 is 6660 million UAH, which is 0.57% of total expenditures. At the same time, environmental expenditures from the state budget are managed by the Ministry of Energy and the Environment, the annual budget is 16.1 billion UAH, namely 1.4% of the total budget expenditures and 0.4% of GDP. However, these funds are used not only for

¹Global Green Economy Index (GGEI) [On-line source] URL: <https://dualcitizeninc.com/global-green-economy-index/index.php>.

²About the state budget of Ukraine for 2020. [On-line source] URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

environmental protection. Among the biggest costs of a joint ministry are water management, restructuring of the coal industry and overcoming the aftermath of the Chernobyl disaster, which together cover 71% of the ministry's budget. About 1.3 billion UAH or 8% of agency's expenditure will be spent on programs for nature conservation, conservation of the reserve fund, protection and safeness of forests, reduction of greenhouse gas emissions.

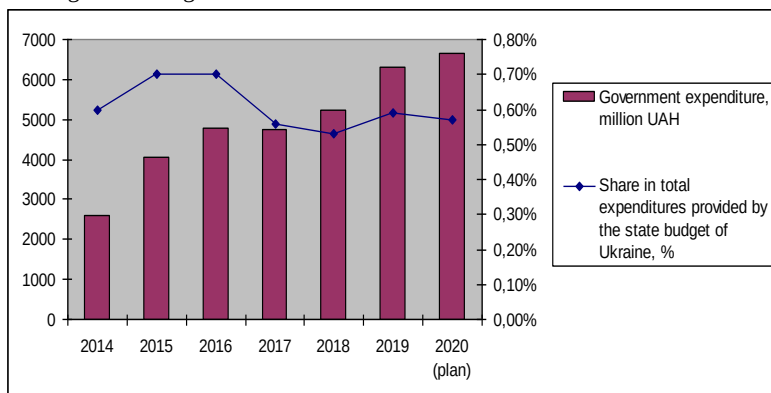

Figure 1 - Dynamics of expenditures of the state budget of Ukraine for environmental protection for 2014-2020¹.

One of the aspects of green economy development that requires funding is the reduction of water pollution, improvement of its ecological status and proving economy's requirements with water resources². The program "The exploitation of state water systems" would have to solve these issues. However, it is more about meeting economic needs rather than reducing water pollution and improving its environmental status.

In 2019, funds under the Program "Implementation the measures to implement environmental development priorities" were used for the protection and rational use of aquatic, natural flora and fauna in the regions, in particular, for the reconstruction of Sofiyivka Park, construction of a shelter for keeping homeless animals in Uman, reconstruction of greenhouses in Drohobych. However, it is difficult to call them priorities for the formation of a "green" economy, given the difficult environmental situation in the country.

Another important step in building a green economy is forest protection. As it is known, forest reservations in Ukraine have been rapidly depleting in recent years. That is why the program "Forest and Hunting Management, Protection and Protection of Forests in the Forest Fund" was adopted. 445 097 million UAH or 2.7% of the Ministry of Energy's total budget have been allocated on the program. In this program, as well as in the program concerning the nature reserve fund, the indicators are focused on the conservation of plant and animal species, not on their restoration.

¹Annual reports of state treasury house [On-line Source] URL: <https://www.treasury.gov.ua>

²How much does Ukraine spend to ecological situation improving? Too little. [On-line source] URL: <https://www.epravda.com.ua/>

An important issue of green economy forming in the world is to reduce greenhouse gas emissions. 3 808 thousand UAH have been allocated for this purpose or about 0.1% of the total budget in Ukraine. In addition to this, some funds are allocated from the state budget for the activities of the National Center for GHG Emissions. The quality indicators of this program relate to the monitoring and reporting of anthropogenic emissions and the absorption of greenhouse gases.

Central budget subvention to local budgets to implement nature-saving measures on the objects of communal property in the amount of 580 million UAH in 2019 have been disappeared. From the point of view of decentralization, this can be perceived negatively. However, independent estimates of the distribution of the subvention show that this decision is justified. A large part of the subvention was earmarked in 2019 for areas that already have large amounts of environmental funds, and some measures did not pass the environmental impact assessment procedure or were even harmful.

Speaking about the peculiarities of environmental investments in Ukraine, it should be noted that the Government of Ukraine approved the Procedure for consideration, approval and implementation of targeted environmental (green) investment projects and proposals for implementation of measures related to the implementation of such projects and fulfillment of Kyoto Protocol commitments to the United Nations Framework Convention on Climate Change¹.

This Procedure defines the process for considering, approving and implementing targeted environmental (green) investment projects and proposals for implementing measures related to performing of such projects and meeting Kyoto Protocol commitments as a set of actions aimed to reduce emissions or to increase greenhouse gas absorption gases, to adapt to the effects of climate change under the Kyoto Protocol, and agreements performing about selling parts of a specified amount of greenhouse gas emissions.

The most comprehensive document, aimed to balance the system of environmental management and integrate the provisions of individual legal acts and targeted programs, on the way of forming a "green" economy is the Law of Ukraine "Fundamental Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period up to 2030".

The development and approval of this law indicates significant positive shifts in the country towards "green" economy, but there is a concern about its declarative nature and lack of control over the targeted use of the funds provided.

We believe that to improve the environment in Ukraine, as well as to move to "green economy", investments are required in the field of environmental management (environmental investments) and making investment activity "green".

In our opinion, the forming of a "green" economy should be realized step by step using tools of social, economic and legal nature that will promote environmental investment, covering following levels (suggested by the author):

1. Nano-level. It is the understanding by the specific person the importance of greening and the development or implementation changes in the objects or their habitat,

¹About approval of the Order of consideration, approval and realization of target ecological (green) investment and propositions about performing the commitments of Kyoto protocol of the UN Framework Convention on climate change: The decree of CM of Ukraine from 22.02.2008 according to #221. *Official Journal of Ukraine*. 2008. vol.23 (04.04.2008). In the Chapter p.695.

aimed to improve environmental situation, the rational use of natural and energy resources. Each individual is able to invest in environmental improvements: buy phosphate-free laundry detergents, use organic fertilizers, avoid using plastic bags, eco-cars, etc. In addition, each person can contribute to the restoration of the ecosystem by embodying their ideas in their own mini-environmental project and implementing it.

2. The micro-level. It is the implementation of environmental policy within the enterprise by investing in the design and installation of processing, treatment equipment, closed technological processes of natural resources utilization, recycling and processing of waste as secondary resources and emissions, research and development of environmental and environmentally safe technologies, equipment, environmentally friendly processes, environmentally friendly products and their packaging.

3. The macro-level. It is about financing, motivation and implementation of eco-projects carried out within one state or its parts (land, state, region, territorial community), the institutional basis of which is the national (state) environmental policy. The implementation of the concept of a "green" economy at this level consists of development and implementation of new environmental standards, formation of a unified system of legal support, creation of control systems and environmental monitoring systems, development and implementation of better or new environmental legislation. Financial methods include subsidies, dotations, preferential loans and taxation, accelerated depreciation of environmental funds.

Decentralization provides financial opportunities for united territorial communities to take an active part in the development of a green economy by allocating and investing in priority eco-projects.

The "green" economy forming should involve complex changes in all sectors of the Ukrainian economy. The primary sector, which covers agriculture, fisheries, forestry and mining, requires the most radical changes, as they create products here to meet the primary needs of mankind. Agriculture should focus on organic production (without the use of chemical additives). The Federation of Organic Movement of Ukraine in 2019 is about 120 farms that produce organic products. Their total area exceeds 270 thousand hectares or 0.7% of agricultural land. By this indicator, Ukraine is in twenty countries of the world. However, 90% of domestic organic products are exported: sales on the national markets have low profitability - 70%, while sales in Europe - 200%¹. It is confirmed with the fact that the "green" economy provides economic growth even in times of crisis.

Making agriculture green involves not only the production of organic products, but also the cultivation of energy crops and their use for energy purposes. In addition, the reorientation of the agro-industrial complex towards a "green economy" will allow: to reduce the rising unemployment in the countryside; switch to clean biofuels; to achieve independence from traditional energy sources and reduce the cost of supplying them.

The secondary sector of the economy, which covers industry and construction, requires more rational use of energy resources. In the context of the transition to a green economy, the country's industry requires deep technological modernization, as

¹Chaika T.O. The effectiveness of orgaic agrarian housegolding in Ukraine. *The Journal of Poltava State Agrarian Academy*. 2011. vol.4. P.160-164.

production facilities are the basis for the creation of machinery, equipment and equipment that will help clean up production and use scarce resources effectively. In addition, making the economy green involves revitalizing the waste processing industry. Nowadays, waste carries unprecedented threats to the environment on the one hand and, on the other hand, can be used to increase production competitiveness by reducing raw material costs and reusing them. The role of the "green economy" in the Ukrainian industries needs further thorough research, as developed countries are shaping neo-industrial policies at the present stage.

Increase in energy efficiency in construction is one of the perspective directions that will help to save energy, reduce harmful emissions and create new jobs. In addition to the direct effect, the greening of the construction industry has a number of related effects: improving the homes comfort; extending the life-period of buildings; increasing employment in related industries; reducing the consumption of imported resources and more.

The tertiary sector is the link between the primary and secondary sectors, which provides the concept of a green economy. It is a system of industries and activities that are related to the provision of services to both the public and business. This area covers the development of complex research and development, the creation of business plans and programs, the development of energy-efficient technologies that can provide qualitative shifts in the direction of landscaping primary and secondary sectors. Eco-innovations creation will allow, on the one hand, to improve production processes and to organize businesses effectively by saving resources, and on the other hand, commercializing and implementing clean technologies. The analysis of the ways of greening the three main sectors of the economy confirms the need to develop a comprehensive state strategy for the transition to a "green" economy.

The main tasks and conditions of environmental investment management at the state and enterprise level that we believe need to be introduced to form a green economy are presented in Table 1.

Table 1 - Tasks and conditions for managing eco-investments in the green economy

Objectives and conditions for managing eco-investments at the state level	Tasks and conditions for managing eco-investments in the enterprise
Forming of the state environmental investment strategy	Forming of eco-investment strategy of the enterprise
Consideration of environmental aspects of regions development, spheres, economic sectors, etc. in the state environmental protection investment policy	Creating a policy that supports long-term directions of eco-investment goals of the entity
Creating an investment program to determine the priority of objects and the volume of their eco-investment	Creation and evaluation of eco-investment programs and projects
Realization of the state environmental protection investment program of development of regions, spheres, branches of economy	Implementation of the eco-investment program at the enterprise by clearly defining the objects, terms and sources of financing
Revision of financial policy instruments (subsidies, taxes, duties, etc.) and legal responsibility for anthropogenic environmental impact, revision of environmental standards and regulations	Revision of the accents when making investment decisions in the production, economic and innovation activities of enterprises, taking into account environmental standards.

In order to provide the development of a green economy at the enterprise level, the management of eco-investment activities should be carried out in accordance with the following principles:

- providing the implementation of the enterprise environmental policy and environmental management systems;
- in time provision of environmental safety of the enterprise's life by financing the acquisition, replacement, construction, renovation, improvement and maintenance of non-current assets of environmental focus in a proper state;
- permanent improvement of environmental features of fixed assets, technology, raw materials, used in the production of products;
- permanent improvement of the ecological situation in the enterprise and the surrounding area, to which extend the influence of technogenic load and nature-saving measures of the enterprise;
- integrity, synergy with the general business management system that ensures the sustainable development of the enterprise;
- the complex nature of the formation of eco-investment management decisions;
- rationality of approaches to the development of eco-investment management decisions;
- concordance with the strategic goals of sustainable enterprise development.

State environmental investment policy to support the development of a "green" economy should be based on the following basic principles, which ensure: balanced development of Ukrainian society, parity of economic social and environmental components, recognition of the impossibility of long-term sustainable development of society in terms of environmental degradation, ecological and technogenic conditions life support of the population, promotion of humanism of democracy and universal values, ecological and economic balanced development of particular regions and its coordination with the general nation's needs¹.

The main problem of investing in Ukraine and the world today is non-target applying of budgetary resources, which should be directed to the conservation of the ecosystem and the development of alternative energy sources. The solution to this problem requires legislative regulation.

Another environmental investment problem is the associated risk, which is not justified in all cases. Thus, many companies, and therefore businesses, do not intend to invest in the environmental sector. However, the situation is starting to change nowadays and a certain trend has emerged for investing in a green economy, as it can have a positive impact on the company's image and attract more customers and potential partners by enhancing its reputation.

Due to simplify the task for investors in searching for truly beneficial environmental projects, in promoting the green economy and, as a result, the natural development of financial markets in this direction, the Government of Ukraine should pay attention to the forming of "green" investment funds. Investment funds are environmentally responsible and conscious. These funds are ones, in which investors' funds are accumulated for further making profit through their investment in financial instruments, green projects, and other companies related to environmentally friendly

¹Danylyshyn B., Veklych O. Ukraine is in the international rating of steady development. *Economy of Ukraine*. 2008. vol. 7. P. 13–23.

activities. The green fund market is stimulated by the countries were first in becoming responsible investors, such as France and large financial centers such as Switzerland and United Kingdom. Currently, there are more than 200 different types of green investment funds in Europe alone. The major part of them have renewable energy sources as the main activity.

Different types of green funds have different goals, sources of funding, investment strategies, and organizational structure, but the main thing for them is the investment goal, which will be guided by such fund and its strategy, as already mentioned above, aimed to have environmentally friendly investment activities.

The Green Investment Fund can be a targeted tool for companies engaged in environmentally friendly businesses, such as alternative energy, green transport, water and waste management, sustainable lifestyles, etc.

There are so-called "green" funds that receive state support; those are funded solely by the private sector; those that receive some of the money from the state budget and the rest from business. Today many companies in Ukraine and in the world are ready to invest in the development of a "green" economy, in particular in the most common trend, in renewable energy. There are a lot of farms that operate solely using the energy of the sun or wind, as well as widespread non-polluting electric transport, unlike traditional diesel or gasoline vehicles nowadays especially in Europe.

Thus, the formation and development of green economy requires resolving the contradictions of greening production, enhancing the role of the state in stimulating green investment and innovation, creating the conditions for enhancing the competitiveness of national producers of green products and forming a new attitude of the population towards the environment.

2.4 Порівняльний аналіз інноваційної активності України та Польщі із застосуванням глобальних індексів

Однією з провідних тенденцій розвитку глобального економічного простору є поступовий перехід до неоіндустріалізму – нового технологічного укладу, основу якого складають знання, інформація та сучасні комп'ютерні технології. У цих умовах основним інструментом трансформації національних економічних систем та прискорення переходу до неоіндустріальної стадії розвитку стають інноваційні технології. Особливу актуальність ці технології мають для країн Східної Європи, зокрема України та Польщі, які мають потужний інтелектуальний потенціал, але використовують його не повною мірою, що проявляється у низькій інноваційній активності, оціненій за допомогою глобальних індексів.

Одним з найвідоміших глобальних індексів є глобальний інноваційний індекс, який розраховується як середнє арифметичне субіндекса ресурсів інновацій і субіндекса результатів інновацій. Субіндекс ресурсів інновацій характеризує наявні в країні ресурси та умови використання знань, вмінь, творчих навичок та інтелекту людей у виробництві та реалізації інноваційної продукції. Субіндекс результатів інновацій характеризує досягнуті практичні результати впровадження інновацій: результати креативної діяльності, створення бізнес-моделей, розвиток технологій і стан "економіки знань". Порівняльний

аналіз динаміки глобального інноваційного індекса в Україні та Польщі вказує на те, що ані Польща, ані Україна не є лідерами глобальної економіки за рівнем інноваційного розвитку (табл. 1). Так, за період 2011-2019 рр. значення глобального інноваційного індекса в Україні збільшилося на 2,4 бали (з 35 балів у 2011 р. до 37,4 балів у 2019 р.) а у Польщі – на 3,31 бали (з 38 балів у 2011 р. до 41,31 балів у 2017 р.). Такі несуттєві зміни значень глобального інноваційного індексу свідчать про повільні темпи технологічної модернізації обох країн. Це підтверджують також значення субіндексів ресурсів і результатів інновацій. Наприклад, значення субіндекса ресурсу інновацій, то в обох країнах його значення не перевищує 35 балів, що свідчить про недостатню ефективність політичних інститутів і діючого бізнес-середовища. Для порівняння: значення субіндекса ресурсу інновацій становить 72,15 балів у Сингапурі, 71,02 бали – у Швейцарії, 70,85 балів – у США, що забезпечує цим країнам лідерство не лише за рівнем інноваційної активності, а й за іншими показниками (рівнем людського розвитку, ступенем політичної та економічної свободи, індексом легкості ведення бізнесу).

Таблиця 1 – Динаміка глобального інноваційного індекса в Україні та Польщі¹

Країна /		Роки								
Показник		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Польща	Субіндекс ресурсів інновацій	39,7	33,6	32,4	34,0	31,9	31,7	33,8	33,92	31,66
	Субіндекс результатів інновацій	46,3	47,1	47,8	47,3	48,4	48,7	50,2	49,41	50,94
	Глобальний інноваційний індекс	38,0	40,4	40,1	40,6	40,2	40,2	42,0	41,67	41,31
Україна	Субіндекс ресурсів інновацій	30,4	34,2	33,7	34,4	33,9	32,5	34,2	40,45	40,73
	Субіндекс результатів інновацій	39,6	38,0	37,9	38,2	39,1	38,9	41,0	36,59	34,07
	Глобальний інноваційний індекс	35,0	36,1	35,8	36,3	36,5	35,7	37,6	38,52	37,4

Щодо динаміки субіндекса результатів інновацій, то слід вказати на те, що його значення як у Польщі, так і в Україні є дещо вищим порівняно зі значеннями субіндексів ресурсів інновацій. Однак значення субіндекса результатів інновацій у Польщі значно перевищує значення аналогічного показника в Україні: у Польщі воно варіюється від 46,3 балів (2011 р.) до 50,94 балів (2019 р.), а в Україні – від 38,2 балів (2014 р.) до 41 балів (2017 р.). Це свідчить про нижчу, порівняно з Польщею, інноваційність ВВП України та зосередження на виробництві продукції, яка належить до четвертого та навіть третього технологічних укладів, а тому виявляється неконкурентоспроможною на світових товарних ринках.

Певні особливості має і динаміка складових глобального інноваційного індекса в Україні та Польщі (табл. 2). Наприклад, динаміка показника інноваційних зв'язків в Україні не є сталою: досить високі значення цього

¹ Explore the interactive database of the GII 2019 indicators. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>.

показника (32-33 бали) у 2011-2012 рр. змінилися стрімким падінням у 2013-2017 рр. (до 24-25 балів), яке вдалося призупинити лише у 2017-2018 рр. У той же час позитивним моментом залишається досить активна співпраця університетів країни з промисловістю у сфері виконання науково-технічних робіт, розробці програмного забезпечення та впровадженні організаційних інновацій. Зокрема, значення відповідного показника варіюється у межах від 40 до 43 балів; і хоча за цим показником Україна значно відстає від інноваційно-орієнтованих економік світу (шведської, німецької, південнокорейської, американської, китайської та ін.), саме інтелект, ерудиція, емоції, творчість і креативне мислення людей дають країні можливість створювати інновації та розвивати деякі наукомісткі сектори національної економіки. Як результат, за показником результатів інтелектуальної праці Україна випереджає Польщу. Наприклад, у 2018 р. показник результатів інтелектуальної праці становив 36,7 балів в Україні та 30,2 бали – у Польщі. Натомість стан розвитку інноваційних кластерів в Україні є незадовільним: за період 2011-2019 рр. він збільшився усього на 5,3 бали (або на 17,5%), що свідчить про неефективність механізму залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, відсутність системного підходу до впровадження інновацій, асиметричність та структурну розбалансованість національного господарства.

Таблиця 2 – Динаміка складових глобального інноваційного індексу в Україні та Польщі¹

Країна / Показник		Роки								
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Польща	Співпраця університетів з промисловістю у сфері НДДКР	43,8	43,9	43,2	42,3	41,7	41,7	38,2	37,1	43,8
	Розвиток кластерів	32,0	32,6	38,6	40,2	41,4	43,0	44,9	46,5	47
	Інноваційні зв'язки в цілому	25,7	23,6	24,6	24,8	24,8	25,5	27,5	29,2	25,7
Україна	Співпраця університетів з промисловістю у сфері НДДКР	41,1	42,6	42,8	40,7	41,7	41,7	41,8	39,8	41,1
	Розвиток кластерів	30,2	28,6	35,4	31,2	33,3	32,5	32,5	35,5	30,2
	Інноваційні зв'язки в цілому	31,8	33,1	25,7	24,7	24,1	23,7	25,5	29,0	31,8

На відміну від України, у Польщі саме показник розвитку інноваційних кластерів має чітку тенденцію до швидкого зростання: впродовж 2011-2019 рр. він збільшився на 15 балів (або на 45%) і у 2019 р. досяг 47 балів. Це дає нам змогу стверджувати про те, що економіка Польщі належить до іншої моделі кластерного розвитку – моделі, яка забезпечує країні економічну стабільність, сталий економічний розвиток і більш високу, порівняно з Україною, технологічну спроможність національного господарства.

Дещо по-іншому інноваційну активність країни оцінюють аналітики відомої американської компанії “Bloomberg”, які ще у 2013 р. запропонували власний

¹Explore the interactive database of the GII 2019. indicators URL: <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>

інноваційний індекс, який враховує такі показники: питому вагу витрат на наукову та інноваційну діяльність у ВВП, питому вагу доданої вартості у ВВП, обсяг ВВП на одного зайнятого, обсяг національного доходу на одного зайнятого, кількість високотехнологічних компаній, кількість наукових та науково-технічних кадрів, кількість здобувачів наукових ступенів, кількість патентів, виданих Бюро патентів та торговельних знаків США. Значення підсумкового індекса варіюється у межах від 0 до 100 балів (0 балів – мінімальне значення індекса, 100 балів – максимальне значення індекса). Аналізуючи дані, наведені на рис. 1, можна сказати про те, що за показником інноваційного індекса компанії “Bloomberg” Польща суттєво випереджає Україну. Зокрема, у 2019 р. значення цього індекса становило 69,1 балів (рейтинг 22), а в Україні – 48,05 балів (рейтинг 53), причому тенденція зміни даного індекса в Україні є спадною.

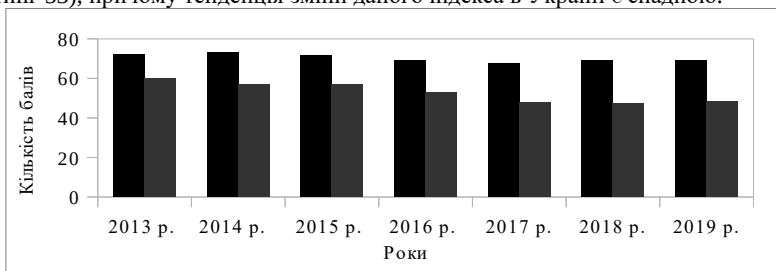

Рисунок 1 – Динаміка інноваційного індекса Bloomberg в Україні та Польщі

Джерело: побудовано автором¹

Наступним глобальним індексом, який характеризує стан інноваційної активності країни та ідентифікує її місце у глобальному економічному просторі, є індекс глобальної конкурентоспроможності, який, окрім субіндекса базових факторів розвитку і субіндекса факторів ефективності, включає також субіндекс інновацій – дані про готовність національної економіки до сприйняття, адаптації та поширення глобальних знань. Вхідні дані перетворюються на індекси за шкалою від 0 до 100 балів (до 2018 р. – за шкалою від 0 до 7 балів). “Вагові” коефіцієнти, що використовуються для розрахунку субіндексів, визначаються на основі аналізу головних компонент у такий спосіб, щоб варіація підсумкової головної компоненти виявилася максимальною. З табл. 3 видно, що за показником здатності до інновацій, у 2015-2017 рр. Україна випереджала Польщу, що вказує на її потужний інноваційний потенціал та високу спроможність генерувати нові знання. Однак внаслідок неефективної роботи базових інститутів (правових, політичних, соціальних) та нестабільної макроекономічної ситуації (прискорення інфляційних процесів, підвищення відсоткової ставки, зростання державного боргу) значення і субіндекса інновацій, і індекса глобальної конкурентоспроможності в Україні виявляються нижчими, ніж у Польщі.

Додамо, що в аналізований період субіндекс інновацій у Польщі зменшився (з 3,7 балів у 2015 р. до 3,4 балів у 2017 р.), у той час як індекс глобальної

¹ The Bloomberg Innovation Index. URL: <https://www.bloomberg.com/graphics/2015-innovative-countries/>

конкурентоспроможності підвищився (з 4,5 балів у 2011 р. до 4,6 балів у 2019 р.), що пояснюється поживанням загальнооекономічної ситуації та покращенням інвестиційного клімату в країні¹.

Таблиця 3 – Динаміка інноваційної складової індекса глобальної конкурентоспроможності України та Польщі²

Країна / Показник		Роки							
		2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2018	2019
		за шкалою від 0 до 7 балів				за шкалою від 0 до 100 балів			
Польща	Здатність до інновацій	3,5	3,5	3,6	3,8	3,9	3,4	49	49
	Індекс глобальної конкурентоспроможності	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5	4,6	65	69
Україна	Здатність до інновацій	3,1	3,2	3,2	3,6	4,2	4,3	39	40
	Індекс глобальної конкурентоспроможності	4,0	4,1	4,1	4,1	4,0	4,1	57	57

Ще одним глобальним індексом, який характеризує інноваційну активність країни, є індекс “економіки знань”. Методологія розрахунку даного індекса передбачає розрахунок чотирьох часткових індексів: індекса економічного та інституційного режиму, індекса освіти, індекса інновацій, а також індекса інформаційних та комунікаційних технологій. Індекс економічного та інституційного режиму охоплює показники, які характеризують інституціональні умови, в яких розвивається суспільство в цілому і національна економіка зокрема. Індекс освіти охоплює показники, які характеризують рівень доступності освіти для населення та наявність у людей необхідних навичок зі створення нових технологій, товарів і послуг. Індекс інновацій охоплює показники, які характеризують стан і тенденції розвитку національної інноваційної системи країни щодо її готовності до сприйняття, адаптації та поширення глобальних знань для внутрішніх потреб, а також потенціалу (спроможності) країни до створення нових знань і заснованих на них новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Індекс інформаційних і комунікаційних технологій охоплює показники, які характеризують стан і тенденції національної інформаційної та комунікаційної інфраструктури, яка сприяє генерації та промислового застосуванню знань. Кожному із перелічених показників присвоюється певна кількість балів, значення яких характеризує рівень розвитку та здатність країни гнучко реагувати на зміни глобальної економічної системи. У підсумку за кожною групою показників і за зведеними індексами країнам виставляється оцінка у балах: від 1 до 10³. Зрозуміло, що чим вищою є кількість

¹Klinciewicz K., Marczevska M. Polish systems of innovations – trends, challenges and policies. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, 2017. P. 96-97.

² Global Competitiveness Report 2019. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2019>.

³Краус Н. М. Інноваційна економіка в глобалізованому світі: інституціональний базис формування та траєкторія розвитку: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп, 2019. С. 90-94.

отриманих балів, тим вищим є рівень спроможності і потенціалу національної економіки створювати нові знання і новітні інформаційно-комунікаційні технології.

В структурі індекса “економіки знань”, як і в структурі інших глобальних індексів, найвище значення має індекс освіти, хоча і його зміна впродовж 2011-2019 рр. мала нестійкий характер. Ще гіршою в Україні є ситуація з динамікою індекса інституціонального режиму, значення якого за період 2011-2018 рр. збільшилося усього на 0,24 бали, а у 2011-2015 рр., взагалі, зменшилося, що свідчить про вкрай повільну перебудову інституціональної структури економіки України та низьку ефективність проведених реформ. Натомість у Польщі спостерігається як збільшення значень окремих складових індекса “економіки знань”, так і його загального значення, що характеризує Польщу як країну, де формуються необхідні правові, економічні та юридичні умови для культивування і кумуляції інноваційних напрямів розвитку¹.

Існують і внутрішньоевропейські індекси, зокрема інноваційний індекс Європейського інноваційного табло, який дозволяє порівнювати інноваційний потенціал національних економік країн-членів ЄС і країн, що мають на меті приєднатися до ЄС. Даний індекс враховує такі складові: якість людських ресурсів, привабливість науково-технічної сфери, сприятливість інноваційного середовища, державну підтримку інновацій, новаторство, інтелектуальні ресурси, вплив зайнятості, вплив продажів. Дані табл. 4 вказують на те, що Україна і досі залишається майже індиферентною до інновацій. Зокрема, значення складової “Сприятливість інноваційного середовища” є катастрофічно низьким (не більше 6 балів), причому тенденція зміни цієї складової має спадний характер. Натомість у Польщі за період 2011-2018 рр. значення аналогічної складової збільшилося майже у 3 рази: з 42,1 балів у 2011 р. до 125,2 балів у 2018 р.

Подібною є і ситуація із фінансуванням підприємствами об’єктів інноваційної інфраструктури (конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів, технопарків, технополісів, техноекополісів). Незважаючи на те, що в обох країнах спостерігається тенденція до зменшення цього показника, у Польщі за період 2011-2018 рр. цей показник зменшився на 42,6% (з 50,9 до 35,7 балів), а в Україні – на 82,1% (з 6,1 до 3,8 балів), що унеможливило реалізацію вітчизняними підприємствами високотехнологічних проєктів та суперечить самій сутності інноваційного підприємництва. Додамо, що Україна відстає від Польщі навіть за складовою “Інноваційні зв’язки”, яка передбачає тісну співпрацю науково-педагогічних кадрів з підприємницьким сектором, а також їх спільну видавничу діяльність.

Як результат, впродовж 2011-2018 рр. значення інноваційного індекса Європейського інноваційного табло в Україні зменшилося на 7,3 бали (або на 29,6%), що дозволило фахівцям “Інноваційної спілки ЄС” віднести її до групи “Застарілих новаторів”, до якої, окрім України, увійшли ще лише дві європейські країни – Болгарія та Румунія. У той же час у Польщі значення аналогічного показника збільшилося на 2,8 бали (або на 5,3%), що дозволило їй перейти до іншої групи країн – “Сучасних новаторів”, до якої, окрім Польщі, увійшли й деякі

¹Brandt N. Strengthening innovation in Poland. *Economic Department Working Papers*, OECD, 2018. №. 1479. P. 12-16.

провідні європейські країни – Іспанія, Італія, Португалія, Туреччина, Греція та ін.

Таблиця 4 – Динаміка інноваційного індекса Європейського інноваційного табло та його складових¹

Показник	Польща		Україна	
	2011 р.	2018 р.	2011 р.	2018 р.
Привабливість науково-дослідної сфери	17,2	30,7	9,0	13,3
Сприятливе інноваційне середовище	42,1	125,2	6,1	3,8
Державна підтримка інноваційної сфери	50,9	35,7	37,1	6,9
Інноватори	29,4	16,5	17,8	17,2
Інноваційні зв'язки	46,7	31,2	2,5	2,8
Інтелектуальні ресурси	51,6	69,3	11,3	13,4
Інноваційний індекс Європейського інноваційного табло	53,3	56,1	32,0	24,7

Як результат, впродовж 2011-2018 рр. значення інноваційного індекса Європейського інноваційного табло в Україні зменшилося на 7,3 бали (або на 29,6%), що дозволило фахівцям “Інноваційної спілки ЄС” віднести її до групи “Застарілих новаторів”, до якої, окрім України, увійшли ще лише дві європейські країни – Болгарія та Румунія. У той же час у Польщі значення аналогічного показника збільшилося на 2,8 бали (або на 5,3%), що дозволило їй перейти до іншої групи країн – “Сучасних новаторів”, до якої, окрім Польщі, увійшли й деякі провідні європейські країни – Іспанія, Італія, Португалія, Туреччина, Греція та ін.

Отже, проведений аналіз свідчить про досить низьку інноваційну активність обох країн. Це потребує впровадження певних заходів, спрямованих на модифікацію технологічної структури, забезпечення “розумного” економічного зростання та досягнення сильних конкурентних позицій на світовому ринку.

Щодо України, то, у першу чергу, необхідним є застосування кластерного підходу до організації промислового виробництва. Мова йде про створення сприятливих умов для формування та розвитку інноваційно-інтелектуальних кластерів – інтеграційних об'єднань підприємств і наукових установ, які здатні забезпечити повний цикл виробництва нової продукції. На даний час Україна не лише відстає від багатьох європейських країн за кількістю інноваційних кластерів, а й зорієнтована на їх формування у низькотехнологічних секторах національної економіки². Однак успішний досвід країн ЄС (Данії, Норвегії, Німеччини, Польщі, Угорщини та ін.) показує, що лише інтеграція промислових підприємств з об'єктами інноваційної інфраструктури спроможна забезпечити країні стрімке економічне зростання на засадах інноваційності та інвайронменталізму. Тим більше, що в Україні існує належна інноваційна інфраструктура: бізнес-інкубатори (“EastLabs”, “iHUB”, “GrowthUp”, “Startup Depot”, “WannaBiz”, “Voomy IT-парк”, “Polyteco”, “Кальміусь”, “Мегаліс” та ін.), бізнес-акселератори (“IZOLAB”, “IoT Hub “Інтернет речей”, “Телеком

¹European innovation scoreboard. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en.

²Оніпко Т.А. Інноваційно-кластерний розвиток як чинник зростання конкурентоспроможності економічних систем: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки. Полтава, 2019. С. 12-14.

Акселератор” та ін.), індустріальні парки (Інститут монокристалів, Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інститут фізики напівпровідників ім. В. Є. Лоскаряова), технополіси (“Київська політехніка”, “П’ятихатки”, “Соломоново” та ін.). Завдяки синергетичному ефекту така інтеграція не лише підвищить прибутковість української промисловості, а й спростить доступ українських компаній до трансферу сучасних технологій та розвитку співробітництва з глобальними інноваційними мережами.

З іншого боку, невідкладних змін потребує податкове законодавство України, яке регулює фінансування інноваційної діяльності в країні. Ми вважаємо, що необхідно встановити преференції (спеціальні режими оподаткування) не тільки для суб’єктів інноваційної інфраструктури, а й для інших, неспеціалізованих суб’єктів господарювання, які розробляють або впроваджують інновації. Особливу актуальність такі зміни будуть мати для підприємств, які реалізують високотехнологічні стартапи на етапі, коли вони ще не приносять відповідного прибутку, а перенесення втрат на майбутні періоди українським законодавством не передбачено. До таких витрат належать: витрати на створення нових або вдосконалення існуючих товарів, послуг, технологій; витрати на оплату праці штатних працівників, які приймають участь в інноваційному процесі; витрати на оплату праці позаштатних працівників, які виконують наукові або науково-технічні роботи; витрати на оплату іншого ресурсного забезпечення, необхідного для реалізації інноваційних проєктів. У цьому зв’язку пропонуємо використати успішний досвід надання податкових пільг у Китаї. Відомо, що ставка оподаткування китайських підприємств становить 25%, однак для високотехнологічних підприємств, які виробляють наноелектроніку, 3D-принтери, системи штучного інтелекта, мікросхеми та інше програмне забезпечення, китайським урядом застосовуються податкові преференції: зниження ставки оподаткування до 15%¹.

На нашу думку, і в Україні ставка оподаткування прибутку підприємств має бути чітко диференційованою. Ми вважаємо, що загальна ставка оподаткування прибутку підприємств має бути знижена з 20% до 15%, причому для підприємств, які розробляють або реалізують організаційні, маркетингові, товарні або фінансові інновації, вона може бути знижена до 10%, а для підприємств, які виробляють низькотехнологічну продукцію, що забруднює навколишнє середовище, – має бути повернена до 20%. Такі заходи сприятимуть прискоренню технологічної модернізації та структурній перебудові економіки України на засадах інноваційності та інвайронменалізму².

Натомість у Польщі вже створені необхідні умови для розвитку інноваційного бізнесу, тому стратегічною метою країни має бути формування національної інноваційної екосистеми на основі системи “промисловість 4.0”.

¹ Esmaeilpoorarabi, N.; Yigitcanlar, T.; Kamruzzaman, M.; Guaraldac, M. How can an enhanced community engagement with innovation districts be established? Evid. Syd. Melb. Brisb. 2020, 96. [CrossRef]

² Машенко М. А. Державно-приватне партнерство як механізм забезпечення інвайронментальної безпеки соціально-економічних систем. Проблеми адаптації соціально-економічних систем до екзогенних змін: [монографія] / За заг. ред. Л. Л. Калініченко. Х.: ФОП Панов А.М., 2019. С. 410-412.

“Промисловість 4.0” – це нова виробнича система, яка заснована на використанні новітніх технологій (Big Data, “Інтернету речей”, цифрового моделювання, аддитивних технологій, інтегрованих автоматизованих моделей) і здатна суттєво підвищити інноваційну активність підприємств. Побудова системи “промисловість 4.0” передбачає два напрямки. З одного боку, необхідним є формування так званих “катапультних центрів” – автономних мережових інноваційно-технологічних структур на базі закладів вищої освіти, основною функцією яких є прискорення процесу комерціалізації наукових розробок і нових технологічних рішень. З іншого боку, важливим є якісне кадрове забезпечення інноваційних процесів. Відомо, що система вищої освіти Польщі, як і більшості постсоціалістичних країн Східної Європи, здебільшого, орієнтована на підготовку фахівців економічних та юридичних спеціальностей. Однак в умовах неоіндустріалізму пріоритетними стають інші галузі (альтернативна енергетика, квантова фізика, регенеративна медицина, синтетична біологія та ін.), які потребують спеціалістів у галузях математики, фізики, хімії, біології, інших природничих наук. У цьому зв’язку у Польщі мають бути прийняті національні програми, спрямовані на збільшення кількості викладачів науково-технічних дисциплін, організацію виробничих практик студентів у високотехнологічних компаніях світу, формування консультативно-інформаційних платформ для людей з інженерною освітою, які певний час не працювали, але мають намір повернутися в професію. На нашу думку, більш тісна кооперація між науково-дослідним і виробничим секторами, а також державно-приватне партнерство в інноваційній сфері сприятимуть подальшій модернізації національного господарства Польщі у бік виробництва наукоємної продукції з високою доданою вартістю, що у перспективі забезпечить країні провідне місце у загальній інноваційній екосистемі ЄС1.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що незважаючи на те, що і Україна, і Польща мають потужний значний іноваційний потенціал, використовують його не повною мірою. Так, значення глобального інноваційного індекса за період 2011-2019 рр. збільшилося на 3,5 бали в Україні і на 4 бали – у Польщі. Щодо динаміки індекса глобальної конкурентоспроможності, то за показником здатності до інновацій, Україна випереджає Польщу приблизно на 0,3 бали, однак внаслідок неефективної роботи базових інститутів та нестабільної макроекономічної ситуації значення і субіндекса інновацій, і індекса глобальної конкурентоспроможності в Україні виявляються нижчими, ніж у Польщі. А, згідно з даними “Інноваційної спілки ЄС” стан і тенденції розвитку національної інноваційної системи є ще більш несприятливими: Польщу віднесено до групи “Сучасних новаторів”, а Україну – до групи “Застарілих новаторів”. Така ситуація потребує впровадження певних заходів, спрямованих на підвищення інноваційної активності обох країн. Щодо України, то необхідним є застосування кластерного підходу до організації промислового виробництва та реформування податкового законодавства у бік встановлення податкових преференцій для інноваційно активних підприємств. Натомість у Польщі вже створені необхідні умови для розвитку інноваційного бізнесу, тому стратегічною метою країни має

¹ Szopik-Depczyn’ska K., Cheba K., Bak I., User-Driven G. Innovation in Poland: Determinants and Recommendations. *Sustainability*. 2020. Issue 12. P. 171.

бути формування національної інноваційної екосистеми на основі системи “промисловість 4.0”, що передбачає більш тісну кооперацію між науково-дослідним і виробничим секторами. Такі заходи сприятимуть подальшій технологічній модернізації обох країн, що у перспективі забезпечить Україні вступ до ЄС, а Польщі – провідне місце у загальній інноваційній екосистемі ЄС.

2.5 Household Savings as a Source of Investment in the National Economy

The dynamic development of the modern economy is difficult to imagine without large-scale investment activity. Searching for sources of financing investment activity in the economy of any country is one of the urgent problems. Investments contribute to economic growth, provide a favorable financial climate for the country, are an additional source of investment in the national production of goods and services. The consequences of the implementation of investment projects and programs are the rise of economic well-being, saturation of the domestic market with competitive goods and services, the introduction of advanced technologies and modern management methods.

The scope of investment activity in the country is determined by the amount of savings. The relevance of this topic is due to several reasons. First, the amount of savings is one of the indicators of the state of the economy of the country: the increase in the amount of savings, on the one hand, indicates an increase in the level of monetary incomes of the population, and on the other - indicates the desire of the population to create a reserve of financial resources in case of adverse situations, as it was. as a result of the global financial crisis of 2008-2009. Secondly, population savings can be considered as one of the sources of investment of the country's economy. All this actualizes the problem of exploring the role of savings and their impact on the processes of economic growth.

Such famous scientists as AS Pigou and G. Hablerer, M. Friedman, J.M. Keynes, R. Stone, and others dealt with the problems of income and savings. They explored the static and dynamic laws of changing economic indicators, including consumption and savings, the role of people's expectations in such models, and the adaptation of those expectations.

Among Ukrainian and Russian scientists can be distinguished works of M. Alekseenko, S. Belozorov, E. Nosova, A. Stepanova, V. Bulavinets, A. Kaplun, V. Osetsky, S. Panchishin, M. Savluk, etc. They studied in detail the role of household savings for economic development, the motives for formation of household savings, the mechanism for transforming savings into investment resources, the state and tendencies of population savings in the banking system and non-banking financial institutions, and the global experience of institutional investors in the sphere of savings.

In economic science, it is indisputable that savings are the only source of investment resources. For example, if you follow John Keynes' logic, income can be defined in two ways: as the amount of consumption and savings, or as the amount of expenditures on consumer goods and investment. Therefore, the equality of investments and savings is obvious and "stems from the bilateral nature of agreements between the manufacturer on the one hand and the consumer or buyer of capital goods on the

other.¹

World practice indicates that countries have made significant investments based on a high rate of domestic savings, because the savings of the population are not only a criterion for living standards, but also an important investment resource of the economy.

Since 2010, the average savings to GDP in the world is 25%. Countries with less savings are lagging behind the growth of the world economy. Two groups of countries can afford it: the very rich for whom rapid growth is irrelevant, and the very poor for countries that do not have an economic policy of rapid growth.

For example, EU countries have had savings rates of 20-22% of GDP since 2010, US - 16-20%, Canada - 19-22%, UK - 12-13%.

Those who strive to develop and get rich are the most economical ones. Over the last 20 years, the level of savings in China has never fallen below 35%, fluctuating at 40-50%. Over the past 30 years, South Korea's savings have never been below 31%, and in Malaysia this figure has never been less than 28%.

In 2018, gross savings in Ukraine, including the savings of the population, businesses and the state, accounted for 11% of GDP. (Figure 1)².

For economic growth, financial resources are needed - investments of at least 27-35% of GDP. The main source of investment - domestic savings, foreign investment cannot be a significant proportion of the required investment.

If to consider 27% to GDP is the minimum level of savings, which allows growth at just above the world average, for only three years (2002-2004) in the last 20 years, Ukraine had savings above this level, because then the conditions for the country were extremely favorable on the world market.

However, in order to overcome poverty, the high level of savings - 27% and above - should not be for a year or three, but for 20-30 years in a row.

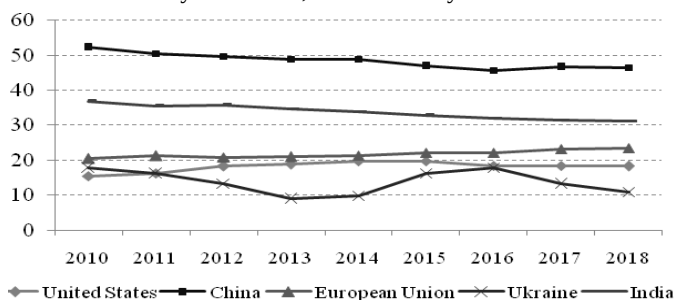

Figure 1 - Gross saving dynamics in different countries, % of GNI

Source: made by author, using²

According to the State Statistics Service of Ukraine for 2017, 70% of the gross savings were provided by enterprises, mainly not financial ones. At the same time, gross savings in India were in the range of 31-35% of GDP, more than twice the

¹ Keynes, Jh. M. The General theory of employment, interest and money. Moscow: Russia: Progress 1978. p.118. [in Russian].

² The World Bank. (n.d.). worldbank.org. URL: <http://www.worldbank.org> [in English].

Ukrainian level. Moreover, 61% of gross savings in India were provided by households, 35% by enterprises, and 4% by the public sector. The result is rapid growth in India, decline in Ukraine.¹

Redistribution of savings from enterprises to households is essential, as savings of enterprises that are transformed into intra-industry investments preserve the structure of the economy. In order to ensure the transition of Ukraine from the agrarian raw material economy to the high-tech, investors should be not enterprises, but specialized institutions: development banks, venture investment funds, innovative incubators, that is, institutions that have no sectoral affiliation.

In the Western economic literature, household savings are considered to be the main source of investment resources. The population participates in the financial provision of capital investments in the national economy by its means in the form of deposits accumulated by commercial banks and provided in the form of loans to economic entities.²

In terms of economic content, household savings are the part of monetary income that remains after taxes and is not used for current consumption. As a rule, it is an important source of future needs. There are different interpretations of the economic nature of savings in the scientific literature.

Even the representatives of classical political economy, above all A. Smith, considered thrift as a public good. K.R. McConnell and S.L. Brue considered savings as part of the tax-deductible income that was not used to purchase consumer goods.

According to J.M. Keynes's size of investment depends directly on the size of household income, and income can in turn be defined in two ways: as the amount of consumption and savings or as the amount of expenditure on consumer goods and investment.³

S. Belozyrov believes that savings are part of household financial assets that are used to meet individual needs and generate additional income in the future. In his view, a savings strategy is driven by the level of household income and the purpose with which it is generated: the creation of a reserve, the accumulation for further consumption or development. Depending on the level of households propensity to risk, they may adhere to the following strategies: risk minimization, maximization of income from the use of funds, combination of reliable and risky forms of savings.

From the point of view of statistics, the savings of the population is the accumulated balance of an individual's or family's (household's) cash as of a certain date⁴.

Household savings and their share of income can be considered according to the State Statistics Service of Ukraine (Table 1).

According to the Table 2, during 2014-2018, the share of purchases of goods and

¹ Novikov V. Country of eating. Why the authorities do not encourage Ukrainians to save? URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/08/26/650910/>

² Feniak L. Role of household savings in the form of investment resources of the national economy. *Social, political, economic and humanitarian dimensions of Ukraine's European integration: Proceedings of the II International Scientific and Practical Conference*, Vinnitsa: VTEI KNTEU, 2014.

³ Nosova E. Household saving as a source of investment resources in Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 2015; 2 (167), pp. 73-80.

⁴ Official site of State Statistics Service of Ukraine. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

services by households increased from 86.8% in 2014 to 88.8% in 2018. The amount of savings over the analyzed period remained almost unchanged, but their share in current expenditures of the population decreased. Thus, if in 2014 they accounted for 2% of the population's income structure, then in 2018 - only 1%. Such a dynamics of savings is caused by the unstable political and socio-economic situation in the country.

Table 1 - Household Income, Expenditure and Savings, 2014-2018

	Years				
	2014	2015	2016	2017	2018
Revenues, UAH billion	1516,8	1772,0	2051,3	2652,1	3248,7
Expenses, UAH billion, including:	1516,8	1772,0	2051,3	2652,1	3248,7
for the purchase of goods and services, UAH billion	1316,8	1568,2	1840,3	2359,9	2884,9
Share of purchase of goods and services,%	86,8	88,5	89,7	89,0	88,8
Savings, UAH billion	30,8	31,1	12,6	30,6	31,5
Share of savings in household income,%	2,0	1,8	0,6	1,2	1,0

Source: made by author, using

The main determinant of savings is income. Wealthy people save more than the poor. Very poor people do not save at all. Moreover, they spend more than they earn (living in debt or spending previously accumulated funds). This situation is typical for many countries during the period of economic reforms. Decreasing average per capita income leads to a decline in purchasing power and a tendency to save.

In early 2019, Ukraine led the anti-rating of European countries in terms of average wages, and continues to hold this position until now. Even citizens of Moldova, Azerbaijan, Armenia and Georgia were more secure than Ukrainians.

Scandinavia is the traditional leader in wages. In Denmark, for example, the cost of one hour of work is 42 EUR (1345 hryvnia), but this is the minimum pension in Ukraine, which is paid (alas) not for one hour, but for a whole month. Even citizens of Moldova, Azerbaijan, Armenia and Georgia were more secure than Ukrainians.¹

According to a sample of 2018 self- perceived households, only 8.0% of them are able to save. The share of households refusing the most necessary, except food, was 40.6%. The lowest in the last 20 years was 32.9% in 2008.

When analyzing the formation of savings should take into account the motivation of the subjects of these processes. It is the impact of the external economic environment that determines what motive for household savings will be dominant: deferral of funds for unforeseen expenses, reserve for recurrent expenses, education of children, children or inheritance, celebration of solemn dates and events. living in old age, buying clothes, furniture, cultural goods, buying an apartment, house or car, organizing a vacation and hiking, organizing or expanding your own business additionally profit from investing and more. A. Stepanova proposes to classify the motives that affect household savings as follows (Figure 2).

According to the forecasted economic and political situation in the country, namely: the possibility of forecasting the main macroeconomic indicators and forecasting the gradual growth of incomes and the standard of living of the population,

¹ The average salary in Ukraine, Europe and the world in 2019. URL: <https://bistrozaim.ua/blog/srednyaya-zarplata-v-ukraine-stranah-evropy-i-mira-v-2018-godu>

the motives for equal consumption and heritage will be dominant. In other cases, where there are risky and unpredictable processes in the economy, the population will focus on accumulating cash in the form of reserve savings.

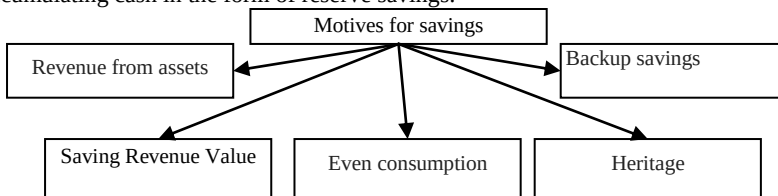

Figure 2- Types of motives that affect household savings¹

The behavioral motives of households cause the formation of their savings in organized and unorganized forms (Figure 3).

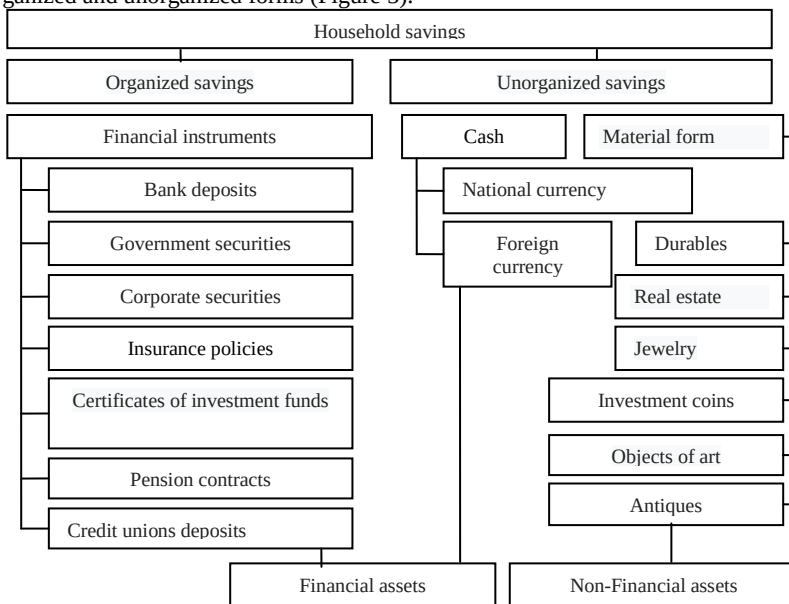

Figure 3 - Forms of household savings and their structure²

When choosing between alternative investment options, criteria such as profitability, risk and affordability, as well as the period for which the investment is made, are taken into account. Determining the most effective form of investment is a very difficult task, but the correct implementation of it will depend on the possibility of earning income and maintaining the main investment amount.

¹ Stepanova A., E. Udod. Households saving as important investment resources of the country. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Issue 136, 2012, pp.45-50.

² Bulavynets V. Features of saving behavior of households in Ukraine. *Efektivna ekonomika*. [Online], 2018 vol. 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6788>.

The most popular ways of investing funds among Ukrainian households are to place them on deposits with banks, as well as to transfer to foreign currencies such as Euros and dollars. Also, if there is a significant amount of savings, the population invests in real estate by buying it in the secondary market or the primary market, including acting as a participant in construction and real estate financing funds.

The allocation of funds in deposits and securities is significantly affected by the general economic situation, this is the main type of investment, which most clearly reflects the reaction of the population to the phenomena occurring in the economy.

The availability and effectiveness of organized savings largely depends on the level of development and stability of the financial and credit system, its credibility, the diversity and profitability of financial instruments, as well as the level of financial literacy of the population. Due to the lack of development of the national non-banking financial services market, the banking system, which is the main sector of the market financial infrastructure, is mainly engaged in the formation of organized savings of individuals. The implementation of organized savings is accompanied by the interaction of households with various financial and credit institutions, which causes the transformation of savings into investment potential for economic development. However, not all household savings are converted to investment resources, so the Ukrainian economy is experiencing a sharp deficit. Reducing foreign investment in Ukraine caused by socio-economic instability and military conflict in the East requires effective domestic investment policies based on its own financial resources. In developed countries, such a source is the financial-credit system, which provides financial support for structural restructuring of the economy.

Unfortunately, in Ukraine the investment potential of the population is not fully utilized. According to experts, more than 70% of the funds from the national amount of savings of individuals is accumulated outside the credit and savings system. Much of it is stored in the form of unorganized cash savings that do not go to financial institutions. Cash savings reduce consumer spending and, consequently, aggregate demand and adversely affect aggregate supply as they are outside the investment process. According to experts of the Association of Ukrainian Banks, outside the banking system is now in the range of 500-700 billion UAH. These funds could be a significant potential source of investment in the national economy, but the optimization policy implemented by the National Bank of Ukraine in recent years has led to changes in the structure and functioning of the banking system, which have adversely affected the formation of organized household savings. Thus, the exit from the investment environment of Ukraine a significant number of foreign banks, reducing the network of domestic commercial banking institutions (in 2008 there were about 175, including 47 - with the participation of foreign capital, and in 2017 their number was only 88, 38 (with foreign capital) reflected on the security of household deposits and caused distrust in the financial and credit system in general¹.

As a result, according to the results of the survey of the population on their behavior in the sphere of savings: 33% of citizens do not keep savings in banks at all; 49% have a small portion of organized savings; 7% invest half of their savings in banking instruments and only 11% of respondents keep most of their savings in banks.

The gap between the volume of savings and investment indicates that the available resources are not used today as investments due to the underdeveloped mechanism of capitalization of savings. The consistent transformation of household

savings into investment resources is a reliable factor in stabilizing and strengthening the national economy and the economy as a whole. The formation and investment of population accumulation funds is influenced by a number of factors (Figure 4).¹

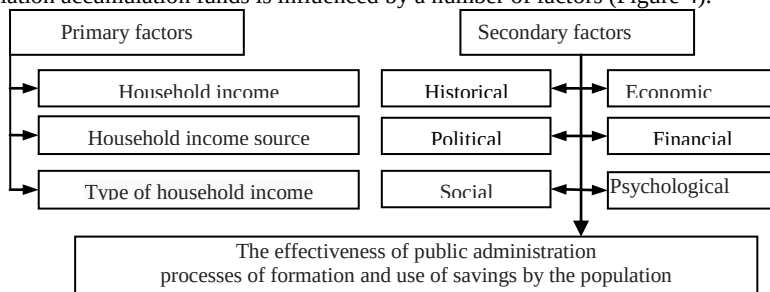

Figure 4 - Factors affecting the formation and investment of savings of the population

The presented factors can be divided into two groups:

1) micro-level factors, which include the influence of the household itself, as well as commercial and non-profit organizations;

2) macro-level factors, which include the direct influence of the state (through social and insurance payments, direct taxation, the establishment of minimum social standards); indirect influence of the state (through indirect taxation, compulsory insurance of bank deposits, etc.); financial market influence; the impact of the general economic situation.

The greatest influence on the saving behavior of households is exerted by micro-level factors, since this sphere of financial relations is the least regulated by the state, in addition, there are no instruments directly affecting the distribution of disposable income of households.

The human factor is also of great importance, because it is the household members who make these or those financial decisions related to the forms of income generation and the directions of their use. The role of commercial organizations (primarily as employers) in the formation of the household budget and its spending areas is connected with the wage system and staff motivation, as well as with the establishment of retail prices for the goods and services they offer, the issue of shares and bonds, and forms of participation in the authorized capital enterprises.

The influence of the financial market is associated with the possibility of obtaining income from investment, but its role in Ukraine is still insignificant. The role of the general economic situation is connected with the state of the economy at a certain point in time, depending on it, the population makes decisions on the use of various forms of savings and investment.

It should be noted that in Ukraine this factor is of greater importance in the worsening economic situation than in improvement. In a state of crisis, households reduce consumption and translate their savings into cash, while when the economic situation improves, they respond very slowly to changing situations.

¹ Kaplun A. Finances of households: essence and role in expanding the investment potential of Russia. *Herald of AGTU*. 2015. №4. pp.80-91.

Therefore, household savings are one of the important links in managing investment processes. In the current context, they can become an important tool for enhancing economic development. In general, the saving behavior of households at the current stage of economic development of Ukraine is characterized by the following features:

- an increasing in the amount of unorganized savings (mainly in foreign currency);
- directing savings for the purchase of durable property (apartments, cars, etc.);
- weak development of relatively new ways of investing savings (mutual investment institutions, mutual funds, etc.);
- a small amount of savings placed in securities;
- the impact of the economic and political situation in the country.

However, in order to effectively attract free funds of the population in the investment process, it is necessary to develop the principles of public policy based on long-term interaction of its main participants: households, producers and the state and restore the level of confidence of their people to financial and credit institutions, government policy.

Based on the identified conditions and problems of the transformation of population incomes into organized savings, we can distinguish the main directions of state policy, which should be aimed at stimulating the saving behavior of households:

Population income growth and, consequently, poverty reduction and smoothing household inequalities in terms of income;

Increasing financial literacy of the population, trust in the financial system of the state;

protecting the economic interests of the population and providing guarantees of the safety of savings (including pension); development of the activities of financial and savings institutions, as well as the monitoring of their activities; maintaining the stability of the savings system and the economy as a whole;

improving the savings and investment climate in the country.

In-depth study of the experience of foreign countries and analysis of the dynamics and motives of savings of domestic households will allow to attract free financial resources in the country's economy on time and to the fullest extent, to turn them into assets that create value in the country. Therefore, further study of this issue is extremely important and relevant.

2.6 Інноваційні трансформації в розвитку зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів світового господарства

Сучасному етапу функціонування світового господарства притаманні постійні трансформації, які відбуваються на світовому ринку і пов'язані з геоекономічними, торговельно-політичними, культурно-соціальними, глобально-інфраструктурними процесами, що здійснює значний вплив на розвиток зовнішньоекономічного співробітництва. Разом з цим, на етапі формування інформаційного суспільства відбуваються кардинальні зміни в системі формування інструментарію господарської взаємодії між суб'єктами світового ринку, ставленні до традиційних способів, методів, інструментів розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Крім того, інтенсифікуються процеси підвищення ефективності виробничої структури, розвитку внутрішнього ринку та

експортоорієнтованої діяльності, перебіг яких має відбуватися з огляду на стратегію інформаційно-інноваційної конкурентоспроможності.

Досвід розвинених країн свідчить, що виробничо-економічні трансформації найефективніше відбуваються в результаті реалізації інноваційної моделі розвитку національного господарства. Тому створення національної інноваційної системи розглядається як одне зі стратегічних завдань держав, що динамічно інтегрують свій потенціал у світовий економічний простір. Інноваційна система, що є складовою економічного середовища, у широкому розумінні формується під впливом численної кількості чинників, зокрема: території, наявності природних і трудових ресурсів, особливостей історичного розвитку інститутів держави й форм підприємницької діяльності, специфіки та інтенсивності участі у зовнішньоекономічній діяльності¹. Саме вони визначають напрям і ступінь інноваційної активності, а з іншого боку інноваційний компонент здійснює вплив на зазначені категорії. Серед особливостей формування та функціонування національних інноваційних систем розвинутих країн слід виділити наступні: держава відіграє в цьому процесі активну роль під час формування та функціонування інноваційної системи, а її становлення стимулює перехід від прямого управління до індикативного; розвиток технологій, насамперед інформаційних і телекомунікаційних мереж, сприяють розширенню форм та методів здійснення зовнішньоекономічної діяльності; підвищення ролі регіонів у розвитку інноваційних процесів, при цьому інноваційна система розглядається як один з інструментів зовнішньоекономічного розвитку; інтеграція національних інноваційних систем в наднаціональні інноваційні системи. На думку окремих науковців, розвиток наукомісткого сектору економічної діяльності характеризується наступними тенденціями, які визначаються сучасними особливостями розвитку світової економіки: випереджаючий розвиток сфери нових наукомістких послуг, які базуються на використанні інформаційних та телекомунікаційних технологій; активізація мобільності транснаціональних компаній та інтернаціоналізація їх науково-дослідної діяльності; зміщення центрів світового наукомісткого попиту до Північноамериканського регіону та Азії за одночасного зміщення конкурентних позицій у виробництві інноваційної продукції нових індустріальних країн, а також окремих країн Центральної та Східної Європи; активізація процесів злиття та поглинання у світовому високотехнологічному секторі².

На сучасному етапі формування та розвитку інноваційних систем виділяють два підходи щодо принципів створення основ інноваційного розвитку національного господарства, які є підґрунтям для розвитку зовнішньоекономічної активності: європейсько-американський, основою якого є використання та зміцнення власного науково-технологічного потенціалу для генерування

¹ Денисенко М.П., Михайлова Л. І., Гриценко І.М., Гречан А. П. Інвестиційно-інноваційна діяльність: теорія, практика, досвід: монографія. Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. 1050 с.

² Наднаціональна виробнича інфраструктура в умовах нестабільності глобального розвитку (тенденції, проблеми, перспективи): колективна монографія (А.В. Рибчук, А.П. Румянцев, В.М. Левківський, П.П. Яремович та ін.; за ред. А.В. Рибчука). Дрогобич: Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2015. 364 с.

інноваційного продукту, та японський, що передбачає переважно зовнішнє запозичення нових знань та технологій, їх подальше вдосконалення. У кожному конкретному випадку стратегія розвитку інноваційної системи визначається загальнодержавною макроекономічною політикою, нормативно-правовим забезпеченням, ступенем та формою державного регулювання та втручання, станом науково-технологічного та промислового потенціалу, розмірами внутрішнього ринку, а також соціально-культурним середовищем країни.

Доцільно враховувати також маркетингові холістичні трансформації, які змінюють підходи до здійснення міждержавного співробітництва та інтенсифікацію інноваційної діяльності як на мікро-, так і на макорівні. Враховуючи вище зазначене, формування інноваційних напрямів реалізації зовнішньоекономічного потенціалу суб'єктів господарювання повинне ґрунтуватися на маркетингових засадах, що передбачає, насамперед, необхідність побудови комплексної системи взаємодії між маркетинговими та іншими параметрами зовнішньоекономічної діяльності, застосування інноваційних маркетингових інструментів інтеграції підприємств у світогосподарський простір, використання маркетингового підходу до формування та оптимізації інноваційного потенціалу.

Це зумовлює появу нових вимог, передусім, до маркетингових параметрів зовнішньоекономічної активності. Йдеться про необхідність пошуку інноваційних підходів до формування взаємовідносин з зовнішньоекономічними партнерами, інноватизацію маркетингової діяльності, здатної позитивно вплинути на розширення взаємодії, застосування комплексного маркетингового підходу до формування засад інноваційності з урахуванням постійно змінюваного зовнішнього середовища міжнародного бізнесу. Інноваційно-маркетингові детермінанти розвитку зовнішньоекономічних операцій визначаються, насамперед, масштабами та якістю впровадження нових ідей, технологій, управлінських систем, продуктів, які є результатом взаємного розвитку науки, інноваційної діяльності та її маркетингової складової¹.

В свою чергу, інтенсифікація розвитку зовнішньоекономічної співпраці суб'єктів світового господарства, яка зумовлена різновекторним впливом глобалізаційних процесів, змінює методи, інструменти та методику роботи на зовнішніх ринках в умовах жорсткої конкуренції. Традиційні способи встановлення контактів із закордонними партнерами, методи отримання необхідної інформації, підходи до просування продукції виявляються неефективними, що потребує застосування інноваційних рішень.

В цьому зв'язку інноваційність слід розуміти у широкому значенні, насамперед, маючи на увазі нові способи та прийоми маркетингової діяльності. Важливою її складовою є контент-маркетинг. Традиційно, це поняття розуміють як діяльність, спрямовану на створення контенту, який відповідає маркетинговим цілям підприємства². Йдеться, перш за все, про його привабливість для цільової аудиторії, відмінність від підходів, які застосовують конкуренти, зручність для потенційних споживачів та економічних партнерів. Проте, поняття контенту в

¹ Саламацька О.Ю. Дослідження сучасної концепції маркетингу. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2011. №2 (11). С. 210–216.

² Тодорова О. Інновації в комунікаціях. К.: Інтерконтиненталь, 2015. 176 с.

аспекті зовнішньоекономічної діяльності може розглядатися як сукупність підходів до завоювання зовнішнього ринку, які формують зміст діяльності підприємства на ньому. У такому випадку контент-маркетинг по суті виступає складовою інноваційної діяльності підприємства в контексті прийомів, які застосовуються. На рівні окремих підприємств формування контент-маркетингових інструментів здійснюється на основі дослідження ринкового середовища, розширення пропозиції послуг, що володіють інноваційними ознаками, розвиток конкурентних відносин, пошук високотехнологічних рішень, застосування новітніх методів в оптимізації маркетингових, виробничих, трудових, фінансових ресурсів. Зважаючи на це, інноватизація може проявлятися в наступних напрямках: підвищення якості продукції за рахунок інноваційних методів виробництва та управління якістю; підвищення продуктивності через запровадження новаций у виробництві; модернізація виробничих потужностей; пошук нових технологічних розробок; використання інноваційних методів просування продукції на зовнішніх ринках; застосування нових тактик та стратегій взаємодії з зовнішньоекономічними партнерами тощо¹.

Система маркетингових інструментів розвитку зовнішньоекономічної співпраці повинна ґрунтуватися на пріоритетах загальнопланетарного характеру в цій сфері: концентрації ресурсів фінансового та іншого спрямування на розвитку інноваційної діяльності; розширенні ринкових механізмів підтримки нових технологій та формуванні системи їх маркетингової реалізації, розвитку і впровадженні сучасних інформаційних технологій. Це відповідатиме вимогам сучасного етапу розвитку глобального економічного простору, що формується, зокрема, в умовах посилення синергетичної складової забезпечення міждержавної економічної взаємодії. Ефективна реалізація економічних інтересів країн світової спільноти стає можливою, насамперед, за умов вираженого використання переваг інноваційного розвитку світового господарства та сукупного інноваційного досвіду країн світу, посилення їх ролі на ринку інноваційних послуг. Останній варто розглядати як сукупність взаємовідносин між виробниками та споживачами інноваційних послуг, що ґрунтуються на розробці та використанні нових технологій, методів, інструментів, які дозволяють оптимізувати окремі види діяльності на макро- та мікрорівні. На макрорівні провідна роль у використанні інноваційних моделей господарювання належить державі, її спроможності щодо підтримки нововведень в різних сферах економіки, сприяння функціонуванню основних сегментів інноваційного ринку.

Його ефективний розвиток залежить, насамперед, від розвиненості інфраструктури; активності розробників інновацій, відповідності рівня інноваційних розробок світовим стандартам. Поєднання цих чинників дає можливість визначити, наскільки достатньою є активність інноваційної діяльності країни на зазначеному ринку для забезпечення її ефективного розвитку та реалізації економічних інтересів. Крім того, саме ці чинники найістотніше визначають масштаби, динаміку та інші кількісні та якісні характеристики інноваційного потенціалу, який визначає ефективність розвитку зовнішньоекономічної діяльності в неоіндустріальному суспільстві.

¹ Ламбен Ж.-Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок: пер. с англ. под ред. В.Б. Колчанова. 2005. 800 с.

На рівні окремих підприємств використання інноваційних переваг здійснюється через розширення пропозиції послуг, що володіють інноваційними ознаками, розвиток конкурентних відносин, що сприяє оптимізації діяльності, пошуку високотехнологічних рішень. Сучасні підприємства, які функціонують у складному зовнішньоекономічному середовищі, повинні постійно створювати і впроваджувати різного роду інновації, що забезпечують їх ефективну діяльність на світовому ринку. Основна маса інновацій реалізується в підприємницькими структурами як засіб вирішення виробничих, господарських завдань, як надзвичайно важливий фактор забезпечення стабільності їх функціонування, економічного зростання і конкурентоздатності¹. Неоіндустріальна епоха, якій притаманна гостра конкурентна боротьба, вимагає особливого підходу до інновацій. Маючи на меті підвищення ефективності, зокрема, зовнішньоекономічної діяльності, інновації відкривають широкі перспективи для розвитку сучасного підприємництва. Успішна інноваційна діяльність дає можливість підприємству сформувати позитивний імідж, підвищити конкурентоспроможність на світовому ринку, ефективніше використовувати обмежені ресурси, збільшити прибуток.

Разом з тим, ступінь інноваційності розвитку на рівні окремої держави визначається її активністю в цій сфері. Йдеться, по-перше, про акумулювання коштів на наукові дослідження й інновації. Необхідна концентрація ресурсів може досягатися за рахунок як дії загальних механізмів перерозподілу через бюджет, так і формування спеціальних фондів. Ця функція може здійснюватися шляхом не тільки безпосереднього фінансування інноваційних процесів з державних коштів, але й сприяння акумулюванню ресурсів в приватних, акціонерних, міжнародних структурах. По-друге, ефективна організація та координація інноваційної діяльності й розробка механізму стимулювання інновацій. Центральне місце тут займають заохочення конкуренції, різноманітні фінансові субсидії й пільги учасникам інноваційних процесів, які поряд з цим виступають активними гравцями на світовому ринку. Велике значення має часткове або повне державне страхування інноваційних ризиків. По-третє, обґрунтування нормативно-правової бази для розвитку інноваційних процесів з урахуванням викликів світового економічного простору, створення реально діючих механізмів, які забезпечать його дотримання.

По-четверте, інституціональне забезпечення інноваційних процесів. Йдеться, насамперед, про створення державних організацій й підрозділів, що виконують науково-дослідні розробки і здійснюють нововведення в галузях державного сектора економіки. По-п'яте, регулювання соціальної й екологічної спрямованості інновацій, що сприяє створенню екологічно безпечного середовища реалізації інноваційних рішень, дотриманню вимог щодо екологічності багатосторонньої виробничо-торговельної співпраці, посиленню іміджу суб'єктів господарювання як таких, що дотримуються сучасних екологічно-інноваційних принципів організації діяльності.

Серед основних принципів ефективної інноваційної політики варто виділити наступні: орієнтація на інноваційний шлях розвитку; визначення

¹ Кульвєц П. Проблеми економічної ефективності використання науково-технічного потенціала. К. : Либідь, 2004. 192 с.

державних пріоритетів інноваційного розвитку; формування нормативно-правової бази у сфері інноваційної діяльності; створення умов для збереження, розвитку і використання науково-технічного та інноваційного потенціалу; ефективне використання ринкових механізмів для сприяння інноваційній діяльності, підтримка підприємництва у науково-виробничій сфері; здійснення заходів на підтримку міжнародної науково-технологічної кооперації, трансферу технологій, захисту продукції на внутрішньому ринку та її просування на зовнішній ринок; фінансова підтримка, здійснення сприятливої кредитної, податкової і митної політики у сфері інноваційної діяльності; сприяння розвитку інноваційної інфраструктури; інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності; підготовка кадрів у сфері інноваційної діяльності.

Пріоритет інновацій над традиційним виробництвом, що стає основним підґрунтям розвитку неоіндустріалізму, передбачає визнання за наукою провідної ролі в системі продуктивних сил. Тільки використовуючи на практиці результати наукових досліджень, можна забезпечити конкурентоспроможність продукції та самих підприємств. Інтеграція наукової, науково-технічної діяльності й освіти зміцнює взаємозв'язки між системою освіти та науково-виробничими системами, що дає змогу прискорити впровадження інновацій у виробництво, а наукову діяльність орієнтувати на вирішення виробничих проблем.

Принцип підтримки конкуренції у сфері науки, техніки й інноваційної діяльності означає поєднання стимулювання з функціонуванням інноваційних структур в умовах конкурентного середовища. Держава стимулює інноваційну активність, сприяє розвитку науки, малого інноваційного підприємництва й обмежує діяльність підприємств-монополістів через антимонопольне законодавство. Зростає чисельність інноваційних фірм, які конкурують між собою, що стимулює інноваційний розвиток.

Концентрація ресурсів на пріоритетних напрямках забезпечує вирішення глобальних першочергових проблем інноваційної діяльності, розробку відповідних програм з урахуванням інноваційного потенціалу держави, які становлять основу сучасного технологічного прогресу. Наприклад, США прагне стати світовим науково-дослідним центром, де буде зосереджена більшість усіх принципів наукових розробок планети і налагоджений процес дослідного виробництва найсучасніших, технічно складних і дорогих промислових виробів та систем, що стане новою спеціалізацією країни в міжнародному поділі праці.

У розвинутих країнах переважна частка приросту ВВП відбувається наразі за рахунок використання нововведень, а для країн, що розвиваються, активізація інноваційних процесів є підґрунтям посилення конкурентоздатності на світовому ринку. Зокрема, для України формування інституціональних механізмів та інфраструктур інноваційної моделі економіки на національному, регіональному та локальному рівнях набуває актуального значення. Зазначені процеси для нашої країни мають спиратися на досвід держав, що мають високий ступінь інноваційної активності, в тому числі досвід країн Європейського Союзу у створенні ефективно функціонуючої системи підтримки розвитку інновацій. Це зумовлено, насамперед, спільністю чинників, що перешкоджають інноваціям, і змінами характеру інноваційного процесу; необхідністю формування механізмів наднаціонального регулювання інноваційного розвитку в рамках Євросоюзу; спільністю територіальних меж, наявністю спільних проектів і міждержавних

угод із європейськими країнами; сталими торговельними зв'язками.

Кінцевою метою трансформаційних перетворень є створення в Україні соціально орієнтованої та внутрішньо збалансованої національної економіки, що може інтегруватися в систему міжнародного поділу праці та посісти відповідне місце серед розвинених країн світу як активний суб'єкт зовнішньоекономічної взаємодії. Це стає можливим за умов упровадження науково обгрунтованої державної політики структурної переорієнтації економіки, що має інноваційно-інвестиційну неоіндустріальну спрямованість.

Важлива роль у розвитку ринку інноваційних послуг належить державі. Сьогодні, маючи достатньо високий науково-технологічний потенціал, Україна недостатньо використовує його в національних інтересах. Найбільшою проблемою є те, що більшість розробок, виконаних вітчизняними науковцями, не мають практичного застосування у жодній галузі економіки країни. Це спричиняє фактичну ізоляваність наукових установ від підприємництва, а отже, унеможливає розвиток інноваційного процесу за рахунок ринкових важелів, оскільки інноваційна діяльність опинилася значною мірою поза межами ринку.

Україна володіє низкою передумов для створення ефективної національної інноваційної системи: значний інтелектуальний потенціал інноваційного розвитку; нормативно-правове забезпечення інноваційної діяльності; присутність частини елементів інноваційної інфраструктури; поступова реалізація низки інноваційних та інвестиційних проектів. Інтеграція України у глобальний економічний простір вимагає реалізації ефективної моделі інноваційного розвитку.

До основних причин недостатнього рівня розвитку інновацій в Україні слід віднести наступні: недостатній рівень державного впливу на розвиток інноваційної діяльності; неможливість накопичення окремими суб'єктам господарювання коштів, що необхідні для здійснення масштабних інновацій; низький рівень фінансування інноваційної діяльності; недостатній рівень орієнтації діяльності інституційної, фінансової та банківської систем на підтримку інноваційного розвитку вітчизняної економіки¹.

Тобто, основним завданням державної інноваційної політики мають бути заходи, спрямовані на створення умов для органічного поєднання науково-технологічного і підприємницького середовища. Держава має посилити пряму підтримку інноваційного процесу у вигляді сприяння створенню інноваційної інфраструктури, становленню науково-виробничих об'єднань тощо, але істотні нововведення держава повинна заохочувати фінансово, наприклад, через пільгове оподаткування або за рахунок бюджетних асигнувань. Такий підхід сприятиме інноваціям, спрямованим на економічний прорив й забезпечення стійкого зростання. Ринкових механізмів на сучасному етапі буде недостатньо для помітної інтенсифікації інноваційного процесу в Україні.

Інноваційна політика повинна ґрунтуватися на пріоритетах економічної політики, зокрема: концентрації ресурсів на проведенні фундаментальних і прикладних досліджень в тих напрямках, де Україна має значний науковий, технологічний і виробничий потенціал; впровадження програмно-цільового підходу до фінансування всіх секторів наукової сфери; впровадження ринкових

¹ Інноваційні пріоритети розвитку України. URL: <http://innovations.com.ua>

механізмів підтримки нових технологій, розширення участі малого і середнього бізнесу в науково-технологічному розвитку; приведення системи правового захисту інтелектуальної власності у відповідність з міжнародними нормами і введення інтелектуальної власності в господарський оборот; розвиток і впровадження сучасних інформаційних технологій; подолання надвитратності, неприпустимо високої енерго- і матеріаломісткості промисловості; інтеграція в міжнародні технологічні потоки з метою модернізації вітчизняного виробництва та створення конкурентоспроможного середовища реалізації експортного потенціалу.

Враховуючи вище зазначене, інноваційні трансформації у розвитку зовнішньоекономічної діяльності України повинні сприяти участі України у світовому інноваційному просторі в якості рівноправного партнера. Теперішній етап розвитку національної економіки вимагає посилення державного впливу на розвиток інноваційного потенціалу на всіх рівнях функціонування вітчизняної економіки за рахунок збільшення фінансування та сприяння розвитку інноваційних підприємств; розробки політики структурних перетворень, за якої основні зусилля держави будуть спрямовані на зміну економічної структури господарського механізму в напрямі формування засад відповідності сучасним тенденціям розвитку світового економічного простору.

2.7 Технологічне оновлення як основа розвитку та адаптації інвестиційно-інноваційних процесів промислових підприємств

Прагнення економічної науки досліджувати, попереджати та прогнозувати складні економічні закони розвитку цивілізації, які визначають умови становлення соціальних, політичних і фінансових процесів, а також взаємозв'язок між ними, їх перебіг та зворотні впливи, породило конгломерат різномірних теорій, наукових підходів та наукових шкіл. Протягом тривалого історичного періоду увагу вчених привертало матеріальне виробництво і технологічна основа економіки як засади могутності суспільного устрою. Фундаментальні положення сучасних концепцій природокористування, ресурсного забезпечення та технологічного розвитку формувалися в процесі становлення різних етапів цивілізації та соціально-економічних відносин і базувались на принципах капіталізації, зростання прибутку, нарощування національних багатств. Кожен історичний період, який характеризувався певними досягненнями в розвитку матеріально-технічного виробництва, відтворювався в економічних теоріях, авторами яких виступали прихильники суспільного прогресу, науковці, які обґрунтовували з економічних позицій як переваги досягнутого рівня розвитку, їх рушійні сили, так і наявні проблемні аспекти та шляхи їх розв'язання.

Зародження економічної думки засвідчується в письмових працях національних теократій стародавнього світу і продовжується в становленні самостійної економічної науки та у формуванні багатьох напрямів економічних теорій, які розглядали економічні явища і процеси на підставі взаємозв'язку економічних законів, та доводили ті чи інші переваги певного етапу розвитку наукової ідеї в історичних подіях.

Багато економічних досліджень спрямовуються на визначення єдиних критеріїв чіткого розуміння економіки майбутнього та відповідних

трансформаційних змін в нових економічних процесах, під впливом яких найбільш важливі орієнтири та загальносуспільні принципові позиції вже окреслюються. Зокрема, трансформаційні зміни економічно розвинених країн засвідчили, що у світовій практиці формується тенденція стрімкого переходу від традиційних ринкових цілей – формування матеріальних благ і доходів для забезпечення необмеженого зростання прибутку, – до необхідності створення економічних благ за умов гармонійного збереження природного потенціалу як окремого регіону, так і світового суспільства загалом.

Відтак, подальший розвиток парадигми технологічного оновлення промислових підприємств необхідно здійснювати з орієнтацією на засади нової солідарної інформаційної економіки, оскільки її інноваційний характер, гармонійний розвиток економічного простору в глобальному вимірі в численних працях науковців поєднуються із розвитком технологічних секторів, які здатні об'єднати високотехнологічні галузі багатьох регіонів і країн та сприяють створенню глобальних науково-промислових комплексів, спроможних реалізувати новітні підходи у розвитку інновацій та прогресивних технологій¹. Високі технології надають цілий ряд переваг для промислово-виробничої, фінансової та суспільно-економічної систем: дозволяють удосконалювати традиційні технології, формувати новий тип соціально-економічних відносин, здійснювати позитивний вплив на пошук оптимальних шляхів вирішення загальносвітових проблем в сфері освіти, науки, медицини, мережевого управління, екологізації, тощо. Таким чином, саме високі технології, інтелектуалізація економічних процесів, науковий розвиток здатні задовольнити запити інноваційно-технологічного розвитку нової концепції солідарної інформаційної економіки².

Логічним виступає висновок, що основною характерною ознакою солідарної інформаційної економіки та трансформаційних змін, що в ній відбуваються, є інноваційність. Відповідно, акцент на інноваційному розвитку соціально-економічних систем набуває вирішального значення щодо обґрунтування та досягнення критеріїв розвитку солідарної інформаційної економіки.

Важливими чинниками, що забезпечують інноваційність економічних процесів, виступають людський капітал, знання, освіта і наука, корпоративна культура, без яких розбудова нової солідарної інформаційної економіки як в окремо взятій країні, так і в світовому просторі, неможлива.

Таким чином, в економічній науці формуються окремі риси економіки майбутнього – солідарної інформаційної економіки, що визначають зміст нових підходів у формуванні нової парадигми технологічного оновлення промислових підприємств та подальший розвиток його інструментарію та концепцій.

Багато праць науковців присвячено становленню інформаційної складової майбутнього суспільства, її основоположній сутності, яка поєднує інформацію, способи і технології її обробки та трансформацію у знання, а також використання

¹Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця та ін. ; НАН України. К., 2015. 336 с.

²КастельсМ. Становление обществасетевых структур. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / Под редакцией В. Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. 640 с.

комп'ютерних технологій на різних рівнях ієрархії суспільства. Зокрема, І.Л. Бачило, І.М. Рассолов виділяють інформативність як обов'язкову функцію суспільства, яка покликана навчати, формувати знання і створювати умови для успішного обміну ними, без часових, просторових і політичних меж^{1,2}.

М. Кастельс розкриває історичну сутність інформаційних процесів і акцентує увагу на тому, що інформація і обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації протягом всієї історії людства і набували домінуючих позицій у всіх суспільствах. Особливі умови теперішнього часу, що визначають поширення інформації та масштаби її використання, на думку науковця, розкривають інформаційну еру як епоху глобалізації. Вченим виділено принципово важливий момент – нове суспільство, яке зароджується, будується таким чином, що збір, аналіз і передача необхідної інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади. В своїх працях М. Кастельс доводить, що домінування інформації і знань, а також зміна напрямів їх використання, приводить до превалювання глобальних, мережових структур, які видозмінюють колишні форми особистої і речової залежності. І незважаючи на те, що не кожне суспільство можна віднести до постіндустріального чи мережевого, всі суспільства інформаційної епохи дійсно пронизані – з різною інтенсивністю, – логікою мережевого суспільства, динамічна експансія якого поступово абсорбує і підпорядковує функціонування соціально-економічних систем³.

Привертає увагу багатьох вчених різних країн світу наукова праця видатного американського соціолога, засновника концепції постіндустріального суспільства Д. Белла, яка містить виклад всіх основних її елементів та обґрунтоване усвідомлення процесів, що відбуваються в економіці і суспільному житті. Важливою ознакою постіндустріального суспільства, на думку вченого, є перехід від виробництва максимальної кількості машин і речей (індустріалізм) до розвитку виробництва послуг, пов'язаних із освітою, охороною здоров'я, дослідженнями і управлінням. Відповідно, вирішального значення для управління змінами на будь-якому із рівнів ієрархії суспільства набувають знання, що дозволятимуть передбачувати майбутнє і здійснювати планування на основі інтеграції науки, техніки та економіки, що забезпечить стійкий розвиток цивілізації в глобальному масштабі. Знання та інформацію видатний американський вчений розглядає не тільки ефективним каталізатором трансформації постіндустріального суспільства, але і його стратегічним ресурсом⁴.

Ретроспективний огляд визнаних в світі фундаментальних наукових положень за обраним напрямом дослідження засвідчив, що формування в економічно розвинених країнах солідарної інформаційної економіки шляхом трансформаційних процесів постіндустріального суспільства можливе на основі її

¹Бачило І.Л. Информационное право. М. : Издательство Юрайт, 2011

²Рассолов И.М. Информационное право. М. : Издательство Юрайт, 2017. 347 с.

³Кастельс М. Становление обществсетевых структур. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / Под редакцией В. Л. Изомеппева. М.: Academia, 1999. 640 с.

⁴Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования; пер. с англ.; изд. 2-ое, испр. и доп. М. : Academia, 2004. – 788 с.

якісних економічних змін, які стосуються структури, факторів виробництва, організації управління, технологій, цілей і перебудови виробництва, і які відбуваються за результатами інтеграції освіти, науки, техніки, технологій, інформації, інформаційних систем, людського капіталу, знань, всеосяжної інтелектуалізації. Узагальнення тенденцій економічного розвитку при переході від індустріального суспільства до постіндустріального та солідарної інформаційної економіки відображає рис. 1.3 позицій вищевикладеного найбільш впливовими факторами солідарної інформаційної економіки на створення нової парадигми технологічного оновлення промислових підприємств є наступні:

формування трансформаційних змін ринкового середовища, серед яких мейнстримом виступатимуть планові процеси перебудови, та створення нового типу економічної співпраці ринку і держави;

прискорення темпів розвитку різних видів знань та посилення їх ролі в успішності економічних процесів і перерозподіл доданої вартості у відповідності із новим призначенням знань та наукомісткістю виробництва;

виникнення нового типу інформаційної культури, яка об'єднує до співпраці власників знань і їх користувачів, що відкриває новий науковий потенціал та багато нових можливостей для самовираження, реалізації творчих ідей, людського розвитку;

забезпечення відкритого доступу до світових інформаційних мереж, формування системи соціальних відносин у віртуальному середовищі, зростання частки інформаційних продуктів та створення глобального інформаційного простору для всебічного розвитку особистостей, їх ефективної співпраці, обміну знаннями та інформаційної взаємодії;

- розвиток високих технологій, нано і біотехнологій, здатних забезпечити сучасного фахівця необхідними знаннями, цінностями і положеннями для забезпечення високого розвитку цивілізації із одночасним вирішенням екологічних проблем та ощадливим збереженням навколишнього середовища.

Отже, технологічним базисом солідарної інформаційної економіки є інформаційно-комп'ютерні технології, володіння якими потребує відповідних знань, принципів і положень. Це пояснюється багатьма ризиками функціонування інформаційно-комп'ютерних технологій, але недопустимий із них – висока залежність від віртуального світу тих, хто занадто захоплюється комп'ютерними технологіями, і втрата ними багатьох зв'язків із реальним світом. Така ситуація погіршує якість знань, людського капіталу, гармонійний взаємозв'язок технологій виробництва із оточуючим середовищем. Ускладнення вирішення проблем ризиків також може відбуватись через обмеженість багатьох видів матеріальних і нематеріальних ресурсів, загрозу мілітаризації знань, прискорення використання неапробованих технологій, недостатній рівень якості кадрового забезпечення впровадження новітніх інформаційних систем і технологій. З іншої сторони, формат солідарної інформаційної економіки ускладнює розмежування таких сфер функціонування як економічної, екологічної, фінансової, технологічної і т. ін, багато транзакцій та господарських процесів відбуваються в режимі on-line, а важливим ресурсом життєдіяльності підприємств та організації постає не лише інформація, а оцифрована інформація, тобто знання, що організовані для використання в інформаційних мережах. Це видозмінює послідовність і систему організації виробництва, визначення технологічних потреб і норм, формування

собівартості продукції, автоматизації і роботизації технологічних ліній і процесів. Відповідно, на зміну одним моделям виробничої взаємодії, механізмам та інститутам їх регулювання створюються зовсім інші, що неминуче викликає фундаментальний перегляд принципів, підходів і інструментів стратегічного управління економічними трансформаціями.

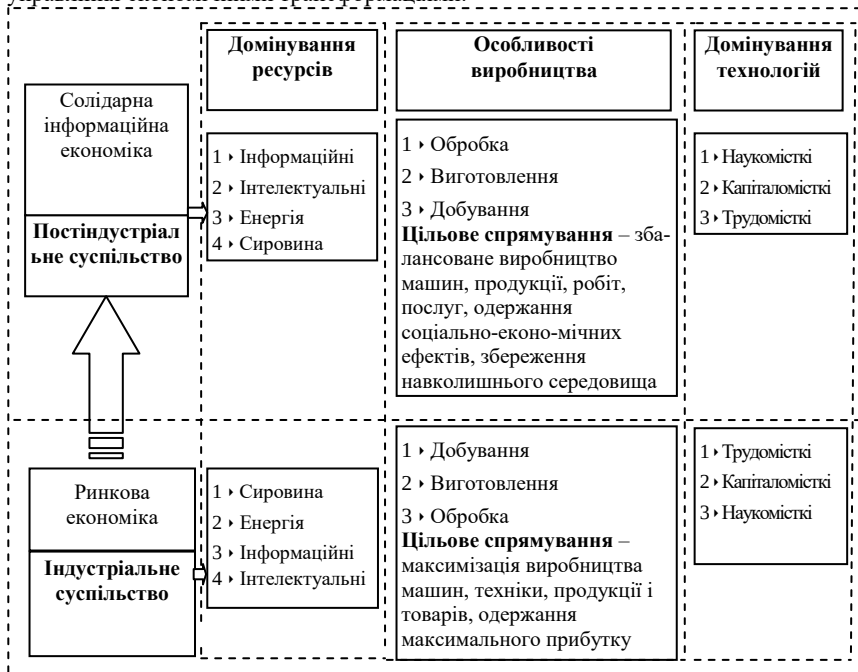

Рисунок 1 – Тенденції економічного розвитку при переході від індустріального суспільства до постіндустріального та солідарної інформаційної економіки

Тому для формування нової парадигми технологічного оновлення промислових підприємств постає необхідність вирішення глобальних проблем сучасності, які постають перед людством. Політичних і економічних інструментів недостатньо для вирішення поставлених завдань. З цією метою необхідно здійснити науково-освітню реформу, забезпечити гідний рівень розвитку наукових і науково-дослідних сфер, котрі зможуть змінити існуючі підходи до формування сучасної свідомості особистості, відновити багато втрачених суспільно-економічних, моральних і культурних цінностей та створити нову фундаментальну надбудову згідно вимог сучасності, з метою мирного переходу людства до високого рівня цивілізованого розвитку та бережливого ставлення до оточуючого середовища з метою його збереження для майбутніх поколінь.

Усвідомлене використання переваг, на науковій основі, виділених нами вище технологічних чинників не лише забезпечить виробництво високоякісної продукції, а й надасть можливість скорочувати при цьому витрати природних

ресурсів, енергії, важкої, надмірної людської праці і соціального часу, зберігати навколишнє середовище шляхом високоефективного екологічного виробництва. Це забезпечить прискорення економічного зростання як окремих регіонів, так і країн та їх економічних об'єднань, відкриває нові можливості для більш високого рівня соціально-економічних стандартів.

Тому поширення новітніх технологій в глобальному масштабі є однією із найважливіших та провідних тенденцій епохи сучасного розвитку, важливої для формування економічної політики кожної країни. В контексті такого висновку на особливу увагу для формування сучасної концепції сталого розвитку мають фізико-біологічні підходи в економіці, пов'язані з обґрунтуванням оптимального економічного навантаження виробничих структур на екосистеми відповідно до їх ємності, із одночасним усвідомлення ролі та місця інформаційного фактора як активного компоненту економічної системи. Відповідно, вченими виділена важлива проблема забезпечення спільного гармонійного розвитку природи і суспільства, що перебуває в центрі уваги концепції ноосфери, яку запропонував у 20-30-х роках ХХ століття перший президент Української академії наук академік В. Вернадський. Поняття ноосфери означає новий еволюційний стан біосфери, у якому розумна діяльність людини стає вирішальним фактором і рушійною силою її (людини) розвитку. У цьому понятті відбивається коеволюція людства та біосфери, синтез історичних та природних процесів самоорганізації¹.

На сучасному етапі ці процеси з новою силою знаходять вияв в інтеграції економічної теорії з інституціональною теорією. Поєднання виробничих відносин та інститутів збагачує і конкретизує наші уявлення про суспільну будову, розширює можливості для подолання спрощених підходів до трактування складних соціально-економічних проблем, дає змогу розкрити глибину і багатогранність зв'язків і залежностей і, як наслідок, виявити механізми реалізації системи виробничих відносин, функціонування і розвитку економіки і суспільства. Таке стимулювання і посилення однієї економічної теорії іншою дозволило послідовникам інституціоналізму здійснити важливий висновок, що історія людської цивілізації являє собою єдність доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства².

Ця єдність обумовлюється технологічним розвитком підприємств, галузей та цілих держав. Розкриття майбутньої постіндустріальної стадії, її головних рис є неоціненним внеском у скарбницю людського знання. Їхні теорії створили підґрунтя формування нової, постіндустріальної парадигми економічної теорії¹. Скорочення частки матеріального виробництва і нарощування обсягів нематеріальних послуг, що є характерною ознакою сучасної економіки, не може свідчити про зменшення важливої ролі галузей матеріального виробництва (зокрема, видобування і переробки природних ресурсів) як підґрунтя технологічного розвитку. На досягнення таких цілей спрямовуються виробничі процеси шостого і сьомого технологічних укладів. Динамічний розвиток науки і техніки, революційні темпи впровадження результатів науково-технічного

¹Залознова Ю.С. Соціоекономічний розвиток України в контексті глобальних національних викликів: монографія. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2014. 336

²Чухно А.А. Економічна теорія : монографія (у 2-х т.). К.: ДННУ АФУ, 2010. Т. 1. 512 с.

прогресу в практичну діяльність підприємств переважної більшості галузей обумовлюють важливі зміни цільового спрямування інвестицій за напрямом забезпечення інноваційної діяльності. Логічна послідовність інноваційного процесу передбачає перетворення наукового знання в інновацію шляхом реалізації взаємопов'язаних заходів, при завершенні яких відбувається розробка нових продукції, технології чи послуг. Відповідно, етапи інноваційного процесу охоплюють цикл від виникнення ідеї до її практичного втілення, що потребує постійної інвестиційної підтримки, на всіх етапах створення інновацій. З позицій фінансового забезпечення, початковим етапом формування інвестицій та активізації інноваційної діяльності на підприємстві виступає процес нагромадження ресурсів, які можуть трансформуватись шляхом інвестування в різні об'єкти, і в кінцевому результаті – в прибуток, що в подальшому знову може бути використаний як внутрішнє (власне) джерело інвестицій для інновацій. Окрім прибутку, до внутрішніх інвестицій також належать амортизаційні відрахування, які надають наступні переваги фінансування інноваційних процесів, у порівнянні із зовнішніми джерелами: оперативність у фінансуванні проєктів; скорочення накладних витрат на документальне оформлення, проведення платежів; відсутність фінансових витрат у вигляді сплати позичкових відсотків та комісійних виплат.

Відтак, незалежно від видів джерел фінансування, їх обсягів, між інвестиціями та інноваціями існує тісний взаємозв'язок, що проявляється через інтеграцію функцій, виділення спільних цілей і складових елементів в стратегіях розвитку та в одержанні очікуваних результатів (прибутку, зростанні інтелектуального потенціалу, підвищенні соціальних стандартів для працівників підприємства, та ін.). До основних чинників, що визначають такий взаємозв'язок, належать: рівень організації виробництва та науково-технологічного розвитку; обґрунтованість інноваційних орієнтирів; темпи впровадження науково-технічного прогресу; інструменти та механізми інвестиційного забезпечення; якість інтелектуальних ресурсів.

В сучасних умовах економічних відносин переважна більшість інновацій впроваджується підприємницькими структурами для цілей вирішення складних виробничо-господарських завдань, що свідчить про багатоаспектність інноваційних процесів та комплексність вирішуваних ними проблем.

Отже, історичний підхід в дослідженні проблеми технологічного оновлення дозволяє виділити її місце в сьогднішній новій парадигмі економічного розвитку суспільства за умов глобалізаційних тенденцій. Масштаби, динамізм і багатоаспектність процесу глобалізації свідчать, що людство вступило в нову епоху планетарних змін. Для участі України в цьому процесі на рівноправних засадах постає проблема пошуку нових шляхів її економічного зростання. Україна до недавнього часу відзначалась потужним геополітичним та економічним потенціалом, який на сьогднішній день ще підлягає відновленню. Тому одним із основних завдань стратегічного розвитку промислових підприємств як повноправних учасників глобальної конкуренції є їх технологічне оновлення на основі перспективних інноваційних циклів, заснованих на високих досягненнях в сферах високих технологій, технологій альтернативної енергетики, автоматизації, робототехніки та електромеханіки, інформаційних технологій і т.ін.

В сучасних наукових джерелах дослідженню сутності технологічного оновлення приділяється велика увага, оскільки передові технології набувають вирішальної ролі у впровадженні науково-технічного прогресу протягом всього історичного періоду, і виступають як об'єктом дослідження, так і об'єктом управління. Становлення, розвиток та зміна технологічних укладів засвідчили, що, незважаючи на нерівномірність економічно-технологічного розвитку різних країн і регіонів, технології як важливий елемент продуктивних сил, нові технологічні досягнення, революційні зміни в науці і техніці однієї країни викликають позитивні науково-технологічні і економічні процеси як у ближніх, так і у віддалених країнах. Сама природа технологічних укладів розкриває їх ідейно-матеріально основу, яка базується на технологіях, інноваціях та технологічному прориві, науково-технічній революції, що відбуваються під їх впливом.

Зміна технологічних укладів призводить до складних соціально-економічних перетворень у суспільстві, які залежать від національних особливостей певної країни, і на кожному етапі потребують наукового обґрунтування тенденцій розвитку та вирішення глибоких соціально-економічних проблем.

Розвиток постіндустріального суспільства та солідарної інформаційної економіки підвищують інтелектуалізацію технологій, зростання наукомісткості виробленої продукції та визначають нові орієнтири технологічного оновлення промислових підприємств. Внаслідок вказаних вище тенденцій в економіці постіндустріального суспільства діяльність, пов'язана із виробництвом, збереженням, передачею та використанням знань, розвитком інформаційно-комп'ютерних технологій та інформаційних систем, набуває більш істотного значення. Тому для підприємства набуває вирішального значення формування нової системи його технологічного розвитку, оскільки, за світовим виміром, на сьогодні високого рівня розвитку досягли ті суб'єкти господарювання, які активно запроваджують наукові досягнення, високі технології та інновацій в усі сфери функціонування.

2.8 Scientific and Technological Safety of Ukraine: Comparative Analysis in the Context of Indicators of the Republic of Poland

Today, analyzing the state of economic security of Ukraine, traditional attention is paid to economic independence (the possibility of exercising of the state control over national resources), protection of all forms of property, creation of guarantees for effective business activity, ability to conduct the effective investment and innovation policy, to develop of intellectual and labor potential of the country.

This scientific and technical capabilities is the engine that drives the country's economy forward, increasing its competitiveness and developing the real economy. Therefore, the issue of observance of scientific and technological security is urgent at any time, for Ukraine - especially now, in the conditions of military and political instability.

In this context it is appropriate benchmarking of scientific and technological security of Ukraine with those of the Republic of Poland due to the fact that Poland is a

country close enough Ukraine not only geographically, but also for starting certain economic conditions. Furthermore, this country has much better performance in almost all areas suggests the usefulness of research experience.

The works of such authors as L. Antonenko, K. Dera, V. Shlemko, I. Binko, S. Panchyshyn, I. Revak, E. Buravlev, V. Stogniy are devoted to the research of questions of development of scientific potential and observance of scientific and technological safety. The authors analyzed the background and historical retrospectives of scientific and technological development of Ukraine and analyzes its condition, the threat of scientific and technological security of Ukraine. Extremely rapid updating technology in the modern world require constant monitoring, research training in all areas, so in-depth analysis of key trends in this sphere under no circumstances lose relevance.

In post-industrial conditions, information, knowledge, science, which are becoming the main driving forces of development, are of great importance. The number of employed workers in the production sector is decreasing, and in the service sector - is increasing. Intellectual capital is especially important¹.

The global challenge of our time is the transition from the industrial stage to the post-industrial, that is intellectual-informational. The transition to the intellectual and information stage of economic development implies accelerated growth not only in the industry of intellectual-computer technologies and communications, but also in the sectors that provide improvement and growth of human capital. The process of transition to the intellectual-information stage involves a change in the structure of investments, as the share of capital investment in the field of improvement and growth of human capital, i.e. education and health, that is due to the reduction of capital investments in the sphere of traditional material production, increases². Such transition has the direct impact on the level of economic security of the state. It has the positive impact on those countries that possess and adequately utilize the indicated intellectual potential and, accordingly, become less dependent on energy and material resources. Under the negative influence of such process, those countries that maintain a low standard of living, education, science and "outflow of personnel" are subject to this process.

It is necessary to determine the content of state expenditures on intellectual capital as economically grounded investments of the state to increase the scientific and technological level of production, education, qualification-retraining, organization of the corporate investment process, growth of the welfare of the population, strengthening of the role of social capital in the progress of civilization. The Public investments in intellectual capital should create a favorable financial environment with an appropriate institutional structure, which will increase the level of capitalization of high-tech industries as the ultimate result of the functioning of the national innovation

¹ Mykhasjuk I. R., Zalogha Z. M., Sukhaj O. Je. *Державне регулювання економіки в умовах глобалізації* [Derzhavne rehuljuvannja ekonomiky v umovakh globalizaciji], NVF «Ukrajinsjki tekhnologhiji», Ljviv, 2010.

² Lykholat S. M., Nesterovych I. I. *Структурна перебудова економіки України в умовах глобалізації та інформатизації* [Strukturna perebudova ekonomiky Ukrainy v umovakh globalizaciji ta informatyzaciji]. Naukovyj visnyk Nacionaljnogho lisotekhnichnogho universytetu Ukrainy, 2005. 15

system¹.

How closely the researchers², without having analyzed the state of the use of the latest technologies in the global innovation space, it is difficult to determine the priorities of building a state model of innovation development. This, in turn, determines the relevance of analytical research on scientific and technological security.

It is defined by Ukrainian scholars as the degree (protection) of the vital interests of the individual, society and the state from irrational development (lack of strategies for the development of innovative, socio-economic, ecological balanced components)³.

This definition, in our opinion, is limited only by the state of protection from inappropriate development and does not contain a dynamic component. In this context, the definition given in the Methodological Recommendations for Calculating the Level of Economic Security is more complete: "This is a state of scientific and technological and production potential of the state, which enables the proper functioning of the national economy sufficient to achieve and maintain the competitiveness of domestic products, as well as guaranteeing state independence at the expense of its own intellectual and technological resources"⁴.

Ukraine's technological safety consists in the introduction of the latest technologies, the achievement of technical progress, the preservation of a level of domestic scientific and technological and production potential, which in case of deterioration of internal and external conditions would ensure the survival of the national economy through the use of its own intellectual and technological resources, preservation of state independence⁵.

E.P. Buravlov and V.D. Stogniy consider scientific and technological safety through the study of the concept of the technosphere - a part of the biosphere, transformed by man into technical and technological objects accordingly. At the same time, the components of the technosphere are technics (a set of means of human activity, created for the implementation of processes of production and service of industrial and non-productive needs of society) and technology (the set of methods and processes of production or provision of services)⁶.

¹Mykhasjuk I. R., Zalogha Z. M., Sukhaj O. Je. *Державне регулювання економіки в умовах глобалізації* [Derzhavne rehuljuvannja ekonomiky v umovakh ghlobalizaciji], NVF «Ukrajinsjki tekhnologhiji», Ljviv, 2010.

² Antonenko L. A., Dera K. A., 2008. *Технологічна безпека України у глобальному інноваційному просторі XXI сторіччя* [Tekhnologhichna bezpeka Ukrajinu u ghlobaljnomu innovacijnomu prostori XXI storichchja]. Problemy ekonomiky ta upravlinnja, 2008. 18.

³ Buravljov Je., Stoghnij V. *Науково-технологічна безпека України у контексті глобалізації* [Naukovo-tehnologhichna bezpeka Ukrajinu u konteksti ghlobalizaciji], Visnyk NAN Ukrajinu, 2005. 3, 32-40.

⁴Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [Pro zatverdzhennja Metodychnykh rekomendacij shhodo rozrakhunku rivnja ekonomichnoji bezpeky Ukrajinu]: order of Ministry of economical development and trades of Ukraine, 29.10.2013.

⁵ Shlemko V. T., Binjko I. F. *Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення* [Ekonomichna bezpeka Ukrajinu: sutnistj i naprjamky zabezpechennja], NISD, Kiev, 1997.

⁶ Buravljov Je., Stoghnij V. *Науково-технологічна безпека України у контексті глобалізації* [Naukovo-tehnologhichna bezpeka Ukrajinu u konteksti ghlobalizaciji], Visnyk NAN Ukrajinu, 2005.3, 32-40.

In modern conditions, the technosphere acts as an intermediate link between the biosphere and the noosphere¹. From the standpoint of the famous scientist who made a significant contribution to the development of the concept of the noosphere, V.I. Vernadsky, the noosphere it is a biosphere, transformed by scientific thought².

In the context of research into technological security, we consider it appropriate to focus on the development of knowledge and science, without which it is impossible to develop the technology and technology itself. In connection with this, in order to study the level of technological safety, we propose to consider indicators for three vectors - technics, technology, and scientific potential.

The experience of developed countries shows that for successful reformation of the economy, it is necessary to carry out an active industrial policy that is a complex of political, economic, technological, organizational factors aimed at increasing the productivity of domestic industry³.

In the "Global Competitiveness Report 2018" prepared by the World Economic Forum⁴, among the 12 components of the country's competitiveness, innovation has been highlighted.

Under them, in this case, is the effective investment in research and development, especially in the private sector; availability of institutions with a high quality level of scientific research; close scientific collaboration between universities and enterprises; protection of intellectual property. The conditions of the late XX - early XXI century, associated with the growth of the role of innovation in the development of the national economy, stimulate the formation of the very competitive-market relations⁵.

According to the indicator "Innovations" in the rating of countries in 2018 Ukraine ranks the 58th place among 140 countries, Republic of Poland has the 38th place.

On the basis of statistical information on the development of science and technology, we will analyze the dynamics of the main indicators that have an impact on the level of technological security in Ukraine and Poland compared to world and European indicators (Fig. 1-5).

As we can see from Fig. 1, in comparison with world and European indicators, the percentage of research expenditures in Poland is halved and is about 1%. At the same time, there is a positive trend towards the growth of this indicator. In Ukraine, the figure is even lower, it is about 0.6% and is characterized by declining dynamics in recent years. To some extent, this is due to the military-political instability, starting in 2014.

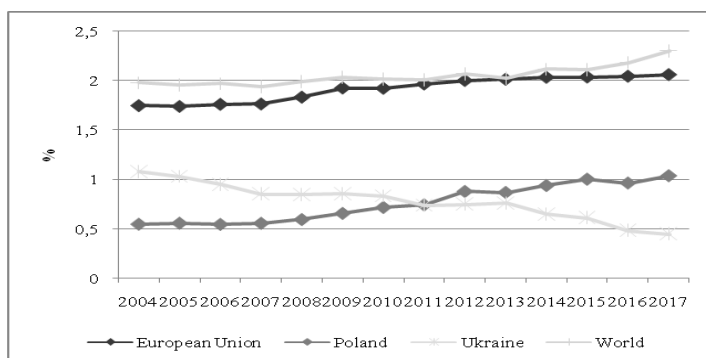
¹ Dackiv R.M. *Економічна безпека держави в умовах глобальної конкуренції* [Ekonomiczna bezpeka derzhavy v umovakh global'noji konkurenciji], Centr Jevropy, Ljviv, 2006.

² Vernadskij V. I. *Filosofskie mysli naturalista* [Философские мысли натуралиста]. Nauka, Moscow, 1988.

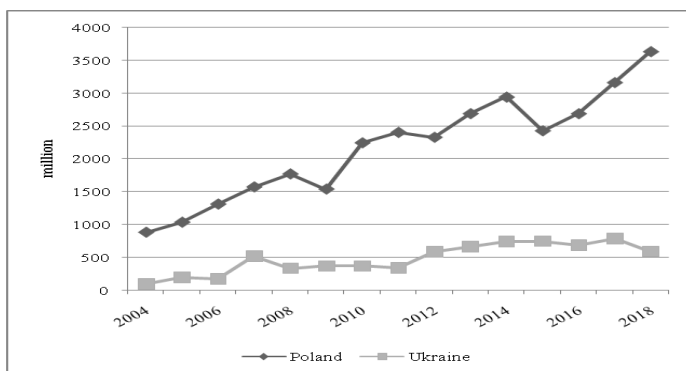
³ Shlemko V. T., Binjko I. F. *Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення* [Ekonomiczna bezpeka Ukrajinj: sutnistj i naprjamky zabezpechennja], NISD, Kiev, 1997.

⁴ *The Global Competitiveness Report 2017-2018* / World Economic Forum URL : <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018>.

⁵ Panchyshyn S. M. *Макроекономічний аналіз товарної форми виробництва* [Makroekonomichnyj analiz tovarnoji formy vyrobnyctva], Vydavn. centr LNU imeni Ivana Franka, Ljviv, 2004.

Picture 1 – Dynamics of Research and development expenditure (% of GDP) in Ukraine and Poland
Source: World Bank data¹

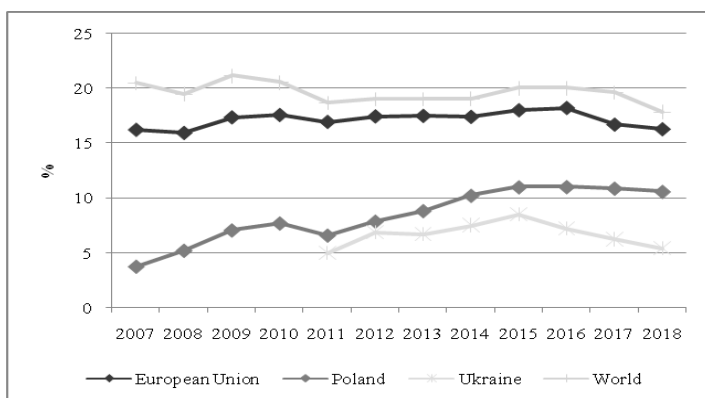
Picture 2 – Dynamics of the Charges for the use of intellectual property, Payments (BoP, current US\$) in Ukraine and Poland
Source: World Bank data¹

According to the data of Fig. 2, fees for the use of intellectual property in Ukraine in 2017 amounted to \$ 430 million, which is \$ 72 million. more than the same indicator last year, and 7 times less than the same indicator in the Republic of Poland. This indicates that the level of intellectual development as a whole is still low, as well as the shortcomings in the legislation on protection of the intellectual property objects.

An innovative economy can only evolve with the effective use of intellectual potential. In Ukraine, intellectual property is predominantly not taken into account either in the cost of production or in the balance of value of enterprises - it is less than 1% of value. And in the EU countries intangibles, that is, objects of the intellectual property rights, make up 50-68% of the value of property of enterprises².

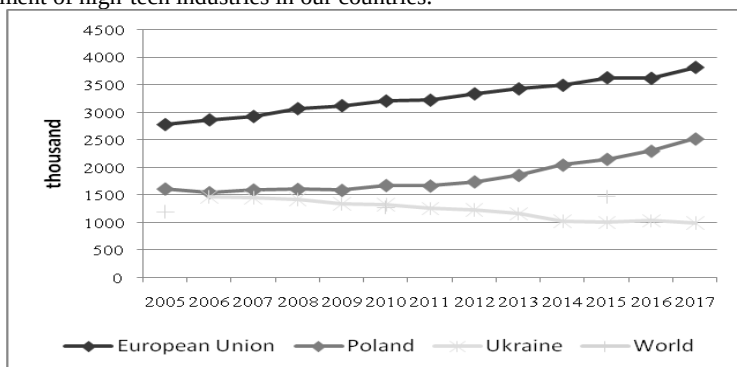
¹World Bank data URL : <https://data.worldbank.org/>

²ДП "Український інститут промислової власності" [DP "Ukrainskyj instytut promyslovoi vlasnosti"] URL : http://www.uipv.org/ua/mosov_180313?s=print.

Picture 3 – Dinamicof the High-technology exports (% of manufactured exports) in Ukraine and Poland
Source: World Bank data¹

The dynamics of the share of high-tech exports in the total volume of industrial exports in Ukraine and Poland (Figure 3) has the general dynamics of growth and in 2015 it was 7.268% and 8.777% respectively. This is considerably lower than world and European (18.5%, 17.2%, respectively), which is due to the relatively weak development of high-tech industries in our countries.

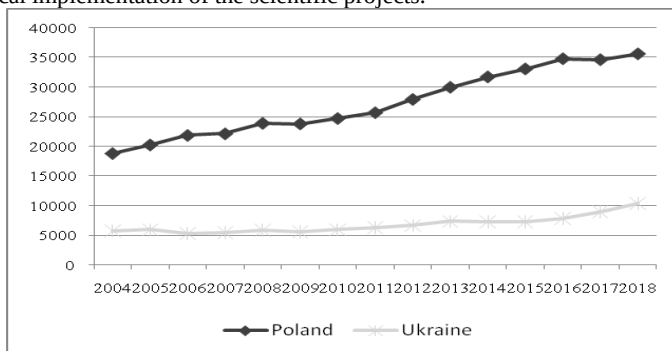

Picture 4 – Dinamicof the Researchers in R&D in Ukraine and Poland(per million people)
Source: World Bank data²

In fig. 4. we see two opposite trends in Ukraine and Poland. With the clear tendency to increase the number of researchers in Poland - from 1.5 thousand people in 2006 to 2.1 thousand people per million population in 2015, the number of researchers in Ukraine decreased by almost 1.5 times - from 1.47 thousand people up to 1.0 thousand people for the specified period. This situation is due to unsatisfactory financial support for the development of human resources in the field of research and

¹World Bank data URL : <https://data.worldbank.org/>

low profitability of scientific activity, which is associated with significant difficulties in the practical implementation of the scientific projects.

Picture 5 – Dinamicof the scientific and technical journal articles in Ukraine and

Poland

Source: World Bank data¹

Illustrating the trends found in previous analytical materials, Fig. 5 shows that the number of scientific and technical articles in Poland in 4,5 times in 2016 exceeds the number of articles in Ukraine (correspondingly, 32 thousand and 7.4 thousand).

The main factors of negative influence are the gradual decrease of the share of the state budget expenditures in GDP and the decrease in the number of specialists performing scientific and technical work in the total number of employed in the economy.

The share of innovative enterprises is fairly low in Ukraine during the period under study. Trends in reducing the level of innovation activity are threats to Ukraine's technological security, given the opposite tendencies in the foreign practice.

The revealed tendencies in the scientific and technological sphere of Ukraine give grounds to establish threats to scientific and technological security:

1) the imperfection of the state mechanisms for maintaining sufficient level the of innovation activity;

2) the reduction of the investment attractiveness and the insufficient investment of innovative projects and the introduction of technologies into economic activity;

3) the low spending on the science, which adversely affects the formation of the human capital, constrains scientific development, including for sectors with significant prospects;

4) the low level of the innovation activity. The innovative developments would enable the creation of new, competitive products on the world market;

5) the imperfection of normative-legal regulation of issues of protection of the intellectual property;

6) the dominance in the export of products of a low degree of technological processing;

7) the insufficient number of specialists performing scientific and technical work due to the outflow of skilled personnel, the insufficient amount of financing of research

¹ World Bank data URL : <https://data.worldbank.org/>

activities.

Economic restructuring in developed countries historically occurred within one or two decades. The reason for this is a significant acceleration of NTP, the latest forms and methods of organizing and managing innovative processes, increase innovation capacity of adaptation to different sectors of national economies. Restructuring of economy and efficiency in these countries, accompanied by steady growth of the role and importance of intangible production resources, scientific knowledge, information, skills, actively complement the material items (raw materials, energy, technical and technological)¹.

The primary task of sustainable economic growth of Ukraine is the introduction of an active structural policy, investment in high-tech and high-tech industries, the transition to resource-saving, environmentally friendly technologies, preventing the loss of high-quality scientific, engineering and engineering industries balance, overcoming disparities in regional development of territories, state support for economic growth those depressed regions, etc.¹.

In particular, the highest energy intensity is characterized by industries with raw materials. Increasing the share of high-tech innovative products will reduce the GDP's energy consumption while increasing the added value.

According to I. Revak, the main ways of strengthening state scientific and technical and innovation activity should be:

- the training of scientific personnel and their socio-economic protection;
- the creation of favorable organizational, economic and legal conditions for effective use of the scientific and technical potential;
- the development of priority areas of science and technology, the concentration of resources for their implementation;
- the formation and the realization of long-term scientific research, scientific and technical programs;
- the development and the implementation of effective mechanisms for the integration of science and production, the creation of the modern science infrastructure;
- the establishment of effective international cooperation in the field of scientific and technical activities².

Summarizing the analysis of the state of scientific and technological safety of Ukraine in comparison with the Republic of Poland and the average world and the average European indicators, it is necessary to determine the list of measures that will help to neutralize the identified threats. We believe that in Ukrainian realities in the conditions of integration into the European Union, such measures can be:

1) the increasing the competitiveness of the research and development sector, ensuring the integration of the domestic research sector into the European Research

¹ Stenicheva I. В. *Деякі аспекти структурної перебудови національної економіки України [Dejaki aspekty strukturnoji perebudovy nacional'noji ekonomiky Ukrainy]*. Materialy internet-konferenciji «Ukrajina naukova» (20–22 ghrudnja 2010 roku). 2010. URL : <http://intkonf.org/stenicheva-ib-deyaki-aspekty-strukturnoyi-perebudovi-natsionalnoyi-ekonomiki-ukrayini>.

² Revak I. О. *Структура науково-технологічної безпеки України: теоретичні основи дослідження [Struktura naukovo-tehnologichnoji bezpeky Ukrainy: teoretychni osnovy doslidzhennja]*. Naukovyj Visnyk Ljvivskogho derzhavnogho universytetu vnutrishnikh sprav, 2010.2, 3-13.

Area;

- 2) the increasing the efficiency of budget financing of the scientific sphere;
- 3) the directing the domestic scientific and technical potential to meet the real needs of the innovative development of the Ukrainian economy and the organization of production of high-tech goods and services;
- 4) the implementation of priority measures to improve the efficiency of the national innovation system.

2.9 Розробка стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання: індикатори, аналіз, вибір

Сучасні тенденції в національній та світовій економіці показують, що розвиток суб'єктів господарювання стає невід'ємним фактором стабільного економічного зростання країни.

Для успішного функціонування суб'єктів господарювання необхідним є ефективне використання фінансового потенціалу, що пов'язано з формуванням капіталу та зростанням фінансових ризиків. Ключовою проблемою вітчизняних підприємств є невідповідність використовуваних моделей фінансового менеджменту сучасним вимогам, що потребує необхідність адаптації інструментарію фінансового управління. Вимоги до побудови ефективної системи фінансового регулювання на підприємстві сьогодні диктуються динамічністю економічних процесів: глобалізаційними тенденціями, темпами інноваційного розвитку, інвестиційними процесами, факторами, що у комплексі визначають напрями розвитку системи фінансового регулювання в цілому та окремих її складових. Тому, передумовою прогресивного розвитку суб'єктів господарювання та їх стабільної діяльності є розробка дієвого інструментарію фінансового регулювання, зокрема стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання (СФРПСГ).

Для з'ясування факторів впливу на розвиток суб'єктів господарювання та формування висновків щодо необхідності формування стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання, доцільним є проведення аналізу зовнішніх та внутрішніх чинників. До факторів, які характеризують вплив макроекономічного середовища для вітчизняних суб'єктів господарювання відносяться (таблиця 1):

ВВП - це інтегрований показник економічного розвитку країни, який характеризує результат виробничої діяльності в країні¹;

індекс промислової продукції, оскільки він відображає динаміки обсягу промислового виробництва в Україні, його підйом або спад;

сальдо експортно-імпортних операцій, що характеризує залежність країни від зовнішнього виробництва;

валове нагромадження - показник, що характеризує можливості подальшого розвитку усіх галузей економіки країни.

Дані таблиці 1 свідчать про незначне збільшення ВВП України за 2016, 2017 та 2018 роки. Однак, слід відзначити, що зростання ВВП за останні чотири років

¹ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 15.02.20)

обумовлено, в першу чергу, приростом індексів споживчих цін. Індекс промислової продукції свідчить про нерівномірну тенденцію зміни обсягу промислового виробництва: його збільшення у 2016 р., 2018 р. та зменшення у 2015 р., 2017 р. Сальдо експортно-імпорتنих операцій на території України свідчить про хронічне випередження імпорту експорту, що є негативним фактором. Валове нагромадження капіталу за останні три роки має переважну тенденцію до збільшення, але уповільненні темпи зростання не сприяють інноваційному розвитку економіки.

Таблиця 1 - Макроекономічні фактори розвитку суб'єктів господарювання¹

Показники	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
ВВП, млн. грн.	1586915	1988544	2385367	2983882	3560596
% до попереднього року	93,4	90,2	102,4	102,5	103,4
Індекс промислової продукції	89,9	87,7	104,0	101,1	103,0
Сальдо експортно-імпорتنих операцій, млн. грн	-64012	-39475	-148502	-188519	-306003
Валове нагромадження, млн. грн	177397	238101	452350	530657	578968
% до попереднього року	65,5	112,0	142,8	102,4	97,3

До індикаторів мікросередовища середовища, які відображають результативність діяльності підприємств слід віднести: додану вартість, створену в процесі виробництва; рентабельність операційної діяльності підприємств промисловості; фінансові результати до оподаткування; чистий прибуток (збиток). Динаміку показників розвитку українських підприємств промисловості наведено у таблиці 2.

Таблиця 2 – Мікроекономічні фактори функціонування суб'єктів господарювання¹

Показник	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Додана вартість за витратами виробництва, млн. грн.	1234090	1329265	1702671	2099505	2310581
Рентабельність операційної діяльності, %	-4,1	1,0	7,4	8,8	7,4
Фінансові результати до оподаткування, млн. грн.	-564376,8	-348471,7	69887,8	236952	429129,3
Чистий прибуток (збиток), млн. грн.	-590066,9	-373516	29705	168753	254629,8

Наведені дані свідчать про зростання доданої вартості за витратами виробництва при уповільненні темпів зростання цього показника, рівень рентабельності у 2018 р. знизився до рівня 2016 р., що свідчить про зниження ефективності функціонування вітчизняних суб'єктів господарювання. Позитивною є тенденцію до збільшення фінансових результатів до оподаткування та чистого прибутку, проте у 2018 р. 23% суб'єктів господарювання є збитковими¹.

Наведені дані свідчать про зростання доданої вартості за витратами виробництва при уповільненні темпів зростання цього показника, рівень рентабельності у 2018 р. знизився до рівня 2016 р., що свідчить про зниження

¹ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 15.02.20)

ефективності функціонування вітчизняних суб'єктів господарювання. Позитивною є тенденцію до збільшення фінансових результатів до оподаткування та чистого прибутку, проте у 2018 р. 23% суб'єктів господарювання є збитковими.

Отже, проведений аналіз зовнішніх умов та результатів діяльності суб'єктів господарювання свідчить про негативні тенденції макроекономічних умов, що є наслідком інфляційного зростання ВВП, стрибкоподібної динаміки індексу промислової продукції, посилення залежності вітчизняної економіки від імпортних операцій, уповільнення темпів зростання валового нагромадження. Ці негативні тенденції загострюють проблеми формування суб'єктів господарювання: уповільнення зростання доданої вартості за витратами, рівня рентабельності операційної діяльності, наявності збиткових підприємств.

Наявність проблем розвитку фінансового потенціалу підкреслюють про необхідність підвищення ефективності управлінських рішень та розробки специфічного інструментарію фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання.

Під стратегією фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання (СФРПСГ) розуміється система цілей щодо забезпечення стабільного відтворення вартості суб'єктів господарювання за рахунок розвитку фінансового потенціалу, враховуючи зміни зовнішнього середовища. Це надає можливість прийняття обґрунтованих управлінських рішень щодо вибору напрямків фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання.

На основі загальнотеоретичних підходів до стратегічного управління та враховуючи специфіку процесу фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання запропоновано методичний підхід до формування і реалізації стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання (рис. 1).

Сформована стратегія фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання в рамках корпоративної фінансової стратегії дозволить: підвищити якість стратегії розвитку, збільшити ефективність використання фінансового потенціалу суб'єктів господарювання, управляти рівнем інвестиційної привабливості, здійснювати регулювання в межах допустимого ризику, швидко реагувати на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища.

Головна ідея, покладена в основу запропонованого методичного підходу, полягає у формуванні стратегії фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання, спрямованої на відтворення вартості підприємства з врахування можливостей розвитку фінансового потенціалу та інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання.

Формування СФРПСГ здійснюється в такій послідовності: визначення головної мети, стратегічний аналіз факторів зовнішнього і внутрішнього середовища на основі традиційних і спеціальних методів, постановка цілей стратегії фінансового регулювання суб'єктів господарювання, вибір оптимального варіанту стратегії регулювання суб'єкта господарювання, вибір інструментів та важелів фінансового регулювання залежно від терміну та фінансових можливостей, аналіз ризиків стратегії фінансового регулювання, стратегічне фінансове планування за параметрами, які забезпечують реалізацію обраної стратегії.

Рисунок 1 - Модель формування стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання

Джерело: розроблено авторами

Головна ідея, покладена в основу запропонованого методичного підходу, полягає у формуванні стратегії фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання, спрямованої на відтворення вартості підприємства з врахування можливостей розвитку фінансового потенціалу та інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання. Формування СФРПСГ здійснюється в такій послідовності: визначення головної мети, стратегічний аналіз факторів зовнішнього і внутрішнього середовища на основі традиційних і спеціальних методів, постановка цілей стратегії фінансового регулювання суб'єктів

господарювання, вибір оптимального варіанту стратегії регулювання суб'єкта господарювання, вибір інструментів та важелів фінансового регулювання залежно від терміну та фінансових можливостей, аналіз ризиків стратегії фінансового регулювання, стратегічне фінансове планування за параметрами, які забезпечують реалізацію обраної стратегії.

Вибір цільових орієнтирів розвитку компаній в рамках корпоративної стратегії та функціональних стратегій є підґрунтям для формування цілії стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання. Починається процес формування СФРПСГ з постановки цілей. На початковому етапі може бути сформульована тільки головна мета СФРПСГ – максимізація вартості суб'єктів господарювання, тобто максимальний рівень зростання доданої вартості в заданому діапазоні фінансових ризиків.

Наступним кроком здійснюється загальний стратегічний аналіз зовнішнього і внутрішнього середовища та спеціальний: комплексний аналіз інвестиційної привабливості та фінансового потенціалу суб'єктів господарювання. Формування стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання передбачає врахування факторів створення вартості підприємств, що визначають стратегічні пріоритети розвитку.

Інформаційним базисом формування стратегії фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання є комплексний аналіз фінансового потенціалу та інвестиційної привабливості. Аналіз інвестиційної привабливості необхідний: по-перше, для визначення умов зовнішнього середовища та внутрішніх фінансових можливостей залучати інвестиційні ресурси з метою забезпечення їх розвитку; по-друге, для вибору параметрів стратегії фінансового регулювання розвитку підприємств та розробки заходів щодо залучення інвестиційних ресурсів. Нові умови функціонування суб'єктів господарювання та вимоги інвесторів потребують комплексного підходу. Запропонований методичний підхід до комплексного аналізу інвестиційної привабливості підприємств базується на інтегральній оцінці, що поєднує індикатори оцінки інвестиційної привабливості за трьома рівнями: країни, регіони, підприємства¹. Комплексний аналіз фінансового потенціалу суб'єктів господарювання ґрунтується на вартісній концепції та сукупності ресурсного, результативного та факторного підходів. Оцінювання рівня фінансового потенціалу за допомогою інтегрального показника дозволяє дослідити наявність фінансових ресурсів, рівень їх використання в процесі створення вартості підприємства, можливість використання залученого капіталу, а також спрогнозувати майбутній стан фінансового потенціалу та враховувати його при виборі стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання². Оцінка фінансового потенціалу та рівня інвестиційної привабливості дозволяє визначити конкретні

¹ Костирко Л.А., Костирко Р.О., Мадіярова Е.С. Серeda О.О. Комплексний аналіз інвестиційної привабливості підприємств в контексті фінансового забезпечення розвитку підприємств. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2018. № 2(25). С. 163-174.

² Костирко Л.А., Серeda О.О. Комплексний аналіз фінансового потенціалу підприємств. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. 2018. № 1(86). С. 53-58.

стратегічні цілі та завдання.

Формування альтернатив стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання здійснюється за типами стратегій (фінансова підтримка прискореного зростання компанії, фінансове забезпечення стабільного зростання, фінансове забезпечення стабілізації, антикризова фінансова стратегія)¹ та стратегічної позиції (табл. 3).

Таблиця 3 - Формування альтернатив стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання

Стратегія	Стратегічна позиція	Цільові пріоритети	Базис розробки стратегічних альтернатив
Фінансова підтримка прискореного зростання компанії	Сила і можливості	Максимізація економічної доданої вартості суб'єкту господарювання	Ринкові очікування домінуючі над поточною прибутковістю
	Сила і загрози	Максимізація економічної доданої вартості суб'єкту господарювання	Ринкові очікування домінуючі над поточною прибутковістю
Фінансове забезпечення стабільного зростання	Стабільність і можливості	Підвищення економічної доданої вартості суб'єкту господарювання	Середньогалузеві показники розвитку
	Стабільність і загрози	Підвищення економічної доданої вартості суб'єкту господарювання	Прогнозування на основі позитивних трендів факторів економічної доданої вартості
Фінансове забезпечення стабілізації	Слабкість і можливості	Позитивний тренд економічної доданої вартості суб'єкту господарювання	Прогнозування на основі позитивних трендів факторів економічної доданої вартості
Антикризова фінансова стратегія	Слабкість і загрози	Позитивний тренд економічної доданої вартості суб'єкту господарювання	Прогнозування на основі трендів ліквідності і платоспроможності

Джерело: розроблено авторами

Для вибору напрямків розвитку суб'єктів господарювання береться до уваги фактичний рівень інтегрального показника інвестиційної привабливості та фінансового потенціалу, які визначаються на основі результатів комплексного аналізу, а також їх вектори змін. За умови критичного рівня фінансового потенціалу та низької інвестиційної привабливості слід застосовувати сценарний підхід.

Він полягає у вивченні можливостей подальшого розвитку суб'єктів господарювання шляхом зниження потреби в капіталі. Так можливе опрацювання сценаріїв: 1) збереження наявних активів на попередньому рівні та на рівні поточного використання; 2) аналіз стану активів з метою підвищення економічної віддачі і поліпшення оборотності активів і ліквідності балансу; 3) позбавлення від активів, що приносять найменшу прибутковість, задача в оренду з метою зниження витрат на їх утримання². Сценарний підхід дозволить визначити найбільш раціональний шлях виходу зі скрутного фінансового стану

¹ Бланк И.А. Финансовая стратегия предприятия: научное издание. Киев: Ника-Центр; Эльга, 2004. С. 26, 27., с. 149–151.

² Юрій Е.О. Концептуальні підходи до визначення сутності та форм реструктуризації підприємств. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 8. С. 145-151.

підприємства з найменшими втратами для власника і без істотного порушення плану розвитку суб'єктів господарювання, виявити потенційні резерви покриття боргів, підвищення виручки без загрози повного припинення діяльності.

Вибір оптимальної стратегії фінансового регулювання діяльності суб'єктів господарювання передбачає визначення критерію оптимальності, за допомогою якого можна оцінити реальну вартість, створену за рахунок переваг використання позикового або власного капіталу. Виходячи з цього вибір стратегічної альтернативи пропонується здійснювати за критерієм максимізації економічної доданої вартості. На цьому етапі здійснюється аналіз стратегічних альтернатив з врахуванням впливу факторів створення вартості на економічну додану вартість.

Для оцінки стратегічних альтернатив СФРПСГ пропонується використання системи вартісних орієнтирів розвитку суб'єктів господарювання, яка базується на концепції економічної доданої вартості (EVA®) та дозволяє дослідити процеси збільшення або зменшення ринкової вартості підприємства. При використанні моделі EVA з'являється можливість здійснити комплексну оцінку на основі показників прибутку після сплати податків (відомості зі звіту про фінансові результати), величини капіталу (дані балансу) і кон'юнктури і очікувань фінансового ринку (вартість капіталу). Застосування системи показників EVA дозволяє приймати більш обґрунтовані управлінські рішення.

До переваг запропонованого методичного підходу щодо вибору стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання за критерієм EVA можна віднести наступне:

1. Показник EVA надає повне уявлення щодо приросту вартості підприємства в конкретному періоді, викликане змінами параметрів стратегії.

2. EVA є інструментом для вимірювання прибутку суб'єктів господарювання на яку звертають увагу зовнішні кредитори і інвестори.

3. Модель EVA оцінюють доходи і одночасно враховують зміну капіталу, використовуюваного для отримання цих доходів¹.

В узагальненому виді базова формула розрахунку EVA має вигляд²:

$$EVA = NOPAT - IK \times WACC,$$

де NOPAT – чистий операційний прибуток за вирахуванням податку на прибуток;

WACC – ставка середньозважених витрат на капітал;

IK - інвестований капітал.

З метою адекватного відображення вартості суб'єктів господарювання при використанні моделі EVA використовують ряд коригувань капіталу та NOPAT³. Процедурно показник EVA обчислюється на основі коригувань статей фінансової звітності (більш деталізовано з урахуванням даних системи управлінського обліку), що надає можливість трансформувати бухгалтерські показники прибутку

¹ Лемішовський В. І. Збалансована система показників як інструмент формування контролінгу машинобудівного підприємства. *Вісник Одеського національного університету*. Серія : Економіка. 2016. Том 21, Вип. 1. С. 126-129. С. 128.

² Давидов, О. І. Моделі доданої вартості підприємств: економічний зміст та особливості побудови. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2017. №28. С. 167-172, с. 168.

³ Corrective Accounting Adjustments. In Best-Practice EVA, G.B. Stewart (Ed.) (2015). doi:10.1002/9781119204893.app2 (дата звернення 15.02.2020). С.291-294.

та вартість капіталу в економічний дохід і реальну величину капіталу. Коригування повинні відповідати наступним критеріям: суттєво впливати на EVA, зрозумілими для менеджерів, бути легко контролюваними.

Моделювання показників економічної доданої вартості суб'єктів господарювання передбачає визначення критеріїв, обмежень і моделей оптимізації EVA. У загальному вигляді максимізація економічної доданої вартості може бути подана у наступному вигляді:

$$EVA = (NOPAT - IK \times WACC) \rightarrow \max.$$

Максимізація економічної доданої вартості суб'єктів господарювання не завжди може бути досягнута, тому для прийняття управлінських рішень запропоновано систему основних критеріїв (табл. 4).

Таблиця 4 - Система критеріїв моделі EVA суб'єктів господарювання

Критерій	Розрахунок
Максимізації EVA	$EVA_t \rightarrow \max, \Delta EVA_t \rightarrow \max$
Зростання EVA	$EVA_t > EVA_{t-1}, \Delta EVA_t > \Delta EVA_{t-1}$
Досягнення цільових векторів	$EVA_t > EVA_n, \Delta EVA_t > \Delta EVA_n$
Досягнення середньогалузевого значення	$EVA_t - EVA_{cp} > 0$
Досягнення позитивної величини	$EVA_t > 0, \Delta EVA_t > 0$

Оскільки складові фінансового потенціалу мають різну ступінь впливу на вартість суб'єктів господарювання, тому для визначення параметрів стратегії необхідно окремо оцінити внутрішній фінансовий потенціал і можливість мобілізації фінансових ресурсів за рахунок зовнішніх джерел.

Після вибору стратегічної альтернативи визначаються терміни, рівні і етапи її реалізації, обсяг необхідних ресурсів і здійснюється вибір інструментів та важелів, що сприяють досягненню поставленої мети.

Реалізація стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання повинна забезпечувати зростання вартості. При цьому необхідно узгоджувати інтереси інвесторів і підприємства шляхом розкриття інформації щодо інвестиційної привабливості.

Етап реалізації стратегії фінансового регулювання супроводжується фінансовим контролінгом. Безперервний контроль виконання стратегії фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання дозволяє розробляти заходи для її коригування. Коригування стратегії може здійснюватися у разі несподіваного впливу факторів зовнішнього середовища, що генерують загрози або додаткові можливості для реалізації фінансової стратегії. Фінансовий контролінг повинен бути орієнтований на збалансування стратегічних і тактичних завдань щодо формування вартості суб'єктів господарювання, його інструментарій рекомендується доповнити інтегрованою моделлю EVA-ERM (ERM - управління ризиками підприємства), що надає можливість проведення аналізу ризиків втрат вартості. Дотримання принципів управління ризиком COSO ERM¹ сприятиме процесу прийняття рішень на основі уявлення про ризики, які пов'язані зі стратегією фінансового регулювання, а також управління ними в межах допустимого рівня ризиків. Також слід коригувати стратегію фінансового

¹ Enterprise Risk Management Integrating with Strategy and Performance (2017) URL : <https://www.coso.org/Documents/2017-COSO-ERM-Integrating-with-Strategy-and-Performance-Executive-Summary.pdf> (дата звернення 15.12.19).

регулювання розвитком суб'єктів господарювання внесенням істотних змін в іншу функціональну стратегію (виробничу, маркетингову, інноваційну, інвестиційну тощо).

За результатами дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Розвиток інструментарію фінансового регулювання обумовлений посиленням глобалізаційних процесів, необхідністю фінансового забезпечення інноваційного розвитку в країні, інвестиційними процесами, які супроводжуються новими вимогами з боку інвесторів та кредиторів.

2. Визначені основні макроекономічні умови та тенденції розвитку фінансового потенціалу суб'єктів господарювання дозволили зробити висновок про необхідність постійної їх адаптації до змін та розробки нового підходу до формування і вибору стратегії фінансового регулювання та інструментів її реалізації. Підґрунтям розробки стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання за умови критичного рівня фінансового потенціалу та низької інвестиційної привабливості є сценарний підхід.

3. Розроблено авторський підхід до формування та реалізації стратегії фінансового регулювання розвитку суб'єктів господарювання у такій послідовності: визначення головної мети, стратегічний аналіз факторів зовнішнього і внутрішнього середовища на основі традиційних і спеціальних методів, постановка цілей стратегії фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання, вибір оптимального варіанту стратегії регулювання суб'єкта господарювання, вибір інструментів та важелів фінансового регулювання залежно від часу та фінансових можливостей, аналіз ризиків стратегії фінансового регулювання, стратегічне фінансове планування з параметрами, які забезпечують реалізацію обраної стратегії. Відмінність стратегії фінансового регулювання розвитком суб'єктів господарювання від існуючих стратегій полягає в застосуванні специфічного методичного забезпечення на різних етапах: авторських методик комплексного аналізу інвестиційної привабливості та фінансового потенціалу суб'єктів господарювання на етапі стратегічного аналізу, моделювання показників економічної доданої вартості залежно від типу стратегії та стратегічного позиціонування на етапі формування та вибору альтернатив стратегії, використання інтегрованої моделі EVA-ERM як інструменту фінансового контролінгу.

2.10 Процесний підхід в управлінні бізнес-процесами підприємства

Сучасне підприємство є складною системою, для ефективного управління якої потрібно різноманітність застосовуваних інструментів і способів, спрямованих на досягнення конкретних цілей і завдань з найменшими витратами.

В якості базових елементів, які впливають на успішність підприємства, можна уявити можна уявити систему ефективно функціонуючих бізнес-процесів.

Процесний підхід залишається одним з головних вимог сучасності і є одним з інструментів вдосконалення бізнесу, що дозволяє по-новому подивитися на діяльність організації, рівномірно розподіляти ресурси, оцінювати результативність процесів.

На сьогодні все більшої актуальності набуває теза про те, що бажаний результат досягається ефективніше, якщо діяльністю та пов'язаними з нею

ресурсами підприємства управляють як процесом. Всі види діяльності, що здійснюються на підприємстві, розглядаються як процеси - логічно впорядковані послідовності етапів, що перетворюють вихідну сировину і інформацію в готову продукцію. У зв'язку з цим кардинально змінюється підхід до управління – від функціонального до процесного, який передбачає ідентифікацію процесів, визначення чіткої відповідальності за їх виконання та результати, організацію ресурсного забезпечення процесів, встановлення критеріїв ефективності виконання процесів тощо.

Процесний підхід в управлінні дозволяє серйозно підвищити конкурентоспроможність і гнучкість підприємства, зробити його більш адекватним до змін на ринку, принципово поліпшити якість продуктів і послуг. Він змушує усунути фрагментарність в роботі, організаційні та інформаційні розриви, дублювання функцій, нерациональне використання матеріальних і людських ресурсів, а також значно скоротити операційні витрати. Його впровадження стало одним з найважливіших факторів успіху для багатьох компаній світового рівня, дозволяючи їм домагатися постійного вдосконалення роботи та більш ефективного використання свого матеріально-технічного, фінансового та кадрового потенціалу.

Сьогодні процесний підхід є одним з інструментів вдосконалення бізнесу, що дозволяє по новому подивитися на діяльність організації, рівномірно перерозподілити ресурси, а головне, зосередитися на стратегічних процесах. Для результативного й ефективного функціонування організація повинна розглядати діяльність із виробництва продукції (послуг) і управління як сукупність взаємопов'язаних процесів, а процес – як набір цілеспрямованих операцій, які перетворюють входи у виходи і мають своїх постачальників та споживачів.

У сучасних дослідженнях під процесним підходом розуміється застосування у межах організації системи процесів разом з їх визначенням та взаємодіями, а також управління ними. Тобто для реалізації процесного підходу необхідно сформувати певну систему управління, де об'єктом виступає сукупність бізнес-процесів, а суб'єктом – певний орган менеджменту, що формує управлінські впливи для забезпечення досягнення високих результатів бізнес-процесів.

Процесний підхід був вперше запропонований для класичної (адміністративної) школи управління, яка сформулювала і описала зміст функцій управління, що не залежать один від одного. М. Х. Мескон дає наступне визначення процесного підходу: «Процесний підхід до управління - підхід... базується на концепції, згідно з якою управління є безперервна серія взаємопов'язаних дій або функцій»¹.

Згодом різні автори доповнили основні положення процесного підходу. Процесний підхід є найважливішою ознакою досконалого управління. Цей підхід використовується в якості базового в міжнародних стандартах ISO серії 9000:2000.

Сучасний процесний підхід до ефективного управління представляє собою

¹Івашенко А.Г. Процесний підхід до управління як передумова Підвищення конкурентоспроможності промислового підприємства. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С 390-395.

делегування повноважень і відповідальності через бізнес-процеси, де бізнес-процес це стійка (багаторазово повторююча) діяльність.

Основним елементом такого підходу стає сам процес. Виходячи з того, що «Процес» (від лат. Processus - просування) являє собою послідовну зміну явищ, станів у розвитку чого-небудь, процес розуміється як сукупність робіт, задач або видів діяльності, упорядкованих у часі і в просторі із зазначенням початку і кінця процесу, а також з точним визначенням входів і виходів. Процес управління слід розглядати як певну послідовність робіт, об'єднаних в етапи, кожен з яких має чітко визначену мету. Етапи можуть виділятися за функціями управління (основним або конкретним) або за специфікою змісту робіт (оцінка ситуації, виявлення проблеми, рішення, його реалізація).

Сучасні підходи до процесного підходу представляють підприємство як модель, що поєднує всі процеси всередині підприємства і орієнтує кожен з них на досягнення спільної мети - задоволення споживачів та пошуку шляхів оптимізації діяльності.

Аналіз показав, що найбільш ефективним методом та засобом пошуку шляхів оптимізації діяльності є метод моделювання бізнес-процесів, в основі якого саме лежить процесний підхід.

Моделювання бізнес-процесів дозволяє не тільки визначити, як компанія працює в цілому, як взаємодіє із зовнішніми організаціями, замовниками й постачальниками, але і як організована діяльність на кожному робочому місці¹.

Моделювання бізнес-процесів - процес відображення суб'єктивного бачення потоку робіт у вигляді формальної моделі, що складається з взаємопов'язаних операцій².

Відповідно до цього система процесного підходу до управління передбачає наявність наступних підсистем³:

1. Виділений бізнес-процес – об'єкт управління з визначенням меж системи (контекст – зовнішнє оточення; підсистеми і компоненти, що входять в систему; споживані ресурси і одержувані результати та ін.).

2. Ключові показники ефективності (KPI / КПЕ), включаючи систему їх планування і контролю – система вимірних показників, що відображають результативність і ефективність бізнес-процесу, що використовуються для управління бізнес-процесом (планування, контроль, мотивація).

3. Власник бізнес-процесу – учасник бізнес-процесу, якому делеговані повноваження і відповідальність з управління бізнес-процесом.

4. Регламент бізнес-процесу – опис об'єкту управління в обсязі, необхідному для всіх зацікавлених осіб.

5. Система мотивації учасників бізнес-процесу на досягнення його результатів.

¹Селецкая А. С. Моделирование бизнес-процессов: подходы, методы, этапы. *Молодой ученый*. 2018. №9. С. 95-96. URL <https://moluch.ru> (дата звернення: 04.04.2020).

²Гадецька З.М., Холопова М.О. Моделювання бізнес-процесів діяльності підприємства. *Ефективна економіка*. 2016. № 5. URL <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4950> (дата звернення: 04.04.2020).

³ Мальцев С. В. Процессный подход к управлению: теория и практика применения. URL: <https://blog.iteam.ru/protsessnyj-podhod-k-upravleniyu-teoriya-i-praktika-primeneniya> (дата звернення: 04.04.2020).

При формуванні такої бізнес-процесної моделі підприємства пропонується ґрунтуватися на поєднанні основ клієнтоорієнтованого та ресурсного підходів. Це обумовлено такими причинами: по-перше, необхідністю задоволення індивідуальних вимог кожного споживача (кількість основних бізнес-процесів буде рівною кількості клієнтів); по-друге, доцільністю виділення допоміжних бізнес-процесів, які забезпечують реалізацію основних (головною умовою реалізації бізнес-процесу є наявність певних видів ресурсів, які поступають на вхід та шляхом певної трансформації перетворюються у вихід).

Для ефективного впровадження процесного підходу чітко визначені етапи, що описані у стандартах з управління якістю¹ та інших джерелах, та наведені на рис. 1.

Рисунок 1 – Етапи впровадження процесного підходу

Джерело: побудовано автором²

1-й етап. Ідентифікація бізнес-процесів (розробка концептуальної моделі бізнес-процесів, вибір критеріїв ідентифікації бізнес-процесів, ідентифікація основних і допоміжних процесів, формування і затвердження повного складу бізнес-процесів, визначення ключових і критичних бізнес-процесів).

2-й етап. Розгортання бізнес-процесів (призначення власників і керівників бізнес-процесів, визначення основних характеристик процесів, опис бізнес-процесів, встановлення управлінських циклів бізнес-процесів).

3-й етап. Документування бізнес-процесів (визначення складу документації, розробка документованих процедур і карт процесів, визначення форм бізнес-процесів).

4-й етап. Визначення послідовності і взаємозв'язку бізнес-процесів (формування матриці розподілу повноважень і відповідальності при виконанні бізнес-процесів, побудування схеми взаємодії бізнес-процесів).

¹Системи управління якістю. Вимоги: ДСТУ ISO 9001:2001. На зміну ДСТУ ISO 9001:95, ДСТУ ISO 9002:95, ДСТУ ISO 9003:95. К. : Держстандарт України, 2001. 13 с. (Національні стандарти України).

²Криворучко О.М. Сукач Ю.О. Загальноекономічні питання розвитку транспортного комплексу. URL: <https://blog.iteam.ru/protsessnyj-podhod-k-upravleniyu-teoriya-i-praktika-primeneniya>(дата звернення: 04.04.2020).

5-й етап. Поліпшення бізнес-процесів (вимірювання бізнес-процесів, аналіз, оцінка, вибір стратегії й методів поліпшення бізнес-процесів).

Успішне впровадження процесного підходу - непросте завдання. Тут принципово важливо використовувати професійні інструментальні засоби, що дозволяють описувати і аналізувати бізнес-процеси, робити їх більш прозорими і керованими.

«Бізнес-процеси» – найважливіше поняття у процесному підході в управлінні бізнес-процесами підприємства. М.Хаммер і Д.Чампі визначають бізнес-процес як «сукупність різних видів діяльності, в рамках якої «на вході» використовуються один або більше видів ресурсів, і в результаті цієї діяльності на «виході» створюється продукт, що представляє цінність для споживача»¹.

Існує безліч визначень або інтерпретацій базової складової категорії поняття бізнес-процесу. Узагальнюючі думки різних авторів, можна сказати, що на нашу думку, бізнес-процес – це дії по досягненню мети компанії, при яких оптимізується результативність бізнес-процесу шляхом його організації на основі упорядкування.

Сьогодні серед менеджерів всіх рівнів сформувалося розуміння, що основні резерви в підвищенні ефективності бізнесу лежать саме в області оптимізації бізнес-процесів.

Оптимізація бізнес-процесів (BusinessProcessOptimization) - безпосередня розробка і реалізація заходів щодо вдосконалення (реорганізації) бізнес-процесів компанії.

Застосування процесного підходу означає новий тип управління, при якому порушується жорстко ієрархічна структура організації, долаються існуючі бар'єри між різними функціональними одиницями, що дозволяє об'єднувати зусилля всіх підрозділів і сконцентрувати їх на досягненні основних бізнес-цілей.

Сьогодні серед менеджерів всіх рівнів не існує єдиного стандартизованого шаблону, методики побудови системи процесного управління в компанії. Це багато в чому залежить від профілю діяльності організації, її розміру, кількості співробітників і філій та ін.

Як же на практиці здійснити процесний підхід у управлінні бізнес-процесами? Почати необхідно з вибору найбільш відповідної методології опису (або моделювання) бізнес-процесів. Під методологією моделювання бізнес-процесів розуміється сукупність принципів і методів побудови бізнес-процесів.

Моделювання бізнес-процесів - важливе завдання для будь-якої компанії. Саме за допомогою добре розробленої моделі можна оптимізувати роботу підприємства, прогнозувати і мінімізувати ризики, що виникають на кожній зі стадій його діяльності.

Серед найбільш простих методів моделювання можна виділити:

1. бізнес-процес в вигляді блок-схеми, яка складається з прямокутників (що позначають дії), ромбів (що позначають прийняті рішення) і стрілок, що з'єднують ці елементи між собою і один з одним;

2. словесний опис бізнес-процесу, який дає відповідь на питання що, хто, де,

¹Хаммер М.,ЧампіД. Реінжиніринг корпорації: маніфест революції в бізнесі. СПб., 2000. 332 с.

як, навіть і чому, а також які будуть витрати часу і коштів на прийняття рішень, які очікування та дії в бізнес-процесі.

Але не зважаючи на переваги у вигляді простоти та наочності – ця методологія є недостатньо продуктивною та зручною для визначення ефективності реалізації бізнес-процесу.

На практиці застосовують такі сучасні методи моделювання бізнес-процесів:

- FlowChartDiagram (діаграма потоку робіт) - спосіб графічного опису роботи із застосуванням спеціальних знаків для кожної операції, набору даних, одиниці обладнання, виконавця. В результаті на схемі демонструється логічна послідовність всіх операцій. Це гнучкий підхід, він дає можливість при необхідності розглянути один комплекс дій відразу в декількох варіантах.

- DataFlowDiagram - зображення передачі даних між операціями, для характеристики інформаційної боку бізнес-процесу. Це дозволяє спостерігати дані на вході в систему і в кожну операцію окремо, і відповідну інформацію на виході. Також в ній відображається, якими способами відомості змінюються й де зберігаються. Діяльність компанії розкладається на логічні інформаційні рівні, причому базова схема поліпшується додаванням докладних описів підпроцесів, теж мають свою внутрішню структуру.

- RoleActivityDiagram (діаграма ролей). Під роллю тут розуміється кожен елемент, що виконує ту чи іншу функцію. Кожна частина описується, і аналізується окремо, а потім розглядається їх взаємодія.

- IDEF (IntegratedDefinitionforFunctionModeling) – це цілий набір аналітичних засобів, що застосовуються не тільки в управлінні бізнесом, а й у багатьох інших сферах. Найчастіше зустрічаються варіанти IDEF0 і IDEF3. Перший з цих варіантів є модель функцій, причому складні функції діляться на більш прості складові, а потім різні блоки логічно об'єднуються за допомогою стрілок. При використанні IDEF3 мова йде про «поведінковому» описі: демонструється потік робіт або перехідні стани об'єктів.

- Кольорові мережі Петрі - графік, на якому представлені дії і події, які символізують перехід з однієї стадії в іншу. Таким чином можна побачити, що призводить до тих чи інших змін, наскільки швидко і ефективно.

- UnifiedModelingLanguage – графічна мова для візуалізації, специфікування, конструювання та документування процесів і систем. Комплекс з дев'яти видів діаграм, що описують різні аспекти: класи, об'єкти, прецеденти, послідовності, кооперації, стану, діяльність, компоненти, розгортання. В результаті виходить уявлення черговості дій співробітників і роботи різних об'єктів всередині організації. Схема може розгалужуватися, в ній відзначаються різноманітні умови і виключення з правил.

- ARIS (ArchitectureofInformationSystems) – методологія і відповідне сімейство програмних продуктів. Вони використовуються для структурованого опису, аналізу та подальшого вдосконалення бізнес-процесів підприємства. Система наочно показує правила діяльності підприємства і значення показників результативності. Так можна визначити бажані показники роботи підприємства, удосконалювати архітектуру, поліпшити процеси, раціонально розподіляти ресурси. Інструмент визначає весь цикл розробки – аналіз вимог, специфікація інформаційної системи і опис фізичної реалізації.

Проведений аналіз свідчить, що основними підходами до побудови та відображення моделей бізнес-процесів є саме функціональний та об'єктно-орієнтований метод¹.

Головним об'єктом у функціональному підході є функція (бізнес-функція, дія, операція). І як наслідок вся система представляється у вигляді ієрархії взаємозалежних функцій. На відміну від цього при об'єктно-орієнтованому підході система розбивається на об'єкти, які відповідають об'єктам реального світу і які взаємодіють між собою. Тому можна сказати, що об'єктно-орієнтований підхід відображає загальну схему взаємодії об'єктів, деталізація відсутня. Його основою є створена об'єктна модель. При цьому, статичну структуру моделі описують об'єкти, а поведінку моделі – повідомлення, якими ці об'єкти обмінюються².

На нашу думку, при моделюванні бізнес-процесів краще саме використовувати функціональний підхід. Основу багатьох сучасних методологій моделювання бізнес-процесів функціонального підходу склала методологія SADT.

Сьогодні для опису, моделювання та аналізу бізнес-процесів використовуються декілька типів методологій. Серед них найбільш поширені такі:

- Методологія структурного аналізу і проектування (SASD). Ця методологія заснована на базі структурного проектування програмного забезпечення та інформаційних систем.

- Методологія SADT являє собою подальший розвиток методології структурного аналізу і проектування.

- Методологія IDEF. Це, мабуть, найбільш поширена та методологія, яка дозволяє описувати не тільки бізнес-процеси, а й функціональні блоки (наприклад, облік або збут), різні об'єкти в компанії і дії над ними (наприклад, обсяг процесів, що пов'язані із прийманням та обробкою замовлення клієнта).

Можливе застосування двох підходів до описання бізнес-процесів.

Під методологією (нотацією) створення моделі (опису) бізнес-процесу розуміється сукупність способів, за допомогою яких об'єкти реального світу і зв'язку між ними представляються у вигляді моделі:

- модель бізнес-процесів (BusinessProcessModeling);
- опис потоків робіт (WorkflowModeling);
- опис потоків даних (DataFlowModeling).

Найбільш широко використовується методологія опису бізнес-процесів - стандарт США IDEF0. Методологія IDEF0 надає аналітику широкі можливості для опису бізнесу організації на верхньому рівні з акцентом на управління процесами³.

¹Мельник, Г. В., Скіцько В. І. Моделювання логістичних бізнес-процесів з використанням розфарбованих мереж Петрі. *Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці [Економічний часопис-XXI]*, 2015, №7-8(2). С. 65–68.

²Методологія моделювання бізнес-процесов. URL: www.piter-soft.ru/automation/more/glossary/process/metodologiyamodelirovaniya-biznes-protsessov (дата звернення: 04.04.2020).

³Репин В. В., Елиферов В. Г. Процессный подход к управлению. Моделирование бизнес-процессов. Москва : стандарты и качество, 2004. 398 с.

На даний момент до сімейства IDEF можна віднести такі стандарти:

IDEF0 - методологія функціонального моделювання. Модель створюється засобами наочної графічної мови IDEF0 та представляється у вигляді набору взаємозалежних функцій;

IDEF1 - методологія моделювання інформаційних потоків усередині системи, яка дозволяє відтворювати і аналізувати ці потоки та їх взаємозв'язк;

IDEF2 - методологія динамічного моделювання систем. Але цей стандарт практично не використовується;

IDEF3 - методологія документування процесів, які існують в системі;

IDEF4 - методологія побудови об'єктно-орієнтованих систем. Засоби IDEF4 можуть наочно відображати структуру об'єктів і закладені принципи їх взаємодії;

IDEF5 - методологія дослідження складних систем.

Інший спосіб моделювання (ментальний підхід) полягає в створенні ментальних карт.

При створенні ментальних моделей фахівець підходить до моделювання не як до процесу або набору функцій, а як до нікому набору пов'язаних між собою понять. Можна застосовувати ментальні карти і для демонстрації клієнтам: і існуючої ситуації, і варіантів вирішення поставленого завдання. Ментальні карти допоможуть наочно продемонструвати, які методи можуть бути використані, показати в наочній формі різні ідеї.

Переваги застосування таких ментальних карт очевидні:

- не потрібно знати якісь спеціальні мови;
- не має суворих рамок і обмежень при створенні схеми;
- ментальна карта в більшості випадків інтуїтивно зрозуміла;
- створювати такі схеми просто.

Мінусом підходу є відсутність усталеного підходу і стандартизованої методології. В результаті для розуміння моделі і закладених в ній ідей потрібна присутність та коментарі її розробника (аналітика).

Крім вже розглянутих вище методів у багатьох провідних світових компаніях використовується новий метод опису бізнес-процесів – кваліграмми. Цей метод почав використовуватися зовсім недавно. Методика кваліграмм допомагає викласти свої думки коротко і логічно навіть невідготтовленому для написання інструкцій людині.

Щоб побудувати кваліграмми на аркуші паперу формату A4 малюються п'ять вертикальних стовпців, у верхній частині кожного з яких записується учасник процесу. Потім в шпальтах розміщуються прямокутники, в яких вказуються дії, і після цього прямокутники з'єднуються стрілками, що показують переміщення результату однієї дії до іншого. Потім до дій, при необхідності, додаються коментарі. Для побудови кваліграмми зручніше використовувати програму Visio.

Завдання, які доводиться вирішувати в ході впровадження процесного підходу, зазвичай характеризуються високим ступенем складності і великою відповідальністю. Компанія, що зважилася на оптимізацію бізнес-процесів, може вибрати методологію з декількох стандартних, використовувати найпростіші блок-схеми або, нарешті, розробити власну форму опису. Вибір методологій повинен базуватися на розумінні їх можливостей і недоліків, а також цілей використання створюваних моделей бізнес-процесів.

2.11 Моделювання на основі виробничих функцій як інструмент оцінювання державної економічної політики

Дослідження і аналіз індикаторів національної економіки дозволяє отримати не лише кількісну, а й якісну оцінку ступеню розвитку суспільного виробництва. Окрім того існує, необхідність участі держави в управлінні економікою, що обумовлено рядом об'єктивних та суб'єктивних чинників:

- недосконалість ринкових структур (умов конкуренції);
- недостатній розподіл ресурсів у сферу виробництва суспільних благ;
- недостатня спрямованість чинного ринкового механізму на потреби майбутнього розвитку.

Зазвичай державне регулювання економіки орієнтується в першу чергу на стратегічні, комплексні цілі, такі як економічний розвиток, економічна ефективність, справедливий розподіл доходів, забезпечення конкурентних переваг вітчизняних товарів на світовому ринку.¹ Відповідно оцінювання національної економіки відображає дієвість і результативність державного регулювання, що реалізується у формі державної економічної політики за окремими напрямками (рис. 1). Реалізація державної економічної політики здійснюється за допомогою сукупності адміністративних, економічних, донорських та протекціоністських методів.² Оскільки вони визначаються способами впливу держави через законодавчі й виконавчі органи, сферу підприємництва, ринкову інфраструктуру, сфери економічної діяльності, то індикатори національної економіки агрегують у собі системно-послідовний логічний зв'язок між потребами суб'єктів господарювання, соціально-економічним та суспільним розвитком держави, що визначає ресурсоефективність, конкурентоспроможність та розвиток національної економіки.

Системність здійснення державної економічної політики координує між собою цілі, об'єкти і суб'єкти політики, функції і механізми як економічної політики в цілому, так і її структурних складових зокрема. Концептуальним положенням є те, що суб'єкт господарювання є «точкою опори» щодо широкого спектру заходів, які, в підсумку, призводять до оптимізації виробничих процесів, підвищення ефективності суспільного виробництва, а тому державна політика має формувати її ресурсно-цільовий розподіл відповідно до компетенцій (табл. 1).

Разом з цим, ефективна економічна політика держави повинна враховувати вплив «соціодинамічного мультиплікатора» - поєднанні переваг покращення суспільного середовища з індивідуумом, інакше кажучи забезпечення такого соціально-економічного середовища коли реалізація інтересів суспільства починає приносити індивідуальну вигоду.³ Теоретичні засади такої політики передбачають ресурсно-цільовий розподіл, за якого покращення добробуту

¹ Третяк Г.С., Блішук К.М. Державне регулювання економіки та економічна політика: навч. посіб. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. С. 18.

² Борщ Л.М. Державне регулювання та механізми реалізації соціально-економічної політики держави. *Сб. науч. трудов Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна «Проблемы экономики транспорта»*. 2011. №2. С. 21-26.

³ Семирак О.С. Теоретичні основи формування ефективної державної економічної політики. *Бізнес Інформ*. 2013. №12. С. 51-55.

одного суб'єкту ринку не погіршує добробуту інших, а також й держави. Головна роль відводиться комунікації між елементами мультиплікатора:

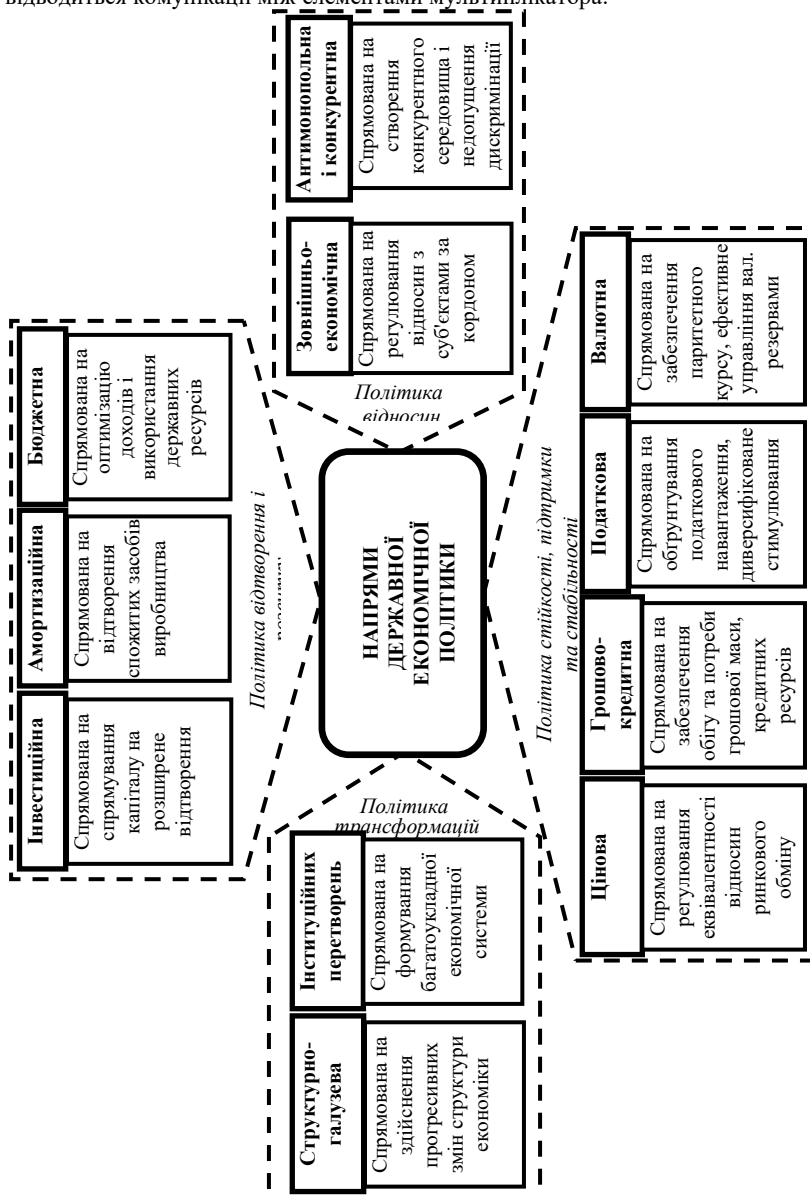

Рисунок 1 – Напрями державної економічної політики
Джерело: побудовано автором на підставі узагальнення.

Таблиця 1 – Розподіл компетенцій економічної політики

Складова політики	Держава	Суб'єкт господарювання
Об'єкт/ суб'єкт	Виступає як суб'єкт управління відповідно до ієрархії розподілу повноважень і компетенцій Виступає як об'єкт реалізації відповідно до територіально-адміністративного поділу	Виступає як об'єкт управління процесом в цілому. Виступає як суб'єкт реалізації відповідно до адміністративно-економічного статусу
Мета та цілі	Вихідні цілі: концептуальні парадигми економічного розвитку Похідні цілі: досягнення конкретних показників рівня життя та ефективності ВВП, місце у світовому господарстві, показники природокористування та відтворення	Вихідні цілі: зменшення витрат, оптимізація виробничого циклу, збільшення прибутку, зростання гнучкості підприємства Похідні цілі: зміцнення економічного потенціалу, зростання конкурентних переваг, фінансова стійкість
Вектори	Забезпечення потреб суспільства	Бачення власної місії
Пріоритети	Пріоритетність загально-державних завдань	Бізнес-стратегія і тактика господарювання
Конфлікти / протиріччя	Відносний диспаритет ефективності між заходами короткострокової середньострокової перспективи у виконанні завдань розвитку	Домінування інтересів власників над інтересами держави і суспільства, акцентування на поточних і короткострокових перспективах
Тип	Ринкове саморегулювання, прямий, непрямий вплив на економічне середовище	Кон'юнктура зовнішнього середовища, передумови, здатність до трансформації виробничо-організаційної системи
Форма	Комплексне індикативне планування і прогнозування; реалізація державних, галузевих та цільових програм; діяльність суб'єктів держуправління	Виробнича, комерційна, маркетингова, фінансова, екологічна, інвестиційна та інноваційна діяльність.
Методи та інструменти	Правові, адміністративні, економічні	Бізнес-плани модернізації виробництва, удосконалення номенклатури, асортименту, впровадження нової продукції

Джерело: розроблено автором.

- перший елемент – соціальний ефект як наслідок діяльності держави (покращення суспільного середовища);
- другий елемент – схильність індивідів до створення;
- третій елемент: – сукупність формальних і неформальних інститутів для поєднання попередніх елементів.

Тому визначення інструментарію щодо оцінювання державної економічної політики має ґрунтуватися на віддзеркаленні державного впливу на економічне середовище, впливу чинників економічного середовища, що дозволить інтерпретувати дієвість методів державної економічної політики. Відповідно національну економіку, як цілісну виробничу систему, правомірно описати за допомогою виробничої функції:

- на вході ресурси $X_1, X_2, \dots, X_n$;

- на виході обсяги продукції $Y_1, Y_2, \dots, Y_k$.

За припущення вихідної дії факторів виробництва прямого впливу доцільно розглянути залежність результатів від продуктивних сил. Під головними факторами виробництва розуміють засоби виробництва або капітал (K) та робочу силу або працю (L) – базис продуктивних сил кожної економічної системи (рис. 2). Результатом виробництва є товар, тобто матеріальні та нематеріальні блага що мають відповідну цінність, яку можна оцінити прямо або опосередковано – продукція, виконані роботи, надані послуги, отримана інформація, здобуті знання, досвід, імідж, створений потенціал. Тому за результат суспільного виробництва правомірно прийняти валовий внутрішній продукт або інший макроекономічний результат. За умов незмінності техніко-технологічно рівня національної економіки (економіка статична) правомірно припустити, що виробнича функція для економіки України матиме вигляд функції Кобба-Дугласа:

$$Q = F(K, L) = A \cdot K^{\alpha_1} L^{\alpha_2}, \quad \alpha_1 > 0, \quad \alpha_2 > 0, \quad (1)$$

де α_1, α_2 – коефіцієнти еластичності результату за факторами.

Часткові похідні виробництва за факторами – граничні продукти, або граничні ефективності факторів, що відповідають приросту виробництва на одиницю приросту фактору:

$$\frac{\partial F}{\partial K} = \alpha_1 K^{\alpha_1-1} L^{\alpha_2} = \frac{\alpha_1 Q}{K} > 0, \quad \frac{\partial F}{\partial L} = \alpha_2 K^{\alpha_1} L^{\alpha_2-1} = \frac{\alpha_2 Q}{L} > 0, \quad (2)$$

Тенденції зміни граничної ефективності можуть свідчити про дієвість інструментарію економічної політики, еластичність – про зрушення технологічного укладу (індикатор відтворювального потенціалу):

- $\alpha_1 + \alpha_2 > 1$ – прогресивний розвиток продуктивних сил;
- $\alpha_1 + \alpha_2 \leq 1$ – продуктивних сил національної економіки.

Графічно функцію Кобба-Дугласа відображає ізокванта (крива рівного постійного обсягу), тому у сучасних умовах графічно кожна точка ізокванти відповідає умові:

$$dF = \frac{\partial F}{\partial K} dK + \frac{\partial F}{\partial L} dL = 0. \quad (3)$$

За кейнсіанською теорією і моделлю Хікса-Хансена, споживання і заощадження є функціями від доходу, має певну нижню межу, інвестиції залежать не від рівня доходу, а від вартості капіталу і є умовно сталою величиною.¹ Результатом ефективної державної економічної політики має бути підтримання рівня виробництва, стимулювання економіки, сприяння інвестиційній активності та залучення наявних заощадження населення у суспільне виробництво, з метою підвищення їх добробуту. Ефективність такого зв'язку (економічного механізму) також буде агрегована у результатах суспільного виробництва. Цей аспект моделювання економіки інтерпретує структурні взаємозв'язки, а також кон'юнктурний вплив та інтеграція чинників економічного середовища. Дана специфіка знайшла відображення у ряді теорій і моделей всесвітньо відомих видатних економістів: П. Самуельсона, О. Домара,

¹ Abreu M. Neoclassical Regional Growth Models. *Handbook of Regional Science*. Springer Berlin Heidelberg, 2014. P. 169-191.

В. Столпера, Р. Солоу та плеяди інших.^{1,2} Окрім того, динаміка економічного середовища переорієнтовує характер економічних трансформацій розвитку людського капіталу на технологічний уклад суспільного виробництва, що відображено в моделях економічного зростання Менк'ю-Ромера-Вейла³ та Ерроу-Ромера⁴.

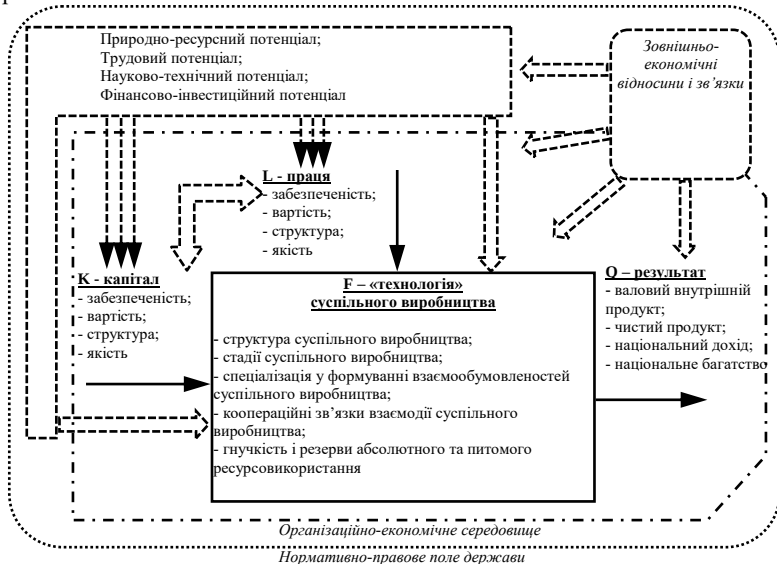

Рисунок 2 – Концепція національної економіки як виробничої функції

Джерело: розроблено автором.

На нашу думку, враховуючи специфіку математичної інтерпретації причинно-наслідкових обумовленостей формування та реалізації державної економічної політики, а також аспектів релевантного оцінювання якісних характеристик національної економіки за агрегованими макроекономічними індикаторами, найбільш адекватна матиме вигляд системи Р. Солоу:

де L_0 , L_t – чисельність зайнятих фактична та скоригована на зростання продуктивності праці у періоді t , осіб;

K_0 , K_t – вартість капіталу фактична та скоригована на зростання віддачі у періоді, грн. t ;

Q_t – валовий внутрішній продукт, створений у періоді t , грн.;

¹ Diebolt C. et al. A Jump'in the Stochasticity of the Solow-Swan Growth Model. *Economies et Sociétés (Serie'Histoire Economique Quantitative')*. 2015. №50. P. 905-917.

² Van den Berg H. Growth theory after Keynes, part I: the unfortunate suppression of the Harrod-Domar model. *The Journal of Philosophical Economics*. 2013. №1. V.7. P. 2-23.

³ Islam R. et al. Quality-Adjusted Human Capital and Productivity Growth. *Economic Inquiry*. 2014. №2. V.52. P. 757-777.

⁴ Jones B.F. The Human Capital Stock: Generalized Approach. *The American Economic Review*. 2014. №11. V.104. P. 3752-3777.

$$\begin{cases} L_t = L_0^{(1+vt)} \\ K_t = K_0^{(1+gt)} \\ Q_t = A \times K_t^{\alpha_1} L_t^{\alpha_2} \\ I_t = r(1-a)Q_{t-1} \\ C_t = (1-r)(1-a)Q_{t-1} \end{cases} \quad (4)$$

I_t – приріст ресурсного потенціалу за рахунок інвестицій у засоби виробництва у періоді t , грн.;

C_t – приріст ресурсного потенціалу за рахунок приросту вільних оборотних коштів у періоді t , грн.;

A – коефіцієнт нейтрального технологічного прогресу;

α_1, α_2 – еластичність ВВП за продуктивними силами;

v_t – коефіцієнт зростання продуктивності внаслідок техніко-технологічного розвитку та інновацій;

g_t – коефіцієнт зростання віддачі капіталу внаслідок техніко-технологічного розвитку та інновацій;

ρ – коефіцієнт виробничого споживання у ВВП;

a – коефіцієнт прямих витрат (частка проміжного продукту у ВВП).

Дана модель була апробована при аналізі ефективності державної політики ресурсозбереження, з використанням даних статистичного спостереження макроекономічних індикаторів національної економіки України за період 2005-2015 рр.¹ За аналогією із процесами політики ресурсозбереження, аналогічно національне економічне середовище потребує чіткої детермінації впливу екстенсивних та інтенсивних чинників:

- багатокладність структури видів економічної діяльності;
- специфіка господарювання за секторами і галузями господарювання;
- рівень організації та технології в процесах суспільного виробництва;
- основа формування ланцюга вартості результатів суспільного виробництва.

За статистичними даними були побудовані матриці факторних ознак, та розрахована виробнича функція Кобба-Дугласа що має вигляд:

$$Q_t = 0,4235 \cdot K_t^{0,0691} \cdot L_t^{1,3068} \quad (5)$$

Отримана виробнича функція дозволила здійснити економічну інтерпретацію параметрів та порівняння фактичних і потенціальних характеристик національної економіки. Інтерпретація значень α_1 та α_2 дозволила зробити висновки, що за існуючого технологічного укладу збільшення приросту засобів виробництва на один відсоток призведе до зростання ВВП приблизно на 0,07%, а відсоток залучення трудових ресурсів забезпечує зростання ВВП на 1,3%. Це було інтерпретовано як індикатор технологічної недосконалості і вразливості суспільного виробництва: додаткове залучення засобів виробництва абсолютно неможливе без технологічного поєднання з робочою силою, при

¹ Хадарцев О.В. Удосконалення механізму формування ефективної державної політики ресурсозбереження: дис. ... канд. ек. наук: 08.00.03. / ДВНЗ «Донецький національний технічний університет», Покровськ, 2017. 282 с.

цьому істотне фактичне зростання вартості засобів виробництва за досліджуваний період не відобразило їх якісну зміну. Розраховане співвідношення $\alpha_1 < \alpha_2$ засвідчило домінування екстенсивних чинників динаміки ВВП України, а також відсутність в економічному середовищі мотиваційних чинників інтенсифікації суспільного виробництва.

Параметр загальної факторної продуктивності (нейтрального технологічного прогресу, A') слід інтерпретувати як коефіцієнт доданої вартості у загальному обсязі валового випуску. Даний параметр відображає прогресивність процесу суспільного виробництва, а тому може розглядатись як драйвер економічного зростання та індикатор ефективності суспільних витрат. Зокрема за дослідженнями У. Естерлі та Р. Левіна, він здатен забезпечувати до 60% зростання ефективності витрат суспільного виробництва.¹

Аналітичними індикаторами оцінювання ефективності національної економіки здатні виступати:

- середня продуктивність факторів виробництва (AP):

$$AP_K = A \left(\frac{L}{K} \right)^{\alpha_2}; \quad AP_L = A \left(\frac{K}{L} \right)^{\alpha_1}; \quad (6)$$

- гранична продуктивність факторів виробництва (MP):

$$MP_K = \frac{\partial Q}{\partial K} = A \alpha_1 K^{\alpha_1-1} L^{\alpha_2}; \quad MP_L = \frac{\partial Q}{\partial L} = A \alpha_2 K^{\alpha_1} L^{\alpha_2-1}; \quad (7)$$

- дугова еластичність факторів виробництва (E):

$$E_K = \frac{\frac{Q_{t+1} - Q_t}{Q_t}}{\frac{K_{t+1} - K_t}{K_t}}; \quad E_L = \frac{\frac{Q_{t+1} - Q_t}{Q_t}}{\frac{L_{t+1} - L_t}{L_t}}; \quad (8)$$

- гранична норма технічного заміщення факторів виробництва (S):

$$S_{K \rightarrow L} = \frac{\frac{\partial Q}{\partial L}}{\frac{\partial Q}{\partial K}} = \frac{\alpha_2}{\alpha_1} \cdot \frac{K}{L}; \quad S_{L \rightarrow K} = \frac{\frac{\partial Q}{\partial K}}{\frac{\partial Q}{\partial L}} = \frac{\alpha_1}{\alpha_2} \cdot \frac{L}{K}. \quad (9)$$

Дані аналітичні індикатори також були розраховані і проаналізовані за період 10 років.² Було визначено, що співставлення показників середньої і граничної продуктивності капіталу можливо трактувати як зниження його якості, оскільки із зменшенням середньої продуктивності капіталу відбувається зменшення його граничної продуктивності, а у співставленні із фактичним зростанням вартості капіталу протягом це не відображає ефекту його якісного заміщення. Отримані тренди засвідчили недієвість техніко-технологічної складової державної політики:

¹ Easterly W. et al. It's not factor accumulation: stylized facts and growth models. *Economic Growth: Sources, Trends, and Cycles*. Chile, Santiago. Central Bank of Chile, 2002. Vol.6. P. 61-114.

² Хадарцев О.В. Удосконалення механізму формування ефективної державної політики ресурсозбереження: дис. ... канд. ек. наук: 08.00.03. / ДВНЗ «Донецький національний технічний університет», Покровськ, 2017. 282 с.

1) максимальна «технічна» ефективність суспільного виробництва має відповідати максимальній середній продуктивності ресурсу, що забезпечується при досягненні умов $AP_K \equiv MP_K$;

2) досягнення граничної продуктивністю нульового рівня свідчить про втрату ресурсом якостей фактору виробництва та про недоцільність виключно екстенсивного залучення ресурсу у суспільне виробництво.

За розрахунками кожна додаткова гривня залученого капіталу забезпечувала приріст ВВП лише на 0,008 грн., що також підтверджується практично незмінністю стану основних засобів в економіці.

Показники середньої і граничної продуктивності праці за той же період дослідження відобразили протиріччя щодо дії економічного закону спадаючої граничної продуктивності:

1) симетричність динаміки середньої і граничної продуктивності характерна для змінних факторів виробництва, якісного зростання продуктивності змінних ресурсів є техніко-технологічний прогрес внаслідок інноваційних змін (аналогічно як і капіталу);

2) симетричність динаміки зростання продуктивності за кількісного характеристикою відображає тенденцію зниження його еквівалентної (реальної, порівняльної) вартості.

3) розраховані коефіцієнти еластичності технічного заміщення праці капіталом мають значення, які істотно наближені до нульового.

У контексті сталого розвитку національної економіки та державної політики такі тенденції створюють передумови для трансформацій потенційних інвестиційних ресурсів у споживання та непродуктивних державних видатків у зниження соціальної напруженості. А нульова еластичність технічної заміни факторів виробництва характерна для виробничої функції Леонтьєва, що довело значення промисловості в економіці України як основи зростання і розвитку.

Виявлений в процесі апробації моделі характер взаємодоповнення капіталу працею має високу граничну норму технічного заміщення. При цьому, із зменшенням граничної продуктивності капіталу відбувається підвищення граничної норми технічної заміни. Таким чином відсутність інноваційних змін у технологічній складовій національної економіки спричиняє подальшу втрату виробничого потенціалу та зростання рівня витрат суспільного виробництва. Також, з метою аналітичної оцінки національної економічної системи, індикатором здатна виступати карта ізоквант та ізокліналей. Зокрема у аспекті державної економічної політики динаміка руху ізоквант відображає домінування екстенсивної складової трансформації суспільного виробництва. Рух ізоквант за 2005-2008 рр., 2009-2011 рр., 2012-2015 рр. свідчить про зміну зростаючої та спадаючої віддачі факторів виробництва від масштабу. Разом з тим, напрямок ізокліналей вказує на необхідність якісного розвитку продуктивних сил, а саме на необхідність зростання технологічної продуктивності капіталу (рис. 3).

Впливу заходів на якісну трансформацію факторів виробництва також правомірно інтерпретувати через складові параметри системи (4). Параметри дозволяють здійснити оцінювання впливу заходів економічної політики на якісну зміну економічного середовища та характеризують таку аналітичну цінність:

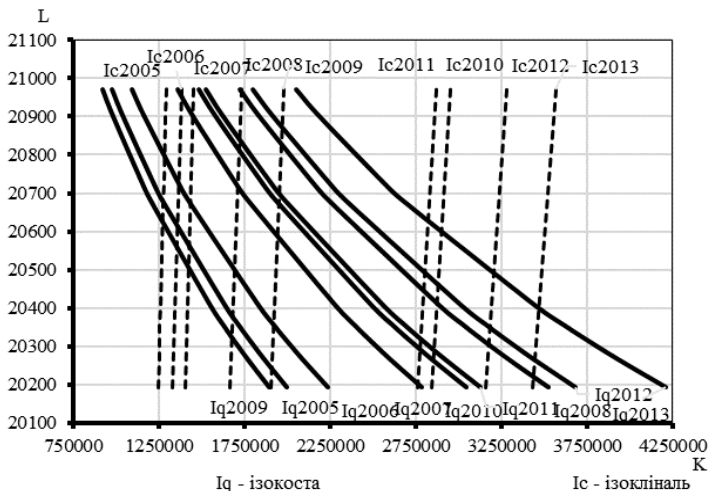

Рисунок 3 – Карта ізоквант та ізокліналей виробничої функції

Джерело: побудовано автором

1. Параметр α – частка (коефіцієнт) прямих витрат: відображає трансформацію продуктивних сил у створення доданої вартості, визначається через співвідношення різниці ВВП і ВВ. Зростання показника відображає позитивну зміну результату міжсекторальних зв'язків та підвищення гнучкості «технології» суспільного виробництва;

2. Параметр ρ – частка виробничого споживання: відображає чистий ефект суспільного виробництва за виключенням споживання довгострокових ресурсів, визначається через співвідношення різниці ВВП і ЧВП. Його слід розглядати як характеристику генеруючих можливостей національної економіки чи властивість щодо розвитку.

3. Параметр γ – коефіцієнт зростання продуктивності капіталу: відображає якісну зміну продуктивності одиниці капіталу, визначається через приріст граничної продуктивності капіталу. Характеризує результативність впливу науково-технічного прогресу на продуктивні сили.

4. Параметр ν – коефіцієнт зростання продуктивності праці: відображає якісну зміну продуктивності праці, визначається через приріст граничної продуктивності праці. Також характеризує результативність впливу науково-технічного прогресу на продуктивні сили, зміну техніко-технологічного середовища.

Таким чином, використання даного економіко-математичного моделювання, на базі макроекономічних показників та індикаторів, дозволяє провести аналіз та дати якісну оцінку дієвості і результативності економічної політики держави. Зокрема дослідити логіко-структурний та причинно-наслідковий вплив державної економічної політики за складовими та сферами її здійснення, а також виявити вектори якісних структурних трансформацій економічного середовища.

2.12 Світовий досвід інтеграційних форм взаємодії корпорацій та малого агробізнесу

Вагомими перевагами малого агробізнесу виступають можливість розвитку без відносно великого стартового капіталу, гнучка виробнича структура і висока ступінь свободи в прийнятті управлінських рішень, однак складність в отриманні кредитів, висока інтенсивність праці, недостатня матеріально-технічна база зменшують умови його перспективного функціонування. Для успішного соціально-економічного розвитку економіки необхідна взаємодія малих і великих форм аграрного виробництва. Чайнов О.В. одним з перших виділив, що основною умовою ефективного сільськогосподарського виробництва є інтеграція великих і малих форм господарювання на селі¹.

Сьогодні перспективною формою господарювання в аграрному секторі зарубіжних країн вважається укладання контрактів між корпораціями та фермерськими господарствами, що дозволяє останнім наростити свої виробничі потужності та зайняти вагомий нішу національного чи міжнародного продовольчого сектора. Корпорації також зацікавлені у такій формі співпраці, враховуючи специфіку продукування конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції в умовах нинішніх кризових явищ, а також можливості отримання державної підтримки².

Контрактне фермерство існує вже багато років. Широкого розповсюдження дана практика набула ще у Стародавній Греції, коли засобом сплати десятичини, ренти та боргів виступав певний обсяг окремих сільськогосподарських культур. У першому столітті в Китаї також були зафіксовані різні форми пайок. У Сполучених Штатах Америки наприкінці XIX ст., згідно контракту, власник в рахунок оплати за оренду землі отримував від третини до половини врожаю, отриманого на зданій в оренду ділянці. У першому десятилітті XX ст. у колоніях, контрольованих європейськими державами, були укладені офіційні фермерсько-корпоративні угоди, від участі в яких фермери отримували певний зиск. Наприклад, у Гезірі (Судан) фермерам, які уклали контракт, можна було взяти в оренду додатково кількість угідь при умові вирощування бавовни.

За визначенням ФАО, контрактне фермерство – угода між фермером та великим підприємством щодо виробництва та постачання сільськогосподарської продукції за форвардними угодами, зазвичай за попередньо визначеними цінами. Згідно контракту покупець надає певну підтримку при виробництві продукції через, наприклад, постачання посівного матеріалу, добрив, надання консультацій тощо. Основою таких контрактів є зобов'язання фермера забезпечити обумовлену у контракті сільськогосподарську продукцію у визначеній покупцем кількості та відповідної якості, а також зобов'язання з боку корпорації її придбати³.

Останнім часом контрактне фермерство як спосіб виробництва якісної

¹ Чайнов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М.: Наука, 1991. 454 с.

² Михайлина Д. Г., Катана А.В. Транснаціональні корпорації на сучасному світовому продовольчому ринку. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchtei_2011_1_11 (дата звернення 28 лютого 2020 р.).

³ Charles Eaton and Andrew W. Shepherd. Contract farming. Partnerships for growth. FAO, *Agricultural services bulletin*, 2001. №145. 182 p.

продукції та забезпечення вигідного її збуту, набуло широкого розповсюдження у зарубіжних країнах. Однією з причин є те, що контрактне фермерство пропонує партнерам більш високу віддачу від високоцінних експортних культур та впровадження нових технологій. Наприклад, у В'єтнамі 90% бавовни та свіжого молока, 50% виробництва чаю та 40% рису закуповується великими підприємствами за контрактами. Подібна ситуація й у Бразилії, де за рахунок контрактного фермерства отримується 75% виробництва птиці та 35% – сої; у Кенії – близько 60% чаю та цукру¹.

Існує п'ять різних моделей контрактного фермерства:

1. *Централізована модель* – класична модель, коли корпорація купує продукцію у великої кількості малих фермерів. У цій моделі існує чітка вертикальна координація, а це означає, що якість продукції жорстко контролюється, а її кількість визначається на початку вегетаційного періоду. Продукція, що виробляється та продається за цією моделлю, – це продукти, що вимагають високого ступеня переробки (наприклад, цукровий очерет, чай, кава, овочі для консервування або заморожування). Корпорації можуть приймати участь у виробництві сільськогосподарської продукції різними способами – одні надаючи лише посівний матеріал, інші – починаючи з надання послуг по підготовці сільськогосподарських угідь до посіву чи підготовки до висадження розсади, підготовки розсади до посадки, мінеральних добрив і навіть до збору урожаю.

2. *Модель центрального майна* відрізняється від централізованої моделі тим, що підрядник не тільки одержує продукцію від фермерів, але й має власні можливості для її отримання (угіддя тощо). Загальний підхід даної моделі полягає в тому, що корпорація розпочинає роботу з пілотним майном (насіння, техніка тощо), а після випробувального періоду, надає фермерам технології та техніку для вирощування конкретної культури. Дана модель застосовується в основному для багаторічних культур при переселенні їх з одного регіону в інший і лише з метою проведення досліджень.

3. *Мультипартійна модель* включає урядові органи та приватні компанії (наприклад, ТНК), які спільно співпрацюють з фермерами. У Мексиці, Кенії та Західній Африці уряди активно інвестують у контрактне фермерство через спільні підприємства з приватним сектором. Мультипартійна модель поширена в Китаї, де урядові структури, а також міські комітети укладали договори спочатку з сільськими комітетами, а пізніше з індивідуальними фермерами. Наприклад, у Колумбії корпорація почала закуповувати фрукти використовуючи централізовану модель. Однак, зіткнулась з труднощами, оскільки не змогла контролювати позадоговірний маркетинг. Тому було використано мультипартійну модель, за якою всі фермери повинні були належати до асоціації або кооперативів, а державні установи залучалися як постачальники кредитів. Здійснення закупівель згідно даної моделі значно знизили як ризик позадоговірного маркетингу, так і витрати корпорації на спілкування з фермерами.

¹ World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. URL: https://unctad.org/en/Docs/wir2009_en.pdf (дата звернення 28 лютого 2020 р.).

4. *Неформальна модель* застосовується приватними підприємцями або невеликими компаніями, які неофіційно укладають договори з фермерами на сезонній основі. Ця модель використовується для сільськогосподарських культур, які потребують лише мінімальної кількості переробки, наприклад, свіжі фрукти (тропічні), овочі та кавуни. Успіх цієї моделі часто залежить від посівного матеріалу та добрив, які зазвичай постачаються фермерам. Однак, використання неформальної моделі збільшує ризик позадоговірного маркетингу. У деяких країнах невеликі компанії, які не мають власного обладнання для переробки або пакування сільськогосподарської продукції, закупляють сировину у фермерів для подальшого продажу переробникам і пакувальникам.

5. *Посередницька модель* – договірні домовленості укладаються між принаймні трьома різними партнерами: переробник або корпорація офіційно укладає договори з посередником, який потім неофіційно укладає контракти з фермерами. У моделі є елементи як централізованої, так і неформальної моделі. Складність моделі у відсутності прямого зв'язку між корпорацією та фермерами¹.

Завдяки ефективному управлінню, контрактне фермерство виступає засобом для розвитку ринків та передачі навичок і здібностей фермерам, що в результаті є вигідним як дрібному виробникові, так і корпорації. Коли різко зростає попит на сільськогосподарську продукцію, контрактне фермерство розширюється як інструмент організації та зв'язку виробничих потужностей, а потреби ринку збільшують та диверсифікують доступність продукції на місцевих та глобальних ринках. Контрактне фермерство у зарубіжних країнах застосовується при вирощуванні фруктів та овочів, птиці, свиней, молочної продукції, морепродуктів (креветок та риби). Нині до такої форми участі у сільськогосподарському виробництві задіяні понад 110 країн світу¹.

У зарубіжних країнах контрактне фермерство розглядається як партнерство між великим агробізнесом та дрібними фермерами. У країнах, де широко розповсюджений малий агробізнес, дрібні фермери не можуть бути конкурентоспроможними без доступу до кредитів, а також впровадження у виробництво нових технологій. Основною умовою успішного ведення контрактного землеробства є наявність ринку збуту продукції, що забезпечить прибутковість партнерам.

Існує ряд переваг та ризиків для ведення контрактного фермерства як для фермера (виробника), так і для покупця. Коли контрактне фермерство організується та управляється ефективно, зменшується ризик та невизначеність для обох сторін порівняно з купівлею та продажем сільськогосподарської продукції на відкритому ринку. Критики контрактного фермерства підкреслюють нерівність відносин та сильнішу позицію корпорації стосовно до фермера. Контрактне фермерство вони розглядають як істотну користь для корпорацій, які отримують недорогого робочу силу та переносять усі ризики на виробників. Однак, дана думка суперечлива, оскільки контрактне фермерство досить поширене у багатьох країнах і переваги та ризики несуть як виробники, так і покупці сільськогосподарської продукції. Переваги, недоліки та проблеми, що виникають

¹ World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. URL: https://unctad.org/en/Docs/wir2009_en.pdf (дата звернення 28 лютого 2020 р.).

у результаті ведення контрактного фермерства, залежать від соціального та ринкового середовища. Розподіл ризиків залежатиме від таких факторів як характер ринків, якість сировини, переробленої продукції, наявність альтернативних можливостей заробітку для фермерів, тощо. Дані фактори як і ризики змінюються з часом.

Ключові переваги для фермера. Основна перевага договірної угоди для фермерів полягає у тому, що корпорація, як правило, зобов'язується закуповувати всю продукцію, вирощену в межах визначених параметрів якості та кількості. Наступними перевагами є: збільшення доходу завдяки довгостроковому та стабільному доступу до надійних ринків, прозорому механізму ціноутворення, а також доступу до інноваційних технологій, покращених ресурсів, виробничих послуг та кредитних можливостей.

Великі компанії можуть забезпечувати фермерам підготовку сільськогосподарських угідь до посіву, обробіток та збирання урожаю. Контрактне фермерство дозволяє фермерам отримати доступ до певної форми кредиту для фінансування виробничих ресурсів. У більшості випадків саме корпорації авансують кредит через своїх менеджерів. Однак домовленості можуть бути укладені з комерційними банками або державними установами через заставу, яка гарантується покупцем, тобто договір виступає в якості застави.

Контрактне фермерство дає можливість фермерам оволодіти новими навичками щодо ефективного використання виробничих ресурсів, вдосконалення методів застосування хімікатів та добрив, потреб ринків тощо.

Позивним є досвід виробництва томатів в Індії з використанням контрактного фермерства. Корпорація уклала договори з 400 фермерами на півночі Індії для вирощування певних сортів томатів для пасти. Урожайність томатів у фермерів-контракторів збільшилась на 64% (порівняно з фермерами, що вирощували томати не по контракту) за рахунок використання гібридного насіння, зросли також і доходи за рахунок наявності гарантованого ринку.

Основні переваги для покупця – це контроль комерційних ризиків – механізм визначення ціни заздалегідь, а також контроль виробничих ризиків – забезпечуючи стабільну пропозицію сільськогосподарської продукції, що виробляється у необхідній кількості та відповідної якості. Доступ до землі також є важливою мотивацією для покупця: через контрактне фермерство він може опосередковано отримати доступ до сільськогосподарських земель, недоступних для придбання чи оренди.

Головні ризики для фермерів в основному виникають через дисбаланс отриманої продукції між ними та покупцем. Цей дисбаланс часто призводить до нерівномірного розподілу ризиків та несправедливих чи непрозорих механізмів ціноутворення, а також процесів перевірок. Вирощена фермерами продукція не завжди може купуватись у обсязі зазначеному у контракті. Ще одним ризиком є вирощування нових культур у певному регіоні, що може призвести до отримання нижчого урожаю, ніж очікувалось.

Основні ризики для покупця. Недобросовісні фермери можуть продавати вироблену продукцію поза контрактом (позадоговірний маркетинг), що призводить до зменшення виробничих потужностей переробки покупця. Ще одним важливим моментом виступає той факт, що фермери можуть перенаправляти ресурси (мінеральні добрива, засоби захисту рослин тощо)

отримані в кредит на інші цілі, тим самим знижуючи урожайність сільськогосподарських культур. У громадах, де звичаї та традиції відіграють важливу роль, можуть виникнути труднощі при впровадженні інновацій у сільському господарстві. Перш ніж запроваджувати нові сільськогосподарські культури у певному регіоні, покупці повинні врахувати суспільне ставлення та традиційні сільськогосподарські практики громади, оскільки фермерам потрібен час для адаптації до нової практики¹.

Позитивних прикладів контрактного фермерства існує досить багато. У США 59% фруктів, 88% птиці, 61% свинини виробляється за допомогою контрактного фермерства, у Мозамбіку це стосується 100% виробництва бавовни і тютюну, у Замбії – 100% виробництва бавовни, тютюну і паприки².

Світова практика засвідчує ще декілька ефективно функціонуючих форм взаємодії представників крупного та малого агробізнесу – франчайзинг, аутсорсинг, субконтрактація та ін.

Франчайзинг у сучасних умовах виступає в якості одного із оптимальних і ефективних способів розвитку малого бізнесу. Це характерно і для підприємств, які досягли певного успіху і бажають розвиватись у майбутньому, і для підприємств, які розпочинають займатись бізнесом, мають бажання і можливості займатись бізнесом під керівництвом великого підприємства, отримувати нові знання, досвід, освоювати і переймати інноваційні технології та методи організації бізнесу. Така співпраця є інтегрованою формою великого і малого бізнесу, що враховує необхідний баланс економічних інтересів двох сторін³.

Франчайзинг – це система агробізнесу, до складу якої входить крупне сільськогосподарське підприємство (франчайзер), що ефективно функціонує на ринку, має свій добре зарекомендований бренд і мале господарство (франчайзі), що придбали у франчайзера право користування його товарним знаком і технологіями ведення бізнесу⁴. Механізм взаємодії в аграрному секторі є наступним – велике сільгосппідприємство надає малому підприємству право користуватися його брендом, навчає технологіям ведення бізнесу, а також надає гарантію, так як його успішність вже доведена на практиці.

Ефективність франчайзингу обумовлена двома факторами: по-перше, дозволяє залучити в агробізнес активних, але не дуже досвідчених людей і навчити їх ефективному веденню бізнес-процесів, по-друге, дозволяє будувати мережевий бізнес на великих територіях. Таким чином, франчайзинг – це метод тиражування успішних малих господарств, які виробляють аналогічну продукцію

¹ Model agreement for responsible contract farming with commentary by Carin Smaller, William Speller and Sarah Brewin. URL: <http://www.fao.org/3/ca1772en/CA1772EN.pdf> (дата звернення 28 лютого 2020 р.).

² Contract farming offers fresh hope for Africa's declining agriculture. URL: <http://old.worldagroforestry.org/downloads/Publications/PDFS/BR07060.pdf> (дата звернення 28 лютого 2020 р.).

³ Пекова А.Л. Развитие франчайзинга как фактор поддержки малого бизнеса в современных условиях. URL: <https://www.moluch.ru/archive/115/31065> (дата звернення 18 березня 2020 р.).

⁴ Буторин С. Н. Эволюция малых форм хозяйствования в системе агропромышленного комплекса. *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий*. 2011. № 5. С. 54–57.

з великими сільськогосподарськими підприємствами.

Наведений механізм взаємодії між великими і малими аграрними підприємствами на основі франчайзингової моделі має низку переваг: по-перше, значно збільшується період функціонування малого агробізнесу, знижуються ризики при реалізації продукції, по-друге, збільшується кількість малих аграрних підприємств, що збільшує зайнятість сільського населення, по-третє, дозволяє максимально задовольнити потреби населення в натуральних продуктах, і по-четверте, збільшити прибутковість бюджетів сільських територій. Франчайзинг має перспективи успішного розвитку малого агробізнесу, так як поєднує в собі володіння і управління майстерністю великого агробізнесу.

Агрофранчайзинг передбачає розповсюдження типізованих і перевірених технологій дрібнотоварного виробництва у галузях, що мають дефіцитні ринки збуту. До таких технологій можна віднести розведення і виробництво м'яса кролів, виробництво перепелиних яєць, овець, з відгодівлі індичок, гусей, страусів, з вирощування форелі та ін. По кожній з них можуть бути затверджені базові господарства (власники), які, маючи великий досвід роботи з пропонованого до тиражування виробництва, організовують і забезпечують супроводження його впровадження учасниками проекту, які придбали технологію (користувачі)².

Аутсорсинг в агробізнесі – передача малому агробізнесу на підставі тривалого договору різних елементів господарської діяльності великого сільськогосподарського підприємства. Аутсорсинг передбачає тісніший механізм взаємодії між великими сільськогосподарськими підприємствами і малим агробізнесом, ніж контрактні угоди. Для виконання функцій великі агрохолдинги можуть надати малому підприємству деяку частину активів в формі оренди або продати їх на пільгових умовах при виконанні договірних відносин.

В ідеях аутсорсингу закладені незаперечні переваги, серед яких: великі сільськогосподарські підприємства зосереджують свої зусилля на своїх основних видах діяльності і не відволікаються на виробництво інших видів продукції; скорочення операційних витрат, чисельності персоналу, ризиків і ін.¹.

При аутсорсингу, малими підприємствами виконуються обсяги робіт відповідно до укладених договорів, при цьому ступінь впливу малого підприємства-аутсорсера на бізнес великого агробізнесу мінімальна, так як згідно з договором відбувається передача окремих процесів, які не є для замовника основними. Ними можуть бути упаковка товарів, сушка і замороження продуктів і т. д.

Причинами, що перешкоджають поширенню аутсорсингу як механізму взаємодії між великими сільськогосподарськими підприємствами і малим агробізнесом, є: відсутність знань про принципи аутсорсингу, побоювання великих аграрних підприємств про розголошення комерційних таємниць, відсутність висококваліфікованих і активних керівників малих аграрних підприємств, відсутність підтримки з боку органів влади, відсутність інформації про потенціал малих форм господарювання².

Субконтрактація – це форма коопераційної співпраці між малими,

¹ Добрунова А.И., Олива Л.В., Сидоренко А.А. От землепользования к производству чистой продукции и к развитию сельских территорий. *Наука*. 2015. № 10. С.127-131.

середніми і великими підприємствами, яка ґрунтується на спеціалізації, раціональному використанні наявних виробничо-технологічних потужностей, оптимізації використання ресурсів¹. Субконтрактація як різновид ділового партнерства передбачає таку кооперацію дрібних і навіть найдрібніших підприємств (зокрема, міні-фірм, сімейного підряду тощо), за якого крупне підприємство на основі договору (контракту) розміщує замовлення, визначає специфікацію виробів, надає сировину або напівфабрикат для подальшої переробки тощо, а виконавці (малі фірми) здійснюють часткову або завершальну обробку наданого матеріалу. Крупне підприємство може укласти контракт або на виробництво готового виробу, без власної участі в його виробництві (комерційний варіант), або на участь малих фірм в окремих стадіях технологічного процесу (виробничий варіант). На умовах субконтрактації може здійснюватися і реалізація продукції крупного підприємства².

У розвиненій ринковій економіці останнім часом спостерігається становлення внутрішньо фірмового підприємництва, сутність якого полягає в організації у великих компаніях (корпораціях) внутрішньо фірмових ризикових малих підприємств на основі прояву творчої ініціативи з метою ефективного використання ресурсів та досягнення внутрішніми підприємцями (інтрепренерами) високих кінцевих результатів. Такий вид взаємодії великих і малих підприємств може розвиватися за умов, якщо окремі підрозділи мають: свободу у розпорядженні фінансовими та матеріально-технічними ресурсами, які необхідні для здійснення підприємницького проекту; самостійний вихід на ринок з продуктами праці; можливість проведення власної кадрової політики і особливої мотивації працівників; право розпоряджатися частиною прибутку, одержаного від реалізації власного проекту; прийняти на себе частину ризику при здійсненні проекту³.

Висновки. Світовий досвід контрактного фермерства може бути використаний і вітчизняними дрібними агровиробниками. Малий бізнес – виправданий і може розвиватися в тих видах і сферах діяльності, в яких має перевагу порівняно із великотоварним господарюванням. Саме тому необхідно сприяти розвитку як великих, так і малих форм сільськогосподарського виробництва. Вони мають не тільки взаємодоповнювати форми функціонування, але й в подальшому реалізувати специфічні умови і чинники інноваційного розвитку, налагоджуючи при цьому, за мінімальної участі посередників, сумісне просування виробленої ними сільськогосподарської продукції по продуктовому ринку.

Залучення корпорацій шляхом контрактного фермерства зможе впливати на вітчизняне сільське господарство на різних етапах, зокрема, надаючи дрібним агровиробникам ресурси, такі як насіння та добрива, та сприяючи виходу вищої продукції на локальні ринки. З іншого боку, ці зв'язки ризикують, наприклад, зробити дрібних агровиробників залежними від великих компаній.

¹ Тетерин Ю. Н. Современные модели ведения агробизнеса. *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий*. 2011. № 12. С. 39–42.

² Рижко О.В. Зарубіжний досвід функціонування малого бізнесу. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 6-1 (06). С. 137-141.

³ Предпринимательство : учебник / под. ред. М. Г. Лапуста. М. : ИНФРА М., 2000. 448 с.

Франчайзинг та аутсорсинг можна розглядати як ефективні форми відносин корпорацій та малих підприємств, які значно підвищують ефективність малого агробізнесу, а, отже, забезпечать рівень життя та добробут сільських жителів. Запропоновані моделі та механізми взаємодії великого і малого агробізнесу, дозволяють підвищити ефективність організації їх діяльності, а також сприяти розвитку сільських територій.

2.13 Оцінювання рівня концентрації та монополізації економіки в сучасних умовах

Структура ринків зумовлюється економічними процесами, що відбуваються на них. Велике значення при цьому надається визначенню стану конкурентного середовища, його оцінці і дослідженням можливостей обмеження або розвитку конкуренції. Загострення конкуренції між товаровиробниками стає основним чинником консолідації та об'єднання різних суб'єктів господарювання з метою підвищення конкурентоспроможності, що, у свою чергу, приводить до підвищення рівня ринкової концентрації. Актуальність роботи обумовлена зростанням вимог щодо підвищення точності визначення рівня концентрації виробництва та капіталу, за допомогою якої можна оцінити вплив кожної окремої ринкової ситуації на загальний економічний розвиток. Встановлення рівня ринкової концентрації потребує формування належної системи оцінки та аналізу ринку, що допоможе оцінити ринкову ситуацію та запропонувати подальші дії, щодо сприяння загального розвитку всіх суб'єктів господарювання на ринку та економіки в цілому.

Розкриваючи сутність поняття «концентрації» як економічної категорії варто зазначити, що це поняття походить від латинського «concentration» і в перекладі означає «центр», «осередок». Поняття «концентрація» різні школи розглядали по-різному. Умовно в розвитку теорії концентрації можна виділити такі етапи, які характеризуються різними підходами до трактування цього поняття: XVIII – кінець XIX ст.; кінець XIX ст. – перша половина XX ст.; друга половина XX ст. Ключовим словом у визначенні поняття «концентрація» є розмір організації, що найчастіше характеризується обсягом продажу, чисельністю працівників, вартістю основних фондів (табл. 1).

Опрацювання значної кількості сучасної вітчизняної економічної літератури дає підстави для висновку, що науковцями поняття «концентрація» вживається в різних значеннях. Це свідчить про відсутність загальноприйнятої точки зору щодо його змісту. А. Азріліан тлумачить «концентрацію» як збільшення розмірів капіталу в результаті накопичення та капіталізації ринкової вартості, створеної найманими робітниками і привласненої власниками засобів виробництва. С. В. Мочерний поняття «концентрації виробництва» трактує як зосередження виробництва одного чи декількох аналогічних видів продукції чи послуг у великих організаціях, у межах невеликого регіону. В. Лагутін розглядає «концентрацію» як процес об'єднання економічних ресурсів під єдиним контролем. Таке трактування концентрації в розглянутому контексті є спірним,

оскільки містить ознаки консолідації ресурсів і обсягів виробництва.¹

Таблиця 1 – Підходи до тлумачення поняття «концентрація»²

Період	Вчені	Підходи до тлумачення поняття
18 – кінець 19 ст.	А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілля, К. Маркс, В. Ленін	Основний акцент робиться на дослідженні концентрації виробництва і концентрації капіталу; концентрація отожднюється з ринковою структурою; концентрація досліджується у взаємозв'язку з процесами конкуренції та монополізації
Кінець 19 перша половина 20 ст.	А. Маршалл, Дж. Робінсон	Основний акцент робиться на дослідженні концентрації виробництва; основним мотивом участі в концентрації вважається досягнення економії від масштабу; концентрація досліджується в контексті монополістичної конкуренції та олігополії
Друга половина 20 ст.	Дж. Бейн, Е. Мейсон	Відповідно до структуралістського підходу концентрація розглядається як одна з важливих характеристик структури ринку; акцентується увага на взаємозв'язку рівня концентрації і прибутку
	В. Баумоль, Д. Панзар, Р. Вілліг	Відповідно до теорії квазіконкурентних ринків вважається, що високий рівень концентрації не тотожний наявності монополіної влади
	Дж. Саттон	Відповідно до теорії «концепції кордонів» визнається неможливість визначення однозначної залежності між рівнем ринкової концентрації і рівнем конкуренції та величиною галузевого прибутку

Такі вчені, як Л. Ю. Мельник, Х. Бергман, П. К. Канінський та С. Г. Колеснев вважають, що «концентрація» – це процес, результатом якого є збільшення розмірів господарських підприємств, збільшення та зосередження засобів виробництва та робочої сили на великих підприємствах, створення транснаціональних компаній, різних альянсів. Вони можуть нагромаджувати велику кількість ресурсів та створювати їх відповідного розвитку науково-технічного прогресу.

Аналізуючи сучасні підходи до трактування поняття «концентрація», можна відзначити, що вони не є суперечливими, проте розрізняються, по-перше, за рівнем розгляду концентрації (народногосподарський, регіональний, галузевий, підприємств), по-друге, по типу чинників / засобів виробництва (капітал, виробництво), по-третє, за пріоритетами основних характеристик: зростання частки великих підприємств, зростання розмірів самих підприємств та ін.³

Концентрація капіталу зазвичай супроводжується концентрацією виробництва – процесом зосередження факторів і обсягів виробництва на великих підприємствах. Концентрація виробництва носить галузевий характер і показує, яка частина коштів виробництва, робочої сили і обсягу виробленої продукції в даній галузі припадає на великі підприємства.

Складність концентрації, багатогранність видів та форм прояву цього

¹ Артеменко І. С. Теоретико-методичні основи концентрації виробництва на підприємствах агропромислового комплексу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2016. № 1 (29). С. 23–28.

² Кочетигова Т. В. Концентрація в економіці: теоретичні аспекти. *Бізнес-Інформ*. 2016. № 12. С. 305–312.

³ Філюк В. Базові чинники концентрації ринків. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченко*. 2013. № 10 (151). С. 109–112.

процесу, для більш глибокого розуміння її сутності, потребують визначення та систематизації її видів та форм. Передусім в економічній літературі виокремлюють такі характерні риси, притаманні концентрації, як збільшення розмірів підприємств та частки цих підприємств у загальних показниках галузі, регіону тощо. Тобто різні підходи до оцінки цього явища дають можливість визначити абсолютну й відносну концентрацію. Розглядаючи концентрацію як процес збільшення, зосередження, можна розподіляти її залежно від об'єкта цього збільшення або зосередження. Це може бути обсяг виробництва, який визначається випуском продукції, обсягом реалізації товарів та послуг. Це може бути обсяг зосереджених у суб'єкта господарювання ресурсів, засобів виробництва, робочої сили та ін. Це може бути обсяг капіталу, що використовується, або інвестицій, що залучаються. Безумовно, зростання цих об'єктів є взаємопов'язаними та взаємозалежними процесами, але вони не завжди збігаються в часі чи просторі. Концентрація реалізується шляхом різних форм організації виробництва: спеціалізації, комбінування, диверсифікації (універсального виробництва). Концентрація спеціалізованого виробництва передбачає випуск однотипної продукції або виконання однієї стадії у процесі виробництва. Концентрація на основі комбінування – це процес зростання виробництва в межах окремого підприємства за рахунок комбінування взаємопов'язаних виробництв. Зростання розміру диверсифікованого (універсального) підприємства відбувається за рахунок концентрації різноманітних виробництв, збільшення випуску різноманітної продукції. Наступна ознака за напрямом інтеграції дозволяє виділити горизонтальну та вертикальну концентрації. У ході горизонтальної концентрації підприємство розвиває свою діяльність на одній стадії виробництва, воно зосереджує все більше капіталу та робочої сили, продовжуючи при цьому займатися однією й тією ж діяльністю. Вертикальна концентрація передбачає об'єднання під єдиним керівництвом виробництв, що доповнюють одне одного таким чином, що продукт одного є сировиною для іншого. Підприємство поширює свою діяльність на всі рівні, верхні та нижні, одного й того ж виробничого процесу. Концентрація як процес може відбуватись із певними кількісними та якісними змінами, що дає можливість характеризувати її як екстенсивний або інтенсивний розвиток. Екстенсивна концентрація являє собою зростання обсягів виробництва на основі нарощування додаткових виробництв, об'єднання їх, створення великих виробничих комплексів шляхом злиття окремих виробництв, які втрачають свою самостійність, що є кількісним зростанням. Інтенсивна концентрація, навпаки, супроводжується якісними змінами: реконструкцією, модернізацією, підвищенням ефективності діючих виробництв тощо. Обидві форми, будучи самостійними, по суті, є взаємопов'язаними відповідно до закону діалектики переходу кількісних змін до якісних. Концентрацію залежно від ступеня усупільнення праці, тобто рівня участі об'єкта концентрації в суспільному розподілі праці, можна розподілити на галузеву, міжгалузеву та регіональну. Галузева концентрація відбувається в межах виробництва продукції однієї галузі. Міжгалузева – це зосередження виробництва на усе великих підприємствах за рахунок продукції різних галузей народного господарства. Регіональна концентрація відбиває ці процеси в межах окремого регіону. Концентрація відбувається на різних рівнях усупільнення виробництва. Кожен рівень включає

сукупність одиниць концентрації, який, у свою чергу, є одиницею концентрації для наступного, вищого рівня. Відповідно до рівня здійснення розглядають такі одиниці концентрації: 1) структурний підрозділ (цех) підприємства, який не є самостійним господарюючим суб'єктом (одиниця концентрації – виробнича одиниця, тобто мінімально допустима виробнича потужність і чисельність персоналу для даного виду продукції); 2) підприємство (одиниця концентрації – структурний підрозділ підприємства, цех); 3) галузь (одиниця концентрації – підприємство); 4) міжгалузевий комплекс (одиниця концентрації – галузь, що входить до цього комплексу); 5) народне господарство (одиниця концентрації – міжгалузеві комплекси та самостійні галузі). Процес концентрації по-різному відбувається в короткостроковому та довгостроковому періодах. Якщо на початку збільшення обсягів виробництва здійснюється за рахунок накопичення змінного капіталу, то подальший розвиток потребує залучення та розширення його постійної частини. Це дає змогу розділяти процеси концентрації за часом.¹ Результати розгляду та систематизації видів і форм концентрації наведено в таблиці 2.

Таблиця 2 – Систематизація видів та форм концентрації²

Ознака	Концентрація
1. За системою оцінки	1.1. Абсолютна 1.2. Відносна
2. За об'єктом	2.1. За обсягом виробництва (випуск продукції, обсяг реалізації товарів і послуг) 2.2. За обсягом ресурсів (факторів виробництва) 2.3. За обсягом капіталу (інвестицій)
3. За формами організації виробництва	3.1. На основі спеціалізації 3.2. На основі комбінування 3.3. На основі диверсифікації
4. За напрямом інтеграції	4.1. Горизонтальна 4.2. Вертикальна
5. За типом розвитку	5.1. Екстенсивна 5.2. Інтенсивна
6. За ступенем участі у суспільному розподілі праці	6.1. Галузева 6.2. Міжгалузева 6.3. Регіональна
7. За рівнем здійснення (одиниці концентрації)	7.1. На рівні структурного підрозділу підприємства 7.2. На рівні підприємства 7.3. На рівні галузі 7.4. На рівні міжгалузевого комплексу 7.5. На рівні народного господарства
8. За часом	8.1. В короткостроковому періоді 8.2. В довгостроковому періоді

В економічній теорії, статистичній практиці і в антимонопольному законодавстві промислово розвинених країн можна нарахувати більше двох

¹ Даниліна С.О. Система показників концентрації економіки. *Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр.* 2010. № 39. С. 224–230.

² Власова Н.О., Ковінько О.С. Сутність та систематизація форм і видів концентрації. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг: зб. наук. пр.* 2012. № 1 (15), Ч. 1. С. 244–250.

десять показників концентрації виробництва. В Україні поява інтересу до оцінки рівня концентрації можна віднести до початку 90-х років, періоду виникнення інституційних і організаційних умов формування конкурентного середовища на національному рівні: поява Закону України "Про захист економічної конкуренції", створення органів виконавчої влади, що забезпечують його дотримання, формування передумов державної конкурентної політики.

При оцінці концентрації економіки використовуються як відносні, так і абсолютні показники. До відносних належать дольові показники (CR3, CR4, CR6, CR10, CR20, CR50, CR100) та індекси і коефіцієнти. До абсолютних – середні розміри найбільших корпорацій (CZ10, CZ20).

У світовій практиці для оцінки рівня концентрації та монополізації ринків широко використовуються наступні показники:

1. Коефіцієнти загального аналізу – коефіцієнт концентрації (CR) та індекс Херфіндала-Хіршмана (HHI);

2. Допоміжні показники концентрації – відносний коефіцієнт концентрації (К) та коефіцієнт Розенблута (Холла Тайдмана) (НТ);

3. Специфічні коефіцієнти – коефіцієнт Лінда (L) та коефіцієнт Джині (G);

4. Коефіцієнти спрямовані на аналіз (нерівномірності розподілу впливу різних суб'єктів господарювання, розшарування ринку і т.д.) – коефіцієнт ентропії та коефіцієнт варіації.

Індекс концентрації (CR) призначений для відображення сукупної частки певної кількості компаній на ринку.

$$CR = \sum_{i=1}^k Y_i, \quad i = 1, \dots, k,$$

де Y_i – розмір фірми (наприклад, ринкова частка); k – кількість фірм, для яких розраховується показник.

У кожній країні він розраховується для різної кількості ринкових суб'єктів. Світовий досвід антимонопольного регулювання свідчить доцільність розрахунків коефіцієнта ринкової концентрації для 3, 4, 6, 8, 10, 25, 50 і навіть для 100 найбільших суб'єктів господарювання. У Франції і США даний показник розраховується для 4, 8, 20, 50 і 100 найбільших підприємств галузі; в Канаді, Німеччині, Великобританії – для 3, 6, 10, 20 найбільших підприємств. В Україні доцільність використання даного коефіцієнта обумовлена в законодавчо закріпленій ініціативи визначення монопольного або домінуючого становища підприємства на ринку: ст. 12 Закону України «Про захист економічної конкуренції», що передбачає встановлення граничних показників значення коефіцієнта концентрації, за яким однією з умов визначення монопольного (домінуючого) положення вважається становище суб'єктів господарювання, коли сукупна частка одного суб'єкта господарювання становить 35%; не більше ніж трьох суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, – 50%; сукупна частка не більше ніж п'яти крупних суб'єктів господарювання – 70%.¹

У 1982 р. В. Шеферд досліджував рівень концентрації (конкуренції)

¹ Малікова І.П. Оцінка концентрації страхового ринку України, її зв'язок з процесами монополізації та конкуренції. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Економічні науки»*. 2017. Вип. 23, Ч. 3. С. 76–79.

економіки США. Відповідно до його аналізу станом на 1939, 1958 і 1980 рр. усі американські ринки по чотирьохчастковому (CR4) коефіцієнту концентрації розділилися на чотири групи: 1 – чиста монополія ($CR4 \approx 100\%$); 2 – домінуючі фірми ($50\% < CR4 < 90\%$), 3 – обмежена олігополія ($CR4 > 60\%$), 4 – ефективна конкуренція ($CR4 < 40\%$).

Перевага даного показника над іншими полягає в тому, що він дуже простий при розрахунках, разом з тим, застосування коефіцієнта ринкової концентрації має деякі недоліки: не дає інформації про розмір суб'єктів господарювання, які залишилися за межею "і"; не показує, як розподілилися частки між найбільшим суб'єктами господарювання цього ринку; не враховується різниця між тими ринками, де діє одне домінуюче підприємство, і тими, де діють три або кілька великих підприємств; не враховується частка ринку, що покривається за рахунок імпорту, і розраховується він тільки для вітчизняних постачальників, хоча значна частина загального обсягу ринку може покриватися за рахунок імпорту; на практиці коефіцієнт практично не може бути застосовано до оцінки регіональних і місцевих ринкових структур.

Позбутися від цього недоліку дозволяє індекс Херфіндаля-Хіршмана (HHI).

$$HHI = p_1^2 + p_2^2 + \dots + p_n^2, \quad k = 1, 2, \dots, n,$$

де p_1 – частка ринку k -ої корпорації, виражена у відсотках.

	CR	HHI
I. Висококонцентрований	$70\% < CR < 100\%$	$2000 < HHI < 10000$
II. Помірно концентрований	$45\% < CR < 70\%$	$1000 < HHI < 2000$
III. Низькоконцентрований	$CR < 45\%$	$HHI < 1000$

Розрахунки, наведені в роботі М. Книша, показали, що безпечний з точки зору рівня монополізації ринок ($HHI < 1000$) передбачає наявність 10 і більше конкуруючих фірм, причому частка найбільшої з них не може перевищувати 31%, двох найбільших – 44%, трьох – 54% і чотирьох – 63%.

Недоліком HHI є: складність у доступі до інформації про всі підприємства на ринку; розрахунок в разі великої кількості підприємств; при зведенні в квадрат часток ринку індекс дає більш високу вагу показникам великих фірм, ніж дрібних; індексу недостатньо для характеристики ринку, тому що він нічого не говорить про те, який розмір фірм, що не потрапили в вибірку, а також про відносну величину цієї вибірки. Це викликає можливість неточності при його використанні. При зміні числа фірм, що потрапили у вибірку, змінюються показники індексу концентрації.

Коефіцієнт відносної концентрації (K) – характеризує співвідношення числа найбільших підприємств на ринку і долі товару, який вони контролюють.

$$K = \frac{25 + 3\beta}{\alpha}$$

де K – коефіцієнт відносної концентрації виробництва; β – частка найбільших підприємств в загальній сумі підприємств, %; α – частка продукції підприємств у загальному обсязі продукції, що випускається, %.

Вибір параметрів показника можна обґрунтувати наступним чином: про вплив найбільших фірм на ринок можна говорити тоді, коли обсяг їх продажів становить, принаймні, 25% сукупного випуску. Цей показник вимірюється в абсолютних значеннях – при $K > 1$ концентрація відсутня, ринок є конкурентним;

при $K < 1$ спостерігається висока ступінь концентрації на ринку, ринкова влада фірм велика. Недоліком є неможливість визначення впливу великих підприємств на малі.

Коефіцієнт Розенблюта (Холла-Тайдмана) (HT) – розраховується на основі співвідношення рангів фірм і їх ринкових часток (порядковий номер корпорації, отриманий на основі ранжирування часток її ринку від максимуму до мінімуму). Найбільша фірма має ранг 1.

$$HT = \frac{1}{2 \sum_{i=1}^n i \alpha_i - 1}$$

де i – номер учасника ринку; α_i – доля i -го учасника ринку в обігу; n – кількість учасників ринку.

За своєю дією даний показник схожий з індексом ННІ, проте до достоїнств індексу слід віднести можливість ранжувати фірми за ступенем значущості, що сприяє більш глибокому аналізу галузі. Недоліками є: складність у доступі до інформації про долю всіх підприємств на ринку; розрахунок в разі великої кількості підприємств; не враховує можливість змови.

Коефіцієнт Лінда (L) – використовується для оцінки відносної сили впливу провідних фірм ринку в порівнянні з іншими великими і дрібними фірмами. Недоліком є те, що коефіцієнт не дає оцінку концентрації як такої, але дозволяє визначити можливі межі монопольних утворень.

$$L = \frac{n}{n(n-1)} \sum_{i=1}^n q_i$$

де n – кількість великих підприємств (не менше 2-х), а q_i – відношення середньої частки i -го підприємства до частки $n - i$ підприємств.

Коефіцієнт Джині (G) – дозволяє визначити нерівність розподілу часток ринку серед підприємств.

$$G = \left(\frac{1}{n}\right) \times \sum [(i-1)A_i - iA_i], \quad i = 1, \dots, n,$$

де A_i – нагромаджене (кумулятивне) значення часток найбільших підприємств ринку, n – загальна кількість підприємств, що реалізують дану продукцію.

Попередньо необхідно ранжувати всі суб'єкти ринку від малого до великого за критерієм частки ринкових продажів. Коефіцієнт приймає значення в інтервалі від 0 до 1. Чим він вищий, тим вище нерівномірність розподілу ринкових часток між продавцями і, отже, вище концентрація на ринку. Недоліки: складність у доступі до інформації про всі підприємства на ринку; неможливий розрахунок в разі великої кількості підприємств.

Графічною інтерпретацією індексу Джині є *крива Лоренца*. Вона показує яка частина загального обсягу випуску доводиться на частку певної частини підприємств, які, в залежності від своїх розмірів, розподіляються по різних групах. Чим ближче крива Лоренца до кривої рівного розподілу, тим рівномірніше розподілена виручка, тим менше концентрація. Недоліком є залежність від випадково обраного масштабу.

Коефіцієнт ентропії (E) – являє собою середню частку підприємств, що діють на ринку, зважену за натуральним логарифмом зворотного їй величини.

$$E = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n S_i \ln \frac{1}{S_i}$$

де S_i – частка продаж i -ої фірми на товарному ринку; n – кількість фірм, що діють на ринку.

Всі попередні індекси вимірюють безпосередньо концентрацію і тільки побічно конкуренцію на ринку. Конкуренція характеризується "безладним" рухом фірм – ринковою ентропією, а концентрація означає, що на ринку переважає певний порядок, встановлений великими фірмами. Тому для прямого виміру ступеня конкуренції можуть застосовуватися показники ентропії, в якості запобіжної неупорядкованості на ринку. Чим більше показник абсолютної ентропії, тим вище ступінь конкуренції на ринку.

Для порівняння ринків з різним числом фірм використовують показник *відносної ентропії*, в розрахунку якого застосовують ідею про найбільшу величину ентропії на ринку. Складність дослідження пов'язана з часовими межами.

Коефіцієнт варіації (δ) – характеризує можливе ринкове домінування підприємств через нерівність їх розмірів і визначається як відхилення ринкових часток всіх підприємств на ринку. Недоліком є те, що він не оцінює конкурентне середовище в цілому.

$$\delta = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (\ln S_i - \ln S)^2$$

де S_i – доля фірми на ринку, S – середня доля ринку, що дорівнює $1/n$; n – число фірм на ринку.

Існують показники концентрації, які вимагають більшого масиву даних і застосування яких доцільно в разі виникнення підозр антимонопольних органів щодо учасників ринку в порушенні антимонопольного законодавства, можливих зловживань домінуючим становищем на ринку. Ці коефіцієнти носять більш точний характер, вони спрямовані на аналіз конкретних підприємств, їх діяльності та можливості впливати на ринок і конкурентів (табл. 4).

У багатьох розвинених країнах на основі даних показників проводиться моніторинг процесів концентрації в промисловості як в розрізі галузей і підгалузей, так і за основними товарними групами продукції з метою контролю за конкуренцією і запобіганням монополізації ринків.

В Україні система моніторингу процесів концентрації розвинена недостатньо. В країні практично не використовуються сучасні методики обчислення концентрації, а розрахунок окремих показників ускладнений через відсутність інформації на вітчизняних ринках, що спотворює реальну ситуацію, яка існує на них. Також ситуацію погіршує неоднорідна структура ринкового середовища, непрозорість інформації про ситуацію на ринках, високий ступінь закритості багатьох з них з позиції можливості входу на ринок і т.д.¹

¹ Бакаліньська О. О. Правові та економічні проблеми встановлення порогових показників економічної концентрації. *Вісник Запорізького національного університету*. 2015. № 4 (1). С. 187–193.

Таблиця 4 – Показники ринкової влади фірм¹

Коефіцієнт	Формула	Пояснення	Результат
Коефіцієнт Бейна	$KБ = \frac{БП - НП}{ВК}$	БП – бухгалтерський прибуток; НП – нормальний прибуток; ВК – власний капітал фірми	якщо норма прибутку на конкурентному ринку перевищує нормальну (конкурентну) норму, то це означає: або цьому виду інвестування надається перевага, або ринок не є вільно конкурентним
Коефіцієнт Гобіна	$g = \frac{P}{C}$	P – ринкова (зовнішня) вартість активів підприємства; C – внутрішня (відновлювальна) вартість активів підприємства	якщо $P > C$, тобто $g > 1$, то це означає, що підприємство одержало позитивний економічний прибуток або очікує на нього
Індекс Лернера	$L = \frac{P - MC}{P}$	P – ринкова ціна; MC – граничні витрати виробництва товару	чим більше ціна реалізації фірми відхиляється від конкурентних норм, тим вище коефіцієнт Лернера
Індекс Папандреу	$C = I_j \frac{\Delta Q_{\pm}}{\Delta P_j} * \frac{P_j}{Q_{\pm}}$	$Q_{\pm}$ – обсяг попиту на товар фірми, що має монополювальну владу; P_j – ціна конкурентів; I_j – коефіцієнт обмеженості потужностей конкурентів, що вимірюється як відношення потенційного підвищення випуску до зростання попиту на їх товар, що викликано пониженням ціни	показує, на скільки відсотків зміниться обсяг продажів фірми при зміні ціни конкуренту на 1 відсоток

Методи оцінювання рівня концентрації та монополізації є невід’ємною складовою державної антимонопольної політики. Методи дають змогу не лише оцінити ситуацію, що складається на певному ринку в даний період часу, а й визначити подальшу кооперацію товаровиробників, можливі потенційні зловживання монополюючим або домінуючим положенням на ринку.

Коефіцієнти, через які проводиться аналіз концентрації та монополізації ринку, досить різноманітні й саме тому дають змогу оцінити ринки з різних сторін. Саме це зумовлює необхідність використання різних методів оцінки за різних умов, що дасть можливість більш чітко аналізувати ринки, і, як наслідок, впливати на них відповідно до ситуації, що складається на кожному окремому ринку.

Таким чином, методи аналізу ринку на предмет монополізації та концентрації дають змогу не лише оцінити ринки, а й запропонувати подальше регулювання як конкурентної ситуації, так і загальної економічної ситуації на ринку. Методи оцінки концентрації та монополізації ринку необхідно

¹ Кирилюк А.О. Методика оцінки рівня концентрації та монополізації економіки. *Економіка і суспільство*. 2016. № 3. С. 66–72.

використовувати як потужний інструмент регулювання та розвитку економіки взагалі.

Напрями подальших досліджень полягають в обґрунтуванні використання різних інструментів оцінки рівня концентрації та монополізації економіки на різних ринках.

2.14 Assessment of the Impact of Financial, Resource, Geospatial and Time Factors on Power Grid Efficiency: International Outlook¹

An analysis of global energy trends shows that there are key performance factors dealing with the establishment of a national success. These factors comprise reliability of energy supply, energy security, energy efficiency and environmental harmonization. At the same time, increasing the level of energy efficiency is a strategic direction of reducing the energy intensity of any economy. One of the main driving forces behind the development of energy in the period 2020-2040 will be the prevention of global climate change through the systematic reduction of greenhouse gas emissions.

Innovative energy technologies will be able to play a key role in addressing the urgent energy issues successfully, including meeting growing demand, improving energy efficiency and energy security along with improving the quality of the environment. Such technologies encompass “intelligent” power grids (Smart Grid), technologies of “intelligent” accounting and settlement systems (Smart Metering), demand management (Demand Response, DR), energy storage devices etc.²

Among the factors that determine the need for a radical restructuring in the energy field are the following³:

1. Factors of technological progress and increasing of the reliability of power supply systems. They are related to the emergence and development of new technologies, the general tendency of enhancing the level of automation and increasing the number of renewable energy sources (RES).

2. Factors related to the new requirements of different participants in the energy market, namely: increasing requirements for quality of services, flexibility and adaptability to the changeable conditions of the electricity market performance, transparency of relations between different actors of the market.

The main factors that determine the possibility of implementing the Smart Grid concept and the associated risks to the national economy can be summarized as follows⁴:

1. Financial factors: lack of financial resources; the payback period of the

¹ This work was supported by the Ministry of Education and Science of Ukraine (Project No. 0119U100766 «The optimization model of smart and secure energy grids building: an innovative technologies of enterprises and regions ecologisation»).

² ДП «НЕК Укренерго», (2018). Стан і перспективи розвитку технологій «інтелектуальних» електромереж, управління попитом та систем режимного управління в умовах розвитку поновлюваних джерел енергії у зарубіжній енергетичній сфері. Київ. 122 с.

³ Биконя О.С. Шляхи впровадження Smart Grid в країнах світу. *Економічний вісник Донбасу*. 2012. № 1. С. 217-222.

⁴ Smart Grids. URL : <http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/smart-grids>

investment is quite long. Despite the benefits of the concept of smart grids, governments must accumulate significant financial potential.

2. Economic factors: market uncertainty; the absence of long-term policies and regulators responsible for free market tariffs. There is a need of crucial importance to design appropriate standards and business models that will be able to promote smart grid deployment. Such standards must be aimed at creating the universal regulators and generating the revenue.

3. Legal factors: lack of perfect legal framework; the policy for smart grid implementation is generally based on the traditional legal paradigm and is grounded on outdated regulatory techniques. Legal procedures need to be implemented in accordance with the requirements of today's development, because smart technologies are a reflection of the current state of market demand for electricity.

4. Social factors: low public awareness; reluctance of the public to install the smart technologies. Crucial actions should be taken to educate the population and increase their interest in smart technologies by explaining the potential economic and technical benefits after their implementation.

5. Technological factors: lack of infrastructure; technological imperfection; low coordination between integrated structures. There is a need for installation of the additional capacities, such as: perfect communication infrastructure, sensors, smart electronic devices, power distribution systems, cybersecurity devices, smart meters etc. Decisions must be made with response to the market demands and the latest technologies. There is a need for deployment of a comprehensive integrated system that will guarantee effective interaction between all energy market participants .

6. Cyber factors: potential threats from viruses, malware, cyber attacks. There is a need to establish a secure communication and guarantee for the protection of personal data of end users.

We propose to dedicate our research study to the assessment of the impact of financial, resource, geospatial and time factors on the power grid efficiency.

The implementation of secure power grids requires involving considerable investments. The top 10 countries by investing in smart grid projects are listed in table 1.

Table 1 – Top-10 countries by investing in smart power technologies¹

Country	Investments, \$ mln	Country	Investments, \$ mln
China	7320	Germany	397
USA	7090	Australia	360
Japan	849	United Kingdom	290
South Korea	824	France	265
Spain	807	Brazil	204

Global investments in smart energy deployment by 2030 are estimated at \$ 16 trillion.²

By the end of 2020, the amount of investments needed to develop the European

¹ Top 10 nations for smart grid investment. URL : <http://files.gereports.com/wp-content/uploads/2010/11/smartgrid-lg.jpg>.

² Smart Grid Economic and Environmental Benefits. A Review and Synthesis of Research on Smart Grid Benefits and Costs. URL : <https://smartenergycc.org/wp-content/uploads/2013/10/SGCC-Econ-and-Environ-Benefits-Full-Report.pdf>.

Union's energy system (including power grid expansion, renewable energy development and energy efficiency measures) is estimated by the European Commission at around 1 trillion euros. Almost half of the declared amount is intended to be used for the development of smart power grids. At the same time, € 200 billion should be allocated for the development of new transport energy links. According to European Commission estimates, half of the required amount of investments can be borrowed in the energy market. In order to cover the investment gap of 60 billion euros, the European Commission is going to attract private investments¹.

Table 2 shows information on the value of investment support for Smart Grid-based energy development projects in the European Union.

Table 2 – Investments in Smart Grid projects in some European Union countries²

Country	Investments, € mln	Investment projects
Italy	2153	Smart metering
Germany	229	Integrated systems
Finland	221	Smart metering
France	195	Smart metering
Spain	158	Integrated systems and transmission automation
Denmark	140	Smart metering, transmission automation, integrated systems
Austria	128	Integrated systems
Netherlands	114	Smart metering
Malta	87	Smart metering
Belgium	60	Integrated systems
Portugal	19	Integrated systems, home appliances
Ireland	17	Smart metering, home appliances
Norway	13	Integrated systems

The risks of implementing large infrastructure projects can be minimized due to the loans of the European Investment Bank. In order to minimize the risks to the private investors, the European Commission offers the European Investment Bank's state guarantees when granting loans for the implementation of energy projects. For the time period of the loan, in order to compensate the possible potential risks, the European Investment Bank gives the company a guarantee of financing up to 20% of the total investment amount or appropriate credit resources¹.

Resource factors of the smart energy performance are represented mainly by the information technologies. Based on the Smart Grid concept, we can outline the following priority directions in the field of energy technology development which will be topical in the nearest future³:

1. The widespread implementation of smart meters with remote control of the load profile of the measured line and transducers with standard communication interfaces and protocols (including wireless ones) that meet the standards of information security.

¹ Оцінка стану та реалізації концепцій розвитку «інтелектуальних» електромереж у світовій практиці. URL : <https://ua.energy/wp-content/uploads/2018/01/3.-Smart-Grid.pdf>.

² Top 10 nations for smart grid investment. URL : <http://files.gereports.com/wp-content/uploads/2010/11/smartgrid-lg.jpg>.

³ Smart Grid. Умные сети. Интеллектуальные сети электроснабжения. URL : <http://www.tadviser.ru/>

2. The installation of the advanced automated information-measuring systems (AIMS), which operate in real time on each massive object being connected to the grid (residential area, office center, factory, etc.). AIMCs must monitor object processes (such as electricity or heating, including energy quality parameters), perform simple automatic control algorithms, and have sophisticated means for information sharing with the outside world.

3. The creation of a wide network of integrated communications on the basis of various communication lines – fiber-optic communication lines, satellite lines, GPRS, transmission lines, etc. Each AIMC must be connected to at least two independent communication channels.

4. The implementation of the automated production management systems (AS) in the energy companies. Since all energy companies refer to the continuous cycle productions, we can outline four types of the above mentioned systems:

- automated maintenance and repair management system;
- marketplace automated systems (commercial dispatching);
- automated customer service systems;
- automated control systems for the main production facilities - generation, transmission, distribution, distribution (including consumption) or dispatching.

5. The creation of integrated interfaces to AIMS and AS of production management for automatic data exchange between the AS and other market agents. In doing so, exchange protocols and information security standards for all categories of market agents should be defined.

The creation of the Smart Grid concept aims at addressing the following key challenges:

1. Enhancing the reliability of power supply and failure-free operation of the energy system.
2. Increasing energy efficiency
3. Protection of the environment.

Based on the above mentioned goals, we can distinguish the following key segments that will greatly affect the development of Smart Grid technologies:

- accounting for energy resources;
- automation of distribution networks;
- management and monitoring of the status of electrical equipment;
- automation of backbone electrical networks and sub-stations as well as regulation of flow;
- electrical networks and consumer installations;
- non-traditional and renewable energy sources.

For these segments, the following technologies being referred today to as Smart Grids, can be distinguished:

- automated accounting systems and consumer information systems;
- communication infrastructure for energy facilities;
- systems for monitoring the status and control of electrical equipment;
- automation systems to improve the reliability and infallibility of power supply;
- systems that provide integration of low power and storage power sources;
- data management systems;
- management of operational field crews.

Combined into a single platform, these technologies provide a new approach to

the construction of electrical networks, moving from a rigid structure “generation - network – consumer” to a more flexible one, in which each node of the network can be an active element. At the same time, the intelligent network conducts reconfiguration automatically when the conditions change.

The overall economic and ecological effect caused by the implementation of the smart power grids is represented in the table 3.

Table 3 – Benefits from Smart Grids implementation per 1 inhabitant for a year¹

Effect	Value
Direct monetary benefit, \$	39,69– 101,57
Improving network reliability, %	25
Reduction of CO2 emissions, pounds	55–592
Indirect monetary benefit, \$	49,35- 53,08

The main directions for the development of the Smart Grid concept are presented in table 4.

The main technologies of intelligent electricity are distinguished in the following way²: web access management systems (WAMS); unified power flow controller (UPFC); flexible alternating current transmission systems (FACTS, FACDS); flexible alternating current distribution systems (FACDS); high-voltage direct current (HVDC), superconducting materials.

The Smart Grid information network integrates a lot of technical elements and components. In the electricity consumer domain, such items include smart meters, electrical appliances, energy storage systems, electric transport, and distributed generation facilities. In the domain of energy transmission and distribution, the elements of the information system are the units of phase measurement, substation controllers, distributed generation facilities, energy storage systems.

In the operating domain, the elements of the Smart Grid information system are SCADA (supervisory control and data acquisition) systems. In turn, each of the domains listed above may consist of its own subnets, which makes the overall architecture of the network quite complex. One of the key components of this information system is the security of data storage and transmission.

In accordance with generally accepted approaches abroad, a key element of Smart Grid information systems are IP networks (Internet Protocol). The advantages of using IP-protocols include the widespread use of this technology, the existence of a large number of the already developed industry standards, a significant number of relevant software products designed. In addition, IP-based solutions are easily scalable, enabling a large number of network elements (smart meters, home appliances, etc.) to be included in the information system.

The unification of data interfaces from primary metering devices to hubs and from hubs to the data processing system plays an important role in shaping the prospects of the global smart metering market. Such information technologies can

¹ Smart Grid Economic and Environmental Benefits. A Review and Synthesis of Research on Smart Grid Benefits and Costs. URL : <https://smartenergycc.org/wp-content/uploads/2013/10/SGCC-Econ-and-Environ-Benefits-Full-Report.pdf>.

² Якименко Ю. І., Прокопенко В. В., Денисюк С. П., Закладний О. М. Smart-системи як одна із основних складових сталого розвитку енергетики. *Енергетика: економіка, технології, екологія*. К: НТУ «КПІ». 2010. 1. С. 4–13.

significantly improve the efficiency of the operation of energy networks. In the countries of the European Union, the mostly spread technologies were the data interfaces with GSM/GPRS channels, PLC and radio channels.

Table 4 – The directions of Smart Grid concept development applied to the electrical networks¹

Directions	Interpretation
Generation of electricity	The problems of global climate change and the forecasted shortage of fossil fuels stimulate the development of alternative sources of electricity. New development trends will also touch the generating capacity of renewable energy with electrical energy storage systems, which allow to make more efficient use of already generated electricity. It is expected that in the future the number of such generating capacities will grow steadily. They will be connected to the common electricity grid at the different places of its location. That is, the generating capacities in the future power supply system will be more distributed than concentrated as they are now. A characteristic feature of power plants based on renewable energy sources is their relatively low power and instability of power generation parameters caused by the dependence of electricity production on climatic conditions, seasons, time of day, etc. Obviously, to stabilize the parameters of such electricity generation and its automatic synchronization with the network requires a sufficiently "intelligent" control device. The development of fundamentally new and improving the technical and economic efficiency of existing power generation systems, automatic control devices, communication systems that provide information exchange of such sources with other elements of the grid is one of the areas of the Smart Grid concept.
Transmission and distribution of electricity	The main problem with traditional power transmission and distribution systems is the loss of electricity. The more they are, the more natural resources are wasted, without bringing utility for humanity and harming the environment. In addition, the magnitude of the losses is directly related to the electricity tariffs. It is impossible to avoid losses completely, they can only be reduced. The losses reduction measures include the introduction of new technical solutions in the transmission and distribution of electricity. The most effective of these are the Smart Grid concept.
Electricity consumption	Smart Grid technology works through a system of special "smart" meters installed at the enterprises and in the residential premises. They inform about the level of energy consumption, which allows you to adjust the use of electrical equipment over time and distribute electricity according to the needs. A simple example: it makes sense to run a washing machine at night when the city's energy consumption goes down and tariffs drop. However, it will not be so easy to convince the users to switch to optimal energy consumption, which can conflict with their comfort. So, you need to teach the washing machine to turn on at night automatically. Therefore, in addition, automatic control systems are created to optimize home consumption.

Table 5 lists the key communication interfaces used in smart energy accounting systems in the EU countries.

The implementation of national strategies in the area of Smart Grid and smart metering technologies development in different countries of the world implies the achievement of a number of key goals, which may vary depending on the specificities of the energy market agents.

Thus, for energy companies, the key goals of Smart Grid technology development are:

- reduction of energy losses;
- improving timeliness and completeness of payment for consumed energy resources;
- managing the irregularity of the electrical load schedule;

¹ Розумні електромережі або що таке Smart Grid. URL : <http://www.eco-live.com.ua/content/blogs/rozumni-elektromerezhi-abo-shcho-take-smart-grid>

- improving the efficiency of asset management of energy companies;
- improving the quality of integration of renewable and distributed generation facilities into the power grid;
- increase of reliability of operation of the power system in case of emergencies;
- enhancing the visualization of energy infrastructure operations.

Table 5 – The spread of the key communication interfaces used in smart energy accounting systems in the European Union countries¹

Country	Communication interface (from meter to data concentrator),%			Communication interface (from data concentrator to data processing system),%		
	PLC	GSM/GPRS	Radio-modem	PLC	GSM/GPRS	Optical fiber
Austria	70	30				100
Belgium						
Bulgaria	+	+				
Cyprus	+	+				
Czech Republic	99	1		+	+	+
Denmark	+	+	+			100
Estonia	90	10				
Finland	30	60	10			
France	100					
Germany	20	80				100
Greece	100			100		
Hungary						
Ireland	+		+			
Italy	100			+	+	
Latvia	100				100	
Lithuania	+	+			100	
Luxembourg	+	+		+	+	
Malta	+	+				
Netherlands	80	20				
Poland	100					
Romania	100				+	+
Slovakia	+		+			
Slovenia	+	+	+			
Spain	100					
Sweden	+	+	+	+	86	33

The key tasks for the energy consumers related to the implementing the Smart Grid technologies are:

- improving consumer access to energy infrastructure;
- improving the reliability of energy supply for all categories of consumers;
- improving the quality of energy use;
- creation of a modern interface of interaction of energy consumers with its suppliers;
- opportunity for the consumer to act as a full participant in the energy market;
- increased opportunities for consumers to manage energy consumption and reduce the level of payments for consumed energy resources.

¹ Smart Grid. Умные сети. Интеллектуальные сети электроснабжения. URL : <http://www.tadviser.ru/>

Through the development of Smart Grid technologies, national governments and energy regulators aim to achieve the following goals:

- increasing the level of satisfaction of energy consumers with the quality and cost of energy supply;
- ensuring the sustainable economic status of the energy sector enterprises;
- modernization of fixed assets of the energy sector without significant increase in tariffs.

Cloud platforms used for collecting data from connected Smart Grid elements and through optimization of grid management can be classified in the following directions:

- integration systems, which are used mainly for data collection and implementation of the most demanding monitoring tasks, in particular the automatic detection of power cuts and cases of power theft;
- analytical systems, which are used for optimizing smart grid management in real time, including for managing Demand-Response applications and distributed generation facilities.

According to J'son & Partners Consulting, the global consumption of services for both types of cloud-based IoT platforms reached \$ 860 million in 2018, with growth rate of consumption in 2015-2018 accounting for 85% of CAGR (compound annual growth rate). According to J'son & Partners Consulting, the global consumption of these types of platforms will increase to \$ 4.8 billion in 2023, CAGR will reach 41%¹.

The analysis of the world's best practices conducted by J'son & Partners Consulting, enables to conclude that the active development of modern technologies of accounting of energy resources allows to:

- bring to a fundamentally new level the quality of collecting and analyzing data on energy consumption of the consumers;
- increase the efficiency of operational management of energy assets;
- contribute to the active involvement of energy consumers in the processes of regulating their own energy consumption.
- state that modern accounting technologies are an important tool for improving the overall energy efficiency of the economy.

The Smart Grid global market is localized on the initial stage of its development. The development and modernization of energy infrastructure in each region has its own peculiarities and approaches.

The largest programs and projects in this area have been developed and implemented in the USA, Canada and EU countries, as well as China, South Korea and Japan.

It has been decided to implement similar programs and projects in a number of other major states (India, Brazil, Mexico).

In particular, by the end of 2020, China expects to reach the level of equipment with modern energy metering systems at the rate of 90-95%, the USA - 50-60%. After 2020, 100% smart meter equipment is planned to be installed in the USA, China, Brazil, Japan and most of the European Union countries.

The forecasted indicators for the development of smart electricity metering systems in the Member States of the European Union are shown in the table 6.

¹Smart Grid. Умные сети. Интеллектуальные сети электроснабжения. URL : <http://www.tadviser.ru/>

Table 6 – Forecasted indicators for the development of smart electricity metering systems in the EU countries¹

Country	Number of metering points, mln.	Implementati on period	Degree of smart meter supply by the end of 2020, %	Smart metering service life, years
Austria	5,7	2012-2019	95	15
Czech Republic	5,7	2020-2026	100	12
Denmark	3,3	2014-2020	100	10
Estonia	0,7	2013-2017	100	15
Finland	3,3	2009-2013	97-100	15-25
France	35,0	2014-2020	95	20
Germany	47,9	2012-2032	23 % (до 2022), 31% (до 2032)	13
Greece	7,0	2014-2020	80	15
Ireland	2,2	2014-2019	100	17
Italy	36,7	2001-2011	99	15
Latvia	1,1	2015-2024	23	12
Lithuania	1,6	2014-2020	80	15
Luxembourg	0,3	2015-2018	95	20
Malta	0,3	2009-2014	100	11
Netherlands	15,2	2012-2020	100	15
Poland	16,5	2012-2020	80	8
Portugal	6,5	2014-2022	80	15
Romania	9,0	2013-2022	80	20
Slovakia	2,6	2013-2020	23	15
Spain	27,8	2011-2018	100	15
Sweden	5,2	2003-2009	100	10

Thus, it is forecasted that the global market for smart metering systems, as an important component of Smart Grid technologies, will continue to show steady tendency to growth in the medium term. At the same time, the key factors contributing to the global growth of demand for smart metering systems will be the high growth rates of this market in the EU, China and the USA.

At the present stage of the Smart Grid concept implementation, the choice of advanced technological tools is of crucial importance. Advanced technologies can be grouped in the following way¹:

Group I includes intelligent information sensors, measuring instruments, metering devices and related devices. These devices include ones for measuring network parameters in normal, pre-emergency, emergency and post-emergency modes, facilities for monitoring and control, diagnosis systems, and smart meters.

Group II integrates data acquisition and transmission systems containing distributed intelligent devices and analytics tools to support real-time communications at the grid level. These are operational tools that implement the functions of collection, control and monitoring, diagnosis and issuance of recommendations, organization of interaction with corporate systems and operational personnel. As an example, we can

¹ Стогній Б. С., Кириленко О. В., Денисюк С. П. Інтелектуальні електричні мережі електроенергетичних систем та їхнє технологічне забезпечення. *Техн. електродинаміка*. 2010. № 6. С. 44–50.

highlight Supervisory Control And Data Acquisition system (SCADA), Asset Management Operating System (AMOS), Decision-Guidance Management Systems (DGMS), Data Monitoring and Control System (DMCS), etc.

Group III involves intelligent automated object management systems, integrated systems for power metering and accounting, telecommunication systems based on multiple communication lines and visualization systems, Web Access Management System (WAMS), Wireless Application Protocol Systems (WAPS), etc.

Group IV comprises such active power elements and technologies, as flexible alternating current transmission systems (FACTS), reactive power control technology, distributed generation, energy storage, new cable equipment, power electronics, switching equipment, etc.

It should be noted, that one of the major components of the development of Smart Grid technology in the power system is the use of flexible transmission systems based on FACTS. FACTS is an AC power transmission, equipped with modern power electronics, which transforms the function of the electrical network from the existing “passive” to “active” one. The operation of FACTS devices provides partial or complete elimination of the negative effects caused by exceeding the normative values of such indicators of electricity quality as steady disconnection and swing of voltage change, asymmetry and degree of distortion of sinusoidal voltage, duration of voltage dips, etc. It reveals itself both in the consumer and in the power system: at the power plants and in the electricity grid¹.

The normalization of the parameters of the modes of operation of the grid provides stabilization of the voltage on the network equipment and equipment of substations, unloading the power lines and network transformers from the reactive power and may have consequences²:

- reducing the rate of depreciation of the equipment;
- reducing the flow of equipment failures with a corresponding reduction in the number of technological violations;
- reduction of active losses in power lines and network transformers.

Group V is a unifying component that includes systems and information technologies that provide the exchange of data and information to ensure the performance of all facilities that are part of the four groups and the market.

The economic efficiency dealing with the implementation of projects in the field of intellectual metering is confirmed by the large number of implemented projects in this direction. The cost-benefit analysis conducted by J’son & Partners Consulting for the European Union countries enables us to make the following conclusions³:

- per unit costs of equipping 1 accounting point vary considerably across the EU countries and range from 94 to 766 Euros / accounting point (during instrument

¹ Голуб Г.М. Комп’ютерна інтелектуалізація режимів функціонування та процедур управління системи електропостачання залізниць. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpdetut_tsit_2013_23_25

² Стогній Б. С., Кириленко О. В., Праховник А. В., Денисюк С. П. Інтелектуальні електричні мережі: світовий досвід і перспективи України. Пр. Ін-ту електродинаміки НАН України: *Зб. наук. пр. Спец. випуск*. 2011. Ч. 1. С. 5–20.

³ Smart Grid. Умные сети. Интеллектуальные сети электроснабжения. URL : <http://www.tadviser.ru/>

lifetime);

- per unit benefits from equipping 1 accounting point also vary significantly across EU countries and range from 18 to 654 Euros / accounting point (during instrument lifetime);

- for most of the analyzed countries, the combined benefits of smart energy metering exceed the cumulative costs.

Table 7 provides information on evaluating the efficiency of smart grid deployment in some European Union countries.

There are systematic and crucial changes in the world energy sector dealing with the energy development strategy implementation. It should be emphasized, that this development needs to be indissoluble and coordinated being based on three components¹: energy supply (uninterrupted supply of electricity of appropriate quality), energy availability (energy saving and affordable electricity price) and energy efficiency (minimal environmental impact).

Table 7 – Assessment of the efficiency of the introduction of smart electricity metering systems in the EU countries²

Country	Total investments, € mln	Total benefits, € mln	Costs of equipping 1 accounting point, euro	Benefits from equipping 1 accounting point, euro
Austria	3195	3539	590	654
Czech republic	4367	2735	766	499
Denmark	310	322	225	233
Estonia	110	191	155	269
Finland	692	-	210	-
France	4500	-	135	-
Germany	14466	16968	546	493
Greece	1733	2443	309	436
Ireland	1040	1212	473	551
Italy	3400	6400	94	176
Latvia	75,6	4,44	302	18
Lithuania	254	128	123	82
Luxembourg	35	40	142	162
Malta	20	-	77	-
Netherlands	3340	4108	220	270
Poland	2200	2330	167	177
Portugal	640	1316	99	202
Romania	712	552	99	77
Slovakia	69	71	114	118
Sweden	1500	1677	288	323

These components are considered to be the basis for the transition to the implementation of modern and promising “intellectual” technologies to ensure

¹ ДП «НЕК Укренерго», (2018). Стан і перспективи розвитку технологій «інтелектуальних» електромереж, управління попитом та систем режимного управління в умовах розвитку поновлюваних джерел енергії у зарубіжній енергетичній сфері. Київ. 122 с.

² Smart Grid. Умные сети. Интеллектуальные сети электроснабжения. URL : <http://www.tadviser.ru/>

sustainable development, which guarantees the sustainable growth of the economy, the quality of living, environmental protection. Moreover, the intellectualization of electricity networks is accompanied by a significant ecological and economic effect.

An assessment of the efficiency of smart gas metering systems implementation on the example of the EU countries is given in table 8.

In the segment of smart metering of natural gas, the estimated reduction of its consumption due to the implementation of these projects is 0-7%. The greatest total benefits from the implementation of smart gas metering projects are forecasted in Austria (EUR 1,400 million) and Spain (EUR 1,050 million).

Table 8 – Assessment of the efficiency of the introduction of smart gas metering systems in the EU countries¹

Country	Total investments, € mln	Total benefits, € mln	Reducing energy consumption, %
Austria	352	1400	7,0
Czech republic	2370	944	0,0
Denmark	110	-	-
Finland	-	-	0,0
France	1100	-	0,2
Ireland	140	-	2,9
Latvia	5	-	-
Luxembourg	12	15	2,0
Romania	407	422	2,2
Slovakia	129	148	0,5
Spain	1173	1050	0,5
Sweden	-	-	0,5-1,0

Smart Grid is characterized by several innovative properties, which are explained by the following specificities²:

- two-way scheme of real-time interaction of information exchange between elements and participants of the network: from generators to devices of energy consumers;
- coverage of the entire technological chain of the energy system, from energy producers (nuclear power plants, thermal power plants, hydroelectric power plants, solar individual generators, energy storage devices) to energy distribution networks and end consumers;
- self-restoration and Smart Grid protection against major disruptions, natural disasters, external threats;
- promotion for optimal operation of the energy system infrastructure;
- the emergence of new markets and services for Smart Grid;
- the application of Smart Grid across buildings, enterprises and conventional home appliances due to advances technologies.

The role of the time factor and its effect on power system functions are represented in table 9.

¹ Smart Grid. Умные сети. Интеллектуальные сети электроснабжения. URL : <http://www.tadviser.ru/>

² Решетова Р.Ж., Саквина М.А. Основные положения концепции «интеллектуальные сети» (Smart Grid). URL : <https://www.lib.tpu.ru/fulltext/c/2014/C82/020.pdf>

Table 9 – The impact of the time factor on power system functions¹

Traditional power system	Perspective power network Smart Grid
One-way communication	Two-way communication
Centralized generation	Distributed generation
The radial structure mainly	The network structure mainly
Accident response	In-process response
Work of equipment till failure	Self-monitoring and self-diagnosis, which extends the life of the equipment
Manual recovery	Automatic recovery (“self-healing networks”)
Tendency to system crashes	Adaptive network sharing protection and automation
Manual and fixed network allocation	Adaptive selection
Checking the equipment on site	Remote monitoring of equipment
Limited flow control	Flow control
Consumer price information is not available or delayed	Real time pricing

Traditional methods of transmission of electricity are based on the principles of “one-way” communication, developed many decades ago: the power plant sends electricity to industrial and office buildings, residential buildings, etc. Most do not think that the day will come when the grid will cease to be centralized and will have to support the transmission of solar energy from rooftops and the energy generated by many wind turbines. Therefore, its infrastructure and management systems must become more “intelligent” to ensure the distribution of energy from different sources.

The networks must be able to manage energy transmission and consumption, and do that in real time mode, with maximum efficiency and through the use of new metering technologies. As for electricity consumers, residential and commercial buildings often spend a great deal of energy, and organizations that operate such buildings do not know how much electricity is consumed at any particular time. Existing networks are not equipped with feedback systems and digital controllers that can help with energy distribution and save energy. Intelligent networks are designed to solve all of the above mentioned issues.

The most industrialized countries of the world declared about their transition to the innovative development as a fundamental solution to the internal problems of the energy sector performance. This approach implies a radical change in the system of views on the role of energy and its place in the present and future society. Table 10 provides data on the expected benefits of implementing the Smart Grid concept in the United States.

Table 10 – Expected benefits for USA from Smart Grid concept implementation¹

Source of effectiveness	Power system today	Future power system based on Smart Grid concept
Share of renewable energy sources	Менше 13 %	Більше 30 %
The level of use of consumer generation	Менше 1 %	Більше 10 %
The level of use of backbone networks assets	50 %	80 %
The level of use of distribution networks assets	30 %	80 %
The level of consumer engagement	47 %	90 %

¹ Решетова Р.Ж., Саквина М.А. Основные положения концепции «интеллектуальные сети» (Smart Grid). URL : <https://www.lib.tpu.ru/fulltext/c/2014/C82/020.pdf>

According to the American experts, at the present stage the world is at an early stage of a new industrial-Internet revolution. It is based on the fact that physical systems such as power grids or gas pipeline systems merge with the digital technologies. As a result, cyber-physical systems will be actively developed in the future, which will lead to the better control over the operation of power grids. The main economic effect will be the large-scale savings - for both commercial companies and consumers. Due to the forecasts, a full-scale Smart Grid implementation in the US will be estimated at \$ 338 billion. However, the economic impact in 2030 is expected to be 2 trillion \$¹.

Scientists outline two major options for answering the questions dealing with the future of energy supply. The first option is known as “energy efficiency plus”. It implies the modernization of existing energy systems, which are based on centralized energy supply networks, large-scale generation and carbon energy. The second option is a paradigm that involves the formation of new energy, which should be based on renewable energy sources, energy systems based on decentralized smart grids and smart metropolitan infrastructure.

The directions of energy sector development based on the Smart Grid concept are shown in fig. 1.

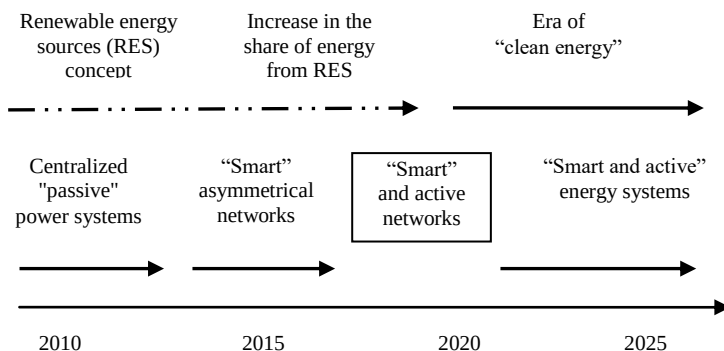

Figure 1 – Development of the concept of Smart Grids based on the time factor

Source: Биконя О.С.³

Let us analyze the development of the Smart Grid concept from a geospatial perspective. The United States, the European Union and the People’s Republic of China are the focus of our attention. In these countries, such concept is a part of the future state’s power development policy.

In 2003, the US Smart Grid concept became a key aspect of the US economy. This was declared in the main strategic document².

International Energy Agency analysts point out that by the end of 2020, the US will overtake the European countries in terms of smart metering equipment due to the

¹ Smart Grid. Умные сети. Интеллектуальные сети электроснабжения. URL : <http://www.tadviser.ru/>

² Grid 2030: A national vision for electricity second 100 years. Office of Electric transmission and Distribution, United States Department of Energy. July 2030, 89 p.

large-scale investments. It is foreseen that the implementation of the smart technologies in the US will provide significant savings for consumers and reduce the country's dependence on oil imports by improving efficiency and promoting the use of renewable energy.

In order to increase the efficiency of the power system of the next generation in the United States, it is planned to provide¹:

- the possibility of using all energy sources, both traditional and alternative, and stimulating the development of renewable resources;
- optimization of costs related to the maintenance and management of the system dealing with improving the quality and reliability of the electricity supply;
- the ability of the system to respond promptly to emergencies and the ability to recover;
- supporting the development of the "smart" electricity market;
- activation of consumer participation in managing their own energy consumption.

The US Institute for Energy Research estimates an additional revenue for the American power companies at \$ 1.8 billion by the end of 2020 due to building a more efficient and reliable network².

At the regional level, the vast majority of European countries define the concept of Smart Grids as a priority for economic development. European countries prioritizing smart grids are represented in table 11.

According to the conducted research and analytical reports, there is a significant reduction in Smart Grid electricity generation costs. Siemens has reported that Europe could save up to € 45 billion over the next 10 years if it upgrades its energy supply systems³. Some EU countries plan to reduce electricity consumption by 9% due to the introduction of digital technologies by the end of 2020¹.

China is also concerned about the possibility of deployment of the efficient power grid. In this country, the concept of smart grids is evolving towards transforming the basic structure of electricity systems, that is, power plants and power grids. Here, a systematic approach to the practical implementation of energy efficiency programs for the national economy is applied.

According to the report by the international consulting agency Zpryme, China's smart grid market is represented by the following segments:

- smart equipment for backbone and distribution networks (smart T&D equipment);
- communications & wireless infrastructure;
- computer hardware and software;
- sensors for different systems (sensors);
- smart meters.

¹ Биконя О.С. Організаційно-економічний механізм формування інтелектуальної енергетичної системи України. Дис. на здоб. наук. ступеня к.е.н. спец. 08.00.03 Економіка та управління народним господарством. Київ, 2019. 208 с.

² Implementing Agreement on Electricity Networks Analysis, Research and Development – ENARD IA. International Energy Agency. URL: [http:// www. iea-enrd.org](http://www.iea-enrd.org).

³ Филиппов М.В., Кавалеров Б.В. К вопросу интеллектуализации локальных электрических сетей с газотурбинными мини-электростанциями. *Электротехника, информационные технологии, системы управления*. 2014. № 9. С. 115–129.

Table 11- List of the European regions with Smart Grids as priority¹

Region/Country	Priority	Capability
Oberösterreich/ Austria	Energy (energy efficiency in manufacturing, decentralized systems, smart grids, smart meters, smart village, monitoring energy supply, renewable energy, biogenic processes, building and construction technology)	Energy production & distribution
Flemish Region/ Belgium	Smart grids as a part of “Sustainable living”	Energy production & distribution
Moravskoslezsko/ Czech Republic	Smart grids and smart cities with utilization of specificities of the Moravian-Silesian Region during a process of changes of its technological profile - geothermal energy, methane, co-generation and accumulation, underground infrastructure	Energy production & distribution
Weser-Ems / Germany	Energy, bioenergy, wind energy, gas, storage technology, photovoltaics, smart grids	Energy production & distribution
Andalucía / Spain	Promotion of renewable energies and energy efficiency (generation and integration systems of renewable energies); smart energy networks (capture, transformation, transport and storage); high capacity energy storage systems; efficient energy management in production activities; energy efficiency in building and restoration; new materials and processes for sustainable building; energy sustainability in rural areas	Energy production & distribution
Eastern Netherlands	Promote triple helix partnership for the development of smart grids	Energy production & distribution
Slaskie / Poland	ICT: cleaner environment & efficient energy networks (e.g. smart grids) (power generation/renewable sources)	Energy production & distribution

Improving energy efficiency in China is focused not on the implementation of local projects related to the change of any limited segment of the country’s electricity system, but on the implementation of a set of measures within the national planning of national economic sectors on the basis of medium and long-term programs. The process of program development and their further implementation is based on the coordinated interaction of the state, large public and private companies³.

The cumulative impact of the above mentioned factors on the efficiency of energy networks is revealed through the construction of the following models².

1. Management of demand for energy resources.

1.1 Optimization Model on the DRX Market. ISO (Independent System Operator) Strategy: on the Demand Response Exchange (DRX) market, ISO is the first to launch the IHED (Integrated Heat and Electricity Dispatching) model to determine the planning of generator units and building aggregators over the next few time intervals.

¹ Smart Grids. URL : <http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/smart-grids>

² Денисюк С.П., Таргонський В.А., Артем’єв М.В. Локальні електроенергетичні системи з активним споживачем: методи побудови та алгоритми їх функціонування. *Енергетика: економіка, технології, екологія*. 2018. № 3. С. 7–22.

The purpose of the dispatching model is to maximize social well-being. In addition to real-time generation outputs, variables that need to be optimized are a desirable balancing force being determined as the difference between real-time and post-DR energy requirements. It should be noted, that the cost of generating energy from RES is zero in this model.

1.2 Power balancing strategy of the distribution system operator. If information on the amount of balancing power required is available, it is assumed that the DSO (Distribution System Operator) will encourage aggregators to respond to the demand for balancing power by correcting the behavior of electricity consumers. In terms of DSOs, each aggregator can be considered as a profitable and independent agent, so aggregators can provide the right amount of balancing power if given the right incentive pricing. The DSO strategy is modeled as an optimization task that minimizes the deviation between the desired balancing power and the actual balancing power provided by the distributed generation sources (DGSSs). The task is formulated as a two-tier one where the lower-level problem reflects the optimal aggregator strategy and the higher-level task minimizes the deviation between the desired balancing power and the actual balancing power provided by DRX.

2. Engaging with the active consumer. The emergence of active consumers changes the role of end users in the energy distribution system from passive electricity purchase to active demand and generation planning according to individual needs. This model implies the development of a four-tier structure that integrates social networking, advanced information and communication technologies, power systems, including medium and low voltage levels, as well as solutions of various players at various scales.

1. In the social layer, the active consumer decides his social preferences at each social time interval, either profit-driven or comfort-driven. Then, he finds in his public circle an active consumer who has gained the most benefit or comfort from the last interval of driving time. After that, he adjusts his status to the active consumer models.

2. The information and technological layer provides the means of communication for collecting and transmitting data on operational states, self-organized bidding, local community market results and the current regulatory mode.

3. At the physical level, users can generate and consume electricity from the grid. In addition, this layer also connects traditional generators and loads. The local electricity coordinator supports the operational safety of this layer.

4. The level of decision-making is virtual for the players. On this level, one can first analyze and refine information from the level of information and communication technologies, and then react to the players based on individual goals and constraints.

3. Model of fair auction on local energy markets. For geometric clustering and fair auction on the local energy markets, it is proposed to build an optimization task and corresponding polynomial time algorithms. On the local energy market, the optimization task considers the accuracy of a dispersed electricity generator for geometric clustering. A fair electricity trading scheme based on the VCG auction has been proposed for the auction. The VCG auction consists of closed bidding auctions to ensure fair trading in electricity. The proposed scheme prevents monopolies on electricity markets and ensures market efficiency promoting the following:

1. Clustering equity: the proposed clustering algorithm is based on geometric information on active consumers and finds appropriate locations for local electricity exchange centers. In addition to the location information, the clustering operation takes

into account the fairness of the distributed energy generators.

2. Fair auction mechanism: the proposed auction mechanism is built on VCG auction that is well known for its veracity. When assessing true behavior, each consumer maximizes his consumption; thus, the proposed scheme is fair.

3. Computational efficiency: the proposed optimization task for geometric clustering is NP-hard (NP-non-deterministic polynomial).

4. Model of the local energy market (LEM). This model is guided by energy market developments at the distribution level. The electricity consumer chooses their local energy trading strategies, taking into account the available energy resources. The task is constructed as a Markov decision-making process, and its solution is determined by new advances in reinforcement technology, namely deep learning. This innovative LEM is not intended to replace any existing energy services and does not represent a better market paradigm. Instead, it seeks mainly to diversify the energy ecosystem beyond the boundaries of distribution networks and end users.

5. Intelligent control systems for energy objects and processes. Smart Residential Load Simulator is expected to be developed. This is a new MATLAB-based simulator that takes into account important housing loads and power supplies. Such factors as, for example, ambient temperature play an important role in household energy consumption and are considered as consumer inputs for the Smart Housing Simulator. Other inputs are electricity rates at different time periods (non-peak, average and peak) that are reflected in the tariffs; the user can also set prices in real time. All devices are modeled in a smart home simulator and can be modeled individually or as a group. The simulator allows you to determine the characteristics of a family, that is, the number and age of people in a household, so that activity levels of residents can be represented in appropriate device models such as water heaters and a home thermal model.

6. Reactive power compensation for energy efficiency and reliability of power grids. The objective of this model is to minimize the cost of local power systems (LPSs) connected to the grid, which contains photovoltaic modules, rechargeable energy storage systems and power plants with the ability to generate reactive power. This method is suitable both for estimating the electricity supply for day ahead and for real-time mode in large systems. It can also be used for general energy dispatching with different parameters and different cost functions. It is assumed that ISO has control over the power storage systems and is entitled to draw on the unused power of third-party photoelectric inverters and electric on-board chargers to provide reactive energy. The cost of active power from the grid already includes the net cost of charging battery storage systems for energy and electric vehicles. The latter is deducted from the objective function, since the cost of charging the electric vehicle is paid by private owners. Photovoltaic systems are paid by the power they produce to cover major investments. Each distributed energy resource is compensated by the production of reactive power.

7. Multi-agent control systems in energy. Agent-oriented systems in electrical engineering have been adopted as the new concepts of control systems over the last decades. A common understanding of the term “smart grid” in research involves the development of new power management strategies and communication systems to address this issue. This is due to the increased use of renewable energy sources (e.g. photovoltaic systems, wind turbines, district heating systems) and new electrical loads

(e.g. heat pumps and electric vehicles). Multi-Agent Control Systems (MACS) is one of the latest management approaches for developing software applications in the field of artificial intelligence. MACS consist of a number of individual entities, that is, agents that interact with each other. Each structure can be an agent. For example, a device, computer system, software, or organization that owns them can be agents. Possibilities of MACS: modification of structure and parameters directly in the process of functioning; application of dynamic modeling in real time mode with prediction of the state of the energy system; organization of distributed management with optimization of interaction between subsystems; the ability to share both data and knowledge; parallel computing, which increases the speed of computing while saving computing resources; managing the state of technical complexes and systems based on distributed network information networks and flexible infrastructure of computing components.

The implementation of the Smart Grid concept has to take into account the requirements of all stakeholders - states, generators, network and energy companies, consumers and manufacturers of equipment, etc. Accordingly, the key values of the new electricity are identified:

- availability - providing consumers with energy in accordance with the required parameters;
- reliability and quality of energy supply;
- economy - optimization and differentiation of tariffs for energy supply while reducing system-wide costs for electricity production and distribution;
- efficiency in the use of all types of resources and technologies in the generation, transmission, distribution and consumption of electricity;
- reducing the negative impact on the environment.

The development of Smart Grid concept should be based on a more efficient use of energy resources, which is a comprehensive approach in terms of combining environmental and economic interests in the system of rational nature resource management.

2.15 Ринок м'яса в умовах економічних трансформацій

Унікальність кожної країни полягає у наявності певних рис, характерних для розвитку її економіки. Функціонування економічної системи країни є ефективним за умови злагодженої взаємодії основних її складових – соціальної, економічної та екологічної. Виконання цієї умови гарантуватиме економічне зростання країни, важливою складовою якого є забезпечення населення продуктами харчування. І навпаки, формування ефективної системи продовольчого забезпечення є обов'язковою умовою соціальної, економічної та екологічної стабільності держави, що, зважаючи на взаємозв'язок та взаємообумовленість вказаних економічних явищ і процесів, вимагає проведення відповідних державних заходів у сфері гарантування продовольчої безпеки¹.

Трансформація походить від латинського слова "transformatio" (зміна, перетворення) – процес перетворення однієї економічної системи на іншу, що

¹ Глубіш Л.Я. Державний вплив на соціальні аспекти продовольчого забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2013. Серія : Економіка. Випуск 4 (41). С. 94-103.

характеризується відмиранням попередніх елементів, ознак, властивостей і появою нових¹. У результаті трансформації відбувається зміна одних типів і форм власності та формування інших.

Економічна енциклопедія дає таке визначення: трансформація (від лат. *transformatio* – перетворення; англ. *transformation*) – сукупність економічних, соціальних і політичних процесів, що призводять у кінцевому підсумку до нової якості соціальної системи².

Під трансформацією, як запевняє Пепа Т.В., слід розуміти процес перетворення, видозміни явищ, ситуації, що супроводжується відмиранням одних елементів, рис, властивостей і появою нових. Вона передбачає послаблення одних типів і форм власності і посилення інших, поетапну переорієнтацію економічної структури регіональних господарських систем і всього економічного простору³.

Економічна трансформація – це безперервний процес видозмін, серед яких розрізняють разові, дискретні та систематичні. Трансформація у вузькому сенсі (разові та дискретні зміни) – перехідний період (перехідна економіка, трансформаційна економіка «у вузькому розумінні») – обмежений в часі процес, який визначається поворотними подіями в суспільстві, полягає в переході від одного рівноважного стану до іншого. Тоді як трансформація в широкому сенсі (систематичні зміни) – це не обмежений в часі постійний процес перетворень системи, її елементів, зв'язків і відносин між ними⁴.

Ядром будь-якої економічної системи є сільське господарство, як джерело продовольчого забезпечення населення країни. З огляду на це ефективний розвиток аграрної галузі досягається забезпеченням прийнятного рівня споживання продуктів харчування, що відображає рівень життя населення країни, тому продовольче забезпечення є невід'ємною рисою її економічного зростання⁵.

Найгострішою і складною проблемою продовольчого забезпечення людства нині та в майбутньому і надалі залишається виробництво м'яса. М'ясо та м'ясні продукти належать до найважливіших продуктів харчування. Основними джерелами м'яса є окремі види домашніх тварин, зокрема, велика рогата худоба, свині і свійська птиця, а також у меншій мірі буйволи, вівці і кози. В деяких регіонах вживаються в їжу інші тварини такі як коні, верблюди, яки, страуси і дичина. В обмеженій кількості джерелом м'яса також є екзотичні тварини: крокодили, змії і ящірки. Використовування і подальше споживання різних видів тварин варіює залежно від дотримуваних культурних переваг і релігійних вірувань. За сучасною науковою оцінкою, м'ясо – це функціональний продукт

¹ Словник іншомовних слів та термінологічних словосполучень / [Л.О. Пустовіт, О.І. Скопненко, Г.М. Сюта, Т.В. Цимбалюк]. К. : Довіра, 2000. 1018 с.

² Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р., Пуляев В.Т. Краткая экономическая энциклопедия. Санкт-Петербург : Петрополис. 1998. 368 с.

³ Пепа Т.В. Регіональна динаміка і трансформація економічного простору України: монографія. Черкаси : Брама-Україна, 2006. 440 с.

⁴ Сотула О. В. Перехідні і трансформаційні процеси в економіці України. *Збірник науково-технічних праць Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького*. 2009. №153. С.14-21.

⁵ Глубіш Л. Особливості продовольчого забезпечення населення України. *Аграрна економіка*. 2013. Т. 6, № 1-2. С. 24-27.

харчування, що забезпечує „здорове харчування” і працездатність людей^{1, 2, 3}.

М'ясо може бути частиною збалансованої дієти, забезпечуючи організм цінними для здоров'я поживними речовинами. Воно містять необхідні для росту та розвитку рівні білку, вітамінів, мінералів і поживних мікроелементів. У той час, як споживання м'яса та м'ясних продуктів в розвинутих країнах високе. У країнах, що розвиваються, воно вважається недостатнім, що часто призводить до недоїдання і незбалансованого харчування. Підраховано, що у більш, ніж 2 мільярдів людей у світі присутній дефіцит основних вітамінів і мінералів, особливо вітаміну А, йоду, заліза і цинку. Даний дефіцит є результатом обмеженого доступу людини до харчових продуктів (м'яса, риби, фруктів і овочів), багатих на поживні мікроелементи. Більшість людей із дефіцитом поживних мікроелементів живуть у країнах з низьким доходом і звичайно страждають від недоїдання.

Особливістю формування конкурентоспроможної ринкової економіки в Україні є те, що значної уваги набувають дослідження питань трансформаційних змін функціонування ринку м'яса.

Ринок м'яса – один з найбільш значущих сегментів продовольчого ринку України. Основними складовими ринку м'яса є ринок продукції свинарства, ринок продукції скотарства та ринок м'яса птиці. Розвиток ринку м'яса відображає характер відтворювального процесу в усьому агропромисловому комплексі, оскільки виробництво м'яса та м'ясопродуктів забезпечується рядом галузей сільського господарства і промисловості країни.

Ринок м'яса як структуроутворююча одиниця системи національної економіки може бути охарактеризований багаточисельними параметрами в залежності від мети дослідження, обсягу доступної інформаційної бази, кола користувачів інформації тощо. Оцінка динаміки розвитку ринку м'яса є кількісною основою для обґрунтування та прийняття управлінських рішень щодо форм та методів його регулювання, економічного прогнозування та планування даного ринку, визначення стратегічних напрямів його розвитку з урахуванням впливу домінуючих внутрішніх та зовнішніх факторів⁴.

Безумовно, питання оцінки стану і розвитку вітчизняного ринку м'яса є актуальним і своєчасним. Виробництво і переробка м'яса відіграють важливу роль у реалізації державної економічної політики в галузі забезпечення продовольчої безпеки держави, спрямованої на надійне постачання населення країни якісними продуктами харчування. Необхідність розвитку АПК України обумовлена також загостренням конкуренції між вітчизняними та імпортними товарами. Виявлення основних проблем, що стоять перед виробниками м'яса,

¹ Сирохман І. В. Товарознавство харчових продуктів функціонального призначення. К. : Центр учбової літератури, 2009. 544 с.

² Антипова Л. В., Жеребцов Н. А. Биохимия мяса и мясных продуктов : учеб. пособие. Воронеж : Изд-во ВГУ, 1991. 184 с.

³ Копитець Н.Г. Ринок м'яса всіх видів / [О.М. Шпичак, Ю.П. Воскобійник, Н.Г. Копитець та ін.] ; за ред. О.М. Шпичака, Ю.П. Воскобійника. Поточна кон'юнктура і прогноз ринків сільськогосподарської продукції та продовольства в Україні на 2012/2013 маркетинговий рік". Випуск 20. К. : ННЦ ІАЕ, 2012. С. 174-219.

⁴ Леськів І.Ю. Методичні підходи до оцінки ринку м'яса. *Наукове видання «Eurasian academic research journal»*, 2018. № 2 (20). С. 102-109.

сприяє прийняттю обґрунтованих управлінських рішень щодо їх підтримки.

На думку Дудар Т.Г. і Дудар В.Т. ринок м'яса та м'ясної продукції можна трактувати як складову частину продовольчого ринку, який являє собою сукупність соціально-економічних відносин, які виникають у сфері виробництва, переробки, збуту і споживання даного виду продукції, та структура якого має багатокладний та не стабільний характер¹.

Водночас Пуцентайло П.Р. зазначає, поняття “ринок м'яса” охоплює функціонування його відповідних контрагентів (сільськогосподарських, заготівельних, переробних і торговельних організацій) між якими об'єктивно виникають виробничі зв'язки й успішно вирішуються економічні взаємовідносини².

Під м'ясним ринком Романишин О.В. розуміє сукупність соціально-економічних відносин у сфері обміну, за допомогою якої здійснюється реалізація худоби та птиці, м'яса і м'ясопродуктів і остаточне визнання суспільного характеру вкладеної в них праці. М'ясний ринок охоплює всі види угод і всі форми реалізації зазначених видів товарів³.

У свою чергу Леськів І.Ю. відмічає, що сутність ринку м'яса знаходить своє відображення у виконанні властивих йому функцій як загальних, так і специфічних. До функцій, властивих лише м'ясному ринку, в економіці відносять забезпечення підвищення інвестиційної активності вкладень капіталу в м'ясну галузь; надання постачальникам м'яса вільного доступу на конкурентний ринок; для здійснення угод купівлі-продажу, створення і удосконалення інфраструктури; забезпечення населення м'ясом та м'ясною продукцією; забезпечення зростання доходів товаровиробників і партнерів по м'ясопродуктовому підкомплексу⁴.

Черданцев В.П. стверджує, що особлива роль ринку м'яса та м'ясних продуктів визначається не тільки значними обсягами виробництва і споживання цієї групи продуктів в країні, а й їх значенням як основного джерела білків тваринного походження в раціоні харчування людини⁵.

Організаційні та економічні перетворення в державі значним чином вплинули на стан ринку м'яса. Відмінні риси ринку м'яса визначають основні стратегічні напрямки його розвитку, що передбачають необхідність у регіонах України відповідно до їх природних умов нарощувати власне виробництво конкурентної м'ясної продукції, покращити інфраструктуру її руху для

¹ Дудар Т.Г., Дудар В.Т. Формування ринку конкурентоспроможної агропродовольчої продукції: теорія, методика, перспективи: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2009. 246 с.

² Пуцентайло П. Р. Конкурентоспроможність м'ясного скотарства України: теорія і практика : монографія. Тернопіль : ВПЦ “Економічна думка ТНЕУ”, 2011. 420 с.

³ Романишин О.В. Особливості формування ринку м'яса в Україні. *Інноваційна економіка*. 2013[46], №8 С. 233-237.

⁴ Леськів І.Ю. Економічна сутність ринку м'яса. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування стратегії соціально-економічного розвитку підприємницьких структур в Україні» (м. Лівів, 22-24 листопада 2018 року). Львів: Українська академія друкарства, 2018. С. 205-208.

⁵ Черданцев В. П., Овчинникова И. А. Перспективы развития мясопродуктового подкомплекса как интегрированной системы. *Аграрный вестник Урала*. 2008. № 8 (50). С. 23–25.

скорочення строків, кількості, якості та витрат у сфері обігу товарів.

Основною проблемою ринку м'яса є зменшення комерційної привабливості галузі тваринництва, що зумовлює скорочення поголів'я сільськогосподарських тварин, а відповідно і зменшення виробництва окремих видів м'яса у господарствах усіх форм власності. Виняток становить птахівництво, де відбувається нарощування поголів'я птиці та виробництва м'яса.

Первинна пропозиція на ринку м'яса – це результат діяльності сільськогосподарських виробників, які займаються відгодівлею худоби та птиці для її реалізації на забій або реалізації продуктів забою. Її обсяг формується під впливом системи чинників, серед яких найсуттєвішими є ресурсний потенціал м'ясних галузей; фінансово-економічний стан сільськогосподарських виробників; рівень життя сільського населення; технології, що використовуються при відгодівлі худоби і птиці; політика держави.

Складовими частинами ресурсного потенціалу є поголів'я тварин, забезпеченість виробничими потужностями та кормова база. Ключовим його елементом є кількість сільськогосподарських тварин, що значною мірою впливає на обсяг виробництва продукції.

Пуцентейло П.Р. зазначає, що ресурсний потенціал ринку має важливе значення для національної економіки країни, забезпечуючи її продовольчу безпеку. Якщо агропромисловий комплекс розглядати як цілісну, відкриту систему зі своїми гармонійно вбудованими елементами і компонентами, то м'ясопродуктовий ринок – це одна з підсистем єдиного агропромислового комплексу¹.

Негативний тренд скорочення чисельності поголів'я худоби в Україні триває з 90-х років минулого століття. У цілому за 1991-2018 рр. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося у 7,4 рази, свиней – у 3,2 рази. Виняток становило поголів'я птиці, кількість якого скорочувалася у період з 1991 р. по 1999 р., а далі розпочався процес його зростання (табл. 1). Скорочення поголів'я худоби відбулося як у сільськогосподарських підприємствах, так і у господарствах населення.

На 1 січня 2019 р. порівняно з 2018 р. в усіх категоріях господарств поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 197,9 тис. голів і склало 3332,9 тис. голів, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах – на 28,5 тис. до 1138,1 тис. голів, у господарствах населення – на 169,4 тис. голів до 2194,8 тис. голів Варто відмітити, що п'ятірку лідерів по поголів'ю великої рогатої худоби у 2018 р. формують Вінницька, Полтавська, Хмельницька, Житомирська і Харківська області. У цих областях утримується 32,1 % всього поголів'я великої рогатої худоби.

Поголів'я свиней у цей період в усіх категоріях господарств скоротилося на 84,6 тис. голів до 6025,3 тис. голів, у тому числі у господарствах населення – на 176,6 тис. до 2629,7, а в сільськогосподарських підприємствах зросло на 92,0 тис. голів до 3395,6 тис. голів порівняно з 2018 р. Основне поголів'я свиней у 2018 р.

¹ Пуцентейло П.Р. Особливості розвитку м'ясопродуктового підкомплексу АПК України. Наука і вища освіта: тези доповідей учасників XVIII міжнародної наукової конференції студентів і молодих учених, Запоріжжя, 22–23 квітня 2010 р. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2010. Т. 1. С. 97–98.

утримується у Київській, Донецькій, Львівській, Дніпропетровській і Черкаській областях. Саме в цих п'яти областях зосереджено 34,4 % поголів'я свиней і знаходяться великі свинокомплекси. Найпотужнішими свиногосподарствами у 2018 р. були ПрАТ “АПК-Інвест”, СП ТАВ “Нива Переяславщини”, ТзОВ “Гудвеллі”, ТОВ “НВП Глобинський свинокомплекс”, ПАП “Агропродсервіс”.

Таблиця 1 – Поголів'я худоби та птиці в Україні на кінець періоду*, тис. голів

Рік	Велика рогата худоба		Свині	Птиця всіх видів
	усього	у т.ч. корови		
Господарства усіх категорій				
1990	24623,4	8378,2	19426,9	246104,2
2000	9423,7	4958,3	7652,3	123722,0
2010	4494,4	2631,2	7960,4	203839,8
2017	3530,8	2017,8	6109,9	204830,9
2018	3332,9	1919,4	6025,3	211654,4
2018/1990, %	13,5	22,9	31,0	86,0
2018/2000, %	35,4	38,7	78,7	171,1
2018/2017, %	94,4	95,1	98,6	103,3
Сільськогосподарські підприємства				
1990	21083,3	6191,6	14071,2	132966,6
2000	5037,3	1851,0	2414,4	25352,9
2010	1526,4	589,1	3625,2	110561,3
2017	1166,6	466,6	3303,6	112512,3
2018	1138,1	467,8	3395,6	118812,9
2018/1990, %	5,4	7,6	24,1	89,4
2018/2000, %	22,6	25,3	140,6	468,6
2018/2017, %	97,6	100,3	102,8	105,6
Господарства населення				
1990	3540,1	2186,6	5355,7	113137,6
2000	4386,4	3107,3	5237,9	98369,1
2010	2968,0	2042,1	4335,2	93278,5
2017	2364,2	1551,2	2806,3	92318,6
2018	2194,8	1451,6	2629,7	92841,5
2018/1990, %	62,00	66,39	49,10	82,06
2018/2000, %	50,0	46,7	50,2	94,4
2018/2017, %	92,8	93,6	93,7	100,6

* дані за 2017 р і 2018 р. наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а також без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.
Джерело: Сформовано і розраховано автором¹.

У всіх категоріях господарств поголів'я птиці на 1 січня 2019 р. збільшилося на 6823,5 тис. голів і становило 211654,4 тис. голів, у тому числі у в сільськогосподарських підприємствах – на 6300,6 тис. голів до 118812,9 тис. голів, у господарствах населення – на 522,9 тис. голів до 92841,5 тис. голів порівняно з 2018 р. Лідерами по утриманню поголів'я птиці у 2018 р. були

¹ Державна служба статистики України. URL : <http://ukrstat.gov.ua>.

Вінницька, Київська, Черкаська, Дніпропетровська і Львівська області, в яких утримувалось 54,6 % поголів'я птиці. У цих областях знаходяться найбільші птахофабрики. Зокрема, лідером галузі залишається компанія ПрАТ «Миронівський хлібопродукт» з потужностями виробництва у Вінницькій, Черкаській, Київській і Дніпропетровській областях. Другу та третю позицію утримують відповідно ТОВ «Комплекс Агромарс» Київська, Харківська та Житомирська області і ТОВ «Агро-Овен» Дніпропетровська область.

Варто більш детально розглянути зміни поголів'я худоби та птиці в розрізі сільськогосподарських підприємств та господарств населення. Найбільші втрати поголів'я великої рогатої худоби, в т. ч. корів, свиней і птиці відбулися у сільськогосподарських підприємствах. Так у 2018 р. вони утримували лише 5,4 % поголів'я великої рогатої худоби порівняно рівнем 1990 р. та 22,6 % – порівняно з 2000 р., відповідно корів – 7,6 і 25,3 %. Поголів'я свиней у 2018 р. у сільськогосподарських підприємствах скоротилося на 75,9 % порівняно з 1990 р. та зросло на 40,6 % порівняно з 2000 р. У 2018 р. поголів'я птиці у них становило 89,4 % рівня 1990 р. і зросло у 4,7 рази порівняно з 2000 р.

Слід наголосити, що поголів'я худоби і птиці, яке утримується у господарствах населення зазнало дещо менших втрат порівняно з сільськогосподарськими підприємствами. У 2018 р. у цій категорії господарств поголів'я свиней скоротилося більш, ніж на 50,0 %, поголів'я великої рогатої худоби на 38,0 %, поголів'я корів – на 33,6 % порівняно з 1990 р. Найменших втрат зазнало поголів'я птиці у господарствах населення, що пояснюється найкоротшим періодом її вирощування та найменшими затратами. Воно скоротилося на 17,9 % порівняно з 1990 р. У період 2000-2018 рр. господарства населення дещо нарастили поголів'я птиці, а от поголів'я великої рогатої худоби, корів та свиней продовжувало скорочуватись.

Різке скорочення поголів'я великої рогатої худоби та свиней в усіх категоріях господарств обумовлене рядом факторів. Безумовно, одним із найсуттєвіших із них є збитковість виробництва через високу її собівартість, що є наслідком застосування застарілих технологій, підвищення цін на вхідні матеріально-технічні ресурси та послуги (корми, головним чином зернові, ветеринарні препарати, логістичні послуги, енергоресурси і т.п.) та економічна незацікавленість товаровиробників займатись вирощуванням худоби та свиней, що пояснюється з одного боку, низькими закупівельними цінами на них, а з іншого – високими роздрібними цінами на яловичину і телятину, свинину та продукти їх переробки, м'ясопродукти та низькою купівельної спроможністю кінцевих споживачів.

Невелика тривалість періоду вирощування птиці та швидка окупність вкладених ресурсів, а також скорочення пропозиції інших видів м'яса сприяли створенню великих птахофабрик та птахокомплексів у результаті чого відбулося збільшення поголів'я птиці всіх видів у всіх категоріях господарств.

Протягом досліджуваного періоду виявлено суттєві структурні зміни в поголів'ї худоби і птиці залежно від категорій сільськогосподарських товаровиробників (табл. 2). У 1990 р. в сільськогосподарських підприємствах було зосереджено 54,0 % поголів'я птиці, 72,4 % – свиней, 73,9 % – корів та 85,6 % – поголів'я великої рогатої худоби. А вже у 2000 р. в сільськогосподарських підприємствах утримувалося лише 20,5 % поголів'я птиці,

31,6 % – свиней, 37,3 % – корів та 53,5 – поголів'я великої рогатої худоби. Тобто в 2000 р. основна маса поголів'я худоби та птиці утримується у господарствах населення. Лише більше 50,0 % поголів'я великої рогатої худоби утримується у сільськогосподарських підприємствах.

На кінець 2018 р. у сільськогосподарських підприємствах утримувалося 24,4 % корів, 34,1 % – поголів'я великої рогатої худоби, 56,1 % – птиці та 56,4 – свиней. Отже, трохи більше 50% поголів'я птиці та свиней утримується у сільськогосподарських підприємствах, а 66 % поголів'я великої рогатої худоби та 76 % корів зосереджено у господарствах населення.

Таблиця 2 – Структура поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств на кінець року*, %

Показник	Рік				
	1990	2000	2010	2017	2018
Сільськогосподарські підприємства					
Велика рогата худоба	85,6	53,5	34,0	33,0	34,1
у т.ч. корови	73,9	37,3	22,4	23,1	24,4
Свині	72,4	31,6	45,5	54,1	56,4
Птиця	54,0	20,5	54,2	54,9	56,1
Господарства населення					
Велика рогата худоба	14,4	46,5	66,0	67,0	65,9
у т.ч. корови	26,1	62,7	77,6	76,9	75,6
Свині	27,6	68,4	54,5	45,9	43,6
Птиця	46,0	79,5	45,8	45,1	43,9

* дані за 2017 р і 2018 р. наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а також без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: Сформовано і розраховано автором¹.

Частка господарств населення у структурі поголів'я худоби та птиці зазнала значних трансформацій. Так, у 2018 р. на 51,5 % збільшилася їх частка при утримуванні поголів'я великої рогатої худоби, в т. ч. корів – на 49,5 %, на 16,0 % – поголів'я свиней порівняно з 1990 р. Нині 66,0 % усього поголів'я великої рогатої худоби зосереджено в господарствах населення, що на 19,4 % більше, ніж було в 2000 році. Частка господарств населення, які утримують у 2018 р. птицю майже не змінилася порівняно з 1990 р. (відповідно 43,9 % та 46,0 %). Хоча у 2000 р. та 2005 р. вона сягала відповідно 79,5 % і 58,9 %, що зумовлено кризовими явищами в економіці країни. Зазначені структурні зміни відбулися в наслідок таких факторів:

- виробництво всіх видів м'яса в сільськогосподарських підприємствах тривалий час було збитковим через низькі закупівельні ціни при реалізації худоби та птиці, високу собівартість та невисоку продуктивність галузей;

- вирощування худоби та птиці у господарствах населення стало певною мірою вимушеним заходом, як одне із вагомих джерел поповнення сімейного бюджету.

Отже, руїнація раніше діючої інфраструктури сільського господарства,

¹ Тваринництво України. Статистичний збірник. / [Відпов. за випуск О. Прокопенко] К. : Держстат. 2019. С. 13-14.

привели до кризових явищ у тваринництві (табл. 3).

У 2018 р. рівень рентабельності виробництва м'яса свиней у сільськогосподарських підприємствах становив 6,9 %, м'яса птиці – 5,7 %, а виробництво м'яса великої рогатої худоби було збитковим (-17,7 %). При тому, що у 1990 р. рівень рентабельності цих видів м'яса відповідно становив 20,7 %, 17,0 % та 20,6 %. Крім того, необхідно зауважити, що рівень рентабельності виробництва м'яса птиці та свиней в останні роки є заниженим, так як при розрахунках Державна служба статистики України не враховує обсяги реалізації худоби та птиці, які були перероблені вертикально-інтегрованими свино- та птахокомплексами на власних виробничих потужностях.

Таблиця 3 – Рівень рентабельності виробництва основних видів м'яса в сільськогосподарських підприємствах*, %

Показник	м'ясо великої рогатої худоби**	м'ясо свиней**	м'ясо птиці**
1990 р.	20,6	20,7	17,0
2000 р.	-42,3	-44,3	-33,2
2010 р.	-35,9	-7,8	-4,4
2017 р.	3,4	3,5	7,0
2018 р.	-17,7	6,9	5,7
2018 р. до 1990 р., +/-	-38,3	-13,8	-11,3
2018 р. до 2017 р., +/-	-21,1	-3,4	-1,3

* дані за 2017 р і 2018 р. наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а також без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

** Реалізація худоби та птиці на м'ясо без урахування їх передачі на переробку на власних виробничих потужностях.

Джерело: Сформовано і розраховано автором¹.

На ринку м'яса України протягом 1990–2018 рр. відбулися кардинальні зміни. Обсяги виробництва м'яса у забійній масі за цей період зменшилися майже на половину (табл. 4). Слід відмітити, що критичний рівень виробництва м'яса в Україні був у 2000 р., коли обсяги виробництва зменшилися на 61,8 % порівняно з 1990 р. і становило 1662,8 тис. тонн. Після 2000 р. відбувається поступове нарощування виробництва м'яса всіх видів. У 2018 р. було вироблено 2354,9 тис. тонн м'яса, що на 1,6 % більше, ніж у 2017 р. Збільшення обсягів виробництва всіх видів м'яса відбулося за рахунок нарощування виробництва м'яса птиці на 6,3 % до 1258,9 тис. тонн порівняно з 2017 р.

Виробництво яловичини і телятини у 2018 р. зменшилося на 1,8 % порівняно з 2017 р. до 359 тис. тонн, а свинини – зменшилося на 4,5 % до 703 тис. тонн. Необхідно відмітити, що у 2018 р. хоча і відбувалося нарощування обсягів виробництва м'яса всіх видів, проте вони становили 54,0 % рівня 1990 р.

Майже половину (49,1 %) обсягів виробництва на ринку м'яса всіх видів забезпечують 4 області. Так, Вінницька область сформувала 14,9 % пропозиції м'яса, Черкаська – 14,0 %, Дніпропетровська – 10,5 % та Київська область – 9,7%. У цих регіонах розміщені найбільші птахофабрики і тваринницькі комплекси.

Пропозиція м'яса всіх видів на внутрішньому ринку формується за рахунок

¹ Рентабельність сільськогосподарського виробництва. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sg/sg_rik/sg_u/trv_sgp_u.html

вітчизняного виробництва, частка якого становить 89,2 % загальної пропозиції м'яса, і сконцентроване в сільськогосподарських підприємствах. Частка цих господарств у загальному обсязі виробництва з року в рік поступово зростає і становить у 2018 р. 65,1 % проти 71,1 % у 1990 р. При цьому частка імпорту складає у 2018 р. 10,7 %. Частка експорту у загальних ресурсах становила 15,1 %.

Досить суттєво знизилася частка яловичини і телятини в структурі виробництва всіх видів м'яса. У 1990-2000 рр. основу пропозиції м'яса становила саме яловичина і телятина, яка в структурі виробництва займала стабільну частку 45,5 %, а в 2018 р. вона зменшилася до найнижчого показника – 15,2 % або майже втричі.

Таблиця 4 – Виробництво м'яса у забійній масі за категоріями господарств*, тис. тонн

Показник	Рік					2018 р. до 1990 р., %	2018 р. до 2017 р., %
	1990	2000	2010	2017	2018		
М'ясо –всього	4357,8	1662,8	2059,0	2318,2	2354,9	54,0	101,6
сільсько-господарські підприємства	3099,0	438,1	1134,4	1483,0	1533,6	49,5	103,4
господарства населення	1258,8	1224,7	924,6	835,2	821,3	65,2	98,3
У тому числі:							
Яловичина та телятина	1985,4	754,3	427,7	363,5	358,9	18,1	98,7
сільсько-господарські підприємства	1808,1	305,2	104,7	94,8	87,7	4,9	92,5
господарства населення	177,3	449,1	323,0	268,7	271,2	153,0	100,9
Свинина	1576,3	675,9	631,2	735,9	702,6	44,6	95,5
сільсько-господарські підприємства	893,7	91,4	255,9	372,6	359,8	40,3	96,6
господарства населення	682,6	584,5	375,3	363,3	342,8	50,2	94,4
М'ясо птиці	708,4	193,2	953,5	1184,7	1258,9	177,7	106,3
сільсько-господарські підприємства	356,8	35,8	772,0	1014,1	1084,6	304,0	107,0
господарства населення	351,6	157,4	181,5	170,6	174,3	49,6	102,2

* дані за 2017 р і 2018 р. наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а також без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: Сформовано і розраховано автором¹.

Ринок яловичини в Україні останнім часом відчуває на собі негативний вплив економічних чинників, через що розведення ВРХ стало фінансово не вигідним, а ціна кінцевого продукту – занадто високою для споживачів. Це фактично звужує формування раціонального м'ясного балансу країни, де яловичина повинна займати не менше 30 %. Частка свинини у структурі виробництва м'яса всіх видів теж зменшилася, відповідно, від 36,2 %-40,6 % у 1990 р. і 2000 р. до 29,8 % у 2018 р. Такі структурні зміни стали результатом кризових явищ у галузях скотарства та свинарства. Разом із цим, частка м'яса птиці з 2000 р. зросла від 11,6 % до 53,5 %.

Нині виробництво м'яса птиці є найбільш прибутковим. Швидка окупність

¹ Тваринництво України. Статистичний збірник. / [Відпов. за випуск О. Прокопенко] К. : Держстат. 2019. С. 21-22.

вкладання капіталу у виробництві м'яса птиці зумовила зростання інвестицій у цю галузь, будівництво сучасних великих птахофабрик та створення потужних вертикально-інтегрованих компаній. Виробництво свинини ніби стабілізувалось, проте, значної шкоди завдала африканська чума свиней. Вирощування великої рогатої худоби залишається не прибутковим бізнесом. В Україні і надалі продовжується тенденція вирізання великої рогатої худоби. При цьому основними виробниками м'яса великої рогатої худоби залишаються господарства населення.

Все це потребує чітко визначити пріоритети розвитку ринку м'яса та механізми державної підтримки галузі тваринництва. З урахуванням наявного потенціалу тваринництва, досвіду та традицій ринок м'яса України здатен забезпечити потреби внутрішнього ринку і бути орієнтованим на експорт.

2.16 Динамічне моделювання фінансових потоків економічного кластеру

Сучасні процеси індустріальних трансформацій є потужним фактором посилення структурних зрушень світового господарства, одночасно, зростання його нестабільності наслідок фрагментарності їх запровадження. Відповідь на виклики, які постають перед українською економікою за умов неоіндустріалізації, насичення реального сектору економіки новими технологіями, передбачає мобілізацію існуючих можливостей для диверсифікації через створення сприятливої екосистеми в сферах наявних переваг. На теперішній час в системі міжнародної економіки Україна використовує ті переваги, які зумовлюють монозорієнтованість її експорту та вразливість національного господарства до нестабільності міжнародної економіки¹. Адекватною відповіддю за такого стану речей є мобілізація та трансформація наявних можливостей на основі підвищення технологічного рівня традиційної діяльності за умови використання ефектів синергії. Агропромисловий комплекс національної економіки виявив стійкіпорівняльні переваги, проте його потенціал використовується обмежено, що формує структурні диспропорції. Особливо вони виявляються у розвитку тваринництва. Однією з проблемних ланок вітчизняного агропромислового комплексу є молочне господарство, яке в останнірокизанепадає через низку як внутрішніх, так і зовнішніх чинників². Проте молочна галузь є сферою, яка в національній економіці може отримати розвиток на основі наявних можливостей ресурсної бази за умови підвищення її технологічного рівня, що є надскладним завданням для кожного окремого її учасника в сучасних несприятливих умовах. Вітчизняні дослідники зазначають, що саме партнерські відносини між її учасниками можуть забезпечити розвиток галузі³. Водночас, формування

¹Кернасюк Ю.В. Глобальна кон'юнктура і перспективи розвитку українського агробізнесу. *Агробізнес сьогодні*. 2016. № 19. С. 12-15.

²Загарний В., Петренко І. Молочарство сьогодні: тривоги й сподівання. *Агробізнес сьогодні*. 2016. № 6. С. 24-26.

³Васильєва Н.К. Моделювання розвитку аграрних підприємств регіонального кластера сільського господарства. *Агросвіт*. 2012. № 8. С. 11-14; Пономаренко А.С. Молочна галузь України: проблеми та перспективи розвитку. *«Молодий вчений»*. Частина 3. 2015 . № 12 (27). С.169-175.

екосистем, спроможних генерувати синергичні економічні ефекти, відбувається в сучасній економіці на основі мережових принципів взаємодії, в організаційних формах кластеризації. В Україні економічний потенціал кластеризації розглядається і у контексті завдань розвитку територій на засадах децентралізації та моделей сталого розвитку¹.

Кластеризація виробників молочної галузі дозволяє об'єднати зусилля не тільки пов'язаних технологічним ланцюгом споріднених підприємств, але й дослідницьких, навчальних, торгових структур та адміністративних установ для забезпечення виробництва та реалізації молочної продукції, яка відповідає сучасним світовим стандартам. При цьому, учасники кластерного об'єднання залишаються економічно самостійними та діють незалежно від інших, разом з тим отримують додаткові переваги від координації спільних зусиль, які сприяють підвищенню ефективності кожного учасника кластеру. За такої особливості економіко-організаційних засад інтегрування адекватна фінансова оцінка вхідних та вихідних параметрів взаємодії є необхідною для досягнення бажаних результатів. Спроможність отримувати синергичні ефекти за умови кластеризації ґрунтується на чіткому визначенні цілей і напрямів діяльності, формування ефективного координаційного центру, адекватної оцінки фінансових потреб та ринку збуту, можливостей встановлення потреб та обов'язків його учасників за умови швидких та слабкопередбачуваних змін зовнішнього середовища діяльності.

Оцінка учасниками кластеру можливостей його екосистеми, відповідності їх інтересам ґрунтується на їх озброєності сучасним інструментарієм економічного моделювання з використанням динамічних моделей, які дозволяють проаналізувати взаємодію усіх елементів кластеру у формі вартісних та товарних потоків та визначити результати на кожному проміжному етапі ланцюга взаємодії.

Для цілей моделювання фінансових потоків учасників кластерного утворення за характеристикою функцій, які вони виконують у кластері та забезпечують здійснення усього ланцюга виробництва, можна розподілити за 5 блоками: заготівля сировини – переробка сировини - виготовлення готової продукції – реалізація молокопродуктів. «Виробничий» блок як ядро виробничого кластеру, виконує функцію виготовлення продукції, акумулювання та ефективного використання засобів виробництва, які надаються усіма учасниками кластеру. «Сировинний» блок – елемент кластеру постачальників сировини, які створюють та підтримують необхідну для виробництва сировинну базу. «Збутовий» блок – блок, що відповідає за збут виробленої продукції, займається аналізом кон'юнктури ринку, прогнозом попиту. «Фондовий» блок – елемент, що надає засоби виробництва. «Інноваційно-технологічний» блок – складова екосередовища кластеру, на яку в сучасних умовах покладається важлива адаптаційна роль за умови підвищення вимог до якості технологій переробки сировини, якості кінцевої продукції, її споживчих якостей, який об'єднує

¹Уряд Швеції та Програма розвитку ООН об'єдналися для підтримки сталого розвитку.
ПРООН Україна. Офіційний сайт. URL:
<https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/get-involved/government-of-sweden-and-undp-team-up-to-support-participatory-a.html>

допоміжні установи та організації, в тому числі спрямовані на формування людського капіталу учасників кластера (включає навчальні центри підготовки фахівців, науково-дослідні установи, громадські організації тощо).

У молочному кластері зв'язки між визначеними елементами можна зобразити наступною схемою, зображеною на рис. 1. Можна бачити, що в кластері задіяно підприємства усіх зазначених блоків, а саме: до першого блоку входить молокопереробне виробництво – основний елемент, що відповідає за виробництво кінцевого продукту шляхом залучення засобів виробництва від інших учасників кластеру. Другий блок включає ферми-постачальники основної сировини для виробництва продукції – молока. Третій блок включає підприємство з виробництва основних фондів, які використовує молокопереробний завод - обладнання та виробничих ліній для обробки сировини та створення кінцевого продукту. Четвертий блок охоплює мережу дистриб'юції кінцевого продукту, що виробляється в основному блоці.

П'ятий блок це сукупність профільного навчального закладу з підготовки фахівців для роботи у молочній галузі, а також науково-дослідних центрів, які займаються проведенням аналізів харчових продуктів, розробкою нових технологій виробництва та продуктів, обробки сировини, консультаційних центрів, які надають учасникам кластеру ділові послуги. Управління кластером здійснюється координаційним центром, до складу якого входять представники членів кластеру усіх п'яти блоків, урядових, громадських, наукових та інших структур. Основними повноваженнями координаційного центру кластеру є налагодження координації між учасниками, розвиток інфраструктури кластеру, залучення нових учасників кластеру, визначення стратегії розвитку кластеру, яка не повинна суперечити стратегіям окремих підприємств-учасників, забезпечення зв'язків з громадськістю, в тому числі з представниками органів влади.

Функціонування кластеру передбачає спроможність генерувати ефекти, які повинні рівномірно розподілятися між його учасниками, створюючи їх зацікавленість у інтеграції. Управлінські рішення, які вони приймають, повинні спиратися на можливість їх виявити та оцінити. Серед синергетичних ефектів, що виникають в результаті кластеризації в молочній галузі, можна вважати основними:

1. *Активізацію інноваційної діяльності* - об'єднання зусиль управлінських структур, підприємств, суб'єктів інвестиційної та інноваційної діяльності сприяє впровадженню інновацій продуктових та управлінських, спрямованих на раціональну організацію системи постачання, виробництва, збуту;

Активізація інвестиційної діяльності - сприяння розширення процесу інвестування за рахунок розподілу та диверсифікації ризиків та способів інвестування, реалізації тих інвестиційних проектів, які були б неефективно реалізовані на окремими підприємствами;

2. *Розподіл ризиків інноваційної та комерційної діяльності* - спрощення та здешевлення доступу до спеціалізованих факторів виробництва (сировини, обладнання), зниження спільних витрат на транспортування, дистриб'юцію продукції, витрат на наукові дослідження кожного з учасників кластеру за рахунок розділення цих витрат між усіма учасниками, а також вертикальної інтеграції учасників;

3. *Комерційні ефекти* - розширення доступу до ринків збуту;

4. *Запровадження принципів сталого розвитку* - планування та регулювання виробництва сировини – молока та кінцевого продукту, з метою повного задоволення попиту споживачів та уникнення перевиробництва або недовиробництва молока;

5. *Оптимізація руху інформації та забезпечення більш ефективних управлінських рішень* - інформаційний синергізм, що сприяє швидкому руху інформації та координації інтересів учасників кластерного об'єднання.

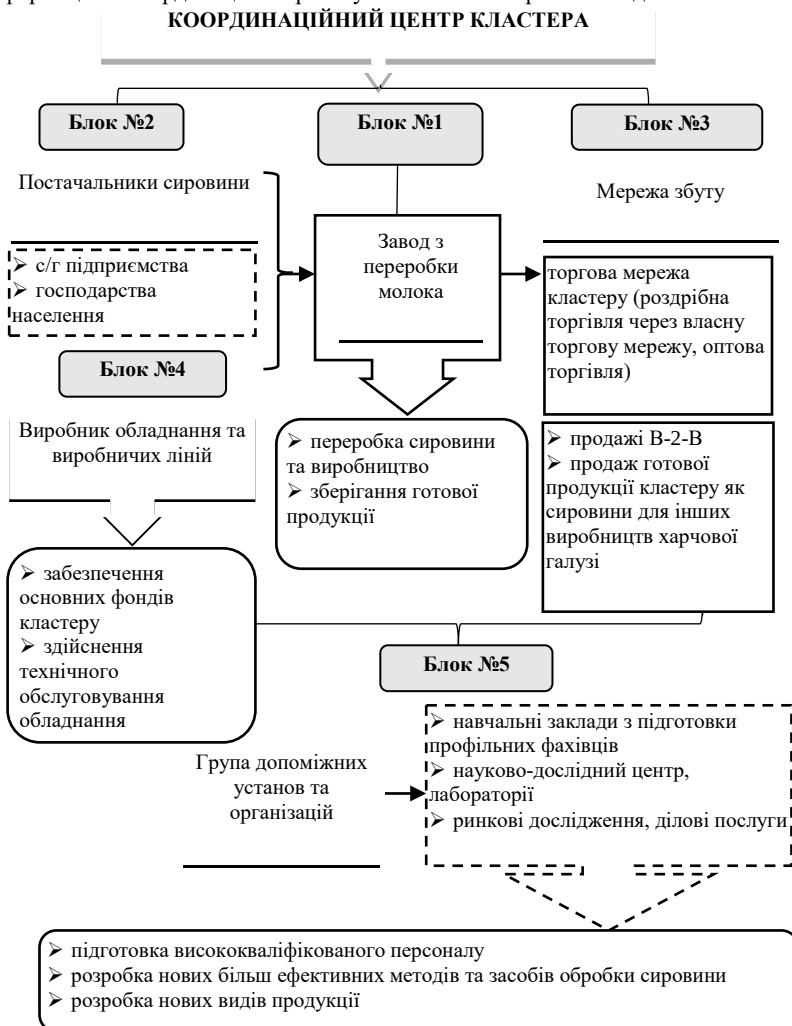

Рисунок 1 – Логіко-структурна модель виробничого кластеру молочної галузі

Джерело: побудовано авторами

Можливість формалізації визначених ефектів та їх виміру забезпечує економіко-математичне моделювання процесів функціонування кластеру. Як об'єкт економіко-математичного моделювання та аналізу, виробничий кластер молочної галузі розглядається як складна динамічна система з характерними специфічними функціями і властивостями. Взаємодію учасників економічного кластеру можна описати системою диференціальних рівнянь. Оскільки, за своєю суттю економічний виробничий кластер є складною системою, через наявність великої кількості складових елементів та складність зв'язків між ними, практично неможливо з'ясувати та математично описати всі взаємозв'язки, вважаємо, що керування даною системою доцільно розглядати як характеристику зовнішнього впливу на динамічну систему.

На основі розробленої логіко-структурної моделі кластеру в молочної галузі, здійснюється моделювання взаємозв'язків між елементами кластеру. В основі моделі логістична послідовність процесу виробництва: постачання сировини – постачання необхідного обладнання – переробка сировини – виготовлення кінцевого продукту – збут готової продукції.

Введемо наступні позначення, нехай $F_1 = F_1(t)$ - сумарна вартість основних виробничих фондів підприємств блоку №1. Тоді процес діяльності даних підприємств можна описати наступним диференціальним рівнянням:

$$\frac{dF_1}{dt} = K_m - \beta_1 F_1, \quad (1)$$

$$F_1(t_0) = F_{10} \text{ при } t \in [t_0, \infty),$$

де $K_m = K_m(t)$ - потік капітальних вкладень, що на надходить з блоку №4 у вигляді основних виробничих фондів;

β_1 - коефіцієнт амортизації обладнання.

Сумарна виробнича потужність блоку №1 $Y_1 = Y_1(t)$, тобто виробнича потужність всього молочного кластеру, визначається як:

$$m_1 Y_1 = F_1, \quad (2)$$

де m_1 - узагальнений по молочної галузі коефіцієнт фондомісткості продукції, що виготовляється у кластері.

Блоком №1 виготовляється три види продукції: пастеризоване бутильоване молоко, фруктові йогурти та сухе молоко. Обсяги виготовлення продукції кластеру визначаються наступними співвідношеннями:

$q_1 = q_1(t)$ - обсяг виготовлення бутильованого молока;

$q_2 = q_2(t)$ - обсяг виготовлення фруктових йогуртів;

$q_3 = q_3(t)$ - обсяг виготовлення сухого молока.

Обсяги виготовлення продукції кластеру обмежуються його виробничими можливостями:

$$q_1(t) + q_2(t) + q_3(t) \leq Y_1(t) \text{ або } \sum_{i=1}^3 q_i(t) \leq Y_1(t). \quad (3)$$

Враховуючи введені змінні, взаємодія між блоком №1 – виробничим блоком

та блоком №2 – постачальником сировини описується наступними рівняннями з урахування видів та обсягів сировини, що постачається. Нехай для виробництва молочної продукції молокозаводами блоку №1 необхідно такі види сировини: молоко трьох ступенів якості, натуральні фруктові наповнювачі для молочних продуктів. Подальша діяльність виробничого кластеру передбачає нарощування обсягів виробництва та можливий випуск нових видів продукції, розроблених блоком №5, тому для більшої уніфікації моделі позначимо кількість необхідних

для виробництва ресурсів вектором A_r , де r - розмірність вектору, кількість видів необхідних ресурсів. Нехай $X_2 = X_2(t)$ - обсяг оборотних фондів, який являє собою вектор з пропорційними компонентами та пов'язаний з продукцією кластера наступним чином:

$$X_2(t) = A_r q_i(t), \quad r = \overline{1, n}, \quad i = 1, 2, 3. \quad (4)$$

Крім того, обсяг оборотних фондів, що постачається блоком №2 до блоку №1 обмежується обсягом основних фондів $K_f = K_f(t)$, наявних у блоці №2, що виробляються блоком №4:

$$A_r \leq K_f. \quad (5)$$

Основні виробничі фонди – специфічне промислове обладнання підприємств блока №1 та блока №2, забезпечуються виробничими потужностями на підприємстві блока №4, яке спеціалізується на специфічному обладнанні для молочних заводів та молочних ферм. Для заводів $K_m = K_m(t)$ створюються обладнання для зберігання сировини, виробничі лінії, спеціальне виробниче обладнання, для постачальників сировини $K_f = K_f(t)$ – доїльні апарати та засоби для догляду за стадом. Позначимо $F_4 = F_4(t)$ як вартість основних виробничих фондів блока №4, за допомогою яких здійснюється виробництво специфічного обладнання. Виробнича діяльність даного блока описується наступним рівнянням:

$$\begin{aligned} \frac{dF_4}{dt} &= u_4 - \beta_4 F_4, \\ F_4(t_0) &= F_{40}, \quad t \in [t_0, \infty), \end{aligned} \quad (6)$$

де $u_4 = u_4(t)$ - обсяг капітальних вкладень,

β_4 - коефіцієнт амортизації обладнання.

Тоді загальна виробнича потужність блока №4 $Y_4 = Y_4(t)$ визначається наступним рівнянням:

$$m_4 Y_4 = F_4, \quad (7)$$

де m_4 - коефіцієнт фондомісткості.

Тоді обсяг продукції, який випускається блоком №4 $K = K_m + K_f$, обмежується його загальною виробничою потужністю:

$$K(t) \leq Y_4(t). \quad (8)$$

Одна з ключових особливостей виробництва молочної продукції в промислових масштабах пов'язана зі зберіганням сировини, готової продукції та короткий термін придатності продукції. Тому на даному етапі важливим є чітке планування виробництва та ефективне управління продукцією на складі. Нехай уся виготовлена в блоці №1 продукція надходить на склад, що розташований на території виробничого комплексу. Введемо позначення $Q_i = Q_i(t)$ для визначення всієї наявної на складі продукції i -го виду в момент часу t . Тоді нехай q_s - обсяг реалізованої молочної продукції, Q_d - обсяг попиту на реалізацію продукції. Процес реалізації молочної продукції виглядає наступним чином:

$$\frac{dQ_i}{dt} = q_i(t) - q_s(t), \quad Q_i(t_0) = Q_{i0}, \quad (9)$$

$$q_s(t) = q_d(t) \quad \text{при} \quad Q_i(t) > 0, \quad (10)$$

$$q_s(t) = q_i(t) \quad \text{при} \quad Q_i(t) = 0, \quad i = 1, 2, 3. \quad (11)$$

За даною моделлю діяльності складу можна бачити, що забезпечення попиту здійснюється за рахунок наявної готової продукції на складі, у разі відсутності продукції на складі - уся вироблена готова продукція повністю постачається каналам збуту.

Після завершення етапів виробництва та формування запасів – етап збуту готової продукції молочному кластеру. Оскільки, молочна продукція є продукцією масового споживання, розглянемо два основні шляхи її реалізації:

1) через оптові поставки великих партій готової продукції, що використовується як сировина для інших виробництв у харчовій галузі;

2) через роздрібну торгівлю у фірмових магазинах, які також є окремими суб'єктами господарювання – учасниками виробничого кластеру та формують торгову мережу кластеру.

Введемо позначення $q_{op} = q_{op}(t)$ для обсягів оптових продажів; $q_{rp} = q_{rp}(t)$ для обсягів продажів торгової мережі кластеру. Тоді загальний обсяг реалізованої продукції $q_s(t)$ в момент часу можна визначити наступним чином: $q_s(t) = q_{op}(t) + q_{rp}(t)$. Обсяг попиту на всі види готової продукції кластеру визначається як:

$$Q_d(t) = Y_{op}(t) + Y_{rp}(t), \quad (12)$$

де $Q_d(t)$ - сукупний обсяг попиту на продукцію, що виготовляється в кластері;

$Y_{op}(t)$ - обсяг попиту в каналі оптових продажів;

$Y_{rp}(t)$ - обсяг попиту в торгівій мережі кластеру.

Обсяги реалізації готової продукції кластера обмежуються обсягами попиту на нього, оскільки продукція, що виробляється має обмежений термін зберігання та реалізації. Це можна описати наступними нерівностями:

$$q_{op}(t) \leq Y_{op}(t), \quad q_{rp}(t) \leq Y_{rp}(t). \quad (13)$$

Оскільки, система збуту готової продукції кластеру передбачає сукупність двох основних каналів збуту, підходи до прогнозування обсягів попиту у цих двох каналах є різними. Планові обсяги попиту в каналі В-2-В продажів надходять безпосередньо від тих підприємств, які закупають готову продукцію кластеру як сировину для своїх виробництв. Вони визначають свій попит на продукцію кластеру виходячи з потреб власного виробництва та попиту на їх власну продукцію. Обсяги попиту на готову продукцію через канали продажу торгової мережі кластеру визначаються компанією-учасником кластеру з блоку №5, яка здійснює дослідження ринку молочної продукції, останніх тенденцій його розвитку і має можливість адекватно визначити можливий рівень попиту на всі види готової продукції, що виготовляється кластером. Крім того, рівень продажів продукції кластеру залежить від потужності та рівня розвитку торгової мережі кластеру, який в першу чергу визначається обсягами капіталовкладень від учасників кластеру. Тоді нехай попит у торговій мережі кластеру описується наступними рівностями:

$$m_3 Y_{rp} = F_3, \quad (14)$$

$$\frac{dF_3}{dt} = u_3 - \beta_3 F_3, \quad F_3(t_0) = F_{30}, \quad t \in [t_0, \infty) \quad (15)$$

де F_3 - вартість основних фондів торгової мережі кластеру;

m_3 - коефіцієнт фондомісткості, вартість основних фондів торгової інфраструктури кластеру, що витрачається на реалізацію однієї одиниці готової продукції в момент часу;

$u_3 = u_3(t)$ - обсяг капітальних вкладень, які надходять в блок №3 на розвиток торгової мережі кластеру;

β_3 - коефіцієнт амортизації.

З моделі на рис. 1 можна бачити, що блок №5 виконує важливу адаптаційну функцію, яка полягає у забезпеченні гнучкості кластеру в умовах швидких змін бізнес-середовища, посилення конкуренції на ринках.

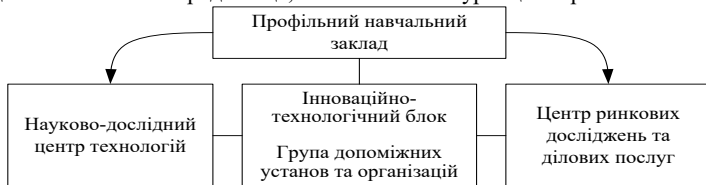

Рисунок 2 - Структурні елементи «інноваційно-технологічного» блока кластеру

Джерело: побудовано авторами

Установи та організації зображено на рис. 2, що входять до цього блоку, беруть участі у процесі виробництва інноваційної продукції, значення діяльності даного блоку для кластера зростає за умов розгортання процесів неоіндустріалізації. Група організацій та установ блоку №5 виконує наступні групи функцій:

- навчання та підготовка кваліфікованих кадрів різної спеціалізації для роботи в блоках № 1, 2, які будуть працювати на молочних фермах, господарствах та безпосередньо на виробництві;
- робота наукових центрів, пов'язаних з навчальними центрами, що здійснюють розробку нових методів зберігання, переробки сировини, створюють нові рецепти продукції, займаються дослідженням нових видів корисних бактерій;
- здійснення ринкових досліджень на ринку молочної продукції;
- надання учасникам кластеру різноманітних ділових послуг (консультування, юридичні, бухгалтерські послуги тощо)

Для обґрунтування управлінських рішень учасниками кластеру доцільно використовувати інструменти, які б дозволяли прогнозувати результати діяльності кластера за умов змінюваності його екосистеми в наслідок впливу різних факторів як зовнішніх, так і внутрішніх. Вітчизняні фахівці з економічного моделювання вважають, що саме динамічні імітаційні моделі в сучасних умовах є потужним інструментом виконання багатоваріантного прогнозування соціально-економічної динаміки будь-якого рівня ієрархії¹. Програмне середовище iThink використовує підхід системної динаміки, що робить його добре пристосованим для вирішення завдань кластеризації. Для його реалізації слугують конструкції чотирьох типів: *станції, потоки, конвертери та з'єднувачі*. Щоб створювати дискретні моделі, iThink використовує три спеціальні станції: черги, сховища і транспортери, які передають елементи між станціями. Моделі, побудовані за допомогою iThink, складаються з рівнів і ієрархій. Користувач буде опис моделі на високому рівні за допомогою середовищ моделювання процесів, кожна з яких дозволяє створити модель однієї підсистеми. Завершивши опис, розробник переходить на наступний щабель деталізації і вводить в кожну підмодель необхідні конструкції. Між підмоделями встановлюються зв'язки, які вказують на взаємодію підсистем. Побудувавши модель, забезпечену необхідним числом ієрархічних рівнів, розробник переходить в режим моделювання для визначення математичних зв'язків між станціями, потоками та іншими конструкціями².

Пакет iThink пропонує розробнику перелік допустимих змінних для визначення математичних зв'язків, забезпечує проведення аналізу чутливості моделі шляхом її багаторазового запуску з різними вхідними параметрами. Вихідними даними є основні види розподілів, застосовувані для статистичного аналізу або діаграми. При запуску моделі iThink використовуються засоби анімації, що переміщують розташовані на різних рівнях станції відповідно до логіки моделі. Результати моделювання виводяться у вигляді тимчасових діаграм або діаграм розкиду. Таблиці і діаграми можна переглядати в спеціальних вікнах

¹Клебанова Т.С., Черняк О.І., Гур'янова Л.С., Сергієнко О.А., Яценко Р.М. Математичні методи і моделі ринкової економіки. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2010; Соколовська З. М., Яценко Н. В. Системно-динамічні моделі в прогнозуванні розвитку складних економічних систем *Бізнес Інформ*. 2014. № 5. С. 121-132. URL: http://www.business-inform.net/pdf/2014/5_0/121_132.pdf; Андрейшина Н. Б. Аналіз сучасних підходів до моделювання економічної динаміки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015.

²Шамрін Р. В. Імітаційне моделювання економічних систем: програмні засоби та напрями їх вдосконалення. *Економіка та держава*. 2016. № 1. С. 35-39.

пакету або у вікні моделі.

На базі розробленого комплексу моделей здійснюється прогнозування динаміки операційної діяльності молочного кластеру та пов'язаних з нею фінансових потоків впродовж року (з різним часовим кроком імітації) та на довготривалу перспективу (крок імітації – рік). За методом системної динаміки, побудова динамічної моделі здійснюється за допомогою діаграм причинно-наслідкових зв'язків, які відображають загальні тенденції функціонування системи, і не передбачають деталізоване відтворення процесів діяльності кластеру. У діаграмах визначаються відношеннях, в яких знаходяться між собою змінні, діаграми зображуються у вигляді розмічених графів.

Основними елементами, що використовуються для побудови імітаційної моделі в середовищі iThink, є:

- *фонд* – резервуар, в якому зберігаються певні елементи, що вимірюються в грошових або фізичних одиницях, ключовою особливістю якого є здатність до накопичення об'єктів;
- *потік* – неперервний процес, що протікає в часі, який можна оцінити в грошових або фізичних одиницях, співвідноситься з певним часовим інтервалом;
- *конвертер* – містить значення констант або зовнішніх вхідних змінних, застосовується для регулювання потоків;
- *коннектори* – використовуються для зв'язку елементів моделі між собою

Фонд і потік є базовими поняттями системи, для відображення їх взаємозв'язку використовуються коннектори. Модель виробничого кластеру, описана засобами програмного продукту iThink, являє собою сукупність фондів, що пов'язані між собою потоками. На рис. 3 представлено блок-схему системно-динамічної моделі молочного кластеру, створена за допомогою засобів імітаційного моделювання, доступним у програмному середовищі iThink. Блок-схема моделі представляє один із трьох рівнів моделювання в середовищі iThink, який є рівнем найбільшої агрегації. На блок схемі зображено взаємозв'язок між елементами молочного кластеру. Основними фондами кластеру є: завод з виробництва молочної продукції – представлений у вигляді конвеєра, у якому елементи вхідного потоку затримуються на певний час (на період виробництва) і виходять через вихідний потік, склад готової продукції – представлений у вигляді черги, даний блок працює за принципом FIFO, блок постачальників сировини, до якого відносяться господарства населення та сільськогосподарські підприємства, мають вигляд резервуару та завод з виробництва основних виробничих фондів, які забезпечують усіх учасників кластеру необхідними засобами виробництва. На рис. 3 відображено взаємозв'язки між усіма елементами за допомогою вхідних та вихідних потоків вартостей, а також змінних – конвекторів, які регулюють силу та величину цих потоків.

Потоками, що подаються на вхід конвеєра молокопереробного заводу є потоки сировини, що надходять із блоку постачальників сировини. Після обробки сировини в молокопереробному заводі засобами, що надходять вхідними потоками із заводу з виробництва спеціальних засобів виробництва, на вихід подаються потоки готової продукції, що надходять до складу. Склад готової продукції представлений у вигляді черги, вихідними потоками з даного складу є потоки готової продукції у торгову мережу та готової продукції у мережу оптових продажів, зворотним потоком з вказаних фондів є потоки доходів від реалізації

продукції. Зворотними потоками у блок постачальників сировини є грошові потоки, що відповідають вартості отриманої заводом сировини.

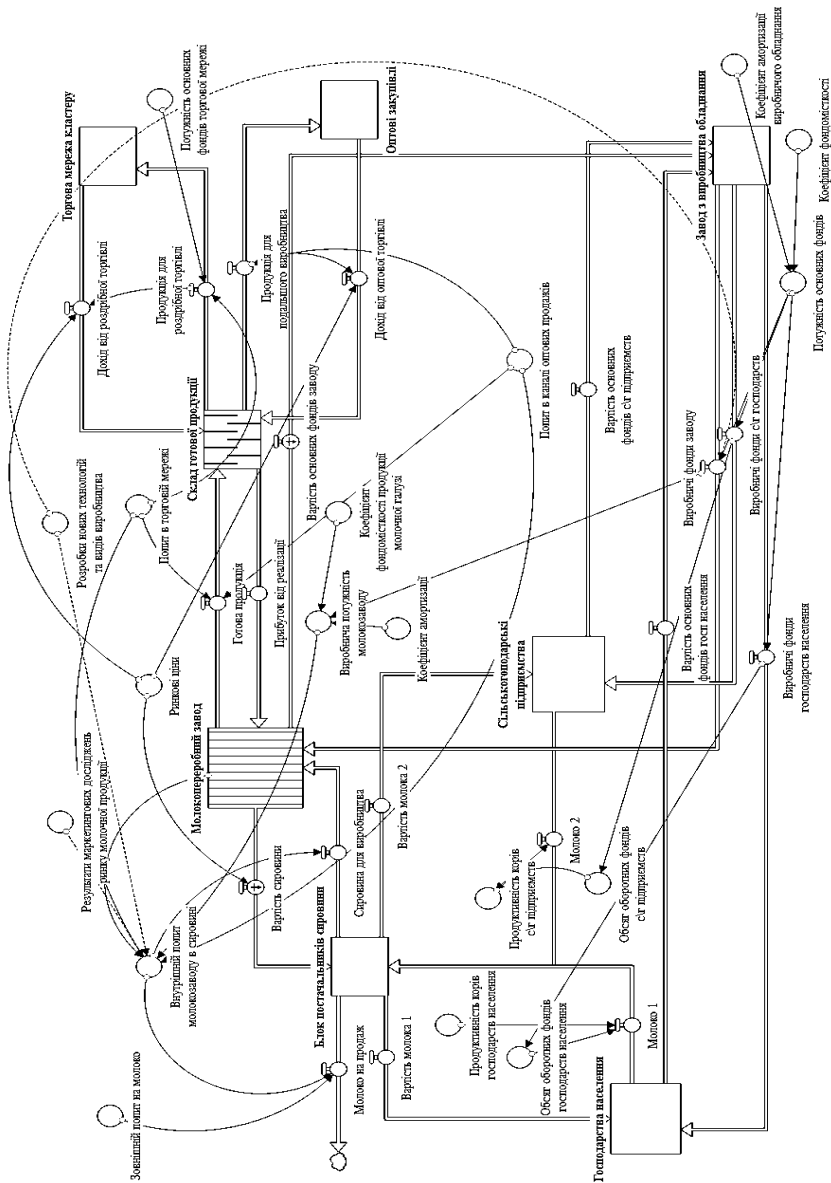

Рисунок 3 - Блок-схема моделі молочного кластеру створена засобами iThink
Джерело: побудовано Софіценко В.К.

Блок-схема також відображає коннектори, які впливають на описані потоки. Так, на потоки сировини – молока від фермерських господарств та від сільськогосподарських підприємств впливає обсяг оборотних засобів виробництва, на які, в свою чергу, впливають потоки виробничих фондів, що надходять від виробника специфічного обладнання, та продуктивність корів. На обсяги сировини, що постачається з блоку її постачальників до заводу, перш за все впливає попит заводу-переробника. На формування попиту на сировину переробного виробництва, в свою чергу, впливають планові показники виробництва, надані заводом, попит на готову продукцію в обох каналах продажів, виробнича потужність заводу.

Крім того, на даний показник впливають результати інноваційно-технологічного блоку (блоку № 5) у вигляді інформаційних потоків.

Таким чином, розроблена динамічна модель виробничого кластеру в подальшому може бути використана для прогнозування та більш детального дослідження можливих станів екосистеми кластера та поведінки його учасників. За допомогою побудованої в середовищі iThink моделі, можна здійснювати імітацію можливих результатів діяльності системи, залежно від динамічного формування різноманітних ситуацій розвитку подій та поведінки змінних. Водночас, можливість її використання для обґрунтування управлінських рішень зумовлює ефективна система показників.

2.17 Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в умовах економічних трансформацій

Створення конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки України в умовах сучасних економічних трансформацій є одним з основних стратегічних аспектів при розробці програм соціально-економічного розвитку. Питання забезпечення конкурентоспроможності національної економіки набувають актуальності, однак, суттєвою перешкодою їх ефективного вирішення залишається відсутність обґрунтованого наукового підходу, який дозволить на системному рівні формувати управлінські рішення стратегічного спрямування, визначати умови збалансованого соціально-економічного зростання та раціонального використання ресурсів.

Вирішення цілого комплексу завдань потребує розробки концептуальних, теоретико-методологічних та прикладних аспектів забезпечення конкурентоспроможності на різних ієрархічних рівнях національної економіки.

Слід зазначити, що різним аспектам теорії конкурентоспроможності та розробки управлінських рішень стратегічного спрямування присвячені відомі роботи Р. Акоффа, І. Ансоффа, К. Боумена, О. Виханського, П. Друкера, Ф. Котлера, М. Мескона, М. Портера, А. Стрікланда, А. Томпсона та ін. Важливими в цьому напрямку є дослідження вітчизняних учених, зокрема, О. Амоши, А. Воронкової, О. Галушко, Б. Губського, О. Дубовика, Ю. Іванова, Б. Кваснюка, К. Ковальчука, Н. Куденко, М. Лепи, Ю. Макогона, В. Павлової, В. Саллі, Г. Скударя, О. Чернеги, В. Шевчука, А. також закордонних учених – О. Віханського, Є. Голубкова, Х. Фасхієва, Р. Фатхутдінова та ін.

Видатні вітчизняні та закордонні вчені, зокрема, І. Александров, О. Амоша,

В. Вернадський, Н. Верхоглядова, В. Вишневський, О. Гранберг, В. Гєєць, Б. Данилишин, Г. Дейлі, Л. Катан, О. Лайко, Р. Лепа, Т. Максимова, Л. Мельник, В. Онищенко, О. Пирог, Р. Солоу, С. Рамазанов, Б. Хейфец та ін. присвятили свої праці дослідженню теоретичних та прикладних аспектів економічного розвитку та трансформаційним процесам.

Разом з цим залишаються наукові проблеми, які потребують проведення системних досліджень. Зокрема при формуванні управлінських рішень, які спрямовані на забезпечення конкурентоспроможності економіки не завжди у повному обсязі враховуються економічні трансформації з визначенням існуючих нерівномірностей в соціально-економічному розвитку. У зв'язку з цим, питання щодо формування концептуальних, методологічних та прикладних основ забезпечення конкурентоспроможності національної економіки з урахуванням упорядкованості економічних підсистем на різних рівнях ієрархії національного господарства потребують поглибленого дослідження. Проблема прийняття обґрунтованих управлінських рішень щодо забезпечення конкурентоспроможності національної економіки набуває особливої актуальності у зв'язку з динамічними процесами сучасних економічних трансформацій та виявленими негативними процесами у соціально-економічному розвитку.

Зокрема, аналіз динаміки ВВП України за статистичними даними¹ за останні 10 років у приведених цінах (до 2008 року) свідчить про наявність негативних тенденцій за останні роки (рис. 1).

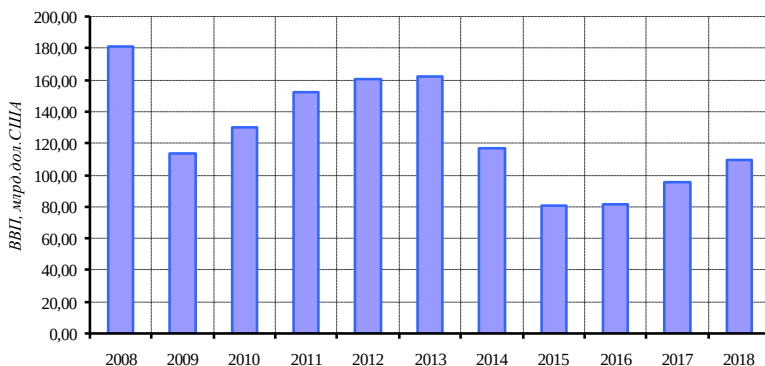

Рисунок 1 – Динаміка ВВП, млрд. дол. США (у приведених цінах до 2008 року)

Джерело: побудовано авторами

Перерахунок ВВП протягом періоду, що досліджується, засвідчує, суттєве падіння ВВП у 2015 році навіть у порівнянні з кризовим 2009 роком. Незважаючи на повільну тенденцію зростання протягом 2017-2018 рр., однак встановлено суттєве зниження ВВП – до 40 % у 2018 році у порівнянні з 2008 роком.

Негативні тенденції спостерігаються за багатьма соціально-економічними показниками, зокрема за показниками рівня безробіття та витрат на охорону

¹ Knoema Enterprise Data Solutions. URL: <https://knoema.ru/atlas>

здоров'я (рис. 2). Зокрема, витрати на охорону здоров'я за останні роки мають стійку тенденцію до зниження, поряд з цим зростає рівень безробіття в країні.

За індексом глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index, GCI) Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) Україна у 2019 році втратила дві позиції та опустилася на 85-те місце з 141 країни у щорічному рейтингу конкурентоспроможності WEF¹. Як відомо, Всесвітній економічний форум (ВЕФ) розраховує цей рейтинг на основі 12-ти вимірів – складових конкурентоспроможності, які у сукупності вважаються всеосяжною оцінкою конкурентоспроможності економіки, що дозволяє аналітикам визначати рівень продуктивності країн. У 2019 році зафіксовано основний регрес у сфері фінансових систем (рейтинг України втратив 19 позицій та знизився до 136-го місця), а також у сфері охорони здоров'я (рейтинг України втратив 9 позицій та знизився до 101-го місця).

Враховуючи складність національної економіки доцільно надати її характеристику у вигляді багаторівневої ієрархічної структури з певними функціональними обов'язками на кожному рівні. У зв'язку з цим, конкурентоспроможність національної економіки будемо вважати системною категорією, яка формується у складній ієрархічній системі під впливом множини факторів.

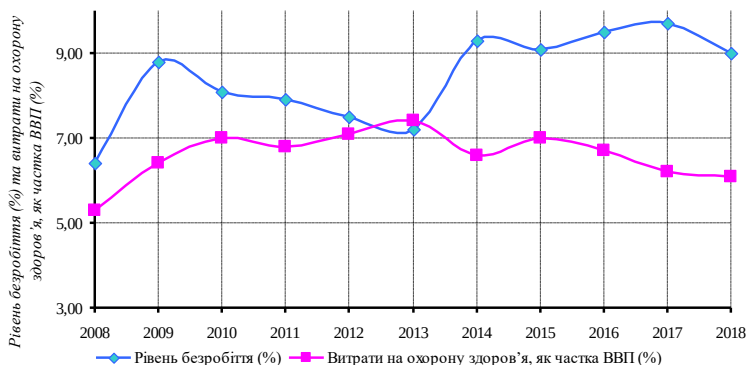

Рисунок 2 – Динаміка рівня безробіття (%) та витрат на охорону здоров'я, як частка ВВП (%)

Джерело: побудовано авторами

Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки пропонується розглянути як процес у вигляді сукупності системних дій, спрямованих на реалізацію наукового обґрунтованих управлінських рішень, які в умовах економічних змін мають сприяти процесам трансформацій національної економіки як системи до стану рівноваги зі зменшенням нерівномірностей у соціально-економічному розвитку.

Було висловлено гіпотезу про існування упорядкованого стану в системі

¹ Україна опустилася на 85-те місце у щорічному рейтингу конкурентоспроможності WEF. <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/617843.html>

національного господарства¹, в умовах якого економічні підсистеми та економічна система в цілому за рахунок збалансованого обміну енергією та інформацією з навколишнім середовищем можуть адаптуватися до змін зовнішнього середовища, змінюючи структуру, функції складових елементів та процеси функціонування складових елементів економічної системи.

Припустимо, що процес розвитку національної економіки як складної системи відбувається у певній просторово-часовій області та в умовах економічних трансформацій представляє собою процес переходу з одного стану до іншого. Зазначимо, що перехід системи з одного стану до іншого на певному часовому періоді представляє собою безліч станів, які відрізняються один від одного фазою, що визначає фазову траєкторію економічного розвитку національної економіки як системи у відповідному просторі.

Використовуючи системний підхід і теорію систем, наведемо формалізований опис трансформацій національної економіки S як складної системи:

$$S = \langle T, F, X, \Omega, U, Y, G, R \rangle,$$

де T – множина періодів часу;

F – макрофункція національної економіки як системи;

X – множина факторів входу системи;

Ω – множина збурень із зовнішнього та внутрішнього середовищ;

U – множина станів економічної системи в умовах трансформацій;

Y – множина вихідних значень;

G – структура національної економіки як системи;

R – відношення емерджентності економічної системи.

Розглянемо зазначені складові, які використовуються з метою надання формалізованого опису економічних трансформацій. Зокрема, множинами періодів часу T обираються періоди статистичної та фінансової звітності. Макрофункцію національної економіки як системи F визначимо за допомогою двох функцій: функцією S , яка є функціонального моделлю об'єкта дослідження, та функцією якості системи V . Таким чином, макрофункцію національної економіки як системи визначимо парю (S, V) :

$$S: X \rightarrow Y \text{ та } V: X \cdot Y \rightarrow C,$$

де C – множина оцінок національної економіки за показниками конкурентоспроможності.

Як множину факторів входу X до системи доцільно розглядати ресурси. Множина збурень Ω – це множина невизначеностей, яка уявляє собою множину будь-яких збурень, що впливають на модель поведінки системи. Внаслідок зміни цієї множини система може переходити до іншого стану U . Враховуючи трансформаційні процеси, національна економіка як система, може бути в упорядкованому або в неупорядкованому стані з різним рівнем упорядкованості. Як множину вихідних значень Y пропонується розглядати індекс забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

¹ Паршин Ю.І. Стратегія забезпечення сталого економічного розвитку національного господарства: теорія, методологія і практика: монографія. Дніпропетровськ: Університет імені Альфреда Нобеля, 2016. 408 с.

Структуру національної економіки як системи G визначимо в термінах теорії графів:

$$G = \langle \{S_i\}, (S_i, S_j) \rangle, \quad i, j = 1, n; \quad i \neq j,$$

де S_i – вершини (стани економічного розвитку підсистем національної економіки); (S_i, S_j) – дуги графа, які відображають взаємозв'язки між вершинами, тобто між підсистемами (областями) України.

Відношення емерджентності системи R задає співвідношення між макрофункцією національної економіки як системи та структурою, яка її реалізує та змінюється кожного разу, коли це співвідношення порушується: $R : F \rightarrow G$.

Для проведення подальших досліджень трансформаційних процесів оберемо певну «метрику», що задає відстані у фазовому просторі через деяку траєкторію, яка описує процеси економічного розвитку національної економіки як системи.

Надалі проведемо якісні дослідження процесів економічного розвитку національної економіки як системи на моделях з двох диференціальних рівнянь, які припускають якісні дослідження за допомогою методу фазової площини¹. Для проведення досліджень та аналізу економічного зростання будемо використовувати основні показники – ВВП та темпи зростання ВВП. Враховуючи економічний сенс, будемо вважати $V(x, y)$ та $R(x, y)$ – безперервними функціями, які є визначеними в деякій області G евклідової площині, в якій змінні (x, y) є декартовими координатами, зі значеннями ВВП та темпів зростання ВВП відповідно. Враховуючи наявність процесів розвитку, а саме зміну обраних економічних показників у часі, зазначимо, що кожному стану економічної системи відповідає пара значень змінних (x, y) .

Використовуючи прийоми диференціального аналізу, запишемо систему двох звичайних диференціальних рівнянь загального виду:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = V(x, y) \\ \frac{dy}{dt} = R(x, y) \end{cases}$$

Таким чином можна констатувати, що кожна пара (x, y) характеризує відповідний стан національної економіки як системи.

Розглянемо площину з осями координат, на яких відкладені значення змінних $(x - \text{ВВП}, y - \text{темпи зростання ВВП})$. Будемо називати таку площину фазовою площиною, яка зображає сукупність всіх станів національної економіки як системи.

Побудовано фазову траєкторію розвитку національної економіки за період 2008 – 2018 рр., що засвідчує високий рівень нестабільного економічного розвитку зі зміною основних векторів, які визначають його спрямованість (рис. 3).

Зокрема, починаючи з 2009-2010 рр. спостерігається збільшення ВВП і темпів зростання. Протягом 2010-2013 рр. процеси трансформації економіки

¹ Бондарчук С.С., Перевозкин В.П. Математическое моделирование в популяционной экологии. Учеб. Пособие. Томск: Томский государственный педагогический университет, 2014. 233 с.

частково змінюються та характеризуються збільшенням ВВП зі зниженням темпів зростання. У період 2013-2015 рр. спостерігаються негативні тенденції з різким зменшенням ВВП та з одночасним зменшенням темпів зростання. Протягом 2015-2017 рр. відбувається незначне збільшення ВВП із суттєвим збільшенням темпів зростання. Процеси трансформації економіки протягом 2017-2018 рр. знову набувають негативних проявів, зокрема, відбувається збільшення ВВП та незначне зниження темпів зростання.

Враховуючи нестабільність процесів трансформації, вважаємо доцільним розробку концепції забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, підґрунтям якої має бути висловлена гіпотеза про існування упорядкованого стану в системі. Згідно з таким станом економічна система може адаптуватися до змін зовнішнього середовища за рахунок збалансованого обміну енергією та інформацією з навколишнім середовищем, змінюючи структуру, функції та процеси функціонування складових економічних підсистем.

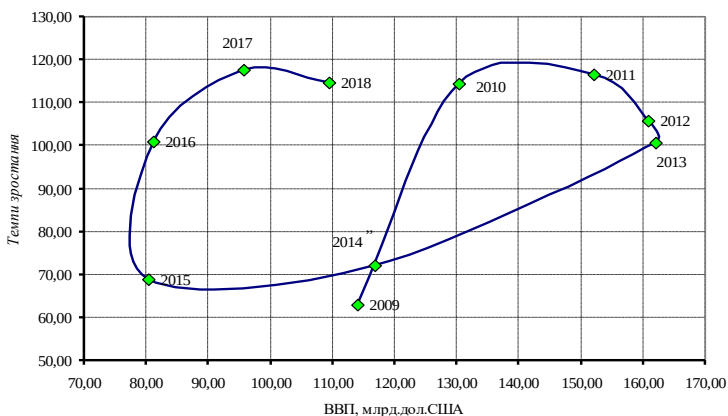

Рисунок 3 – Фазова траєкторія розвитку національної економіки за період 2008-2018 рр.

Джерело: побудовано авторами

Враховуючи системний підхід до проведення досліджень національної економіки, складовими економічними підсистемами мають бути регіональні економічні підсистеми (за умов використання територіального аспекту) та види економічної діяльності (за умов використання структурного аспекту).

Важливий аспект полягає у формуванні наукової основи запропонованої концепції забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Наукову основу пропонується сформулювати за поєднанням принципів, гіпотез, підходів, методів та моделей.

На підґрунті теорії систем, теорії менеджменту та накопичених науково-практичних знань в області управління конкурентоспроможністю¹, сформулюємо

¹ Паршина О.А. Управление конкурентоспособностью продукции машиностроения: концепции, решения, стратегии: монография. Д.: Национальный горный университет, 2010. 287 с.

основні принципи забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в умовах економічних трансформацій. До основних принципів віднесемо: наукову обґрунтованість управлінських рішень із забезпечення конкурентоспроможності; сценарне моделювання економічних трансформацій та процесів забезпечення конкурентоспроможності у залежності від зміни умов зовнішнього й внутрішнього середовища; безперервність моніторингу економічних трансформацій та достовірність інформації.

Концепцією передбачено формування системи забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, складовим елементом якого є реалізація процесів прийняття обґрунтованих управлінських рішень стратегічного спрямування.

Процес забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є сукупністю цілеспрямованих дій, що забезпечують зменшення нерівномірностей у розвитку системи національного господарства за рахунок ефективного використання ресурсів та формування умов переходу системи до упорядкованого стану.

Пропонується використання сучасних методів досліджень, таких як кластерний аналіз, методів економіко-математичного, нейромережевого та імітаційного моделювання, що дозволить здійснити комплексний аналіз та провести сценарне моделювання, встановити економічні взаємозв'язки в процесі трансформації та сформуванню аналітичну основу управлінських рішень щодо забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

Поряд з цим, доцільно зазначити, що в умовах постійного збільшення потоків економічної інформації доцільно вирішити питання побудови ефективних систем обробки інформації шляхом використання сучасних методів структуризації нечіткої інформації. Для вирішення зазначеної проблеми вважаємо доцільним використання новітніх наукоємних технологій, зокрема методів нечіткого моделювання¹. Практика використання цих методів дозволила визначити ефективність використання потенціалу на рівні регіонів². Використання методів нечіткого моделювання дозволить на системному рівні сформуванню аналітичне підґрунтя для формування управлінських рішень на рівні підсистем та в цілому – на рівні національної економіки як складної системи.

Створення ефективної системи обробки неструктурованої економічної інформації для наукового обґрунтування управлінських рішень, спрямованих на забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, потребує формування відповідної інформаційної моделі. Розробка такої моделі дозволить здійснити системну оцінку рівня забезпечення конкурентоспроможності національної економіки та створити основу для ситуативного моделювання з отриманням аналітичної інформації для обґрунтування управлінських рішень стратегічного спрямування.

Формування інформаційної моделі визначення рівня забезпечення

¹ Пегат А. Нечеткое моделирование и управление. Пер. с англ. 2-е изд. М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2013. 798 с.

² Паршина М.Ю. Моделювання ефективності використання потенціалу регіону з використанням нечіткої логіки. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2015. № 5 (86). С. 49–55.

конкурентоспроможності національної економіки потребує систематизації показників кількісної оцінки. Запропоновано концептуальну модель кількісної оцінки конкурентоспроможності національної економіки, яка передбачає використання інтегрального показника. Інтегральний показник конкурентоспроможності національної економіки враховує три групи факторів економічного, соціального й екологічного впливу та дозволяє визначати конкурентоспроможність національної економіки з урахуванням її ієрархичної структури.

Інформаційну модель, таким чином, пропонується сформувати у вигляді баз даних з економічною інформацією та з урахуванням структурних взаємозв'язків в національній економіці як системи.

Предбачено проведення дослідження формування рівня забезпечення конкурентоспроможності національної економіки за системою показників, які згруповані у відповідні групи за економічною, соціальною та екологічною підсистемою. Інформаційну базу за економічною підсистемою складають: обсяги інвестицій в основний капітал; прямі іноземні інвестиції; індекс промислової продукції; рівень оплати за спожиту електроенергію; рівень оплати за спожитий природний газ; темп зростання (зменшення) обсягу експорту товарів; рівень рентабельності операційної діяльності підприємств; темп зростання (зменшення) доходів місцевих бюджетів (без трансфертів) тощо.

Інформаційну базу за соціальною підсистемою сформовано завдяки таких показників: заробітна плата; темп зростання (зменшення) заборгованості з виплати заробітної плати; рівень безробіття населення; доходи населення; створення робочих місць; рівень оплати населенням житлово-комунальних послуг; рівень злочинності; попит на робочу силу; рівень травматизму, пов'язаного з виробництвом, а також чисельність оздоровлених у санаторно-курортних і оздоровчих закладах тощо.

Інформаційну базу за екологічною підсистемою складають: викиди забруднюючих речовин до атмосферного повітря; обсяг оборотної та послідовно використаної води; площа земель об'єктів природно-заповідного фонду тощо.

Однак, рішення, спрямовані на забезпечення конкурентоспроможності національної економіки мають бути сформованими внаслідок поєднання властивостей складових підсистем, якими з одного боку – є області України, а з іншого – сектори національної економіки за видами економічної діяльності.

На підґрунті сформованих інформаційних баз та з урахуванням визначених показників вагомості здійснюється розрахунок інтегрального показника конкурентоспроможності національної економіки. Для визначення показників вагомості використовується метод морфологічного аналізу і синтезу. Для цього, на кожному рівні ієрархії здійснюється аналіз відповідної морфологічної таблиці з виявленням основних показників та їх синтез із заповненням кліток морфологічної таблиці. Таким чином, для кожного рівня ієрархії формується так звана підпорядкована морфологічна таблиця. Вибір оптимального управлінського рішення виконується методом ранжирування альтернатив морфологічної таблиці з урахуванням інтегрованого показника конкурентоспроможності національної економіки.

Наведений формалізований опис функціонування національної економіки як системи, дозволив здійснити концептуалізацію побудови системи забезпечення

конкурентоспроможності національної економіки та сформувати єдиний науковий підхід до розробки управлінських рішень. Запропоновано багаторівневу структуру системи забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, яка передбачає визначення оцінок пріоритетності управлінських рішень щодо глобальних цілей в умовах економічних трансформацій. Реалізація сценарного моделювання та використання методів нечіткого моделювання дозволило визначити шляхи підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

2.18 Ukraine's Quarterly GDP Forecast on Mixed-Frequency Data: the Methods Comparative Analysis

GDP as a comprehensive indicator characterizes the state of the country's economy and trends in its development in general. The value of GDP depends on a large number of indicators for specific sectors of the economy. Obtaining a current short-term forecast of the country's GDP allows you to respond in time to changes in the dynamics of the country's economy, before the statistics are officially released.

Such forecasts are called nowcasting¹ and especially popular in the economy because economic statistics (for example, at the macro level) are available with considerable delay. The main principle of nowcasting is to obtain an "early estimate" of the indicator based on the information that is available (usually one that are published with a higher frequency than the predicted indicator).

The different frequency of statistical data collection for forecasting does not allow the use of classical forecasting methods and requires their adaptation and modification. Among the most common techniques for processing statistics of mixed frequencies are the following approaches:

- a factor approach where the first step is to aggregate a large dataset into a small number of time series; an example of this approach is the dynamic factor model (DynamicFactorModel, DFM);

- a data-based approach, a specification of a prediction tool, when higher-frequency statistics are first reduced to the same frequency with lower-frequency data (bridge models this idea are based on, modifications of MF-VAR models (mixed frequency vector autoregressive model), MIDAS (mixed data sampling) models, etc.)

Other examples and modifications of science-based models based on aggregation and factor strategies based on data collected with different frequencies are shown in Table 1. Note that the question arises whether it is necessary to include autoregressive processes in models of this type, ie for example, when forecasting GDP, include GDP values in previous periods. Researchers tend to think that modifications of mixed-frequency models based on autoregressive processes lead to improvements in predictions², so the expediency is determined by the researcher.

For short-term forecasting of the quarterly GDP of Ukraine, eleven key

¹Castle J. L., Hendry D. F., &Kitov O. I. Forecasting and nowcasting macroeconomic variables: A methodological overview. *University of Oxford, Department of Economics*. 2013. No. 674. 73 p.

²Foroni, C., &Marcellino, M. G. A survey of econometric methods for mixed-frequency data. *EUI Working Papers*. 2013. 02. 48 p.

macroeconomic indicators are used, which are used by the State Statistics Service of Ukraine 3 to determine the socio-economic development of the country, namely: real GDP, industrial output, capital investment, export and import of goods and services, retail trade, real disposable income and real wages, consumer price index and industrial producer price index.

Table 1 - Classification of nowcasting models

Factor strategy	Merge strategy
Dynamic factor model (DFM)	MIDAS (mixed data sampling)
FA-MIDAS (factor augmented MIDAS)	MFVAR (vector auto regression model on mixed data)
FA-MFVAR (factor augmented vector autoregressive model on mixed data)	MIDAS-AR (MIDAS model with autoregressive processes)
FA-MIDAS-AR (factor augmented MIDAS model with autoregressive processes)	

Statistics are compiled both monthly and quarterly, starting with Q1 2002 to Q2 2019: industrial output, CPI, average wage, retail turnover, agricultural output collected at monthly frequency; Ukraine's real GDP, exports of goods and services, imports of goods and services, capital investment and household income are collected at a quarterly frequency. All official data are taken from the State Statistics Service of Ukraine.

Before starting work, all time series are checked for seasonality by a series of seasonality tests. The results of seasonality testing revealed the presence of seasonality in each time series; seasonality was eliminated using the Tramo-Seats¹ procedure, which consists of decomposing the series using the ARIMA model. After using this procedure, a series of tests were re-applied to the time series to verify that it was not available.

Using the Dickie-Fuller test, it was found that in order to reach steady state, it is necessary to take the first differences for the consumer price index and the industrial producer price index, for all other series - the second differences.

Then we can proceed to the implementation of models. Initially, we implemented a dynamic factor model^{2,3} that allows us to isolate from the initial set of macroeconomic indicators several dynamic factors that are further used as predictors, with each factor variable being decomposed as the sum of two orthogonal components that are not actually observed. Latent factors are determined by the principal component method. Factor loadings are the correlation between latent factors and the indicators considered.

To filter out the missing values, the Kalman filter was first applied, and then, similarly to Aruoba B., F. Diebold⁴, two factors were identified by the principal

¹Dagum E. B., & Bianconcini, S. Seasonal Adjustment Based on ARIMA Model Decomposition: TRAMO-SEATS. In *Seasonal Adjustment Methods and Real Time Trend-Cycle Estimation*. 2016. Springer, Cham. pp. 115-145.

²Forni, M., Hallin, M., Lippi, M., & Reichlin, L. The generalized dynamic-factor model: Identification and estimation. *Review of Economics and statistics*. 2000. 82(4). 540-554.

³Chernis, T., & Sekkel, R. A dynamic factor model for nowcasting Canadian GDP growth. *Empirical Economics*. 2017. 53(1). 217-234.

⁴Aruoba B.F., Diebold Real-Time Macroeconomic Monitoring: Real Activity, Inflation, and Interactions. *American Economic Review, American Economic Association*. 2010. №100. P.20-24.

components method, which could be interpreted as the real economy and inflation; the order of vector autoregression is automatically determined using the Schwartz test (BIC).

The choice of the method of estimating the model parameters was between the method of numerical optimization and the method of maximization of expectations, and the combination of these methods - mixed estimation. To analyze which of these options best describes the GDP dynamics model, the results for each were compared.

Numerical optimization was first implemented to estimate model parameters using the Levenberg–Marquardt algorithm. The following model parameter estimation is performed using the expectation maximization algorithm (EM algorithm), which is used in mathematical statistics to find the maximum likelihood estimates of the parameters of probabilistic models when the model depends on some hidden variables. The algorithm for maximizing expectations takes into account the high-frequency effect on GDP fluctuations, while the result of numerical optimization is smoother, but in general it gave a smaller percentage error of the forecast.

The standard deviations of the difference between the actual data and the signal are 0.12 and 0.04, respectively. The mixed method showed a result whose deviation was 0.07. Only numerical optimization results are used here, as they best describe the dynamics of Ukraine's GDP.

The estimated parameters of the dynamic factor model of Ukraine's quarterly GDP are presented in Table 2. The components, as they gave a negative load on the second factor, are not included in the listed model.

Table 2 - Estimated parameters of the basic equation of the dynamic factor model of real GDP of Ukraine

Time series	mean	variance	Normalized factors	Specific variable	
			F1	F2	
Real GDP	312820,41	225409,79	0,0143	0,0033	0,0041
Export	154488,73	99632,81	0,0150	-	0,0141
Import	163835,41	111269,05	0,0156	-	0,0289
Capital investments	56672,69	49673,07	0,0079	0,0154	0,3153
Income	269938,42	188635,70	0,0149	0,0029	0,0665
Industry output	79038,38	49098,02	0,1339	-	0,0180
Consumer pricei ndex	100,98	1,60	0,0161	-	0,9930
Industrial producer price index	101,26	1,87	0,0091	-	1,0030
Real wages	2910,94	2295,20	0,1107	0,0722	0,0015
Retail output	46948,86	30070,23	0,1197	-	0,2002
Agriculture output	21427,23	26021,91	0,0911	-	0,5941

The analysis of the contribution of each factor to the dynamics of Ukraine's GDP confirms the initial specification of the factors. The tendency of the obtained values of the first factor reflects the dynamics of the real sector of the economy, and the second factor-inflation.

Ukraine's GDP forecast is made for a horizon equal to three, ie from Q2 2019 to Q4 2019. This horizon makes it possible to estimate the adequacy of the model in pseudo-real time, since the value of real GDP for Q2 can be compared with that published by the State Statistics Service of Ukraine (table 3).

The results of the forecast show that the dynamic factor model of GDP of Ukraine slightly overestimated the real values of GDP in the second quarter of 2019, an error of

0.81%.The next implemented model is the "bridge" model of real GDP of Ukraine. In general, the main equation of the bridge model (bridge equation) can be represented as an autoregressive distributed lag model (ADL). Standard bridge models are in the form of simple linear equations, it makes it easier to understand the relationship between the included indicators and the forecast, but bridge models can include a small number of explanatory variables.Standard bridge models have the advantage of interpreting them. Because they take the form of simple linear equations, this makes it easier to understand the relationship between the indicators included and the forecast, and greatly simplifies the assessment of the current economic situation based on a limited number of expanded indicators. The disadvantages of bridge models are the fact that they can include only a small number of explanatory variables, which causes the problem of choosing indicators and the risk of neglecting some indicators that could improve the accuracy of the forecast.

Table 3 - Results of Ukraine's GDP forecasting using a dynamic factor model

Forecast horizon	GDP of Ukraine, mlnUAN	
	Forecast	Empirical
Q2 2019	866 712	873 803
Q3 2019	887 782	
Q4 2019	924 751	

This model is intended to use monthly indicators, but the final equations are estimated quarterly. Quarterly series will be obtained from monthly explanatory variables by averaging the data. If data are missing for several months of the quarter, they are extrapolated as autoregression. The model should contain a limited number of variables to prevent over-refinement and to facilitate updating after implementation. The corresponding series are selected by the automatic selection of the model, which reduces them to the economic equations of dynamic short-term correction.

The automatic model selection procedure is based on a general-to-specific modeling strategy called PCGets¹, where they isolate a common source model that contains all relevant variables, including the maximum lag length of the independent and dependent variables.The main disadvantage of this procedure is the need to pre-select a limited number of variables (to provide sufficient degrees of freedom).Among the equations selected by the PCGets procedure, only a few are stored, depending on their statistical properties and economic content. Equations with illogical coefficient signs are discarded. One equation is considered better than another if it covers a wider range of information.

To evaluate the performance of the model, the results of each "bridge" equation, model, and primitive forecasts were compared (the prediction is the last observation). The results are presented in table 4.

For all equations, the mean squared errors are lower than in the autoregressive and primitive models. The accuracy of forecasts increases with each forecast: in most cases, the smallest error is observed for the third forecast. Index-based components typically show the least squares for third forecasts, but not for first and second forecasts. This means that different production equations should be selected for different forecasts.

¹Barhoumi, K., Darné, O., Ferrara, L., &Pluyaud, B.Monthly GDP forecasting using bridge models: Application for the French economy. *Bulletin of Economic Research*. 2012. 64, s53-s70.

Table 4 - RMS bridge-model errors

Indicator	I	II	III	AR	Trivial model
Real GDP	0,32	0,31	0,23	0,38	0,51
Industry output	0,49	0,47	0,45	0,57	0,68
Capital investments	1,14	1,07	0,71	1,28	1,73
Real wages	1,56	1,48	1,21	1,44	2,52
Retail output	0,63	0,57	0,55	0,67	0,76
Agriculture output	0,41	0,41	0,34	0,45	0,59
Industrial producer price index	0,26	0,19	0,19	0,33	0,45
Consumer price index	0,23	0,23	0,23	0,23	0,28
Population income	0,8	0,77	0,71	0,87	1,24
Export	1,23	1,13	1,13	1,31	1,54
Import	1,46	1,32	1,27	1,62	2,07

For the aggregate GDP, the root mean square error of the first and second forecasts is found through the equation (Table 5) that integrates the components.

Table5 -Bridg model parameters for the real GDP of Ukraine

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
Population income	0,1146	0,0416	2,7544	0,0064
Import	1,4428	0,0656	21,9872	0,0000
Capital investments	0,5704	0,0965	5,9059	0,0000
Agriculture output	0,3319	0,0602	5,5186	0,0000
R-squared	0,9836			

The main "bridge" of the real GDP equation for Ukraine is as follows:

$$GDP=C1*DN+C2*IM+C3*KI+C4*SG,$$

Where DN - populationincome, IM - import, KI - capitalinvestment, SG - agriculturaloutput.

In the explicit form of the GDP forecast of Ukraine:

$$GDP=0.1146*DN+1.4428*IM+0.5704*KI+0.3319*SG.$$

Similarly, Ukraine's GDP forecast is made for a horizon equal to three, ie from Q2 2019 to Q4 2019.

Such a horizon makes it possible to estimate the adequacy of the model beyond the sample, since the real GDP value for the II quarter is already known (Table 6).

Table 6 - Results of Ukraine's GDP forecasting using the bridge model

Forecast horizon	GDP of Ukraine, mln UAN	
	Forecast	Empirical
Q2 2019	870 306	873 803
Q3 2019	896 847	
Q4 2019	953 676	

The basic "bridge" equation consists of four indicators, among the 10 selected, with a forecast error for pseudo real time amounting to only 0.4% (for Q2 2019).

Lastly, the U-MIDAS^{1,2} model is to use mixed frequency data as a VAR process.

¹Foroni, C., Marcellino, M., & Schumacher C.Unrestricted mixed data sampling (MIDAS): MIDAS regressions with unrestricted lag polynomials. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*. 2015. 178(1), 57-82.

²Pan, Z., Wang, Q., Wang, Y., & Yang, L. ().Forecasting US real GDP using oil prices: A time-varying parameter MIDAS model.*Energy Economics*.2018. 72, 177-187.

To provide dynamics, MIDAS regressions are typically regressions based on distributed lag polynomials, such as the Almon exponential lag¹, to provide a clear specification.

The MIDAS approach links low-frequency variable observations to high-frequency lag observations using a lag-distributed approach. The correct choice of a functional form, such as an exponentially distributed lag, allows us to consider many lags on several parameters to obtain the optimal model. Alternatively, this parameterization uses an unlimited variant of MIDAS (U-MIDAS), which is based on a simple linear log polynomial.

Advantage of U-MIDAS using for macroeconomic indicators is that the difference between sampling rates is often small, monthly data are used for predicting quarterly GDP growth. In this case, the number of monthly lags required to evaluate the polynomials is small, which means that the "curse of dimensionality" is out of date. In general, the U MIDAS model produces no less qualitative results than conventional MIDAS.

The U-MIDAS model for Ukraine's GDP was estimated at one endogenous variable (GDP) and four exogenous variables (capital investment, household income, export and import), having the same quarterly frequency. The number of high-frequency regressors is five, which includes all monthly indicators (consumer price index, producer price index, retail turnover, industrial output, agricultural output, average wage). High-frequency metrics are added to the regression with an individual coefficient for each row. For quarterly regression with high frequency monthly indicators, there are three months in each quarter, so the individual coefficient approach added three regressors to the low frequency regression.

The first regressor contains the values of the first month in the corresponding quarter (January, April, July or October), the second regressor has values for the second month in the corresponding quarter (February, May, August or November), and the third regressor contains the values for the third month in the corresponding quarter (March, June, September, December).

Because U-MIDAS produces effective results with only a small number of lags, the model was estimated with a length of one.

The model results in a total GDP equation and 18 equations describing the dynamics of high-frequency indicators, one equation for each month of the quarter, for each indicator. In general, each of these equations is a VAR process:

$$\begin{aligned} \text{GDP} = & C_{19,1} * \text{ROZDR1-1} + C_{19,2} * \text{ROZDR2-1} + C_{19,3} * \text{ROZDR3-1} + C_{19,4} * \text{PROM1-1} + \\ & + C_{19,5} * \text{PROM2-1} + C_{19,6} * \text{PROM3-1} + C_{19,7} * \text{ZP1-1} + C_{19,8} * \text{Z\_P\_2(-1)} + C_{19,9} * \text{Z\_P\_3(-1)} + \\ & + C_{19,10} * \text{S\_G\_1(-1)} + C_{19,11} * \text{S\_G\_2(-1)} + C_{19,12} * \text{S\_G\_3(-1)} + C_{19,13} * \text{ISC\_1(-1)} + \\ & + C_{19,14} * \text{SC\_2(-1)} + C_{19,15} * \text{ISC\_3(-1)} + C_{19,16} * \text{ICV\_1(-1)} + C_{19,17} * \text{ICV\_2(-1)} + \\ & + C_{19,18} * \text{ICV\_3(-1)} + C_{19,19} * \text{GDP(-1)} + C_{19,20} * \text{KI} + C_{19,21} * \text{KI} + C_{19,22} * \text{DN} + \\ & + C_{19,23} * \text{EXPR} + C_{19,24} * \text{IMPR} \end{aligned}$$

where GDP - the gross domestic product; ROZDR - retail turnover; PROM - volume of industrial production; Z_P - average salary; S_G - agricultural output; ISC - Consumer Price Index; ICV - producer price index; KI - capital investment; DN - population income; EXP - export; IMPR - import.

In this case, Ukraine's GDP forecast is made for a horizon equal to three, ie from Q2 2019 to Q4 2019. The forecast of real GDP of Ukraine is made for two quarters, ie

¹Ghysels E., Valkanov R. Linear Time Series Processes with Mixed Data Sampling and MIDAS Regression Models. *MIMEO*. 2006. №3. P.25–56.

for the III-IV quarter of 2019, the results are presented in table 7. The average percentage error of the forecast is small and makes 3.2%. Therefore, we can consider the prediction of the model U-MIDAS reliable.

Table 7 Results of Ukraine's GDP forecasting using the U-MIDAS model

Forecast horizon	GDP of Ukraine, mln UAN	
	Forecast	Empirical
Q2 2019	844 982	873 803
Q3 2019	856 470	
Q4 2019	956 946	

If we summarize all the projections in one table (Table 8) and add the standard errors of the model, we can estimate which of the models better describes the dynamics of real GDP of Ukraine.

Table 8 - Results of forecasting real GDP of Ukraine on mixed frequency data

Forecast horizon	Empirical value 873 803		
	DFM	BM	U-MIDAS
Q2 2019	866 712	870 306	844 982
Q3 2019	887 782	896 847	856 470
Q4 2019	924 751	953 676	956 946
RSME	1,8%	2,1%	3,2%

Therefore, it can be concluded that the dynamic factor model best described the dynamics of real GDP of Ukraine, although the pseudo-real-time forecast is better for the bridge model. The U-MIDAS model, although simpler to implement, has shown the worst results. Improving model results can be driven by the use of other explanatory variables, such as using business expectations of businesses and other “soft” indicators. In all, all three models have shown reliable results, which means the ability to estimate the current state of the economy in real time using high frequency indicators.

The result of the simulation is the science for the third quarter of 2019 and the forecast for the fourth quarter of 2019, for each of the models. To evaluate the quality of the models, a forecast for the second quarter of 2019 was obtained to compare the value obtained with the published one, the smallest deviation of such a forecast was 0.4% for the bridge model, but the smallest standard deviation was obtained for the dynamic factor model and was 1.8 %. The forecasts obtained for each of the models can be considered reliable, and therefore use the models on mixed frequency data for short-term forecasting.

In general, the dynamic factor model demonstrated the most accurate results of GDP dynamics forecast in the short term. In this regard, the proposed model has obvious advantages over current approaches and methods of forecasting GDP dynamics.

2.19 Verification of Economic Determination of Morbidity in Ukraine

Modern Ukrainian society in the last twenty-eight years is characterized by a pronounced instability of economic development. Against the background of the current economic crisis, medical statistics show that the crisis in population and public health has intensified. The population of Ukraine not only decreases, but also becomes less healthy, and consequently loses the ability to be the driving force for the economic revival of the country¹. Based on the conclusion of the World Health Organization (hereinafter WHO) that human health (population) is 50-55% determined by the conditions and lifestyle, by 8-10% - by the health system, by 20-25% - the state of the environment and 15-20% - the genetic component, the influence of socio-economic determinants of health (material conditions of being of the population, related to the state of his health) is dominant, determining. Thus, research into the socio-economic causes and conditions that affect the medical status of health - the incidence of the population of Ukraine - is an urgent task for the modern scientific community.

Nowadays, the potential of the traditional medical-statistical approach to studying the health of the population is exhausted due to the increased requirements for the functioning of the economy of the country, which dictate the need to achieve a high level of human capital, expressed, including in the health of the population. Of particular theoretical and practical importance are studies of the determination (causality) of negative trends in public health in Ukraine and the development of alternative public policy measures aimed at achieving the desired results in the field of socio-economic relations.

Generalization of conceptual approaches to the study of the phenomenon of public health in the context of socio-economic conditions, which are reviewed in several publications^{2,3,4,5,6,7}, showed that at the present stage a scientific understanding of economic determinism has been formed, the basis of which is an understanding of the conditionality of the level of morbidity economic factors. The dependence of morbidity on socio-economic status in general is beyond doubt. However, the lack of detailed characteristics and scientific and methodological tools for analyzing the socio-economic determination of morbidity complicates the processes of determining the economic determinants, means, forms and methods of cognition, forming a

¹ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік / Укр. ін-т стратег. дослідж. МОЗ України ; редкол.: П.С. Мельник [та ін.]. Київ : Медінформ, 2017. С.10.

² Куценко В.І., Трілленберг Г.І. Сфера охорони здоров'я : соціально-економічні та регіональні аспекти : монографія. Київ : РВПС України НАН України, 2005. 366 с

³ Шибалков И.П. Эволюция теоретических представлений о здоровье как экономической и социальной категории. *Интернет-журнал «Наукоеведение»*. 2017. №3. Т. 9. URL: <http://naukovedenie.ru/PDF/97EVN317.pdf>

⁴ Howitt P. Health, Human Capital, and Economic Growth : A Schumpeterian Perspective. Cambridge, MA : MIT Press, 2005.

⁵ Ram Rati. Income Inequality, Poverty, and Population Health: Evidence from Recent Data for United State. *Social Science and Medicine*. 2005. Vol. 61. Issue 12. Pp. 2568–2576.

⁶ Rice D.P. The economic costs of alcohol, drug abuse, and mental illness. San Francisco, CA : University of California at San Francisco, 1990.

⁷ World health report 2000: health systems: improving performance. World Health Organization, 2000. URL: <http://www.who.int/whr/2000/en/index.html>

comprehensive program for its warning and prevention.

Despite the large number of studies devoted to the study of adverse trends in population morbidity in the period of transformational changes and reforms in post-Soviet countries, including in Ukraine, the underlying causes of the situation, according to analysts^{1,2,3}, are still remain extremely poorly understood. The same works, which consider as basic socio-economic determinants of morbidity the parameters of the macroenvironment of life, has still single character.

It is possible to prove the regular nature of the link between the socio-economic development of society and morbidity among the population if its regularity and recurrence in identical situations is shown⁴. This requires a large accumulated information database, compiled according to a specific metric system, substantiated by appropriate methods.

Indirect (through the state of socio-economic system) retrospective analysis of the amplitude fluctuations in the incidence rate in Ukraine allows to confirm or refute the thesis that in the conditions of rapid transformational changes accompanied by constant socio-economic shocks, the incidence rate of the population is significantly increasing. Such an analysis is possible provided that a scientifically grounded expert thesaurus is obtained, which includes data on the state of the socio-economic system in Ukraine for the period 1991-2017 (chronology of events in the socio-economic sphere, description of the main socio-economic factors that influenced the increasing the incidence rate in Ukraine) and information on the identified economic determination of the incidence in other countries of the world.

The purpose of the study is to determine the features of the determination and to verify the regular nature of the relationship between the socio-economic development of society and the incidence of population in Ukraine.

Population morbidity is the most important indicator of public health, a criterion for assessing the quality and efficiency of wellness work, the most objective and sensitive indicator of health and social well-being.

The analysis of data of the State Statistics Service showed that during the years of independence of Ukraine there was a negative tendency of increase of morbidity of the population of the country (Table 1).

The main burden of morbidity and premature mortality was the group of non-communicable (non-epidemic) diseases. The main diseases in the structure of the primary morbidity of the Ukrainian population are currently occupied by respiratory diseases and circulatory system diseases (coronary heart disease and arterial hypertension) (including diseases with psychological coloring - myocardial infarction and stroke)⁵. They are the main causes of premature death and deterioration in the

¹ Андреев Е., Кваша Е., Харкова Т. Добиться роста продолжительности жизни пока не удастся. *Демоскоп*. 2005. № 227–228. URL: <http://demoscope.ru>

² Депресія: давай поговоримо : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. до Всесвітнього дня здоров'я 2017 р., м. Київ, 6-7 квітня 2017 р. Київ, 2017. 278 с.

³ Мезенцева Н.І., Батиченко С.П., Мезенцев К.В. Захворюваність і здоров'я населення в Україні: суспільно-географічний вимір : монографія. Київ : ДП «Прінт Сервіс», 2018. 136 с.

⁴ Экономика народонаселения : учебник / Ионцев В.А. та ін.; под ред. В.А. Ионцева. Москва: ИНФРА-М, 2007. С.165.

⁵ Державна служба статистики України : офіційний сайт. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>

quality of life in the country, as well as the largest expenditure items in healthcare facilities.

Table 1- Dynamics of primary incidence in Ukraine in 1990-2017

Year	Number for the first time in the registered cases of diseases, thousand – total	Population, thousand people	Primary morbidity on 100 thousand people	Year	Number for the first time in the registered cases of diseases, thousand – total	Population, thousand people	Primary morbidity on 100 thousand people
1990	32188	51944,4	61966,3	2004	32573	47280,8	68892,7
1991	...	52056,6	...	2005	32912	46929,5	70130,7
1992	33214	52244,1	63574,6	2006	32240	46646,0	69116,3
1993	33833	52114,4	64920,6	2007	32807	46372,7	70746,4
1994	31455	51728,4	60808,0	2008	32467	46143,7	70360,6
1995	32547	51297,1	69448,0	2009	33032	45962,9	71866,7
1996	30169	50818,4	59366,3	2010	33080	45778,5	72261,0
1997	31158	50370,8	61857,3	2011	32381	45633,6	79958,7
1998	31974	49918,1	64052,9	2012	31162	45553,0	68408,2
1999	32959	49429,8	66678,4	2013	31024	45426,2	68295,4
2000	33471	48923,2	68415,4	2014*	26881	42928,9	62617,5
2001	33192	48457,1	68497,7	2015*	26789	42760,5	62648,9
2002	32233	48003,5	67147,2	2016*	27361	42584,5	64251,5
2003	32585	47622,4	68423,7	2017*	26615	42386,4	62791,4

Note: Excluding the temporarily occupied territories of the Autonomous Republic of Crimea, the city of Sevastopol, and the temporarily occupied territories in Donetsk and Luhansk regions.

Source: calculated according to¹

Sustainable incidence trends in Ukraine were observed in the following periods: 1996-2001, 2002-2005, 2006-2007, and 2008-2010, and the highest incidence was observed in 2011. The deterioration of public health during these periods is due, first of all, to the interaction of socio-economic determinants of morbidity (in other words "causes of causes" that affect the reduction and prevention of morbidity, as well as the nature of development, manifestation and consequences of diseases) and living conditions of the population.

In order to determine the typical socio-economic determinants of morbidity and their indicators, a further review of the theoretical basis and the results of previous empirical studies was conducted in Ukraine to further describe the determination processes.

One of the first to determine the socio-economic determination of morbidity is: A. Smith, who associated years of illness with increased mortality with declining labor productivity and with periods of rising so-called "expensiveness" (inflationary rise in prices) (1776); D. Ricardo - described the dependence of the health of the worker on the size of his wages and on the proportion in which he spent on basic necessities, etc. (1817); A. Marshall - emphasized that "anxieties, anxieties and excessive mental stress fatally lead to the undermining of bodily forces, the reduction of fertility and the

¹ Державна служба статистики України : офіційний сайт. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>

weakening of the vital energy of the nation" (1890); M. Howitt - concluded that there is a strong negative correlation between population health and income inequality (health-enhancing factors reduce the income gap)¹.

The link between health level and income inequality is confirmed by the results of the study by M. Marmot and R. Wilkinson, who found that the higher the socio-economic status of people, the lower the morbidity and mortality rates².

The considerable amount of modern empirical research mentioned in³ demonstrates the fact that indicators of the level of economic success of the society, the severity of economic inequality, can be predictors of health status - both of each individual and the population of the country as a whole and the quality of social relationships.

Among the six most significant health risk factors identified in the model of T.Z. Tonoyan and M.K. Lepyan, a special place is occupied by socio-economic factors, which include indicators of the level of development of the economy of the country by basic criteria, conditions and security of living, living conditions, material well-being and the level of income of the population with an estimation of their differentiation⁴.

The gross domestic product (GDP) per capita is the most common indicator of economic strength. The economic, social and environmental conditions of the country depend on GDP; development and technological level of health care as a sphere of health care services conditions, standard and quality of life of the population, distribution of gross domestic product.

The block "material well-being and level of income of the population" is most often represented by the size of the population's income (minimum and average wages, pensions, share of minimum consumer basket in average total household expenditures, etc.). Particular attention is drawn to such an indicator as the poverty level of the population represented by the proportion of households whose level of expenditure does not exceed the calculated poverty line.

The block "conditions and security of work" is traditionally represented by such indicators as: employment rate; unemployment rate (as defined by the International Labor Organization); occupational injury rate and occupational morbidity rate. An indicator of the unemployment rate among the working age population is relevant for Ukraine. This indicator provides an opportunity to assess the impact of unemployment as a social stressor on the health of the population.

Summarizing this brief review, it should be noted that, despite the wide range of different variables considered by researchers in terms of their potential health effects, works devoted to a comprehensive analysis of socio-economic characteristics in their relationship with each other and indicators health, failed to meet. We believe that our research will allow us to begin filling this lacuna.

¹ Howitt P. Health, Human Capital, and Economic Growth : A Schumpeterian Perspective. Cambridge, MA : MIT Press, 2005.

² Marmot M., Wilkinson R.G. Social determinants of health. N. Y.: Oxf. Univ. Press, 1999.

³ Шибалков И.П. Эволюция теоретических представлений о здоровье как экономической и социальной категории. *Интернет-журнал «Науковедение»*. 2017. №3. Т. 9. URL: <http://naukovedenie.ru/PDF/97EVN317.pdf>

⁴ Тоноян Т.З., Лепян М.К. Классификация факторов риска и их влияние на здоровье населения. URL: http://www.academia.edu/643844/Classification_of_risk_factors_and_their_influence_on_health_of_the_population_in_Russian_

Table 2 - Chronicle of events in the socio-economic sphere in Ukraine in 1991-2017

Period	A brief summary of the events of the period
1991–1994	price liberalization; unprecedented hyperinflation (in 1993 amounted to 10 256%) and depreciation of citizens savings; exchange rate separation from purchasing power parities; a significant gap between the rate of increase in prices and the nominal wage.
1995 – 1999	active counteraction to crisis phenomena; lack of a clear specification and consolidation of property rights; deterioration in the distribution system of the public product; a gradual reduction in the rate of GDP decline - to 0.4% in 1999; mass outflow of capital abroad; universal shadowing and criminalization of economic activity.
2000 – 2008	high economic growth in the early 2000s; the socio-political crisis of 2004-2005; lack of active reform of the structure of production and the system of distribution relations - the reason for the slowdown in economic growth since 2007 (real GDP growth begins to decline); rising inflation.
Second half of 2008 – 2009	the global financial crisis is causing the economic crisis in Ukraine (the recession of 2009 turned out to be one of the largest in Eastern Europe); slowing down of inflow of investments, transfers from abroad; downward dynamics of the vast majority of macroeconomic indicators; outflow of short-term financial resources; sharp devaluation of the national currency; decrease in domestic demand.
2010 – 2011	reaching the level of 2006 against the background of the post-crisis recovery of the world economy; the main market mechanisms and institutions are not operating at full capacity; economic growth is linked to the re-importation of financial resources into the productive industries of the national economy, which explains the excess supply of financial resources in developed economies; agrarian sector - the only sector that shows high rates of development; ensuring income stability only in the real economy; repatriation of previously exported capital to the Ukrainian economy through offshore entities, including within special economic regimes of investment activity.
2012-2013	reduction of demand in global markets, which negatively affects the export-oriented industries of Ukraine, and a simultaneous increase in domestic demand, which to some extent supports the production in industries oriented to the domestic market. The combination of these two opposite trends explains the economic stagnation.
2014 - until now	aggravation of international relations with the Russian Federation, as the country's main trading partner, loss of its markets by Ukraine; destruction and stopping of production capacities in territories not under the control of the authorities, breaking of logistic connections; significant tax burden on the corporate sector against the background of the high cost of attracting credit resources; reduction of jobs due to the decline of industry, reduction of production in agriculture; the fall in real wages; devaluation of the national currency (almost three times) and introduction of additional fees; depreciation of savings of citizens and reduction of their purchasing power; a sharp increase in consumer prices and tariffs; high level of international labor migration from Ukraine.

Source: compiled by the authors, taking into account the data ¹

Based on a thorough analysis of the existing statistical base and features of socio-economic development of Ukraine in the context of the determination of the incidence from 1991 until now (Table 2), as well as the study of conceptual approaches and results of empirical studies of socio-economic determination in foreign countries, we

¹ Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наукова доповідь / Шинкарук Л.В. та ін.; за ред. чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 304 с.

propose the following system of indicators characterizing the socio-economic determinants of morbidity: dynamics of indicators of development of national economy - GDP per capita, general price level, inflation rate, income level of the population, poverty level of working population and economic activity indicator unemployment.

In the course of the study of the state of the socio-economic system in Ukraine for the period 1991-2017, set out the possible factors that led to negative changes in the public health of the country's population, namely: high rates of transformation, accompanied by increased neuro-mental, stressful effects on the person; reducing the standard and quality of life of the majority of the population; deepening all forms of social and economic inequality; the widespread prevalence of health-destructive behavioral practices related primarily to alcohol consumption; crisis of the health care system.

Table 3 - Comparative statistical analysis of trends in morbidity and economic situation in Ukraine in 2000-2017

Yare	Tendencies of changes in metrics (chain indexes)					
	morbidity	macroeconomic				
	number of first reported cases of disease, at 100 thousand people	GDP per capita million USD	inflation index	minimum wage, UAH	poverty rate by national criterion, %	unemployment level, %
2000						
2001	↓		↓		↑	
2002						
2003	↑		↑		↓	
2004	↓	↑		↑	↑	↓
2005	↑		↓		↓	
2006	↓				↑	
2007	↑		↑			
2008	↓				↓	
2009	↑	↓	↓	↑	↓	↑
2010						
2011	↑	↑	↓	↑	↓	↓
2012					↑	
2013	↓	↑	↑	↑	↓	↓
2014						
2015	↑		↑			↑
2016	↑	↓		↑	↑↑	↓
2017	↓		↓			↑

Symbols: ↑ - growth; ↑↑ - significant growth; ↓ - decline.

Source: Compiled by authors based on data^{1,2,3}

Comparative analysis of the data table 1 and table 2 confirms the hypothesis that

¹ Державна служба статистики України : офіційний сайт. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

² Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наукова доповідь / Шинкарук Л.В. та ін.; за ред. чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 304 с.

³ Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ). Україна: 2000-2015 (національна доповідь) URL : http://www.un.org.ua/images/stories/docs/2015_MDGs_Ukraine_Report_ukr.pdf. С.21.

there is a clear correlation between economic development and the standard of living of a population with a population health index. Thus, since 1992, when the indicators of socio-economic determinants have deteriorated substantially and the real monetary incomes of the population have fallen almost twice, the population health indicator has responded to this dynamics immediately - the morbidity indicator has increased.

In recent years of economic reforms in Ukraine (since 2000), the role of circumstances related to the effects of economic factors and material conditions of living - poverty, unemployment, etc. - in the mechanism of public health has increased. Along with positive gains in market reform (gross domestic product per capita growth in 2000-2008 and 2010-2013; a decrease in the inflation index in 2000-2002 and 2009-2011), indicators that reflect and allow to monitor the level of socio-economic well-being (minimum wage, poverty rate, unemployment rate) and public health indicator - number for the first time in the reported cases of diseases per 100 thousand population) state unstable negative tendencies (Table 3).

In recent years of economic reforms in Ukraine (since 2000), the role of circumstances related to the effects of economic factors and material conditions of living - poverty, unemployment, etc. - in the mechanism of public health has increased. Along with positive gains in market reform (gross domestic product per capita growth in 2000-2008 and 2010-2013; a decrease in the inflation index in 2000-2002 and 2009-2011), indicators that reflect and allow to monitor the level of socio-economic well-being (minimum wage, poverty rate, unemployment rate) and public health indicator - number for the first time in the reported cases of diseases per 100 thousand population) state unstable negative tendencies (Table 3).

Comparative statistical analysis of the dynamics of the chain indexes of disease changes, of changes in the disease on the one hand and GDP per capita, inflation, minimum wage, poverty and unemployment, on the other hand (Fig. 1-5) revealed the determination of the increase in the incidence in 2011 with delay of 2-3 years after the fall of GDP growth, increase in the index of changes in the unemployment rate and decrease in the rate of growth of the minimum wage in the second half of 2008. The impact of other considered socio-economic determinants on the incidence of population in Ukraine is multidirectional and asynchronous with the indicators of public health in the country at different time periods. The results obtained regarding the rate of change in the inflation index and the poverty rate are quite controversial and need further investigation. Indicators of these determinants were especially relevant in 1991-1994 - years of unprecedented inflation, mass privatization and unfair stratification of the population by income level.

In general, it can be stated that the amplitude fluctuations in the incidence rate of the population in Ukraine are closely related to the substantive characteristics of cardinal changes and value orientations in the state socio-economic policy of the state. The magnitude of the negative consequences of transformational change and the duration of their impact on public health depend not only on the content and timing of the reforms, but also on the rapidity of their implementation. Turbo-speed and uncertainty about the timing of the projected results is a significant stressor that provokes morbidity in Ukraine.

In the context of transformational changes in Ukraine, which are accompanied by persistent socio-economic upheavals, the likelihood of a causation of an increase in the incidence of the population under the influence of socio-economic factors is

significantly increased.

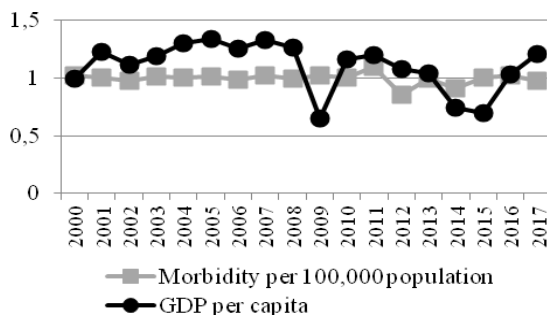

Figure 1 - Dynamics of Chain Indexes of Population Morbidity Change and GDP per Capita for the Period 2000-2017

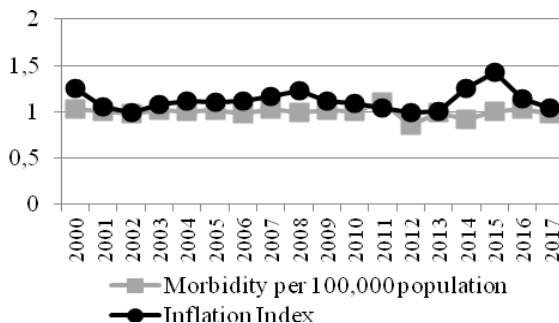

Figure 2 - Dynamics of Chain Indices of Changing Morbidity and Inflation Index for the Period 2000-2017

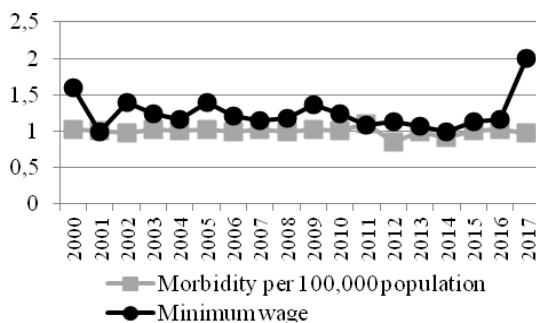

Figure 3 - Dynamics of Chain Indexes of Change in Morbidity and Minimum Wage for the Period 2000-2017

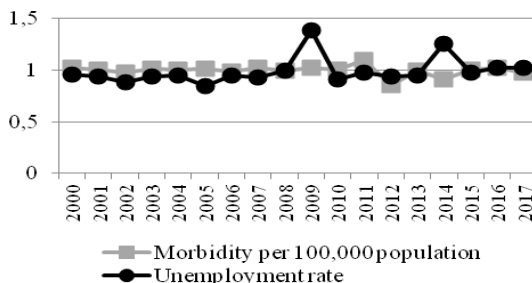

Figure 4 - Dynamics of Chain Indices of Changing Morbidity and Unemployment Rate for the Period 2000-2017

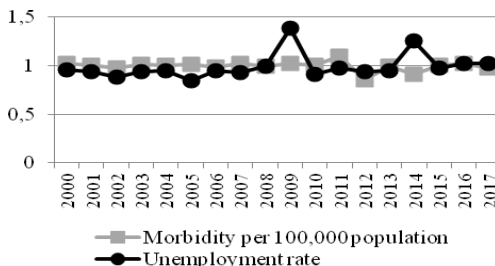

Figure 5 - Dynamics of Chain Indices of Changing Morbidity and Poverty for the Period 2000-2017

Checking the impact of the economy on the incidence rate in Ukraine over the years of its independence revealed a deterioration in public health during the transition period (1992-1995) and crisis (2011). It is established that morbidity increases during periods of abrupt and rapid transformational changes with a lag of 2-3 years. Among the most important socio-economic determinants of stressors that indirectly affect public health are the decline in economic development and the rise in unemployment, which directly affect the material well-being and income level of the population.

The results of the study can be used not only to expand the system of knowledge about the causes of diseases, but also to scientifically substantiate alternative measures of state socio-economic policy aimed at solving problems in the field of health care.

2.20 Efficiency of use of the Region Potential: Analysis, Modelling and Decision Making

The current conditions of economic globalization and integration of Ukraine into the world economy highlight the problem of effective use of the potential of socio-economic systems as one of the most important. This problem is of particular importance at the regional level, because at the regional level conditions for the effective use of potential should be created, taking into account regional specificities.

The level of economic development of the national economy as the basis for creating conditions for ensuring its competitiveness depends on the efficiency of the potential use at the regional level.

Prominent domestic and foreign scientists, in particular, I. Alexandrov, O. Amosha, Z. Varnalii, N. Verkhogliadova, Z. Gerasymchuk, V. Geyets, O. Granberg, B. Danylyshyn, M. Zgurovsky, L. Ladonko, L. Kovalska, M. Makarenko, V. Maksimov, O. Novikov, Y. Orlovskaya, A. Pavlenko, V. Solovyov and others have devoted their works to the research of theoretical and applied aspects of the potential of the region and the effectiveness of its use.

The scientific works of modern scientists investigate the nature of the potential of the region, indicating the problem of quantitative assessment. In particular, the monograph by V.V. Maximov¹ is devoted to the analysis, evaluation and use of the region potential. The authors² define the term "region" as the basic one for all economic sciences related to the spatial, territorial aspects of social reproduction.

Z.V. Gerasimchuk³, considers the region as a certain territorial optimum, which means a set of the most favorable socio-economic and natural conditions in a certain territory, which, if properly organized, should enable the most efficient use of natural, labor resources, as well as industrial and social infrastructure.

At the same time, there remain scientific problems that require further, thorough research, in particular, the issue of the complex research of potential of the region and the effectiveness of its use with the development of specific methodological approaches. There is a need to apply new scientific approaches to the processing of unstructured and fuzzy economic information in the formulation and justification of decisions to increase the level of the region's potential use.

Epistemological analysis, determining the essence of this concept as an economic category has shown the need to identify the main features, key indicators and criteria used to form the conceptual apparatus. The expediency of disclosure the essence of the region as a system with consideration of a set of criteria has been proved⁴.

Due to the generalization of the known scientific approaches to the definition of the region, has been stated that the region should be understood as a complex socio-economic system with a high dimension and hierarchical structure, functions, living conditions and relations with the external environment, which are formed by its specific characteristics.

The study of well-known regional paradigms⁵ and scientific concepts⁶ of the region allowed to identify the existing variety of directions and methodological concepts in theoretical and applied research related to the attempt to characterize the

¹ Максимов В.В. Экономический потенциал региона (анализ, оценка и использование). Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2002. 360 с.

² Александров І.О., Половян О.В., Коновалов О.Ф., Логачова О.В., Тарасова М.Ю. Стратегія сталого розвитку регіону: монографія. За заг. ред. д.е.н. І.О. Александрова, НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк: Вид-во «Ноулідж», 2010. 203 с.

³ Герасимчук З.В. Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізм реалізації. Луцьк: Надстир'я, 2000. 250 с.

⁴ Паршина М.Ю. Основні ознаки, критерії та ключові індикатори у визначенні поняття регіону. *Економіка та держава*. 2015. № 10. С.109–113.

⁵ Лапаєва М.Г., Корабейников И.Н., Макеева Е.Н. Управление социально-экономическим развитием региона в условиях становления сетевой экономики: Монография. Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2009. 268 с.

⁶ Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України: Монографія. Луганськ: Вид. «СНУ ім. В. Даля», 2005. 416 с.

regions, taking into account various aspects, in particular, geographical, economic, natural, political, historical, cultural, social, etc. The most widespread in the process of exploring the regions are concepts which allow to view the region as a subject of ownership, as a participant in business, as a community of people, and as a subsystem of the state system of the government.

Analysis of the evolution of the scientific thought of the term "potential" with the definition of its economic nature, as well as scientific approaches to the general characteristics and quantitative assessment of the potential of the region, has indicated that today there is no mutual understanding and unity of views on the economic content of this concept, there are no universally accepted formulations of definitions of the concept of potential according to the different hierarchical levels of the economic systems, in particular, the level of regional economy.

The potential of the region have been suggested to understand as a complex category that reflects the integrated set of quantitative and qualitative characteristics of available resources, taking into account regional peculiarities which allow to form, develop and effectively realize regional opportunities. The potential of the region has been considered as a complex category with a complex component structure.

The structure of the aggregate potential of the region, which is a synergistic combination of industrial, scientific, financial, human resources, labor, natural resources, consumer, innovation and investment potentials, has been proposed. On the basis of a complex analysis of scientific works of domestic and foreign scientists, a theoretical basis for the formation of the concept of "efficiency of use of the region potential" has been proposed (Fig. 1).

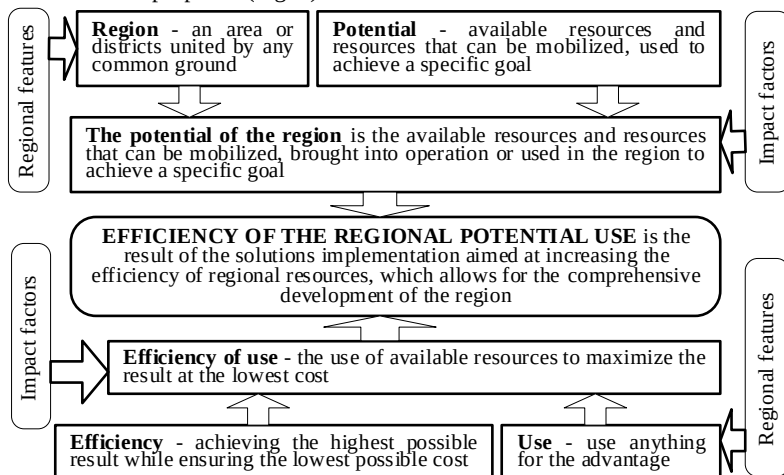

Figure 1 – Theoretical basis for the formation of the concept of "efficiency of use of the region potential"

Source: Created by the author

Economic category of the efficiency of the region's potential use is being proposed to consider as a result of the implementation of decisions aimed at increasing the efficiency of regional resources use. In the course of the researches the necessity of

forming a system of indicators of quantitative assessment of efficiency of the region's potential use has been proved.

A methodological approach to the quantitative assessment of regional potential use has been developed (Fig. 2), which is based on determining the aggregate potential of each region and the proposed system of indicators for evaluating the regional potential use. A coherent research of the region's potential and the efficiency of its use with the development of appropriate methodological tools has been proposed, which allowed to provide a systematic assessment and to create the basis for the formation of management decisions regarding the increase of the efficiency of the region's potential use.

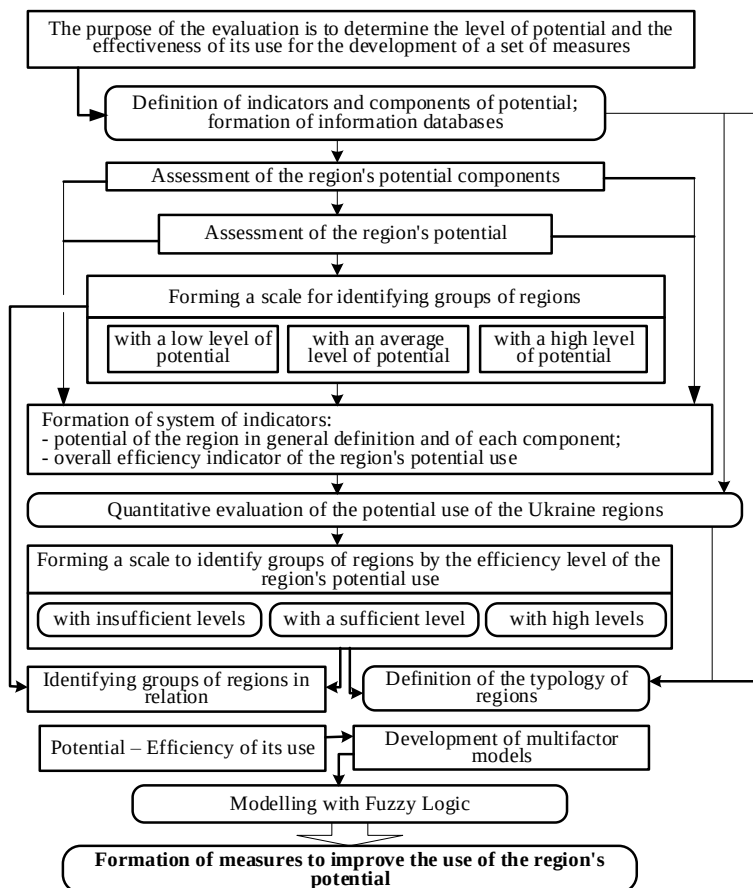

Figure 2 – Methodological approach to the quantitative assessment of regional potential

Source: Created by the author

According to the proposed structure of the aggregate potential of the region,

taking into account the results of the systematization of information, indicators for assessing the region's potential for each component have been determined. In particular, the industrial output index had been used to determine the industrial potential; volume of industrial products sold; implementation of advanced technological processes in industry; development of innovative products in industry, etc.

To evaluate the scientific potential – number of scientific organizations; volume of scientific and scientific-technical works; number of inventions, utility models and industrial designs in economic activity; number of specialists performing scientific and technical works have been used. Thus, to evaluate the aggregate potential of the region, an information base using 23 indicators has been created.

The following actions have been envisaged: formation of an information database on a set of indicators; normalization of the values of these indicators by comparison of the source data with the average values for each region; assessing the potential of each region and grouping regions by the level of available potential.

The information base for the regions of Ukraine according to the statistical data¹ for the period from 2004 till 2018 included has been formed, and a comprehensive assessment of the region's potential taking into account the components has been made. The conducted researches have revealed the overall low level of potential in the large number of Ukraine regions (Fig. 3).

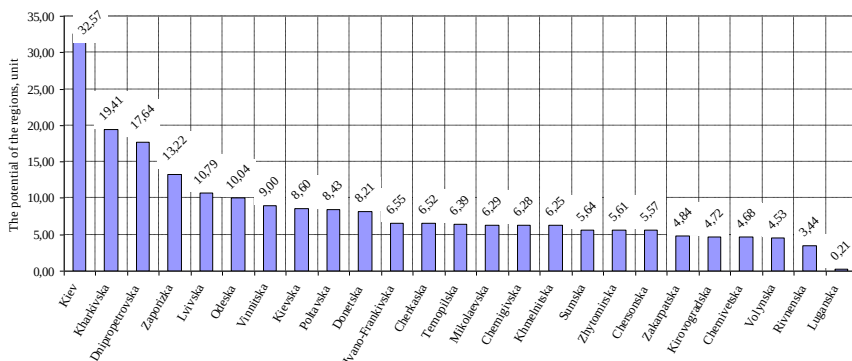

Figure 3 – Comprehensive assessment of the potential of Ukrainian regions

Source: Created by the author

In order to build the scientific basis of the system assessment of efficiency of the region's capacity use, the analysis of scientific approaches to understanding the essence of the concept of efficiency has been carried out. The classic definition of the term «effectiveness» is being considered as the ability to bring effect, the effectiveness of the process, project, etc., which is defined as the ratio of the effect, the result to the costs that provided that result². The traditional point of view is also supported by the classic

¹ Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

² Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1 / Редкол. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Вид. центр «Академія», 2000. 864 с/

of modern efficiency theory T.S. Khachaturov¹.

On the basis of the classical definition of the term of efficiency and taking into account the economic essence of gross value added (as effect, efficiency of the regional economy), the quantitative determination of the generalized indicator of efficiency of the region's potential use in the form of ratio of the beneficial effect of the region to the region's potential has been proposed:

$$EPU_{ij} = \frac{GVA_{ij}}{P_{ij}}$$

The indicator of efficiency of the region's potential use allows to form an analytical basis of formation of measures for increase of the potential level and efficiency of its use in Ukraine regions.

Potential capacity of the region is proposed to define as the ratio of the i-region's potential P_{ij} over the j-period of time to the Gross Value Added GVA_{ij} created by the regional economy of the i-region over the j-period of time.

Given the proposed definition of the region's potential in the form of a set of components $P_{ij} = \sum (P_{ij}^{ind} + P_{ij}^{lab} + \dots + P_{ij}^{inv})$, the potential capacity of the region is being presented in detailed form:

$$PC_{ij} = \frac{(P_{ij}^{ind} + P_{ij}^{lab} + P_{ij}^{fin} + P_{ij}^{scien} + P_{ij}^{pers} + P_{ij}^{nat-res} + P_{ij}^{cons} + P_{ij}^{innov} + P_{ij}^{inv})}{GVA_{ij}}$$

The calculation of the region's potential by the additive method allows to obtain the quantitative value of the region's potential as a result of a synergistic combination of industrial P_{ij}^{ind} , scientific P_{ij}^{scien} , financial P_{ij}^{fin} , personnel P_{ij}^{pers} , labor P_{ij}^{lab} , natural resources $P_{ij}^{nat-res}$, consumer P_{ij}^{cons} , innovation P_{ij}^{innov} and investment P_{ij}^{inv} potentials. A system of indicators for assessing the region's potential is proposed and the region's potential for each component is determined. In particular, the region's potential for industrial component:

$$PC_{ij}^{ind} = \frac{P_{ij}^{ind}}{GVA_{ij}}$$

allows to determine the number of units of industrial potential of the region that account for one monetary unit of beneficial effect of the region.

A methodological approach has been developed, which involves the use of ABC analysis, based on the Pareto principle, to group regions with the definition of three groups of regions according to the potential level of the region and the efficiency of its use. Thanks to the matrix approach, nine groups of regions have been formed, taking into account the potential level of the regions and the efficiency of use of the regions' potential (Fig. 4).

¹ Хачатуров Т.С., Суша Г.З., Оноприенко Г.К. Экономика предприятия. М.: Высшая школа, 2008. 370 с.

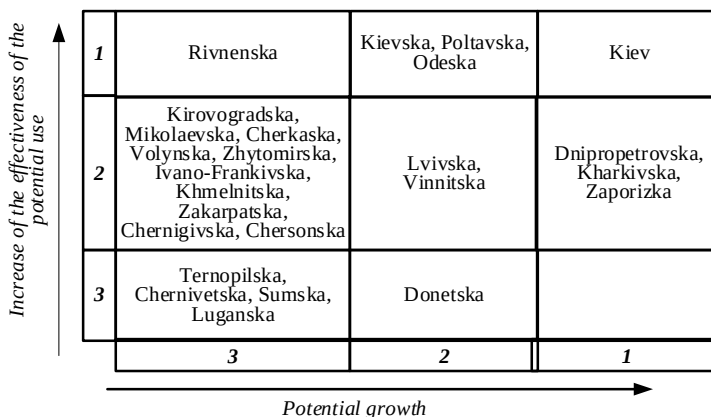

Figure 4 – Matrix "The region potential – the efficiency of use of the region potential"

Source: Created by the author

The conducted researches have shown that the potential at the level of Ukraine regions is being used with different level of efficiency, depending on regional peculiarities.

In order to increase the effectiveness of the taken decisions to shape regional policy, it has been proved that it is advisable to identify regions with common features, which will allow to describe the diversity of regions by the set of types.

To determine regional peculiarities, a typology of Ukraine regions has been formed, with the separation of regions with dominant production of certain types of products.

Conducted researches which use the proposed methodological approach allowed to distinguish the following four types of regions: regions with high levels of industrial and agricultural output; regions with dominant industrial output; regions with dominant agricultural output and mixed-type regions. Poltava, Zaporizhzhia and Kharkiv regions are considered to be regions with high levels of industrial and agricultural output.

Regions with dominant production output include Kyivska, Dnipropetrovskaa, Ivano-Frankivskaa and Odeska regions. Regions with dominant agricultural output are: Vinnytska, Kirovogradskaa, Khmelnytska, Zhytomyrskaa, Khersonska, Volynska and Chernivetska regions. The rest of the regions are mixed-type regions.

Results of the conducted researches are being the basis for the formation of scientific substantiation of measures for increasing the efficiency of potential use of Ukraine regions taking into account their typology.

Based on the proposed system of indicators and using the apparatus of fuzzy sets and fuzzy logic, scientific-methodological approach to modeling the potential use of the region's potential has been developed.

The scientific-methodological approach is based on a conceptual model, which is based on the proposed system of indicators for assessing the region potential and its efficiency and fuzzy modeling methodology.

In accordance with the proposed scientific-methodological approach to modeling

the efficiency of the region's potential use for the implementation of system researches, an imitation model has been constructed which directly implements the information model in a specially provided form for conducting research using modern information technologies. The fuzzy modeling process has been performed in MATLAB using the Fuzzy Logic Toolbox.

In order to establish relationships and to determine dominant factors of influence on the efficiency of the region's potential use, methodological approach has been developed, which involves selecting of the factors for constructing multifactor models, determining the degree of correlation between factors and result indicators, constructing multifactor mathematical models for each group by indicator of beneficial effect of the region (gross value added), mathematical models validation for adequacy and determination of dominant factors with high influence.

In the course of the research we have obtained multifactor economic-mathematical models for the regions – representatives of groups on the level of efficiency of potential use, which allowed in the process of modeling to determine the level of change of the efficiency of the region's potential use from the aggregate change of dominant factors. In particular, for regions with high level of efficiency of potential use:

$$GVA = -134774 + 71,4 \cdot X_6^{scien} - 0,23 \cdot X_{11}^{pers} + 0,995 \cdot X_{20}^{cons} - 0,29 \cdot X_2^{ind}$$

for regions with sufficient level of potential use:

$$GVA = 286565,01 + 0,23 \cdot X_1^{ind} - 30,66 \cdot X_7^{scien} - 0,11 \cdot X_{16}^{cons} - 6,52 \cdot X_{19}^{innov} + 0,83 \cdot X_{20}^{inv}$$

for regions with low level of efficiency of potential use:

$$GVA = -70527,86 + 0,07 \cdot X_1^{ind} - 30,66 \cdot X_7^{scien} + 119,97 \cdot X_{10}^{pers} + \\ + 0,71 \cdot X_{14}^{cons} + 5,4 \cdot X_{19}^{innov} + 0,24 \cdot X_{20}^{inv}.$$

A system consisting of four subsystems has been developed to develop measures aimed at increasing the efficiency level of region's potential use. The analytical subsystem provides the definition of groups of regions with common features and is based on the assessment of the region's potential and its effective use.

The formation of analytical information is based on the proposed system of indicators of the region's capacity potential by components and the overall indicator of efficiency of the region's potential use. The relationship subsystem combines a set of multifactorial mathematical models which have been formed by determining the dominant factors of influence on efficiency of the regions' potential use. The efficiency of region's potential use modeling subsystem is based on the developed conceptual model and assumes the use of the proposed system of indicators and fuzzy modeling methodology.

The subsystem of measures is based on the formation of decisions on increasing the level of the region's potential and the efficiency of its use. Decisions making involves monitoring the state of regional development by creating conditions for the effective use of all available resources in society and predicting the degree of impact of possible changes, which makes it possible to take measures at the level of each region in proper time.

Decision-making requires the use of analytical tools and the creation of an analytical framework on the basis of the results obtained from modeling of the efficiency of the region's potential use under different scenarios. A sequence of actions to increase the efficiency level of the region's potential use under different scenarios

has been proposed.

Three scenarios which are characterized by different conditions for possible changes in the development of the region's economy have been proposed. In particular, the negative scenario implies the increase in costs, which should be reflected in the increase of influence of negative factors.

The expected scenario corresponds to the formation of conditions with the increase of factors of positive influence. The optimistic scenario is aimed at increasing of influence of positive factors and reducing costs, which is reflected in reduction of influence of negative factors.

Modeling in different scenarios based on the formed analytical framework, identifying influential factors and the level of their influence allowed to develop measures on increasing the efficiency of potential use, taking into account their priority.

Areas of economic activity that have a dominant influence on productivity should be the priority areas of development in the regions. Regions with dominant production output, which are industrial regions, require the priority development of relevant industries with the formation of scientific-technical programs, training of scientific personnel, etc.

Regional policy should cover the following main areas: determining the correlation between the driving forces of regional development and ensuring their interaction (public and private sectors of the economy, internal and external factors of regional development and means); correlation of national and regional aspects of development, central and regional levels of economic management; increasing the efficiency of the regions' potential use, etc.

Decisions making involves monitoring the state of regional development by creating conditions for the effective use of all available resources in society and predicting the degree of impact of possible changes, which makes it possible to take in time measures at the level of each region.

The scientific-methodological approach to modeling of efficiency of the region's potential use based on a conceptual model, which is based on the proposed system of indicators and fuzzy modeling methodology, allowed to analyze the problem situation on a systematic level, to build an informative, analytical and analytical models of region's potential, conduct computer experiments, and to model different scenarios using defined relationships and the received multifactor models to formulate measures of increasing of the efficiency of region's potential use.

The use of the proposed system of formation of measures on the basis of the formed analytical framework, defined interconnections and the obtained model results allows to substantiate management decisions for increasing of the efficiency of the region's potential use. Analytical basis of decisions making which are directed on the increase of level efficiency of the Ukraine regions potential use has been offered.

2.21 Екологічні аспекти економічних трансформацій національних економік

Інтенсифікація міждержавної взаємодії як одна з визначальних характеристик сучасного етапу трансформаційного розвитку світового господарства має свій прояв, зокрема, в розширенні світового виробництва. Це зумовлено передусім, широким спектром переваг, які надає суб'єктам господарювання міжнародне розміщення виробництва, оптимізація торгово-політичної складової цього процесу. Поряд з цим, саме розвиток виробничих потужностей здійснює значний негативний вплив на оточуюче середовище, загострюючи екологічну проблему і вимагає пошуку можливих напрямів його екологізації. Зважаючи на багатогранність та різноспрямованість підходів до розуміння екології та її впливу на розвиток продуктивних сил та виробничих відносин, слід зазначити, що екологізація може мати різні прояви в залежності від сфери її застосування.

На нашу думку, за своєю сутністю екологізація є одним з основоположних чинників фундаментальних положень економічної теорії, згідно яких матеріальні потреби світового суспільства є безмежними, а економічні ресурси, що необхідні для задоволення цих потреб, є обмеженими. Це формує дію двох законів суспільного розвитку - закону зростання потреб і закону економії праці. Ці закони взаємопов'язані та є відображенням загальноекономічного закону зростання соціально-економічної ефективності. На рівні світового суспільства дія цього закону має свій прояв в тому, що в умовах необмеженості потреб суспільство, що прагне забезпечити їх найповніше задоволення, прагне до ефективного використання економічних ресурсів, їх раціонального поєднання та розподілу між виробництвом різних благ та створення на цій основі умов для задоволення одних потреб і просування до інших вищого рівня. Йдеться, передусім, про те, що в сучасних умовах розвитку світового господарства формування потреб суспільства безперечно враховує екологічну детермінанту. Це має свій прояв, по-перше, в необхідності зменшення навантаження виробничих, транспортних, та торговельних потужностей на навколишнє середовище, по-друге, підвищенні попиту на світовому ринку на екологічні товари, по-третє, зростанню вимог споживачів міжнародних ринків до ступеня екологічності товарів та послуг та виробничої складової їх створення. Теорія мотивації А.Маслоу, на нашу думку, може бути певною мірою трансформована з урахуванням екологічних пріоритетів розвитку країн світової спільноти (рис. 1).

На нашу думку, ієрархічний перелік потреб, запропонований А. Маслоу, може розглядатися також в площині екологічних пріоритетів розвитку неоіндустріального суспільства в цілому. В цьому випадку він буде мати наступну структуру: екологічно чиста продукція, питна вода, повітря; екологічна безпека; екологічні ініціативи; екологічне лідерство; оптимізація методів та інструментів екологізації. Варто відмітити, що вищим рівнем прояву екологізації теорії мотивації є оптимізація методів та інструментів екологічного спрямування, що передбачає застосування ефективних механізмів підтримки, контролю екологічних ініціатив, узгодження діяльності в цьому напрямі між країнами світової спільноти.

Рисунок 1 - Екологічна трансформація теорії мотивації А.Маслоу

Розвиток та усвідомлення екологічної складової функціонування світового господарства в епоху неоіндустріалізму має суттєве значення. Визначальними рисами його функціонування є розвиток уявлення про глобальність природних і антропогенних процесів і неможливість вирішення екологічних проблем силами окремих країн; пошук раціонального ресурсовикористання і зменшення рівнів забруднення, інших негативних впливів шляхом впровадження економічних методів регулювання природокористування; формування регіональної і глобальної системи контролю за станом навколишнього середовища; формування міжнародних інститутів екологічного спрямування, проведення міжнародних науково-практичних конференцій, прийняття глобальних стратегій розвитку людства з врахуванням екологічного аспекту.

Еволюція розвитку світогосподарських відносин пов'язана із поступовим переходом суспільства на нові етапи розвитку суспільно-економічних відносин. На нашу думку, такими етапами є наступні: аграрне, індустріальне, постіндустріальне, неоіндустріальне (інформаційно-інноваційно-екологізаційне). Етап аграрного суспільства характеризується переважанням сільського господарства серед інших галузей господарювання, незначним розвитком видобувних та промислових галузей. Це заклало підґрунтя для формування теорій меркантилізму з незначною увагою до виробничої сфери, теорій абсолютних та порівняльних переваг, які оперують, переважно, ступенем забезпеченості ресурсами. Наступний етап, етап індустріального суспільства, має наступні особливості: зростання обсягів виробництва в промисловості та сільському господарстві, інтенсифікацію розвитку науково-технічного прогресу, централізація державної влади, покращення рівня життя населення та підвищення споживацьких вимог до продукції, яка пропонується світовому ринку, розвиток міждержавної співпраці в різних напрямках. Це сприяло ускладненню теорій міжнародної торгівлі, врахуванню в них питань оптимізації торговельної

співпраці, її залежності від витрат виробництва та ступеня інтенсифікації використання факторів виробництва¹.

Слід зауважити, що попередні теорії міжнародної взаємодії, сформовані в аграрну епоху, орієнтовані швидше на пояснення особливостей міжнародного обміну, ніж виробничо-торговельних пріоритетів. Саме тому індустріалізація світового суспільства призводить до формування теорій, які хоч і опосередковано, проте враховують певні екологічні аспекти розвитку людства. На цьому етапі були сформульовані, зокрема, теорії співвідношення факторів виробництва, парадокс Леонтьєва. В свою чергу, етап постіндустріального суспільства, основою розвитку якого є, насамперед, орієнтація на сферу послуг, інформатизацію, дав поштовх для розвитку теорій, які враховують більше факторів, зокрема технологічні, транспортні, опосередковано - екологічні. На нашу думку, на сучасному етапі розвитку глобалізованого економічного простору відбувається формування неоіндустріального суспільства, що тісно пов'язане, зокрема, зі ступенем інформатизації, підґрунтям розвитку якого має стати підтримання оптимального балансу між суспільними виробничими пріоритетами розвитку в планетарному масштабі та забезпеченням засад екологічно безпечного господарювання.

Історично склалося так, що перехід цивілізацій на нові етапи розвитку був зумовлений, переважно, змінами промислово-господарського характеру. Суттєве значення, на наш погляд, має те, що кожен етап цивілізаційного розвитку зумовлював перехід відносин “людина-природа” на якісно новий рівень взаємодії. Так, перший переворот в господарському житті, що називають неолітичною революцією (VIII-VII тис. до н.е.) змінив взаємовідносини людини з дикою природою². Причини цього слід вбачати у переході від мисливсько-збирального побуту до землеробства й скотарства, що стало справжньою революцією у розвитку людства. Наступний важливий етап пов'язаний з промисловим переворотом XVIII-XIX ст. Він сприяв змінам економічного підґрунтя переходу суспільства з сільського господарства на промислове виробництво. На цьому етапі з точки зору його екологізаційних характеристик було вперше протиставлено людину природі. Цей процес отримав подальший розвиток на наступному цивілізаційному витку, пов'язаному з промисловим переворотом кінця XVIII – першої половини XIX ст. З однієї сторони, людство протиставило себе природі й всесвіту, що стало стимулом для їх раціонального вивчення, розвитку наук, інтенсифікації відкриттів та винаходів. З іншої – розвиток промисловості ускладнив взаємодію, оскільки він завжди пов'язаний із негативним впливом на навколишнє середовище. Цей етап характеризується також активною економічною експансією промислово розвинених країн у регіони традиційних цивілізацій. Зауважимо, що в модифікованому вигляді, ґрунтуючись на методі аналогій, цей процес продовжується і досі. Йдеться про напруження розміщення міжнародного виробництва, особливо у випадку шкідливості його впливу на оточуюче середовище.

¹ Екологізація виробництва. URL: http://www.green-printing.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=49&Itemid=2 (дата звернення: 30.11.2016)

² Сытник К. М., Брайон А. В., Городецкий А. В. Словарь-справочник по экологии. Київ: Наукова думка, 1994. 664 с.

В сучасному розумінні цивілізація – це людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд)¹. Постіндустріальна цивілізація (кінець XX - початок XXI ст.) характеризується, по-перше, ускладненням та діалектизацією процесів, які відбуваються у господарському житті суспільства; по-друге, загостренням проблеми еколого-економічної взаємодії. Зазначене вище знаходить свій прояв у формуванні засад сталого розвитку людства, спрямованих на забезпечення ефективного максимально безпечного використання надбань світової цивілізації. Йдеться про екологізацію всіх сфер господарських, виробничих, торговельних, фінансових, інвестиційних та інших відносин між суб'єктами цивілізаційного розвитку. Слід зауважити, що інтенсифікація міжнародних економічних відносин слугує додатковим, допоміжним способом ослаблення дисонансу між цивілізацією й довкіллям на всіх етапах її розвитку. Можна навіть провести порівняльний аналіз їх відповідності рисам сучасної цивілізації та відмітити, що розвиток торгівлі виступає однією з важливих складових: виникнення держави → удосконалення державного устрою; формування соціальних станів та класів → розвиток класового суспільства; створення податкової системи → її подальший розвиток, зокрема, в аспекті екологічних податків; розвиток торгівлі → інтенсифікація міжнародних торговельних зв'язків; відокремлення ремесла від сільського господарства → розвиток промисловості, в т. ч. високотехнологічної; створення писемності, поява міст, створення монументальних споруд → розвиток архітектури; зародження мистецтва і науки → зміна пріоритетів, поява нових технік та підходів у мистецтві.

Таким чином, цивілізаційні процеси визначають загальні тенденції розвитку, які здійснюють вплив на формування стратегічних пріоритетів господарювання країн світу з урахуванням екологічних вимог та відповідності напрямів діяльності концептуальним засадам сталого розвитку. Важливе значення в реалізації зазначених складових мають такі фактори як забезпеченість ресурсами та інші переваги природного характеру, рівень технологічного розвитку, рівень економічного розвитку, розширення міждержавної взаємодії тощо. Екологізація світової торгівлі як важливої ланки світового господарства тісно пов'язана з необхідністю застосування у виробництві екологічно спрямованих рішень та технологій. Тому доцільно проаналізувати цивілізаційні наслідки екологізації торгівлі в неоіндустріальному розвитку країн світової спільноти.

В цілому сучасні темпи росту світового виробництва демонструють зростання. Використання передових виробничих технологій є основою підвищення конкурентоспроможності в майбутньому. Враховуючи, що галузь промислового виробництва дедалі частіше використовує сучасні продукти, інноваційні технологічні процеси і технології, матеріали, у 2016 році центр

¹ Браун Л.Р. Виклик нового століття. Стан світу 2000. Інститут сталого розвитку / Пер. з англ. Київ: Інтелсфера, 2000. 327 с.

впливу у сфері промислового виробництва змістився до десятки найбільш конкурентоспроможних країн світу¹.

Серед десяти конкурентоспроможних країн у секторі промислового виробництва Північна Америка та Азіатсько-Тихоокеанський регіон посіли провідні позиції. Світовий індекс промислової конкурентоспроможності по країнам-лідерам за результатами 2016 року, а також прогноз на 2020 рік представлений в таблиці 1:

Таблиця 1 - Ранжування країн-лідерів за світовим індексом промислової конкурентоспроможності у 2016 та 2020 (прогноз) рр.

2016 рік	2020 рік (прогноз)
Китай	США
США	Китай
Німеччина	Німеччина
Японія	Японія
Південна Корея	Індія
Велика Британія	Південна Корея
Тайвань	Мексика
Мексика	Велика Британія
Канада	Тайвань
Сінгапур	Канада

Три північноамериканські країни потрапили до першої десятки рейтингу. Згідно досліджень міжнародних організацій, у 2020 році п'ять країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, серед яких Китай, Японія, Південна Корея, Тайвань та Індія, увійдуть до першої десятки рейтингу, залишивши в ньому лише два вільних місця для країн Європи, які посядуть Німеччина і Великобританія. Очікується також, що п'ять країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону – Малайзія, Індія, Таїланд, Індонезія і В'єтнам увійдуть до рейтингу двадцяти конкурентоспроможних країн у секторі промислового виробництва протягом наступних п'яти років².

Аналіз світового індексу промислової конкурентоспроможності дозволяє зробити висновок, що світовий сектор промислового виробництва демонструє стрімкий розвиток. Обсяг доходів від реалізації та експорту промислових і споживчих товарів стимулює економічне процвітання, вимагаючи від країн світу приділяти більше уваги розвитку сучасних виробничих потужностей, інвестуючи у розвиток високотехнологічної інфраструктури. Крім того, необхідною умовою їх ефективного розвитку, реакцією на цивілізаційні виклики має бути високий ступінь використання в промисловому виробництві екологічно орієнтованих технологій, а також відповідно сировини для виробництва продукції, яка володіє екологічними характеристиками.

Разом з тим, екологічні аспекти економічних трансформацій національного господарства окремої країни залежать від комплексу факторів соціально-економічного та виробничо-технологічного спрямування, а саме: рівня витрат на дослідження та розробки, зокрема в аспекті їх екологічного спрямування,

¹ Global enabling trade report, 2016. URL: <http://reports.weforum.org/global-enabling-trade-report-2016/enabling-trade-rankings/>

² Global metrics for the environment, 2016. URL: <http://epi.yale.edu>

кількості населення та витрат на охорону здоров'я, частки експорту екологічних товарів у загальному обсязі експорту, обсягів викидів діоксиду вуглецю та метану, які є найбільш шкідливими для населення, рівня споживання відновлювальної енергії, який відображає ступінь залучення альтернативної енергетики до забезпечення екологізаційних засад виробництва.

В цьому зв'язку, конкретними орієнтирами еколого-економічних трансформацій слід вважати наступні: запобігання забрудненню навколишнього середовища під час проектування та розробки нової продукції та послуг; розробка та впровадження сучасних високоефективних інноваційних технологій з мінімальним впливом на довкілля; впровадження заходів по зменшенню викидів, скидів та інших шкідливих впливів для довкілля на міжнародному рівні; раціональне використання природних ресурсів планети при забезпеченні власних торговельно-виробничих інтересів; скорочення споживання енергоносіїв, зокрема, за рахунок використання альтернативної енергетики; пошук та використання якісної екологічно чистої сировини для виробництва товарів і послуг; дотримання законодавчих актів стосовно всіх визначених аспектів міжнародної виробничо-торговельної діяльності та її взаємозв'язку з екологічною безпекою людства.

Зазначені вище процеси відбуваються в умовах впливу глобалізаційних трансформацій. Йдеться про сукупність явищ, підходів, заходів, методів перетворення окремих ринків та країн в цілісну економічну, соціальну, політичну систему, ефективне функціонування якої може бути забезпечене лише за умов визначення та узгодження спільних інтересів держав світу у відповідності з загальними нормами, правилами, пріоритетами світового розвитку. Суттєвим наслідком глобалізації є стандартизація та узагальнення економічних, виробничих, технологічних процесів, зближення і переплетення культурних та соціальних надбань країн світу, виявлення комплексу спільних проблем диверсифікації міждержавного розвитку, серед яких пріоритетне значення належить екологічним. Глобалізація, з однієї сторони, розвивається під впливом економічних, геополітичних, соціальних, культурних, цивілізаційних, екологічних складових. З іншої сторони, глобальні процеси здійснюють вагомий вплив на їх функціонування, формують особливості їх трансформації. Структурно глобальні процеси поєднують в собі систему складових світогосподарської взаємодії, які є основою виходу міждержавної, регіональної, інтеграційної співпраці на якісно новий рівень.

Всі зазначені структурні елементи глобалізаційних процесів мають тісний зв'язок між собою та з екологічною складовою економічних трансформацій, яка, в свою чергу, об'єктивно впливає на формування особливостей функціонування та розвитку всіх елементів зазначених процесів. Одночасно вони виступають і векторами екологізації для країн світової спільноти, оскільки здійснюють вагомий вплив на формування пріоритетних засад її розвитку. Екологічні чинники стають одними з визначальних у формуванні та функціонуванні глобальних економічних відносин. Водночас розширення глобального економічного співробітництва посилює вплив світогосподарських зв'язків на динаміку процесів суспільного виробництва в межах окремих держав, набираючи значення самостійного чинника формування екологічної ситуації в країнах-учасниках міжнародного економічного обміну.

Практика розвинутих держав засвідчує, що в них уже втілюється на макро- і мікрорівнях господарювання екологоорієнтована стратегія економічного зростання як об'єктивно обґрунтований напрям досягнення сталого розвитку¹. Екологічні проблеми у країнах, що розвиваються, неможливо вирішити без застосування нових моделей сталого функціонування національних економічних систем. Слід зауважити, що економічне, виробниче, науково-технічне співробітництво між державами світу, спрямоване на раціональне використання і збереження природних багатств, ускладнюється відмінностями їх геополітичного розвитку.

В умовах глобалізації суттєву роль у стимулюванні економічного зростання і розвитку усіх країн світу відіграє розширення виробничо-торговельної співпраці, яка є однією з рушійних сил розвитку і поступового економічного зростання; реалізація положень багатосторонніх торговельних угод, лібералізація міждержавних торговельних зв'язків. Жодна країна не може розвиватися своїми силами і використовувати всі досягнення науково-технічної революції, зважаючи на те, що в умовах технологічного розвитку виробничий потенціал спрямований, переважно, на задоволення потреб людства. Динаміка загальних показників розвитку виробничо-торговельної співпраці на світовому ринку свідчить про наступне. По-перше, зростання обсягів світового експорту та імпорту, зовнішньоторговельного обороту, частки експорту у ВВП, зокрема, розвинених країн означає зростання обсягів світового виробництва та, відповідно, його впливу на екологічну складову глобального розвитку світу. По-друге, переважання в товарній структурі експорту розвинених країн та країн, що розвиваються, нафтопродуктів та промислової продукції, вимагає застосування ними комплексу екологізаційно спрямованих заходів на нівелювання впливу на оточуюче середовище, зокрема, в контексті шкідливих викидів у атмосферне повітря.

По-третє, стан зовнішньої торгівлі країн світової спільноти має тісний зв'язок з екологічними аспектами її розвитку. Йдеться, насамперед, про те, що зростання світового ВВП, збільшення обсягів експортних операцій, зростання частки промислової та сировинної продукції у загальних обсягах зовнішньоторговельних операцій вимагають від учасників глобального обміну застосування екологічних засад виробництва продукції та підвищення рівня її екологічності. Це вимагає зниження рівня основних показників забруднення атмосферного повітря в процесі здійснення виробничої діяльності, використання відновлювальних джерел енергії, розробки державної інвестиційної політики країнами світу, що спрямована на підтримку розвитку екологічних проєктів, та цільової державної підтримки НІОКР, пов'язаної із створенням екологічно чистих технологій, лібералізацію торговельних бар'єрів на шляху екологічних товарів і послуг.

Основним екологічно спрямованим показником виробничо-торговельних відносин виступає індекс екологічної ефективності².

¹ Ehrlich P. Ehrlich A. H., Holdren J. P. *Ecoscience: Population. Resources. Environment*. San Francisco: W. H. Freeman and company. 1977. 1052 p.

² Environmental performance index. Country Rankings. URL: <http://epi.yale.edu>

Індекс вимірює досягнення країни з точки зору стану екології та управління природними ресурсами на основі 22 показників в 10 категоріях, які відображають різні аспекти стану навколишнього природного середовища та життєздатності її екологічних систем, збереження біологічного різноманіття, протидія зміні клімату, стан здоров'я населення, практику економічної діяльності і ступінь її навантаження на навколишнє середовище, а також ефективність державної політики в області екології (рис. 2).

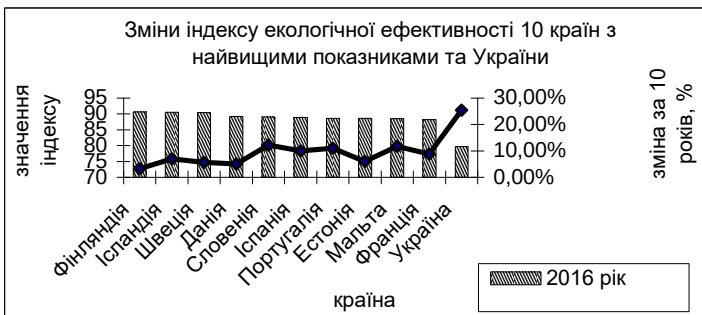

Рисунок 2 - Зміни індексу екологічної ефективності 10 країн з найвищими показниками та України

Високий індекс екологічної ефективності є характерним для таких країн як Фінляндія, Ісландія, Швеція, Данія, Словенія, Іспанія, Португалія, Естонія, Мальта, Франція. Йдеться про те, що в зазначених країнах значна увага з боку держави приділяється формуванню екологічних засад розвитку національного господарства з урахуванням внутрішніх та зовнішніх загроз екологічній безпеці. Важливе значення у забезпеченні зазначених цілей має схвалення в 2015 році в Парижі на Всесвітній конференції ООН з клімату глобальної угоди, яка має прийти на зміну Кіотському протоколу. Головна мета угоди - досягти значного зниження викидів парникових газів і тим самим утримати глобальне потепління на планеті в межах 1,5-2 градусів за Цельсієм по відношенню до середньої температури доіндустріальної епохи. В цьому зв'язку важливим показником оцінки стану екологізації зовнішньої торгівлі є інтенсивність емісії CO₂ в процесі розвитку експортного виробництва (рис. 3).

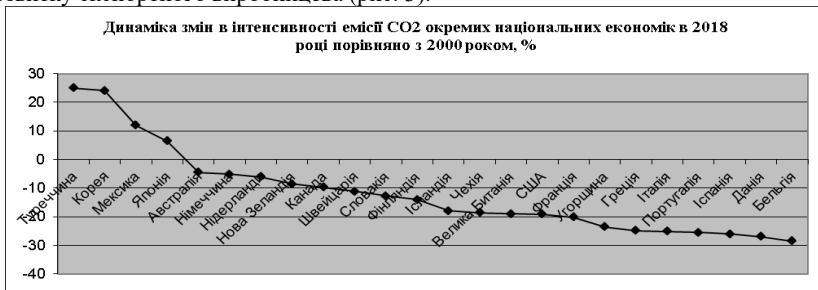

Рисунок 3 - Динаміка змін в інтенсивності емісії CO₂ окремих національних економік в 2015 році порівняно з 2000 роком, %

Зауважимо, що більшість держав серед яких країни ЄС, США, Канада реалізують ряд ґрунтовних ініціатив щодо зменшення навантаження цього показника на атмосферу. Разом з цим, пріоритетною складовою екологічного розвитку епохи неоіндустріалізму є відновлювальна енергетика. Незворотне виснаження світових вуглеводневих запасів, зростаюча ціна на енергоносії, проблеми екологічного забруднення навколишнього середовища змушують більшість країн формувати свої енергетичні стратегії, спрямовані на її розвиток. За останнє десятиліття спостерігалось стійке зростання попиту на енергію, вироблену з відновлюваних джерел. Більшість такої енергії вироблено гідроелектростанціями, на другому місці – використання енергії вітру, на третьому – енергії сонця. Очікується, що частка відновлюваних джерел енергії за показником річного виробництва збільшиться до 20% у 2030 році, зокрема за рахунок сонячної та вітрової генерації. У 2018 році сектор відновлюваної енергетики продемонстрував зростання за показниками сукупної встановленої потужності та обсягу виробленої електроенергії. Інвестиції в цей сектор перевищили обсяг відповідних капіталовкладень у традиційну енергетику.

Можливими альтернативними джерелами енергетичних ресурсів слід вважати наступні. По-перше, використання енергії сонця. Кількість сонячних електростанцій у всьому світі постійно збільшується. Серед країн, рівень використання потужностей сонячної енергетики якими є найвищим, варто виділити Китай, Японію, Німеччину, США, Італію, Іспанію, Францію, Велику Британію.

По-друге, використання гідроенергетичних потужностей. Гідроенергетика є найбільш технологічно освоєним способом виробництва електроенергії, має гарантований з прогнозованою забезпеченістю енергоресурс. Її потужності найбільше використовуються такими країнами як Китай, США, Бразилія, Канада, Росія, Японія, Індія, Норвегія. По-третє, розвиток вітроенергетики. Лідерами тут є Китай, США, Німеччина, Іспанія, Індія, Велика Британія, Канада, Франція. Ефективність використання вітрових електростанцій в ЄС становить 20 - 24 %¹.

По-четверте, інтенсифікація використання потенціалу хвилюенергетики, заснованої на отриманні енергії від морських та океанських припливів-відливів або від перебігу рівнинних річок. В цьому напрямі потужності ефективно використовуються Республікою Кореєю, Канадою, Францією. По-п'яте, застосування переваг біоенергетики. Вже сьогодні готові до використання такі технології: перетворення біомаси у газоподібні або рідкі види палива за допомогою термохімічних процесів, виробництво із рослинних культур масел – заміників дизельного палива тощо. Серед країн, які найбільш раціонально використовують цей ресурс слід виділити США, Бразилію, Китай, Німеччину, Індію, Великобританію, Японію, Швецію. По-шосте, економічно доцільними для використання в якості енергетичних джерел є ресурси низькопотенційної теплоти природного та техногенного походження (геотермальні). Ресурси акумульованої в навколишньому природному середовищі низькопотенційної теплоти, що можуть використовуватися у теплонасосних системах теплопостачання, перевищують існуючі та перспективні потреби в тепловій енергії. Потужності геотермальної

¹ Energy, transport and environment indicators. 2016. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat>

енергетики інтенсивно використовуються США, Філіппінами, Індонезією, Новою Зеландією, Мексикою, Італією, Ісландією, Кенією.

Зауважимо, що сучасний економічний простір вимагає від компаній-виробників виходу на зовнішні ринки з екологічно чистою продукцією з метою збільшення конкурентних переваг. З однієї сторони, реалізація екологічно чистих та енергозбережних товарів забезпечує високий рівень порівняльних переваг по відношенню до представлених на ринку компаній. З іншої – отримання доступу на ринок в багатьох випадках пов'язане з відповідністю продукції національним та міжнародним вимогам щодо її екологічності. Зважаючи на це, важливим показником екологізації зовнішньої торгівлі слід вважати обсяги світового експорту екологічних товарів та їх частки у загальному світовому експорті. Варто відмітити динамічне зростання обсягів експорту екологічних товарів¹. З метою подальшого розширення торгівлі екологічними товарами необхідно проводити відповідну екологічну та економічну політику, що передбачає, насамперед, сертифікування товарів за місцем і способом виготовлення; створення ринку для екологічно безпечних товарів; безмитну торгівлю природозберігаючими технологіями; забезпечення оптимального розподілу глобального виробництва; зниження залежності в малорозвинутих країнах від експлуатації природних ресурсів за допомогою забезпечення їм доступу до світового ринку; лібералізацію торгівлі, яка разом з цим не повинна підривати міжнародні та національні зусилля зі збереження довкілля; спрямовування прибутків від лібералізації торгівлі, в тому числі на захист довкілля, зокрема на компенсування шкоди від лібералізації; врахування різниці у порівняльній вартості природоохоронних заходів в розвинутих країнах і країнах, що розвиваються.

Глобальний ринок екологічних товарів і послуг, за оцінками експертів ЮНЕП, зросте до 2020 року до 1,9 трлн. дол. Торговля екологічними товарами залишається, переважно, прерогативою розвинених країн. Слід зауважити, що на сучасному етапі розвитку світової економіки серед головних експортерів екологічних товарів на світовому ринку слід виділити США, Канаду, Японію, країни ЄС та Китай, який за останні роки значно збільшив обсяги експорту. Так, за період 2005-2015 р.р. китайська частка ринку екологічних товарів лише в США зросла до 21 %. До регіональних ринків екологічних товарів та послуг країн Африки, Азії й Близького Сходу обсяг експорту товарів з Китаю збільшився у два рази, а до країн об'єднання НАФТА й Латинської Америки – втричі. В контексті екологізації важлива роль належить Китаю, який займає друге місце за обсягами світового товарного експорту, та третє місце – за обсягами імпортних операцій. Слід відмітити, що протягом останніх років китайський уряд визначив стратегію зростання обсягу виробництва екологічно чистих товарів. Зокрема, у доповіді Комісії з національного розвитку та реформ Китаю (NDRC) серед основних планів визначено розвиток гідроенергетики, використання енергії вітру, сонячної енергії й енергії біомаси як умову підвищення конкурентоспроможності на ринку екологічних товарів та послуг.

Таким чином, лідерство на ринку екологічних товарів поступово зміщується у бік Китаю. Експорт екологічних товарів із США та інших країн не зростає

¹ Environmental goods and services sector. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained>

такими ж темпами, через певні технологічні переваги у їх виробництві. Процес екологізації глобальної економіки може призвести до введення обмежень щодо торгівлі через встановлення в односторонньому порядку нормативів або коректування міжнародних цін. При цьому більш можуть постраждати країни, що розвиваються, оскільки у них може не виявитися достатньо можливостей для забезпечення дотримання всесвітньо встановлених жорстоких стандартів щодо екологічної продукції, що призведе до втрати ринків збуту. В свою чергу, зменшення національного експортного потенціалу призведе до уповільнення темпів зростання, зниження показника зайнятості, погіршення зовнішньоторговельного балансу. Різний ступінь розвитку торговельно-політичних умов в країнах світу призводить до необхідності введення жорстких тарифів на торгівлю екологічною продукцією.

В цілому процесам екологічного розвитку сучасного світу притаманні асиметричні тенденції. Серед них слід виділити, по-перше, нерівномірність доступу до екологічно чистої сировини та ресурсів; по-друге, різний рівень розвитку науково-технологічного потенціалу країн світової спільноти, що значною мірою визначає диспропорції у можливостях розвитку екологічного виробництва; по-третє, відмінності у забезпеченості енергетичними ресурсами та можливостях розвитку відновлюваної енергетики; по-четверте, різний ступінь забруднення навколишнього середовища та екологічної безпеки; по-п'яте, рівень розвитку законодавчих інституцій, які відіграють важливу роль у регулюванні екологізаційної складової функціонування національних ринків¹.

Процеси індустріалізації та урбанізації, неузгодженість природно-ресурсних питань економічного розвитку, зростання конкуренції між розвинутими країнами та державами, що розвиваються, поряд із відсутністю єдиних екологічних стандартів для них, зміни у довкіллі з метою його пристосування для забезпечення потреб власного функціонування, намагання оптимізувати торговельні переваги стали причиною загострення екологічних проблем розвитку світового господарства, що можуть бути вирішені виключно за умови поєднання зусиль їх суб'єктів. Неминуче погіршення екологічних аспектів розвитку світового ринку спонукає до розробки нових інструментів подолання негативних наслідків, зокрема, за рахунок вироблення єдиних підходів до екологізації їх функціонування.

В цілому слід виділити наступні напрями оптимізації та подальшого розвитку екологічних складових економічних трансформацій світового господарства в епоху неоіндустріалізму. По-перше, підвищення ступеня використання у виробництві експортної продукції ресурсозбережних технологій, які дозволяють зменшувати шкідливі викиди до атмосферного повітря в процесі здійснення виробничої діяльності. По-друге, розширення застосування відновлювальної енергетики, зокрема, у експорторієнтованому виробництві, з метою запобігання негативному впливу на екологічні характеристики розвитку світового господарства. По-третє, зростання обсягів витрат на дослідження та розробки в екологічній сфері, а також посилення фінансової підтримки в реалізації екологічно спрямованих виробничих ініціатив. По-четверте, зростання частки в загальному світовому експорті екологічних товарів, що є основою

¹ Daly H., Farley J. Ecological economics: Principles and applications. N.Y., 2010. 544 p

переходу міжнародного економічного співробітництва на новий етап екологічно орієнтованого розвитку. Поряд з цим, варто відмітити, що в наслідок об'єктивно різного забезпечення регіонів світу передумовами, необхідними для врахування екологічної складової, вони характеризуються різними особливостями реалізації зазначених напрямів екологізації.

2.22 Зміст та концептуальні основи функціонування механізмів публічного управління в Україні

В сучасних умовах публічне управління слід вважати новою сферою діяльності, що отримала розвиток внаслідок реформування системи державного управління. При цьому відбулося зміщення акцентів з державного на публічний характер суспільних взаємовідносин, усе частіше йдеться про публічні органи влади, і відповідно, про публічне управління, що відображає не приватний й не прибутковий характер взаємодії владних органів, управління якими та адміністрування справ якого вимагає ґрунтовного дослідження, впровадження новітніх інструментів регулювання, відмінних від застосовуваних раніше. Специфіка публічного управління надзвичайно різноманітна й диференційована, а тому охоплює як юридично-правову так і соціально-економічну складові, оскільки внаслідок розвитку публічності поглиблюється вплив на розвиток держави, територіальної громади, вирішення проблеми функціонування економічного середовища в юридично визначеній площині тощо.

Можна стверджувати, що одним із сучасних завдань системи державного управління є розвиток здатності державного керівного апарату забезпечити високу якість управління, як на рівні політичного керівництва, так і на рівні публічного управління, забезпечувати високий рівень його ефективності і результативності з позицій усіх громадян держави. Саме такий управлінський процес і відображається у становленні системи публічного управління.

Розвиток держави та суспільства значно залежить від ефективності механізмів публічного управління та їх розумного та збалансованого поєднання з іншими видами управління. Звідси виникає необхідність у дослідженні сучасного стану та обґрунтуванні напрямів функціонування механізмів публічного управління в Україні за умов сучасних соціально-економічних викликів.

Науково-прикладна проблематика функціонування системи публічного управління знайшла відображення у працях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема таких: М. Айрапетян, Н. Бакуменко, Х. де Бройн, В. Вілсон, О. Голубуцький, Б. Дженкінс, Н. Іванчук, М. Кастельс, Л. Келлер, Н. Нижник, Н. Обушна, О. Понкін, Л. Сморгунов, О. Чальцева та ін. Проте, розгляд актуальних напрямків реформування механізмів публічного управління потребує належного висвітлення, що і зумовило актуальність даного дослідження.

Метою роботи є дослідження змісту та обґрунтування перспективних напрямів функціонування механізмів публічного управління в Україні за умов сучасних соціально-економічних викликів.

Останнім часом все більшого поширення в теорії державного управління набуло поняття «публічне управління». В загальному значенні воно відображає системний механізм, підсистемами та елементами якого є політичні програмні орієнтири, нормативне регулювання, процедури, що фінансуються державою чи

органами місцевого управління, централізованими або децентралізованими організаційно-управлінськими структурами та їх персоналом, що відповідає за адміністрування діяльності у визначеній галузі суспільних відносин на національному, регіональному та місцевому рівнях¹. Модель публічного управління як системного явища (рис. 1).

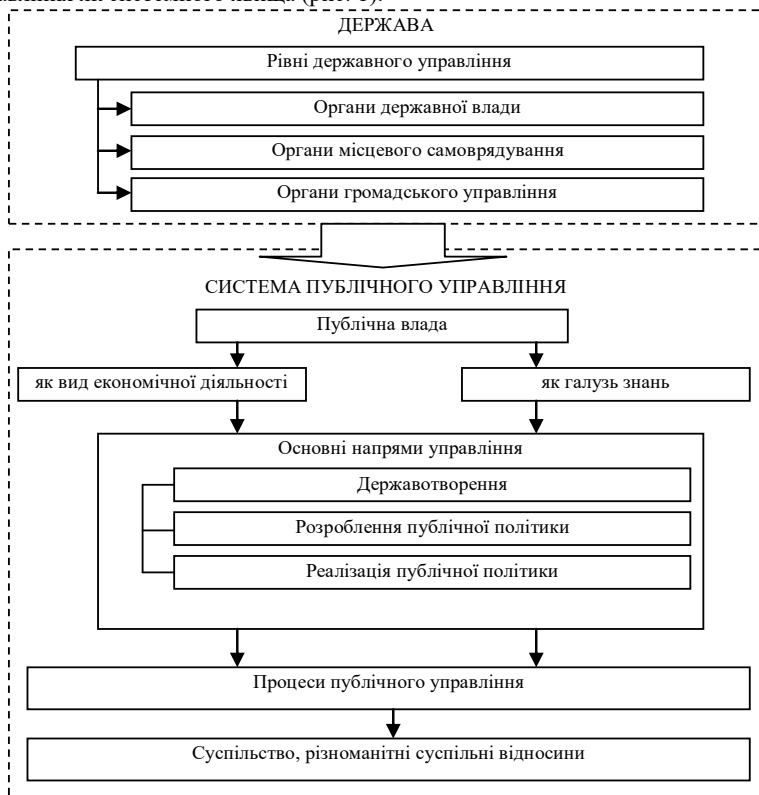

Рисунок 1 - Модель публічного управління як системного явища
Джерело: побудовано автором

Не слід цілком ототожнювати поняття «державне управління», «публічне управління» та «публічне адміністрування». Державне управління спирається на владний вплив без особливого залучення публічного сектору, натомість публічне управління – спрямоване на забезпечення інтересів держави та народу, спирається на державну владу та залучає суспільство до участі в соціально-економічних, громадянських, культурних та інших процесах. Публічне адміністрування забезпечує ж реалізацію рішень органів влади і властиве для двох попередніх

¹ Козак В. Стратегічні аспекти реформування публічного управління в Україні в умовах децентралізації. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. вип. 1(32). С. 27-34.

явищ.

Публічне управління за визначенням Дж. М. Пфіфінера і Р. Пристюса – це владний управлінський вплив на об’єкти управління (суспільні відносини та їх учасників, процеси та феномени), що реалізується суб’єктами такого управління, тобто державою та уповноваженими на те органами та особами¹.

Зазвичай, під поняттям «публічне управління» розуміють змістовне наповнення державного та адміністративного управління. З іншого боку, публічне управління – це управління організацією та направленням людських і матеріальних ресурсів для досягнення бажаних результатів. Дуайт Вальдо визначає публічне управління як «мистецтво та науку управління відносно до справ держави»².

Засновник організаційної теорії публічного управління Вудро Вілсон визначив, що публічне управління являє собою деталізоване та систематичне застосування права³.

Відповідно до документів Організації об’єднаних Націй, публічне управління – це здійснення політичних, економічних та адміністративних повноважень щодо управління справами держави та представляє собою комплекс механізмів, процесів, взаємовідносин та інститутів, через які здійснюють свої права та обов’язки громадяни держави та реалізують свої інтереси, здійснюють свої права та зобов’язання, врегульовують протиріччя їх об’єднань. Таке управління може здійснюватись всіма методами, що використовує суспільство для розподілу владних повноважень та управління державними ресурсами, а також розв’язання проблем, що виникають.

Вважаємо, що публічне управління включає в себе механізми удосконалення внутрішньої координації, управління людськими, фінансовими та матеріальними ресурсами, інформаційними та комунікаційними системами, а також управління, що пов’язане з наданням публічних послуг (державних та адміністративних) (рис. 2).

Природа публічного управління пов’язана з функціями управління держави, тобто під публічною владою розуміють владу державну та місцевого рівня. Саме публічно-владні повноваження в системі складної взаємодії між органами державного та місцевого управління та об’єктами їх управління є ключовою ознакою публічного управління та відрізняє його від приватного управління. Через публічне управління здійснюються всі процеси реалізації своїх повноважень органами публічної влади, державними органами, організаціями, установами, посадовими особами, що наділені державними управлінськими повноваженнями⁴.

На середньому рівні реалізація публічного управління здійснюється через залучення організованих та скоординованих зусиль багатьох посадових осіб

¹ Pffiner J.M., Presthus R. Public Administration. New York: The Ronald Press Co., 1960. P. 3.

² Waldo D. What is Public Administration. *Public Administration: Concepts and Cases* / Ed. Richard Stillman. Boston: Houghton Mifflin, 1988.

³ Wilson W. The Study of Administration [Найка государственного управления]. *American Political Science Quarterly*. 1887. Vol. 2. № 2. P. 197–222.

⁴ Козуб В. П. Трансформація системи публічного адміністрування на основі інструментарію адміністративної реформи. *Державне будівництво: електрон. наук. фах. вид.* 2010. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2010_2_7.pdf

публічної адміністрації, що виконують програми Уряду, здійснюють реформи, забезпечують виконання обласних, регіональних та місцевих програм, стратегічних та оперативних цілей державного управління, впроваджують в життя унікальні проекти.

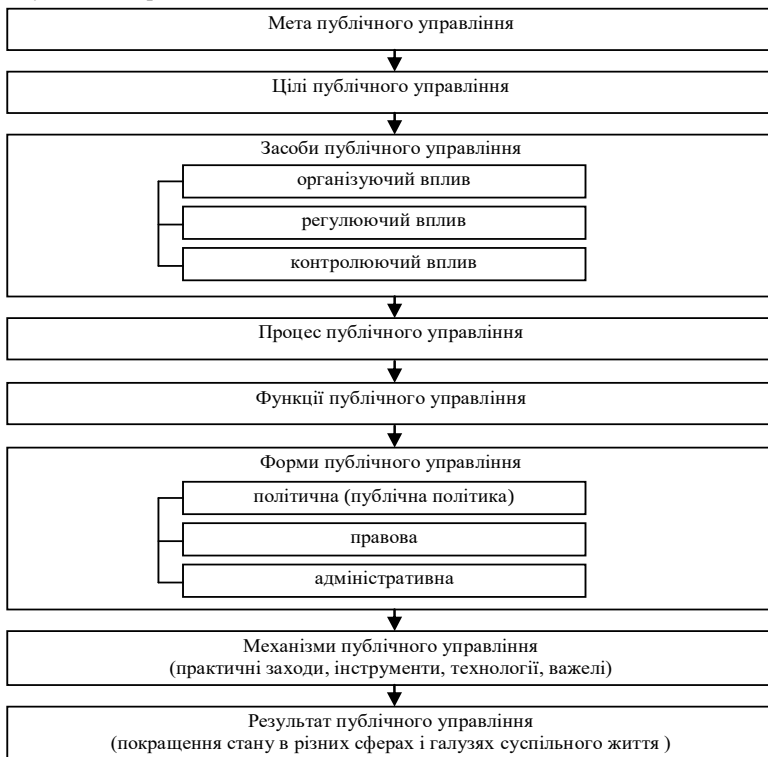

Рисунок 2 – Процесна модель публічного управління

Джерело: побудовано авторами

Досягнення цілей публічного управління неможливе без організації та координування людських ресурсів, зусиль держави та приватного сектора, взаємодії їх інтересів, норм та суспільних процесів. Тому механізми публічного управління завжди відбуваються в контексті подій, що є актуальними в суспільстві та в реальних соціально-економічних, політичних та культурних умовах.

В таких умовах принципами публічного управління будуть: верховенство закону, перманентність, транспарентність (прозорість), рівність всіх перед Законом та судом, підзвітність та підконтрольність, демократичність, соціальність та сучасність¹.

¹ Бакуменко В. Д. Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні: монографія / Кол. авт.: В. Д. Бакуменко (кер. автор. кол.), / За заг. ред. В. Д. Бакуменка, В.

Публічне управління реалізує такі функції публічного адміністрування¹:

- забезпечення умов з підтримки та покращення рівня життя населення, боротьбі з бідністю, виконання соціальних зобов'язань перед суспільством щодо осіб з особливими потребами;
- забезпечення правопорядку та законності, забезпечення безпеки особистості, родини, суспільства та держави, обороноздатності держави;
- підтримка, забезпечення та охорона фундаментальних витоків суспільного порядку, суверенітету та державного устрою;
- охорона та захист загальноновизнаних у суспільстві норм поведінки та моралі, культурних традицій;
- підтримка стабільної економіки, забезпечення її позитивної динаміки;
- стимулювання, закріплення та інституціоналізація позитивних соціально-економічних змін;
- надання публічних послуг (найбільший результативний організаційно-діяльнісний продукт діяльності органів публічного управління).

Ефективна організація надання публічних послуг та управління їх наданням, ефективна реалізація функцій публічної влади та її загальне функціонування направлені на досягнення цілей публічного управління.

Зазначимо, що процес реалізації функцій публічного управління потребує наявності суб'єкта, об'єкта та цілей публічного управління².

Суб'єктами публічного управління можуть бути: держава, автономії, органи та посадові особи місцевого самоврядування, органи суспільного об'єднання. Об'єкт публічного управління – це діяльність держави та інших суб'єктів публічної влади, що покликана діяти в інтересах суспільства та розв'язувати суспільно важливі завдання.

Метою публічного управління може бути діяльність заради оптимізації умов функціонування суспільства. Відповідно, вважаємо, що публічне управління – це визначений вплив суб'єкта, що володіє публічною владою, на об'єкт з метою досягнення будь-яких суспільних інтересів.

Для того, щоб дослідити, яким чином досягаються поставлені цілі в публічному управлінні, доцільно приділити увагу дослідженню його інструментів (засобів, заходів, механізму), що застосовуються при проектуванні, реалізації та контролі публічного управління та публічної політики.

За Лоренсом Келлером, публічне управління, розглядається як «система управління складними державними організаціями», з «моменту свого створення акцентувало основну увагу на раціональну управління публічним сектором», що передбачає відбір та за діяння найбільш оптимальних й ефективних інструментів досягнення цілей та розв'язання задач державного управління в тій чи іншій сферах³.

М. Князєва. К.: Вид-во НАДУ, 2005. 172 с.

¹ Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід: монографія / За заг. ред. Сергія Чернова та ін. Запоріж. держ. інж. акад. Запоріжжя: ЗДІА, 2016. 606 с.

² Ткачук О.Ю. Теоретичні основи публічного адміністрування: Метод. Рекомендації. Запоріжжя: ЗДІІПКК, 2015. 35 с.

³ Keller L.F. Public Administration as Management // Encyclopedia of Public Administration and Public Policy. Second Edition / Ed. by E.M. Berman, J. Rabin. Boca Raton (FL, USA):

Державне управління та державна політика реалізуються через широкий спектр інструментів, зміст та норми яких відповідають поставленим задачам державного управління в цілому та за окремими напрямками (визначеними сферами).

Публічна політика являє собою форму політичного процесу, що реалізується в публічному просторі. Доцільно виділити такі типи інструментів публічного управління: механізми, заходи та засоби.

Механізми публічного управління та/або публічної політики можуть бути: організаційні, нормативно-правові, соціальні, інституційні, політичні, судові, інформаційні та інші¹.

Організаційний механізм публічного управління – це сукупність юридично врегульованих способів (прийомів) та алгоритмів можливих чи обов'язкових адміністративно-розпорядчих, організаційних та інших адміністративних дій публічної адміністрації, за допомогою якої здійснюється публічне управління/публічна політика в частині розв'язання партикулярного комплексу взаємопов'язаних проблем чи реалізація одної або декількох пов'язаних функцій публічної влади, що знаходяться структурно-функціональній єдності.

Нормативно-правовий механізм публічного управління та/чи публічної політики – дискретна сукупність юридичних засобів (правових методів, матеріальних та процесуальних норм права, в т.ч. технічних норм та активів право реалізації), що передбачені в рамках компетенції органу публічного управління для забезпечення виконання їм свої повноважень щодо окремого предмета відання чи окремого питання.

Соціальний механізм публічного управління та/або публічної політики – це відносини, прямі або опосередковані, що побудовані у визначеній логіці, між публічною адміністрацією та суспільством чи його сегментом (як об'єктом публічного управління), а також який реалізується в межах цих відносин комплекс повторюваних дій, опосередковано забезпечуючи досягнення цілей та задач публічного управління.

Інституційний механізм публічного управління та/або публічної політики – це система (чи її сегмент) органів публічного управління та їх внутрішньоструктурної будови, а також сукупність посад публічної адміністрації, через функціонування яких реалізуються вказані управління та політика.

Захід – як тип інструменту – публічного управління та/або публічної політики це дискретна чи партикулярна дія публічної адміністрації з реалізації публічного управління чи разова сукупність таких дій.

Засіб публічного управління та/або публічної політики – це повторювана управлінська дія, що дозволяє адміністративно впливати на об'єкт публічного управління (захід, що пов'язаний з конкретними умовами).

Інструменти публічного управління в механізмі застосовуються комплексно. Вони можуть бути: прямі та опосередковані, явні та латентні, унітарні та

Taylor & Francis Group, 2008. 2106 p. P. 1588–1594.

¹ Понкин И.В. Общая теория публичного управления: Избранные лекции. Международный институт государственной службы и управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва. 2013. 196 с.

комплексні, одно- та багаторазові, часткові та загальні, інституційні та позаінституційні тощо. Можливо застосовувати засоби переконання, охорони та захисту, спонукання, попередження (санкції), стимулювання тощо. Відповідно, оптимальний набір методів при проектуванні та організації публічного управління визначатиме індивідуальний механізм реалізації публічного управління в окремих сферах регулювання суспільно-державних відносин¹.

Механізм публічного управління завжди буде складатись з таких елементів: оцінка вихідних даних, постановка задач або визначення проблем, що необхідно розв'язати; визначення цільових груп населення, на які буде прямо чи опосередковано здійснювати вплив публічна політика; розподіл повноважень та перспективного прибутку від реалізації політики; визначення інструментів, що забезпечуватимуть реалізацію публічної політики; визначення структур, що будуть здійснювати реалізацію публічної політики; логічні обґрунтування публічної політики.

Отже, механізми публічного управління поділяються на державні механізми публічного адміністрування та механізми здійснення публічного самоврядування, що взаємодіють між собою. Забезпечення ефективної взаємодії державних органів влади з органами місцевого самоврядування є завданням механізму публічного управління для досягнення.

Дослідження засвідчують, що посилення євроінтеграційних процесів в Україні актуалізують потребу у реалізації реформ у галузі публічного управління. Недостатній рівень ефективності управління соціально-економічними процесами в країні, неефективне та іноді протиправне використання коштів платників податків, незадовільна якість управлінських послуг, недостатній ступінь довіри населення до системи державного управління є тими чинниками, які створюють потребу в удосконаленні системи публічного управління в нашій країні. За таких умов доцільно використовувати досвід реформування публічного управління в провідних країнах світу, що дасть змогу як вивчити передові міжнародні практики в цій сфері та ідентифікувати перспективи їх подальшої адаптації в умовах національної соціально-економічної системи, так і дозволить уникнути певних негативних наслідків реформування системи публічного управління, з якими стикнулися інші країни².

Зарубіжний досвід реформування механізмів публічного управління, вітчизняний вектор розвитку публічного управління та проблеми, що постають перед ним, вимагають необхідність запровадження комплексу заходів з реформування системи публічного управління в Україні (рис. 3):

1. Забезпечення соціальної справедливості, соціальної результативності та соціальної ефективності. Розбудова держави на засадах соціальної справедливості, спроможної реалізувати задекларовані права та свободи, має, передусім, стати стратегічною метою розвитку системи публічного управління. Новітня система публічного управління повинна стати соціально ефективною та

¹ Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (15 березня 2019 р., м. Львів) / за наук. ред. проф. П. Гураля, проф. О. Сушинського. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2019. 148 с.

² Чальцева О. М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика: монографія. Вінниця: ФОП Барановська Т. П., 2017. 336 с.

результативною. Модернізація механізмів публічного управління повинна орієнтуватись, передусім, на впровадження соціальних цінностей, на отримання позитивних соціальних ефектів, що здатні зробити відносини між громадянами більш справедливими і рівноправними.

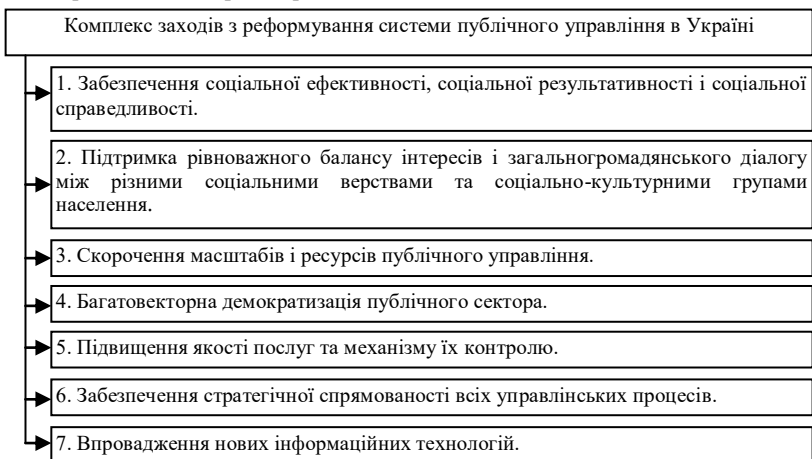

Рисунок 3 – Комплекс заходів з реформування системи публічного управління в Україні

Джерело: побудовано авторами

2. Встановлення зрівноваженого балансу інтересів та загальногромадянського діалогу між окремими соціально-культурними верствами населення. Даний напрям можна вважати логічним продовженням попереднього. Він пов'язаний з необхідністю дотримання соціальної ефективності. Держава повинна відігравати роль арбітра між різними соціальними групами, нівелюючи прояви та наслідки соціальних конфліктів між ними, активуючи умови для розвитку саморегулюючих соціальних механізмів та соціального порядку в суспільстві.

3. Скорочення масштабів і ресурсів публічного управління. В сучасних умовах актуальними є проблеми раціоналізації витрат на функціонування системи публічного управління. Як засвідчує зарубіжний досвід, цього можливо досягти такими засобами:

- дерегуляція, тобто звільнення від бюрократичних правил і норм, що перешкоджають здійсненню державної політики;
- децентралізація і деконцентрація у сфері публічного управління;
- передача частини послуг, які надаються місцевими органами державної влади, громадським установам;
- удосконалення організаційних структур і діяльності органів державного управління.

4. Багатовекторна демократизація сектора публічних послуг. Вона, передусім, повинна проявлятися в наступних аспектах:

- проведення соціологічних опитувань та консультацій;

- зростання відкритості сектору публічного управління, зростання доступу громадян до інформаційних ресурсів і процесу роботи органів державної влади;
- підвищення відкритості окремих чиновників;
- встановлення чіткої підзвітності органів публічного управління перед громадськістю.

5. Зростання якості послуг та механізму їх публічного контролю. Виникає потреба у створенні структур, «орієнтованих на споживачів». Лише таким чином можливо трансформувати відносини «прохача послуг - надавача послуг» на систему «замовника – надавача» послуг.

6. Встановлення стратегічної спрямованості всіх процесів публічного управління. У формуванні та становленні української державності провідну роль повинна відігравати програмно-стратегічна складова, що має бути об'єднуючим фактором спільної діяльності всіх суб'єктів публічного управління в Україні. Така стратегія має стати зрозумілою й доступною для всіх громадян.

7. Впровадження новітніх інформаційних технологій. Нині акцент повинен робитись на зростанні віддачі від фінансових вкладень в інформаційні технології, які пов'язуються з процесом удосконалення організаційних структур і роботи органів влади (розвиток інформаційних мереж, що пов'язують державні органи з населенням і полегшують доступ громадян до інформаційних банків даних тощо).

Публічне управління доцільно розглядати з точки зору системного підходу, оскільки у тісному зв'язку з приводу впливу на розвиток суспільних відносин співпрацюють органи державної влади, місцевого самоврядування та громадського управління. Механізм публічного управління в цілому характеризується інституційною, організаційною, економічною, нормативно-правовою, інформаційною та суспільною складовими. Мета, цілі та завдання механізму публічного управління реалізуються на основі принципів через функції, які виникають між суб'єктами управління. Разом вони повинні формувати певну політику тих чи інших механізмів публічного управління в окремих сферах суспільного розвитку, що досягається за рахунок застосування специфічних для окремих публічних сфер важелів, інструментів, заходів, технологій та засобів. Реалізація більшості із визначених в роботі напрямів розвитку публічного управління є неможливою без здійснення якісної сучасної професійної підготовки державних службовців.

2.23 National Economy' Competitiveness in Socially Significant Characteristics of Enterprise Organization

The need to ensure its own competitiveness on the domestic and foreign markets of goods and services causes the search and realization of economic entities' effective business models based on modern management tools and investment and innovation policies that allow the maximum capitalization of the material, financial, intangible potential and the corresponding competitive advantages of enterprises and organizations (including those related to personnel management). In turn, the need to optimize the basic parameters of the developing country' functioning towards a socially oriented market economy requires coordinated efforts of the legislative, executive and judicial authorities to control over the observance in the business models of the basic principles of the economically active population' social security, guaranteeing its rights

on intellectual property' protection, quality reproduction and improvement of staffing of the spectrum of the national economy' sectors.

The elucidated requirements for the business models' development and implementation include, in particular, optimization of costs and results of functioning not only of the enterprise' main business and related profitable activities, but also of non-core assets' management (in particular, within the framework of employees' care social programs – improvement of their qualifications, professional and social inclusion, housing provision, maintenance of departmental social infrastructure, etc.), important for sustainable socially responsible management in regional economic and socio-humanitarian space.

The processes of formation and implementation of economic entities' business models in socio-political and socio-economic realities of a concrete historical period are determined primarily by the business environment' inherent characteristics (that is, the totality of individual economic entities with their interrelations and relationships, as well as factors of the environment – internal and close surrounding or external – that affects them ¹.

Formed in the aggregate of interactions of the internal and external environment of the economic activity subject (first is understood as the range of internal organizational and management characteristics related to the available material and technical resources, personnel, technological base, size and territorial configuration, structure and management policy, organizational and psychological climate; the latter – as the average enterprise' external environment, which shows the final result of its activity¹), his business environment develops in accordance with a number of key regularities, in particular ²:

- becomes a part of the economy (as a society institution) and economic space, ideally serving to increase national wealth and welfare, whereas the business environment quality determines the effectiveness of the country' economic processes (as a result, the business environment is polycentric, whose development combines market and ethical types of functioning and communication of its own components);

- is characterized by territorial integrity, while functioning in different regions and markets (from the settlement to the trans-boundary entities and global sub-regions). As a result, in the presence of resource reserves, the limiting factor of supply is demand, but not resource constraints;

- is formed by a combination of legal, political, social and economic factors that outline the conditions for the business functioning, the implementation of business activity and relations in the concrete historical realities of the country and society, as a result of which undergoes constant internal and external fluctuations that prevent the establishment of a balanced state (thus, an inherent property of a dynamic and

¹ Мельник М.І. Класифікація бізнес-середовища: системний підхід. *Регіональна економіка*. 2008. № 2. С. 251.

² Мельник М.І. Класифікація бізнес-середовища: системний підхід. *Регіональна економіка*. 2008. № 2. С. 259. Мельник М.І. Теоретико-методологічні підходи дослідження бізнес-середовища. *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Структурна трансформація територіальних суспільних систем*. Львів: ІРД НАНУ, 2007. Вип. 5 (67). С. 435. Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход. URL: <http://orel.rsl.ru/nettext/economic/erohina/index.html> (дата звернення 5.04.2020).

unbalanced business environment is self-organization; the mechanisms of economic subject' control over the external environment of its activities, which for the most part is outside influence and control of enterprise, covers integration with government and municipal institutions, civil society organizations that represents the interests of business groups with different sectoral, regional characteristics or size of enterprises, as well as implementing institutional mechanisms for government and business dialogue).

In turn, under the basic enterprise' business structure, experts understand the state of its protection from internal and external negative influences, which manifests itself in the sustained intensive development achieved through the most efficient use of corporate resources, ensures the implementation of the company' strategic potential and the fulfillment of the business' goals ¹. The assessment of the totality of components of the enterprise basic business structure should be carried out according to the system of indicators, which are on-topic²:

- for its financial component: financial stability; solvency; business activity; profitability;

- for the social component: the level of wages in relation to the average indicator in the sector or region; the level of salary arrears; personnel structure (by age, qualification, ethno-national characteristics); staff turnover (physical, psychological or hidden); socio-psychological and moral climate;

- for the operational component: proceeds from the sale of products (services); share of overhead costs in the cost structure; productivity; capital-labor ratio; the level production capacities' loading; efficiency the enterprise production potential; efficiency and intensity of fixed assets' use;

- for technological component: the condition of the main productive assets; age structure and technical resource of the machinery and equipment park; the share of products that meet the best world analogues or exceeds them; the share of the latest equipment used in the enterprise, which corresponds to the best world standards at the technical level; level of certification, quality of product;

- for the innovation component: the innovation activity level; level of innovations' patent protection; number of implemented innovative projects; inventive activity (number of patent applications for inventions); the share of R & D in the total volume of works; the number of licenses that are sold and purchased; the ratio of received and paid by the enterprise license payments; number of patents at the enterprise disposal;

- for the marketing component: the market share occupied by the enterprise; the products competitiveness; assortment policy; the level of branding;

- for the investment component: investment attractiveness; return on investment; ratio of investment growth rates and gross revenue growth rates; the amount of private investors' funds that have been mastered;

- for the information component: indicators of the enterprise information openness and its ability to represent itself in the external information space; indicators

¹ Коломицева А.О. Формування бізнес-моделі підприємства. С. 23-25. URL: <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/18550/1/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81-%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%20%D0%BF%D1%B0.pdf> (дата звернення 5.04.2020).

of the availability of information resources and level of their development; level of the personnel information training; features of the organization and parameters of information security of enterprises;

- for the managerial component: the management quality; corporate culture; the level of conflicts in organization;

- for the environmental component: the enterprise' security class; assessment of its potential safety in the normal operation conditions; assessment of the exceeding of the level of harmful influence over the normative; assessment of harmful influence recipients in the territorial aspect; integrated assessment of the degree of the enterprise environmental hazard; the level of environmental equipment use (i.e., the proportion of equipment that has environmental devices); the level of use of environmentally safe materials and technologies (especially non-waste); the degree of the enterprise compliance with the environmental requirements of Ukrainian legislation; enterprise environmental payments.

For business models that are effective in the realities of a globalized (that is, transnational corporatized) economy, the development goals of which may be constructively adjusted according to the social priorities of countries and regions, it is expedient to include:

- an outsourcing model, which optimizes access to resources or technologies that are lacking in the company, while minimizing levels of responsibility and risks for performing certain functions (part of the core ones – both in production and in the area of compliance by the employer with a number of obligations in social and labor relations; the spectrum of auxiliary ones – for the maintenance of profile activities, which are transmitted to outsourcing, as well as functions related to the social responsibility of businesses at the place of production' localization). By delegating certain functions to outsourcing companies, and by reducing the cost of these functions, this business model helps to focus its own resources on the company's main goals. At the same time, the complexity and expansion of outsourcing processes change such company's (enterprise') parameters as riskiness, flexibility, security, since the transfer of a number of non-key functions affects its internal structure (organizational architecture). The consistent spread of outsourcing processes to material, personnel and information resources determines the dynamics of cost formation and increase of the enterprise value in the direction of confirming the intellectually nature (know-how) of its business processes¹;

- an innovative model that justifies the review of internal business processes and the management of innovation activities in the direction of their openness, increasing the enterprise efficiency and competitiveness. This, in turn, is achieved thanks to the so-called migration of values, that is, the finding of a new segment of consumers not served by companies already on the market, forming for them a qualitatively new supply of goods or services (new values for the consumer), which in fact changes the parameters of creation and redistribution of added value². Therefore, an innovative (open or adaptive) business model, in particular, involves: increasing the efficiency of

¹ Бойченко К.С. Розвиток аутсорсингової моделі бізнесу в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2015. № 2, т. 2. С. 122.

² Федулова Л. Бізнес-моделі інноваційного розвитку підприємств торгівлі. *Вісник КНТЕУ*. 2017. № 3. С. 49–51, 53.

innovations in appropriate costs and time spending, as well as managing risks; expanding the ability of small innovative companies to earn on open innovations (for example, on licensing programs that are not bound to further modification), while large ones – when buying from small companies licenses for the production and putting these products on the market under their brand, on the intellectual property of those business areas, from which the company has already emerged, as well as on open innovations through the formation of standards and business trends in their field;

– a model of socially significant small and medium enterprises (as an effective means of eliminating disparities in the domestic markets, their saturation, creation of additional jobs, reduction of unemployment, activation of innovation processes and competition¹).

In general, formation of a particular business model (as a process connecting the technical, technological and market characteristics of an enterprise, outlining its market value, general economic value and utility for public consumption) occurs only if the company has accumulated a resource-competitive base that determines its business activity, promotes intellectualization of business, provides non-reproducible competitive advantages, optimal use of existing and promising opportunities, and in the end – growth of market value². Consequently, the necessary condition for the development of an enterprise business model is synergistic interaction and derivation of a unique format for combining its resources, capabilities and results.

Taking into account the theoretical and methodological principles of forming and implementing an enterprise' effective business model, the relevant processes are strongly mediated by the characteristics and guidelines of the development of the country' economic and socio-humanitarian scopes, in particular by the priorities of the social security and protection state policy, stimulation of innovation activity, productive employment and self-employment of the population, diversification of territorial economic systems, rehabilitation of depressed regions.

Generally, under the concept of socially oriented (humanistic) economic management it is appropriate to understand a set of ideas and principles that justify the social reproduction model, whose ultimate goal is to provide the fullest comprehensive development and realization of human labor, creative and cultural potential as the main society' productive power (i.e., the potential of particular individuals, aggregate labor force, functional and territorial communities of different rank). Therefore, the business model of a national economy' development, embodied in the methodology of a socially oriented market economy, sufficiently absorbs, as well, the spectrum of socially effective business models of the enterprises' functioning in the realities of the developing country.

The solution of aforesaid main task should be achieved by coordinated

¹ Гончарук Т.В. Зарубіжний досвід розвитку підприємницьких структур та можливості його використання в Україні. *Ефективна економіка*. 2017. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5772> (дата звернення 5.04.2020).

² Коломицева А.О. Формування бізнес-моделі підприємства. С. 33–34. URL: <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/18550/1/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81-%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%20%D0%BF%D1%B0.pdf> (дата звернення 5.04.2020). Бойченко К.С. Розвиток аутсорсингової моделі бізнесу в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2015. № 2, т. 2. С. 121–125.

development of socio-economic institutions establishing appropriate conditions for using the spectrum of an employee' productive qualities in order to ensure and improve the well-being of an employee and his family on their own, as well as for satisfying the population' needs in accordance with economic development level (first of all those which at the concrete historical stage are common public and recognized as socially necessary). Effective functioning of organizational and economic mechanisms of the corresponding institutes at the national economy' macro-, meso- and micro-levels (respectively: the economy as a whole; sectors and types of economic activity in it; enterprises represented by corporations and quasi-corporations, non-profit organizations, state administration bodies, as well as households that can carry out production activities in the status of an individual entrepreneur¹) is ensured by interaction of their regulatory, organizational and administrative, economic and fiscal, marketing and advertising instruments, as well as instruments inherent to the non-profit sector itself and civil society institutions in the scope of education, formation of a worldview, vocational and ideological orientation of the population, consumer rights protection.

The significance, problems and ways of increasing the efficiency of the state policy in the sphere of formation and use of labor resources potential and national economy' staffing at the stage of sustaining its development pace and strengthening social orientation, further integration into the world economic scope are broadly and comprehensively covered in specialized papers. Scientists' conclusions on the dependence of the prospects for Ukraine's sustainable growth and domestic business entities' competitiveness on the dynamics of quantitative and qualitative characteristics of their personnel potential (as an integrated vector of long-term trends in reproduction and use of the spectrum of aggregate employee' productive qualities) confirm the topicality of further research into theoretical, methodological and practical principles of optimization an appropriate strategy at macro-, meso- and micro-levels of its development and implementation.

The main theoretical principles of the humanistic management concept, generalizing the ideas of socially oriented economy, well-being state, management of organizations and personnel, are highlighted in the papers, where:

– the essence of management as a special sphere of economic relations, the logic of which is determined by the necessity of influencing a certain process by making decisions that meet the internal and external needs of the management subject, is considered; the main existing concepts and tools of modern management are explored²; the public administration category, which allows to implement the principle of distributing the authorities and powers in socio-economic development, while coordinating the interests and actions of state and public administration institutions, is interpreted³;

¹ Класифікація інституційних секторів економіки України: Наказ Державної служби статистики України від 03.12.2014 № 378. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/klasf/st_kls/op_kise_2016.htm (дата звернення 5.04.2020).

² Бойчик І.М. Економіка підприємства. Київ: Кондор – Видавництво, 2016. 378 с.

³ Мельник Р.С. Категорія «публічне управління» у новій інтерпретації. *Адміністративне право і процес*. URL: <http://applaw.knu.ua/index.php/holovna/item/59-katehoriya-publichne-upravlinnya-u-noviy-interpretatsiyi-melnyk-r-s> (дата звернення 5.04.2020).

– the main tasks of management at macro-, meso- and micro-levels of the economic activity are determined, their dynamics in the process of social and economic development in a globalized world are studied¹;

– the concepts of enterprise management in a market environment are analyzed and compared², including in the context of Ukrainian general economic and business realities of the last decade³; an integral marketing concept for managing this entity is being developed⁴;

– approaches to formulate the concept of corporate social responsibility towards the employed, consumers and society, which takes into account the motivations of both the owner and the staff, are being developed⁵;

– the grounds of socially-oriented management of the spectrum of enterprises' business activities, which consolidate the principles of system-wide, increasing economic efficiency, ensuring social responsibility and sustainable development, are substantiated; the social institutions' structure, involved in their implementation at macro-, meso- and micro-levels of the economy, is outlined⁶.

The systematization and consistent implementation of the concept of socially oriented (humanistic) economic management is the most effective way of achieving a public consensus on standardization and guaranteeing the level and quality of life of Ukrainian population at the age of younger than able-bodied, able-bodied, retired, which are acceptable considering the specific historical economic conditions, common public and socially necessary needs, main development goals of macro-social system in general. Today the most urgent in this context is the problem of categorically filling the strategy for the effective reproduction of aggregate labor force, provision and remuneration of decent work.

The interactive circle of socio-economic institutions, developed by the society and the state for formation and implementation of policies and strategies in the sphere of production and distribution of the range of tangible and intangible values and benefits (goods and services), added value, reproduction of the economy' labor-resource potential by certain quantitative, professional and qualification parameters,

¹ Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів / за ред. В.М. Гейця, А.А. Мазаракі. Київ: КНТЕУ, 2008. Ч. 1. 389 с.

² Маркетинговий менеджмент / за заг. ред. М.І. Белявцева, В.Н. Воробйова. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 407 с.

³ Юдіна Н.В., Кальченко О.А. Назад у майбутнє: еволюція концепцій управління підприємством в умовах вітчизняних бізнес-реалій. URL: <http://intkonf.org/ken-yudina-nv-kalchenko-aa-nazad-u-maybutne-evolyutsiya-kontseptsii-upravlinnya-pidpriemstvom-v-umovah-vitchiznyanih-biznes-realiy/> (дата звернення 5.04.2020).

⁴ Черепня В.В., Боклач Б.І. Маркетингова концепція управління підприємством. *Соціально-економічні реформи в контексті європейського вибору України*. URL: http://www.confcontact.com/apl/7_Cherpnua.php (дата звернення 5.04.2020).

⁵ Родіонов О.В. Формування концепції соціальної відповідальності підприємства. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/vsunud/2009-6E/09rovsvp.htm> (дата звернення 5.04.2020).

⁶ Сімченко Н.О. Соціально орієнтоване управління діяльністю підприємств. Київ: НТУУ «КПІ», 2010. URL: <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/2475> (дата звернення 5.04.2020).
Дороніна М.С. Комплексне управління економічними і соціальними процесами на підприємстві (концепція і методологія). Харків: ХДЕУ, 2003. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/27047.html> (дата звернення 5.04.2020).

includes:

- the system of state government and local public administration (self-government), whose activity is institutionalized in the economy's legal and financial grounds, thus capitalizing into organizational and economic conditions, and potential of an aggregate of activities for reproducing the living environment, maintaining and improving the individual and community well-being level;

- the system of forming the labor resource potential and ensuring the population employment, institutionalized and capitalized into organizational structures and mechanisms of labor market functioning, educational complex, as well as other components of the national economy, which involved in the preservation, development and rehabilitation of human labor potential (health, recreation sphere, subsystem of scientific and IT services, etc.);

- the system of social security, which regulatory, organizational and economic principles of formation and functioning are institutionalized and capitalized into social infrastructure, as well as into social protection's organizational structures and mechanisms.

The interaction of these social activity subsystems for the reproduction and realization of the aggregate worker's productive potential, the capitalization of their potential (in particular, its aforementioned main components), in order to improve the well-being of individuals, communities, and the country's population, generally occurs within the economic and socio-humanitarian scopes as a territorial reflection of resource and organizational support, as well as mechanisms for the functioning and development of basic society institutions – family and community, language and communication, culture and spirituality, economy, state and law, etc.

In the conditions of neo- and post-industrial economy, which respectively characterized by a radically increasing and leading role of human as a society's productive force, the functioning of the above-mentioned society institutes for the reproduction and realization of labor-resource potential eventually ensures the formation and development of: the social solidarity – within the mandatory insurance's institutions (its pension, medical, disability sectors, etc.), social protection and inclusion of vulnerable strata; the institute of tripartite social partnership as a mechanism for balancing the labor market, observing the rights to decent and safe work in interaction between state administration and local self-government bodies, institutions representing associations of employers and employees; the system of civil society's administration and control in the field of personnel vocational and advanced training.

Among the basic principles of socially oriented (humanistic) economic management we should note:

- the regulation and standardization of state social guarantees, which outline the content of the social contract and constitutional consent, determine the conditions and incentives for social solidarity, thus ensuring a unified approach to the development and implementation of state policy's relevant segments, targeted measures and programs;

- the balance of determination and proportionality of the priorities' implementation, taking into account the main goals of macro-social system development in specific historical conditions (this approach is a guarantee of the sequence and efficiency of the state policy for establishing favorable conditions of life, increasing and using the population productive potential, improving the general conditions of social reproduction, associated with the functioning of the social purpose

sectors and the results of the capitalization of vocational, qualification, innovative, rent-generating, communicative potential of human resources);

- the differentiated approach to the regulation of socio-economic development processes taking into account the socio-demographic, economic, and environmental characteristics of the target regions and territorial entities with certain administrative status;

- the complexity of the programs implementing investment, innovative and social priorities, the non-interchangeability of which increases the effectiveness of resources' planning and spending, providing multiple potential effects of economic activity, stimulated by the measures for realization and improvement of productive socio-humanitarian potential in combination with activities in the population social protection sphere.

Therefore, the implementation of the concept of socially oriented (humanistic) economic management is an effective mechanism for maintaining social stability and harmony through the search for a consensus on the approval of the economic reproduction model, whose main objectives are:

- the implementation of acceptable standards and guarantees of the level and quality of life of the Ukrainian population at the age of younger than able-bodied, able-bodied, retired;

- the optimization of the labor force competitiveness characteristics, provision of decent remuneration for productive labor through the fullest possible capitalization of the labor potential (educational, qualification, intellectual, creative and innovative, cultural) of the able-bodied person as the main society' productive force;

- the increase of the level of vulnerable strata social inclusion (in particular, their vocational adaptation and rehabilitation);

- the equalization of the conditions and parameters for reproduction and use of productive potential of functional and territorial communities of different rank, first of all in the framework of measures for provision the relevant common public and socially necessary needs.

Effective social policy, aimed at implementation of tasks of sustainable human resources reproduction, has to consider a wide range of quantitative and qualitative parameters that are formed in cooperation and mutual influence with a set of factors-generators. It is accepted to qualify the following characteristics of life quality category, in particular:

- objective: constitutional and other statutory and regulatory guarantees for observance of human and civil rights, social security and protection of population; comparison of structures of general, rational, effectual and unsatisfied demand of population;

- subjective:

- sociological studies of hierarchy and degree of implementation of a needs range of individuals, social groups, targeted vulnerable categories and territorial communities;

- estimations of current conditions and processes by territorial communities, social groups, society on the whole, in particular such as: implementation and correlation of state guarantees of social protection and corresponding rational needs; security of anthropogenic living environment; level of anxiety and public consensus as characteristics of support by wide strata of elected strategies of social evolution,

transformation, modernization etc.;

- regional, national and international quality ratings of living environment, human development, education (in measuring quality evaluation of corresponding services, literacy, competitive ability of educational institutions), health care (in particular, in terms of availability and quality of: implementation of individual treatment options and early preventive health care; palliative care) and other similar branch characteristics;

- level of liberty of speech and worship, corruptness of public institutions (governmental, judicial), extension of informal (criminal, religious) institutes of law and settlement of social problems;

- research of correlation of subjective expectations and estimations of implementation levels of life strategies (career, marriage and family, public activity).

List of factors-generators of sustainability in the processes of human resources reproduction, support of decent life quality comprises first of all:

- structure (including specializations), financial and economic indicators of functioning and level of competitive ability of national economy and its regional subsystems at external markets;

- amounts and structure of population income, including in terms of its employment (hired, state service, entrepreneurship, self-employment etc.), as well as for social groups and targeted categories;

- public principles of organization of living environment and consuming for individuals, functional and territorial communities in terms of:

- social guarantees and standards of social security and protection (legislative, regulatory, methodically instructive), as well as their conformity to aggregate of public resources, designated for the satisfaction of corresponding needs (in particular with: structure and level of completeness of social expenditure items of national, regional and local budgets; volumes, stability of financing sources and indicators of deficit of pension funds, range of compulsory insurance funds);

- organizational and economic mechanism of implementation of common public, socially necessary and private needs of population, including diversification of their implementation forms, resources' provision of field-oriented economic activity in servicing daily, periodic, occasional demand in view of its social significance and urgency;

- regulation and adjustment of quantitative and qualitative characteristics of goods and services of living and socio-cultural purpose, available for the satisfaction of socially necessary and private needs, as well as observance of life and consumption safety, connected with creation of corresponding socio-political, general economic, environmental, industry-specific – anthropogenic, servicing – conditions (among factors: industry-specific standards, material and technical base, staff potential, managerial and public mechanisms of quality control in all life spheres);

- level of implementation of special rational needs of separate age, sex and social categories of population;

- mechanisms of regulation and adjustment of parameters of employment, conditions and effectiveness of labour, including taking into account improvement criteria of professional and qualification characteristics and competitive ability of economically active population, as well as reduction of volumes of shadow

international labour migrations;

- commitments to structure improvement of non-working and free time, in particular in directions of optimization of domestic load, transport accessibility of residence places and labour activity places, conduct of other social activity forms;

- availability of possibilities, characteristics and national specificity of implementation of public activity and social inclusion;

- level of education and health condition (physical, mental, moral) of population, its ethno-national and religious structure in regions;

- condition and safety of natural and anthropogenic living environment;

- subjective estimations of the level and quality of satisfaction of individual and group living and socio-cultural needs, as well as rationality of a range of common public, socially necessary and private needs in terms of individual welfare and maintenance of social consensus;

- development of personal and group hierarchy of needs and motivations in various areas of life based on achieved level and structure of material and non-material values and benefits consumption.

The period of economic instability, accompanied by many adversities of resource provision of the socially oriented sectors, has been forcing governments at various levels and local self-governing authorities to select the most urgent priorities of social services for the population. As a result, the state guarantees in social sphere (primarily, linked to the infrastructure of local subordination) are currently funded residually. The significant sharpening of problems of resource provision and implementation of standards has been observed for: reproduction of basic network of social institutions, particularly at least its preservation under the formation of the united communities; provision of socially necessary services for the population of the local settlement systems.

Important destabilization factors of human resources reproduction processes in Ukraine remain as follows:

- insufficient consistency and numerous problems of implementation of legal and regulatory framework of social security and protection of population (in particular, as to the Law of Ukraine of 5.10.2000 No. 2017-III “On state social standards and state social guarantees”). Multifacetedness of government obligations concerning social security and protection, outlined in this act and stipulated by it State classifier of social standards and criteria, still has not been duly accounted in methods of determination of the minimum living wage and other financial guarantees. Valid method of minimum living wage calculation rather weakly accounts the content of its social component (as a value representation of a range of needs in cultural and educational, medical, recreational and other goods and services, consumption of which provides proper quality of individuals’ social reproduction);

- efficiency deterioration of social mechanisms of vertical social mobility and cultural and ideological integration;

- numerous deficiencies of consumer rights protection mechanism, connected with inappropriate development and lack of coordination of sectoral legislation in the field of individual demand service.

2.24 Impact of Unemployment on the National Economy

The transformation of labor that is taking place in Ukraine is part of the global changes in the world economy. The employment crisis is manifested, first of all, in a significant reduction of the economically active population, which in turn increases the imbalance between jobs in the labor market and available labor resources. Although the pace of economic recovery is showing positive dynamics, however it has not yet been possible to reach employment levels at least before the crisis.

The study of the problem of unemployment in Ukraine is quite relevant today, because it creates a number of problems both economically and socially, like: reduction of purchasing power of the population, loss of taxpayers for the budget and staff for enterprises, which leads to additional cost of supporting the unemployed. Unemployment is also one of the reasons for labor migration.

One of the most difficult economic categories and one of the most important socio-economic phenomena is the efficient use of labor resources, which is the main source of income of employees, and for employers is a significant share of production costs and a way of motivating employees to achieve the goals of the enterprise. That is why the topic of unemployment and accounting for the use of labor resources are the basis of social and labor relations in society, because they determine the urgent interests of all participants in the labor process.

Issues of regulation of employment and unemployment have been reflected in the works of domestic and foreign scientists S. Bandura, V. Bliznyuk, D. Bohynia, I. Bondar, E. Libanova, Y. Marshavina, O. Mosysura, L. Tranchenko, A. Oaken, J. Sey and others. However, despite the considerable scientific research of these scientists, the problem of unemployment is not fully covered and needs further research.¹

The main purpose of this work is to conduct a socio-economic analysis of unemployment in Ukraine in order to determine the role of influence on the provision of labor resources of enterprises in a market economy, as well as to determine the directions of overcoming the problem in the domestic economy.

During the writing of the work the following methods of scientific research were applied: generalization, systemic, analytical. The informational basis of this scientific work is other scientific works, monographs, articles, textbooks, as well as Internet resources, which reflect the topic explored in the work.

Unemployment is a socio-economic phenomenon where part of the economically active population cannot find use of their workforce and becomes "surplus". The reason for this is the inefficient use of labor in the past and the lack of economic conditions that would allow people to apply their skills in productive work for a decent fee. That is why this phenomenon is both an economic and a social problem.²

Particular attention should be paid to respecting the principles of decent work, guaranteeing social protection, respect for universal human rights in the social and labor aspects, streamlining international migration flows. On the one hand, it is a major social problem, and on the other, unemployment is considered to be an important

¹I. Pogorila „The current status of unemployment in Ukraine”. *Scientific Herald of the International Humanities University*, 2015. P.118-120

²Mysyura O. Unemployment and its effect on the country's economy. *Economy and State*, 2010. № 8. P. 60–61

stimulus to the activity of the working population and has its positive sides:

- enhancing the social value of the workplace;
- increasing personal leisure time and freedom to choose a place of work;
- increase of social importance and value of work;
- increasing competition between employees;
- stimulation of increase of intensity and productivity of labor;
- the opportunity for the unemployed to use a break in employment for retraining,

raising the level of education.¹

The current state of the labor market is characterized by the presence of certain problems, which are a barrier to the normal socio-economic development of the whole country and its individual regions. Of particular concern is the quantitative and qualitative imbalance between supply and demand for labor, high unemployment, falling employment rate, and low employment in rural areas. Unemployment rate characterizes the unemployment of a certain part of the economically active population (labor resources) due to objective reasons (processes) inherent in a market economy, such as the cyclical nature of economic development, the contradictory nature of STP (Scientific and Technological Progress), high rates of production modernization, the effects of population law, etc. Based on the above, we have conducted research into the problem of unemployment and its impact on the economy of the country.

In Ukraine, the level of registered unemployment is determined by the methodology of the International Labor Organization (ILO). Here are the dynamics of the number of unemployed and the unemployment rate in Ukraine for 2010-2018 (table 1).

Table 1 - Dynamics of unemployment and unemployment rates in Ukraine (2010-2018)²

Year	Unemployed population			
	In the age of 15-70 years, according to ILO		In the age of 16-60 years, according to legislation of Ukraine	
	Average, thousands of people	% of the economically active population of the relevant age group	Average, thousands of people	% of the economically active population of the relevant age group
2010	1713,9	8,2	1712,5	8,9
2011	1661,9	8	1660,9	8,7
2012	1589,8	7,6	1589,2	8,2
2013	1510,4	7,3	1510,3	7,8
2014	1847,6	9,3	1847,1	9,7
2015	1654,7	9,1	1654	9,5
2016	1678,2	9,3	1677,5	9,7
2017	1698	9,5	1697,3	9,9
2018	1 578,6	8,8	1577,6	9,1

According to Table 1, in Ukraine the unemployment rate dropped by 2013 to 7.3%. In 2014, compared to 2013, the unemployment rate increased by 337.2 thousand people, or by 22, 3%. As of 2015, the unemployment rate decreased

¹Poluyaktova O. Problems of unemployment in Ukraine. *Economy and society*. 2016. №2. P. 31-35

² State Statistics Service. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (request date: 03/10/2019)

by 192.9 thousand people, ie by 10.4%. In 2016, the trend again turned to the negative and the indicator increased by 23.5 thousand compared to the previous year, which is 1.4% as a percentage. In 2017, the unemployment rate continued to rise, reaching 19.8 thousand or 1.2%. As of 2018, the unemployment rate has decreased by 119 thousand or 7% compared to 2017.

In order to better monitor the dynamics of the number of unemployed in Ukraine (aged 15 to 70 years), we show the data on the graph (Fig. 1).

Figure 1 - Dynamics of the number of unemployed in 2010-2018

There are a number of factors that make it impossible to objectively assess the unemployment rate in Ukraine:

- it is impossible to account for people who have lost hope of getting a job and are not registered in the employment service;
- statistics do not take into account part-time employment, ie those who are on forced leave on management's initiative are considered to be employed;
- false information on the part of the unemployed. A large number of employees work without official registration, so it is almost impossible to check those who receive unemployment benefits and are involved in the shadow economy.

In analyzing the unemployment of the population, it is also important to consider the causes of unemployment. Here is the structure of the unemployed population of Ukraine by reasons of unemployment in 2018 (Fig. 2).

According to Fig. 2. we can conclude that in 2018, 38% of the total number of unemployed became unemployed because of their own free will. The second place is occupied by unemployment for economic reasons and makes up 20.7% of the total number of unemployed. The other part consists of the unemployed for the following reasons: unemployed after graduation from middle and high education institutions, dismissed due to the expiry of the contract or employment contract, and unemployment due to seasonal nature of work (9.8%, 9.5% and 9 , 4% respectively). The least unemployed were due to redundancies, retirement and demobilization from military service (1.1% and 0.9%, respectively).

An important source of economic development in Ukraine is foreign investments. The larger the volume of investments and the efficiency of their use, the higher the prospects for economic growth. This will ensure: creation of new jobs at enterprises of different ownership; improving the characteristics of the workforce and improving the skills of employees; development of small and medium-sized businesses, which is the crucial point for job creation; social support for the unemployed with further

employment. When analyzing it is important to consider the unemployment rate of the population by sex, age groups and place of residence, so we will provide this information for Ukraine in 2018 in table 2.

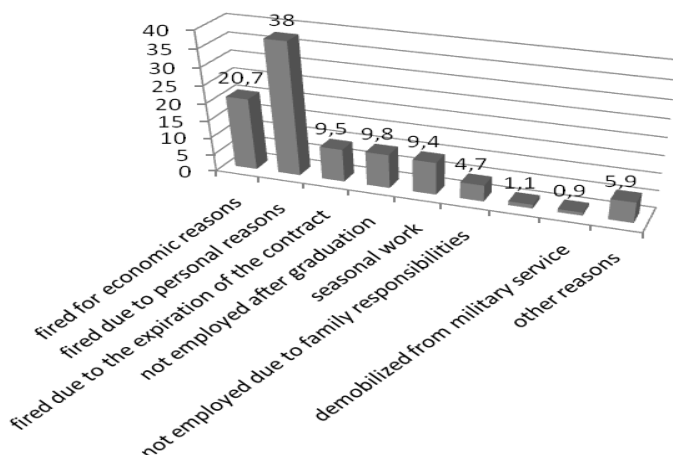

Figure 2 - Structure of the unemployed population of Ukraine by reasons of unemployment in 2018in %

Source: Created by the author

The unemployment rate in rural areas is higher (9.2%) than in urban settlements (8.6%). Economists have identified many causes of rural unemployment. One of the main ones is that in the process of reforming the agricultural sector, many collective farms have fallen apart and new ones have not been created in their place. As a result, much of the workforce remained unused in production.

Table 2 - Population unemployment rate (ILO methodology) by gender, age group and place of residence in 2018¹

Category of population	Unemployment rate (average over the period,% of economically active population of the relevant age group)							
	Summary	including age groups						
		15-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-70
Whole population	8,8	17,9	9,8	8,9	9,5	7,7	7,4	0,2
Females	7,4	19,3	6,4	7,6	8,1	6,2	6,8	0,2
Males	10	16,9	12,2	9,9	10,7	9,2	8,1	0,1
Urban population	8,6	16,5	8,9	9,9	9,4	8,4	8,2	0
Rural population	9,2	16,5	8,9	9,9	9,4	8,4	8,2	0

For a general understanding of the problem of unemployment of economically active population in Ukraine in comparison with individual countries, consider the figure. 3.

Comparing the unemployment rate in Ukraine for the first quarter of 2018 (9.7%) with other countries in the world, we see that Ukraine ranks 4th among EU countries.

¹ State Statistics Service. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (request date: 03/10/2019)

The highest unemployment rate was recorded in Greece - 21.2%, and the lowest in the Czech Republic - 2.4%.

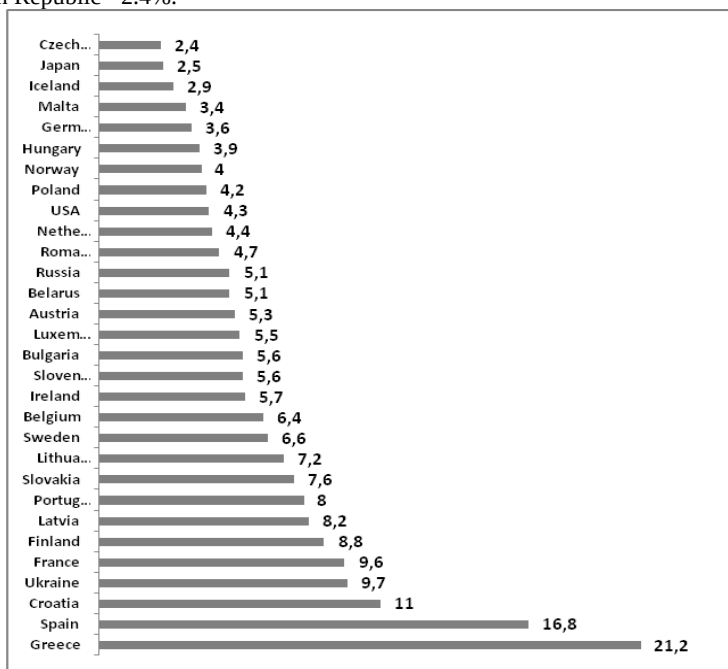

Figure 3 - Unemployment rate in Ukraine and individual countries in Q1 2018 in %

Source: Created by the author

Analyzing the problem of unemployment at the macroeconomic level, we see that this problem is one of the key in a market economy. Therefore, in our opinion, in order to solve the problem of unemployment, it is necessary to implement an active policy of social protection of the population and to improve employment rate, namely by providing grants to enterprises that undertake to maintain the stable level of employment, as well as the introduction of a system of incentives for workers in enterprises.

The general situation of the unemployment problem in Ukraine today directly affects the development of domestic enterprises. On the other hand, the inability of companies to meet state standards and stay at the market causes bankruptcy of enterprises. As a result, the workforce is released. The number of jobs is decreasing and the number of unemployed is increasing. Therefore, to start with the macro and micro levels, a much closer relationship of cooperation should be established under the conditions favorable to both parties.

Today, for all domestic enterprises and organizations, the issue of personnel motivation has become urgent. Lack of well-established incentive mechanisms for work

and intellectual activity, inability to achieve this goal in legal ways, unfulfilled dreams of a better standard of living lead to employee dissatisfaction with their work and their condition in a society that encourages them to seek a better life, not only within the country but also abroad. This causes a significant outflow of economically active population. Failure to take into account motivational factors in the field of labor leads to a worsening of a number of indicators of labor productivity, product quality and service delivery, labor discipline at each specific enterprise and to the crisis in the country as a whole.

Work motivation is a system of internal and external influencing factors that encourage staff to actively work to achieve both personal and company goals.¹

Understanding the complex nature of motivation requires the following postulates:

1. Employee motivation is created through the combined efforts of employees and employers through a motivational mechanism. From the employer perspective it is a complex system of industrial relations, the center of which are the relations of distribution.

2. Distribution of relations in a market-driven democracy play a crucial role in creating an effective system of industrial relations. Induction of high energy of labor enthusiasm occurs on the principle of economic synchrotron, or motivational circuit.

The distribution of relationships (in the form of the most important kinds of motivation) ensure that the entire motivational engine is started. With a clear understanding of a fair system of compensation for their work and the ability to meet their basic needs, employees are given sufficient impact for high-performance work.

Therefore, to create an effective motivational system it is necessary to:

- create a pyramid of staff motivation tools;
- correlate this pyramid with the Maslow pyramid, to combine certain means of motivation with the specific needs of staff;
- put this motivational pyramid at the center of the staff motivation improvement program. This approach, tested in practice, has proven to be highly effective.

One of the decisive needs that motivate employees to improve productivity is the need to recognize their impact. From this point of view, the main task of an effective manager in the organization should be to properly use the mechanism of recognition of impact of employees. It is to explain to each employee what is most valued in the organization and what its contribution to the common cause should be.

The concept of participatory management is based on the fact that if an employee is involved in activities in the organization, takes part in the inner life of the team, then he is more interested in the result and with greater dedication performs the work. Participative management allows you to participate in decision-making that determines the future focus of the organization on the future.

The market process in Ukraine implies a change in the economic structure of enterprises, which is connected with the creation of a fundamentally new system of labor motivation in the area of employment. If the employee motivated, he is interested, and therefore a situation is created in which he, while solving the overall goals of the enterprise, satisfies his personal needs and deliberately chooses a certain type of

¹N. Bogatska, O. Bondarenko „Socio-economic analysis of unemployment and employment in the labor market in Ukraine”. *Young Scientist*, 2019. No. 11 (75). P.450-454

behavior. And if the overall goals of enterprises are addressed in a positive direction, then the country's economic status is approaching the desired stability.

Analyzing the current state of unemployment, we can conclude that the problem of unemployment is not only in Ukraine, but throughout the modern world. Unfortunately, Ukraine is among the five European countries with the highest unemployment rate. Therefore, it is necessary to resolve this problem in order to promote the effective functioning of the economy and increase the social development of the population of Ukraine. The main directions of overcoming unemployment in Ukraine can be distinguished: improving the well-being of the population at the expense of personal labor contribution, entrepreneurship and business activity; providing appropriate unemployment assistance, job retention and retraining for unemployed persons; thorough pension reform; promotion of comprehensive state protection of the intellectual potential of society; holding special labor fairs for educational institutions for the purpose of employment of graduates; broadening the experience of organizing meetings with employers and former unemployed people who have successfully found a job or started a business; strengthening the coordination of international activities in the area of information exchange on employment; ensuring stable funding and state support for the development of the spiritual area, education, science and culture.

One of the main ways of overcoming the problem of unemployment is to correlate the relationship between economic development at the macro and micro levels, that is, between the country as a whole and individual enterprises for the common purpose, that is, sustainable economic development.

One of the ways to solve the problem of unemployment at the micro level by stimulating work with modern methods is proposed, which will significantly increase the level of satisfaction of employees with their working conditions. If the employer does not violate the principles of these conditions, then the employee will not look for something better outside of Ukraine.

2.25 Стан та тенденції безробіття на сільських територіях України в умовах глобалізації

Вагомим і «наболілим» питанням сьогодення є високий рівень безробіття, яке має значний вплив на розвиток економіки України та є показником стану ринку праці. Значний рівень безробіття має негативний вплив на всю вітчизняну економіку, тому ми вважаємо, що дослідження даної проблематики є актуальним на сьогоднішній день.

Тютюнникова С.В. та Романіка Т.К. вважають, що післякризовий стан ринку праці свідчить про те, що він потерпів серйозного удару, що виразилося в погіршені ситуації із зайнятістю та з безробіттям. Вони зазначають, що вихід з кризового стану ринку праці та розосередження масового безробіття відбуваються дуже повільно та вимагають високих темпів зайнятості, вдосконалення інституційного супроводження управлінських рішень в соціально-трудовій сфері¹.

Проблему безробіття, її причини, наслідки та вплив на сільські території досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені: Калетнік Г.М., Мазур А.Г.,

¹Тютюнникова С. В., Романіка Т.К. Безробіття в умовах глобалізації. URL: periodicals.karazin.ua/soceconom/article/download/8244/7753.

Кірсєва Е.А., Борищук А.О., Семенова К.Д., Мороз О.В., Карачина Н.П., Семцов В.М., Чухрій І.Ю., Мороз І.О., Руда Л.П., Кафлевська С.Г., Красняк О.П., Заярна Н.М., Недибалюк І.М., Кім Т.І., Талавиця Н.П., Яценко Н.М., Яковенко Я.Ю., Гарна С.О., Гончар Л.В., Білик А.С., Краус Н.М. та Самойленко Є.Г.

Вітчизняні вчені акцентують увагу на тому, що сільські території України переживають зараз важкі часи: несприятливий бізнес-клімат, відсутність доступного кредитування, нерозвиненість інфраструктури сільської місцевості, низька продуктивність у сільському господарстві та промисловий переробці сільгосппродукції, відсутність ефективної політики, негнучкий ринок землі. Як наслідок усіх цих проблем – погіршення демографічного стану і зменшення частки сільського населення в Україні¹.

Проблеми безробіття, молодіжного безробіття, зайнятості населення, переходу значної частини робочої сили в тіньовий сектор економіки спричиняють значний вплив як на економіку усього Європейського Союзу, так і на економіку нашої країни зокрема.

За оцінками Міжнародної організації праці (МОП) у світі нараховується приблизно 74,5 млн безробітних віком 15-24 років, а показник глобального безробіття молоді сягнув 13,1% (11,9% в 2009 р.), що майже в 3 рази вище рівня безробіття серед дорослих. За оцінками Світового банку світовий рівень безробіття серед молоді збільшився з 12,9% в 2015 р. до 13,6% в 2016 р. і не зменшився в 2017 р. У світі понад 71 млн. молодих людей були безробітними в 2016 р., а в 2017 р. 7,9 млн осіб. У країнах Латинської Америки (з низькими доходи населення) молодіжне безробіття в 2016 р. взагалі сягнуло 16,8%².

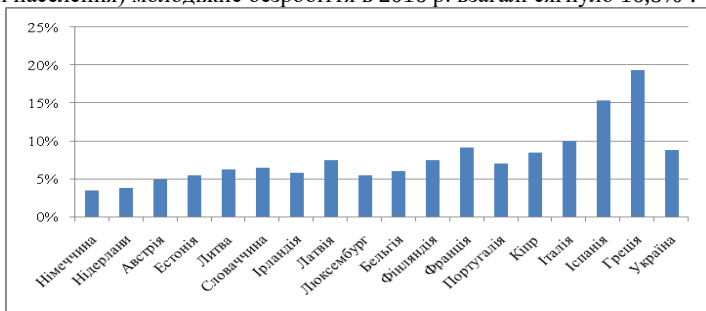

Рисунок 1 - Рівень безробіття серед країн Європи у 2018р. (у % до економічно активного населення у віці 15-74 роки, для України – у віці 15-70 років)

Джерело: сформовано авторами

Євростат свідчить, що рівень безробіття у 28 країнах-членах ЄС у грудні 2019 року становив 6,2% і це найнижчий показник з січня 2000 року. Рівень безробіття в країнах Європейського союзу становив 7,4% і це найнижчий

¹Kirieleva E. And Kostuchenko D. (2017) State and Prospects of Rural Development in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol 3, No 4. Pp.120-127

²Дубич К. Молодіжне безробіття: світові тенденції та реальії України. URL: <https://dsu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Zbimyk.pdf>

показник, який зафіксовано в ЄСз травня 2008 року. У порівнянні з ситуацією попереднього року, кількість безробітних знизилася на 747 000 в ЄС та на 592 000 в єврозоні. Серед країн Європейського Союзу найнижчий рівень безробіття у грудні 2019 року зафіксований в Чехії (2,0%), а також у Німеччині та Нідерландах (обидві 3,2%). Найвищі показники безробіття спостерігалися в Греції (16,6% у жовтні 2019 року) та Іспанії (13,7%). Безробіття серед молоді в ЄС зменшилось до 14,1% у грудні 2019 року, порівняно з 14,6% у грудні 2018 року, і до 15,3% у єврозоні¹.

Окрім усіх статистичних даних, як правило, слід констатувати, що під час економічної кризи, безробітні або зайняті молоді робітники є найбільш слабкою групою на ринку праці, що потребує особливої уваги та державної підтримки на ринку праці. Недостатній досвід роботи, низький стартовий капітал, нижчий рівень володіння необхідними для компанії специфічними знаннями та навичками, і, як результат, більш низькі витрати на звільнення, змушують їх першими звільнитися, коли компанії відчувають надлишок персоналу, спричинені рецесією².

Проте молодіжне безробіття є не лише європейською, але і глобальною проблемою, яка диференціюється рівнем тяжкості по країнах. Причини безробіття серед молоді також залежать від країни. Враховуючи довгострокові ризики збільшення рівня безробіття, важливість подолання цієї проблеми серед молоді навряд чи можна переоцінити. Молодь - це потенціал країни, від якої залежить майбутнє. Розвиток кожної держави пов'язаний із знаходженням найкращих способів інтеграції молодих людей у робочу силу³.

Кузьменко Л.В. робить висновок, що конвергенція ринку праці країн ЄС, з одного боку, детермінується, загальним розвитком економіки, динамікою суспільного виробництва, зовнішньо-економічним обігом, а з іншого – визначає розвиток інших товарних, фінансових, фондових ринків, забезпечуючи виробництво робочою силою та формуючи ціну, а отже й економічне визнання інших факторів виробництва. Тому стан та розвиток ринків праці країн Європейського Союзу, відрізняється від розвитку ринку праці нових країн-членів ЄС. Включаються до конвергенційних процесів на загальному європейському ринку праці і країни-сусіди інтеграційного об'єднання, які мають менш розвинуті економіки, високі рівні безробіття, менший рівень оплати праці та ВВП на душу населення. До таких країн належать Україна, Росія, та інші країни європейського континенту. Конвергенція ринку праці України з ЄС в умовах реалізації основної зовнішньоекономічної стратегії – інтеграції країни до Європейського Союзу – потребує вивчення особливостей формування і розвитку загального європейського ринку праці, що буде визначати розвиток національного ринку праці в майбутньому⁴.

¹Офіційний сайт статистики Європейського Союзу. URL: <http://ec.europa.eu>

²Eichhorst, Werner; Hinte, Holger; Rinne, Ulf (2013) : Youth Unemployment in Europe: What to Do about It?, *IZA Policy Paper*, No. 65.

³ Görlich, Dennis; Stepanok, Ignat; Al-Hussami, Fares (2013) : Youth unemployment in Europe and the world: Causes, consequences and solutions, *Kiel Policy Brief*, No. 59.

⁴Кузьменко Л. В. Конвергенція ринку праці в країнах ЄС. *Наукові праці. Державне управління*. 2013. С. 70–73.

Заярна Н.М. та Недибалюк І.М. зазначають, що для України особливо актуальним є явище гістерезису (термін запозичений з фізики) безробіття. Гістерезис означає, що деякі макроекономічні змінні не здатні набувати початкових значень після того, як усунена причина їх зміни. Іншими словами, внаслідок трансформаційних перетворень в економіці України безробітні безповоротно втрачають частину своїх навичок і здібностей. Це призводить до тимчасового зростання природного рівня безробіття¹.

Кім Т.І. усі причини виникнення безробіття в перехідній економіці України поділяє на групи відповідно до рівнів суспільних відносин:

1. На міжнародному рівні – низька конкурентоспроможність економіки, її надмірна відкритість і слабкий державний захист внутрішнього ринку, відсутність національних пріоритетів розвитку неефективна участь у процесах регіональної економічної інтеграції, дезорієнтація курсу зовнішньоекономічної політики.

2. На макрорівні: системна криза, трансформаційний спад, структурні зрушення, деіндустріалізація, інституційні деформації, тонізація економіки, маргіналізація певних верств населення.

3. На мікрорівні: криза праці та системи менеджменту, поглиблення відчуження найманих працівників від праці і власності.

4. На особистісному рівні: зниження рівня освіти та кваліфікації, несформованість нових ціннісних орієнтирів та ринкової мотивації².

Талавири М.П. у своїй статті «Розвиток сільських територій на засадах сталості» стверджує, що у соціально-трудовій сфері проблеми зростання безробіття і зайнятості ще більш загострюють складну демографічну ситуацію. У сфері зайнятості дуже низький рівень оплати праці, також зберігається заборгованість із заробітної плати, несприятливі умови праці і недотримання техніки безпеки, ненормований робочий день, невідповідність робочих місць санітарно-гігієнічним нормам, відсутність соціальних гарантій. Сільський ринок України характеризується підвищеною напруженістю, рівень зареєстрованого безробіття становить 11%. Простежується стійкий обернений зв'язок між рівнем освіти і безробіттям: чим вище рівень освіти, тим менше ймовірність безробіття. Але на фоні високого рівня безробіття у сільській місцевості існує дефіцит кваліфікованих якісних кадрів на різних рівнях соціальної сфери³.

Яценко Н.М. та Яковенко Я.Ю. поділяють причини безробіття на екзогенні (тобто, пов'язані із зовнішніми впливами) та ендогенні (пов'язані із внутрішніми процесами)⁴.

Гарна С.О., Гончар Л.В. та Білик А.С. до екзогенних причин відносять:

¹Заярна Н. М., Недибалюк І. М. Причини безробіття в різних умовах економічного розвитку України та методи її подолання. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. №21. С. 196–200.

²Кім Т. І. Безробіття в трансформаційній економіці: Причини, форми, тенденції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. / Кім Т. І. Харків, 2003. 16 с.

³Талавири М. П. Розвиток сільських територій на засадах сталості. *Науковий вісник Ужгородського університету* : Серія: Економіка. 2016. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/10743>.

⁴Яценко Н. М., Яковенко Я. Ю. Причини безробіття молоді в Україні. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2013. №1. С. 143–147.

світова фінансово-економічна криза, яка справила негативний вплив на ринок праці України, наслідком якої стало збільшення кількості безробітних серед молоді; трудова міграція.

До ендегенних причин відносять: недосконалість та невідповідність норм закону з проблем молодіжної зайнятості сучасним економічним, політичним і соціальним реаліям сприяє безробіттю молоді; диспропорція між попитом та пропозицією фахівців на ринку праці; розрив між вимогами роботодавців і рівнем підготовки молодих випускників вищих навчальних закладів; недосконалість територіальної структури розвитку економіки України¹.

За допомогою методу аналізу та синтезу проведемо дослідження стану безробіття в Україні та графічно зобразимо на рисунку 2.

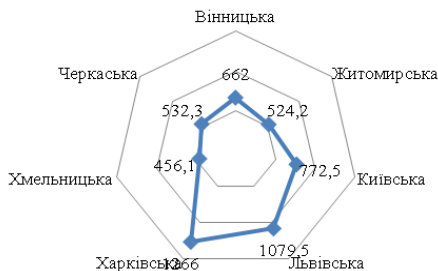

Рисунок 2 - Зайняте населення за регіонами у 2019р.усього,у віці 15–70 років, тис.осіб

Джерело: сформовано авторами за ².

З рисунка 2 очевидно, що найбільший рівень безробіття, серед досліджуваних областей зареєстровано у Харківській області.

Кафлевська С.Г. та Лисюк О.С. відзначають, що існує багато проблем щодо статистики безробіття в Україні, які не дозволяють об'єктивно оцінювати реалії його рівня в Україні:

- неможливо врахувати осіб, які втратили надію отримати робоче місце і не стоять на обліку в службі зайнятості;
- статистика не враховує часткову зайнятість, тобто ті, хто примусово знаходяться у відпустках з ініціативи керівництва, вважаються зайнятими;
- неправдива інформація з боку безробітних. Велика кількість працівників працює без офіційного оформлення, тому майже неможливо перевірити тих, хто отримує виплати по безробіттю й задіяний в тіньовій економіці³.

Співставимо рівень економічної активності населення за статтю, місцем проживання та віковими групами у 2019 та 2018 роках у таблиці 1.

За результатами обстеження робочої сили кількість зайнятого населення у віці 15 років і старше в IV кварталі 2019р. становила 16,5 млн. осіб, а у віці 15–70

¹Гарна С. О. Гончар Л. В., Білик А. С. Проблеми молодіжного безробіття та шляхи його подолання 2015. URL: <https://www.sworld.com.ua/ntsw/415-9.pdf#page=21>.

²Офіційний сайт Державної служби статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

³Кафлевська С. Г. Лисюк О. С. Безробіття як соціально-економічна проблема населення України. *Збірник наукових праць ВНАУ Серія: Економічні науки*. 2012. №4. С. 48–53.

років – 16,4 млн. осіб. Кількість безробітного населення віком 15 років і старше та у віці 15–70 років складала по 1,6 млн. осіб. У IV кварталі 2019р. рівень зайнятості населення віком 15 років і старше становив 51,2%, а серед населення віком 15–70 років – 57,7%. Рівень безробіття серед робочої сили віком 15 років і старше та у віці 15–70 років складав по 8,7%.

Таблиця 1 - Рівень економічної активності населення застаттю, місцем проживання та віковими групами (% до загальної кількості населення відповідної вікової групи)

	Усього	У тому числі за віковими групами, років							Праце- здатного віку
		15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70	
2018р.									
Усе населення	62,6	33,7	79,6	83,3	84,7	86,0	70,7	13,2	72,7
Жінки	56,8	30,0	68,6	74,6	78,5	83,7	66,9	11,4	67,7
Чоловіки	69,0	37,2	90,2	91,8	91,0	88,4	75,4	15,9	78,0
міські поселення	63,5	31,0	82,0	84,8	86,5	87,5	72,1	12,6	74,2
сільська місцевість	60,6	38,3	75,3	79,6	80,2	82,8	68,0	14,4	69,6
2019р.									
Усе населення	56,3	36,2	80,0	82,0	85,8	86,0	73,8	13,7	74,0
Жінки	49,2	31,7	67,3	72,2	80,2	84,0	70,8	11,8	68,9
Чоловіки	64,8	40,5	92,2	91,6	91,3	88,1	77,4	16,4	79,2
Міськіпоселення	57,7	33,8	82,0	83,4	87,5	87,7	74,8	13,1	75,4
сільська місцевість	53,6	40,4	76,4	78,8	81,1	82,2	71,6	15,0	71,0

Джерело: сформовано авторами

Найвищий рівень економічної активності був характерний для осіб віком 30–49 років, а найнижчий – для молоді віком 15–24 років та осіб віком 60–70 років.

Найвищий рівень економічної активності мали особи з повною вищою освітою (76,8%) та з професійно-технічною освітою (69,4%), найнижчий – з базовою загальною (20,4%) та початковою загальною або не мали освіти (5,6%).

Калетнік Г.М. та Мазур А.Г. зазначають, що сучасна сільська економіка та зайнятість на селі не потребують наявності висококласних спеціалістів і менеджерів. Село не сприймає високих інноваційних технологій і нових видів діяльності, тому сільська молодь поступово відмовляється від набуття вищої освіти. Такий процес на практиці суперечить світовим тенденціям, оскільки знижується можливість виконання в сільській місцевості гуманітарних і соціальних функцій людського капіталу в глобальному масштабі¹.

За даними Офіційного сайту Державної служби зайнятості у 2019 році найбільша необхідність у кадрах виявлена на такі вакансії як «робітники з обслуговування устаткування та машин» та «працівників сфери торгівлі та послуг». З вище наведеного стає очевидним, що попит на робочу силу є значним. З цього робимо висновок, що розмір оплати праці не є достатнім стимулом для працевлаштування безробітних.

Ми поділяємо думку Кафлевської С.Г. та Красняк О.П., що необхідність

¹Калетнік Г. М., А. Г. Мазур. Науково-теоретичні засади формування та розвитку людського капіталу в сільських територіях. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. №10. С. 7–25.

реформування заробітної плати є очевидною. Так як низький рівень доходів сільськогосподарських працівників негативно впливає на їх платоспроможність та конкурентноздатність вітчизняної продукції. Напрями подальшого реформування заробітної плати мають бути спрямовані на підвищення рівня якості життя сільського населення, збільшення платоспроможного попиту, зменшення соціальної напруги у суспільстві. Із цією метою варто перейти від ставлення до заробітної плати як частини доходу підприємства, до ставлення як ціни товару «робоча сила» з тим щоб здійснювати нормальне відтворення робочої сили¹.

Однією із вагомих причин значного рівня безробіття є розвиток тіньового ринку праці. Краус Н.М. та Самойленко Є.Г. зазначають, що основною причиною виникнення тіньового ринку праці є наявність можливостей для певної частини економічних агентів, не дотримуватись існуючого законодавства. Вважають доречним також виокремити фактори, що сприяють розвитку цього процесу:

- низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки;
- надмірний податковий тягар, складна система оподаткування, нестабільність податкового законодавства, високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб'єкти господарювання;
- низька якість державних послуг, передусім тих, що стосуються життєзабезпечення громадян, які надають медичні установи, заклади освіти та комунальні служби;
- надмірне регулювання підприємницької діяльності, високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців;
- відсутність довіри до державних інституцій².

Однак, тіньова економіка завдає шкоди не тільки інтересам держави. Досить часто найманий працівник є економічно та соціально незахищеним. Інститут стратегічних досліджень виокремлює найбільш поширені порушення законодавства про працю, а саме:

1. Відсутність трудових договорів із працівниками і як наслідок, даних про фактичну кількість найманих працівників.
2. Укладення з працівниками договорів цивільно-правового характеру, які не передбачають перебування працівників у трудових відносинах із роботодавцем.
3. Виплата заробітної плати «в конвертах».
4. Недотримання мінімальних гарантій з оплати праці.
5. Відсутність індексації заробітної плати.
6. Значне перевищення тривалості робочого часу найманих працівників.
7. Експлуатація найманих працівників внаслідок встановлення графіків роботи, що передбачають значні обсяги робіт у понаднормовий час без

¹Кафлевська С. Г., Красняк О. П. Основні шляхи посилення мотивації праці у сільському господарстві. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. №3. С. 105–108.

²Краус Н. М., Самойленко Є. Г. Тіньова зайнятість і офіційне безробіття на ринку праці: світовий досвід і українські реалії. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2014. №1. С. 64–71.

відповідної компенсації¹.

У той же час деякі вітчизняні вчені вважають, що розглядати наслідки функціонування тіньового ринку праці лише негативно не є коректним оскільки:

1. Тіньовий ринок праці допомагає певною мірою вирішити проблему фактичного безробіття. Саме тіньовий ринок праці, за думкою деяких експертів, дозволив Україні пережити світову фінансову кризу без загальнонаціональних бунтів, які спостерігалися в країнах Західної Європи.

2. За рахунок несплати податків, підприємства, що працюють у тіньовому секторі, можуть забезпечувати своїх працівників непоганим, а подекуди і високим заробітком.

3. Нелегальні підприємства виробляють продукцію високої якості за нижчими цінами, оскільки не сплачують певних податків і зборів. Дана продукція користується попитом серед населення з невисоким доходом.

Аналіз світового досвіду показує, що більшість Європейських країн досить жорстко підходить до вирішення питання регулювання тіньового ринку зайнятості. Державна політика країн-учасниць ЄС у сфері зайнятості зорієнтована, в першу чергу, на залучення до ринку праці працездатного населення країн поряд з пропагандою необхідності постійного та систематичного оновлення знань та проходження навчання. В окремих країнах приймаються певні заходи, які мають мотивувати підприємства до легалізації заробітної плати або зобов'язують їх до таких дій. Також в деяких країнах вживаються заходи зобов'язуючого характеру. Зокрема, Болгарія встановила на державному рівні за погодженням із соціальними партнерами підвищений мінімальний рівень бази сплати страхових внесків. У Польщі для усіх видів страхування (окрім медичного) за базу, з якої сплачуються страхові внески підприємствами (само зайнятими), застосовується 60% прогнозованої заробітної плати в економіці країни².

У Чехії колективні угоди на галузевому рівні мають назву „колективні угоди Вищого рівня”. Вони розповсюджуються на роботодавців та найманих працівників, представники яких не брали участі в їх укладанні. Якщо у колективному договорі на рівні підприємства встановлюються трудові норми нижчі за галузеві, то такі колективні договори вважаються не дійсними. Міністерство праці та соціальних справ публікує угоди в Офіційному віснику. До них додається перелік роботодавців, на яких розповсюджуються угоди. Роботодавці можуть не застосовувати такі угоди, якщо в їх підприємствах працює менше 20 працівників або більше 50% працівників мають обмежені можливості, та підприємства, які знаходяться у стані банкрутства. Як правило, в таких угодах встановлюється мінімальний рівень заробітної плати за категоріями працівників. Цей рівень може перевищувати встановлений національний рівень³.

Окрім мінімальної заробітної плати, запроваджено поняття – гарантована

¹Коваленко О. Процес подолання корупції і тіньової економіки як специфічний об'єкт соціального аудиту [Електронний ресурс] URL : <http://www.kbuara.kharkov.ua>

² Уніга О.В. Механізм протидії тіньовій зайнятості: досвід країн Європейського Союзу.[Електронний ресурс]. URL: <http://ep3.nuwm.edu.ua/3375/1/%D0%A3%D0%BD%D1%96%D0%B3%D0%B0.pdf>

³Ільєнко Н., Спасенко Ю. Забезпечення оптимальної диференціації заробітної плати – важливий напрям регулювання оплати праці. *Україна: аспекти праці*.2015. №1. С. 22-27

заробітна плата. Гарантована заробітна плата є обов'язковою для виконання бізнесовими структурами, які не укладають колективних договорів і встановлюється урядом. Мінімальний гарантований рівень заробітної плати згрупований за восьма групами, виходячи з 40-годинного робочого тижня.

Заходи соціально-економічної політики для скорочення рівня тіньової зайнятості в Україні відобразимо на рис 3.

Рисунок 3 -Заходи соціально-економічної політики для скорочення рівня тіньової зайнятості

Джерело: Сформовано авторами¹

Отже, проблема безробіття, є актуальним питанням як і для України, так і для країн Європейського Союзу. Конвергенція ринку праці України з ЄС в умовах реалізації основної зовнішньоекономічної стратегії – інтеграції країни до Європейського Союзу – потребує вивчення особливостей формування і розвитку загального європейського ринку праці, що буде визначати розвиток національного ринку праці в майбутньому. На нашу думку, високий рівень офіційного безробіття спричинений зростанням частки тіньового ринку праці України.

2.26 Активна політика розвитку зайнятості в умовах Євроінтеграції України

Особливості економічного зростання країн такі, що передбачають партнерські відносини, шляхом формування єдиного економічного суспільства, в якому дотримуються єдиних правил, методів і процедур започаткування підприємницької та банківської діяльності, промисловості й сільського господарства, інноваційних розробок і соціальної політики. «Економіка всіх нас»²

¹ Коломієць О.О. Тіньова зайнятість та перспективи її легалізації в Україні. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2017. №14. С. 35-40

² Nanterme P., Daugherty P. Digital Business Era: Stretch Your Boundaries. Accenture

стала новим трендом в організації економічного партнерства, що передбачає об'єднання економічних інституцій в єдиний цифровий простір, в якому суб'єкти мають рівні права і взаємодіють як рівні учасники, нівелюючи ознаки конкуренції. Це новий рівень організації економічного середовища, що базується на ефективних методах та принципах інтеграції.

За своєю суттю – це створення нової екосистеми для підприємництва і бізнесу з «розумною» платформою, яка розглядається в якості інновацій. У зв'язку з цим підвищується актуальність питання участі країн Європейського союзу в інноваційних трансформаціях і по-новому розглядається позиція інших країн, які запозичують базові положення політики європейської інтеграції для розвитку національної економіки.

Історично питання європейського партнерства було вирішено країнами західної Європи шляхом досягнення єдиної угоди щодо подальшого спільного розвитку з виробленням єдиних правил і умов, які мали забезпечити максимальне зростання соціальних і економічних інститутів.

У загальному підсумку Європейському союзу вдалося домогтись стійкого положення і продемонструвати лідерські позиції в порівнянні з іншими інтеграційними об'єднаннями. Економічні показники Європейського союзу показані в таблиці 1.

Загальна картина за економічними показниками дозволяє зробити висновки про їх турбулентний характер, що пояснюється впливом групи чинників, які носять глобальний характер внаслідок змін в світовій економіці, серед яких можна виділити політичну нестабільність, динаміку цін на нафту, негативні наслідки торгових воєн, ризики, пов'язані з брексітом, вплив фіскальної політики США та інше.

Окремо слід виділити фактор узгодження національних бюджетів, адже кілька провідних країн, серед яких Італія, Іспанія, Франція, Португалія, Бельгія, Словенія, показують високі показники державного боргу і дефіцит бюджету з виділенням політики Європейського союзу в якості стримуючого фактора для вирішення економічної нестабільності.

Таблиця 1 – Загальні економічні показники Європейського союзу¹

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Розмір номінального ВВП ЄС, млрд. доларів США	16070	17690	16190	17030	18140	16270	16270
Темпи зростання ВВП ЄС, %	2.1	1.7	-0.3	0.2	1.6	2.3	1.9
Розмір ВВП за ПКС ЄС, млрд. доларів США	14820	15390	15830	15830	17610	19180	19180
Рівень інфляції ЄС, %	1.8	1.8	0.5	0.1	0.5	0.1	0.0
Рівень безробіття ЄС, %	9.5	9.7	10.2	10.6	9.8	9.4	9.5
Обсяг експорту ЄС, млрд. доларів США	2174	2306	2259	2306	2259	2537.6	2537.6
Обсяг імпорту ЄС, млрд. доларів США	2404	2238	2244	2238	2244	2326.3	2326.3
Державний борг ЄС,% до ВВП	0.0	0.0	0.0	0.0	85.5	86.8	86.8

Наразі основними економічними проблемами Європейського союзу залишаються: узгодження національних бюджетів зі стратегічними завданнями розвитку ЄС (серед них основна вимога – це скорочення державного боргу); скорочення продуктивності праці; відсутність структурних реформ, включаючи фінансові та фіскальні проблеми; вплив зростання цін на енергоносії на ринки і промислове виробництво; необхідність долати скорочення економічної активності; зниження інвестицій¹.

Одним з найбільш обговорюваних питань, що стосується подальшого напрямку розвитку Європейського союзу, залишається проблема безробіття, яка проявляє свій негативний вплив у всіх країнах зі зміною загальної картини економічних перетворень, що не дозволяє об'єктивно оцінювати перспективи і можливості сталого зростання.

У країнах Євросоюзу спостерігається різна картина з рівнем безробіття, що неоднозначно для загальної політики подальшого розвитку (таб. 2).

Таблиця 2 – Рівень безробіття в країнах Євросоюзу², % до робочої сили

Країна	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Австрія	4,6	5,3	5,6	5,6	6,0	5,7	5,0	4,7
Бельгія	7,2	8,4	8,7	8,7	8,3	7,7	6,1	5,6
Болгарія	12,0	12,9	12,3	9,9	8,1	6,5	5,5	4,7
Великобританія	8,2	7,8	6,7	5,5	5,0	4,5	4,2	3,8
Угорщина	11,4	10,9	8,0	7,4	5,8	4,3	3,7	3,4
Німеччина	5,4	5,4	5,1	4,8	4,3	3,9	3,5	3,2
Греція	22,2	26,9	27,1	25,8	24,0	22,6	20,4	18,4
Данія	7,6	7,2	6,8	6,3	6,0	6,1	4,9	5,2
Італія	10,0	11,8	12,7	12,4	11,6	11,5	10,9	10,3
Ірландія	16,0	14,6	12,9	10,7	9,0	7,3	6,0	5,1
Іспанія	23,5	26,2	25,2	23,1	20,4	18,2	16,2	14,2
Кіпр	10,2	14,8	15,8	16,4	13,0	12,4	9,4	7,5
Латвія	15,8	12,6	11,4	9,9	9,9	9,0	7,8	6,6
Литва	14,0	12,1	11,3	9,3	8,1	7,7	6,5	6,0
Люксембург	5,0	5,6	6,0	6,3	6,4	5,9	5,5	5,4
Мальта	6,2	6,0	5,8	5,5	5,3	4,1	3,9	3,5
Нідерланди	5,5	6,8	7,8	7,1	6,5	5,2	4,1	3,4
Польща	9,8	10,5	9,8	8,0	6,6	5,2	4,0	3,8
Португалія	14,6	17,3	14,8	13,4	12,1	9,8	7,6	6,5
Румунія	6,9	6,9	6,9	6,9	6,3	5,1	4,4	3,9
Словаччина	13,9	14,4	13,8	12,2	10,3	8,6	7,0	5,7
Словенія	8,1	10,4	10,1	9,2	8,3	7,3	5,6	4,5
Фінляндія	7,6	8,0	8,4	9,1	9,1	8,8	8,0	6,7
Франція	9,5	10,3	10,2	10,4	10,2	9,6	9,2	8,7
Хорватія	14,8	17,2	17,6	16,8	14,4	12,1	9,2	7,2
Чехія	6,9	7,2	6,6	5,8	4,2	3,3	2,3	2,0

¹ Еремина Н. Экономика Евросоюза в 2019 году: останется ли «общий дом» на плаву? [Электронный ресурс] URL : <https://eurasia.expert/ekonomika-evrosoyuz-a-v-2019-godu/>.

² Employment and Social Developments in Europe - Quarterly Review [Electronic resource]. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8244&furtherPubs=yes>.

Швеція	7,7	8,1	8,1	7,7	7,2	6,7	6,2	6,4
Естонія	11,1	9,7	8,4	6,6	6,6	5,7	6,4	4,3

За достатнього рівня високих показників за рівнем безробіття, які відзначені в період до 2015 року, позитивна динаміка спостерігається з травня 2017 року, коли було досягнуто нижчого значення показника, який склав в сукупності 9,7%¹.

Останній огляд ситуації з безробіттям в країнах Європейського союзу дозволяє зробити висновок про рекордно високий рівень зайнятості, що позитивно характеризує розвиток соціальної політики та врегулювання питань, пов'язаних з асиметрією зайнятості населення між країнами.

Хоча всі держави-члени Європейського союзу демонструють поліпшення, між європейськими країнами можна спостерігати суттєві відмінності. Рівень безробіття коливається від 1,9% в Чехії і 3,1% в Німеччині до 18,0% в Греції (грудень 2018 року) і 13,9% в Іспанії. Рівень зайнятості молоді, хоча й відновлюється, як і раніше майже на чотири процентних пункти нижче докризового рівня. Більш того, боротьба з безробіттям серед молоді залишається пріоритетним завданням у ряді країн. Якщо найнижчі показники спостерігались в Чехії (5,4%), Німеччині (5,9%) і Нідерландах (6,9%), високі показники все ще були зафіксовані в Греції (39,6% в грудні 2018 року), Іспанії (33,2%) та Італії. (32,8%)². Крім тих, хто працює або шукає роботу, значна частина молодих людей у віці 15-24 років є економічно неактивною. У 2017 році 10,9% населення цієї вікової групи не були задіяні в сфері зайнятості, освіти або професійної підготовки в ЄС. Хоча це зниження в порівнянні з піком в 13,2% в 2012 році, показник ще не нижче докризового рівня. Довгострокове безробіття (тобто особи, безробітні понад 12 місяців в якості частки активного населення) залишається дуже високим в деяких державах-членах і як і раніше становить близько 45% від рівня загального безробіття.

Ситуація з безробіттям сьогодні поступово набуває більш позитивного аспекту, проте, проблема безробіття залишається актуальною для всіх країн, зокрема, й для України.

Рівень безробіття в Україні за II квартал 2019 року склав 8,8%, що на 0,8% менше в порівнянні з I кварталом 2019 року. В цілому, починаючи з 2000 року, спостерігається зниження рівня безробіття в Україні (табл. 3).

Чисельність безробітних у 2018 році зменшилась на 0,8% (119,7 тис. осіб), або в порівнянні з 2016 роком на 0,6% (99,9 тис. осіб). Чисельність зайнятого населення в 2018 році в порівнянні з 2017 роком збільшилась на 103 тис. осіб. Кількість зайнятого населення у II кварталі 2019 року в порівнянні з I кварталом 2019 року збільшилась на 92,7 тис. осіб. Співвідношення зайнятого населення та безробітних в Україні в динаміці показано на рисунку 1.

За результатами оцінки показників, які описують рівень безробіття в Україні, можна зробити висновок, що в українській економіці безробіття характеризується структурованістю з елементами циклічності. Така ситуація може пояснюватись різними причинами, серед яких виділяють неформальну

¹ World Employment and Social Outlook: Trends 2017 International Labour Office. Geneva: ILO, 2017. 56 p.

² The fight against unemployment [Electronic resource]. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/630274/EPRS_BRI\(2018\)630274_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/630274/EPRS_BRI(2018)630274_EN.pdf).

зайнятість, особливо серед молодого покоління.

Таблиця 3 – Рівень безробіття в Україні з 2000 року до 2018 року ¹
(кількість населення в тисячах)

	Всього населення	Економічно активне населення	Безробітне населення	Рівень безробіття	Зареєстрованих безробітних
2000	48923,2	21150,7	2630,0	12,4%	1178,7
2001	48457,1	20893,6	2440,3	11,7%	1063,2
2002	48003,5	20669,5	2128,6	10,3%	1028,1
2003	47622,4	20618,1	1994,0	9,7%	1024,2
2004	47280,8	20582,5	1888,2	9,2%	975,5
2005	46929,5	20481,7	1595,2	7,8%	891,9
2006	46646,0	20545,9	1513,7	7,4%	784,5
2007	46372,7	20606,2	1416,7	6,9%	673,1
2008	46143,7	20675,7	1424,0	6,9%	596,0
2009	45962,9	20321,6	1956,6	9,6%	693,1
2010	45778,5	20220,7	1784,2	8,8%	452,1
2011	45633,6	20247,9	1731,7	8,6%	505,3
2012	45553,0	20393,5	1656,6	8,1%	467,7
2013	45426,2	20478,2	1576,4	7,7%	487,6
2014	42928,9	19035,2	1847,1	9,7%	458,6
2015	42760,5	17396,0	1654,0	9,5%	461,1
2016	42584,5	17303,6	1677,5	9,7%	407,2
2017	42386,4	17193,2	1697,3	9,9%	352,5
2018	42153,2	17296,2	1577,6	9,1%	341,7

Така ситуація негативно позначається на загальному економічному стані країни, оскільки відсутність трудової угоди призводить до порушення належних соціальних прав і гарантій, та відповідно призводить до нестійкості соціальної політики. Також одним з негативних проявів нерегульованості трудових угод є їхній короткостроковий характер, що призводить до плинності кадрів, а отже, до зниження мотивації і, як наслідок, до зменшення рівня професійних компетенцій.

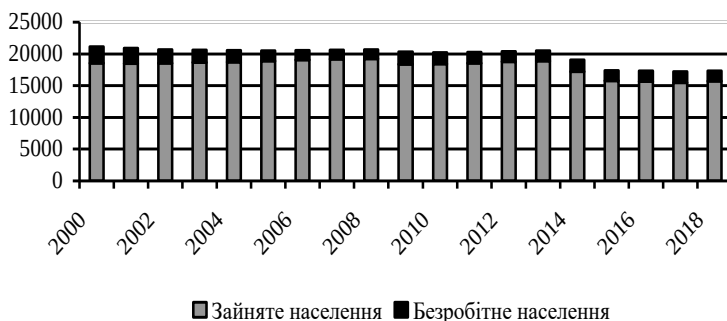

Рисунок 1 – Відомості про зайняте та безробітне населення України
Джерело: побудовано автором¹

¹ Рівень безробіття в Україні [Електронний ресурс]. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/>.

Аналітичне дослідження ситуації із зайнятим і безробітним населенням України дозволяє виділити кілька суттєвих проблем, характерних для українського ринку праці:

1. Неврегульовані та нескоординовані взаємовідношення між системою вищої освіти і роботодавцями, що проявляється у невідповідності запиту на професійні компетенції тих знань і вмінь, якими володіють випускники університетів. Це призводить до асиметрії на ринку зайнятості, та відповідно, негативно впливає на запити роботодавців.

2. Скорочення активної частини населення в працездатному віці та «старіння» трудових ресурсів.

3. Розвиток інноваційних галузей економіки є, з одного боку, необхідною умовою її активізації, але також призводить до скорочення і зникнення традиційних галузей, що позначається на рівні зайнятості в країні. Фахівцям необхідно швидко адаптуватись до нових вимог і розширювати професійні знання та компетенції, що зробити в зрілому віці досить проблематично. Отже, більшість фахівців з непопулярних галузей економіки потрапляють на біржу праці та мають оперативно набувати актуальних знань й навичок.

4. Неоднорідний стан попиту на фахівців в територіальному розрізі та регіонах, що призводить до певної асиметрії на ринку працездатного населення.

5. Порівняно низький рівень трудової мобільності, що показує небажання молодих фахівців освоювати ряд професій, віддаючи перевагу нестабільній, але більш оплачуваній роботі, що не дозволяє перспективно розвивати професійні компетенції.

6. Високий показник «відтоку» робочої сили до європейських країн, що призводить до старіння перспективного працездатного населення та негативно позначається на загальному показнику зайнятості.

За сукупними показниками безробіття визначається важливою макроекономічною проблемою, що характеризує нестабільність в економічній і соціальній політиці країни.

Відповідно, мають бути дотримані необхідні заходи запобігання негативному показнику безробіття та збільшення рівня зайнятості населення для гарантії стабільності і соціального розвитку.

Одним зі стимулюючих і дієвих заходів, який чинить, передусім, оперативний вплив на ситуацію із зайнятістю населення, є гнучкість податково-бюджетної політики, що передбачає розширення нормативно-правового регулювання безробіття з підвищенням розміру допомоги. Дієвим заходом також є створення спеціальної служби, до обов'язків якої входить управління питаннями зайнятості населення з моніторингом запитів ринку праці, оцінкою пропозиції трудових ресурсів і координування взаємини працівників із замовниками.

Також для зниження негативного впливу структурного безробіття необхідно вносити зміни в державну політику для підтримки мобільності робочої сили, що дозволить усунути територіальну асиметрію активно зайнятого населення. Підтримка також необхідна на етапі навчання і перепідготовки кадрів, відповідно до динаміки розвитку інноваційних галузей економіки та запитів на прогресивні професійні компетенції.

Вирішення питання з циклічним безробіттям також передбачає низку

заходів, які складаються з розробки та проведення стабілізуючої політики, в рамках якої здійснюється розширення кількості робочих місць. Для зміцнення політики зайнятості передбачається проведення необхідних заходів щодо підтримки виробництва, негативна динаміка, в зростанні якого може призвести до збільшення рівня безробіття, а для окремих регіонів – до масового прояву безробіття.

Спеціальними методами соціальної політики можуть стати:

- підтримка малого і середнього підприємництва;
- підтримка дуальної освіти з тісним контактом з роботодавцями, які беруть участь в розробці навчальних програм;
- субсидування центрів навчання та перекваліфікації;
- квотування робочих місць для молодих фахівців;
- впровадження «податкових канікул» для підприємств, які підтримують політику зайнятості молодого населення.

У розвитку державної політики зайнятості необхідно орієнтуватись на практику країн Європейського союзу, в яких реалізовано різні напрями оптимізації стратегії зайнятості населення.

Так, серед ефективних напрямів політики зайнятості слід відзначити:

- розширення навчання для професійної підготовки;
- створення центрів, які сприяють пошуку робочих місць;
- тісна співпраця з роботодавцями;
- підтримка роботодавців, які надають робочі місця;
- ініціатива молодіжних проектів та стартапів;
- створення центрів перекваліфікації з наданням тимчасової роботи для підтримки безробітного населення^{1 2 3}.

Для практики країн Європейського союзу характерною є розробка плану (програми) зайнятості у вигляді «дорожньої карти», яка стимулює роботодавців створювати робочі місця і брати на роботу фахівців за контрактами з фіксованим терміном (в середньому на період близько року), а також на постійній основі⁴. Перевагою складання такої «дорожньої карти» є її стратегічне орієнтування на розвиток політики зайнятості, в якій реалізуються різні форми підвищення професійних компетенцій з перепідготовкою та адаптацією до нових професій, уникаючи нівелювання інтересів літніх працівників і персонал із застарілими

¹ The Effectiveness Of The European Semester From A Governance Perspective [Electronic resource]. URL: <https://green-budget.eu/wp-content/uploads/2016-04-27-GBE-Semester-Governance-JN-CA-1.pdf>.

² European Semester Thematic Factsheet. Active Labour Market Policies [Electronic resource]. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/european-semester_thematic-factsheet_active-labour-market-policies_en_0.pdf.

³ European Semester: Thematic Factsheet – Labour Market and Skills [Electronic resource]. URL: https://www.easpd.eu/sites/default/files/sites/default/files/Publications/labour_market_and_skills.pdf.

⁴ Commission Staff Working Document. Country Report France 2019. Including an In-Depth Review on the prevention and correction of macroeconomic imbalances. Brussels. SWD (2019), final [Electronic resource]. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2019-european-semester-country-report-france_en.pdf.

професійними навичками. Також передбачено окреме положення щодо молодіжної зайнятості, що передбачає надання робочих місць для малокваліфікованих працівників, яким необхідно пройти етап розширення практичних навичок та адаптації до роботи в реальних умовах зайнятості.

Підвищення рівня зайнятості населення можливе за умови реформування освіти, що дозволить суттєво розвинути перелік професійних компетенцій. Трендом сучасної системи освіти має стати інноваційність як форма саморозвитку процесу навчання, за якої спостерігається перехід до освіти, що розвиває та одночасно розвивається без асиметрії в компетентнісному підході. Інноваційна освітня технологія має включати базові напрями трансформацій, пов'язаних із модернізацією освітнього процесу, зокрема:

- бізнес-компетентнісний підхід – забезпечення не лише професійних знань, а розвиток компетенцій, належних сучасному бізнесу;

- адаптивно-особистісний підхід – забезпечення якостей особистості із формуванням спеціаліста, здатного швидко та ефективно вирішувати поставлені завдання, працювати в команді, бути досвідченим щодо розвитку новітніх технологій і комунікацій, виявляти ініціативу та лідерські якості, вміти брати відповідальність за дії та рішення, бути готовим до навчання упродовж життя, постійно підвищувати професійну майстерність та компетенції, бути відданим своїй країні та працювати на благо нації;

- методичний підхід – застосування активних методів навчання із формуванням інтегральних компетенцій, із залученням до освітнього процесу провідних спеціалістів та керівників бізнесу, представників органів місцевої влади, професійних організацій, науково-дослідних установ; залучення слухачів до формування навчального процесу із передачею певних прав та повноважень щодо керівної функції з одночасним покладанням відповідальності за дії та рішення;

- науковий підхід – ініціювання науково-дослідної роботи слухачів із пропозицією бази та тематики для наукових пошуків; індивідуалізація інноваційних проектів, організація конкурсу стартапів за підтримки представників наукових шкіл, органів місцевої влади, підприємницьких кластерів, професійних та консалтингових об'єднань.

- інфраструктурний підхід – використання інноваційних технологій та комунікаційного забезпечення для електронного середовища навчального процесу, що не розглядається як система дистанційного навчання, а є засобом для розширення професійних знань та їх застосування у процесі роботи віртуальних класів. Також цей підхід дозволяє проводити семінари, тренінги, майстер-класи, розширювати спілкування через форуми, залучати широку аудиторію як серед слухачів, так і серед професіоналів;

- особистісно-виховний підхід – формування кращих якостей особистості з активно життєвою позицією, розуміння відповідальності та етичних норм поведінки, з принципами, спрямованими на ціннісне ставлення особистості до країни та нації;

- персоніфікований підхід – врахування всіх аспектів фізіологічного та психологічного розвитку особистості з метою найбільшого розкриття талантів та здібностей, забезпечення рівного права слухачів до здобуття освіти без обмежень або асиметрії за жодною ознакою задля збалансованого підходу до формування

нової плеяди молодих фахівців.

Наведені компоненти інноваційної освітньої технології є підґрунтям для подальшого розвитку освіти, а отже, сприятимуть забезпеченню належних компетенцій для підвищення зайнятості молодого населення.

Розвиток політики зайнятості в країнах Євросоюзу передбачає не лише освітню та соціальну складові, а також носить фінансовий характер, який виражений через зниження податкових виплат для сектора низькооплачуваних працівників, надання фінансової допомоги з метою забезпечення підтримки при оплаті навчання та перепідготовки працівників з низьким рівнем професійних знань і кваліфікації, активізацію дуальної освіти із залученням до навчання сектор бізнесу¹.

Таким чином, політика в напрямі євроінтеграції має бути спрямована, передусім, на поліпшення політики зайнятості, з якої починається сталий розвиток країни в усіх аспектах. Людські ресурси – це основний капітал будь-якої держави і саме від ефективності політики зайнятості залежать показники в частині політичного та економічного розвитку. Серед сучасних інструментів управління політикою зайнятості можна виділити кілька ефективних програм, але вони мають бути трансформовані і адаптовані відповідно до національних особливостей, що вимагає додаткових перетворень при розробці програми підтримки ринку праці.

2.27 Розвиток виробничих підприємств шляхом керування мотивацією персоналу

У сучасний період для досягнення цілей підприємства важливою задачею менеджерів є керування мотивацією персоналу. Від її успішного рішення залежить не тільки ефективність діяльності підприємств, їх розвиток, підвищення конкурентоздатності, але і зростання соціальної та творчої активності працівників, формування відповідного мотиваційного ядра шляхом впливу на ціннісні орієнтації, цілі та інтереси працівника і розвиток на цій основі трудового потенціалу.

Проблеми підвищення трудової мотивації в загальній системі управління персоналом на підприємствах зростають на фоні кризової ситуації в національній економіці: падіння виробництва, соціальна напруженість супроводжуються поглибленням кризи праці, тобто праця втрачає свою сенсостворювальну функцію, перетворюється з основи способу життя в засіб виживання і це посилюється зі зростанням безробіття. За таких умов виробнича діяльність підприємств національного господарства, що орієнтовані на сталий економічний розвиток, пов'язана з ризиком мінливості ринкових відносин, відповідно визначається високим ступенем невизначеності. Тому сучасний період ринкових перетворень вимагає впровадження інших, зовсім нових підходів до кадрової політики підприємства, системи управління персоналом, керування мотивацією

¹ The fight against unemployment [Electronic resource]. – Access mode : [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/630274/EPRS_BRI\(2018\)630274_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/630274/EPRS_BRI(2018)630274_EN.pdf).

працівників.

Зростання показників ефективності діяльності підприємств, їх сталий економічний розвиток, досягнення стратегічних цілей може здійснюватися не тільки впровадженням інноваційних технологій, інвестиційними капіталовкладеннями у виробництво. Набагато ефективніше це забезпечується витратанням коштів на соціальну інфраструктуру, розвиток трудового потенціалу працівників, створенням позитивного психологічного клімату в трудових колективах, що безсумнівно сприяє підвищенню рівня професіоналізму, взаємодопомоги працівників, зростанню продуктивності праці.

У процесі впровадження економічних реформ мотиваційна система керування повинна відповідати вимогам створення колективу працівників, які мають бути високопрофесійними, мобільними, гнучкими та найголовніше – конкурентоздатними. Тобто, для створення умов, що сприяють економічному зростанню, на підприємствах необхідно підвищувати ефективність керування персоналом. У зв'язку з цим, необхідно покращувати якісний склад працівників, сприяти зростанню їх трудового потенціалу.

Розвиток мотивації відбувався разом з удосконаленням суспільства, наукових поглядів про природу людей, разом з еволюцією роботи та людини в процесі виробництва. Інтенсивний розвиток психологічної науки в середині ХХ століття прискорив формування сучасних уявлень про природу трудової мотивації. За дуже короткий проміжок часу створена теоретична база, авторами якої є: Абрахам Маслоу, Девід Мак-Клелланд, Фредерік Герцберг, Віктор Врум, Лайман Портер, Едвард Лоулер та ін. Розвиток наукової думки був спричинений потребою господарських підприємств у застосуванні нових розробок та ідей стосовно мотивації працівників.

Вивченню проблем мотивації та пошуку методів їх вирішення присвячено досить багато публікацій. Наприклад, російські вчені І.В. Мішурова і П.В. Кутельов виділяють наступні правила керування мотивацією¹:

1. Позитивне підкріплення ефективніше і конструктивніше негативного, особливо в довгостроковій перспективі.

2. Непередбачені та нерегулярні заохочення стимулюють краще, ніж очікувані та прогнозовані.

3. Заохочення повинно бути конкретним і невідкладним, чим більший часовий інтервал, тим менший ефект.

4. Великі нагороди, а також такі, що рідко кому дістаються, звичайно викликають заздрість, невеликі ж і часті – задоволення.

Дотримання цих простих правил дозволить керівникам підприємств національного господарства підвищити рівень задоволеності працею людини, що є важливою складовою у мотиваційному потенціалі кожного працівника.

За результатами сучасних досліджень, мотиваційний потенціал працівника має пряму залежність від сили мотивації та рівня задоволеності працею². Оцінка мотиваційного потенціалу необхідна для розробки дієвої мотиваційної системи на

¹ Мишурова И.В., Кутелев П.В. Управление мотивацией персонала: Учебно-практическое пособие. Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. С. 56–58.

² Величко Я.И. Оценка мотивационного потенциала работников предприятия. *Економіка транспортного комплексу*. 2018. № 31. С.136.

підприємствах: чим вище рівень мотиваційного потенціалу, тим більший ступінь задоволення потреб працівників, відповідно, тим вищий рівень продуктивності їх праці.

Для розробки індивідуальних і колективних програм мотивування працівників доцільно використання матриці діагностики мотиваційного потенціалу (рис. 1).

Залежно від групи, до якої віднесено працівника, мають застосовуватись різні методи мотивування.

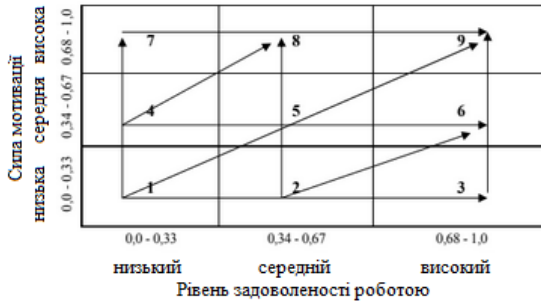

Рисунок 1 – Матриця діагностики мотиваційного потенціалу працівників та можливі напрямки його зміни

Джерело: Величко Я.П. *Оценка мотивационного потенциала работников предприятия*. С.139.

У курсі лекцій В.П. Сладкевича розглянуті методи мотивації колективів, різних груп працівників, що згруповано на рис. 2.

Безумовно, що формувати трудовий колектив необхідно з працівників, які входять до групи «Z», тобто групи, яка цілком мотивована на роботу, а працівники мають високий рівень кваліфікації, відносно однорідний склад за віком, освітою, інтересами та мотивацією. До складу групи входять передові працівники, які мають мотиви самоствердження, високий рівень морального заохочення.

Гнучкість та динамічність пошуку процесів та формування мотивів до праці знайшла своє віддзеркалення у працях багатьох учених-економістів.

Становить інтерес модель дії механізму зворотного зв'язку, запропонована Е.А. Уткіним¹, за якою позитивне підкріплення може бути використане як в індивідуальному порядку, так і в присутності групи працівників, а негативне найбільш ефективно тільки наодинці з працівником. Автор також підкреслює важливість невідкладності, як заохочення, так і покарання: «чим раніш зазнає співробітник покарання за погану роботу, тим воно буде більш дієвим..., чим швидше нагородження за успішну працю, тим ефективніше воно сприймається, тим більше користі²».

¹ Уткін Э.А. Мотивационный менеджмент. М.: Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ». Издательство ЭКМОС, 1999. С. 28–35.

² Уткін Э.А. Мотивационный менеджмент. С. 32.

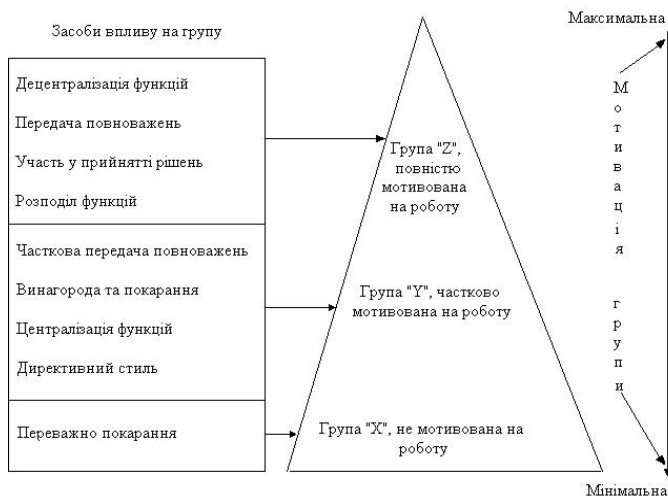

Рисунок 2 – Взаємозв'язок ступеня мотивації різних груп і засоби впливу на них

Джерело: Сладкевич В.П. Мотивационный менеджмент. С. 136.

Проблемами мотивації персоналу в сучасній українській науковій літературі цікавляться багато дослідників різних галузей знань. Загальний теоретичний аналіз призводить до виділення наступних основних напрямків дослідження мотивації у працях українських вчених, зокрема:

- досліджуються питання мотивації у різних галузях, а саме: у сільському господарстві, машинобудівній промисловості, торгівлі, харчовій промисловості тощо;
- пропонуються рекомендації щодо оцінки ефективності механізму мотивації;
- запропоновані моделі впливу мотивації на персонал;
- обґрунтовані принципи управління персоналом;
- мотивація обмежується оцінкою персоналу та результативністю його праці;
- мотивація розглядається як фінансове стимулювання, матеріальна мотивація¹.

Сучасні методи мотивації працівників передбачають задоволення потреб у визнанні, успіху, самоствердженні, засновані на ймовірних категоріях поведінки робітників, коли витрати робітників, результати, винагороди та задоволення розглядаються як певний психологічний процес із ймовірними параметрами².

¹ Гриценко Д.С. Науковий огляд дисертаційних досліджень України в 2012-2014 рр. з позиції розгляду основних проблем мотивації персоналу. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 4. С. 343 – 348.

² Пустова В.В., Гриб С.В. Проблеми підвищення ефективності трудової мотивації та шляхи їх вирішення. *Інфраструктура ринку*. 2018. № 21. С. 159.

Нині формується новий тип працівника з високою загальноосвітньою і професійною підготовкою. На всіх провідних підприємствах перевагу віддають не лише працівникам з високою кваліфікацією, але більшою мірою працівникам зі здатністю до творчості, інноваційного пошуку, адаптацією з колективом і умовами виробництва. Формування трудової мотивації відбувається при взаємодії багатьох складових. Одні з них пов'язані з формуванням особистості працівника, його вихованням, освітою, професійною підготовкою, культурним розвитком, ціннісною орієнтацією. Інші фактори – з приведенням самого процесу праці, його змісту й умов праці, трудових відносин відповідно до вимог, що пред'являє до них працівник нового типу (самовираження, самореалізація).

У сучасній літературі розроблена значна кількість мотиваційних моделей, що описують з тієї чи іншої сторони різні аспекти мотивації (мотиваційний процес¹, стадії задоволення потреб під впливом різних факторів², класифікація мотивації за ознаками³ та ін.). Але необхідно підкреслити, що мотивація повинна активізувати працівника на досягнення цілей підприємства, бо саме таку мету ставить перед собою керівник в процесі здійснення мотивації праці.

Розглядаючи мотивацію праці як невід'ємну складову системи управління персоналом на підприємствах, необхідно виділяти стійкі зв'язки між цілями підприємства та його працівниками, на яких має вплив трудова мотивація. Потрібно вивчати інтереси та потреби працівників, впроваджувати сучасні методи мотивації, формувати мотиваційний потенціал кожного члену колективу для досягнення як цілей працівників, так і цілей підприємства.

Мотивація може бути внутрішньою і зовнішньою. На внутрішню мотивацію має великий вплив зміст і значущість роботи. Якщо трудова діяльність цікавить працівника, реалізує природні здібності й нахили, задовольняє певні потреби, в цьому випадку людина має мотиви до високопродуктивної праці. Крім того, певна частина працівників обирають такий вид трудової діяльності, який розвиває особисті та професійні якості людини, є корисним для суспільства. Але це вимагає від людини наявності певного розуміння своєї ролі у житті суспільства, що формується з дитинства вихованням певних рис характеру. Зовнішня мотивація на сучасних підприємствах, залежно від переконань керівника, може застосовуватися у двох формах: адміністративній й економічній. Адміністративна мотивація спрямована на виконання роботи за вказівкою начальника, наказом, тобто відбувається прямий примус до певних дій. Економічна мотивація використовує економічні стимули, які мають певне значення для працівника (заробітну плату, дивіденди тощо). Найефективніше працівник здійснюватиме свою трудову діяльність при поєднанні своїх цілей і цілей підприємства. Тобто сферу зовнішньої мотивації створює управлінська діяльність, що повинна формувати сприятливе ставлення до праці.

Також виділяють дві основні форми мотивації: за результатами та за статусом. Мотивацію за результатами застосовують там, де результат діяльності

¹ Уткин Э.А. Мотивационный менеджмент. С. 27; Сладкевич В.П. Мотивационный менеджмент. С. 16.

² Ньюстром Дж. В., Дэвис К. Организационное поведение / Перевод с англ. под ред. Ю.Н. Каптуревского. СПб: Издательство «Питер», 2000. С. 108.

³ Сладкевич В.П. Мотивационный менеджмент. С. 9.

визначається досить легко, причому неважливо, буде це результат одного співробітника чи групи. При цьому винагороду пов'язують з виконанням конкретної роботи або окремого етапу роботи. Відповідні принципи використовуються при відрядній формі оплати праці. Мотивація за статусом (рангом) має враховувати результати інтегральної оцінки діяльності працівника і враховувати його кваліфікацію, ставлення до роботи, якість праці та інші параметри, з урахуванням, зокрема, специфіки діяльності людини й організації. Значення оцінки персоналу у мотиваційній системі підприємства не можна недооцінювати. Ефективна оцінка кадрів дозволяє дати рекомендації з самовдосконалення працівника, планування його ділової кар'єри, розвитку професійної майстерності та формування ефективних виробничих колективів¹.

Мотивація має два складники – діяльність і спрямованість. Залежно від конкретної ситуації мотивація завжди змінюється. Сучасні дослідження і практичний досвід керування мотивацією на підприємствах показують, що залежність між діяльністю (чи активністю) людини та результатами її роботи має нелінійний характер. Спочатку зі зростанням активності продуктивність праці підвищується. Згодом досягається піковий рівень, коли результати зберігаються на одному рівні – це оптимальний діапазон активності, який характеризується досягненням найкращих результатів. Після пікової активності підсумки роботи погіршуються, продуктивність зменшується.

Таким чином, керівник для досягнення цілей підприємства має регулювати рівень активності підлеглих шляхом доведення його до оптимального рівня. Працівник може здійснювати свою трудову діяльність на максимально високому рівні продуктивності, але необхідного результату не досягне, якщо він спрямований у неправильному напрямку. Подібна ситуація існує тоді, коли працівник не уявляє кінцевої мети роботи, внаслідок непоінформованості з боку керівництва. До того ж керівник здійснює недостатній контроль за трудовою діяльністю працівника, тобто існує факт незадовільного керівництва його діяльністю. Крім того, в даній ситуації цілком можливим стає виникнення конфлікту між власними потребами людини та цілями колективу.

Потреби за своєю сутністю є основою мотивації. Коли людина відчуває необхідність у чому-небудь, формуються потреби, причому неважливо, свідомо чи несвідомо, у будь-якому разі виникає чітке формулювання потреби, яку потрібно задовольнити. Ця необхідність (потреба) вимагає вже на рівні свідомості людини виконати певні дії, спрямовані на задоволення потреби, відповідно формується певна лінія цілеспрямованої поведінки. Робота на підприємстві – один із засобів задоволення потреб. В процесі виконання дій, спрямованих на задоволення потреби, людина відчуває полегшення і досягає комфортного стану в разі реалізації її бажань. Почуття задоволення також можуть викликати дії керівництва, спрямовані на активізацію трудових зусиль працівника: просування по службі, дострокове виконання складного завдання, подяка від керівництва, преміальні виплати, збільшення посадового окладу тощо.

Потреби формують мотиви, а мотиви, у свою чергу, викликають визначені дії працівника. Саме мотив, а не керівник, спонукає людину до певної діяльності.

¹ Кулинич Т.В. Значення оцінки персоналу у мотиваційній системі підприємства. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2004. № 2. С. 133.

Але в різних особистостей, за однакової потреби, мотиви можуть бути абсолютно різні. Кожна людина, маючи певну свідомість, може регулювати вплив мотивів на свої дії: або дати можливість захопити себе повністю для задоволення потреби, або ліквідувати, відмовитись від потреби.

Для кожної людини можна виділити чотири основних мотиви: престижність роботи, зарібок, безпека та особистий час. Престижність роботи працівник оцінює не тільки за власним розумінням, але і з урахуванням суспільної думки. Цінність трудової діяльності для людини може бути мотивом досягнення певного рівня в суспільстві. Зарібок для більшої частини населення є основною формою матеріального забезпечення себе та своєї сім'ї. На підприємствах матеріальна винагорода містить в собі саме грошові доходи (заробітна плата та преміальне заохочення), які працівник має витратити на задоволення своїх потреб. До групи мотивів, пов'язаних з безпекою, належать прагнення людини знаходитись у стабільному середовищі, де вона перебуває у захищеному стані від страху, болю, хвороби. Для забезпечення вказаних прагнень на підприємствах важливі гарантії стабільної роботи, пенсійного забезпечення, медичного обслуговування. Особистий час набуває великого значення для окремих категорій працівників, що необхідно враховувати керівництву при впровадженні режимів праці та відпочинку на підприємствах. Наприклад, для жінок, що мають малолітніх дітей, набагато важливіше вчасно забрати дитину з дитячого садочку, ніж залишитись на понаднормову роботу. Зі зростанням добробуту привабливість вільного часу збільшується.

На формування мотивів впливають стимули. Стимули створюються керівництвом підприємства для формування мотивів діяльності працівників. Стимул є спонукальними тільки тоді, коли вони переростають у мотив, тобто відповідають якійсь потребі людини. Якщо від працівника вимагаються неможливі чи неприйнятні дії, з високою вірогідністю, стимул не сформує мотив. Як наслідок, стимул буде відвернений, що вимагатиме від керівника коригування системи стимулювання на підприємстві.

Для створення дієвої системи стимулювання необхідно враховувати психологічний стан працівника. Про це стверджує модель збагачення праці (рис. 3), запропонована Дж. Хекменом і Дж. Олдхемом, які висказали припущення, що зміна менеджментом характеристик робочого процесу дозволяє підвищити мотивацію працівників та ступінь їх задоволеності працею¹.

Працівник має усвідомлювати сенс роботи, тобто сприймати цінність його трудових дій. При негативному сприйнятті працівниками своєї роботи, їх мотивація значно знижується.

Працівник має відчувати відповідальність за якісний процес праці та кількість продукції, яку він виробляє.

Працівник має бути обізнаним про результати, тобто потрібен зворотний зв'язок, що дає змогу працівникам бути обізнаними про оцінку рівня виконання завдання.

Якщо такого зв'язку не відбувається, почуття відповідальності працівників за якість праці знижується.

¹ Сладкевич В.П. Мотивационный менеджмент. С. 93.

Рисунок 3 – Зміст роботи та мотивація праці

Джерело: Сладкевич В.П. Мотивационный менеджмент. С. 94.

Для посилення мотивації керівник має забезпечувати для працівника певні умови: різноманітність процесу праці, закінченість завдання, його значущість, автономність виконання.

Різнноманітність процесу праці відтворює ступінь виконання завдання, тобто наскільки його виконання потребує різнобічних навичок та досвіду.

Закінченість завдання передбачає його виконання від початку до кінця.

Значущість завдання відбиває ступінь важливості його виконання для підприємства або суспільства.

Автономія виконання означає ступінь свободи та незалежності, якою володіє працівник при прийнятті рішення щодо способу виконання завдання.

Також мотивацію працівників посилює залучення їх до прийняття рішень, обговорення проблем сумісно з колегами та керівництвом, таким чином у працівників реалізується потреба у приналежності та причетності.

Основними методами мотивації є: мотивування страхом і побоюванням, мотивування на основі усвідомлення відповідальності й зацікавленості та мотивування на довірі й вагомії винагороді.

Крім перерахованих засобів і методів, керівник повинний обрати найкращий спосіб забезпечення потреби – позитивну чи негативну мотивацію. До позитивної мотивації належать: матеріальна компенсація, грошова винагорода, суспільне визнання окремої особистості чи діяльності групи, особисте визнання начальства. Негативна мотивація включає гнучку систему штрафів, докір, осуд в усній формі, адміністративне покарання, догана з занесенням у трудову книжку.

Всю багатогранність методів мотивації працівників дуже важливо зосередити в системі управління персоналом підприємства. Авторська інтерпретація сутності та змісту управління персоналом покладена в основу розробки концептуальної моделі управління персоналом вітчизняних

промислових підприємств з урахуванням трудової мотивації¹.

Тобто ефективне управління персоналом з урахуванням трудової мотивації формує високопродуктивну трудову поведінку працівника.

Таким чином, для підвищення ефективності діяльності підприємства важливо навчити керівників керувати працею на основі мотивації. А це припускає:

- виявлення схильностей та інтересів працівника з урахуванням його особистих та професійних здібностей;
- визначення мотиваційних можливостей та альтернатив у колективі та для окремої особи;
- узгодження та об'єднання окремих заходів у єдину концепцію управління за кінцевими результатами.

Ці основні положення керівники повинні використовувати для рішення конкретних задач у процесі управління колективами².

Ринкові перетворення в Україні висувають підвищені вимоги до керування мотивацією праці, управління персоналом на підприємстві. Підвищення ефективності системи управління персоналом тісно пов'язане з розробкою нових підходів до системи мотивації та стимулювання на підприємствах, пристосованих до ринкових умов. Від ефективності керування персоналом залежать як виробничі результати, загальні показники, що характеризують економічний розвиток країни, так і добробут людей. Вкладення в людські ресурси та кадрову роботу повинні стати довгостроковим фактором конкурентоздатності та виживання підприємства, адже людина є найважливішим елементом виробничого процесу на підприємстві.

¹ Кулинич Т.В. Управління персоналом вітчизняних підприємств з урахуванням трудової мотивації. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. № 5. С. 92.

² Кулинич Т.В. Мотивація та стимулювання праці як складова менеджменту підприємства. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2020. № 3 (83). 2 том. С. 36.

ABSCHNITT III THEORETISCHE UND METHODISCHE PRINZIPIEN VON MIKROKREDITIERUNG UND MIKROFINANZIERUNG DER LANDWIRTSCHAFTLICHEN PRODUKTION

3.1 Архітектура та архітектоніка національної системи фінансового забезпечення аграрного сектору економіки

Складна суспільна ситуація, яка склалась в Україні наприкінці другого десятиліття XXI ст., зокрема і пов'язана із пандемією коронавірусу, зумовлює пошук нових форм, методів, механізмів фінансування аграрного сектору економіки. Зазначимо, що за період незалежності України аграрії фінансувались неритмічно, без достатніх обсягів фінансових ресурсів, зокрема державних, а особливо без ґрунтового наукового забезпечення. Як наслідок-значні масиви земельних ресурсів використовуються доволі неефективно, а окремі харчові продукти, які можливо виготовляти в Україні надходять по імпорту. З'ясуємо у короткому викладенні окремі складові, зокрема і фінансові нинішнього стану аграрного сектору.

Згідно даних Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру у 2018 р. Україна мала 60,3 млн га земель, тобто 6% від усієї території Європи. Площа сільгоспугідь – 42,7 млн га (70% території України), а рілля – 32,5 млн га (78,4% усіх сільськогосподарських угідь). Водночас, чорноземів у нас 17,4 млн га, тобто 8% есіх світових запасів. За цей час земельні відносини в Україні сформувалися у вигляді оренди земель (короткострокової у 7-10 років) та довгострокової – емфітевзису (49 років і більше). Державна земля – 10,4 млн га: 3,2 млн га – у постійному користуванні державних підприємств; 5 млн га – землі запасу; 1,5 млн га землі передано об'єднаним територіальним громадам. Загальна кількість власників паїв – 6,9 млн осіб¹. Оцінюючи ці дані, зробимо висновок, що з врахуванням зростаючої потреби у світі по продовольству, Україна має значні потенційні можливості по виробництву продуктів харчування. Подамо дані щодо структури господарюючих суб'єктів у аграрному секторі.

Таблиця 1 – Структура продукції сільського господарства за категоріями виробників (%)

Продукція рослинництва	Роки					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Сільськогосподарські підприємства	54,0	55,3	55,1	57,0	56,4	58,8
Господарства населення	46,0	44,7	44,9	43,0	43,6	41,2

Джерело²

Аналізуючи ці показники, зазначимо, що така структура цієї продукції є дуже незбалансованою, оскільки майже половина виробників відноситься до населення, що апіорі, до певної міри збалансовує потреби внутрішнього ринку, проте не дає гарантованої можливості організувати комплексну переробку сільськогосподарської продукції, недостатньо сприяє впровадженню нових видів рослинної продукції та вирощуванні високопродуктивних порід свійських тварин.

¹ Держгеокадастр. Статастика. URL: <https://land.gov.ua/info/statystyka/>

² Статистичний щорічник України за 2018 рік. Державна служба статистики України. За редакцією І. В.Вернера. Житомир: ТОВ «Бук-друк» 2019. 482 с. С. 287.

Окрім цього у продукції домогосподарств можуть бути певні проблеми щодо якості, особливо м'ясної та молочної.

З'ясуємо, наскільки платоспроможними є представники сільськогосподарських підприємств.

Таблиця 2 – Основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств

Показники	Роки					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Загальна рентабельність, %	11,7	21,4	41,7	32,4	22,4	17,3
Прибуток, млрд. грн	14,9	21,4	128,9	103,9	88,9	94,2
Прибуткові підприємства, %	80,3	84,7	88,9	89,4	85,6	86,7
Збиток, млрд. грн	11,2	30,3	25,7	12,8	20,5	26,4
Збиткові підприємства, %	19,7	15,3	11,5	12,2	13,8	13,8
Кількість найманих працівників, тис осіб	579,8	528,9	581,8	598,2	571,2	559,6

Джерело¹

Згідно цих даних визначимо, що загальна рентабельність є незначною, за виключенням сприятливого 2015 р., водночас від 11,5 % у 2015 р. до 19,7 % у 2013 р. підприємств працювали збитково.

Зважаючи на перманентну волатильність рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств подамо дані по окремим видам продукції.

Таблиця 3 – Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції сільського господарства у підприємствах (відсотків)

Показники	Роки					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Культури зернові та зернобобові	2,4	25,7	42,6	37,8	25,0	24,7
Соняшник	28,2	36,7	78,4	61,9	41,3	32,5
Культури овочеві	7,5	14,5	32,0	15,3	9,9	13,3
Культури плодові та ягідні	121,5	65,8	58,3	25,0	35,4	6,4
Велика рогата худоба на м'ясо	-41,3	-34,5	-16,9	-23,2	3,4	-17,7
Птиця на м'ясо	-5,9	-12,6	-5,4	3,4	7,0	5,7
Молоко	13,3	11,1	12,7	18,6	26,9	16,1

Джерело²

Отже, аналізуючи подані дані визначимо, що розбіжність надзвичайно значна, особливо складна ситуація склалась по виробництву м'яса, що формує складні умови для виробників цих видів продуктів харчування.

Оцінюючи земельний потенціал України, зробимо висновок що маючи найкращі чорноземи у світі, експорт з України зернових, зернобобових (з продуктами їх переробки) та борошна за 2019/20 маркетинговий рік, згідно даних Державної Фіскальної Служби станом на 07.02.2020 р. склав 37144 тис т, (менше у порівнянні із минулим роком на 8338 тис. т.) в тому числі: кукурудза – 16783, пшениця – 15987, ячмінь – 3899, а борошно пшеничне – лише 229,8³.

¹ Статистичний щорічник України за 2018 рік. Державна служба статистики України. За редакцією І. В.Вернера. Житомир: ТОВ «Бук-друк» 2019. 482 с. С. 416, 438, 438.

² Статистичний щорічник України за 2018 рік. Державна служба статистики України. За редакцією І. В.Вернера. Житомир: ТОВ «Бук-друк» 2019. 482 с. С. 291.

³ Експорт з України зернових, зернобобових та борошна. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/investoram/monitoring-stanu-apk/eksport-z-ukrayini-zernovih-zernobobovih-ta-boroshna>

Оцінюючи ці дані зазначимо, що Україна яка є експортером важливих видів сільськогосподарської сировини, не пропонує готових продуктів, незважаючи на те, що перероблена сільськогосподарська продукція значно дорожча. Також обумовимо, що на українському споживчому ринку у значній кількості є макаронні, кондитерські вироби з Італії, Польщі, Туреччини та інших країн, вироблені з вітчизняної сільськогосподарської сировини.

Подано дані по державній підтримці вітчизняних сільгоспвиробників: 2017 р. – 5,3 млрд грн.; 2018 р. – 4,2 млрд грн.; 2019 р. – 2,9 млрд грн.; 2020 р. (план) – 4,2 млрд грн.^{1, 2, 3}.

Водночас зазначимо, що у 2018 р. було використано державної підтримки, в тому числі і із фондів ЄС (млрд євро): Франція – 7,4, Німеччина – 5,0, Іспанія – 4,9, Великобританія – 3,6, Польща – 3,1, Румунія – 1,9, Чехія – 0,9, Болгарія – 0,8⁴.

Оцінюючи наявні проблеми фінансування аграріїв П. Стецюк зазначає: «Таким чином, проведений аналіз дає підстави констатувати що діюча нині система фінансування та кредитування аграрного виробництва не відповідає сучасним вимогам забезпечення позитивної динаміки розширеного відтворення ресурсної ефективності та підвищення конкурентоспроможності підприємств галузі. Для бажаної зміни тенденцій її розвитку необхідна переорієнтація стратегії розвитку модернізація фінансових та економічних механізмів управління якісна трансформація та розширення використовуваного інструментарію фінансового впливу на економічні процеси та явища у аграрному виробництві. Це створить необхідні економічні передумови для формування ефективної фінансової складової системи ресурсного забезпечення аграрного виробництва»⁵.

Для вирішення певних проблем, зокрема фінансового змісту, обґрунтуємо архітектуру та архітектоніку національної системи фінансового забезпечення аграрного сектору економіки. Подано тлумачення терміну «архітектура». М. Прохоров дотримується думки, що: «Архітектура (лат. – architecture, від грецького – architektos – будівельник) будівля, споруди і мистецтво їх створювати»⁶. У Сучасному тлумачному словнику української мови за ред.

¹ Стан фінансування АПК у 2017 році. Інформаційно-аналітичний портал АПК країни. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/finansova-politika/finansuvannya-z-derzhavnogo-byudzhetu/stan-finsuvannya-apk-u-2017-roci>

² Стан фінансування АПК у 2019 році. Інформаційно-аналітичний портал АПК країни. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/stan-finsuvannya-program-pidtrimki-apk-2019-roci>

³ Державна підтримка АПК-2020: програма зі здешевлення кредитування працюватиме за трьома напрямками. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=409b0030-c4de-490f-8fb9-40ccdea42010&title=DerzhavnaPidtrimkaApk2020-ProgramaZiZdeshevlenniaKredituvanniaPratsiuvatimeZaTroma>

⁴ Підтримка фермерів у країнах ЄС. Європейський інформаційно-дослідницький центр. URL: https://radaprogram.org/sites/default/files/infocenter/publications/subsydiyi_fermeram.pdf (дата звернення 30.12.2019).

⁵ Стецюк П.А. Сучасні тенденції та особливості фінансово-кредитного забезпечення аграрного виробництва. *Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми економіки, менеджменту та сільської кооперації»* 12-13 травня 2015 року. Львів. 2015. С.150-152. С. 152.

⁶ Советский энциклопедический словарь/ гл. ред. А.М. Прохоров. 2-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1992. С. 82.

В. Дубічинського подано таке визначення: «1. Мистецтво проектувати, зводити споруди. 2. Складові характеру будівлі, забудови»¹. Оскільки у даному дослідженні з'ясовується фінансова сутність архітектури, порівняємо відповідні тлумачення вітчизняних та зарубіжних учених. Щодо зарубіжних, зокрема у США, то Т. Елліот та Д. Герберт цей термін розуміють так: «Концепція архітектури будується на симбіозі архітектури бізнесу, архітектури управління і безпеки, архітектури даних, програмних додатків, технологічної інфраструктури з метою інтегрованого об'єднання ділового та технічного поглядів в одне ціле»². С. Майєрс подає таке визначення: «Фінансова архітектура охоплює власність (концентровану або розпилену), організаційно-правову форму, стимули, способи фінансування і розподілу ризиків між інвесторами»³.

Для порівняння подамо тлумачення терміну «архітектоніка». М. Прохоров його розуміє так: «Архітектоніка (від гр. *architektonike* – будівельне мистецтво) – мистецьке вираження закономірностей будівлі»⁴. П. Анохін подає відповідне тлумачення із використанням системного підходу: «Внутрішня архітектоніка є безпосереднім інструментом для практичного застосування функціональної системи в дослідницькій роботі... Практично система може стати методологічним принципом дослідження і перекинути концептуальний міст від синтетичних узагальнень до аналітичних деталей тільки в тому випадку, якщо вона буде мати чітко окреслену...достовірну і логічно виправдану внутрішню архітектоніку ... Внутрішня архітектоніка функціональної системи виявляє подальший розвиток ідеї взаємодії компонентів системи, вона розкриває її тонкі механізми, за допомогою яких компоненти системи звільняються від надлишкових ступенів свободи, щоб встановити взаємозв'язок з іншими компонентами на основі імперативного впливу результату на всю систему»⁴. А. Загородній, Г. Вознюк, Т. Смовженко у Фінансовому словнику тлумачать цю дефініцію так: «Світова фінансова архітектоніка – це сукупність окремих найбільш інтегрованих сфер і ланок національних фінансових систем, функціональних форм організації валютних відносин та світових фінансових організацій, що забезпечує наднаціональне регулювання з метою посилення стійкості світових фінансових ринків, національних валютних ринків на основі принципів і механізмів ринкового та позаринкового розподілу і перерозподілу світових фінансових ресурсів та капіталу»⁵. Дещо специфічне поняття запропонував А. Гриценко: «Інституційна архітектоніка бюджетно-монетарного простору – це система правил, норм, законів, процедур, установ і організаційних структур, яка забезпечує скоординовані і відповідні фінансово-економічні ситуації та стратегічним завданням введення в обіг, структуру розміщення і рух грошових

¹ Сучасний тлумачний словник української мови: 100000 слів / за ред. заг-ред. д-ра філолог. наук, проф. Дубічинського В. В. Х.: ВД “Школа”, 2009. 1008 с. С. 37.

² Елліот Тр., Герберт Д. Интегрированные бизнес-системы: Экспресс-курс. М.: ФАИР-ПРЕСС, 2005. 272 с. С. 182.

³ Myers S. (1999) Financial Architecture. *European Financial Management*. Vol. 5. P. 133–141. P. 138.

⁴ Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. М.: Медицина, 1975, С. 30, 44-45.

⁵ Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. 4-те вид., випр. та доп. К.: Знання. 2002. 566 с. С. 506.

коштів у фінансовому просторі, що утворюється на межі бюджетної та монетарної сфер»¹.

Оцінюючи тлумачення цих понять та дефініцій доходимо таких висновків:

ці терміни мають певну ієрархію і застосовуються як до систем, так і її складових;

чіткого розмежування між цими термінами та відповідними дефініціями немає;

у фінансовій термінології використовуються обидва терміни в залежності від особистого тлумачення дослідників;

для належного розмежування між ними доцільно звернутись до витоків їх тлумачення.

Враховуючи останнє положення та беручи до уваги системний підхід висловимо таку думку, що архітектура – це структура (складові)об'єкта дослідження, зокрема у цьому випадку, національної системи фінансового забезпечення аграрного сектору економіки, а архітектоніка – зв'язки елементів (складових) між собою, або у внутрішньому середовищі, системи у зовнішньому середовищі, інституціональні правила функціонування системи, механізми розподілу ресурсів, зокрема фінансових.

Здійснивши відповідне розмежування між цими термінами та відповідними дефініціями, з'ясуємо сутність власне, національної системи фінансового забезпечення аграрного сектору економіки. А. Войтюк пропонує таке обґрунтування: «Отже, Національна фінансово-кредитна система обслуговування аграрного виробництва повинна являти собою сукупність кредитно-фінансових інститутів, зокрема спеціалізований банк, лізингові, страхові, фінансові, інвестиційні компанії, пенсійні фонди, кредитні спілки, гарантійні установи, що діють в системі фінансового ринку, що визначають результативність функціонування всіх елементів щодо забезпечення простого та розширеного відтворення в аграрному виробництві та всього регіонального комплексу в цілому. На підставі проведеного дослідження можемо зробити висновок, що Національна фінансово-кредитна система обслуговування аграрного виробництва включає в себе дві підсистеми: фінансову, до якої входять бюджети, зокрема державний бюджет, місцеві бюджети та бюджети суб'єктів аграрних виробників, податки, позабюджетні фонди і страхування; кредитну, яка включає банківську систему, кредитну кооперацію та мікрокредитний сегмент, що не порушує її принципової цілісності, враховуючи її взаємозв'язки та взаємопроникнення функцій під час реалізації конкретних рішень з розвитку даної системи.

Наступним етапом постає поглиблена інституційно-функціональна структуризація, яка включає такі складники: інституційно-інфраструктурний, фінансовий інструментарій та нормативно-правовий. Дана архітектоніка Національної фінансово-кредитної системи для обслуговування аграрного виробництва набуває особливого значення, оскільки включає багатогранний комплекс інструментів, важелів, стимулів, процедур та правил, що впливає на інституційно-інфраструктурний інструментарій по-різному і потребує жорсткої диференціації рішень та глобальної оцінки у розрізі забезпечення фінансової

¹ Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А.А.Грищенко. К.: Форт, 2008. 928 с. С.15.

безпеки аграрних виробників¹. Суттєво доповнюють сутність цієї системи П. Стецюк, С. Навроцький та А. Войтюк із відповідним визначенням її перспектив: «Реалізація стратегічних напрямків розвитку системи фінансово-кредитного забезпечення передбачає здійснення наступних пріоритетів у фінансуванні і підтримці аграрного виробництва.

1. Законодавче визначення статусу національної фінансово-кредитної системи обслуговування сільськогосподарських товаровиробників.

2. Розробка і прийняття нормативно-законодавчої бази функціонування національної фінансово-кредитної системи обслуговування сільськогосподарських товаровиробників.

3. Формування і розвиток національної фінансово-кредитної системи обслуговування сільськогосподарських товаровиробників на базі створення спеціалізованого Державного сільськогосподарського банку як основного агента держави в сфері забезпечення кредитними ресурсами сільськогосподарських товаровиробників, одночасно виконує кредитну і еколого-структурну функції. Така система повинна включати сукупність кредитно-фінансових інститутів (банківські установи, небанківські інститути фінансового посередництва, в тому числі кредитні кооперативи), а також організації фінансової інфраструктури, які здійснюють фінансове забезпечення процесів відтворення в сільському господарстві.

4. Включення в національну фінансово-кредитну систему обслуговування сільськогосподарських товаровиробників усіх банків, в кредитних портфелях яких частка клієнтів-суб'єктів господарювання в сільському господарстві перевищує 25%.

5. Зобов'язати Державний сільськогосподарський банк об'єднати зусилля всіх учасників національної фінансово-кредитної системи обслуговування сільськогосподарських товаровиробників з вироблення єдиних стандартів кредитної політики, досягнення прийнятних параметрів ефективності і надійності, що дозволяють надавати реальну підтримку при виконанні державних програм розвитку аграрної економіки.

6. Рекомендувати Національному банку України та Міністерству фінансів України запровадити у відношенні учасників національної фінансово-кредитної системи обслуговування сільськогосподарських товаровиробників юридичні, регулятивні, наглядові та податкові норми, що враховують специфіку їх взаємодії з агропромисловим комплексом.

7. Розвиток і активізація земельної іпотеки з тривалим терміном кредитування під розумні (можливо субсидовані) відсотки.

8. Формування ринку і технології введення земельно-іпотечних цінних паперів, а також забезпечити можливості рефінансування земельно-іпотечних кредитів.

9. Підвищити ефективність участі учасників національної фінансово-кредитної системи обслуговування сільськогосподарських товаровиробників в

¹ Войтюк А.В. Теоретико-методологічні засади формування національної системи фінансового забезпечення аграрного виробництва. *Науковий вісник НУБІП України. Серія: економіка, аграрний менеджмент, бізнес.* № 284. 2018 С. 77-91. С. 89.

реалізації програм їх фінансового оздоровлення шляхом узгодженого і спільного вирішення виникаючих у них боргових проблем.

10. Забезпечити інституційну, юридичну, капітальну і ресурсну підтримку створення та розвитку кооперативних банків за участю малих і середніх сільськогосподарських товаровиробників.

11. Державна фінансова підтримка розвитку кредитної кооперації як основного джерела мікрокредитування особистих селянських господарств і малого бізнесу на селі, що включає:

- забезпечення нормативно-правових передумов створення трирівневої кооперативної банківської системи (підготовка проектів про внесення змін до Законів України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про банки і банківську діяльність», «Про сільськогосподарську кооперацію»);

- створення і підтримка розвитку діяльності установ першого рівня кооперативної банківської системи;

- створення місцевих кооперативних банків – установ другого рівня кооперативної банківської системи;

- створення центрального кооперативного банку України¹.

Отже, візьмемо за основу складові зазначеної системи і для її ефективного функціонування в нових умовах необхідно сформувати чітку модель фінансового забезпечення, яка має бути направлена на:

значне збільшення обсягів державної підтримки аграріїв, зокрема тваринництва;

узгодження розвитку сільських територій, місцевих громад, великих агрохолдингів, дрібних товаровиробників, зокрема фермерів, домашніх господарств, підприємств по переробці з метою підвищення ефективності господарювання;

акцент сільгоспвиробників на вирощування сільськогосподарських культур та свійських тварин для придатності промислової переробки;

розробка принципово нової схеми забезпечення національної системи фінансового забезпечення аграрного сектору економіки із акцентом на підтримку низькорентабельних продуктів сільського господарства;

обов'язковість наукової підтримки формування національної системи фінансового забезпечення аграрного сектору економіки.

Насамкінець, зробимо висновок, що для суттєвого підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва вагоме значення займає архітектура та архітектоніка національної системи фінансового забезпечення аграрного сектору економіки, як теоретичний базис цієї конструкції.

¹ Стецюк П.А., Навроцкий С.А., Войтюк А.В. Национальная система финансово-кредитного обеспечения аграрного производства. *Международная научно-практическая конференция* «Современные достижения науки и пути инновационного восхождения экономики региона, страны» Комратский государственный университет научно-исследовательский центр «прогресс» 18 мая 2017 г. С. 346-353. С. 353.

3.2 Банківський кредит як інструмент формування фінансових ресурсів аграрних підприємств

В останні роки роль аграрної сфери в економічній системі країни постійно підвищується. Аграрні підприємства відіграють вирішальне значення у забезпеченні продовольчої безпеки країни; виступають основними платниками податків та, відповідно, вирішують проблеми формування дохідної частини бюджету, особливо в умовах реформування об'єднаних територіальних громад. Аграрна галузь – це єдина галузь, яка в умовах економічної, політичної та фінансової кризи не втратила свої позиції та зберегла потенціал для подальшого розвитку.

За даними Державної служби статистики¹, станом на кінець 2018 року, питома вага підприємств галузі «Сільське, лісове та рибне господарство» становить 14%. Це другий показник після оптової та роздрібної торгівлі, на яку припадає 16% загальної кількості суб'єктів господарювання. Фінансовий результат до оподаткування за всіма видами економічної діяльності у 2018 році становив 369212,3 млн. грн., у т. ч., 19,4% припадає на аграрні підприємства. Рівень рентабельності підприємств аграрної галузі становив 13,7%, що на 9,2% вище показника рівня рентабельності в цілому по економіці.

Аграрні підприємства представлені переважно малими формами господарювання, які складають 95% загальної кількості підприємств, 5% припадає на підприємства середнього розміру, група великих підприємств у 2018 році налічувала лише 23 суб'єкта господарювання¹.

У процесі своєї діяльності майже кожен суб'єкт господарювання стикається з проблемою недостачі власних коштів. Це зумовлено тим, що надходження коштів підприємству і його платежі не збігаються як за часом, так і за сумою. Особливо гостро ця проблема постає в аграрній галузі (табл. 1).

Таблиця 1 – Структура фінансових ресурсів аграрних підприємств

Показники	Сільське, лісове та рибне господарство		Великі підприємства		Середні підприємства		Малі підприємства	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Власний капітал	482978,7	49,1	63650,0	58,9	251174,5	53,6	168154,3	41,3
%	100,0		13,2		52,0		34,8	
Довгострокові зобов'язання	82253,9	8,4	6377,1	5,9	33283,3	7,1	42593,5	10,5
%	100,0		7,8		40,5		51,8	
Поточні зобов'язання	418283,2	42,5	37975,1	35,2	184132,5	39,3	196175,6	48,2
%	100,0		9,1		44,0		46,9	
Разом	983593,6	100	108002,3	100	468616,1	100	406975,2	100

Отже, з даних таблиці 1 бачимо, що в цілому по галузі «Сільське, лісове та рибне господарство», власний капітал становить 49,1%. Крім того, для забезпечення виробничої діяльності активно використовують поточні зобов'язання. Структурний аналіз фінансових ресурсів показав, що найменш забезпечені власними коштами малі підприємства. Станом на кінець 2018 року,

¹ Державна служба статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>

власний капітал цієї групи становив 41,3% загального обсягу фінансових ресурсів. Інші 58,7% припадають на довгострокові та поточні зобов'язання, у складі яких найчастіше мають місце банківські кредити.

Банківський кредит є найбільш розповсюдженим інструментом залучення фінансових ресурсів для аграрних підприємств. В останні роки відбулося помітне збільшення активності банків у кредитуванні підприємств аграрного сектору. За словами виконавчого директора Національної асоціації банків України Олени Коробкової¹, є дві ключові тенденції на ринку кредитування агросектору. Перша – зростає інтерес банків до кредитування аграрних компаній. Друга – поступово збільшуються обсяги кредитів, наданих фермерським господарствам.

З боку аграрних підприємств попит на банківські ресурси завжди був і залишається високим. Незважаючи на це, за даними НБУ², питома вага галузі «Сільське, лісове та рибне господарство» залишається незначною – 7,8 % у загальній структурі кредитного портфелю банків України.

На початку 2020 року з аграрними підприємствами готові співпрацювати 75 банківських установ, що здійснюють свою діяльність на ринку кредитних ресурсів. За даними офіційного сайту Форіншурер³, найбільш надійними визнані 10 банків: АТ "Райффайзен Банк Аваль", АТ «КРЕДІ АГРІКОЛЬ БАНК», АТ УКРСИББАНК, АТ ОЩАДБАНК, АТ «УКРЕКСІМБАНК», АБ «УКРГАЗБАНК», АТ "ПРОКРЕДИТ БАНК", АТ «КРЕДОБАНК», АТ КБ "ПРИВАТБАНК" та АТ "ПУМБ".

Кожен банк, що входить у ТОП-10 найнадійніших, пропонує аграрним підприємствам широкий асортимент кредитних продуктів. Умовно, всі кредитні пропозиції можна поділити на групи, залежно від мети та об'єкта кредитування:

1. Кредит на поповнення обігового капіталу.
2. Кредит на покупку сільськогосподарської техніки, обладнання та устаткування.
3. Інвестиційні програми кредитування.
4. Вексельні програми.
5. Партнерські програми.

Серед банків найбільш активно співпрацюють з аграрними підприємствами АТ "ПРОКРЕДИТ БАНК", АТ «КРЕДІ АГРІКОЛЬ БАНК», АТ УКРСИББАНК та АТ «КРЕДОБАНК». Аналіз фінансової звітності зазначених банків дозволив встановити, що питома вага кредитів, залучених підприємствами галузі «Сільське, лісове та рибне господарство» у кредитному портфелі дорівнює 47%, 25%, 22% та 20% відповідно.

За даними НБУ, аграрні підприємства залучають, переважно, короткострокові кредитні ресурси. Станом на кінець 2019 року, короткострокові кредити склали 44,7%, середньострокові - 36,3% та довгострокові – 19% загального обсягу. Слід відмітити, що переважають кредити, надані в

¹ Фінансова «сімка» - основні способи отримати кошти для аграрного бізнесу. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/391-finansova-simka--osnovni-sposobi-otrimati-koshti-dlya-rozvitku-agrarnogo-biznesu#>

² Офіційний сайт НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/statistic/sector-financial/data-sector-financial#1ms>

³ Офіційний сайт Форіншурер. URL: <https://forinsurer.com/rating-banks>

національній валюті. Вартість кредитних ресурсів коливається в межах від 13,5% до 19,45%. Зазвичай, процентна ставка за партнерськими програмами нижче, у порівнянні зі звичайними кредитними продуктами.

Під час вибору банку та продукту, в умовах широкого асортименту та конкуренції, аграрні підприємства звертають увагу не тільки на вартість кредитів, а й враховують такі критерії як: первинний внесок та одноразова комісія.

Залучення ресурсів невисокої вартості можливе за рахунок програм пільгового кредитування. Так, наприклад, для підприємств, які залучають кредитні ресурси на покупку сільськогосподарської техніки, діє програма кредитування від республіки Білорусь, яка передбачає відшкодування частини процентної ставки Урядом Республіки Білорусь. Процентна ставка з урахуванням компенсації знаходиться в межах від 9,73% річних. Крім того, зазначено, що рівень компенсації складає 2/3 розміру облікової ставки НБУ на дату укладення кредитного договору, але не більше 8 % річних. На сьогодні банками-партнерами по даному кредитному продукту є АТ "ПУМБ"¹, АТ «УКРЕКСІМБАНК»², АБ «УКРГАЗБАНК»³.

З метою спрощення доступу мікро- та малого бізнесу до банківського кредитування, з ініціативи президента, урядом України було впроваджено Державну програму «Доступні кредити 5-7-9%», затверджену постановою КМУ від 24.01.2020 року № 28 «Порядок надання фінансової державної підтримки суб'єктам мікропідприємництва та малого підприємництва»⁴. Надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва здійснюється Фондом розвитку підприємництва через банки, що відповідають певним критеріям. Такими банками на сьогодні є: АТ «УКРЕКСІМБАНК», АТ ОЩАДБАНК, АБ «УКРГАЗБАНК», АТ «КРЕДОБАНК», АТ КБ "ПРИВАТБАНК" та АТ "ПУМБ". Але цей перелік не є остаточним та може бути змінений.

Компенсація процентів надається суб'єкту підприємництва з метою зниження його фактичних витрат на сплату базової процентної ставки до рівня 5 або 7, або 9 відсотків річних. Згідно з постановою КМУ № 28 від 24.01.2020 р., розмір компенсаційної процентної ставки за кредитом, наданим суб'єкту підприємництва, який підлягає сплаті ним за рахунок власних коштів, визначається з урахуванням дотримання суб'єктом підприємництва протягом строку дії кредитного договору таких умов:

Завдяки програмі «Державні кредити 5-7-9%», заплановано створення до 90 тисяч нових робочих місць та залучення близько 2 млрд грн. внутрішніх інвестицій у сферу малого бізнесу, в тому числі й аграрних підприємств.

Традиційним інструментом здешевлення вартості кредитних ресурсів для аграрних підприємств в Україні протягом тривалого часу, починаючи з 2000 року, залишається «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі

¹ Офіційний сайт АТ «ПУМБ». URL: https://b2b.pumb.ua/finance/credit_bilorus

² Офіційний сайт АТ «УКРЕКСІМБАНК». URL: <https://www.eximb.com/ua/business/klientam-msb/msb-kredyty>

³ Офіційний сайт АБ «УКРГАЗБАНК» URL: https://www.ukrgasbank.com/small_business/credit/newfbr/

⁴ Порядок надання фінансової державної підтримки суб'єктам мікропідприємництва та малого підприємництва: Постанова КМУ від 24.01.2020 р. № 28. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-p>

шляхом здешевлення кредитів». Метою даної програми є збільшення обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, прибутковості виробництва та забезпечення насиченості внутрішнього ринку сільськогосподарською продукцією.

Таблиця 2 – Перелік умов для визначення розміру компенсаційної процентної ставки

Розмір річного доходу суб'єкта підприємництва від господарської діяльності суб'єкта підприємництва, млн. гривень	Приріст робочих місць суб'єкта підприємництва, працівників	Розмір компенсаційної процентної ставки за кредитом суб'єкта підприємництва, відсотків річних
Від 0 до 25 включно	2	5
Від 0 до 25 включно	0	7
Від 25 до 50 включно	0	9

Слід зазначити, що протягом дії програми пільгового кредитування змінювалися й основні положення діючого законодавства у сфері кредитної підтримки виробників сільськогосподарської продукції. Діючі бюджетні програми з пільгового кредитування представлені в таблиці 3.

Отже, як бачимо, розмір компенсації за трьома програмами становить 1,5% облікової ставки НБУ. Отримати компенсацію за програмою КПКВК 2801030 мають право усі суб'єкти господарювання, але, виключно, за результатами проведення конкурсу. При цьому перевага надається малим підприємствам з обсягом чистого доходу до 20 млн. грн. та підприємствам, які проводять діяльність у галузі тваринництва. За іншими бюджетними програмами одержувачі компенсації чітко визначені порядком та рішення про надання компенсації приймається без проведення конкурсу.

За бюджетними програмами КПКВК 2801230 та КПКВК 2801540 встановлені обмеження щодо розміру кредиту. За першою програмою сума короткострокового кредиту не може перевищувати 500 тис. грн., а середньострокового, відповідно, 9000 тис. грн. За програмою «Державна підтримка галузі тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції» загальний обсяг обмеження становить 100 млн.грн.

Найбільш дієвою серед визначених в таблиці 3 бюджетних програм є КПКВК 2801030 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів». У таблиці 4 представлена динаміка основних показників реалізації цієї програми за останні 4 роки.

Виходячи з даних таблиці 4, можна зробити наступні висновки:

- обсяг фінансування протягом останніх років має тенденцію до зниження;
- відсоток освоєння бюджетних коштів визначений в межах від 98,2% до 99,9%;
- сума кредитів, що підлягала компенсації з кожним роком зменшувалась – з 12,5 млрд. грн. у 2016 році до 4,6 млрд. грн. у 2019 році;
- залучені кошти були направлені, переважно, на кредити, строком до 1 року та залучені у галузі рослинництва;
- максимальна кількість підприємств, які скористалися програмою здешевлення кредитів була найбільшою у 2018 році та становила 719 суб'єктів господарювання агарної галузі;

- процентні ставки протягом всього періоду залишаються на високому рівні та їх зміна не мала чітко визначеної тенденції.

Таблиця 3 - Програми державної підтримки кредитування аграрних підприємств^{1, 2, 3}

Основні критерії програми	Бюджетні програми		
	2801030	2801230	2801540
1. Нормативне забезпечення	постанова КМУ від 29.04.2015 № 300	постанова КМУ від 07.02.2018 № 106	постанова КМУ від 07.02.2018 № 107
2. Одержувачі	усі суб'єкти господарювання - у першу чергу, малим позичальникам (чистий дохід до 20 млн. грн), та - у другу чергу, позичальникам, які провадять діяльність у тваринництві	фермерські господарства (дохід до 20 млн. грн.) та сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи	суб'єкти господарювання, які проваджують діяльність із вівчарства, козівництва, бджільництва, звірівництва, кролівництва, шовківництва та аквакультури (рибництва)
3. Умови надання компенсації	на конкурсній основі	без проведення конкурсу	без проведення конкурсу
4. Розмір компенсації	1,5 облікової ставки НБУ	1,5 облікової ставки НБУ	1,5 облікової ставки НБУ
5. Обмеження по розміру кредиту	Не визначені	обмеження по розміру кредиту – 500 тис. грн. (залучені до 1 року) та 9 000 тис. грн. (залучені до 3 років)	обмеження по розміру кредиту – 100 млн. грн.

За даними Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства⁴, на 2020 рік на здешевлення кредитів передбачено виділити 1,2 млрд. грн. Деякі критерії бюджетних програм змінились:

- 1) кінцева вартість кредиту для сільськогосподарських виробників не повинна перевищувати 5%;
- 2) сума кредитів, залучених на розвиток тваринництва не повинна перевищувати 10-15 млн. грн.;
- 3) сума компенсації відсотків за кредитами, залученими на купівлю земель

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів: Постанова КМУ від 29 квітня 2015 р. № 300. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/300-2015-p>

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: Постанова КМУ від 7 лютого 2018 р. № 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-p>

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції: Постанова КМУ від 7 лютого 2018 р. № 107. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/107-2018-p>

⁴ Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://www.me.gov.ua>

сільськогосподарського призначення не повинна перевищувати 5 млн.грн. на рік.

Таблиця 4 - Основні показники реалізації бюджетної програми «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів»

Показники	2016	2017	2018	2019*
1. Обсяг фінансування, млн.грн.	285,0	300,0	266,0	127,1
у т.ч., фактично використано, млн. грн.	279,8	294,9	265,9	124,9
2. Сума кредитів, яка підлягала компенсації, млрд.грн.	12,5	12,2	9,1	4,6
у т.ч.:				
до 1 року	7,3	5,6	8,0	3,9
від 1 року	5,2	6,6	1,1	0,7
у галузі рослинництва	5,7	7,0	5,4	0,6
у галузі тваринництва	2,7	3,5	2,5	1,7
закупівля молодняку	0,3	0,8	X	X
інші напрями	3,8	0,9	1,2	2,2
3. Кількість підприємств, які скористались програмою здешевлення кредитів	663	626	719	426
4. Процентні ставки:				
підприємства з чистим доходом до 10 млн.грн.	18%-28,5%	15%-26,5%	X	X
підприємства з чистим доходом до 20 млн. грн.	X	X	12,5%-28%	15%-32%
підприємства, які проводять діяльність з вирощування та розведення тварин	X	X	9%-23%	
інші підприємства	14,5%-28%	12,5%-28%	7%-24%	

Безумовно, програма «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» є однією із запитуваних з боку аграрних підприємств, але має певні недоліки. Так, більшість суб'єктів незадоволені роботою конкурсних комісій та існуючим методичним підходом щодо розрахунку показника розподілу бюджетних коштів між регіонами. Отже, з метою підвищення дієвості та ефективності державної програми підтримки кредитування, слід нівелювати зазначені недоліки.

Поряд із банківськими установами та державними програмами кредитування, потужним джерелом фінансування аграрних підприємств виступають міжнародні фінансові організації. За результатами досліджень НІСД¹, в Україні залишаються не використаними близько 6,8 мільярда доларів - за проектами Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР) невикористаними залишаються 1,5 млрд дол. (кредитний портфель цього банку на сьогодні становить 2,3 млрд), за проектами Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) – 1,8 млрд євро (кредитний портфель – 3,9 млрд), за проектами Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) – 3 млрд євро (кредитний портфель – 3,6 млрд).

¹ «Україна має дешеві кошти міжнародних фінансових організацій (МФО) і не використовує їх». URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/ukraina-mae-deshevi-koshti-mizhnarodnikh-finansovikh-organizacij-mfo-i-ne-vikoristovue>

У 2015 році було укладено Фінансову угоду між Україною та ЄІБ «Основний кредит для аграрної галузі України»¹

Бенефіціарами було визначено малі та середні підприємства й установи із середнім рівнем капіталізації в аграрному секторі України, а її мета – фінансування аграрного сектору України, зокрема проектів у напрямках зернових і олійних культур, рибного господарства та аквакультури. Фінансова угода набула чинності 23 жовтня 2016 року, сума позики – 400 млн євро, умови отримання кредиту: одноразова комісія у сумі 50 тис. євро, відсутність комісії за зобов'язанням, ціна – EURIBOR плюс спред, який менший за 1%.

З метою реалізації умов Фінансової угоди між Україною та Європейським інвестиційним банком від 28 грудня 2015 р., Кабінет Міністрів України 10 липня 2019 року приймає постанову № 606 «Питання реалізації спільного з Європейським інвестиційним банком Проекту «Основний кредит для аграрної галузі – Україна»»².

У рамках програми фінансування за участі Європейського Інвестиційного Банку, банки-партнери надають кредити малим та середнім підприємствам, що відповідають наступним критеріям :

- кількість працівників не повинна перевищувати 250 осіб;
- вид діяльності підприємства - сільське господарство, виробництво та послуги;
- мінімальний термін кредиту - 2 роки;
- мінімальна сума кредиту - 2 млн. грн.;
- валюта кредиту – гривня.

Аграрні підприємства можуть отримати фінансову підтримку в українських банках й в рамках проектів від Німецько-українського фонду (НУФ). НУФ впроваджує свої програми за принципом фінансової установи “другого рівня”, надаючи фінансові ресурси суб'єктам підприємництва через банки-партнери. У таблиці 5 проаналізовано структуру та динаміку витрат НУФ на фінансову підтримку в Україні.

Отже, бачимо, що загальний обсяг фінансування за 4-ма програмами НУФ мав тенденцію до збільшення – у 2018 році був у 2,6 рази більше ніж у 2016 році.

Проведений структурний аналіз дозволив встановити, що найбільш вагомую за обсягом програмою протягом останніх років є Програма мікрокредитування³ (38,6%), спрямована на фінансування виробництва, сфери послуг, сільського господарства, торгівлі (тільки для ФОП та мікропідприємств). Позичальниками за даною програмою виступають фізичні особи-підприємці, мікропідприємства (не більш ніж 20 постійних працівників), малі підприємства (не більш ніж 250 постійних працівників) та середні підприємства (не більш ніж 500 постійних працівників). Максимальний розмір кредиту залежить від категорії позичальника:

- €25 000 (для ФОП та мікропідприємств);

¹ Проект «Основний кредит для аграрної галузі - Україна». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/971_021#n4.

² Питання реалізації спільного з Європейським інвестиційним банком Проекту “Основний кредит для аграрної галузі - Україна”: Постанова КМУ від 10 липня 2019 р. № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2019-p>

³ Офіційний сайт Німецько-український фонд. URL: <http://guf.gov.ua/uk/programi-1>

- €100 000 (для малих підприємств);
- €250 000 (для середніх підприємств).

Таблиця 5 - Динаміка та структура обсягу фінансування за програмами НУФ¹

Перелік програм НУФ	2016		2017		2018		%
	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%	
1. Програма мікрокредитування	170,5	43,4	535,2	47,7	394,8	38,6	231,6
2. Програма з рефінансування заходів підтримки системи кредитування у сільській місцевості	167,7	42,7	197,6	17,6	187,0	18,3	111,5
3. Програма з кредитування ММСП України за пріоритетними галузевими напрямками	55,0	14,0	99,4	8,9	111,3	10,9	202,4
4. Програма з підтримки фінансування інвестиційних проєктів малих та середніх підприємств за пріоритетними напрямками	0,0	0,0	290,3	25,9	329,8	32,2	x
Загальний обсяг фінансування	393,2	100,0	1122,6	100,0	1022,9	100,0	260,1

Максимальний термін кредиту становить 3 роки за умов фінансування обігового капіталу та 5 років - для фінансування інвестицій в основні засоби.

У 2018 році на реалізацію програми мікрокредитування було виділено 394,8 млн.грн., що у 2,3 рази перевищує показник 2016 року. Банками-партнерами по даному проєкту визначені АТ «МЕГАБАНК», АТ ОЩАДБАНК, АБ «УКРГАЗБАНК», АТ АКБ «Банк Львів» та АТ «КРЕДИТБЕСТ БАНК».

Другою за обсягом фінансування програмою від НУФ є Програма з підтримки фінансування інвестиційних проєктів малих та середніх підприємств за пріоритетними напрямками² – 32,2% у загальній структурі витрат фінансової організації. Ця програма була запроваджена у 2017 році в рамках проєкту «Підтримка малих та середніх підприємств» з метою фінансування інвестицій в основний та обіговий капітал малих та середніх підприємств галузей сільського господарства, готельно-ресторанного бізнесу та проєктів з енергоефективності. Цією програмою, на відміну від Програми мікрокредитування, встановлено максимальний розмір кредиту в сумі €250 000, виключно в гривневому еквіваленті. Максимальний термін кредиту для фінансування обігового капіталу становить 2 роки, а для фінансування інвестицій в основні засоби – 6 років. Фінансування надається за рахунок компенсації валютного ризику Фонду

¹ Офіційний сайт Німецько-український фонд. URL: <http://guf.gov.ua/uk/zvitnist>

² Офіційний сайт Німецько-український фонд. URL: <http://guf.gov.ua/uk/programa-z-pidtrimki-finsuvannya-investiciynih-proektiv-malih-ta-serednih-pidpriemstv-za-prioritetnimi-napryamami>

розвитку підприємництва як кредитора за кошти Європейської Комісії по проєкту «Фінансування МСП у рамках Східного партнерства – Етап II», що надаються НУФ.

Таким чином, можна зробити висновок, що на сучасному етапі в Україні аграрним підприємствам надані широкі можливості залучення кредитних ресурсів, як з боку фінансових установ, так і з боку держави. За умови ефективного використання кредитних ресурсів суб'єктами господарювання можливі значні зрушення в обсягах виробництва, котрі, в свою чергу, позначаються на фінансовому стані підприємств, їх прибутковості та ефективності.

3.3 Банківське кредитування малого бізнесу аграрного сектору економіки України

Розвиток банківського кредитування тісно пов'язаний із розвитком малого бізнесу. Важливою складовою ринкової економіки є існування та взаємодія багатьох великих, середніх та малих підприємств, оптимальне їх співвідношення. Серед них малий бізнес є найчисленнішим та найпоширенішим сектором економіки, який історично та логічно відіграв роль передумови формування ринкового середовища.

Малий бізнес у всьому світі виконує важливу роль у ході вирішення багатьох економічних та соціальних завдань. Суб'єкти малого бізнесу сприяють соціальному та регіональному розвитку держави. Малий бізнес в будь-якій країні світу становить основу для формування середнього класу, що в свою чергу сприяє згладжуванню соціальної нерівності – і те, і інше є нагальною проблемою українського суспільства. Малий бізнес є вкрай необхідним для підтримання ринкової інфраструктури невеликих населених пунктів, оскільки є джерелом надходжень до місцевих бюджетів. Незамінним малий бізнес є в аграрному секторі. Аграрний сектор з базовою складовою, сільським господарством, є системоутворюючим в національній економіці, становить значну частку ВВП та є одним з основних джерел валютних надходжень. Експортний потенціал України в даному напрямі лише набирає обертів, вітчизняні виробники починають опановувати нові ринки збуту, в тому числі європейський, що свідчить про конкурентоздатність та якість продукції. Активна його підтримка в перспективі сприятиме створенню великої кількості робочих місць, збільшенню податкової бази, зростанню національного доходу, розробці та впровадженню інноваційної продукції та послуг. Розвиток малого бізнесу є одним із головних чинників економічного зростання, формування валового внутрішнього продукту. Отже, створення сприятливого середовища для розвитку підприємництва є важливим питанням як для малого бізнесу, так і для економіки в цілому.

Головною проблемою для підтримки і розвитку малого бізнесу аграрного сектору є недостатність фінансових ресурсів. З огляду на це, актуальним є дослідження особливостей кредитування банками України малого бізнесу аграрного сектору як джерела забезпечення їх стабільної роботи.

Вивченню малого бізнесу присвячена значна кількість робіт як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Фундаментальні основи дослідження кредитування

малого бізнесу закладені в наукових працях таких вітчизняних вчених як: О. Барановський, З. Варналій, В. Вовк, О. Вовчак, Ю. Жежерун, А. Кудінов, В. Лагутін, О. Мазур, А. Міхальська, М. Савлук та інші. Водночас дослідження вчених не дають вичерпної оцінки тих глибинних перетворень, які відбуваються в секторі малого приватного бізнесу, оскільки він перебуває в постійній динаміці. Проте, проблема фінансового забезпечення малого бізнесу аграрного сектору за допомогою банківського кредитування є недостатньо висвітленою, а тому потребує подальших досліджень.

У вітчизняному законодавстві відсутній термін «бізнес», однак, існує тотожний термін «підприємництво». Згідно з ч. 3 ст. 55 Господарського кодексу України¹ суб'єкти господарювання залежно від кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, у тому числі до суб'єктів мікропідприємництва, середнього або великого підприємництва, що наведено у табл. 1. На основі табл. 1 надалі будемо включати до суб'єктів малого бізнесу: суб'єктів мікро- та малого бізнесу.

Таблиця 1 - Види бізнесу залежно від кількості працюючих та доходів¹

Вид бізнесу	Організаційно-правова форма господарювання	Середньорічна кількість працівників	Дохід за рік
Суб'єкти мікробізнесу	Фізичні особи-підприємці (ФОП), юридичні особи	≤10 осіб	≤2 млн. євро
Суб'єкти малого бізнесу	ФОП, юридичні особи	≤50 осіб	≤10 млн. євро
Суб'єкти середнього бізнесу	ФОП, юридичні особи	≤250 осіб	≤50 млн. євро
Суб'єкти великого бізнесу	Юридичні особи	>250 осіб	>50 млн. євро

Кредитування малого бізнесу є перспективним видом діяльності для вітчизняних банків, а також життєво важливим і необхідним для розвитку малого бізнесу. Кредит є невід'ємним елементом ринкового господарства, оскільки, прискорює процес відтворення на всіх фазах виробництва, розподілу, обміну та споживання. За рахунок кредитів відбувається формування основних засобів та оборотних активів, здійснюється розрахунок між товаровиробниками, відбувається збільшення обсягу грошової маси, яка бере участь у грошовому обігу.

Особливою та специфічною формою кредитування суб'єктів малого бізнесу є мікрокредитування, яке останнім часом набуває все більшої популярності. Разом з тим, сьогодні не існує чіткого визначення цієї категорії (табл. 2). Мікрокредит за обсягом є набагато меншим за банківську позику.

Проаналізувавши дані табл. 2, можна зробити висновок, що банківське мікрокредитування – це процес надання банком суб'єкту малого бізнесу кредиту, який обмежений у часі та розмірах на умовах платності, зворотності, строковості та цільового використання.

Банки надають мікрокредити за схемою «від малого до великого», тобто спочатку клієнт отримує кредит мінімального розміру, а за умови вчасного

¹Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page2>.

повернення, може звернутись за більшою сумою. Мікрокредит можна використовувати на будь-які цілі, пов'язані з підприємницькою діяльністю. Такі кредити не видають особам, які мають намір використати позичені кошти для задоволення споживчих потреб, для виробництва і торгівлі зброєю та військовим обладнанням, для виробництва наркотичних, горілчаних та тютюнових виробів, для розвитку грального бізнесу, для інвестицій у цінні папери та діяльність, заборонену з екологічних міркувань¹.

Таблиця 2 - Визначення понять «мікрокредит» та «мікрокредитування»

Автор	Визначення	Характерна ознака
О. Барановський ²	Мікрокредит – це специфічна форма (різновид) кредитування суб'єктів малого підприємництва, яка обмежена у розмірах (від кількох сотень доларів до 30 тис. дол. США), надається на термін від кількох місяців до 5 років, може надаватися тим підприємцям, які не мають кредитної історії	Специфічна форма кредитування суб'єктів малого підприємництва, до 30 тис. дол. США, терміном до 5 років
З. Варналій ³	Мікрокредитування – це специфічна форма (різновид) кредитування суб'єктів малого підприємництва, яка обмежена у розмірах (від кількох сотень до 10-15 тис. дол. США) не потребує забезпечення заставою, надається протягом 3-х діб на короткий термін (від кількох місяців до року), може виділятися тим підприємцям, які не мають кредитної історії	Специфічна форма кредитування суб'єктів малого підприємництва, до 15 тис. дол. США, терміном до 1 року, не потребує забезпечення заставою
В. Вовк, О. Хмеленко ⁴	Мікрокредит – це специфічна форма кредитування суб'єктів малого підприємництва, що надається на комерційній, договірній основі за умови дотримання принципів забезпеченості, зворотності, терміновості, платності та цільового характеру використання	Специфічна форма кредитування суб'єктів малого підприємництва що надається на комерційній, договірній основі за умови дотримання принципів кредитування
А. Кудінов ⁵	Мікрокредитування – це процес надання суб'єктові малого підприємництва невеликих за розміром (до 50 тис. грн.) кредитів банківськими і небанківськими установами на засадах платності, строковості та повернення	Процес надання суб'єктові малого підприємництва невеликого за розміром кредиту на певних умовах
О. Мазур ⁶	Мікрокредит – це сума банківської позики від 100 до 50 000 дол. США.	Банківська позика до 50 тис. дол. США

¹ Інформаційно-допоміжний бюлетень «100 тисяч». 2000. № 18. С. 5.

² Розвиток банківської системи України / за ред. д-ра екон. наук О. І. Барановського. К.: Ін-т екон. та прогноз., 2008. 584 с.

³ Варналій З. С., Дрига С. Г. Мікрокредитування малого підприємництва: навч. посіб. Ірпінь: НУДПСУ, 2008. 144 с.

⁴ Вовк В. Я. Хмеленко О. В. Кредитування і контроль: навч. посіб. К.: Знання, 2008. 463 с.

⁵ Кудінов А. С. Стан та перспективи розвитку мікрокредитування в Україні. *Актуальні проблеми економіки*. 2004. № 7 (37). С. 37–42.

⁶ Мазур О. Є. Оцінка сучасного стану малого підприємництва в Україні. *Актуальні проблеми економіки*. 2003. № 12 (30). С. 80–89.

Проаналізувавши наявні підходи в економічній літературі та банківські практики, розглянемо класифікацію мікрокредитів, що наведена в табл. 3. На нашу думку, найбільш повною є класифікація О. Вовчак, П. Сенищ, О. Антонюк.

Таблиця 3 – Узагальнена класифікація банківських мікрокредитів

Автор	Класифікація
А. ВМіхальська, К. Перцовський, О. Перцовський ¹	– мікрокредити першого рівня (до 2-3-х тис. дол. США, соціальні функції – зменшення найбіднішого населення шляхом самозайнятості, залучення до підприємницької діяльності); – мікрокредити другого рівня (від 2-3-х тис. дол. США до 10-15 тис. дол. США)
М. Савлук ²	1) Залежно від видів господарської діяльності суб'єкта малого бізнесу: – для клієнтів, що займаються виробництвом; – малих підприємств роздрібної торгівлі і сфери послуг 2) Залежно від строків використання: – короткострокові (до 1 року); – середньострокові (від 1 до 3-х років); – довгострокові (понад 3 роки)
О. Вовчак, П. Сенищ, О. Антонюк ³	1) За ознакою резидентності та автономності: – внутрішні (надані за рахунок власних коштів банку); – зовнішні (надані за рахунок коштів іноземних фінансових організацій) 2) Залежно від урахування потреб конкретного позичальника: – унікальні (умови надання мікрокредитів ураховують потреби кожного конкретного позичальника); – традиційні (надають для широкого кола клієнтів) 3) Залежно від термінів оформлення: – класичні мікрокредити (оформлення займає 2 – 3 дні, включає повний фінансовий аналіз позичальника і передбачає надання забезпечення); – експрес-кредит (оформлення триває кілька годин, зазвичай видається без бізнес-плану на суму до 5 тис. дол. США) 4) Залежно від мети використання кредитних коштів: – на поповнення оборотних коштів (для короткострокового фінансування матеріально-технічних витрат); – довгострокове фінансування засобів виробництва (довгострокові цільові кредити, які обов'язково вимагають забезпечення та авансованого внеску); – на купівлю обладнання (довгострокові кредити з передачею в заставу предмету кредиту, іноді вимагається авансований внесок); – на купівлю автомобіля для використання у підприємницьких цілях

Для глибшого розуміння сутності кредитування малого бізнесу доцільно

¹Міхальська А. В. Перцовський К. С., Перцовський О.С. Макроефекти від мікрокредитів: посібник з питань мікрокредитування в Україні. Київ: РМПУ, 2005. С.11.

²Гроші та кредит: підручник / ред. М. І. Савлук. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: КНЕУ, 2002. С.297.

³Вовчак О. Д. Сенищ П. М., Антонюк О. І. Банківське мікрокредитування малого підприємництва в Україні: монографія. К.: УБС НБУ, 2012. С. 39-43.

розглянути таку категорію, як «механізм кредитування малого бізнесу», що включає в себе сукупність фундаментальних, організаційно-економічних елементів та елементів процесу кредитування (рис. 1).

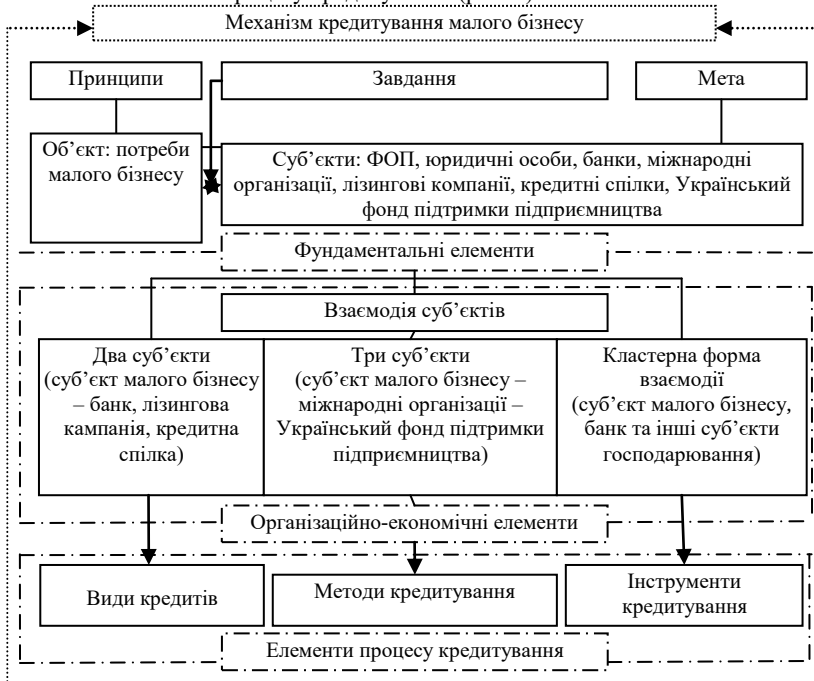

Рисунок 1 - Структура механізму кредитування малого бізнесу

Джерело: побудовано автором на основі¹

У вузькому розумінні механізм кредитування малого бізнесу зводиться до кредитного процесу, руху банківського кредиту як послідовного перебігу його організаційних етапів. Зазвичай виділяють сім основних етапів кредитного процесу, управління якими здійснює банк:

I. Звернення суб'єкта малого бізнесу до банку з метою отримання кредиту. Цей етап включає аналіз і попередній відбір заявок на отримання позички, проведення кредитної експертизи доцільності надання кредиту. Головне завдання кредитних спеціалістів банку – збір достовірної інформації про потенційного позичальника.

II. Аналіз кредитним експертом фінансового стану малого бізнесу, а саме яким чином останній може повністю і вчасно розрахуватися за своїми борговими зобов'язаннями.

III. Узгодження умов позики, підготовка і підписання кредитного договору. Аналіз майбутньої кредитної операції здійснюється на підставі техніко-

¹Механізм банківського кредитування малого бізнесу в Україні: монографія / авт. колектив. К.: УБС НБУ, 2013. С. 36.

економічного обґрунтування позики.

IV. Оформлення забезпечення за кредитом, гарантій повернення позики. На цьому етапі обов'язково має бути проконтрольоване правильне оформлення заставних юридичних документів, чітке визначення прав та зобов'язань банку і позичальника згідно з нормами чинного законодавства.

V. Надання кредиту. Конкретний спосіб надання позички, а також вид кредитного рахунку визначаються особливостями операції в кожному конкретному банку. Процедура надання кредиту суб'єкту малого бізнесу повинна бути зручною, оперативною і взаємовигідною для банку і клієнта.

VI. Процес погашення кредиту позичальником. Банк повинен приділяти постійну увагу повному та своєчасному виконанню кредитних договорів, а в разі неможливості погашення запропонувати клієнту варіант реструктуризації.

VII. Моніторинг своєчасного погашення кредиту працівником банку. Систематичний моніторинг стану кредитного процесу, що поєднується з постійним аналізом якості кредитного портфеля банку, посідає одне з центральних місць у системі банківського менеджменту. Головне завдання заключного етапу – розробка практичних пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення кредитної політики банку.

На основі проведеного аналізу, можна стверджувати що існують такі моделі механізму кредитування малого бізнесу як американська та європейська. Кожна із перелічених моделей використовує свої специфічні інструменти для надання кредитів за участі держави та без її втручання.

Американська модель кредитування суб'єктів малого бізнесу спрямована на стимулювання економічного зростання шляхом кредитування бізнесу з державного бюджету та банків. Держава бере участь у кредитуванні через Адміністрацію малого бізнесу, а банки кредитують незалежно від держави.

Європейська модель кредитування малого підприємництва направлена на забезпечення зайнятості населення і найбільш рівномірний розподіл доходів. Характерною рисою для цієї моделі також є те, що для суб'єктів малого бізнесу створюють максимально сприятливі умови кредитування для їх розвитку в усіх регіонах. Велика кількість коштів спрямовується на створення промислових і технологічних центрів.

У Франції держава бере участь у кредитуванні малого бізнесу опосередковано, здійснюючи перерозподіл кредитних ризиків між державою, банками та страховими компаніями. Банки при цьому кредитують малий бізнес за рахунок своїх ресурсів. Витрати від здійснення кредитування банками відшкодовуються державою.

Портрет вітчизняного малого бізнесу схематично можна зобразити на рис. 2. Один суб'єкт малого бізнесу працевлаштовує в середньому 22 особи, при чому ФОП – 3 особи, а підприємства – 30 осіб. Працює за рахунок самофінансування, кредити банків – 11%.

Розвиток малого бізнесу є рушійною силою для розвитку економіки. Малий бізнес в Україні є потужною соціально-економічною силою, в якій задіяно більше ніж 95% підприємств та 99,98% ФОП. При цьому, близько 20% підприємств (фермерських господарств) та 1,5% ФОП малого бізнесу працюють в аграрному секторі (табл. 4). На думку О. Радченка, малий бізнес відіграє значну роль у виробництві сільськогосподарської продукції, продовольчій безпеці держави,

його діяльність частково сприяє розв'язанню соціальних проблем села, налагодженню стійкого розвитку сільських територій, забезпеченню зайнятості та підтримці доходів сільського населення¹. Малий бізнес забезпечує роботою переважну більшість найманих працівників в економіці країни та забезпечує випуск більше половини продукції.

Витрати малого бізнесу

• реєстрація; • ліцензування; • технічне регулювання; • санітарно-гігієнічний контроль; • перевірки	Повна реєстрація (перереєстрація) бізнесу – 11 днів, 432 грн.
Сплата податків	24,9% доходу
Перевірки	
Пройшли перевірки	68%
Перевірки закінчились штрафами	60,7%
Загальна вартість перевірок у 2017 році	27 325 грн.
Перевірки здійснювали, %	Органи пожежної охорони – 23,9% Пенсійний фонд – 9%
підприємств на рік	Державна податкова інспекція – 15,5% Держсанепідемстанція – 7,3%
Підприємство малого бізнесу працевлаштовує в середньому	Державна служба з питань праці – 11,4% Міністерство екології та природних ресурсів – 7,2%
Керівники малого бізнесу	Жінки – 1/4 Чоловіки – 3/4
Джерела фінансування	
Кредити в банку – 11%	Позики у знайомих – 22%
Кредити в інших підприємств – 9%	
Основні перешкоди розвитку малого бізнесу	
Низький попит – 59%	Несприятлива політична ситуація – 44%
Високі ставки податків – 35%	

Рисунок 2 - Портрет малого бізнесу в Україні

Джерело: побудовано автором на основі ²

Таблиця 4 - Кількість суб'єктів малого бізнесу в Україні у 2014-2018 рр.

Вид суб'єкта малого бізнесу		2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік
Всього підприємства	од.	324598	327814	291154	322921	339382
(в т. ч. мікро),	%	95,2	95,5	95,0	95,5	95,4
в т.ч. аграрного сектору	од.	65407	68490	64641	67445	67585
	%	20,2	20,9	22,2	20,9	19,9
Всього ФОП,	од.	1590448	1630571	1558880	1466486	1483297
	%	99,96	99,98	99,98	99,98	99,97
в т.ч. аграрного сектору	од.	23522	25822	23476	21221	20938
	%	1,5	1,6	1,5	1,4	1,4

Джерело: побудовано автором на підставі опрацювання ³

¹ Радченко О. Д. Інститут державної підтримки малих підприємств у сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2011. № 11. С. 60–66.

²Офіційний сайт Інституту економічних досліджень [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ier.com.ua/ua/publications/reports?pid=6228>.

³ Офіційний сайт державної служби статистики України [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У 2018 році в малому бізнесі працювало 4173,7 тис. осіб або 46,4% у загальній структурі зайнятості, в т. ч. в агробізнесі 247,6 тис. осіб та 2,9% відповідно (рис. 3). Насправді зайнятість в малому бізнесі є дещо більшою через високий рівень тіньової економіки. Саме ця сфера діяльності забезпечує населення достатньою кількістю робочих місць.

В 2018 р. в Україні малий бізнес виробляв 650790 млн. грн. або 25,9% доданої вартості (рис. 4). При цьому малий бізнес аграрного сектору становив близько 18% доданої вартості малого бізнесу. Малий бізнес України демонструє високі темпи розвитку впродовж останніх 5 років. За 2014–2018 рр. обсяг реалізованої продукції виріс в 2,5 рази.

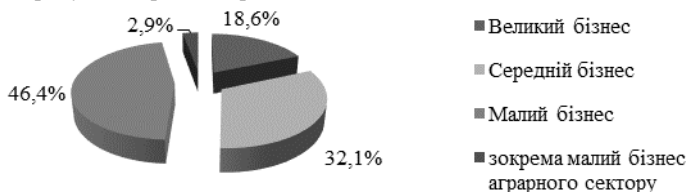

Рисунок 3 - Структура зайнятих працівників в розрізі суб'єктів бізнесу за їх розмірами в Україні у 2018 р.

Джерело: побудовано автором на підставі опрацювання¹

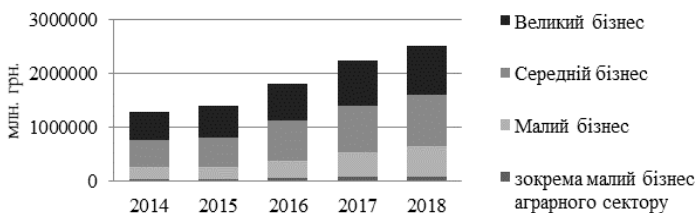

Рисунок 4 - Структура доданої вартості за витратами виробництва суб'єктів бізнесу України з розподілом за їх розмірами у 2014–2018 рр.

Джерело: побудовано автором на підставі опрацювання¹

За часткою реалізованої продукції малий бізнес (25,1%) поступається великому бізнесу (35,3%) та середньому бізнесу (39,7%). У 2018 році обсяг реалізованої продукції малого бізнесу становив 2496947 млн. грн., з яких 207423 млн. грн. або 8,3% – малого бізнесу аграрного сектору (рис. 5).

Малий бізнес не має великих прибутків та не зазнає значних збитків, адже розміри його діяльності незначні порівняно з великими підприємствами. За даними Державної служби статистики України, у 2018 році прибутки малого бізнесу становили 31868 млн. грн. (в т. ч. аграрного – 21230 млн. грн.). Прибутковими були 73,7% малого бізнесу, в т. ч. аграрного – 86,4% (рис. 6).

В 2019 р. частка кредитів спрямованих в малий бізнес є більшою ніж в великий та середній і становить 32%. При цьому, частка в банківському

¹ Офіційний сайт державної служби статистики України [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

кредитуванні кредитів, наданих аграрному сектору становить 7,6% (рис. 7).

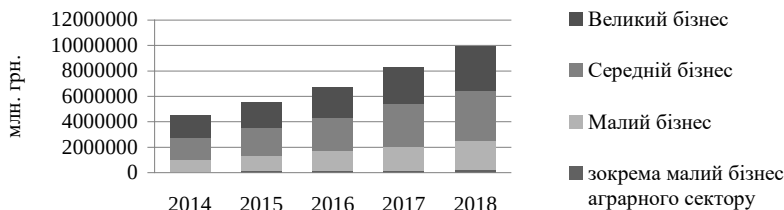

Рисунок 5 - Обсяг реалізованої продукції суб'єктів бізнесу в Україні з розподілом за їх розмірами у 2014-2018 рр.

Джерело: побудовано автором на підставі опрацювання¹

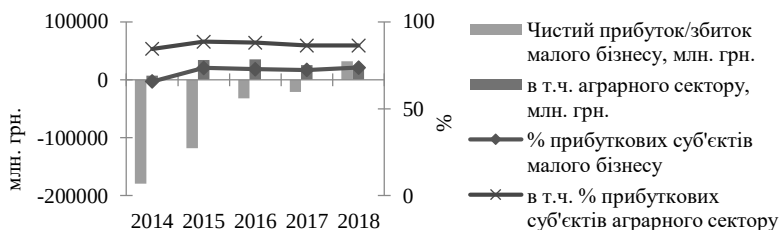

Рисунок 6 - Динаміка чистого прибутку та частки прибуткового малого бізнесу в Україні у 2014–2018 рр.

Джерело: побудовано автором на підставі опрацювання¹

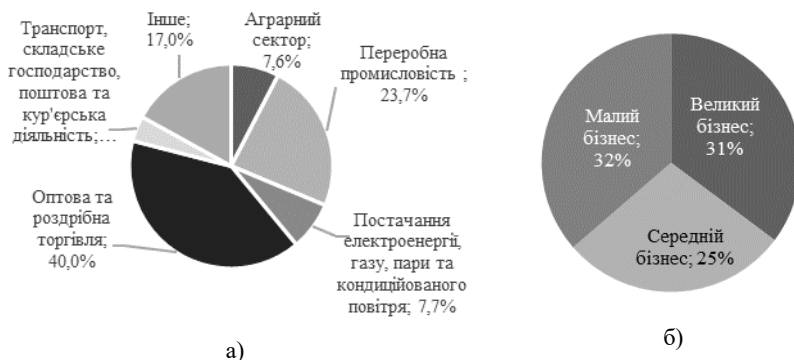

Рисунок 7 - Частка в банківському кредитуванні: а) аграрного сектору, б) малого бізнесу в 2019 р.

Джерело: побудовано автором на підставі опрацювання²

¹Офіційний сайт державної служби статистики України [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²Грошово-кредитна статистика. Офіційний сайт НБУ [Електронний ресурс]. URL: <https://bank.gov.ua/statistic/sector-financial/data-sector-financial#1ms>.

Важливою характеристикою банківських кредитів, наданих малому бізнесу є переважно короткий термін кредитування, обумовлений: недостатністю довгострокових ресурсів у вітчизняних банків, обмеженим доступом до запозичень на міжнародних ринках, збільшенням резервів в результаті високої проблемності кредитних портфелів, погіршенням платоспроможності позичальників внаслідок затяжної рецесії в економіці¹.

Розглянемо показники, які характеризують стан кредитування малого бізнесу в розрізі валют та строків погашення. У 2017-2019 рр. банки фінансували малий бізнес переважно за рахунок короткострокових кредитів (до 1 року), які становили 48–55%. Частка кредитів в національній валюті за зросла на 8% і становила 72% (табл. 5). Це пов'язано із веденням НБУ з 2009 р. обмежень на видачу нових валютних кредитів² (можуть одержати клієнти, які мають джерело валютної виручки) та поступовим погашенням вже виданих.

Таблиця 5 - Динаміка банківського кредитування суб'єктів малого бізнесу України у 2017–2019 рр.

Вид суб'єкта бізнесу	2017		2018		2019	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
В розрізі валют						
Всього, в т.ч.	844810	100	874067	100	750942	100
нац. валюта	465994	55	475469	54	432393	58
ін. валюта	378816	45	398598	46	318549	42
Малий бізнес:	232052	27	229804	26	241914	32
нац. валюта	149130	64	146882	64	175192	72
ін. валюта	82922	36	82922	36	66722	28
За строками погашення						
Всього, в т.ч.:	844810	100	874067	100	750942	100
до 1 року	361823	43	421076	48	378126	50
1-5 років	294503	35	283816	32	238652	32
більше 5 років	188484	22	169176	19	134165	18
Малий бізнес:	232052	27	229804	26	241914	32
до 1 року	113667	49	110929	48	132451	55
1-5 років	72128	31	73963	32	68243	28
більше 5 років	46257	20	44911	20	41220	17

Джерело: побудовано автором на підставі опрацювання¹

Вартість кредитних ресурсів в Україні в 5–10 разів є вищою ніж розвинених країнах та становить в середньому для бізнесу 15,7% та для малого бізнесу – 22,8% річних. При цьому, якщо у 2017-2019 рр. середні процентні ставки процентні ставки для великого та середнього бізнесу знижувались, то для малого бізнесу зростали (табл. 6).

Українські банки пропонують широкий спектр продуктів та послуг для кредитування малого бізнесу, особливо в аграрному секторі. Банки спрощують підхід до аналізу управлінської звітності, намагаються приймати рішення на

¹Жежерун Ю.В. Міжнародний досвід банківського кредитування малого і середнього підприємництва. *Фінансовий простір*. Черкаси.2017. Вип.1(25). С. 30.

²Про внесення змін до деяких законів України з метою подолання негативних наслідків фінансової кризи: Закон України від 23.06.2009 № 1533-VI [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-17>.

підставі звичайної звітності та скорочувати час розгляду заявок. Якщо раніше нормальною практикою вважався розгляд заявок за два тижні, то зараз він становить два дні. Активно в сегменті кредитування малого бізнесу аграрного сектору працюють: АТ «Ощадбанк», АТ КБ «Приватбанк», АБ «Укргазбанк», АТ «Укресімбанк», АТ «Правекс Банк», АТ «Піреус Банк МКБ» тощо.

Таблиця 6 - Процентні ставки за новими кредитами, виданими малому бізнесу за видами валют у 2017-2019 рр., %

Вид суб'єкта бізнесу	Всього		
	2017	2018	2019
Середня, в т.ч.:	17,8	19,9	15,7
нац. валюта	18,0	21,3	16,2
ін. валюта	10,0	7,4	5,0
Малий бізнес, в т.ч.	18,2	20,0	22,8
нац. валюта	20,6	21,3	22,8
ін. валюта	6,2	7,3	-

Джерело: побудовано автором на підставі опрацювання¹

Проаналізувавши програми, які сьогодні пропонують українські банки малому бізнесу аграрного сектору, можна зробити висновок, що кредитування здійснюється за кількома схожими напрямками. Банки надають кредити на поповнення обігових коштів, на реалізацію інвестиційних проєктів та на придбання сільськогосподарської техніки. Умови кредитування малого бізнесу аграрного сектору, які пропонують банки, роблять це джерело залучення ресурсів недоступним для більшості з них. Особливо це стосується коротких строків кредитування та високих процентних ставок (табл. 7).

Таблиця 7 - Умови основних кредитних програм банків України для малого бізнесу аграрного сектору у 2019 р.

Параметр	Поповнення обігових коштів			Упровадження інвестиційних проєктів	Купівля с/г техніки
	овердрафт	кредитний ліміт	строковий кредит		
Сума, грн.	Ліміт 30–40%	До 1 млн. грн.	10 тис. – 3 млн.	50 тис. – 5 млн.	До 75% ринкової вартості, 50 тис. – 5 млн.
Строк	1 день – 1 місяць	До 1 року	1 місяць – 3 роки	1 місяць – 5 років	1 місяць – 5 років
Процентна ставка, річних	19 – 22	21 – 34	22 – 28	19 – 26	21 – 29 (спец програми до 17,0)
Комісія, %	1,0 - разова	0,9 щоміс. та 3,0 – разова	0-1 – разова та\або 0,1-0,5 – щоміс.	0,5 – 1,0 разова	0,5–1,0 разова
Забезпечення	Бланковий	Порука	Застава	Застава	Застава
Страховання застави, %	-	-	0,3	0,3	0,3

Джерело: складено за даними офіційних сайтів банків

¹ Грошово-кредитна статистика. Офіційний сайт НБУ [Електронний ресурс]. URL: <https://bank.gov.ua/statistic/sector-financial/data-sector-financial#1ms>.

Високі ризики галузі та відсутність ліквідної застави (основні засоби аграріїв зношені, готова продукція несе підвищені ризики, оскільки швидко псується та потребує спеціальних умов зберігання) спричиняють високі відсоткові ставки за кредитними ресурсами.

В Україні традиційно найвигідніші умови кредитування пропонуються держаними банками, переважним чином за рахунок участі в держаних програмах кредитування малого бізнесу. Для надання коштів для кредитування малого бізнесу України існують програми, що дають змогу здешевити надання банками позик – це програми фінансових установ у межах співпраці з різними іноземними фондами та структурами (Німечко-український Фонд, Фонд Western NIS, Європейський інвестиційний Фонд тощо). Проте, кредити для малого бізнесу залишаються дорожчими, ніж для великих підприємств, що ускладнює їх доступ до фінансових ресурсів.

Державними банками України передбачена низка кредитних продуктів для малого бізнесу аграрного сектору:

1. АТ «Ощадбанк» запровадив наступні фінансові продукти:

- акційне кредитування АПК;
- програма часткової компенсації вартості с/г техніки та обладнання вітчизняного виробництва;
- соціальне підприємництво кредитування спільно з WNISEF;
- програми підтримки від місцевих органів влади;
- банківська гарантія;
- бланкові (беззаставні) овердрафти;
- авалування векселів;
- придбання нових та раніше використовуваних транспортних засобів, сільськогосподарської техніки та обладнання;
- програма підтримки підприємництва «Будуй своє» (кредитна лінія на поповнення обігових коштів, кредит на придбання транспортних засобів та обладнання, кредит під депозит тощо).

2. АТ «ПриватБанк» має такі цільові програми:

- фінансування поповнення обігових коштів: «Країна успішного бізнесу» (КУБ), «Гарантовані платежі», «Кредитна лінія», «Кредитний ліміт на рахунок», «Кредитний ліміт «Підприємницький»», «Агросезон», «Кредит під депозит»;
- фінансування капітальних інвестицій: «Лізинг спецтехніки, обладнання/транспорту/сільгосптехніки».

3. АТ «Укресимбанк» має низку кредитних продуктів для малого бізнесу в аграрному секторі, зокрема:

- кредити на купівлю пального, добрива, кормів, ремонт обладнання;
- кредити на купівлю с/г техніки та обладнання;
- кредити на купівлю тварин, закладку багаторічних рослин;
- кредити на купівлю елеваторів, фермерських споруд та обслуговуючих будівель;
- кредитування за програмою «Білоруський імпорт» (придбання с/г техніки та обладнання, придбання обладнання, устаткування, придбання транспортних засобів, інші фінансові продукти).

4. АБ «Укргазбанк» особливу увагу приділяє малому бізнесу, діяльність якого пов'язана з впровадженням екологічних та енергоефективних проєктів,

«зелених технологій», альтернативних видів енергії, збереженням навколишнього середовища. Окрему пріоритетність надано кредитуванню за наступними напрямками:

- в межах співпраці банку з Урядом Республіки Білорусь (відшкодування частини процентної ставки при купівлі їх техніки) здійснюється кредитування клієнтів малого бізнесу на придбання нового обладнання, сільськогосподарської техніки та транспортних засобів;
- в межах співпраці банку з Німецько-Українським фондом;
- запроваджені лінійку ЕКО-продуктів та пропонує таким клієнтам скористатися додатковою лояльністю банку у вигляді ЕКО-надбавки до депозитних програм та зниженої процентної ставки за кредитними програмами.

Державні банки підтримують проекти, спрямовані на енергоефективність, енергозбереження, екологічність та кредитують переважно аграрний сектор, транспорт, житлово-комунальне господарство. Найбільш поширеними фінансовими інструментами вітчизняних банків є банківські гарантії, бланкові та залогові овердрафти, авалування векселів, кредити під депозит тощо.

Таким чином, кредитування малого бізнесу аграрного сектору має важливе значення для розвитку економіки, здатне залучити потенційних інвесторів та принести прибутки банку. Для його подальшого розвитку в Україні потрібні додаткові заходи як з боку уряду так і з боку банків. Одним з найважливіших елементів технологічного забезпечення надання кредитів малому бізнесу повинен бути збір точної інформації про позичальника, її всебічний аналіз і оцінка в інтересах підвищення якості кредитного портфеля.

Для успішного розвитку кредитування малого бізнесу аграрного сектору потрібне довгострокове планування. Успіх в цій сфері пов'язаний зі створенням атмосфери сталості і залежить від стратегії, спрямованої на забезпечення безперервності фінансування в довгостроковій перспективі, а також пом'якшення кредитних ризиків. Пом'якшити кредитні ризики для банків може ефективна система страхування. Світова практика підказує нам, що найбільш дієві системи агрострахування створюються та функціонують за підтримки держави. Відтак, в якості пріоритетних напрямів вдосконалення механізму кредитування малого бізнесу аграрного сектору є:

- розвиток організаційної складової механізму кредитування;
- розробку методичного підходу з прийняття рішень про кредитування на основі методів попереднього планування;
- обрання новітніх форм реалізації кредитного забезпечення.

При цьому, забезпечення механізму кредитування малого бізнесу повинне базуватися на врахуванні доступності та ефективності джерел кредитування та взаємозалежності динаміки розвитку малого бізнесу в Україні та обсягів наданих кредитів в економіку, зовнішніх та внутрішніх факторах впливу на розвиток кредитування малого бізнесу. В Україні необхідне створення в банках відповідних структурних підрозділів, основною метою яких є вивчення попиту з боку позичальників на кредити малому бізнесу аграрного сектору, формування партнерських відносин між банками і клієнтами, розроблення нових кредитних продуктів з урахуванням потреб позичальників, постійне підвищення кваліфікації банківських працівників, а також проведення анонімних опитувань серед клієнтів.

3.4 Мікрокредитування аграрного сектору в Україні: стан, проблеми та перспективи

На сьогодні, зважаючи на кризове становище вітчизняної економіки, більшість українських підприємств опинилися в умовах нестабільності та жорсткого конкурентного середовища. Така ситуація викликає необхідність уникнення фінансових прорахунків та застосування ефективних методів управління¹.

За таких умов важливого значення набуває питання фінансування діяльності малого бізнесу, де одним із важливих джерел виступає мікрокредитування, що здійснюється вітчизняними банками, небанківськими установами та іноземними банківським інституціями та різними фондами.

Малий бізнес досить добре розвинений в аграрній сфері. Де найважливішим завданням є – забезпечення продовольчої безпеки країни, основи її суверенітету, економічної і соціальної стійкості².

Таблиця 1 – Кількість підприємств в сільському господарстві України, 2012-2018 р.р.³

	Роки	Кількість підприємств, одиниць	У тому числі					
			великі підприємства		середні підприємства		малі підприємства	
			одиниць	у % до загальної кількості	одиниць	у % до загальної кількості	одиниць	у % до загальної кількості
Усього	2012	364935	698	0,2	20189	5,5	344048	94,3
	2013	393327	659	0,2	18859	4,8	373809	95,0
	2014	341001	497	0,1	15906	4,7	324598	95,2
	2015	343440	423	0,1	15203	4,4	327814	95,5
	2016	306369	383	0,1	14832	4,9	291154	95,0
	2017	338256	399	0,1	14937	4,4	322920	95,5
	2018	355877	446	0,1	16057	4,5	339374	95,4
Сільське, лісове та рибне господарство	2012	47656	26	0,1	3143	6,6	44487	93,3
	2013	49848	27	0,1	2915	5,8	46906	94,1
	2014	46012	28	0,1	2595	5,6	43389	94,3
	2015	46744	29	0,1	2533	5,4	44182	94,5
	2016	44998	20	0,0	2501	5,6	42477	94,4
	2017	50115	18	0,0	2383	4,8	47714	95,2
	2018	50504	23	0,0	2298	4,6	48183	95,4

Малий бізнес суттєво впливає на розвиток вітчизняної економіки, відповідно, для його стабільного функціонування необхідна належна підтримка та фінансове забезпечення. Це підтверджують дані, що представлені в таблиці 1, щодо кількості малих підприємств, які функціонують в сільському господарстві

¹ Правдюк Н. Л., Мулик Т.О., Мулик Я.І. Управління фінансовою безпекою підприємств: обліково-аналітичний аспект: монографія / Н. Л. Правдюк, Т. О. Мулик, Я. І. Мулик. Київ: «Центр учбової літератури», 2019. 224 с.

² Мулик Т. О., Материнська О. А., Пльонсак О. Л. Аналіз господарської діяльності: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 288 с.

³ Державна служба статистики України: офіційний сайт. URL:<http://www.ukrstat.gov.ua>.

України. Як бачимо, частка малих підприємств (фермерські, селянські господарства) є суттєвою, вона коливається в межах 93-95 % і в динаміці зростає на 2,1 %.

Вперше мікрокредитування було застосовано в 1983 р. в Бангладеш, одній з найбідніших країн світу. А чоловік, який вигадав надавати невеликі позики найменш забезпеченим із своїх співгромадян, Мухаммад Юнус, отримав за це Нобелівську премію миру в 2006 р. На той час мікрокредитування прижилося не лише в найбідніших та країнах, що розвиваються, але і в країнах зі стійкою, добре розвинутою економікою¹.

Значною мірою теперішній інтерес до мікрокредитування походить від Саміту з мікрокредитування (2–4 лютого 1997 р. у Вашингтоні). Визначенням мікрокредитування, розробленим на саміті було: мікрокредитування – це програма розроблена для поширення на малі позики для дуже бідних людей, їх проектів із самозайнятості, що приносять доходи, даючи їм можливість, таким чином, дбати про себе і свої сім'ї¹.

Подібні визначення даються і в наукових колах вітчизняними та зарубіжними вченими (табл. 2).

Таблиця 2 - Трактування сутності мікрокредитування

Автор	Визначення
Свинчук А.А. ²	Мікрокредитування – один із елементів мікрофінансування, який передбачає надання банком чи іншою організацією не великої суми у борг.
Масна О.І. ³	Мікрокредитування – це надання малому суб'єктові господарювання (як правило малі підприємства та приватні підприємці) невеликих за розміром (до 120,0 тис. грн) кредитів банківськими та небанківськими установами на засадах платності, строкості та повернення.
Кійоші Абе ⁴	Мікрокредитування – це поширення малих позик на підприємців, що є дуже бідними для ідентифікації їх традиційними банківськими позиковими механізмами.
Варналій З.С., Дрига С.Г., Тарангул Л.Л. ⁵	Мікрокредитування – один із елементів фінансування, який передбачає надання банком чи іншою організацією невеликої суми у борг. Це специфічна форма кредитування СМП, яка: обмежена у розмірах, не потребує забезпечення заставою, надається на короткий термін, підприємцям, які не мають кредитної історії

Як бачимо, основні вимоги, що висуваються до мікрокредитування – це незначна сума позики та видача її на короткий термін.

Європейська Комісія визначає поняття «мікрокредит» як позику у сумі до

¹ Кійоші Абе Мікрокредитування: Східна Європа та Україна. *Журнал європейської економіки*. 2005. т.Т. 4. № 3. С.307-327.

² Свинчук А. А. Мікрокредитування соціальних підприємств в Україні: стан та перспективи розвитку. *Фінансовий простір*. 2015. № 2. С. 343-348. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fin_pr_2015_2_44.

³ Масна О.І. Фінансове забезпечення мікрокредитування малого та середнього бізнесу в Україні: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.08.; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. Л., 2008.

⁴ Кійоші Абе Мікрокредитування: Східна Європа та Україна. *Журнал європейської економіки*. 2005. т.Т. 4. № 3. С.307-327.

⁵ Варналій З.С., Дрига С.Г., Тарангул Л.Л. Мікрокредитування малого підприємництва: Монографія. Ірпіль, НУДІСУ, 2008. 144 с.

25 000 євро для підтримки розвитку індивідуального підприємництва (фізичних осіб підприємців) та малих підприємств¹.

Мікрокредит має подвійний вплив:

- економічний – дозволяє створювати прибуток, генеруючи активи;
- соціальний – сприяє соціальному включенню (social inclusion) та відповідно фінансовій інтеграції (financial inclusion) окремих фізичних осіб.

Принципи функціонування мікрокредиту можна визначити наступні:

- процес кредитування має на меті не отримання прибутку, а є інструментом підтримки становлення і подальшого розвитку суб'єктів малого підприємництва
- кредитування здійснюється через спеціалізовану небанківську установу, для якої це є виключним видом діяльності
- забезпечення максимальної доступності кредитних ресурсів для широкого кола суб'єктів малого підприємництва
- спрощений порядок надання мікрокредитів, «дешеве» адміністрування кредиту

- незабезпеченість мікрокредитів заставою, що передбачає застосування інших засобів забезпечення зобов'язань, в першу чергу, поруки і гарантії

- короткостроковість мікрокредитів.

У світовій практиці підприємці мають право брати мікрокредит тільки на визначені цілі, окрім:

- цілей споживчого характеру;
- виробництва і торгівлі зброєю, військовим обладнанням;
- виробництва наркотичних, алкогольних та тютюнових виробів;
- грального бізнесу;
- інвестицій у цінні папери;
- діяльності, забороненої з екологічних міркувань.

В Україні мікрокредитування набуває розвитку. Серед форм кредитів аграріям та підтримки мікрокредитування можна виділити: пряме державне кредитування, недержавне кредитування, державне гарантування кредитів, недержавне гарантування кредитів (рис. 1).

Методи застосування – це банківська та небанківська система, що може передбачати: прямі гарантовані державні кредити; пільгове державне кредитування; створення пільгових умов при отриманні кредитів; формування державних кредитних ліній; кредитування комерційними банками; міжнародна фінансова допомога; кредитування фінансовими небанківськими установами (фондами підтримки, товариствами взаємного фінансування), тощо.

Щодо банківського кредитування, необхідно зазначити, що банки активно долучаються до кредитування сільськогосподарських виробників, в тому числі і до мікрокредитування.

Обсяги короткострокових кредитів банків аграрних підприємств, в тому числі малих та мікропідприємств подано в табл. 3 та на рис. 2.

Як бачимо, обсяги залучених короткострокових кредитів в аграрну сферу більше припадають на малі та мікропідприємства, проте необхідно пам'ятати, що їх і по кількості більше. Так, в 2018 році на одне велике підприємство в аграрній

¹ Механізм підтримки фондів мікрокредитування бізнесу: URL: http://www.ppv.net.ua/uploads/work_attachments/mechanism_for_supporting_microfinance_funds_ppv_2019_ua.pdf

сфері припадало 69730,4 тис. грн. короткострокових кредитів, а на мале підприємство - 526,1 тис. грн.

Рисунок 1 – Форми фінансово-кредитної підтримки мікрокредитування малого підприємництва і практичні методи їх застосування¹

Таблиця 3 – *Обсяги короткострокових кредитів банків аграрних підприємств, млн.грн.*²

Роки	Види підприємств			
	великі підприємства	середні підприємства	малі підприємства	з них мікропідприємства
2013	3050,3	13962,7	5315,2	2316,7
2014	4141,3	15588,7	7899,9	4600,5
2015	3694,8	14113,4	10040,9	4687,9
2016	2562,1	16238,1	10257,8	5983,7
2017	2179,5	25599,4	19074,6	6224,8
2018	1603,8	27896	25347,6	8448,1

¹ Масна О.І. Фінансове забезпечення мікрокредитування малого та середнього бізнесу в Україні: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.08.; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. Л., 2008.

²Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва: статистичний збірник. Київ, 2019. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/12/zb_dsp_2018.pdf.

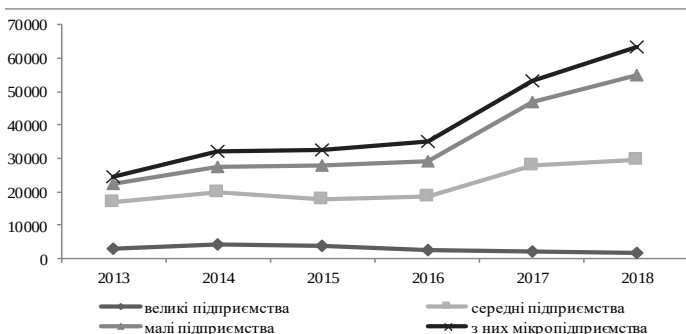

Рисунок 2 – Обсяги короткострокових кредитів банків аграрних підприємств, млн. грн.¹

В таблиці 4 наведено рейтинг вітчизняних банків, які пропонують найбільш вигідні умови кредитування для сільськогосподарських підприємств.

З наведеної в таблиці інформації видно, що лідирує ОТП Банк. Кредити, видані агросектору, займають до 50% від загального кредитного портфеля ОТП Банку. Банк фінансує не лише сільгоспвиробників, а й трейдерів, постачальників насіння, добрив, засобів захисту рослин, техніки, палива. У забезпечення приймас нерухомість, права власності, поручительства, сільгосптехніку, обладнання, легковий та вантажний транспорт, велику рогату худобу, зерно, врожай майбутнього року, біржові товари. Супутні платежі при оформленні кредиту визначаються особливостями конкретної угоди. Банк бере участь у багатьох партнерських програмах на оренду і купівлю сільгосптехніки, обладнання, засобів захисту рослин, добрив, насіння і палива. У рамках цих програм ставка фінансування може становити від 9,5% річних у гривні. Для невеликих агрокомпаній у банку розробили програму «ОТП Агро-фабрика». За перше півріччя 2018 року ОТП профінансував понад 100 нових позичальників і законтрактував більш ніж 450 000 000 гривень кредитів. В рамках цієї програми банк підписав понад 1 000 000 000 гривень кредитних лімітів з більш ніж 200 фермерами².

Механізм мікрокредитування, презентований державою, як підтримка малого підприємництва, вперше згаданий у Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті на 2004 рік, для фінансової підтримки фермерських господарств через механізм мікрокредитування від 17.03.2004 р. № 325.³

¹ Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва: статистичний збірник. Київ, 2019. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/12/zb_dsp_2018.pdf.

² Надійне плече: ТОП-15 банків, що кредитують агросектор. URL: <https://landlord.ua/rejtingi/nadiyne-pleche-top-15-bankiv-shho-kredituyut-agrosetkor/> дата звернення: (13.02. 2020).

³ Радченко О., Лазутіна Л. Підтримка сільського підприємництва через механізми мікрокредитування. *Аграрна наука та освіта в умовах євроінтеграції: збірник наукових праць міжнар. наук.-практ. конф.* Ч.2. (20-22 березня 2018 р., м. Кам'янець-Подільський). Тернопіль: Крок, 2018. С. 203-206.

Таблиця 4 – Вітчизняні банки, які пропонують найпривабливіші умови кредитування та підтримки аграріїв¹

Банк	Кредитний ліміт	Ставка	Банківська комісія	Програми кредитування
ОТП Банк	від 25000 грн до більш ніж 10000000 грн	у гривні - 9,5–17%, у доларах - 5,5%, в євро- 5%	залежить від умов конкретної угоди	фінансування капіталу, інвестиційні кредити, кредитна лінія, овердрафт, кредити під депозит, факторинг, банківські гарантії, агророзписки.
Райффайзен Банк Аваль	від 50000 грн до більш ніж 10000000 грн	у гривні – 16%, у доларах – 6,5%, в євро – 5%	0,5% від суми кредиту	фінансування капіталу, інвестиційні кредити, кредитна лінія, овердрафт, кредити під депозит, факторинг, вексельні програми, банківські гарантії, агрострахування
Перший Український Міжнародний Банк (ПУМБ)	за відсутності забезпечення – до 35 млн. грн, при наявності – 250 млн. грн	у гривні – 19%, у доларах – 8,5%, в євро – 7,5%	0,5% від суми кредиту	фінансування капіталу, інвестиційні кредити, кредитні лінії, кредити під депозит, факторинг, авалювання векселів, банківські гарантії, агророзписки
Мега банк	до 30 млн. грн	гривні – 20%, у валюті – 8–9%	1% від суми кредиту	мікрокредити, векселі, банківські гарантії та інші
Ощадбанк	із заставою відсутній, без застави – 10 млн. грн	у гривні – від 16,9%, у валюті – 7,5–8,5%	0,2% від суми кредиту	фінансування оборотного капіталу, інвестиційні кредити, фінансовий лізинг, векселі тощо
ПроКредит Банк	від 2000000 грн до 10000000 євро	у гривні – 16–18%, у валюті – 6–8%	1% від суми кредиту	фінансування капіталу, інвестиційні кредити, кредитні лінії, овердрафти, кредити під депозит.
Кредит Дніпро	від 300000 грн до 5000000 грн	у гривні – 14–21%	1% від суми кредиту	Фінансування капіталу, інвестиційні кредити, вексельні програми, банківські гарантії, кредитні лінії

Нині така підтримка щодо часткової компенсації відсотків за кредитами комерційних банків і здешевлення вартості кредитів також існує. Так, за підсумками 2018 р., із передбачених планових асигнувань за бюджетною програмою здешевлення кредитів в сумі 266 млн. грн, Мінагрополітики, через органи Державної казначейської служби, спрямовано до областей бюджетні кошти в сумі 265,9 млн. грн, які фактично використано. Залишок невикористаних коштів склав 87,05 тис. гривень. Загальна кількість підприємств-позичальників, які скористались у 2018 році програмою здешевлення кредитів склала 719 підприємств, з них: 546 підприємств, які залучили короткострокові кредити та 265 підприємств, які залучили середньострокові кредити (92 підприємства,

¹ Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва: статистичний збірник. Київ, 2019. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/12/zb_dsp_2018.pdf.

залучили як коротко-, так і середньострокові кредити)¹ (рис. 3).

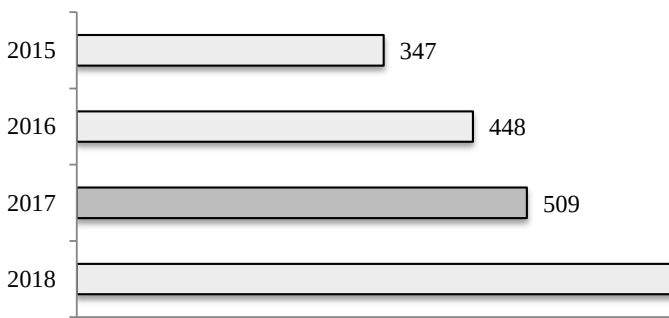

Рисунок 3 – Кількість аграрних підприємств, які залучили пільгові кредити в 2015-2018 р.р.¹

Спрямовані бюджетні кошти дозволили здешевити кредити загальним обсягом понад 9,1 млрд. грн, в тому числі: близько 8,0 млрд грн – короткострокових кредитів та понад 1,1 млрд. грн – середньострокових кредитів (рис. 4).

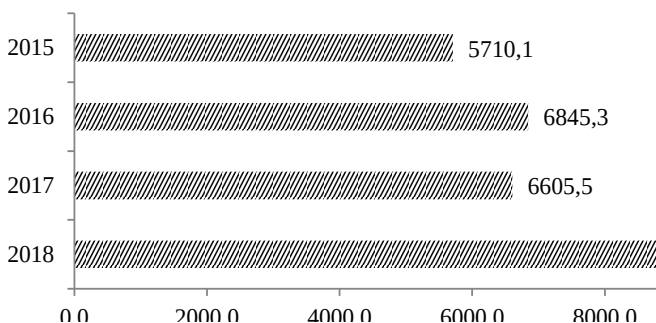

Рисунок 4 – Залучено пільгових кредитів аграрними підприємствами в 2015-2018 р.р., млн. грн.¹

За січень-травень 2019 року до областей спрямовано 14,3 млн. грн, які будуть перераховані сільгоспвиробникам за часткову компенсацію відсотків за залученими кредитами. Станом на 7 червня сільгоспвиробниками фактично використано 11,19 млн. грн, залишок – 3,11 млн. грн. Загалом, конкурсними комісіями з визначення переліку позичальників для надання фінансової підтримки за залученими кредитами затверджено 290 заяв на загальну суму 96,2 млн. грн (75,7 % від передбаченого обсягу коштів за програмою)¹.

В Україні, небанківські установи, фонди теж мають досвід у сфері мікрокредитування. Фонд мікрокредитування - це інституція (організація), створена з метою розвитку та підтримки малого та середнього бізнесу шляхом

¹ Стан кредитування підприємств АПК URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/finansova-politika/kredituvannya/stan-kredituvannya-pidpriyemstv-apk> дата звернення: (15.02. 2020).

надання мікрокредитів. Так, впроваджуючи проекти Міжнародний благодійний фонд (МБФ) «Добробут громад», одним з важливих напрямків своєї роботи вбачає у сприянні розвитку кредитної кооперації на селі. Організації-виконавці проектів співпрацюють з місцевими кредитними спілками, виступаючи надійним посередником при прийнятті рішення кредитними спілками про надання кредитів бажаним. Ще одним з напрямків розвитку мікрокредитної політики є розвиток даного компоненту в проектах за фінансової допомоги Екосистем-Фонду Данон в рамках впровадження проекту «Розвиток молочарських кооперативів. «Фаза 2», та «Розвиток ферми об'єднання кооперативів», розгляд та затвердження яких відбувається протягом певного часу. В рамках даних ініціатив передбачається надання мікрофінансових послуг власникам особистих селянських господарств – членам сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, що впроваджують дані проекти, на покращення умов утримання молочного поголів'я корів, механізованого доїння, збільшення його поголів'я й таким чином переходу до стану малого фермера, що утримує 10-20 голів корів¹.

Вдалим досвідом діяльності Фондів підтримки малого підприємництва можна назвати діяльність у м Ладижині Вінницької області, м. Бурштин Івано-Франківської області, смт. Добровтір Львівської області, тощо.

Фонди створено Агенціями місцевого економічного розвитку (АМЕР) в рамках реалізації Стратегії соціального партнерства компанії ДТЕК і відповідних міських рад.²

Адміністратором Фондів є АМЕРи. Фонд може наповнюватися бюджетними коштами, коштами спонсорів та коштами, отриманими в рамках здійснення діяльності. Мета діяльності цих Фондів – надання фінансової допомоги у вигляді поворотної фінансової допомоги для розвитку існуючого та започаткування нового бізнесу на території населених пунктів³.

Кошти Фонду надаються суб'єктам малого підприємництва для фінансування за такими напрямками:

- виробництво, переробка і збут виробленої продукції;
- придбання техніки, обладнання, новітніх технологій у сфері енергозбереження та альтернативної енергетики;
- впровадження виробничої діяльності;
- будівництва та реконструкції виробничих приміщень;
- ведення соціального підприємництва.

Загалом оцінюючи характерні особливості ринку мікрокредитування в Україні та його позитивні зрушення, Сороківська З. відзначає низький рівень його розвитку. Фактори, які на її думку стримують розвиток мікрокредитування в Україні, можна поділити на дві групи: проблеми, що постають перед суб'єктами малого і середнього бізнесу, та проблеми для банківських установ. До проблем, які перешкоджають банківським установам активніше розвивати мікрокредитування малого і середнього підприємництва, належать: висока вартість ресурсів у банківській системі країни та їх короткотерміновість; малі обсяги фінансової підтримки з боку міжнародних фінансових установ та фондів

¹ Мікрокредитування. URL: <http://dobrobut-hromad.org/micro-crediting.html>

² Механізм підтримки фондів мікрокредитування бізнесу: URL: http://www.ppv.net.ua/uploads/work_attachments/mechanism_for_supporting_microfinance_funds_ppv_2019_ua.pdf

підтримки підприємництва; значні ризики функціонування сегменту малого та середнього бізнесу; низький рівень якості кредитних заявок клієнтів; недостатня розвиненість у банках технології мікрокредитування; недостатня захищеність прав кредиторів на рівні законодавства та судової системи; нерозвиненість бюро кредитних історій¹.

Одна з найбільш вагомих і основоположних причин повільного розвитку ринку мікрокредитування в Україні, як зазначає Сороківська З., це недостатня розвиненість у банківських установ технологій видачі такого виду кредитів. Справа в тому, що мікрокредит є за суттю дешевим і доступним способом одержання кредитних коштів для становлення й розвитку бізнесу. Доступність та порівняно невелику ціну таких кредитів отримують передусім у результаті зменшення операційних витрат, пов'язаних з їх видачею. Ці витрати зменшують за рахунок впровадження спрощених процедур мікрокредитування. А, як показує сучасна українська банківська практика, процедури видачі мікрокредитів є більш складними та тривалими, порівняно з кредитуванням корпоративних клієнтів. Це, своєю чергою, призводить до додаткових витрат банківських установ і не дає їм змоги повна реалізувати власний потенціал на досліджуваному ринку. Вплив цих чинників суттєво знижує привабливість роботи банків з представниками малого і середнього бізнесу в сфері мікрокредитування. Водночас є низка причин з боку суб'єктів малого та середнього підприємництва, які стримують їх у бажанні залучити мікрокредити для свого бізнесу. Серед таких факторів виділимо наступні: висока вартість мікрокредитів; високі вимоги до позичальників з боку банків; високий поріг власної фінансової участі у проєктах; коротко- та середньострокові терміни пропонування мікрокредитів¹.

Не дивлячись на те, що мікрокредитування в Україні має деякі стримуючі фактори, воно розвивається, але разом із тим, є певні моменти, які потребують вдосконалення.

Автори Радченко О. та Лузіна Л., вважають, що необхідною умовою подальшого розвитку мікрокредитування суб'єктів малого аграрного підприємництва є впорядкування цього процесу, приведення його до певних правил, у якісно нове нормативне поле для стандартизації процедур, тобто - залучення та домінування держави у цьому процесі².

Вони зазначають, що необхідно також активізувати діяльність кредитно-гарантійних установ, збільшення частки державних видатків на розвиток малого підприємництва, розроблення програм фінансової підтримки на прикладі зарубіжних країн, насамперед Польщі, досвід якої щодо мікрокредитування засвідчує, що даний механізм є набагато ефективнішим, ніж програми комерційних банків, країн-членів ЄС, США. Важливим напрямом також є впорядковане та системне використання міжнародної технічної допомоги з

¹ Сороківська З. Характерні риси і проблеми розвитку мікрокредитування в Україні. *Українська наука : минуле, сучасне, майбутнє : щорічник* : у 2-х ч. /за ред. М.В. Лазаровича; редкол. : С. В. Адамович, В. Я. Брич, О. Є. Гомотюк [та ін.]. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. Вип. 19 ; Ч. 1. С. 138-145.

² Радченко О., Лазутіна Л. Підтримка сільського підприємництва через механізми мікрокредитування. *Аграрна наука та освіта в умовах євроінтеграції: збірник наукових праць міжнар. наук.-практ. конф.* Ч.2. (20-22 березня 2018 р., м. Кам'янець-Подільський). Тернопіль: Крок, 2018. С. 203-206.

програм мікрокредитування сільського підприємництва.

Олійник О.О., з огляду на важливість для розвитку аграрного сектору економіки фермерських господарств та домогосподарств у сільській місцевості, пропонує розробити нову концепцію розвитку їх мікрокредитування на заміну діючої концепції розвитку системи кредитної кооперації¹.

На її думку, ключовими параметрами цієї концепції є: загальні положення; мета, основні принципи та напрями розвитку системи мікрокредитування; структура системи мікрокредитування. Вона пропонує графічну модель системи мікрокредитування фермерських господарств та домогосподарств у сільській місцевості.

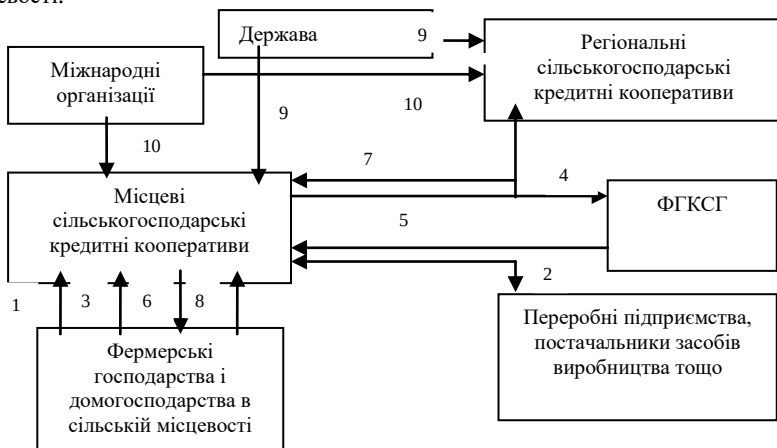

Рисунок 5 – Графічна модель системи мікрокредитування фермерських господарств та домогосподарств у сільській місцевості

Основні операції: 1. Вступ до кооперативу. 2. Вступ до кооперативу на умовах асоційованого членства. 3. Надання необхідних документів для отримання кредиту та гарантії. Оформлення переказного векселя. 4. Надсилання заявки з проханням надати гарантію та необхідних документів щодо позичальника з метою оцінювання ризику для ФГКСГ. Акцептування переказного векселя та передача його для авалювання ФГКСГ. 5. Повідомлення про надання гарантії сільськогосподарському кредитному кооперативу. Авалювання переказного векселя. 6. Надання кредиту. Передача авалюваного переказного векселя. 7. Участь місцевих сільськогосподарських кредитних кооперативів в об'єднаних регіональних сільськогосподарських кредитних кооперативах. 8. Виконання зобов'язань за кредитом. 9. Виділення коштів із державного бюджету для підтримки діяльності сільськогосподарських кредитних кооперативів та цільового фінансування державного замовлення. 10. Технічна, консультативна та фінансова допомога міжнародних організацій в створенні та розвитку діяльності сільськогосподарських кредитних кооперативів.

¹ Олійник О. О. Мікрокредитування фермерських господарств і домогосподарств в сільській місцевості України: концепція розвитку. *Облік і фінанси*. 2015. № 1. С. 94-99.

Свинчук А.А. запропонувала ряд заходів щодо вдосконалення вітчизняної системи мікрокредитування, які можна згрупувати за наступними напрямками:

- створення і вдосконалення нормативно-правової бази щодо мікрофінансування/мікрокредитування, кредитних спілок;
- вдосконалення існуючих державних механізмів розвитку та підтримки мікрокредитування;
- розвиток системи гарантування і як для кредиторів, так і для учасників спілки;
- забезпечення захисту кредитних спілок;
- побудова багаторівневої системи кредитної кооперації;
- сприянню розвитку і перетворення кредитних спілок у суспільні банки;
- надання навчально-інформаційних послуг для позичальників мікрокредитів;
- здійснення моніторингу та контролю за діяльністю кредитних кооперативів¹.

Доцільно розглянути зарубіжний досвід кредитування аграрних виробників та зокрема, мікрокредитування, з метою використання кращих практик в Україні.

У зарубіжних країнах функціонує розгалужена система комерційних і кооперативних банків, страхових компаній, інших спеціалізованих організацій, що займаються фінансовим обслуговуванням аграрної сфери. Певна роль у кредитуванні сільського господарства зарубіжних країн належить універсальним і спеціалізованим комерційним банкам. Частка універсальних комерційних банків у сільськогосподарському кредиті коливається від 32 % у США до 8 % у Німеччині і трохи більше 2 % - у Франції².

Так, розвиток кредитування господарюючих суб'єктів у Литві відрізняється низькими та стабільними відсотками за позиками протягом тривалого періоду часу. Так, литовські фермери можуть придбавати техніку у кредит у середньому під 5 % річних на термін до 10 років³.

Позитивним є досвід Польщі, де передбачено створення спеціальних органів, що регулюють і стимулюють кредитні відносини в аграрному секторі. В країні діє Агентство реструктуризації і модернізації сільського господарства (ARiMR), основним завданням якого є підтримка аграрного виробництва, завдяки цьому агентству аграріям відкривається можливість залучення банківських кредитів для інвестиційних й обігових цілей. Зокрема, Агентство бере на себе зменшення відсоткових ставок для отримувача кредиту через здійснення доплат на зменшення ризику для банку з наданням гарантій і поручительств. Протягом діяльності Агентства банки, які з ними співпрацювали, надали 77256 інвестиційних кредитів на суму 2,1 млрд злотих. Доплати до інвестиційних кредитів, здійснені Агентством, становили 302 млн злотих. Агентство здійснює

¹ Свинчук А. А. Мікрокредитування соціальних підприємств в Україні: стан та перспективи розвитку. *Фінансовий простір*. 2015. № 2. С. 343-348.

² Шиян Д. В. Перспективи розвитку банківського кредитування аграрного сектора на основі зарубіжного досвіду. *Вісник Української академії банківської справи*. 2011. № 2 (31). URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VUABS/2011_2/31_03_05.pdf

³ Досвід фермерства: Росія, Білорусь, Швеція та Литва. *Агроперспектива*. 2006. № 7. С. 8-9.

доплати до: основних інвестиційних кредитів для реалізації підприємницьких заходів у сільському господарстві, переробній промисловості, сфері послуг аграрного сектора; галузевих і регіональних кредитів, які надавалися згідно із затвердженими Міністром сільського господарства і продовольства конкретними програмами; кредитів на закупівлю сільськогосподарських угідь; кредитів на утворення сільськогосподарських підприємств особами, які не досягли 40-річного віку¹.

У Нідерландах основними кредиторами аграрного сектора виступають місцеві кредитно-ощадні товариства, що об'єднані на кооперативній основі до Центрального кооперативного селянського банку (Rabo-bank). Близько 30 % кредитних ресурсів видано цим банком під заставу нерухомості².

Залучення кредитних ресурсів для придбання аграрними підприємствами сучасної техніки, використання інвестицій для впровадження їх у виробництво можливе за умови використання у високоліквідної застави. Таку проблему у Латвії вирішують за рахунок кредитування врожаю. Державний концерн, що займається виробництвом хліба і продуктів з борошна, надає сільськогосподарським товаровиробникам пільгові кредити (2 % річних) під доставку зерна. Максимальний розмір кредиту обмежується половиною вартості зерна, яке товаровиробник зобов'язується поставити концерну³.

Позитивним для України буде досвід Угорщини і Чехії. В Угорщині при купівлі сільськогосподарських угідь (до 100 га) власник може отримати банківський кредит на 10 років у розмірі 70 % від вартості землі, що купується⁴.

Особливої уваги заслуговує організація кредитування сільськогосподарського виробництва у Німеччині. Зокрема, створено розгалужену інституційну інфраструктуру, в якій задіяні як спеціалізовані іпотечні, земельні, сільськогосподарські банки, так і ощадно-будівельні каси, універсальні комерційні банки, страхові компанії. Близько 8 % усіх кредитних ресурсів сільськогосподарським виробникам надають іпотечні банки, а понад 5 % сільськогосподарських кредитів (у т.ч. пільгових) під заставу нерухомості припадає на Сільськогосподарський рентний банк⁵.

Для забезпечення розвитку мікрокредитування необхідно створити умови для функціонування кредитних спілок. Наприклад, у системі «Креді Агріколь» (Франція) діє близько 3 тис. місцевих кредитних кас, організованих у вигляді кооперативів. Власниками паїв у них є фермери, сільські й місцеві мешканці. У Німеччині 3223 кредитних товариства із сукупною балансовою вартістю понад 514 млрд марок нараховують більше 10 млн пайщиків. У Швеції – 390 подібних місцевих кредитних кооперативів, які мають 650 відділень, в Австрії – 1754

¹ Кундицький О. О., Чопко Н.С. Зарубіжний досвід кредитування підприємств аграрного сектора України. *Міжнародна економічна політика: наук. журнал*. 2012. Спец. вип.: у 2 ч. Ч. 2. С. 211–216.

² Порте Дж. Кредитная система в сельском хозяйстве Нидерландов. *АПК: экономика, управления*. 1996. №3. С. 53–58.

³ Ситник В.П. Трансформація АПК України в ринкові умови. К.: ІАЕ, 2002. 518 с.

⁴ Алмаші С.О. Одноосібний сектор у сільському господарстві Угорщини. *Економіка АПК*. 2002. № 4. С. 123–126.

⁵ Березовик В. М. Кредитні відносини банків з агропромисловим комплексом України. *Економіка України*. 2003. № 1. С. 18 – 27.

кредитних товариства¹.

Колектив авторів на чолі з З. С. Варналій² виокремлюють такі основні особливості мікрокредитування за кордоном: сума одержуваного в перший раз кредиту не перевищує 50 % внутрішнього валового продукту, що доводиться на душу населення; однією з форм забезпечення кредиту є порука групи позичальників (ваучинг); основними гравцями на ринку мікрокредитування є інститути мікрокредитування, які можуть бути представлені ощадними та універсальними банками, кредитними союзами, громадськими організаціями тощо; кредити можуть видаватися на основі інформації про клієнта, що була отримана при особистих контактах; мікрокредитування є трудовісткою операцією; процентні ставки вищі ніж при звичайному кредитуванні (20–40 %).

Окрім цього варто зазначити, що розмір мікрокредиту за кордоном може коливатися від кількох сотень доларів до 50 тис. дол.^{3,4}, а це в свою чергу залежить від цільового спрямування отриманих коштів, фінансового стану позичальника, вартості заставного майна тощо.

Аналізуючи зарубіжний досвід мікрокредитування малого і середнього бізнесу Масна О.І., в своєму дослідженні зазначає, що слід:

створювати в Україні окремі неприбуткові мікрофінансові установи, які б були наділені правами кредитування підприємств малого і середнього бізнесу;

створювати в банківських установах відповідні структурні підрозділи або невеликі сектори, які б займались лише вивченням попиту на мікрокредити та вивчали б історію діяльності малих підприємств;

більш активно фінансувати підприємства малого і середнього бізнесу, які застосовують енергозберігаючі технології та випускають енергоємну продукцію;

запроваджувати систему гарантування мікрокредитів з боку місцевої влади або ж різного роду фондів;

сприяти більш ефективному кредитуванню малих підприємницьких структур, які експортують продукцію або ж випускають таку, яка зменшує обсяги імпорту;

розробити загальнодержавні та регіональні програми щодо мікрокредитування малого і середнього бізнесу небанківською системою (кредитними спілками, страховими та лізинговими компаніями тощо);

розширити систему підготовки та підвищення кваліфікації підприємців, особливо в питаннях мікрокредитування малих підприємств⁵.

Вивчення позитивного досвіду зарубіжних країн з мікрокредитування малого бізнесу дозволило визначити можливості його впровадження в Україні, основними з яких є: налагодження тісного взаємозв'язку між державою і банками

¹ Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. Вид. друге: доп. і перероб. К.: Логос, 2001. 380 с.

² Варналій З.С., Дрига С.Г., Тарангул Л.Л. Мікрокредитування малого підприємництва: Монографія. Ірпінь, НУДПСУ, 2008. 144 с.

³ U.S. Small Business Administration. URL: <https://www.sba.gov/content/microloan-program>.

⁴ Brown G. When Small is Big: Microcredit and Economic Development. *Technology Innovation Management Review*. 2010. URL: <http://timreview.ca/article/392>

⁵ Масна О.І. Фінансове забезпечення мікрокредитування малого та середнього бізнесу в Україні: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.08.; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. Л., 2008.

та об'єднання їх зусиль з активізації мікрокредитування малого бізнесу; створення спеціалізованих організацій для підтримки започаткування власної справи суб'єктом підприємницької діяльності, розподіл ризику кредитування малого бізнесу між банками та державою через створення спеціального фонду для надання гарантій; розроблення програм мікрокредитування окремо для кожного регіону України, поділ програм мікрокредитування на загальнодержавні, регіональні та галузеві.

Таким чином, підтримка малого підприємництва в аграрному секторі через механізми кредитування є важливою і нині здійснюється за різними напрямками та умовами, як комерційними банками, так і різними фондами та організаціями.

Мікрокредитування – є один із елементів фінансування, який передбачає надання банком чи іншою організацією невеликої суми у борг. Це специфічна форма кредитування суб'єктів малого підприємництва, яка: обмежена у розмірах, не потребує забезпечення заставою, надається на короткий термін.

Дослідивши механізми фінансового забезпечення мікрокредитування, що є основою ринкової економіки та порівнявши їх із світовими аналогами, можна стверджувати, що мікрокредитування є необхідним не тільки як визначний засіб забезпечення фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, а й як засіб піднесення національної економіки та істотного забезпечення соціальних потреб населення і його добробуту. Ринок мікрокредитування забезпечує умови щодо стабільного розвитку вітчизняної економіки, а кінцевим результатом використання мікrokредитів повинен стати розвиток виробництва, спрямованого на пріоритетні галузі економіки, випуск конкурентоспроможної продукції та надання високоякісних послуг.

На основі вивчення позитивної практики кредитування малих підприємств у країнах з ринковою економікою слід констатувати, що основними передумовами активізації вітчизняного ринку мікрокредитування в Україні є надійна державна підтримка та створення в банківських установах спеціальних підрозділів, які вивчають ситуацію на ринку мікрокредитування, здійснюючи аналіз попиту на певні види мікrokредитних продуктів.

3.5 Аналіз ринку страхування зернових культур в Україні

Агропромисловий комплекс України – один із найпотужніших секторів економіки, який значною мірою впливає на розвиток соціально-економічних процесів суспільства, його рівень життя та продовольчу безпеку країни. Вагому роль у розвитку аграрної сфери України відіграє виробництво сільськогосподарських культур, зокрема зернових та олійних, адже дана продукція дозволяє здійснювати вихід на світові ринки, забезпечуючи надходження фінансових потоків від її експорту. За останні роки Україна ввійшла в десятку світових лідерів по експорту зернових культур, попит на які в світі щорічно зростає. (рис. 1).

Валовий збір зернових культур в Україні постійно зростає (рис. 2), проте динаміка посівних тазібраних площ протягом 2014-2018 рр. мала негативну тенденцію порівняно з 2009-2013 рр. За період з 2014 по 2018 рр. зернові втратили близько 12% посівних площ, тобто Україна повторює світовий тренд

скорочення посівних площ під зерновими культурами.

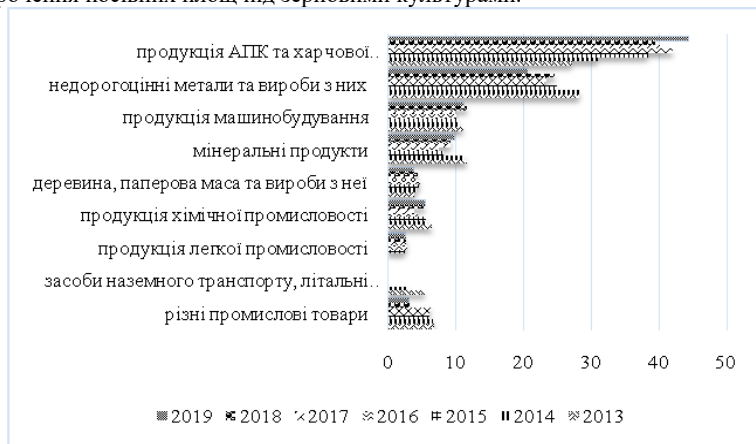

Рисунок 1 – Структура експорту товарів з України за 2013-2019 рр.,%
Джерело: побудовано автором^{1,2}

Поряд зі зменшенням посівних площ зернових культур, зменшуються і зібрані площі, що пояснюється впливом негативних факторів на їх вирощування. Основні ризики, що спостерігаються при виробництві сільськогосподарської продукції – природно-кліматичні, а це означає, що вони перебувають поза межами людського впливу.

У багатьох аграрних країнах страхування для фермерів відіграє важливу роль у мінімізації ризиків. У природи немає поганої погоди, але такий вислів для аграріїв не підходить, адже кожен хоче зібрати гарний урожай із мінімальними втратами. Спрогнозувати погодні умови можна, але не на 100%. Зменшити ж їх негативні наслідки практично неможливо. Особливо в аграрному секторі, кліматичні показники, які є найбільш непередбачуваними, можуть призвести навіть до повної втрати врожаю. Саме ці ризики для аграріїв зростають, бо останніми роками погодні умови в Україні змінюються динамічно. У сільському господарстві України раз на чотири-п'ять років спостерігається певна схема часткової або повної втрати врожаю зернових. Раз на 20-30 років трапляються катастрофічні ситуації, що можуть призвести до повної втрати врожаю. Мінімізувати ризики аграрного виробництва можна за допомогою страхування³.

Саме тому агрострахування повинно відігравати важливу роль та сприяти сталому розвитку агробізнесу.

При порівнянні українського ринку з міжнародним, то лідером в агрострахуванні є США, де 90% господарств застраховані. Активно користуються цими послугами і в країнах Європи. Натомість в Україні послугою

¹Державна служба статистики України. URL:<http://ukrstat.gov.ua>

²Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України <https://www.me.gov.ua>

³Страхування аграріїв: страхують всі і всіх? URL: <https://business.ua/finances/9276-strakhuvannia-ahrariiv-strakhuiut-vsi-i-vsikh>

агροстрахування користуються близько 5% сільгоспвиробників¹.

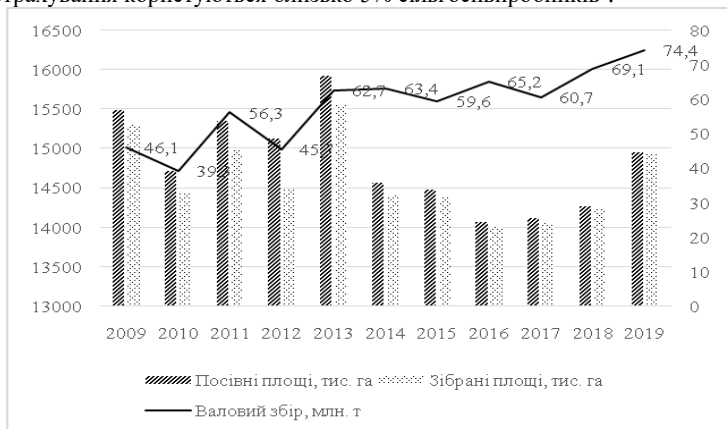

Рисунок 2 – Динаміка посівних / зібраних площ і валового збору зернових культур в Україні за 2009-2019 рр.
Джерело: складено автором²

Рівень розвитку страхування в Україні значно поступається аналогічному рівню розвинутих країн світу, зокрема, спостерігається низький рівень страхування сільськогосподарських культур, що стає причиною зменшення ефективності всього агропромислового комплексу, адже страхування дозволяє знижувати ризики та витрати, а також оптимізувати вплив держави на вирішення основних проблем аграрного сектору України³.

На страховому ринку України пропонуються класичні та індексні страхові продукти. Класичні страхові продукти включають в себе як страхування окремих ризиків так і мультиризикове страхування, тобто комплексне. На сьогодні вітчизняні страховики пропонують аграріям декілька класичних продуктів. Так, програма комплексного страхування посівів сільськогосподарських культур на період перезимівлі передбачає страхування витрат, понесених господарством на посів та вирощування озимих культур. Страхування проводиться на випадок загибелі та пошкодження озимих культур внаслідок настання несприятливих погодних умов перезимівлі. Під загибеллю розуміється знищення 50% (та більше) рослин від їхньої первісної щільності. Страховка покриває, зокрема, такі ризики, як посуха, пожежа, буря, злива, поводь, паводок, град, приморозок тощо.

Для захисту найпоширеніших в Україні озимих та ярих культур на весняно-літній період передбачається програма страхування майбутнього врожаю сільськогосподарських культур на період весна-літо. Страхування проводиться на

¹Перспективи агострахування в Україні. *Агробізнес сьогодні*, 2019. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ahrostrakhuvannia/item/12688-perspektyvy-ahrostrakhuvannia-v-ukraini.html>

²Державна служба статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>

³Шолойко А. Класичні та індексні страхові продукти для галузі рослинництва. *Облік і фінанси АПК: бухгалтерський нормат.* URL: <http://magazine.faaf.org.ua/klasichni-ta-indeksni-strahovi-produkti-dlya-galuzi-roslinnictva.html>

випадок неотримання або недоотримання урожаю внаслідок настання відповідних страхових ризиків. Розмір страхового внеску, який має сплатити агровиробник залежить від страхового тарифу, який коливається в межах від 1,7% до 7%, розміру франшизи, регіону та культури.

Індексне страхування відрізняється від класичного тим, що страховим випадком стає не загибель посівів або недобір урожаю нижче обумовленого рівня, а несприятливі метеорологічні умови, які виступають причиною неврожаїв. Індексні страхові продукти базуються на регіональному індексі вегетації, врожайності або погоди.

Основною перевагою індексного страхування є те, що для визначення страхового випадку не обов'язково виїздити на місце і робити оцінку збитків, залучаючи високооплачуваних фахівців-оцінювачів. Це дає можливість знижувати вартість страхових послуг індексного страхування завдяки скороченню адміністративних послуг. Невисока вартість, прозорість, простота індексного страхування і необов'язковість залучення оцінювачів на місце страхової події, сприяла значній популярності такого страхування в країнах, де в аграрному секторі переважають дрібні фермерські господарства. Аналогічний досвід можна поширювати й в Україні.

Використовуючи як класичні так і індексні страхові продукти, суб'єкти ринку агрострахування протягом 2010-2018 рр. отримали наступні показники діяльності (табл. 1). Так, у 2010 році спостерігається зменшення кількості укладених договорів, порівняно з попереднім роком, що пов'язано з відміною у 2009 році програми субсидування агрострахування та в цілому світовою економічною кризою¹. У 2011 році кількість укладених договорів значно підвищилася, у порівнянні з 2010 роком, проте вже починаючи з 2011 по 2016 рр. спостерігається зменшення даного показника на 70,7 %. Відповідно до зменшення кількості укладених договорів зменшувалися і надходження страхових премій. Різке зменшення показників роботи ринку агрострахування у 2014-2015 рр. також пов'язане з геополітичними змінами в Україні, а саме анексією АР Крим та військовими діями на сході країни.

Негативна тенденція функціонування ринку агрострахування в період з 2011 по 2016 рр. спричинена недовірою аграріїв до страхових компаній та сприймання даного виду мінімізації ризиків виробництва вимушеною мірою, зокрема при укладанні кредитних договорів та участі у державних програмах фінансування сільгоспвиробників.

Спираючись на опитування, проведене експертами асоціації «Український клуб аграрного бізнесу» стосовно вивчення ринку страхових послуг в рамках дослідження «UCABMetrics 2018», можна зауважити, що основна маса агровиробників у процесі своєї діяльності не використовує послугу страхування посівів та врожаю. З числа опитаних лише 15% сільськогосподарських підприємств користуються даним видом страхування, 85% респондентів взагалі не користуються страховими послугами посівів та врожаю.

Ті фермери, які користуються страховими послугами повідомили, що в

¹Рубцова Н.М. Сучасний стан та перспективирозвиткудіючоїсистемиагрострахування в Україні. *Збірник наукових праць ТДАТУ (економічні науки)*. 2014. № 4 (28). С. 237-240. URL: <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/7604/1/17-1-8.pdf>

залежності від виду страхування, у разі настання страхового випадку, страхове покриття завданих збитків коливається у межах від 20% до 60%¹.

Таблиця 1– Основні показники роботи ринку агострахування України за 2009-2018 роки^{2,3}

Показник	Роки										Відхилення 2018 р. від 2009 р., %
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Посівна площа, тис. га	19205,6	18995,8	19493,5	19493,3	19265,4	18834,2	18706,4	18805,8	19113,4	19314,6	0,6
Застрахована площа, тис. га	510,0	553,0	786,0	727,0	869,0	732,0	689,0	700,0	661,0	974,0	91,0
Питома вага застрахованої площі у загальній, %	2,66	2,91	4,03	3,73	4,51	3,89	3,68	3,72	3,46	5,04	89,5
Кількість, од.: страхових компаній	16	13	14	14	8	11	12	11	13	13	-18,8
укладених договорів	1980	1217	2710	1936	1722	1392	1062	793	957	1205	-39,1
Загальна страхова сума, млн. грн.	1300,0	2455,0	3640,0	3462,7	4394,0	н/д	3969,0	6240,0	5933,0	6674,0	у 5,1 рази
Середня страхова сума на 1 га, грн.	2549,02	4439,42	4631,08	4762,97	5056,39	–	5760,52	8914,29	9000,0	6852,16	у 2,7 рази
Страхові премії, млн. грн.	42,00	84,00	136,00	130,04	135,40	73,00	77,70	157,0	204,3	208,8	у 5,0 рази
Середня премія на 1 га, грн.	82,35	130,20	173,03	178,82	155,81	99,7	112,8	224,3	311,1	214,4	у 2,6 рази
Середній страховий тариф, %	3,24	3,84	3,74	3,77	3,1	2,4	2,0	2,5	3,4	3,1	-4,3
Рівень виплат, %	36,48	50,94	28,00	41,00	9,70	7,6	12,9	44,2	4,9	2,8	–

При цьому за результатами аналізу табл. 1, встановлено, що у 2018 році агропідприємство при укладанні договору страхування ризиків виробництва сільськогосподарської продукції сплачувалолише 208,8 грн на 1 га застрахованої площі, при обсязі страхового захисту – 6852,16 грн на 1 га. Дані показники мають сприяти популяризації агострахування сільськогосподарських ризиків в середовищі українських аграріїв, незважаючи на все ще наявну недовіру до

¹85% аграріїв не користуються страхуванням посівів та врожаю. *Український клуб аграрного бізнесу*. URL: http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/85_agrariiv_ne_koristuyutsya_strakhuvannyam_posiviv_ta_vrozhayu/

²Портал про сільськогосподарське страхування. URL: <http://www.agroinsurance.com/>

³Електронний журнал «Про страхування» URL: <http://forinsurer.com>

страховиків у фермерів і недостатнє бажання останніх закладати кошти в бюджети своїх господарств на дану послугу. Тим більше, що стрімка зміна кліматичних умов на території України, дедалі частіші аномальні смерчі з градом, потужні буревії, які спричиняють пошкодження сільськогосподарських рослин безпосередньо перед початком збору врожаю мають спонукати фермерів звернутися до даної послуги мінімізації ризиків.

У 2017-2018 рр. аграрії стали більш активно приймати участь у державних програмах фінансування агровиробників, зокрема програмі форвардних закупівель¹, що дало змогу частково активізувати роботу ринку агрострахування та підвищити кількість укладених договорів на 20,7% та 25,9 % відповідно, порівняно з попередніми роками. Участь у державних програмах також збільшило рівень охоплення страхуванням сільськогосподарських площ (до 5,04% у 2018 р.), який протягом 2009-2017 рр. був доволі низьким – близько 2,5 %, в той час, як у країнах Європи цей показник перевищує 60-70 %, а, наприклад, на Кіпрі та в Ізраїлі складає 100 %².

Згідно з даними Нацкомфінпослуг, станом на 12.02.2019 ліцензію на провадження страхової діяльності у формі добровільного страхування сільськогосподарської продукції мають 64 страхові компанії³. При цьому основними гравцями на ринку агрострахування є 14 страхових компаній. Розглянемо показники страхування за 2018 рік в розрізі по страховим компаніям (табл. 2).

Лідерами у 2018 році по кількості укладених договорів агрострахування стала страхова компанія «ПЗУ Україна» (345 договорів, що складає 28,6% від загальної кількості). В ТОП-5 за даними показниками також входять «Інго Україна» (236 договорів, або 19,6%), «ARX» (179 договорів, або 14,8%) «Аска» (158 договорів, або 13,1%), «Універсальна» (126 договорів, або 10,4%).

Найбільший обсяг страхових премій зібрала страхова компанія «Універсальна» (84,0 млн грн, або 40,2%). За нею йдуть страхові компанії «ПЗУ Україна» (33,8 млн грн, або 16,2%), «Інго Україна» (21,7 млн грн, або 10,4%), «Аска» (17,4 млн грн, або 8,3%), «Країна» (15,3 млн грн, або 7,3%), «УАСК» (13,5 млн грн, або 6,5%) та «ARX» (13,5 млн грн, або 6,5%).

За обсягами страхових виплат лідером є ПрАТ СК «ПЗУ Україна», величина яких у 2018 році становила 3,58 млн грн.

З огляду на те, що агрострахування, яке пов'язане з програмами фінансування сільгоспвиробників (наприклад зпрограмою форвардних закупівель зерна) складає приблизно третину від усіх укладених на ринку договорів та усіх застрахованих площ, ПАТ «Аграрний фонд» ретельно підходить до вибору

¹ Рубцова Н.М. Оптимізації вартості договорів страхування сільськогосподарської продукції за форвардними контрактами. *Збірник наукових праць ТДАТУ (економічні науки)*. 2018. № 2 (37). С. 221-228. URL: <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/7604/1/17-1-8.pdf>

²Ринок агрострахування: підводячи підсумки. *Фінансові послуги*. 2016. №3-4 (117-118) URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/finu_2016_3-4_7.pdf

³Ринок агрострахування України у 2018-му андеррайтинговому році. 2019. URL: <https://agro.me.gov.ua/>

страховиків.

Таблиця 2 – Зведені дані агрострахування в розрізі страхових компаній, 2018 рік

Компанія	Кількість договорів	Застрахована площа, га	Страхова сума, грн	Сума премій, грн	Середня ставка премій, грн	Виплати, грн
ARX	179	73237	639401679	13521794	2,1%	1907215
ПЗУ	345	179335	1520716749	33820280	2,2%	3577014
Аска	158	140508	562676959	17434080	3,1%	1635596
Брокбізнес	62	120334	234337861	3905189	1,7%	–
Гарант-Систем	2	2	31300	824	2,6%	–
Гардіан	35	12549	99652315	4616568	4,6%	–
Інго Україна	236	203567	872278707	21739007	2,5%	499783
Країна	52	39824	364157278	15276166	4,2%	884725
Мега-Гарант	1	1004	13501000	54004	0,4%	–
ТАС	6	1725	22065994	957060	4,3%	–
УАСК	5	6224	189544048	13506637	7,1%	–
Універсальна	126	195494	2156542818	84012413	3,9%	173994
Загалом/Середня ставка	1 207	973803	6674906708	208844022	3,1%	8678327

Основними критеріями, якими керувався ПАТ «Аграрний фонд» при виборі партнерів по страхуванню стали:

- відкрита фінансова звітність даних компаній;
- прозорість бізнес процесів, досвід в агрострахуванні та беззаперечна репутація;
- основні показники компаній по добровільному страхуванню сільськогосподарської продукції, які і стали визначальними критеріями відбору партнерів.

З огляду на це, ПАТ «Аграрний фонд» виокремив для співпраці на весняну форвардну компанію 2020 року на умовах співстрахування такі компанії як ПрАТ СК «ПЗУ Україна» та ПрАТ СК «ARX» (раніше АХА Страхування)¹.

Аналізуючи безпосередньо показники страхування зернових культур (табл. 3) бачимо, що кількість договорів страхування зернових культур з кожним роком зростає з 577 од. у 2016 р. до 795 од. у 2018 р. Найбільший обсяг зібраних страхових премій за даними страховими культурами було зібрано у 2017 році – 177,4 млн грн., на що вплинула найбільша середня ставка страхової премії за досліджуваний період – 3,5%.

Помітним є те, що договори страхування зернових культур займають суттєву частку у загальних показниках роботи ринку агрострахування. Так, за період з 2016 по 2018 рр. частка договорів страхування зернових культур у загальному обсязі становила 63,7-72,8%, застрахованих площ – 76,3-81,0%, страхових премій – 70,1-86,8%.

Найбільшу частку у структурі зернових культур як за кількістю укладених договорів, обсягом застрахованих площ, так і за обсягом зібраних премій займає

¹Співпраця зі страховиками. Аграрний фонд. 2019. URL: <http://agrofond.gov.ua/activity/insurances/>

озима пшениця. Також суттєву частку у структурі зернових культур за основними показниками страхування займає кукурудза.

Таблиця 3 – Основні показники страхування зернових культур за 2016-2018 рр. в Україні

Культура	К-сть договорів, од	Площа га	Страхова сума, тис грн	Сума премій, тис грн	Середня ставка премій, %	Сума премій на гектар, грн/га	Страхована сума на гектар, грн/га
2016 андерайтинговий рік							
Озима пшениця	471	481065	2796562,8	100744,7	3,6%	209	5813
Озимий ячмінь	18	7779	30260,4	890,9	2,9%	115	3890
Озиме жито	9	1727	8435,5	288,4	3,4%	167	4884
Ярий ячмінь	11	2348	31877,7	539,0	1,7%	230	13577
Яра пшениця	6	4825	90788,0	2118,9	2,3%	439	18816
Кукурудза	54	34529	524967,3	4216,2	0,8%	122	15204
Гречка	8	2129	32172,4	1205,5	3,7%	566	15112
Всього / середнє	577	534402	3515064,1	110003,7	2,6%	264	11042
Відсоток від загального показника, %	72,8	76,3	56,3	70,1	–	–	–
2017 андерайтинговий рік							
Озима пшениця	453	414538	3142993,0	111880,9	3,6%	270	7582
Озимий ячмінь	24	9417	40381,2	1457,1	3,6%	155	4288
Озиме жито	20	5866	32701,2	1091,4	3,3%	186	5575
Ярий ячмінь	13	3661	54851,2	851,8	1,6%	233	14983
Яра пшениця	6	2841	23488,2	537,2	2,3%	189	8268
Яре жито	1	136	505,4	33,0	6,5%	242	3716
Кукурудза	89	70209	1529975,0	61328,1	4,0%	874	21792
Сорго	2	1107	6304,4	131,8	2,1%	119	5695
Гречка	2	215	2313,8	104,5	4,5%	486	10762
Всього / середнє	610	507990	4833513,6	177415,7	3,5%	306	9184
Відсоток від загального показника, %	63,7	76,9	81,5	86,8	–	–	–
2018 андерайтинговий рік							
Озима пшениця	614	712106	3810786,5	134117,7	3,5%	188	5351
Озимий ячмінь	40	8466	43825,2	1360,0	3,1%	161	5177
Озиме жито	13	2547	13950,1	495,0	3,5%	194	5477
Яра пшениця	8	6089	76649,3	2338,4	3,1%	384	12588
Ярий ячмінь	5	512	4395,0	84,2	1,9%	165	8584
Кукурудза	114	59082	1042828,2	21185,3	2,0%	359	17651
Овес	1	207	978,1	31,3	3,2%	151	4725
Всього / середнє	795	789009	4993412,3	159611,9	2,9%	229	8508
Відсоток від загального показника, %	65,9	81,0	74,8	76,4	–	–	–

Незважаючи на пільгові умови зі страхування кукурудзи, які надаються з осені 2017 р. в рамках програми «Ваш урожай-наша турбота», до реалізації якої долучилися Проект Міжнародної фінансової корпорації «Розвиток фінансування

аграрного сектору в Європі та Центральній Азії», КредіАгріколь Банк, компанія Syngenta та СК «АХА Страхування», розміри страхових платежів продовжують залишатися на невисокому рівні у порівнянні з озимом пшеницею¹. Незважаючи на те, що за даною зерновою культурою щорічно спостерігаються найбільші загиблі площі (табл. 4), агровиробники не квапляться укладати договори страхування кукурудзи, про це свідчить відсутність страхового відшкодування (табл. 5).

Таблиця 4 – Загиблі площі зернових культур в Україні за 2016-2019 рр.

Культури	Площа посівна уточнена, тис. га	Площа зібрана, тис. га	Загибла площа, тис. га
2016 рік			
Озима пшениця	6013,2	6002,5	10,7
Кукурудза на зерно	4285,5	4252,2	33,3
Ярий ячмінь	1006,4	1004,2	5,8
2017 рік			
Озима пшениця	6168,3	6160,8	7,5
Кукурудза на зерно	4520,0	4480,7	39,3
Ярий ячмінь	1619,9	1616,5	3,4
2018 рік			
Озима пшениця	6417,1	6408,6	8,5
Кукурудза на зерно	4579,7	4564,2	15,5
Ярий ячмінь	1617,7	1611,2	6,5
2019 рік			
Озима пшениця	6641,3	6636,7	4,6
Кукурудза на зерно	5005,4	4984,9	20,5
Ярий ячмінь	1553,9	1551,4	2,5

Сільгоспвиробники звертають особливу увагу на суми відшкодувань страховими компаніями збитків, яких аграрії зазнали в результаті страхових випадків. На переконання сільгоспвиробників, розмір відшкодувань показує серйозність намірів страховиків у повному обсязі виконувати взяті на себе зобов'язання. Дані щодо страхових виплат у розрізі зернових культур наведені у таблиці 5.

Таблиця 5– Страхові виплати у розрізі зернових культур за 2016-2018 рр.

Культура	Сума виплат (зима), грн	Сума виплат (весна-літо), грн	Загальна сума виплат, грн	Частка у виплатах по ринку, %	Рівень виплат, %
2016 андерайтинговий рік					
Озима пшениця	–	–	6589766	66,0%	6,5%
2017 андерайтинговий рік					
Озима пшениця	2393241	584111	2977352	39,0%	2,7%
Озиме жито	171500	–	171500	2,2%	15,7%
2018 андерайтинговий рік					
Озима пшениця	–	1480511	1480511	17,1%	1,1%
Озиме жито	–	5460	5460	0,1%	1,1%

¹Виробники кукурудзи тепер можуть страхувати її на пільгових умовах. 2017.URL: <https://tusovka.kr.ua/news/2017/02/12/-virobniki-kukurudzi-teper-mozhut-strahuvati-ii-na-pilgovih-umovah>

Найбільшу частку у загальних виплатах по ринку зернових культур складають договори страхування озимої пшениці (від 66,0% у 2016 р. до 17,1% у 2018 р.). Другою культурою, за якою протягом останніх двох років сільськогосподарські підприємства отримували страхове відшкодування є озиме жито.

За умов, що вирощування зернових культур є дуже ризиковим видом діяльності, а природно-кліматичні умови за останні роки різко змінюються в несприятливий бік для аграріїв, варто відмітити дуже низький рівень виплат за договорами страхування зернових культур – 1,1% у 2018 році.

Звісно, що рівень виплат залежить й від кількості страхових випадків, що сталися протягом строку дії договору. Але зазвичай даний показник у розвинутих європейських країнах знаходиться у межах 40-60%, а при катастрофічних подіях (наприклад буревій, повені, заморозки, засуха) може перевищувати й 100%. Природно-кліматичні умови вітчизняного сьогодення дуже ризикові, але укладені формальні договори страхування, з високим рівнем франшизи, не дають можливість отримати якісне страхове покриття. Звідси виникає одна з основних проблем, яка стримує розвиток ринку агрострахування – недовіра аграріїв. Поліпшення ситуації можливо за рахунок постійних комунікацій страховика з агровиробниками, проведення роз'яснювальних робіт та науково-практичних семінарів щодо існуючих страхових продуктів, переліку ризиків, які підпадають під покриття, поняття франшизи і коефіцієнт покриття і як вони впливають на розмір страхового відшкодування, визначення розміру збитку та як себе поводити при його настанні тощо. Ці питання дуже актуальні для аграріїв, зокрема підприємств малого та середнього бізнесу і потребують негайного вирішення. Великі агрохолдинги убезпечують свій бізнес за рахунок розташування посівних площ у різних регіонах і, що особливо важливо, в різних кліматичних зонах, використовуючи різну спеціалізацію. За таких умов великі агропідприємства «легше сприймають» збитки отримані від несприятливих погодних умов в сільському господарстві, що не можна сказати про невеликі агропідприємства.

Отже, у період стрімких змін природно-кліматичних умов на території України стратегічно важливо підтримувати сферу виробництва зернових культур. Найдієвішим способом захисту від ризиків для сільгоспвиробників є страхування. Сучасний стан ринку страхування зернових культур має повільний темп розвитку та порівняно з іншими країнами надзвичайно низьку частку застрахованих сільськогосподарських посівів. Останні роки спостерігається позитивна тенденція укладення договорів страхування сільськогосподарської продукції, зокрема зернових культур. Важливу роль в поживленні ринку агрострахування зіграли державні програми фінансування сільгоспвиробників такі як форвардні закупівлі зерна. Лідерами на ринку агрострахування є ПрАТ СК «ПЗУУкраїна» та ПрАТ СК «ARX», які на умовах співпрацюють з ПАТ «Аграрний фонд».

Проте подальший розвиток агрострахування супроводжується низькою проблем, зокрема, низький рівень довіри аграріїв до страховиків, недостатнє інформування сільгоспвиробників, недостатній рівень застосування інноваційних розробок при укладанні та веденні договорів страхування сільськогосподарських культур, зокрема огляду посівів та визначення збитку при настанні страхового випадку. Для вирішення наведених недоліків варто почати використовувати інновації в системі страхування зернових культур, зокрема робототехніки,

індексного страхування, точного землеробства та інноваційних страхових продуктів. Агостраховування за правильного підходу вже сьогодні може стати надійним захистом для агробізнесу й вигідним для страхових компаній. Потенціал цього виду страхування доволі значний, оскільки сам агробізнес стрімко розвивається й містить багато ризиків.

Розвиток агостраховування на ринку зернових культур в свою чергу сприятиме стабільному розвитку малих та середніх форм бізнесу завдяки мінімізації можливих ризиків. Позитивними наслідками інноваційного агостраховування стане безперервний, збалансований та стабільний розвиток аграрного ринку, фінансова стабільність суб'єктів господарської діяльності та гідна позиція України у світовій економіці.

3.6 Методичні підходи до факторного аналізу інноваційності розвитку галузей рослинництва

В сучасних умовах функціонування національної економіки набуває актуальності забезпечення інноваційного розвитку аграрного сектора з метою підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на вітчизняному та світовому продовольчих ринках. Особливо інноваційного розвитку потребує галузь рослинництва, яка є важливою галуззю сільського господарства, що впливає на стан продовольчої безпеки держави, відіграє провідну роль у соціально-економічній політиці та є сировинною базою для розвитку більшості агропродовольчих підкомплексів. Це пояснюється тим, що характерними особливостями розвитку виробництва в рослинництві на сьогоднішній день залишаються незадовільний стан його матеріально-технічної бази, низький інвестиційний потенціал галузі, високі виробничо-фінансові ризики тощо. А відтак, дослідження сутності, складових та факторів впливу на інноваційний розвиток галузей рослинництва в умовах інфляції та нестабільної політико-економічної ситуації мають особливо важливе значення, є актуальними і зумовлюють доцільність розгляду цього питання.

Значну увагу дослідженню проблематики інноваційного розвитку, як в теоретичному аспекті, так і в практиці виробництва продукції галузі рослинництва, було приділено в працях Т. Дудара¹, Г. Мазнева², О. Шубравської³, О. Полінкевич⁴, О. Шпикуляка⁵, П. Саблука⁶ та інших вчених.

¹ Дудар Т. Розвиток інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки України. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2019. №1. С. 60–69.

² Мазнев Г.Є. Управління інноваційним розвитком аграрних підприємств. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2017. № 2. С. 32–41.

³ Ресурсні можливості розвитку аграрного сектора економіки України: колективна монографія / за ред. О.В. Шубравської. Київ: НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2017. 440 с.

⁴ Стратегії та технології інноваційного розвитку корпорацій: монографія / за заг. наук. ред. О.М. Полінкевич. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 416 с.

⁵ Шпикуляк О.Г., Грицаєнко М.І. Розвиток інноваційної діяльності в аграрній сфері: менеджмент та ефективність: монографія. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. 424 с.

⁶ Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: монографія / П.Т. Саблук та ін. Київ: ННЦ ІАЕ, 2010. 706 с.

Широкий спектр наукових праць присвячено вимірюванню рівня інноваційного розвитку підприємств. Існує переконлива думка, що інноваційність розвитку повинна бути об'єктом управління, у тому числі проходити етап оцінювання, оскільки інформація про стан і динаміку інноваційної діяльності важлива як для керівників підприємства, так і для органів регіонального управління. На основі цього, Г. А. Хацкевич вважає, що оцінювання рівня інноваційності розвитку є складним і актуальним завданням, вирішення якого полягає у розробці методичних підходів щодо його вимірювання¹.

При цьому необхідно розуміти, що інноваційність, як показник вимірювання є комплексним інтегральним показником, що характеризує ступінь інноваційності підприємства.

На думку В.Г. Садкова цей показник повинен оцінювати кінцеві результати ефективності інноваційних процесів, для отримання цілісної системи критеріїв інноваційності в розрізі окремих складових дозволяти представляти його через ієрархію локальних критеріїв та визначати напрямки підвищення інноваційності розвитку через вплив на структурні елементи, що використовуються в процесі його розрахунку².

Проведений бібліографічний аналіз дозволив виявити різноманітні методи оцінювання рівня інноваційності розвитку як на рівні окремого підприємства, району чи області, так і на рівні країни в цілому. Так, Опекуном Є.В. запропоновано на основі показників, що обчислюються державною статистикою для оцінювання інноваційності розвитку, розрахувати індекс інноваційного розвитку для кожного конкретного підприємства для того, щоб в подальшому порівнювати цей індекс з індексом в цілому по галузі та проводити динамічний та структурний аналіз.

Як середньозважений добуток 5 індексів (витрати на інноваційну діяльність, випуск інноваційного продукту, власні кошти фінансування інноваційної діяльності, нової техніки або технології та рівень освіти персоналу) пропонує оцінювати рівень інноваційного розвитку підприємства Абібуллаєв М.С.³. При цьому для визначення ступеня значущості автор пропонує використовувати метод експертних оцінок.

Метою дослідження є обґрунтування методичного підходу до кількісної оцінки факторів закономірностей зміни прибутку, як критерію інноваційності розвитку галузі рослинництва.

Методологічною основою дослідження є діалектичний метод пізнання, фундаментальні положення сучасної економічної теорії, наукові праці вітчизняних та зарубіжних науковців, які досліджували інноваційний розвиток галузей рослинництва в сільськогосподарських підприємствах.

Для досягнення поставленої мети дослідження було використано

¹ Опекун Е.В., Хацкевич Г.А. Инновационность предприятия: критерии и подходы к измерению. *Теоретические и прикладные вопросы экономики: сборник научных трудов*. Киев, 2011. Вып. 23. С. 96–105.

² Садков В.Г., Машегов П.Н., Збинякова Е.А. Оценка уровня инновационности экономики и ключевые направления формирования целостной многоуровневой национальной инновационной системы. *Инновационная экономика*. 2006. №1. С. 49–53.

³ Абибуллаєв М.С. Теоретико-методические основы оценки инновационного развития предприятий. *Стратегія економічного розвитку України*. 2004. №15. С. 80–87.

загальнонаукові та специфічні методи: *абстрактно-логічний* (уточнення понятійно-категоріального апарату «інноваційний розвиток»); *монографічний* (поглиблене вивчення підходів до оцінки рівня інноваційності розвитку); *математичного вирівнювання* (встановлення тенденцій зміни урожайності, повної собівартості та ціни реалізації озимої пшениці); *метод багатofакторного аналізу* (кількісна оцінка факторів інноваційності розвитку виробництва озимої пшениці); *коефіцієнтний метод* (при здійсненні процесу нівелювання впливу інфляції на формування прибутку з використанням відповідних поправочних коефіцієнтів).

В ринкових умовах господарювання проблема оцінювання рівня інноваційного розвитку галузей рослинництва є дуже актуальною. Результативність інноваційного процесу показує, в якій мірі було досягнуто мети за рахунок впровадження інноваційних дій на підприємстві. При кількісному вимірюванні рівня інноваційного розвитку менеджерам підприємства важливо визначити очікуваний ефект від впровадження і реалізації напрямку інноваційного розвитку. Економічний ефект інноваційної діяльності може проявлятися у вигляді прямої економічної вигоди від впровадження результатів інноваційної діяльності: економії часу, зменшення витрат, отримання (зростання) прибутку, що підлягає кількісній оцінці. А відтак, вважається, що позитивна тенденція зміни прибутку протягом досліджуваного періоду є ознакою інноваційності розвитку рослинництва в тому випадку, коли прибуток буде зростати більш швидкими темпами, ніж індекс інфляції.

В той же час, згідно деяких джерел, розвиток в цілому полягає у збільшенні обсягу товарної продукції, чистого доходу. Але якщо ми будемо збільшувати чистий дохід або товарну продукцію і не збільшувати прибуток, то в підсумку ми будемо постійно знижувати рівень рентабельності. Тому, якщо посилячись на Господарський кодекс вважати, що метою бізнесу є отримання прибутку, то головною ціллю розвитку є максимізація прибутку, яка може здійснюватись в сільському господарстві, як мінімум, 2 шляхами:

- 1) за рахунок розширення посівних площ та збільшення поголів'я тварин (але скоріш за все, даний вид розвитку не може тлумачитись, як інноваційний);
- 2) в результаті інноваційного розвитку, який виявляється у збільшенні результатів в розрахунку на одиницю земельної площі, яка знаходиться у користуванні сільськогосподарського підприємства. Тому інноваційність розвитку треба вимірювати в процесі розрахунку показників на одиницю площі сільськогосподарських угідь, якщо по окремим культурам, то на одиницю посівної площі і т.д.

Дослідженнями встановлено, що у рослинництві інновації можна поділити за 3 основними напрямками (маркетингові, технологічні та економічні), кожен з яких має вплив на процес формування прибутку, як основного критерію інноваційності розвитку.

Маркетингові інновації пов'язані із доведенням рослинницької продукції до споживача і включають як засоби ціноутворення, логістики, так і власне рекламу. Вкрай важливим є питання джерел генерації таких інновацій в аграрній сфері, серед них особливе місце повинні посідати перейняття зарубіжного передового досвіду та генерація власних інновацій на усіх рівнях. Інновації маркетингового характеру не впливають прямо на зміну урожайності, але здійснюють вплив на

ціну реалізації і, тим самим, обумовлюють зміни прибутку сільськогосподарських підприємств.

Технологічні інновації – удосконалення вже існуючих технологій вирощування сільськогосподарських культур чи застосування більш продуктивних сортів або гібридів, використання добрив в кінцевому підсумку, перш за все, впливають на обсяг виробленої продукції, яку в майбутньому буде реалізовано. Тому подібного роду інновації впливають на формування прибутку через обсяг проданої продукції.

Існують також інновації і в управлінні витратами, які відносяться до категорії економічних інновацій. Вони на процес формування прибутку впливають через зміну собівартості виробленої продукції.

Тож, на підставі вищенаведених напрямків інновацій в рослинницькій галузі ми можемо зробити висновок, що всі зазначені інновації однозначно впливають на формування прибутку через фактори 1-го порядку (обсяг реалізації, собівартість та ціна реалізації).

На сьогоднішній день однією з актуальних проблем є розгляд і вивчення факторів, які впливають на величину прибутку. Пояснюється це тим, що досягнення високої прибутковості можливе при системному виявленні залежності прибутку від різноманітних факторів та оцінки їх впливу. Але не слід забувати, що сучасний період дослідження господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників проходить в умовах інфляції, значного збільшення витрат на ресурси, що обумовлює підвищення собівартості виробленої продукції, девальвації національної валюти, зменшення платоспроможного попиту на внутрішньому ринку. А це, в свою чергу, призводить до значного зниження рівня прибутковості сучасних підприємств.

Крім того, в сучасних умовах господарювання досить часто виникає необхідність оцінки ефективності запровадження тих чи інших інновацій. Припустимо, що підприємство на виробництві певного виду продукції використало лише б одну якусь інновацію, і як на дослідному полі була б контрольна ділянка, на якій можна було б відслідкувати до яких би змін привело запровадження цієї інновації. То в цій ситуації можна методом прямого розрахунку порівняти результати до залучення даної інновації та після і розрахувати, тим самим, вплив конкретно запровадженої інновації на формування прибутку підприємства.

Але, по-перше, сільськогосподарські підприємства багатогалузеві, а, по-друге, на виробництві навіть одного виду продукції досить часто запроваджують одночасно декілька різних інновацій – використання нових сортів, нових технологій вирощування, нові елементи в організації виробництва, зміна каналів збуту продукції на більш вигідні – тобто цілий комплекс інновацій. Тому в даному випадку надати відповідь на питання стосовно ефекту кожного виду інновацій досить важко і практично не можливо.

З точки зору системного підходу, в системі треба змінювати один показник, щоб мати можливість проаналізувати, як зміна цього показника буде впливати на кінцевий результат. Як тільки ми одночасно змінюємо декілька показників, тоді відразу виникає питання: як оцінити вплив кожного з них? Крім того, необхідно з'ясувати, чи в цілому підприємство і конкретна галузь розвивається на інноваційній основі чи ні? І у випадку позитивної відповіді на це питання,

необхідно обґрунтувати, за рахунок яких конкретно інновацій, перш за все, досягається інноваційність розвитку – технологічних, маркетингових, економічних, інновацій у сфері управління витратами тощо.

Крім того, дослідження факторів інноваційності розвитку у середньо- або довгостроковій перспективі принципово відрізняється від такого дослідження в короткостроковій перспективі. Наприклад, запровадження нового сорту пшениці культури в першому році п'ятирічного досліджуваного періоду призведе до підвищення урожайності в першому році. В наступних періодах інноваційний розвиток вимагає запровадження інших (нових) інновацій. У зв'язку з цим постійне накладання одних інновацій на інші потребує кількісної оцінки впливу різних типів інновацій на тенденції розвитку.

Саме в цьому випадку для аргументованої відповіді на всі вищезазначені запитання може допомогти проведення модифікованого факторного аналізу прибутку. Встановивши кількісні оцінки впливу факторів на динаміку прибутків, ми зможемо з високою ймовірністю стверджувати, за рахунок яких напрямів інновацій (технологічних, маркетингових, економічних) забезпечується інноваційний розвиток підприємства, а які напрями використовуються недостатньо.

У ході проведених досліджень нами був розроблений методичний підхід до факторного аналізу прибутку в умовах інфляції, як основного критерію інноваційності розвитку галузі рослинництва в сільськогосподарських підприємствах.

Перший етап запропонованого факторного аналізу полягає у визначенні тенденції зміни урожайності, собівартості та ціни реалізації сільськогосподарських культур. Відмітимо, що нами було здійснено дослідження факторів інноваційності розвитку по основним галузям рослинництва (виробництво пшениці, кукурудзи, соняшнику, цукрових буряків), але за обмеженістю розмірів розділу розглянемо основні положення методичного підходу на прикладі озимої пшениці, яку вирощували сільськогосподарські підприємства лісостепової зони Харківської області протягом 2011-2018 рр. (табл. 1).

Таблиця 1 – Тенденція зміни урожайності, повної собівартості та ціни реалізації 1 ц озимої пшениці в сільськогосподарських підприємствах лісостепової зони Харківської області

	Тенденція зміни за 2011-2018 рр.		
	урожайності, ц/га	повної собівартості, грн/ц	ціни реалізації 1 ц, грн
Харківська область	$y = 0,68x + 37,43$	$y = 27,43x + 64,84$	$y = 45,2x + 45,9$
Борівський район	$y = 1,27x + 34,45$	$y = 18,03x + 75,72$	$y = 42,85x + 46,4$
Великобурлуцький район	$y = 1,02x + 37$	$y = 25,93x + 63,78$	$y = 45,59x + 46,24$
Вовчанський район	$y = 0,53x + 40,79$	$y = 21,93x + 62,72$	$y = 46,94x + 34,88$
Ізюмський район	$y = 0,54x + 33,56$	$y = 31,17x + 60,85$	$y = 47,42x + 42,46$

Джерело: розрахунки автора

Так, за даними таблиці 1, урожайність озимої пшениці по досліджуванім районам Харківської області мала тенденцію до зростання, а це означає, що в цих сільськогосподарських підприємствах цілком очевидно запроваджувались технологічні інновації. Відносно зміни ціни реалізації і повної собівартості не

можна однозначно констатувати запровадження чи навпаки відсутність певних інновацій, оскільки необхідно врахувати темпи інфляції, зміну цін реалізації озимої пшениці в середньому по країні, а для аналізу собівартості – зміну цін на засоби виробництва.

Тож, необхідність проведення математичного вирівнювання вищезазначених показників обумовлена тим, що лише вирівняні динамічні ряди віддзеркалюють тенденції розвитку, в т.ч. і інноваційного. В той же час, порівняння даних за будь-які два роки може призводити до хибних висновків, оскільки зростання економічних показників може бути не результатом розвитку, а наслідком певних співпадінь (сприятливі погодні умови, сприятлива кон'юнктура ринку, низька інфляція і т. п.).

На другому етапі факторного аналізу нами були визначені розрахункові значення вищенаведених показників за визначеними тенденціями змін на початок і кінець аналізованого періоду. Так, розрахункова урожайність озимої пшениці в сільськогосподарських підприємствах Харківської області, яка визначена на основі закономірностей її зміни з урахуванням запровадження технологічних інновацій в 2011 р. складала 38,1 ($y = 0,6798 \cdot 1 + 37,429$), а в 2018 р. – 42,9 ц/га ($y = 0,6798 \cdot 8 + 37,429$). Відповідно розрахункова собівартість, яка враховувала запроваджені інновації в сфері управління витратами, в 2011 р. дорівнювала 92,3 ($y = 27,431 \cdot 1 + 64,841$), а в 2018 р. 284,3 грн/ц ($y = 27,431 \cdot 8 + 64,841$), а розрахункова ціна реалізації з урахуванням маркетингових інновацій – 91,1 ($y = 45,2 \cdot 1 + 45,905$) та 407,5 грн/ц ($y = 45,2 \cdot 8 + 45,905$) відповідно на початок і кінець досліджуваного періоду. Аналогічним чином були здійснені розрахунки даних показників і в середньому по сільськогосподарським підприємствам досліджуваних районів лісостепової зони Харківської області.

На наступному етапі розробленої нами методики факторного аналізу прибутку на основі раніше визначених розрахункових значень ціни реалізації, повної собівартості 1 ц та урожайності озимої пшениці традиційним методом було розраховано значення прибутку від реалізації озимої пшениці в розрахунку на 1 га посівної площі в 2011 р. та 2018 р. (табл. 2).

Таблиця 2 – Розрахунок абсолютного відхилення прибутку від реалізації пшениці в сільськогосподарських підприємствах лісостепової зони Харківської області за 2011-2018 рр.

	Розрахункова величина прибутку (збитку) від реалізації пшениці з 1 га посівної площі		Абсолютне відхилення розрахункової величини прибутку від реалізації пшениці з 1 га посівної площі
	2011 р.	2018 р.	
Харківська область	-45,72	5285,28	5331,00
Борівський район	-157,08	7550,78	7707,86
Великобурлуцький район	79,8	6291,45	6211,65
Вовчанський район	-115,64	7753,5	7869,14
Ізюмський район	-71,61	4229,64	4301,25

Джерело: розрахунки автора

Зміни, які відбулись впродовж 2011-2018 рр. дають підстави до визначення суми абсолютного відхилення розрахункової величини прибутку від реалізації озимої пшениці з 1 га посівної площі (табл. 2). Найбільше серед досліджуваних

районів лісостепової зони Харківської області за аналізований період збільшили розрахункові суми прибутку

від реалізації озимої пшениці в розрахунку на 1 га посівної площі, як основного критерію інноваційності розвитку, сільськогосподарські підприємства Вовчанського району – на 7869,14 грн, а найменше – підприємства Ізюмського району – на 4301,25 грн.

Істотне зростання прибутку за аналізований період не гарантує того, що ця закономірність сформувалася у наслідок запровадження інноваційного типу розвитку. На зміну номінальної величини прибутку в реальній економіці істотний вплив мають інфляційні процеси.

При цьому відмітимо, що незначні інфляційні процеси практично не впливають на фінансовий стан підприємства і його звітність. Вони вважаються допустимими і навіть корисними, бо сприяють зростанню активності власників коштів, спонукаючи вкладати їх у прибуткові заходи, оскільки гроші, що знаходяться без руху, швидко втрачають свою реальну вартість. Але ж високі темпи інфляції негативно впливають на всі фінансово-господарські сторони діяльності підприємства і є основними дестабілізуючими чинниками розвитку виробництва і стійкості фінансового стану підприємства. До того ж відмітимо, що чим вищими будуть темпи інфляції, тим значніше відбудеться спотворення реальної вартості активів й пасивів балансу та в цілому фінансових результатів.

В зв'язку з цим, виникає цілком об'єктивне запитання – як провести факторний аналіз прибутку з урахуванням вищезазначеного фактору інфляції? Крім того, пам'ятаючи, що розмір прибутку змінюється під впливом фактору інфляції, виникає необхідність нівелювати вплив даного фактору. Але поки що ми виходимо з того, що тенденції зміни прибутку очищеного від впливу інфляції будуть свідчити про інноваційний або неінноваційний характер розвитку галузей рослинництва.

Таблиця 3 – Розрахунок урожайності, собівартості та ціни реалізації озимої пшениці з урахуванням поправочних коефіцієнтів в сільськогосподарських підприємствах лісостепової зони Харківської області за 2011-2018 рр.

	Розрахункова урожайність, яка відображає тенденції розвитку, ц/га			Розрахункова собівартість 1 ц, яка відображає тенденції розвитку, грн.			Розрахункова ціна реалізації 1 ц, яка відображає тенденції розвитку, грн.		
	2011 р.	2018 р.	відхилення (+,-)	2011 р.	2018 р.	відхилення (+,-)	2011 р.	2018 р.	відхилення (+,-)
Харківська область	38,1	42,9	4,8	279	284,3	5,4	294,4	407,5	113,1
Борівський район	35,7	44,6	8,9	283	220	-63,2	288,6	389	100,7
Великобурлуцький район	38	45,1	7,1	271,1	271,5	0,4	296,7	411	114,3
Вовчанський район	41	45	3,7	255,7	238,1	-17,6	264,4	410	146,0
Ізюмський район	34,1	37,9	3,8	278,0	310,2	32,2	290,6	421,8	131,2

Для нівелювання впливу інфляції на формування прибутку в проведених

дослідженнях розрахункова собівартість і ціна реалізації озимої пшениці за 2011 р. були скориговані на відповідні поправочні коефіцієнти. Для собівартості таким поправочним коефіцієнтом був базисний індекс зміни цін на промислову продукцію, яка споживається в сільському господарстві. За 2011-2018 рр. він склав 3,022. Для цін продажу в якості коефіцієнта коригування використовувався базисний індекс росту середньої ціни реалізації озимої пшениці в цілому по Україні за 2011-2018 рр., що дорівнював 3,232 (табл. 3).

Нівелювання впливу інфляції на повну собівартість 1 ц озимої пшениці та ціну її продажу дозволило встановити абсолютну величину зміни прибутку від продажу цієї продукції в 2018 р. в порівнянні з 2011 р. за рахунок запровадження інноваційних заходів. Разом з цим було здійснено кількісну оцінку впливу факторів першого порядку, зміна яких є також наслідком дії певних напрямів інновацій (табл. 4).

Таблиця 4 – Кількісна оцінка факторів інноваційності розвитку виробництва озимої пшениці в сільськогосподарських підприємствах лісостепової зони Харківської області за 2011-2018рр.

	Загальний результат, прибуток +, збиток -, грн.				Відхилення прибутку 2018 р. від 2011 р. (+,-), грн.			
	2011 р.		2018 р.		усього	у т.ч. за рахунок зміни		
	на 1ц, грн.	усього	на 1ц, грн.	усього		урожайності	собівартості	ціни реалізації
Харківська область	15,5	590,7	123,2	5285,3	4694,6	591,4	-204,6	4307,8
Борівський район	5,5	194,8	169,3	7550,8	7356,0	1506,8	2254,9	3594,4
Великобурлуцький район	25,6	973,7	139,5	6291,5	5317,7	990,5	-16,2	4343,5
Вовчанський район	8,7	360,0	172,3	7753,5	7393,5	637,5	725,3	6030,7
Ізюмський район	12,5	427,4	111,6	4229,6	3802,3	424,1	-1097,2	4475,4

Джерело: розрахунки автора

Відмітимо, що трансформована методика, яку було покладено в основу проведення нами факторного аналізу, була розроблена Скоромною О.Ю.¹ Базується вона на тому, що у тих випадках, коли у базисному році в результаті реалізації продукції було отримано збиток, а у звітному – прибуток, для визначення впливу зміни обсягу реалізації відповідного виду продукції з використанням методу ланцюгових підстановок необхідно використовувати ціни реалізації звітнього року, а обсяг реалізації – базисного року. В наших дослідженнях така ситуація була характерною для сільськогосподарських підприємств Борівського, Вовчанського та Ізюмського районів.

З даних таблиці 4 видно, що в усіх досліджуваних районах і в цілому по Харківській області є тенденція до зростання прибутку, очищеного від впливу інфляції. А отже, всі досліджувані об'єкти демонструють інноваційний тип розвитку. У всіх досліджуваних об'єктах спостерігається збільшення прибутку за

¹ Скоромна О.Ю. Удосконалення методу ланцюгових підстановок при аналізі факторів формування прибутку підприємства. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2014. Вип. 4 (81). С.99–105.

рахунок підвищення урожайності (за рахунок запровадження технологічних інновацій) та випереджаючого в порівнянні з середнім по Україні зростанням цін реалізації (за рахунок запровадження маркетингових інновацій). В той же час інновації в сфері управління витратами використовували сільськогосподарські підприємства Борівського та Вовчанського районів.

Таким чином, результати дослідження проблем факторного аналізу інноваційності розвитку галузей рослинництва дали змогу зробити наступні висновки:

1. Основною метою і головною критеріальною ознакою інноваційності розвитку галузі рослинництва в сільськогосподарських підприємствах є збільшення прибутку, очищеного від впливу інфляційних процесів в розрахунку на одиницю посівної площі відповідної культури.

2. Всі напрями інноваційного розвитку рослинництва впливають опосередковано на формування прибутку через фактори першого порядку – обсяг виробництва (продажу), повну собівартість та ціну реалізації продукції. Відповідно усі напрями інноваційного розвитку

можуть бути об'єднані у три групи: технологічні, маркетингові та економічні.

3. Визначити ефективність окремого інноваційного заходу можна за допомогою класичного польового досліді або економічного експерименту. Але інноваційний розвиток передбачає постійне впровадження в сферу бізнесу інновацій різного спрямування. Це вимагає розробки методичних підходів до кількісної оцінки факторів інноваційності розвитку окремих галузей.

4. Факторний аналіз закономірностей зміни прибутку, вираженого на одиницю посівної площі відповідної культури, і в якому нівельовано вплив інфляції з високою ймовірністю дозволяє виявити наявність або відсутність інноваційного розвитку і здійснити кількісну оцінку впливу технологічних, маркетингових та економічних інновацій на тенденції економічної динаміки галузі.

5. Дослідження по сільськогосподарським підприємствам лісостепової зони Харківської області за 2011-2018 рр. показало, що всі вони мають інноваційний характер розвитку галузей рослинництва. Найбільш поширеними інноваціями є маркетингові та технологічні. В той же час, недостатньо уваги запровадженню інновацій приділяється в сфері управління операційними витратами.

6. З метою розповсюдження методів і прийомів інноваційного розвитку рослинництва подальші дослідження доцільно спрямувати на розробку методичного забезпечення і конкретизацію інновацій в тих сільськогосподарських підприємствах, які забезпечують найбільш швидкі темпи економічного розвитку.

ABSCHNITT IV

INDUSTRIE DER GASTGEWERBE, MARKETINGTECHNOLOGIEN UND UNTERNEHMENSILANZPOLITIK

4.1 Механізми формування та реалізації державної політики розвитку курортно-рекреаційної сфери регіонів

Вплив держави на стан і розвиток курортно-рекреаційної сфери пов'язаний перш за все із реалізацією нею дієвої державної політики через механізми державного управління. Завданням державної політики у даній сфері є своєчасне виявлення проблем розвитку рекреаційного комплексу регіону, аналіз причин їх виникнення та шляхів розв'язання.

Недосконалість нормативно-правової бази, економічної та інформаційної підтримки суб'єктів рекреаційної діяльності органами публічної влади унеможливають ефективний розвиток курортно-рекреаційної сфери регіонів України. Цим актуалізується питання формування дієвої регіональної політики як складової загальнодержавної політики направленої на створення умов для підвищення рівня життя населення, зростання надходжень до місцевих бюджетів від курортно-рекреаційних послуг регіону, підвищення ролі регіональних і місцевих органів управління матеріально-технічною базою та інфраструктурою курортно-рекреаційної сфери, створення відносно однакових можливостей для життєдіяльності населення у різних регіонах України. Відтак, стратегічно орієнтована державна політика щодо розв'язання системних проблем курортно-рекреаційної сфери регіонів передбачає реалізацію основних завдань пов'язаних із впровадженням організаційно-правового, фінансово-економічного, інформаційно-комунікативного механізмів і маркетингових та інвестиційних інструментів розвитку курортно-рекреаційного та туристичного простору регіонів. Виходячи із цього, структурно-логічна схема механізмів та інструментів формування і реалізації державної політики розвитку курортно-рекреаційної сфери регіонів (рис. 1.), передбачає створення комфортних зон розвитку курортно-рекреаційної сфери і потребує раціонального використання рекреаційних та туристичних ресурсів, забезпечення належного рівня міжгалузевої координації та міжрегіональної кооперації, надання споживачеві конкурентоспроможних рекреаційних послуг.

Розвиваючи цю думку, А. Близнюк, вважає, що «в умовах важкого соціально-економічного та фінансового становища доцільно переглянути політику ціноутворення на рекреаційні послуги, сформувати більш гнучке ціноутворення, яке дасть змогу рекреантам практично самостійно формувати комплекс бажаних рекреаційних послуг. Так виробники зможуть швидше реагувати на коливання попиту на ринку рекреаційних послуг»¹. Водночас, при прогнозуванні попиту на рекреаційні послуги, передусім слід враховувати його забезпеченість грошовою масою. Важливими факторами прогнозування є чинники особистого характеру рекреантів, такі як звички, смаки, переваги споживачів, на формування яких впливають стать, вік, приналежність до певної

¹ Близнюк А. С. Механізми державного регулювання розвитку рекреаційної сфери: стан і перспективи змін у контексті глобальних викликів та європейських стандартів. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1311>. (дата звернення : 07.03.2020).

соціальної групи, традиції.

Виходячи з існуючих реалій сьогодення, для ринку курортно-рекреаційних послуг характерні такі особливості ¹:

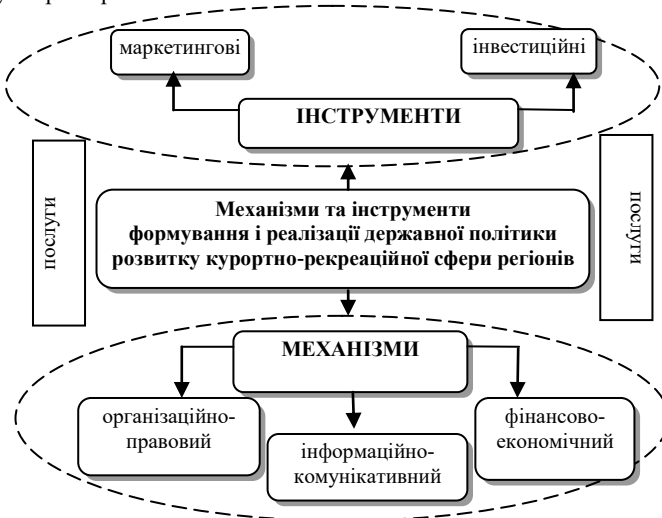

Рисунок 1 – Структурно-логічна схема механізмів та інструментів формування і реалізації державної політики розвитку курортно-рекреаційної сфери регіонів

Джерело: побудовано автором

1. Низькі темпи розвитку курортно-рекреаційної сфери обумовлені кризовим станом економіки країни, скороченням фінансування соціально-економічних програм розвитку, зменшенням платоспроможності населення, зростанням цін на даний вид послуг;

2. Функціонування в умовах мінливого, нестабільного і недосконалого законодавства, що гальмує нормальний розвиток рекреаційної сфери, обмежує розширення асортименту послуг, впливає на ціноутворення;

3. Слабка конкуренція на внутрішньому ринку, обумовлена наявністю природних рекреаційних ресурсів у розпорядженні конкретних курортно-рекреаційних закладів та їх спеціалізацією;

4. Загострення конкурентної боротьби з боку закордонних курортно-рекреаційних систем сусідніх країн та країн дальнього зарубіжжя.

Надзвичайні труднощі в процесі прийняття рішень із регулювання курортно-рекреаційної діяльності і здійснення заходів з їх підтримки в регіонах України, обумовлені не тільки дефіцитом узагальненої інформації про всі санаторно-курортні організації та їх стан, а й відсутністю єдиного реєстру курортно-рекреаційних комплексів країни та надаваних ними послуг.

Відповідно постає питання про вплив органів публічної влади різних рівнів

¹ Добуш Ю.Я. Тенденції розвитку ринку рекреаційних послуг. *Вісн. Нац. ун-ту "Львів. Політехніка"*. 2009. № 649. С. 50-63.

на становлення організаційно-правового та фінансово-економічного механізмів управління вітчизняною курортно-рекреаційною та туристичною сферою. У цьому зв'язку, до основних елементів державного регулювання ринку рекреаційних послуг необхідно віднести правове та адміністративне регулювання через законодавчі та нормативні акти, стандарти, ліцензії, галузеві норми та нормативи, орієнтовані на параметри світового ринку рекреаційних послуг, державне програмування та планування, фінансове-податкове, грошово-кредитне регулювання, регулювання цін і тарифів, інвестиційну, соціальну, екологічну, антимонopolну політику. Завдання сучасних регіональних управлінських систем – забезпечити оптимальні умови ефективної діяльності окремих елементів та рекреаційного ринку в цілому. На них покладається розробка прогнозів рекреаційних потреб, балансів ресурсів, здійснення інформаційного, нормативно-законодавчого забезпечення та координації курортно-рекреаційної діяльності в регіонах¹.

Розвиток санаторно-курортної справи в регіонах України, у структурі курортно-рекреаційної та туристичної сфери, спрямований на реалізацію положень Конституції України, закону України «Про курорти»², та законів України щодо забезпечення доступної і кваліфікованої медичної допомоги громадянам України³. Усе це свідчить, що санаторно-курортне лікування як складова курортно-рекреаційної сфери та важливий сегмент системи охорони здоров'я, відіграє провідну роль у побудові та збереженні здоров'я нації. Роль і значення санаторно-курортної системи в соціально-економічному розвитку України полягає як у її величезних можливостях у справі підтримання, зміцнення та відновлення здоров'я нації, так і у визнанні особливого значення України у світовому рекреаційному процесі, культурно-історичному становленні та розвитку світового суспільства.

При цьому, раціонально організована рекреаційна діяльність у межах регіону сприятиме його сталому розвитку – забезпеченню соціальних пріоритетів, нарощенню економічного потенціалу, підтримці екологічної рівноваги. До пріоритетів модернізації курортно-рекреаційного потенціалу регіонів можна віднести: удосконалення нормативно-правової бази функціонування курортно-рекреаційного потенціалу регіонів України шляхом розробки та прийняття Концепції правового забезпечення курортно-рекреаційної діяльності (законодавства про курортно-рекреаційну діяльність).

Слід наголосити, що санаторно-курортне лікування – це перш за все медична допомога, що здійснюється із профілактичною, лікувальною або реабілітаційною метою, із застосуванням природних лікувальних факторів в умовах перебування на курорті або в лікувально-оздоровчій місцевості, в

¹ Павлов В. І. Формування регіонального ринку рекреаційних послуг. *Проблеми інформатизації рекреаційної та туристичної діяльності в Україні : перспективи культурного та економічного розвитку*. Трускавець, 2000. С. 31–34.

² Про курорти : Закон України від 05 жовт. 2000 р. № 2026-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14>. (дата звернення : 07.03.2020)

³ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>. (дата звернення : 07.03.2020)

санаторно-курортних закладах. Санаторно-курортна справа в Україні – традиційна невід’ємна частина державної політики і важливий розділ національної системи охорони здоров’я, що дозволяє ефективно здійснювати профілактику захворювань, санаторно-курортне і відновлювальне лікування пацієнтів.

Головними завданнями санаторно-курортного лікування є:

- ліквідація або зменшення проявів патологічного процесу;
- стимуляція регенерації та реституції;
- відновлення або покращення порушених функцій;
- підвищення загальної реактивності;
- тренування адаптаційних механізмів;
- консолідація результатів лікування, які були досягнуті на попередньому (стаціонарному або амбулаторно-поліклінічному) етапі;
- попередження інвалідності, сприяння соціальній реабілітації.

Існуюча мережа спеціалізованих санаторіїв у регіонах України є надзвичайно цінним національним надбанням і має бути збережена та доведена до рівня міжнародних стандартів. Проте, поряд із державними закладами, спостерігається відродження інституційних норм організації та ведення курортно-рекреаційної діяльності на засадах приватної власності, підприємництва і конкуренції.

Зуважимо, що відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 11.07.2001 № 805 санаторно-курортний заклад – це заклад охорони здоров’я, що забезпечує надання громадянам послуг лікувального, профілактичного та реабілітаційного характеру з використанням природних лікувальних ресурсів курортів (лікувальних грязей та озокериту, мінеральних та термальних вод, природних комплексів зі сприятливими для лікування умовами тощо) та із застосуванням фізіотерапевтичних методів, дієтотерапії, лікувальної фізкультури та інших методів санаторно-курортного лікування.

Наказом Міністерства охорони здоров’я (МОЗ) від 28.10.2002 №385¹ до санаторно-курортних закладів відносно санаторії (у т. ч. дитячі, однопрофільні, багатопрофільні, спеціалізовані), санаторії для дітей з батьками, санаторії-профілакторії, пансіонати з лікуванням, дитячі оздоровчі центри, міжнародні дитячі медичні центри, курортні поліклініки, бальнеологічні лікарні та грязелікарні. При цьому, санаторій є провідним лікувально-профілактичним закладом на курорті. Санаторії можуть бути однопрофільними (монопрофільними) і багатопрофільними. Медичний профіль санаторію встановлюється у залежності від природних лікувальних факторів курорту і затверджених для нього медичних показань. Лікування пацієнтів у санаторії здійснюється переважно природними чинниками (клімат, мінеральні води, лікувальні грязі тощо) у поєднанні з фізіотерапією, лікувальною фізкультурою, масажем, дієтичним харчуванням і психотерапією, за умови додержання

¹ Про затвердження переліків закладів охорони здоров’я, лікарських, провізорських посад, посад молодших спеціалістів з фармацевтичною освітою, посад професіоналів у галузі охорони здоров’я та посад фахівців у галузі охорони здоров’я з у закладах охорони здоров’я : Наказ Міністерства охорони здоров’я України від 28 жовт. 2002 р. № 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-02/print> (дата звернення : 07.03.2020)

призначеного режиму, що в комплексі забезпечує повноцінне санаторно-курортне лікування та відпочинок пацієнта.

Поряд із санаторіями, що знаходяться на курортах, існує система місцевих санаторіїв, котрі організовані переважно неподалік від міст, у сприятливих ландшафтних та мікрокліматичних умовах. Ці санаторії створені для пацієнтів, яким від'їзд на курорт згідно з медичними показаннями може зашкодити, а також для пацієнтів у важкому стані, які потребують ранньої санаторно-курортної реабілітації. Із урахуванням структури захворюваності населення та її тенденцій, створені спеціалізовані санаторії для лікування пацієнтів із захворюваннями органів кровообігу, травлення, хворобами органів дихання неспецифічного характеру, опорно-рухового апарату, нервової системи, гінекологічними, шкіри, нирок і сечовивідних шляхів, порушеннями обміну речовин. Крім того, функціонують спеціалізовані санаторії та санаторні відділення більш вузького профілю: для лікування пацієнтів на туберкульоз, бронхіальну астму, з захворюваннями і наслідками травм нервової системи та опорно-рухового апарату, лікування професійних захворювань, спеціалізовані відділення для вагітних.

У залежності від віку пацієнтів, яким показано санаторно-курортне лікування, існують санаторно-курортні заклади: для дорослих, дітей, батьків з дітьми. До закладів санаторного типу відносять також санаторії-профілакторії, організовані при підприємствах, установах, навчальних закладах та організаціях, які проводять оздоровлення та санаторно-курортне лікування осіб, які в них працюють або навчаються.

Загалом, медична реабілітація є системою лікувальних заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених функцій організму особи, на виявлення та активізацію компенсаторних можливостей організму з метою забезпечення умов для повернення особи до нормальної життєдіяльності, на профілактику ускладнень та рецидивів захворювання. Основні функції реабілітаційних відділень у санаторіях направлені на:

- закріплення досягнутих у стаціонарі позитивних результатів лікування, подальше відновлення порушених та компенсація втрачених у зв'язку із захворюванням функцій, попередження можливості рецидивів захворювання;
- скорочення часу адаптації пацієнта до оточуючих його умов;
- сприяння соціальній та професійній реабілітації, а в перспективі – відновлення працездатності пацієнта.

В умовах курорту основна увага у відділенні реабілітації спрямована на відновлення функціонального стану постраждалого органу або системи. Крім цього, обов'язковим є відновлення психологічного стану пацієнта з використанням методів психологічної корекції, підвищення толерантності до фізичних навантажень із застосуванням різних методів ЛФК (індивідуальні та малогрупові заняття, заняття в кабінеті механотерапії), гідрокінезотерапії, бальнеологічних процедур (при відсутності протипоказань), елементів трудотерапії тощо. Обґрунтовані технології реабілітації та раціонально організований процес відновлюваного лікування, який базується на застосуванні природних лікувальних та преформованих фізичних факторів і аргументованих медико-економічних стандартах, зумовлюють рівень реабілітаційних можливостей санаторно-курортного закладу.

Особливу значущість у формуванні та реалізації державної політики розвитку курортно-рекреаційної сфери регіонів набувають загальні принципи медичної реабілітації, які можна застосувати в умовах санаторного етапу відновлювального лікування:

1. Ранній початок медичної реабілітації. Пацієнт повинен бути спрямований на санаторний етап медичної реабілітації якомога раніше стосовно початку захворювання, його гострого періоду, до часу травми або операції за наступних основних умов: відсутність протипоказань, можливість самообслуговування і задовільного пересування по території санаторію (за винятком пацієнтів із травмою спинного мозку або таких, що перенесли мієліт), відсутність важких супутніх захворювань, показання щодо застосування природних фізичних лікувальних засобів.

2. Послідовність медичної реабілітації. Комплекс санаторної відновлюваної терапії повинен будуватися із урахуванням уже проведеного лікування в лікарняному стаціонарі, поліклініці або диспансері, його особливостей, термінів (у тому числі і часі операції, травми), повноти і завершеності визначених курсів.

3. Індивідуалізація медичної реабілітації. Кожен пацієнт повинен одержати той вид і методику лікування, які показані саме йому з урахуванням статі, віку, особливостей перебігу захворювання, фізіотерапевтичних (бальнеологічних) реакцій, індивідуальної переносимості процедур і т.д.

4. Комплексність медичної реабілітації. Відновлюване лікування здійснюється, як правило, із застосуванням певних засобів, а в санаторних умовах – із застосуванням природних і преформованих фізичних лікувальних засобів, раціонального і дієтичного харчування, лікувальної фізкультури, кліматотерапії.

5. Принцип партнерства в медичній реабілітації. Ефективна медична реабілітація передбачає активне співробітництво лікаря і пацієнта. Лікар санаторію повинен переконати пацієнта в необхідності активної боротьби за відновлення свого здоров'я. Частина пацієнтів не докладає достатніх і систематичних зусиль для використання водних процедур, вправ ЛФК, перебування на свіжому повітрі, лікувального самонавіяння, обмежень у харчуванні, використання полівітамінів тощо. Лікар зобов'язаний домогтися від пацієнта збільшення зусиль у цих напрямках. Потрібно змінити психологію багатьох пацієнтів, переконаних у тім, що усе за нього зроблять медики.

6. Закінченість медичної реабілітації. У період завершення лікування пацієнта в санаторії лікар повинен йому порадити, як продовжити і завершити медичну реабілітацію: у домашніх умовах чи за допомогою лікувальних установ за місцем проживання. Лікар зобов'язаний пояснити пацієнту необхідність продовження відновлюваного лікування до максимально можливого відновлення функцій органу, системи чи організму в цілому.

Державна політика щодо вирішення системних проблем курортно-рекреаційної сфери регіонів направлена на впровадження нових досягнень медичної науки і техніки, удосконаленню організації лікувально-діагностичної роботи, підвищення рівня теоретичних і практичних знань медичного персоналу відділень, якості культурно-масового та побутового обслуговування пацієнтів.

Однак, в Україні на даний час несформована довгострокова стратегія державного регулювання ринку курортно-рекреаційних послуг, що значно

ускладнює реалізацію державної політики щодо активізації споживчого попиту, підвищення соціальної спрямованості курортно-рекреаційних послуг, сприяння масовому поширенню пропозицій санаторно-курортного лікування або реабілітації, розширення асортименту на засадах інноваційності. А від так, відпочинок, оздоровлення, санаторно-курортне лікування та медична реабілітація громадян в оздоровницях може здійснюватися різними шляхами. До поняття оздоровлення у санаторно-курортних закладах входить не тільки відпочинок, а й різноманітний комплекс оздоровчих процедур, які загартовують та зміцнюють організм, підвищують опір несприятливим факторам оточуючого середовища, знімають та запобігають негативному впливу стресів, а також за допомогою кліматичних, бальнеологічних та інших лікувальних факторів, попереджають у подальшому захворювання. Фактично, відпочинок і оздоровлення стосуються переважно практично здорових людей, які бажають зміцнити своє здоров'я. Термін перебування у оздоровниці з цією метою може обмежуватися виключно фінансовими можливостями осіб, які відпочивають чи оздоровлюються відповідно до можливостей санаторно-курортного закладу.

Отже санаторно-курортний продукт, включає наступні базові складові: лікувально-оздоровчі послуги, послуги розміщення, харчування, дозвілля. Склад санаторно-курортного продукту складається також із цілої низки послуг і товарів, які повинні задовольнити потреби споживача протягом усього терміну перебування. Попит на даний продукт еластичний щодо вартості та доходу, і може змінюватися під впливом нецінових факторів.

Процес проведення санаторно-курортного та відновлювального лікування складається із наступних умовних обов'язкових кроків:

- проведення санаторно-курортного відбору;
- забезпечення санаторно-курортними путівками;
- направлення пацієнтів до санаторно-курортного закладу;
- здійснення програми санаторно-курортного лікування або реабілітації;
- оцінки ефективності санаторно-курортного лікування.

Умовою ефективного здійснення процесу управління санаторним комплексом регіону є створення належної системи і структури управління, яка буде адекватна сучасним умовам функціонування і розвитку курортно-рекреаційної сфери. Структура рекреаційного комплексу має системоутворююче значення: компоненти (блоки) у період розвитку пов'язують курортний комплекс в єдине цілісне утворення. Даний комплекс як складно організована система, сприяє можливості задоволення потреб населення у курортно-рекреаційній допомозі. Внаслідок цього створюється синергетичний ефект взаємодії і цільової узгодженості використання потенціалу усіх складових компонентів, учасників із вироблення і надання послуг. У цій сфері переплетені інтереси культури і транспорту, екології та зайнятості населення, безпеки і міжнародних відносин, готельного бізнесу та туризму. Санаторно-курортний комплекс має велике значення для регіону та держави в цілому.

Державна політика із розвитку курортно-рекреаційної індустрії регіонів направлена на управління діяльністю великої кількості підприємств різноманітної спрямованості і форм власності. Їх можна згрупувати наступним чином: підприємства, які надають послуги із розміщення відпочиваючих і розробки курортного продукту (бази відпочинку, санаторії, готелі і т.д.); організації, які

надають послуги з харчування (бари, ресторани, їдальні і т.д.); підприємства, які надають послуги у сфері дозвілля; транспортні підприємства, органи влади. Водночас, для санаторно-курортної індустрії регіонів України актуальною є проблема співвідношення ціни і якості, і це співвідношення можна досягти шляхом вдосконалення діяльності фахівців на всіх управлінських рівнях, застосовуючи сучасні форми і методи сервісу споживачів.

Крім того, перспективним напрямом, який з часом повинен домінувати, є саморозвиток і саморегулювання підприємницьких структур у даній сфері. Маркетинг, бізнес-планування, інвестиційна діяльність, екологічний менеджмент як елементи саморозвитку та саморегулювання сприятимуть реалізації основних цілей рекреаційного підприємництва – забезпечення прибуткової діяльності, самофінансування виробництва і реалізації високоякісних послуг. Удосконалення системи управління повинно відбуватися відповідно до норм міжнародної практики і спрямовуватися на забезпечення аналізу, координації та регулювання розвитку рекреаційної сфери з урахуванням соціальних, економічних, інформаційних, екологічних аспектів при ліквідації монополії державних структур.

Конкретні завдання, віднесені до державної політики регулювання курортно-рекреаційної та туристичної сфери, передбачають:

- розробку та прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення взаємовідносин органів публічної влади з приватним сектором та громадськістю у даній сфері як важливої передумови функціонування ринку рекреаційних послуг;
- створення конкурентоспроможного на міжнародному ринку національного рекреаційного продукту, здатного максимально задовольнити рекреаційні потреби як населення країни так і іноземних відвідувачів;
- стандартизацію та сертифікацію курортно-рекреаційного і туристичного продукту відповідно до європейських стандартів;
- сприяння кадровому забезпеченню курортно-рекреаційної діяльності;
- захист прав та інтересів рекреантів і туристів, забезпечення їх безпеки;
- ухвалення рішень щодо розробки організаційно-економічної та соціальної політики у курортно-рекреаційній сфері;
- створення умов для вирішення проблем санаторно-курортного лікування або реабілітації;
- забезпечення комплексного використання курортно-оздоровчих територій;
- розвиненість інфраструктури рекреаційної сфери та обслуговуючих галузей;
- розробку програм розвитку державного і приватного секторів із урахуванням зазначених вище напрямів;
- забезпечення ефективного інвестування державного і приватного секторів;
- забезпечення постійного контролю за ходом і напрямом розвитку курортно-рекреаційної сфери, враховуючи його перспективність як в економіці, так і в соціальному житті суспільства.

Повноцінна організація рекреаційної діяльності можлива у випадку, коли вихідними даними є рекреаційні потреби, зафіксовані комплексом оздоровчих,

лікувальних, культурно-пізнавальних й інших занять та залежать від необхідних для реалізації цього комплексу природних умов і ресурсів. В умовах усе більшої самостійності управління регіонами постає необхідність обґрунтування основних напрямів розвитку рекреаційних територій та забезпечення раціонального рекреаційного природокористування. Альтернативою удосконалення існуючих структур управління рекреаційними ресурсами може стати створення нових корпоративних організацій, головною функцією яких є забезпечення ефективного регіонального фінансово-економічного інвестування рекреаційних господарств¹.

Відповідно основу такого механізму складає фінансово-економічне регулювання розвитку курортно-рекреаційної сфери, яке має здійснюватися через:

- механізм платежів за використання природних рекреаційних ресурсів;
- прямі бюджетні асигнування на розробку і реалізацію цільових програм розвитку даної сфери;
- ефективну податкову політику і митне регулювання, надання пільгових кредитів на розвиток курортно-рекреаційної сфери;
- систему місцевих зборів (курортний рекреаційний збір, податок на приватний житловий фонд, який використовується у рекреаційних цілях, тощо);
- механізм ціноутворення на рекреаційно-туристичні послуги;
- інноваційно-інвестиційну політику і кредитування².

В умовах ринкової економіки змінюються підходи до управління санаторно-оздоровчими та курортними закладами. Сучасні умови функціонування змушують підприємства курортно-рекреаційної сфери застосовувати інноваційні підходи у своїй діяльності. Показово, що в минулому санаторно-курортні та оздоровчі заклади в регіонах України орієнтували свою діяльність на масове оздоровлення громадян. Усе змінилося із переходом економіки України на ринкову основу господарювання. Тобто санаторно-курортні та оздоровчі заклади сьогодні самостійно дбають про продаж основної частини путівок та самостійно забезпечують собі конкурентні позиції на ринку.

Як результат, у сучасних умовах ринкових відносин державна політика зосереджується на якості оздоровчого процесу, що передбачає впровадження нових методів профілактичного лікування й оздоровлення, реабілітації, використання сучасних технологій діагностики, вивчення та застосування нетрадиційних методів медицини. А оскільки інноваційні підходи не можна реалізувати без залучення персоналу, тому робота в даному напрямку передбачає: ефективну програму мотивації працівників, підвищення їх кваліфікації, виявлення творчих здібностей, створення відповідних економічних, соціальних, морально-психологічних передумов розвитку³.

Отже, враховуючи специфіку роботи санаторно-оздоровчих та курортних

¹ Теоретичні та прикладні аспекти рекреаційного природокористування в Україні: монографія / К. Кілінська, В. Руденко, Н. Аніпко, Н. Андрусак, Н. Коновалова та ін. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2010. 250 с.

² Онищенко В. А. Инвестиционная политика региона. Донецк : ІЗПИ НАН України, Юго-Восток, 2001. 255 с.

³ Мигалина Ю. Ю. Інноваційна діяльність в умовах конкурентного середовища санаторно-оздоровчих та курортних закладів Закарпатської області. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*. 2011. Вип. 1. С. 236-239.

закладів в регіонах України, можна виділити такі завдання інноваційної діяльності¹:

- впровадження інноваційного управління на маркетинговій основі;
- вдосконалення методології та розробки нових методик лікування;
- забезпечення сучасним медичним обладнанням;
- оновлення та модернізація матеріально-технічної бази;
- постійне удосконалення надаваних послуг та розробка нових пропозицій

послуг;

- впровадження наукомістких та ресурсозберігаючих технологій;
- введення кваліфікаційних новацій для персоналу.

Актуалізується і питання рекламно-інформаційного забезпечення даної сфери та його гармонізація із міжнародними стандартами. Дієвим підґрунтям у даному процесі виступає інвестиційна складова. На думку науковців², «одним із ефективних шляхів залучення іноземних інвестицій у курортно-рекреаційний та туристичний бізнес є створення спільних лікувально-оздоровчих або туристичних підприємств. Другий напрям – формування вільних зон рекреаційно-туристичного підприємництва. Ними можуть стати обмежені території, де встановлюються особливі економіко-правові, фінансово-кредитні, митні умови господарювання вітчизняних і зарубіжних юридичних осіб. Це може дати значний поштовх розвитку соціальної інфраструктури, забезпечити надходження вільно конвертованої валюти до місцевих бюджетів, збагатити управлінський досвід і в кінцевому підсумку – прискорити широкомасштабний вихід на міжнародний ринок курортно-рекреаційних та туристичних послуг. Такі зони мають створюватися на територіях, природні умови та ресурси яких користуються попитом на світовому ринку»³.

Проте, проведений аналіз показує, що за останні роки відбувається скорочення кількості об'єктів санаторно-курортної та оздоровчої сфери, залишається низьким коефіцієнт їх використання у регіонах України. Таке становище є наслідком низької комфортності таких закладів, їх невідповідності світовим стандартам, а також відсутності ефективного механізму згладжування сезонних коливань попиту на рекреаційні послуги⁴. Переважна більшість санаторно-курортних закладів у регіонах України працюють нерентабельно, їх завантаженість за рік становить близько 40%, а за світовим досвідом цей показник повинен бути вищим ніж 68%. Близько 60% наданих рекреаційних послуг здійснюється саме в літній період, причому переважна більшість відвідувачів є вітчизняними рекреантами (85–88%), тоді як на іноземних

¹ Теоретичні та прикладні аспекти рекреаційного природокористування в Україні: монографія / К. Кілінська, В. Руденко, Н. Аніпко, Н. Андрусак, Н. Коновалова та ін. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2010. 250 с.

² Майстро С.В., Домбровська С.М. Особливості державного управління рекреаційним туризмом України : монографія. Харків, 2017. 198 с. С. 93

³ Мигалина Ю. Ю. Інноваційна діяльність в умовах конкурентного середовища санаторно-оздоровчих та курортних закладів Закарпатської області. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*. 2011. Вип. 1. С. 236-239.

⁴ Близнюк А. С. Механізми державного регулювання розвитку рекреаційної сфери: стан і перспективи змін у контексті глобальних викликів та європейських стандартів. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1311>. (дата звернення : 07.03.2020)

відвідувачів припадає близько 12–15% обсягу наданих послуг¹.

З огляду на це в регіонах розробляються програми розвитку туризму, курортно-рекреаційної сфери, які мають стати концептуальною базою довготермінового розвитку даної сфери як високорентабельної галузі економіки, важливого засобу створення конкурентоспроможного на національному та міжнародному ринках туристичного та курортно-рекреаційного продукту. Розвиток системи санаторно-курортних закладів і туристичної галузі в регіонах України з одного боку є серйозним стимулом наповнення бюджету, створення робочих місць, розвитку інфраструктури сервісних послуг, з іншого – потужним інструментом збереження і відродження малих історичних міст, пам'яток культурної спадщини і природно-заповідного фонду.

Для цього необхідно вирішити певні завдання, пов'язані із оновленням та суттєвою модернізацією курортно-рекреаційної та туристичної інфраструктури, розширити перелік пропонованих рекреаційних послуг, що надасть змогу уникнути сезонності та продовжить тривалість періоду їх надання.

Тому доречним є формування позитивного іміджу того чи іншого регіону. Це потребує проведення промоушену курортно-рекреаційних послуг, комплексних рекламно-інформаційних заходів із просування курортно-рекреаційних послуг регіону на національному та міжнародному ринках. Показовою є динаміка туристичних потоків та туризму як різновиду пізнавальної діяльності рекреації, що характеризується активізацією туристичної діяльності, якій сприяють розширення Шенгенської зони, демократизація суспільного життя, збільшення пропозиції туристичних послуг¹.

Задля збільшення інвестиційного клімату в регіоні, останнім часом на державному рівні активно декларується готовність України до цифровізації у цілому, та курортно-рекреаційної сфери зокрема. Адже в умовах сьогодення, прогрес цифровізація виводить сферу інтернет технологій на передову позицію за використанням інновацій. Свідченням цього є різноманітні цифрові послуги у даній сфері, які розширюються з кожним днем, встановлюють, підтримують і розвивають комунікації між курортно-рекреаційними підприємствами, з одного боку, та споживачами і стейкхолдерами – з іншого. Так, соціальні мережі охоплюють 77% онлайн-населення, і мільйони людей використовують сайти соціальних мереж, такі як Twitter, Instagram і Facebook задля онлайн-бронювання, онлайн та офлайн комунікування зі споживачами, просування курортно-рекреаційних та туристичних послуг, формування іміджу та бренду підприємств даної сфери. Адже найбільша цінність для споживачів – це спогади та досвід, які вони отримують під час свого перебування у закладах курортно-рекреаційної сфери і якими можуть поділитися у соціальних мережах.

Таким чином, механізми формування і реалізації державної політики розвитку курортно-рекреаційної сфери регіонів передбачають створення сучасної високоефективної курортно-рекреаційної індустрії, яка надає можливості для задоволення потреб в оздоровленні та відпочинку, а також робить значний внесок у розвиток економіки регіонів та держави в цілому, за рахунок податкових надходжень у бюджет, збільшення кількості робочих місць, збереження та

¹ Добуш Ю.Я. Тенденції розвитку ринку рекреаційних послуг. *Вісн. Нац. ун-ту "Львів. Політехніка"*. 2009. № 649. С. 50-63.

раціонального використання культурного й природного надбання тощо.

Встановлено, що визначальними факторами впливу на ефективність державного регулювання об'єктами курортно-рекреаційної сфери є такі: рівень соціально-економічного розвитку регіону, зокрема; екологічний стан території, де функціонує конкретний рекреаційний об'єкт; показники здоров'я місцевого населення; різноманітність та якість медичних послуг і тип рекреаційного об'єкту; а також участь громадських організацій у прийнятті визначальних управлінських рішень.

Виявлено, що на фоні загальної негативної демографічної ситуації в Україні, особливої актуальності набуває значущість державної політики, спрямованої на зміцнення репродуктивного здоров'я українського населення, забезпечення гарантованого здорового початку життя дитини, створення належних умов для формування, збереження та зміцнення її здоров'я як пріоритетного і визначального напрямку державної політики України у соціальній сфері.

З цієї метою на регіональному рівні необхідно:

- здійснити інституційне забезпечення формування різних структур (асоціацій, робочих груп), діяльність яких має бути направлена на посилення їх ролі у реалізації державної політики щодо розвитку рекреації (зокрема фінансової, податкової політики тощо);

- створити Кадастр курортно-рекреаційних ресурсів регіонів України;

- здійснити аналіз класифікації зон відпочинку курортно-рекреаційних об'єктів;

- вивчити попит на певні види курортно-рекреаційних послуг;

- сприяти забезпеченню реалізації стратегічно вигідних та економічно ефективних проєктів, які передбачають комплексний розвиток найбільш перспективних курортно-рекреаційних територій і об'єктів регіону;

- розробити механізм освоєння нових технологій, придатних для курортно-рекреаційної діяльності;

- забезпечити маркетинговий підхід до створення позитивного іміджу регіону й просування його на ринки України та Європи через розробку веб-сайтів, підготовку і тиражування бренд-буків та іншої рекламної продукції;

- спрямувати державну економічну політику на стимулювання продуктивності завдяки інноваціям шляхом створення сприятливих умов для розвитку цифрової економічної інфраструктури в курортно-рекреаційній сфері.

Реалізація цих заходів, які лежать в основі основних механізмів державної політики розвитку курортно-рекреаційної сфери регіонів створить передумови для удосконалення економічних відносин у даній сфері, задіяння в господарський оборот найцінніших рекреаційних ресурсів, поліпшення соціально-економічної ситуації в регіонах, зниження рівня безробіття, міграції, якісно нового розвитку виробничої та соціальної інфраструктури територій на рівні міжнародних стандартів, поживлення інвестиційної діяльності та переходу рекреаційної сфери до самофінансування, самоуправління, саморозвитку, неминуче викличе позитивні економічні зрушення в інших сферах господарства регіонів і як результат – функціонування і розвитку конкурентоспроможних курортно-рекреаційних послуг.

4.2 Achievements and Limits of Development of Tourism and Hospitality: Evidence from Ukraine

Tourism is recognised as largest industry of the service sector worldwide¹. There is rising of academic interest in the possibility of Tourism and Hospitality services-led economic growth. According to UNCTAD² “it may result from the fact that export-led industrialization is becoming more difficult”. However, other scientists¹ point out that there is a little evidence that the highly heterogeneous service sector, by itself, play the role of engine of growth. At the same time, scientists and professionals draw attention to a transformation of Tourism and Hospitality sectors. The other scientists (in particular, McMillan, M., J. Page, D. Booth, D.W. Velde) point out that “a pattern of growth is highly skewed”, because “countries are achieving economic growth but not economic transformation”³. Despite this there is not a thorough performance by experts to confirm the transformation of Tourism and Hospitality at the level of national economy in Ukraine. The solution of this problem is limited by different conditions.

In academic literature the notion of tourism transformation is based on appreciation of tourist experience⁴.

Different methods such as phenomenological⁵ are used to exploring tourist experience. But this approach to tourism transformation research does not include studying economic component correctly.

McMillan, M., J. Page, D. Booth and D.W. Velde³ presented a multi-disciplinary approach to identifying opportunities, diagnosing constraints and mapping out realistic policy options, which could use to put growth paths onto a more transformational footing. According to their approach to analyse, identify and facilitate economic transformation the first-step is cover the question “What is happening? (the achievements and limits of transformation to date)”³. Because their research has focused on developing countries, this methodological tool is adapted to appropriate to Ukraine too. Thus, the first, it is necessary to clarify the current achievements and limits of transformation of Tourism and Hospitality in Ukraine.

The World Tourism Organization (UNWTO)¹ recognises that tourism are both a major economic engine and an employment generator. Despite this, a major challenge for professionals and academics has been providing a concise definition for Tourism and Hospitality. According to Okumus F., Altinay L., Chathoth Pr. “as often

¹World Tourism Barometer and Statistical Annex. UNWTO. 2017. Vol. 15, Issue 5. DOI: <https://doi.org/10.18111/wtobarometereng>

²Trade and development report: Structural transformation for inclusive and sustained growth / Report by the secretariat of the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), New York and Geneva, 2016. URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdr2016_en.pdf

³ McMillan, M., Page J., Booth D., D.W. te Velde. Supporting Economic Transformation: An approach paper, 2017. 55 p. URL: https://set.odi.org/wp-content/uploads/2017/03/SET-approach-paper-WEB_FINAL_MARCH.pdf

⁴Sampaio S., Simoni V., Isnart C. Tourism and transformation: Negotiating metaphors, experiencing change. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 2014. ol. 12, p. 93-101. URL: <https://repositorio.iscte-iul.pt/bitstream/10071/8688/5/Tourism%20and%20transformation.pdf>

⁵Goolaup S., Solér C. Existential-phenomenology: understanding tourists' experiences. 2018. p. 62-71. URL: https://www.researchgate.net/publication/322539322_Conducting_Existential_Phenomenological_Research_in_Tourism

acknowledged, there continues to be a lack of agreement as to exactly what hospitality and tourism encompasses and the relationship between them”¹. This is main limitation to study development of these sectors. The problem is consisted in different points of view. For instance, food service activities are provided by both restaurant enterprises and restaurant facilities at accommodation establishments. Food services are provided for traveller, tourists, one-day visitors, local population.

Numerous studies have been published that realise solving this problem. Most of the academic literature focuses on a study of Tourism and Hospitality that basic on different approaches to illuminate notions and in this way to delineate their sectors and their sub-sectors. Scientists discuss which of service activities sub-sectors are covered by both sectors (by Tourism and Hospitality) and which only by one of them. There are different points of view. There are several of the most discussing points.

The first point, some of scientists (in particular, I. Pandyak², Yu. Opanatshuk³) consider that Tourism includes Hospitality, other (F. Okumus, L. Altinay, Pr. Chathoth⁶) display it conversely.

The second point, there are different approaches to defining activity sub-sectors that are covered by both sectors (Tourism and Hospitality) and which of them is key activity subsector. Some of scientists show accommodation activities as the core subsector in Tourism and Hospitality⁶. The others (in particular, O. Dishcantuk⁴) point out necessary to include passenger transport activities as subsector of Tourism and Hospitality. But not all scientists recognize it. According to I. Pandyak⁵ the most of modern structures of Tourism and Hospitality is not elaborated correctly. The author has analysed both the definition of the term “Hospitality industry” and its content and structure that are showed by the foreign and Ukrainian scientists. I. Pandyak points out that there is a problem – a trend to use a geography-location approach by the research.

A. Baranova⁶ and E. Pahomchikova⁷ have studied the different academic points

¹Okumus F., Altinay L., Chathoth Pr. Strategic Management for Hospitality and Tourism, 2010. 333p. URL: <https://epdf.tips/strategic-management-for-hospitality-and-tourism.html>

²Пандяк І. Місце та особливості сфери гостинності в туристичній індустрії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: географія*. 2017. №2(Т43). с. 81-85. URL: <http://geography.tnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/14.pdf>

³Опанашук Ю. Я. Формування системи послуг у готельно-мугосподарстві України: дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. ЛЬВІВ, 2009. 213 с.

⁴Дишкантук О. В. Формування інфраструктурного забезпечення сфери гостинності. *Економіст*. 2016, № 7. С. 25-28. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/econ_2016_7_9.pdf

⁵Пандяк І. Феномен індустрії гостинності: дефініція поняття, основні підходи, структура. *Вісник Львівського університету*. 2016. Вип. 50. с. 277–285. URL: <http://dx.doi.org/10.30970/vgg.2016.50.8714>

⁶Баранова А.Ю. Проблемы инфраструктурного обеспечения индустрии гостеприимства в муниципальных образованиях туристско-рекреационной специализации. Вопросы государственного и муниципального управления. 2011. № 3. С. 168–179. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/03/26/1269127911/Баранова%20168-179.pdf>

⁷Похомчикова Е. О. Индустрия гостеприимства: эволюционный подход: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / ФГБОУ ВПО «Байкальский государственный университет экономики и права. Иркутск, 2015. 192с.

of view too. The authors have research result as two main approaches (figure 1).

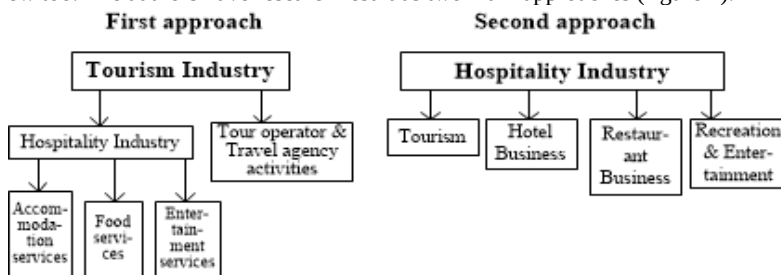

Figure 1 – Approaches to determine of interrelation between Tourism and Hospitality Industries

Numerous studies have been published focusing on Tourism and Hospitality. Nevertheless their definitions and boundaries between these sectors are becoming increasingly blurred. So, there is recognized need to improve methodological based for Tourism and Hospitality sector definition. There is not in academic literature result of thoroughly research by using economic indicators. Thus, there is not provided background to correctly carry out which of subsectors are principal and which are secondary and to study contributions of the activity subsectors in development of Tourism and Hospitality.

The aim of this paper is study the current achievements and limits of development of Tourism and Hospitality in Ukraine based on research of economic indicator and identify the principal and secondary activity subsectors.

We have used an approach to identifying principal activity of an economic entity to solve this problem. According to Methodological guidelines of International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC)¹, “ideally, the principal activity of the unit should be determined with reference to the value added to the goods and services produced”. But, it is pointed out that, in practice, it is often impossible to obtain the information on value added of the different activities performed. On this occasion, it is impossible to obtain the information on value added of activities that are covered by Tourism and Hospitality sectors in Ukrainian database (Ukrstat)². In this case, according to Methodological guidelines of ISIC¹³, the activity classification has to be determined by using substitute criteria. These substitute criteria are based on input or output. One of them is “Employment according to the proportion of people engaged in the different activities of the unit”.

According to UNCTAD² the share of the service sector in employment “have grown considerably over the past few decades, not only in developed economies, where this has been a normal feature of long-term structural change, but also in many

¹ International Standard Industrial Classification of All Economic Activities Rev. 4 (ST/ESA/STAT/SER.M/4/Rev.4) // Statistical papers Series M No. 4/Rev.4. Department of Economic and Social Affairs Statistics Division. 2008. URL: <https://unstats.un.org/unsd/cr/registry/isic-4.asp>

² Сайт Державної служби статистики України [State Statistics Service of Ukraine “DerzhavnasluzhbastatystykyUkrainy”] / Економічна статистика / Економічна діяльність. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

developing countries”. According to UNWTO¹ about 10 percent of the world’s workforce is directly and indirectly related to tourism. However, the attention for employment in the tourism industry has ebbed away somewhat in the last two decades. G.Krapivina¹ point out that there is not research results in academic literature that clarify persons employment in different subsectors of Tourism. The scientist illuminates the situation by lack of efficient academic tools.

There is approach to tourism transformation that based on structural change. McMillan, M., J. Page, D. Booth and D.W.Velde³ define “economic transformation as the continuous process of (a) moving labour and other resources from lower- to higher-productivity sectors (structural change) and (b) raising within-sector productivity growth”. Therefore, the workforce is a key indicator of functioning and development of an industry. Thus, there is a possibility to research the current achievements in development of Tourism and Hospitality in Ukraine by studding the proportion of people employment in the different activity subsectors.

The research was based on online database of the State Statistics Service of Ukraine (Ukrstat)¹⁴. Nevertheless, there is not thorough statistical information concerning some activities. There is not recorded data for some time duration concerning persons employed in some subsectors (in particularly, rail, water and landtransport). Therefore, it has not taken into account by research. Thus, we have studded only four subsectors that had realised according to results of academic literature review (pointed above, figure 1).

The result of study of distribution of employed persons by subsectors of Tourism and Hospitality in Ukraine is represented by figure 2.

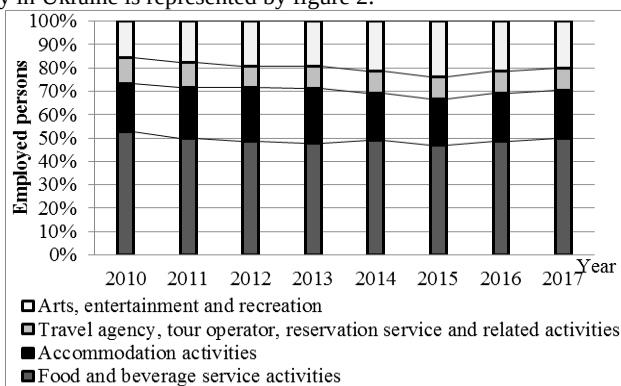

Figure 2 – Proportion of engaged persons in the different activity subsectors of Tourism and Hospitality in Ukraine

Source: elaborated based on online database of the State Statistics Service of Ukraine “Derzhavnasluzhbastystyky Ukrainy

According to Methodological guidelines of ISIC¹³ it is not necessary that the principle activity cover 50% or more of the total number. Nevertheless the result shows

¹Крапівіна Г. О. Моделювання туризму як зайнятості населення в сучасних умовах. *Вісник економічної науки України*. №1, 2018. с.61-70. URL: <http://www.venu-journal.org/download/2018/1/60-69.pdf>

that the Food and beverage service activities covers more than 50% employed persons in Tourism and Hospitality sector in Ukraine. So, this is the principle activity subsector and other three are secondary subsectors.

At this time, proportion of engaged persons in the different activity subsectors of Tourism and Hospitality in Ukraine is changing during 2010-2017. The significant changing is connected with grow of engaged persons in the Arts, entertainment and recreation activity subsector, during 2010-2015. Then there is reducing of it share, since 2015. It causes impact on changing of share of Food and beverage service activities subsector. The shares of other activity subsectors are not changed. Thus, the shares of two secondary subsectors (Accommodation activities and Travel agency, tour operator, reservation service and related activities) are steady, during research period. Only principle subsector and one of secondary subsectors (Arts, entertainment and recreation) are changed. So, there is different background of change of these agglomerations of industries.

Our previous research result¹ gave a background to conclude that the main services in Tourism sector are both accommodation and food services. It contradicts to above shown result. Taking it into account, we have additional studied quantity of enterprises that provide accommodation, food and beverage activities in Ukraine (figure 3).

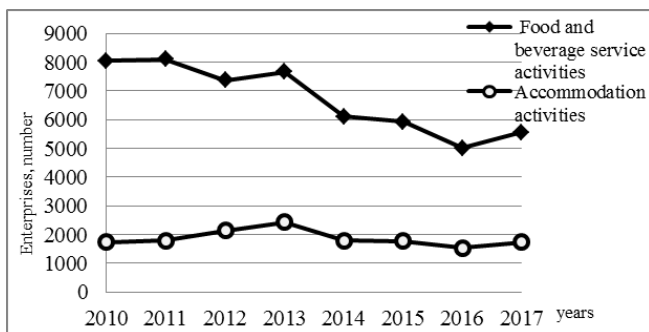

Figure3 –Quantity of enterprises that provide accommodation, food and beverage activities in Ukraine

Source: elaborated based on online database of the State Statistics Service of Ukraine "Derzhavnasluzhbastystyky Ukrainy"

The figure 3 presents that number of enterprises that provide food and beverage activities is higher than number of accommodation enterprises *substantially*, during research period. This result correlates with the bigger share of engaged persons in Food and beverage service activity subsector than in Accommodation activity subsector (figure 2).

Nevertheless, number of enterprises in Food and beverage service activities subsector declines rapidly. Then it rises slightly, since 2016. But the change of number

¹Рогоза М.Є., Столячук В.М. Концептуальні принципи формування галузевих комплексів сфери послуг України. *Вісник Черкаського нац-ого університету ім.Б.Хмельницького. Серія Економічні науки*. № 1, 2020. с. 116-126. DOI: 10.31651/2076-5843-2020-1-116-126

of enterprises that provide accommodation activities in Ukraine is insignificant, during 2010-2017. It is correlated with steady of the shares of engaged persons in Accommodation activity subsector (fig. 2).

These services are provided such as for tourists as for other travellers, one-day visitors and local. So, we studied quantity of accommodation establishments and restaurant facilities at them too (figure 4). The services at these establishments are provided for tourists mostly, so they show the achievements of activities just in Tourism subsectors.

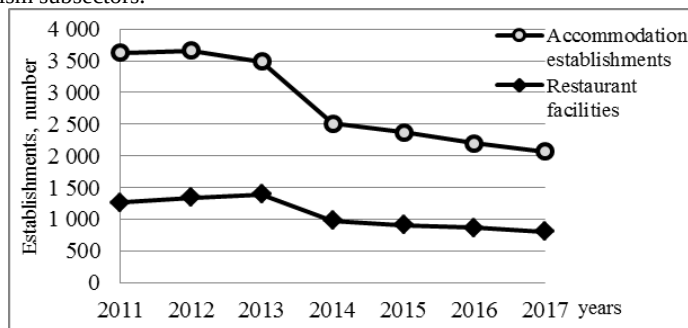

Figure4 – Quantity of accommodation establishments and restaurant facilities at them in Ukraine

Source: elaborated based on online database of the State Statistics Service of Ukraine "Derzhavnasluzhbastystyky Ukrainy"

The figure 4 presents that number of accommodation establishments is higher substantially than restaurant facilities at them. Thus, number of engaged persons in activities to provide services for just tourists is different toward engaged persons in activities to provide the same kinds of services for all service sector consumers (for example, food and beverage services).

So, these results point out that researched subsectors are included in different agglomerations of service sector industries (in particular, Tourism and Hospitality). Taking into account this research result we have elaborated structures of subsectors of service activities of Tourism and Hospitality sectors (figures 5-6).

The models are built using business modeling tools – Platform ARIS (ARchitecture of Integrated Information Systems). It was elaborated based on the basic principles of constructing the organizational chart. Using of these models better illuminates principle and secondary subsectors of Tourism and Hospitality and differences between these industry agglomerations.

Thus, based on proportion of persons employed is concluded that in Tourism the principle subsector is Accommodation activities and Food and beverage services (that are provided by restaurant facilities at accommodation establishments) (figure 5). The secondary subsectors of Tourism cover Arts, entertainment and recreation and Travel agency, tour operator, reservation service and related activities.

In the same way, based on proportion of persons employed is concluded that in Hospitality the principle subsector is Food and beverage service activities (figure 6). The secondary subsectors of Hospitality cover Accommodation activities, Arts, entertainment and recreation and Travel agency, tour operator, reservation service and

related activities.

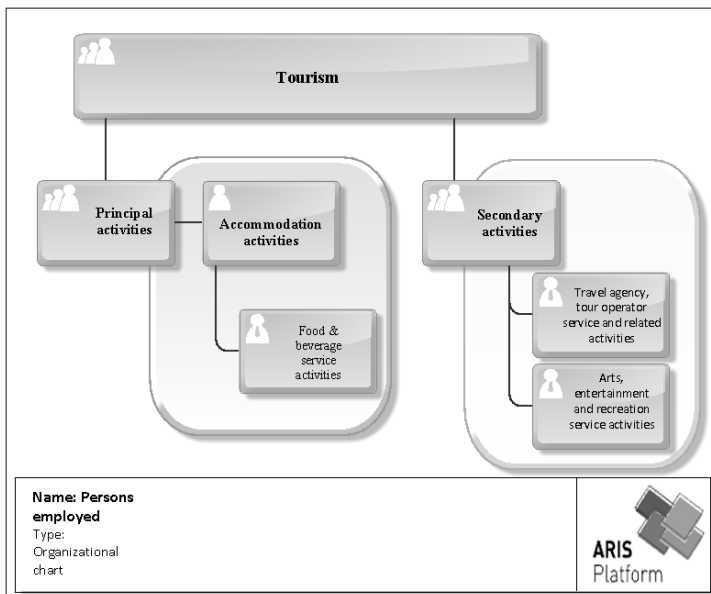

Figure 5 –Model of structure of subsectors of service activities of Tourism sector, based on proportion of employed persons

Source: author elaboration

This paper sets out an approach to study the current achievements and limits of development of Tourism and Hospitality in Ukraine. The results of the academic literature analysis point out that there are four main subsectors in Tourism and Hospitality (Food and beverage services, Accommodation activities, Arts, entertainment and recreation and Travel agency, tour operator, reservation service and related activities). The principal and secondary subsectors are determined by using as economic indicator employment according to the proportion of people engaged in the different activities.

The research result indicates that the significant changing is connected with grow of engaged persons in the Arts, entertainment and recreation activity subsector. At the same time, there is declining of share of Food and beverage service activities subsector. The shares of employed persons in other activity subsectors (Accommodation activities and Travel agency, tour operator, reservation service and related activities) are steady, during research period. So, there is different background of change of these agglomerations of industries.

Models of structure of Tourism and Hospitality sector are elaborated based on research result to show service activity subsectors correctly. Using of these models better illuminates principle and secondary subsectors of Tourism and Hospitality and differences between these industry agglomerations. Application of these models helps to study current situation and forecast future development of Tourism and Hospitality, provide diagnostic economic and policy analysis for these industry agglomeration

transformation.

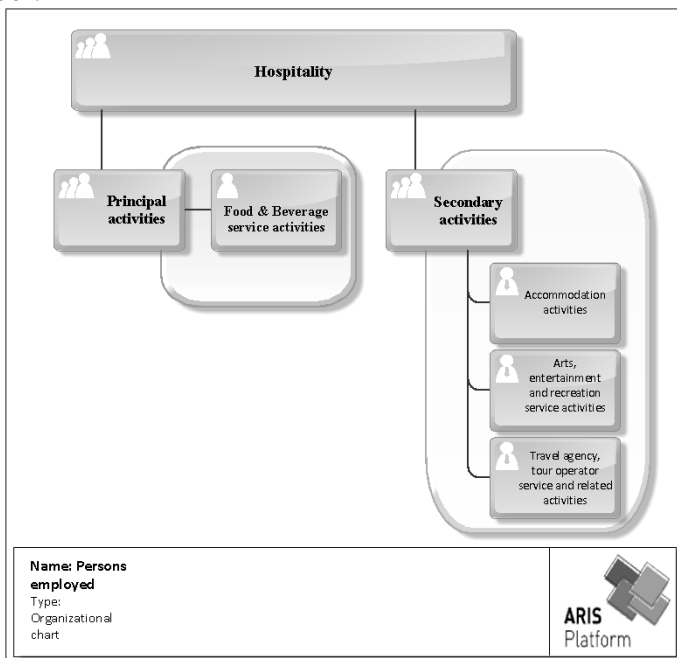

Figure 6 – Model of structure of subsectors of service activities of Hospitality sector, based on proportion of employed persons

Source: author elaboration

But the research result is based on proportion of employed persons only, because there is not enough information recorded on online database of the State Statistics Service of Ukraine. So, as perspective for future research is study possibility solution of this problem by using other economic indicators and take into consideration several factors simultaneously.

By this cause the study has not covered the Passenger transport activities subsector. This matter is discussed in academic literature highly and there are different approaches to solution of this problem. So, it is a perspective for future study.

4.3 Виставкова діяльність в індустрії туризму та гостинності

У ринкових умовах господарювання виставкова діяльність, реалізуючи функцію генератора процесів обміну товарами, технологіями, інформацією тощо між країнами, регіонами, містами, набуває особливого значення, що проявляється в інтенсивності конкуренції на галузевих ринках, створенні сприятливих передумов для формування та зміцнення контактів між виробниками, постачальниками і споживачами. Як свідчить світова практика, виставково-ярмаркові заходи несуть потужний інформаційний імпульс, що стимулює

закріплення позитивних структурних змін в економіці регіонів, сприяє науково-технічному та технологічному розвитку регіонального виробництва тощо.

Організація виставок та ярмарків не лише задовольняє потреби суб'єктів економічної діяльності у представленні їх продукції, налагодженні ділових контактів та їх формалізації, а й служить способом ознайомлення широких верств населення із новими товарами чи послугами. Відповідно, суттєво урізноманітнюються регіональні ринки, забезпечується задоволення потреб різних суб'єктів економічної діяльності, а також зростають доходи місцевих бюджетів. Усе це зумовлює особливе поширення та інтенсифікацію виставково-ярмаркової діяльності і у нашій державі.

Слід зауважити, що проблеми розвитку виставково-ярмаркової діяльності досить детально розглянуті у працях низки відомих іноземних та вітчизняних науковців, таких як Н. В. Александрова, І. М. Грищенко, О.В. Гуменної, Є. В. Добробабенко, Н. С. Добробабенко, Г. П. Захаренко, Н. А. Крахмальова, Л. В. Лукашової, В. П. Мікловда, В. А. Пекара, Н. О. П'ятницької, Г.Т. П'ятницької, Н. І. Редіна, Є. В. Ромата, Г. В. Савицької, О. В. Сініціна, Є. Е. Старобінського, Р. А. Фатхутдінова, Л. Е. Фарберова, Л. М. Шульгіної та ін.

Водночас, така динамічна галузь діяльності як організація виставок і ярмарків потребує постійного моніторингу проблем і тенденцій її розвитку і, відповідно, постійної уваги з боку науковців.

Попри швидкі темпи розвитку цієї сфери в Україні, у той же час, накопичилися і стали помітними негативні явища: недостатній розвиток виставкової інфраструктури, непрозорість виставкового ринку та його розпорошеність, відсутність системи освіти підприємців, недостатня міжнародна участь у виставках в Україні, відсутність чіткої і прозорої політики щодо виставкових заходів. Існування такого суттєвого переліку проблемних питань зумовлює необхідність більш глибокого дослідження цієї сфери діяльності.

На сучасному етапі індустрія туризму та гостинність є однією з найбільших і динамічних галузей економіки. Високі темпи їх розвитку, великі обсяги валютних надходжень активно впливають на різні сектори економіки, що сприяє формуванню власної туристської індустрії. Туризм та гостинність вносить значний вклад в бюджети багатьох країн, розвиток економіки і суттєво забезпечує зайнятість населення в туристських інфраструктурах.

Але сучасний туризм і гостинність, його розвиток, неможливо уявити без реклами. З огляду на конкурентний характер туристської діяльності на ринку попиту і пропозиції, фактор просування значно зростає. Як свідчить світова практика, сфера туризму є одним з найбільших рекламодавців. Практично всі підприємства туроператорської та гостинної спрямованості обов'язково займаються рекламою та інформуванням споживачів про свою продукцію. Це - один з необхідних елементів просування продукту чи послуг.

Реклама – найдійовіший інструмент у спробах підприємства донести інформацію до своїх клієнтів, модифікувати їх поведінку, привернути увагу до пропонованих послуг, створити позитивний імідж самого підприємства. Реклама в туризмі та сфері гостинності дуже важлива, так як споживачі, до кінця не можуть бути впевнені в якості послуг, що надаються, лише після закінчення відпочинку зможуть висловити свою думку.

Для створення ефективної реклами необхідно вміти враховувати специфіку

даної галузі. Дієвість реклами багато в чому залежить від правильного вибору засобів поширення реклами. Засоби поширення туристичної реклами можуть бути дуже різними. Серед різних засобів (реклама на телебаченні і радіо, Інтернет-реклама, друкована реклама і ін.) Виставки визнані одним з найефективніших інструментів просування.

Виставково-ярмаркова діяльність є суттєвою ланкою повноцінної рекламної кампанії підприємств сфери послуг. Оскільки участь у виставках дає широкі можливості представити свою фірму і свій продукт, укласти контракти, знайти нових партнерів, поширити інформацію через широке коло відвідувачів і журналістів, обмінятися досвідом роботи¹.

Сфера послуг в даний час швидко розвивається, тому будь-які заходи, пов'язані з підвищенням її ефективності, призводять, в результаті, до загального економічного зростання і поліпшення макроекономічних показників.

В даний час виставкова діяльність вимагає глибокого аналізу, оцінки факторів її розвитку та ефективності в різних сферах економіки, визначення цілей і завдань виставкового бізнесу в системі міжнародних економічних відносин.

Основна мета виставкової діяльності – з одного боку, допомогти споживачеві (потенційному туристу) і туристським фірмам – продавцям послуг зорієнтуватися у величезній кількості туристських пропозицій, а з іншого боку, допомогти туроператору знайти партнерів по збуту в інших країнах і регіонах, здатних якісно і кількісно задовольнити вимоги туроператора з продажу.

Тому реклама, яка надається тут, за формою і змістом несе велике комерційне навантаження, повідомляє про ціну, умови бронювання, сезонності, класі обслуговування, передбачуваних послуги, дає опис готелю і ін.

Розглянемо основні особливості виставкової діяльності².

Однією з основних особливостей виставкової діяльності є те, що вона входить в сферу послуг. Але послуга, що надається виставками, незвичайна, так як є складною і багатофункціональною. Виробництво цієї послуги переслідує завжди кілька цілей, тому необхідно розподіляти виставкові послуги за важливістю ознак. Іноді це – інформаційна ознака, іноді – ділові послуги (рекламна діяльність, банківське обслуговування), в третьому випадку – продаж експоната (товару або послуги) кінцевому споживачеві.

Другою особливістю є те, що виставкова діяльність відноситься до сфери ділових послуг. Для неї характерні ті ж особливості, що і для послуги взагалі.

Третя особливість полягає в тому, що будь-який виставковий захід є видом рекламної послуги і містить в собі такі властивості, як:

- імовірнісний характер досягнення корисного ефекту;
- індивідуальний характер надання послуг;
- недостатня передбачуваність реакції споживачів.

Наступна особливість полягає в тому, що виставка є елементом маркетингових комунікацій.

¹ Пекар В. О. Основи виставкової діяльності: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. ВНЗ «Ін-т реклами»; Вища школа виставкового менеджменту. Київ: Євроіндекс, 2009. 348 с.

² Сініцина О.В. Сучасні тенденції та стратегічні орієнтири розвитку виставкової діяльності в регіонах України. *Ефективна економіка*. 2011. № 6. С. 8-15. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua>.

Зазвичай до комунікацій у маркетингу відносять рекламу, стимулювання збуту, public relations і прямий маркетинг.

Якщо розбити основні аспекти мети участі у виставці за елементами комплексу маркетингу, то отримаємо:

- комунікативні цілі;
- ціноутворююча мета;
- цілі збутової політики;
- цілі розподілу.

Крім того, необхідно враховувати і те, що виставка має на меті і цілі ознайомлення з новинками. Важливою особливістю є і те, що виставкова діяльність відіграє велику роль в системі міжнародних економічних відносин. При цьому необхідно враховувати, що з одного боку це пов'язано з тим значенням, яке надається виставкам, як інструменту збуту, з іншого – виставки відіграють значну роль і в досягненні успіху міжнародного підприємництва.

В сучасних умовах особливостями міжнародних економічних відносин є розширення міжнародних виробничих коопераційних зв'язків і виставкова діяльність вносить вагомий внесок в розвиток національних економік, розширення міжнародних економічних відносин. Відомо, що послуги надають вплив не тільки на безпосередніх клієнтів, але і на «третіх осіб».

Так, виставка впливає на додаткові замовлення з виробництва друкованої продукції. Тому мотивом концентрації послуг є можливість присвоєння позитивних зовнішніх ефектів, які в іншому випадку дістануться третім особам. Наприклад, організацію виставок можна поєднати з випуском друкованої рекламної продукції. Рекламна і виставкова діяльність, як послуги, не набувають упередженої форми, хоча, природно, що ряд цих послуг супроводжується матеріальними продуктами у вигляді матеріальних носіїв реклами, рекламних кіно- і відеострічок, різної документації, виставкових стендів і ін.

Виставкова діяльність є засобом рекламної послуги, хоча може розглядатися і як самостійний багаточільовий вид послуг поряд з рекламними послугами, і, більш того, супроводжуваний ними. Однак домінуючою ознакою виставкової діяльності є її рекламна спрямованість. Тому необхідно розглядати специфіку рекламної послуги, як виду спеціальної (ділової) послуги, маючи на увазі і виставкову діяльність як її різновид.

При всій своїй різноманітності рекламні послуги мають ті ж чотири характеристики, що й всі послуги взагалі. Визначається це такими відомими ознаками, як невідчутність, нерозривність виробництва і споживання послуги, неоднорідність або мінливість якості, нездатність рекламних послуг до зберігання.

Зазвичай, приймаючи рішення про участь у виставці, намагаються вирішити кілька завдань, що стоять перед підприємствами індустрії туризму та гостинності:

- демонстрація продукту, послуги: на виставці можливе подання великої кількості туристичного продукту і послуг; наочні матеріали про послуги і туристичний продукт (відеозаписи, каталоги, проспекти та ін.) можна показати великому колу фахівців і покупців. Для нових туристичних продуктів та послуг виставка – прекрасне місце вивчення попиту і введення їх на міжнародний ринок;
- вивчення ринків збуту: на виставці можна вивчити попит на більшість туристичних продуктів, послуг, уточнити ринки збуту, визначити нові

міжнародні ринки збуту.

На виставки, особливо міжнародні, зазвичай з'їжджаються представники фірм, підприємці, торгові агенти з усього світу, а також з усіх кінців України і ближнього зарубіжжя (в разі проведення виставки в Україні);

- реклама товарів, послуг: при правильно поставленій рекламі на виставці можуть відпрацьовуватися відразу кілька її видів: імідж-реклама, стабілізуюча реклама. З точки зору імідж-реклами - виставка прекрасне місце для зустрічі з представниками преси, комерсантами, фахівцями, керівниками різних міжнародних, державних і комерційних структур і об'єднань;

- збут туристичної продукції: виставка – вдале місце для укладення договорів про продаж, а також договорів про партнерство та співробітництво. Наприклад, на туристських виставках часто намагаються укласти контракти на оптовий продаж або купівлю турів;

- вивчення продукції конкурентів: на виставці вивчення продукції пов'язане з найменшими труднощами. Участь у виставках для підприємств туризму і сфери гостинності розглядається як перспективна діяльність по розширенню партнерських зв'язків¹.

Підприємницькі цілі, визначені в рамках середньострокового планування на підприємствах індустрії туризму гостинності, розглядаються як вихідний пункт концепції цілеспрямованої участі у виставці.

Цілі, поставлені перед виставкою, послідовно виводяться з цілей маркетингової діяльності підприємства: комунікативних, ціноутворюючим, а також цілей розподілу (збуту) і товарної політики

Далекоглядні і досвідчені компанії спочатку завжди проводять дослідження того, в якій саме виставці є можливість, або бажання взяти участь.

Визначення найважливіших цілей виставки впливає на всю організаційну підготовку до виставки, на участь в ній і аналіз результатів заходу.

До цілей участі у виставці слід також віднести прагнення експонента самокритично розглянути хід розвитку свого підприємства; оцінити позицію на ринку, вивчити політику конкурентів і привнести в свою діяльність раціональні ідеї конкурентів, які паралельно з ним беруть участь у виставці.

З огляду на, що кінцева мета участі в будь-якій виставці – знаходження нових клієнтів і закріплення відносин зі старими і, як наслідок, укладення угоди (продаж), і виходячи з того, в якій фазі життєвого циклу перебуває продукція підприємства, дії по реалізації цієї мети повинні бути ранжовані за складом і ієрархії і скоординовані, включаючи кошти з їх досягнення. Ці цілі можуть бути систематизовані за програмними цілями підготовки, здійснення і підтримки продажів. Слід підкреслити, що орієнтація на досягнення вищевказаних цілей може починатися задовго до участі у виставці, а самі продажі або їх підтримка здійснюватися після її завершення, що не виключає можливості прямих ярмаркових угод.

Цілі, які в першу чергу ставить перед собою відвідувач-фахівець,

¹ Вдовічена О. Г. Виставкова діяльність як фактор підвищення конкурентоспроможності підприємств регіону. *Перспективи і проблеми забезпечення розвитку відкритих конкурентоспроможних економічних систем в умовах глобалізації: І Всеукраїнська наук.-практ. конф.*, 8–9 грудня 2011 р. Кривий Ріг, 2011. С. 35–37.

представляють для експонента вихідні пункти його стратегічного планування:

- побачити ринок продукції на виставці і порівняти його з існуючими на ринку індустрії туризму та гостинності;
- оцінити кон'юнктуру і перспективи;
- порівняти ціни і умови ціноутворення;
- знайти певні види туристичної продукції та послуг;
- побачити нові можливості їх застосування;
- ознайомитися з тенденціями розвитку підприємств туризму та гостинності;
- отримати можливість орієнтуватися в унікальності туристичної продукції та послуг;
- взяти участь в конференціях і семінарах;
- здійснити індивідуальне підвищення кваліфікації;
- з'ясувати оптимальні можливості виробництва і формування асортименту туристичної продукції та послуг;
- налагодити або розширити ділові контакти;
- зробити замовлення, укласти договори;
- провести пошук контактів з подібними підприємствами;
- оцінити можливості участі в якості експонента.

Для того щоб виставки зайняли належне місце серед інструментів маркетингу, необхідний ретельний відбір: вибір по регіонах і цільових групах, а також відбір експонатів і персоналу. У світі виставок цей принцип відбору давно став визначальним. Особливо диференціація розвинена в Німеччині – країні виставок.

Вибір виставки відстежується завчасно на основі ретельного аналізу, так як в остаточному рішенні повинні бути враховані основні критерії, які до того потрібно системно оцінити. Спрощення у пошуках рішення, що базується на принципі «все конкуренти тут, тому ми теж повинні бути представлені», не повинно допускатися.

Проблемою вибору виставкового заходу для недосвідчених підприємств сфери туризму та гостинності у, і не тільки в Україні, ускладнюється величезною кількістю щорічно проведених в усьому світі виставок і ярмарків.

Проведення ґрунтовних досліджень на стадії розробки виставкової політики дозволить підприємцям уникнути невиправданого ризику.

У світі щорічно проходить близько двадцяти тисяч виставок. Перш ніж вибрати потрібний захід, керівник повинен визначитися, чого він хоче досягти, беручи участь у виставці: чи хоче він продати існуючий продукт або визначити продукцію, яку буде виробляти, конкурентоспроможну і явно рентабельну. При цьому він, звичайно, вже сьогодні розуміє, що на виставці буває набагато легше і швидше зробити маркетинговий аналіз, так як тут сконцентровані підприємства з інноваційними або перспективними технологіями.

Для правильного вибору виставки потрібно визначити регіон і ринок збуту, тематику і час проведення виставки, проаналізувати історично сформовані зв'язки, продумати дилерську мережу для розповсюдження продукції.

Перш ніж цей вибір зробити, доцільно, по можливості, поетапно здійснити наступний аналіз.

1. Встановити ієрархію намічених підприємством ринків збуту відповідно

до програми маркетингу; з'ясувати тип, радіус дії і час проведення ярмарків / виставок для кожного охопленого цими ринками регіону. Це дозволить відібрати найбільш перспективний регіон продажів для конкретного продукту і виявити специфічні завдання проведених там виставок.

Кожна виставка, українська або міжнародна, проходить в конкретних регіонально-економічних та історичних умовах і «працює» на один або кілька ринків: місцевий, регіональний, національний, міжнародний (європейський і ін.), Всесвітній. Чим більша і авторитетніша виставка, тим на більшу кількість ринків вона поширює свій вплив і тим краще участь в ній. Тому найважливішим критерієм вибору виставки, якщо, звичайно, це відповідає цілям маркетингу підприємства індустрії туризму і гостинності, є поетапний вихід на світові ринки, причому саме в тій послідовності, в якій сама виставка впливає на ці ринки.

2. Сформувати модель (образ) виставки / ярмарки відповідно до поставлених цілей – встановити співвідношення місця і часу, вид експонатів, спосіб участі (з власними або орендованими стендами), зібрати інформацію про кожного цікавого у виставковому заході.

3. Оцінити відібрані заходи з позицій:

- кількісно-якісного складу експонатів-конкурентів;
- престижу виставки-ярмарки;
- зміни за часом провідних параметрів, включаючи зміни експозиційних площ;
- місця її проведення;
- вартості обов'язкових і додаткових виставкових послуг.

4. Вибрати відповідну виставку як результат збігу цілей маркетингу і можливостей, що відкриваються участі у виставці.

Якщо внутрішні можливості підприємства індустрії туризму та гостинності та цілі участі відповідають темі виставки, якщо на виставці представлений репрезентативний спектр пропонованих продуктів / послуг і при цьому охоплені цільові для підприємства групи покупців або виставка відкриває вихід на них, вибір буде ефективним¹.

Непрямыми факторами цього вибору є якісні характеристики місця проведення виставки / ярмарки, а саме:

- географічне положення і транспортне обслуговування;
- кількісний і якісний рівень послуг виставкового сервісу, готельного обслуговування і ін.;
- громадська безпека і стан криміногенної обстановки в місті або регіоні;
- доброзичливість місцевого населення;
- культурна і туристична інфраструктура;
- якісний рівень служб супроводу (митна служба, страхування, транспортні послуги, медичне обслуговування і ін.);
- можливості для здійснення покупок і розваг і ін.

Такі чинники можна вважати психологічними.

Отож, на підставі аналізу власного маркетингу, визначення цілей і за допомогою класифікації виставок вже можна виключити ті виставки, які не

¹ Бердышев С.Н. Организация выставочной деятельности: учеб. пособие. Корпорация Дашков и К0, 2010. 228 с.

можуть сприяти досягненню необхідних цілей. Відповідно, регіональна виставка не повинна йти в рахунок, якщо метою є також і нерегіональні або експортні операції.

Якщо підприємство індустрії туризму та гостинності хоче активно освоювати європейський простір, то необхідно ставити питання про участь у виставках Європи.

Якщо мова йде про туристичний продукт чи послуги, які продаються переважно певним цільовим групам, то потрібно знайти шляхи фільтрування виставкових заходів, які своїм спектром пропозиції орієнтовані саме на таку цільову групу.

Може допомогти правильному вибору виставки отримання відомостей про ті виставки, в яких, як правило, беруть участь конкуренти.

За таких умов, при аналізі виставок, в яких пропонується брати участь, складається очевидна ситуація: після поступового, крок за кроком, виключення невідповідного, врешті-решт викристалізовується та сама єдина, правильно обрана виставка.

Важче буває, якщо до розгляду прийнято більше однієї виставки. У таких випадках є дві можливості: брати участь в обох виставках, або ж за додатково визначеними критеріями, вимогами або передумовами продовжувати специфікацію відбору далі, поки, зрештою, не залишиться тільки один виставковий захід.

На нашу думку, корисно подивитися на обраний захід і в якості відвідувача, щоб отримати безпосереднє враження, наприклад в разі запізнення подачі заявки на участь або невпевненості в доцільності участі. В такому випадку можна побачити і пізнати на досвіді, як представлені учасники і, відповідно, конкуренти (розмір стенду, витрати на оформлення стенду, показ товару) і як поведуться відвідувачі (напливи в певні дні, тривалість перебування на стендах). Необхідно також дізнатися, чи є вже на виставці ті, хто пропонує альтернативні технічні рішення, і які аргументи наводять вони відвідувачам (ціна, термін поставки, переваги у використанні).

Перш за все, якщо коло звужене, але є більше однієї виставки на вибір, то буде мати сенс заздалегідь відвідати ті заходи, які раніше стоять на порядку дня. Витрати в будь-якому випадку будуть нижчими, ніж ті гроші, які довелося б заплатити у разі прийняття хоча б одного сумнівного рішення про участь.

Власний продукт чи послуги повинні відповідати темі виставки і бути наявними в номенклатурі організатора. Виставка повинна бути орієнтована на намічені цільові групи. Ці дві умови є обов'язковими.

Крім того, приносить користь і стимулює справу зустрічі на виставці не тільки безпосередньо з цільовими групами, а й з тими верствами, які складають оточення конкретних цільових груп. Це можуть бути ті, з чіско думкою особливо рахуються, і ті, хто приймає рішення, чи інші групи осіб – тобто всі, хто з точки зору реклами повинен розглядатися в якості вторинної цільової групи.

З точки зору складу експонентів, виставка має давати як мінімум представницький огляд відповідного спектру пропозицій, а ще краще – якщо в складі її учасників є всі провідні підприємства галузі; на регіональних заходах вони можуть бути представлені і через менеджерів.

Стимулювати високу відвідуваність виставкового заходу, що слід

враховувати, можуть додаткові заходи – такі, як спеціалізований конгрес, семінари експонентів, зустрічі з професійними менеджерами. Багато інші критеріїв знаходяться поза сферою безпосереднього впливу виставки як події.

Останньою завершальною фазою здійснення вибору є прийняття остаточного рішення, яке доводиться до колективу підприємства, який з цього моменту починає нести разом з керівництвом спільну відповідальність, якщо для підприємства характерне стратегічне управління. Як результат – мотивація та активізація співробітників, що беруть участь в реалізації рішення і розробка першого плану дій, в якому повинно бути визначено:

- що і коли зробити;
- чому і як це потрібно зробити;
- кому і що потрібно зробити.

З огляду на те, що в залежності від характеру, іміджу виставки експонент повинен розробити власні технічні та якісні аспекти своєї участі до прийняття остаточного рішення, корисно для «підстраховки» нанести вищевказаний візит-розвідку на чергову виставку.

Основні економічні інтереси суб'єктів виставкової діяльності для:

- експонентів – забезпечення просування продукції до споживача і пошук нових каналів збуту з метою максимізації прибутку від реалізації продукції, що експонується;

- організаторів – залучення у виставкову діяльність як можна більшої кількості учасників з метою одержання максимального прибутку від проведення виставкових заходів з подальшим використанням його на розширення виробництва і капіталізацію;

- відвідувачів – одержання максимальної інформації про продукцію виробничого призначення і товари народного споживання з метою їх придбання або прийняття рішень про інвестування коштів для її виробництва (для інноваційних проектів).

Організатори та розпорядники виставок і ярмарків відповідно до укладеного договору забезпечують надання учасникам та відвідувачам комплекс послуг, який повинен включати:

- виділення виставкового обладнання, надання комунальних послуг;
- страховий захист виставкових об'єктів (приміщень, площ);
- забезпечення охорони та пожежної безпеки учасників та виставкових об'єктів (приміщень, площ);
- забезпечення вентиляції, опалення, прибирання виставкових об'єктів (приміщень, площ);
- здійснення митних процедур;
- вантажно-транспортні послуги;
- забезпечення роботи закладів громадського харчування на території виставок і ярмарків, а також пунктів обміну валют (на міжнародних виставках і ярмарках);
- створення умов для роботи засобів масової інформації¹.

Відповідальність перед учасниками та відвідувачами за надання вказаних

¹ Петелин В. Г. Основы менеджмента выставочной деятельности: учеб. для студ. вузов. Москва. ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 447 с.

послуг несуть організатори виставок.

Організаторам виставок і ярмарків, що проводяться з частковим фінансуванням витрат за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, необхідно вдосконалювати концепцію проведення виставок і ярмарків.

Виставка є не тільки джерелом інформації про розвиток галузі, окремих підприємств, а й ефективним інструментом маркетингу, де в особистому контакті з конкуруючими підприємствами експонент може виявити потреби, донести значний обсяг корисної інформації, тим самим забезпечивши для себе потенціал отримання прибутку (найчастіше в перспективі). Результат участі у виставці багато в чому визначається ефективністю організації та управління цим процесом.

Для того, щоб задовольнити ці потреби, потрібно дізнатися, що ж саме потрібно. Участь підприємства у виставках має відповідати всім компонентам комплексу маркетингу. Сучасна виставка – це не тільки ефективний засіб збуту, це найважливіший засіб комунікацій і обміну інформацією. Вона пов'язана з усіма інструментами маркетингу, тому участь у виставці сприяє досягненню найрізноманітніших підприємницьких цілей – дозволяє здійснювати одночасно і комунікативну, і ціноутворюючу, і збутову, і товарну політику підприємства.

Ніякий інший з інструментів маркетингу не володіє здатністю представити у всій повноті підприємство і його продукцію, одночасно даючи можливість особистого контакту з клієнтами та вивчення конкурентів.

Виставки дозволяють побачити безліч необхідних відправних точок для здійснення підприємницької політики, орієнтованої на збут. Саме тут, як ніде більше, стають очевидними процеси, що відбуваються на ринку індустрії туризму та гостинності, види і діапазон змін, а також напрямок і темп майбутнього розвитку.

Виставки туризму та гостинності слугують досягненню найрізноманітніших підприємницьких цілей. Маркетинг за допомогою виставки означає можливість більш раціонального досягнення цих цілей, тому що виставки мають мультифункціональне значення.

Участь у виставці необхідно розглядати переважно в комбінації з іншими інструментами маркетингу. Наприклад, якщо центральною ланкою є контакт з постійною клієнтурою, то перед виставкою її потрібно з усією інтенсивністю переконувати в необхідності відвідування стенду. Якщо ж, навпаки, потрібно головним чином новий споживач, то перед виставкою повинна бути розгорнута широка рекламна кампанія. Витрати на участь в ній можна обґрунтувати, тільки провівши ретельні дослідження виходячи з його відповідності підприємницької стратегії підприємства.

Найпростіший аналіз виставки з туризму та гостинності показує, що цей інструмент маркетингу може вплинути на найрізноманітніші функції та радіус дії. Крім того, виставка:

- є концентрованим дзеркальним відображенням ринку індустрії туризму та гостинності;
- сприймається як емоційна подія, що викликає реакцію і стимулювання прийняття рішення про придбання туристичного продукту чи послуги;
- забезпечує і збільшує видимість ринку індустрії туризму та гостинності ;
- дозволяє володіти ситуацією на ринку сфери послуг;

- відкриває доступ до нових ринків;
- дозволяє встановити пряму залежність між ціною і якістю.

Все це підкреслює значимість ролі виставок серед інструментів маркетингу в індустрії туризму та гостинності.

Кожен виставковий захід є дієвий інструмент маркетингу, що допомагає експоненту:

- виконати аналіз динаміки своїх продажів і оцінити обрану збутову політику;
- визначити свою позицію на ринку;
- запозичити цінні економічні ідеї і рішення у конкурентів, дії яких на виставці максимально прозорі;
- побачити загальні тенденції в конкуренції близьких і / або аналогічних продуктів чи послуг.

При правильній організації маркетингової діяльності підприємства виставка індустрії туризму та гостинності може розглядатися як інструмент маркетингових досліджень. Під час підготовки і проведення виставки можна отримати досить великий обсяг інформації.

З позицій маркетингу на виставці здійснюється збір первинних даних, а при необхідності – аналіз і уточнення вторинної інформації.

Цінність і важливість проведення маркетингових досліджень полягає в тому, що вони дозволяють:

- оперативно отримати первинну інформацію про споживачів, постачальників, конкурентів, посередників, інвесторів і ін.;
- швидко уточнити вторинну інформацію;
- прогнозувати тенденції змін на ринку індустрії туризму та гостинності;
- оцінювати і відслідковувати динаміку змін різноманітних показників з тією періодичністю, з якою проходять виставки;
- сконцентрувати свою увагу на вивченні перспективних сегментів ринку¹.

Особливо відзначимо, що виставки дозволяють проводити багатоцільові опитування і анкетування.

Для того, щоб знати відвідувачів і мати можливість проаналізувати результати участі у виставці, необхідно розробити анкети. Анкети для виставки не повинні містити багато питань, бути максимально простими і не вимагати багато часу для заповнення.

Анкетування створює привід для звернення до потенційних клієнтів після виставки, допоможе скласти портрет потенційного клієнта, оцінити ефективність роботи на виставці, визначити напрямки зміни попиту.

Виставкові заходи, зокрема в індустрії туризму та гостинності, дуже впливають на туристичний ринок. Виставка є не тільки інструментом вивчення попиту та пропозиції, але і їх регулювання. На виставці, представляються продукти і послуги різних підприємств, які орієнтуючись на цінову політику ринку, регулюють власні ціни. Будучи безпосереднім регулятором цін, виставка індустрії туризму та гостинності, таким чином, стимулює попит, пропозицію і продажі.

¹ Крахмальова Н. А. Системний підхід до управління виставковою діяльністю. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. №5 (95). С. 155–159.

Ринок презентацій, конференцій, корпоративних зустрічей на виставках - це один з найпривабливіших для готельних і туристичних підприємств ринків організованих споживачів. Він має ряд переваг в порівнянні з іншими:

- приносить додатковий прибуток підприємствам;
- виставкові заходи якомога планувати на період міжсезоння, що дозволить підприємствам індустрії туризму і гостинності легше переносити «Важкі» періоди;
- підлаштувати графік праці обслуговуючого персоналу.

Нинішня тенденція в організації конференцій, симпозіумів, конгресів, семінарів вже не орієнтується на глобальні відкриття або навіть отримання нової інформації.

Чим більше вона диверсифікована, тим краще.

Щоб добитися високої якості обслуговування, що забезпечує готель, ресторан або тур фірма та конкурентоспроможність на ринку, необхідно скоординувати зусилля багатьох функціональних відділів компанії і її персоналу. Вирішальним моментом є розуміння процесів конкуренції на ринку з позиції споживача.

Якщо дивитися на ринок з точки зору споживача, можна отримати зовсім інше уявлення про ринкові можливості та загрози конкурентоспроможності компанії.

Активний розвиток сфери послуг в світі обумовлено впливом цілого ряду факторів, серед яких К. Лавлок¹ виділяє п'ять основних чинників: політика держави; тенденції бізнесу; розвиток інформаційних технологій; соціальні зміни; інтернаціоналізація сфери послуг.

На жаль, значна кількість вітчизняних підприємств індустрії туризму і гостинності не бере самостійної участі у зарубіжних виставках (ярмарках) не тільки через слабкий рівень менеджменту, маркетингу, обмежені економічні можливості. Головною причиною є побоювання самостійних дій, оскільки економічна підтримка з боку держави є надто слабкою, або її зовсім немає: у разі будь-яких негараздів підприємства можуть розраховувати тільки на благодійну допомогу та часто ще й з боку своїх іноземних конкурентів.

На нашу думку, жодне підприємство не матиме успіху, якщо:

- не створить менеджменту пристосування до структурних змін, спричинених вільним поширенням товарів і послуг;
- не усвідомить, що міжнародний ринок – це не замкнений простір, а відкрите середовище взаємодії комерційних пропозицій внутрішнього і зовнішнього ринків;
- не адаптує продукцію до конкурентних умов, каналів продажу, якості та цін, які формуються у новому глобальному економічному середовищі;
- не вживатиме заходів для пристосування національної стратегії товаропросування до міжнародного ринку й відставатиме від конкурентів.

Вирішення зазначених проблем допоможе активізувати участь українських підприємств та організацій у міжнародних виставках з метою розширення присутності вітчизняних товаровиробників на найбільш значних зовнішніх

¹ Лавлок К. Маркетинг услуг: персонал, технология, стратегия. Изд. Дом «Вильямс», 2005. 123 с.

ринках, і виходу на нові перспективні ринки збуту українських товарів та послуг.

4.4 Історико-культурна спадщина Миколаївської області як територіально-господарська складова індустрії туризму

Індустрія туризму – це міжгалузевий господарський комплекс, який спеціалізується на створенні турпродукту, здатного задовольняти специфічні потреби населення в проведенні дозвілля в подорожі шляхом виробництва та реалізації товарів і послуг туристичного призначення¹.

Територіально-господарська складова індустрії туризму представлена туристичними ресурсами, що становлять основу для розвитку та спеціалізації рекреаційного господарства. Потужною складовою туристично-рекреаційного потенціалу являється історико-культурна спадщина.

За умов глобалізації сучасного світу культура постає серед пріоритетів соціально-економічного розвитку, а культурна політика розглядається як ефективний інструмент забезпечення лідерства. У процесі глобалізації, відзначає Ю.М. Пахомов, у конкурентний вир дедалі більше втягуються не тільки економічні фактори, а й «ціннісні складові поведінки, властиві одній країні чи цивілізації в цілому». Саме ціннісні фактори, тобто «фактори культури і життєвих сенсів», стали «визначати результат конкуренції»².

Самобутність та різноманітність історико-культурного надбання обумовлює високу туристичну атрактивність країни (регіону), створює передумови для розвитку пізнавального туризму. Досвід багатьох країн світу засвідчує, що історико-культурні туристичні ресурси можуть виступати визначальним чинником рекреаційної привабливості територій, і вміле залучення їх до мережі туристичних маршрутів дозволяє отримувати значні прибутки в туризмі. У зв'язку з цим актуалізується проблема дослідження історико-культурного потенціалу територій, що вимагає наукового підходу до виявлення, структуризації й оцінки атрактивності історико-культурних туристичних ресурсів з метою забезпечення найбільш повного, ефективного та раціонального залучення їх в систему туристичної діяльності.

Миколаївська область розташована в нижній течії Південного Бугу. На півдні її територія омивається Чорним морем. Площа – 24,5 тис. кв. км (4,1% території країни). Вона розміщена у межах двох фізико-географічних зон лісостепової і степової. Ландшафти представлені заплавами комплексами, ділянками піщаного степу, петрофітними степами, прибережно-водними комплексами, наскельними дібровами, кам'янистими степами тощо. Клімат області помірно-континентальний з м'якою малосніжною зимою та спекотним посушливим літом.

Незважаючи на спеціалізацію Миколаївської області на наданні рекреаційних послуг та випереджальному розвитку тих видів туризму, що базуються на використанні природних рекреаційних ресурсів, історико-культурна спадщина регіону – це та потужна складова туристично-рекреаційного

¹ Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти): Навч. посібник. 2-е вид., перероб. та доп. К.: Альтерпрес, 2003. 436 с.

² Парфінченко А. Культурний туризм як чинник соціально-економічного розвитку територій. *Вісник львівського університету*. Серія географічна. 2013. Випуск 43. Ч. 1. С. 234-235.

потенціалу, яка має неабиякі перспективи розвитку, і якій незаслужено приділяється значно менша увага при характеристиці туристичної індустрії області.

У радянський період розвиток туризму на Миколаївщині, незважаючи на потужні рекреаційні ресурси, стримувався внаслідок того, що Миколаїв як стратегічний центр суднобудівного, у тому числі оборонного виробничого комплексу, був «закритим» містом. Заборонялося відвідувати місто й область іноземним туристам, хоча суттєво обмежувався і внутрішній туризм. Так, при складанні програми на період 1986-1990 рр. навіть туристів з країн соціалістичної співдружності не було включено до відвідування Миколаєва.

Внутрішній туризм на Миколаївщині мав переважно красназавчий характер і був спрямований на комуністичне виховання людей. Починаючи з 70-х років, цю роботу було покладено на Бюро молодіжного міжнародного туризму ЦК ЛКСМУ «Супутник» та його регіональні відділення¹. Культурно-історичні пам'ятки міста та області в той період майже не згадуються. Серед об'єктів туристичних маршрутів наводяться лише військово-історичний музей О. Суворова та музей П. Шмідта в Очакові. Безпечення програм перебування туристів в області суворо контролювалося.

За роки незалежності розвиток туризму на Миколаївщині поживався внаслідок всебічного використання туристичних атракцій території. Їх відновлення, переорієнтація на туристичний продукт стали головними в діяльності місцевої влади. Активізували свою роботу красназавці, результатом чого було прийняття «Програми розвитку красназавства у Миколаївській області на період до 2020 року»².

Разом з тим, у пострадянський період розвиток культурно-пізнавального туризму в області набув суперечливого характеру. З одного боку, значні туристичні ресурси краю здатні привернути увагу не тільки вітчизняних, а й іноземних туристів, з іншого, – незважаючи на поповнення новими експонатами фондів музеїв, кількість їх відвідувачів знижується, як і кількість екскурсій. Це зумовлено відсутністю рекламно-інформаційної підтримки розвитку культурно-пізнавального туризму. Рекламні, фінансово-економічні можливості культурних установ вкрай обмежені, внаслідок чого Миколаївщина відома лише своїми рекреаційними ресурсами.

Впродовж 2017 року в області було обслужено понад 11 тис. туристів. Із загальної кількості туристів 82,9% становила частка туристів-громадян України, які виїжджали за кордон, 17,1% – внутрішніх туристів. Переважна більшість (98,7%) туристів основною метою подорожі зазначили дозвілля та відпочинок³. Кількість іноземних туристів склала 9 осіб. Особливо сумна тенденція за останні роки спостерігається з іноземними туристами (рис. 1). За 2014-2016 роки, за

¹ Бондарчук-Чугіна І.Ю. Розвиток культурно-історичного туризму на Миколаївщині (друга половина XX-початок XXI ст.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 17.00.01 Теорія та історія культури. К., 2007. 19 с.

² Програма розвитку туризму та курортів у Миколаївській області на 2016-2020 роки станом на 01.01.2019 URL: https://www.mk-oblrada.gov.ua/UserFiles/File/program/r6_5_7.zip

³ Головне управління статистики у Миколаївській області станом на 01.01.2019 URL: <http://www.mk.ukrstat.gov.ua>

даними органів статистики, жоден іноземний турист не відвідав Миколаївську область. Загалом, ця картина співзвучна іншим регіонам України, проте ніде більше не спостерігається настільки помітне зменшення кількості іноземних туристів.

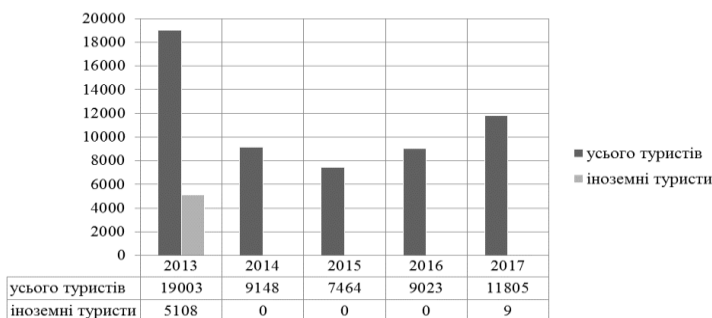

Рисунок 1 - Динаміка туристичних потоків Миколаївської області

Джерело: побудовано авторами¹

На державному обліку в Миколаївській області перебуває 5914 пам'яток¹. З них пам'яток археології – 4490, історії – 1199, монументального мистецтва – 67, архітектури та містобудування – 145, садово-паркового мистецтва – 11, ландшафтних – 1, науки і техніки – 1 (рис. 2).

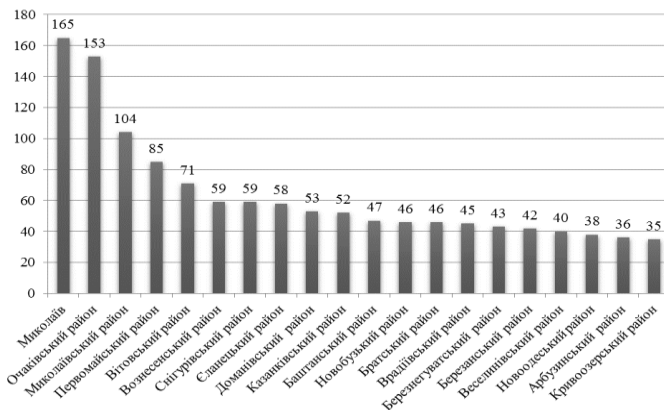

Рисунок 2 - Кількісний розподіл історико-архітектурних пам'яток за адміністративними районами Миколаївської області (станом на 2019 рік)

Джерело: побудовано авторами²

¹ Головне управління статистики у Миколаївській області станом на 01.01.2018 URL <http://www.mk.ukrstat.gov.ua>.

² Миколаївська обласна державна адміністрація. Туристичний та курортно-рекреаційний комплекс Миколаївської області станом на 01.01.2019 URL <http://www.mk.gov.ua/printpage.php?page=418>.

Під охороною держави перебуває 1356 об'єктів культурної спадщини області – 429 археологічних об'єктів, 295 – історичних об'єктів, 13 – пам'яток монументального мистецтва та 619 – пам'яток архітектури (рис. 3). За даними Департаменту культури Миколаївської області 43 нерухомі пам'ятки занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як такі, що мають статус національного значення¹, 12 з них розташовано на території м. Миколаєва (рис 4).

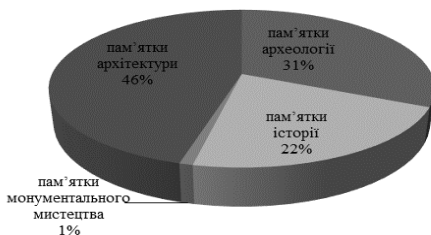

Рисунок 3 - Структура історико-культурної спадщини Миколаївської області (станом на 2019 рік)

Джерело: побудовано авторами^{1,2}

Галузь культури Миколаївської області представлена мережею закладів та установ, серед яких 1076 закладів культури і мистецтва, зокрема: 3 професійні театри та філармонія, 506 клубних закладів, з них 2 – обласного підпорядкування (460 закладів із загальної кількості – у сільській місцевості); 504 бібліотеки, з них 3 – обласні (402 бібліотеки знаходяться у сільській місцевості); 2 обласні, 2 міські, 5 районних комунальних музеїв та інспекція по охороні пам'яток культури (заклад музейного типу)².

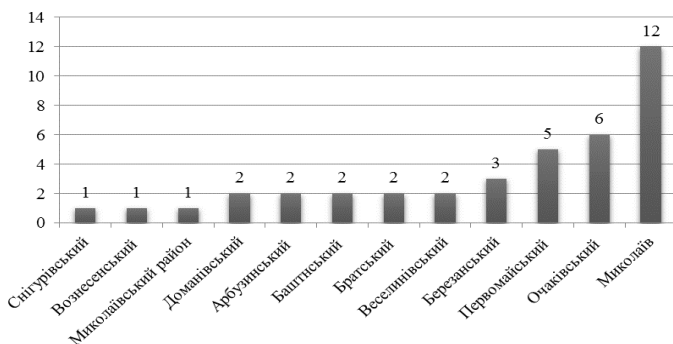

Рисунок 4 - Територіальний розподіл пам'яток національного значення за адміністративними одиницями Миколаївської області

Джерело: побудовано авторами³

¹ Головне управління статистики у Миколаївській області станом на 01.01.2019 URL <http://www.mk.ukrstat.gov.ua>

² Миколаївська обласна державна адміністрація станом на 01.05.2019 URL <http://www.mk.gov.ua/ua>.

³ Управління культури, національностей та релігій Миколаївської облдержадміністрації:

На території області знаходяться 2 навчальні заклади культури і мистецтв, 45 початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (29 дитячих музичних шкіл, 13 дитячих шкіл мистецтв та 3 дитячі художні школи), комунальне підприємство «Миколаївські парки», Первомайський міський парк, дитяче містечко «Казка» та Миколаївський зоопарк.

Концентрація і територіальна структура історичних пам'яток у межах досліджуваної території залежить, в першу чергу, від тривалості історії населених пунктів, та сприятливості природних умов. Так, приморські райони області характеризуються найбільшою кількістю та цінністю пам'яток. Друге місце займають північні прибузькі райони, що обумовлено поступовим історичним просуванням населених пунктів з півночі на південь уздовж водних артерій. Така сама ситуація спостерігається і у районах, розташованих уздовж річки Інгулець.

Нами була створена картосхема територіальної концентрації історико-культурних туристичних ресурсів Миколаївської області (рис. 5). Як видно з рисунку найбільша кількість об'єктів історико-культурної спадщини спостерігається у Первомайському, Миколаївському, Новоодеському та Новоозерському районах. Найменша цінність та кількість туристичних об'єктів характерна винятково степовим сільськогосподарським районам з низькою кількістю населення.

Рисунок 5 - Концентрація історико-культурних ресурсів Миколаївщини
Джерело: побудовано авторами

Для якісної оцінки історико-культурної спадщини ми використали методика оцінки забезпеченості території В. Мацоли, що рекомендує визначати щільність

пам'яток найвищого класу цінності (загальнонаціонального та міжнародного значення)¹. Показник щільності історико-культурних пам'яток в Україні становить 7,9 одиниць на 100 км², пам'яток загальнонаціонального значення – 0,7 одиниць на 100 км². Відношення пам'яток національного значення до пам'яток місцевого значення на території України можна виразити як 1:10 на 100 км².

Поділ пам'яток досліджуваного регіону за цінністю дозволяє нам швидко та ефективно здійснити бальну оцінку історико-культурних ресурсів кожного адміністративного району. При цьому, розроблена нами бальна шкала виглядає наступним чином: низька забезпеченість (від 1 до 4 пам'яток) – 1 бал; середня забезпеченість (від 4 до 8 пам'яток) – 2 бали; висока забезпеченість (від 8 і більше пам'яток) – 3 бали. Для пам'яток місцевого значення розроблена власна шкала оцінки забезпеченості: від 35 до 74 пам'яток – низька; від 74 до 113 – середня; від 113 до 153 – висока забезпеченість.

Зведена таблиця забезпеченості об'єктами історико-культурної спадщини та коефіцієнта культурної цінності історико-культурної спадщини представлені у таблиці 1.

Таблиця 1 - Відносна забезпеченість історико-культурними туристичними ресурсами адміністративних районів Миколаївської області

Адміністративний район	К-сть балів за пам'ятки національного значення	К-сть балів за пам'ятки місцевого значення	Сумарна кількість балів	<i>K_r</i>
<i>Низька забезпеченість</i>				
Сланецький	0	1	1	0,33
Новобузький	0	1	1	0,33
Врадівський	0	1	1	0,33
Вітовський	0	1	1	0,33
Березнегуватський	0	1	1	0,33
Кривоозерський	0	1	1	0,33
Новоодеський	0	1	1	0,33
Казанківський	0	1	1	0,33
Братський	1	1	2	0,67
Снігурівський	1	1	2	0,67
Доманівський	1	1	2	0,67
Баштанський	1	1	2	0,67
Арбузинський	1	1	2	0,67
Веселинівський	1	1	2	0,67
<i>Середня забезпеченість</i>				
Березанський	2	1	3	1,0
Первомайський	2	2	4	1,33
<i>Висока забезпеченість</i>				
Очаківський	2	3	5	1,67
Миколаївський	3	3	6	2,0

З таблиці видно, що 8 з 19 адміністративних районів Миколаївської області володіють малоатрактивними історико-культурними туристичними ресурсами, 6 районів оцінюються як високоатрактивні в плані наявних історико-культурних

¹ Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. Львів, 1997. 259 с.

ресурсів. Березанський, Первомайський, Очаківський та Миколаївський райони володіють унікальними історико-культурними туристичними ресурсами, що дає підстави говорити про найбільшу перспективу розвитку культурно-пізнавального туризму саме в цих районах. Опосередкований показник коефіцієнта культурної цінності історико-культурної спадщини Миколаївської області становить 0,7.

Отримані результати дають можливість здійснити поділ Миколаївської області на 3 зони з різною концентрацією історико-культурних туристичних ресурсів:

– Приморську – усі райони, що мають вихід до моря, мають середній або високий рівень забезпеченості історико-культурними туристичними ресурсами;

– Степову – усі без винятку райони, що не розміщені вздовж річок, не мають виходу до моря, характеризуються низьким рівнем забезпеченості історико-культурними туристичними ресурсами;

– Річкову – райони, що розташовані вздовж річок Південний Буг, Інгул, Інгулець мають відносно середній рівень концентрації історико-культурних туристичних ресурсів, дещо більшу за степові райони.

Для більш глибокого аналізу відмінностей у територіальній організації історико-культурних пам'яток у розрізі адміністративних районів області ми використали коефіцієнт територіальної локалізації (табл. 2).

Таблиця 2 - Коефіцієнт територіальної локалізації історико-культурних пам'яток Миколаївської області

Адміністративний район	Площа, км ²	A_p	К-сть пам'яток, од.	A_x	K_i
Арбузинський	969	0,039	33	0,024	0,62
Баштанський	1 706	0,069	38	0,028	0,41
Березанський	1 378	0,056	38	0,028	0,50
Березнегуватський	1 263	0,051	45	0,033	0,65
Братський	1 100	0,045	37	0,027	0,60
Веселинівський	1 200	0,049	47	0,035	0,71
Вітовський	1 460	0,059	57	0,042	0,71
Вознесеньський	1 391	0,057	48	0,035	0,61
Врадіївський	811	0,033	43	0,032	0,97
Доманівський	1 458	0,059	55	0,041	0,69
Єланецький	1017	0,041	43	0,032	0,78
Казанківський	1 349	0,055	63	0,046	0,84
Кривоозерський	814	0,033	40	0,029	0,88
Миколаївський	1 429	0,058	34	0,025	0,43
Новобузький	1 243	0,051	43	0,032	0,63
Новоодеський	1 428	0,058	40	0,029	0,50
Очаківський	1 490	0,061	45	0,033	0,54
Первомайський	1 319	0,054	84	0,062	1,15
Снігурівський	1 395	0,057	59	0,044	0,77

Примітка:

A_p - відношення площі території району до загальної площі мезорегіону

A_x - Відношення кількості об'єктів історико-культурної спадщини району до їх загальної кількості в області

K_i - Коефіцієнт територіальної локалізації

Найбільше значення цього коефіцієнта фіксуємо у Первомайському районі. Високий коефіцієнт територіальної локалізації мають райони: Снігурівський,

Кривоозерський, Врадіївський, Казанківський, Єланецький. Найнижчі значення К_і характерні для Баштанського, Миколаївського, Новоодеського та Березанського районів. Це пов'язано з великою площею районів, незначною кількістю історико-культурних пам'яток на цих територіях, а також в більший мірі з сільськогосподарською спеціалізацією зазначених адміністративних одиниць.

Визначені показники засвідчують, що історико-культурні туристичні ресурси є важливою, хоча й не основною складовою туристичного потенціалу Миколаївської області. Використання ж історико-культурних ресурсів досліджуваного регіону недостатнє. Це пов'язано передусім з тим, що відсутній їх чіткий облік, належний рівень реклами, незадовільним є стан розвитку інфраструктури. Збереженість пам'яток погана, що зумовлене недостатнім фінансуванням, а також відсутністю розроблених механізмів включення історико-культурної спадщини до туристичної індустрії.

На ринку туристичних послуг Миколаївської області найпопулярнішими серед туристів є 16 туристичних маршрутів, з яких 8 – культурно-пізнавального характеру, 8 – природно-пізнавального характеру.

Наявні історико-культурні туристичні ресурси є основою екскурсійних маршрутів: «Сивий Кінбурн – перлина Північного Причорномор'я», «Місто давніх греків – Ольвія», «Винний тур у Радсад», «Очаків – перлина Північного Причорномор'я», «Екскурсійний тур по місту Миколаєву «Знайомство з містом Святого Миколая» з відвідуванням найкращого в Україні і одного з найстаріших в Європі зоопарку тощо.

Розвиток індустрії культурного туризму в Миколаївській області потребує підтримки щодо узгодженого розвитку цієї сфери усієї України. У регіоні необхідно розвивати активну співпрацю державного та приватного секторів з метою підтримки туристичного сектору Миколаївщини, посилювати рівень інформованості туристів про культурно-історичні атракції регіону. Формування ефективної рекламної кампанії, проведення тендерів щодо реставрації та популяризації об'єктів культурної спадщини допоможуть вирішити безліч проблем, пов'язаних із руйнуванням пам'яток історії та культури, а також сформувати та посилити позитивний імідж області.

4.5 Розвиток зеленого туризму в Україні

Для багатьох країн світу туризм в останні роки став високо прибутковим сектором туристичної індустрії, що має значні перспективи подальшого функціонування. Процес формування моделей розвитку даної туристичної індустрії в різних країнах проходив спільно з соціально-економічними процесами становлення галузей національної економіки.

Приміром, у Європі після Другої світової війни уряди таких країн як Австрія, Німеччина, Італія, Франція, –не маючи економічних можливостей для підтримання домогосподарств фінансово, звільнили їх від сплати податків у разі надання ними послуг гостинності. Керувалися при цьому соціально-економічними чинниками, бо проживання і харчування гостей у сільській місцевості сприяло розвитку транспортних, туристичних, побутових, торгівельних і розважальних послуг, хоч ці види бізнесу і оподатковувалися, та мали пільгові умови.

Історія відпочинку і сільській місцевості має глибоке коріння. Ще близько 5 ст. до н.е. заможні мешканці міст (населених пунктів, життєдіяльність яких не пов'язана з сільським господарством) виїздили за їхні межі на відпочинок. Тоді і зовсім донедавна, до середини XX століття, кількість приймаючих на селі була більшою за число бажаючих там відпочити, сільське населення у світі значно перевищувало міське. Але урбанізація суттєво змінила ситуацію, і на сучасній мапі налічується вже 144 країни, де городяни становлять більше половини мешканців. Наприклад, у Бельгії містян 97,8%, в Ісландії – 94%, Японії – 93%, Ізраїлі – 92%, Аргентині – 91, Данії – 87%, Швеції – 85%, Канаді та США – близько 81,5%. Україна посідає 89 місце з пропорцією 69,5:30,5%.¹

Динаміка чисельності постійного сільського населення та зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві України (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя) наведена в таблиці 1.

Таблиця 1 – Динаміка чисельності постійного сільського населення та зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві України, 2015-2019 рр.

Показники зайнятості	Роки				2018 р. до 2015 р., (+,-)
	2015	2016	2017	2018	
Чисельність постійного сільського населення, тис. осіб	13175,5	13102,2	13015,4	12896,5	-279
Частка сільського населення в численності наявного населення, %	30,9	30,8	30,8	30,5	-0,4
Чисельність зайнятих в сільському, лісовому та рибному господарстві, тис. осіб	2870,6	2866,5	2860,7	2937,6	153,8
в т.ч. у % до загальної кількості зайнятого населення	17,6	17,6	17,7	18,2	+1,1
Частка зайнятих в сільському, лісовому та рибному господарстві в чисельності постійного сільського населення, %	21,8	21,9	22,0	22,8	+1,0
Різниця між часткою сільського населення і часткою зайнятих в сільському, лісовому та рибному господарстві, в загальній кількості зайнятого населення, в. п.	13,3	13,2	13,1	12,4	X

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України²

Проведені статистичні дослідження свідчать про скорочення чисельності сільського населення (впродовж 2015-2018 рр. на 279 тис. осіб або 2,1 в.п.) та зменшення питомої ваги сільського населення чисельності наявного населення України. Водночас помітна позитивна динаміка росту зайнятості населення в сільському, лісовому та рибному господарстві. При цьому варто зауважити, що частка зайнятих в сільському, лісовому та рибному господарстві в чисельності постійного сільського населення складає близько 22 %, отже (навіть припустивши, що всі вони є мешканцями сільської місцевості), ми можемо

¹ Житков А. Сільський зелений туризм – перспективи і перешкоди URL: <http://www.agroprofi.com.ua/statti/1598-silskyi-zelenyy-turyzm-perspektivy-i-pereshkody> (09.03.2020 р.)

² Державна служба статистики України URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

констатувати наявність значного резерву робочої сили, яка може бути задіяна в організації відпочинку на селі.

Стрімка індустріалізація та діджиталізація суспільства, ріст мегаполісів та зменшення в них зелених насаджень, зростання щільності населення дедалі частіше зумовлюють потребу мешканців міст до спілкування з природою та відпочинку в сільській місцевості.

Пошук оптимальної для сучасних соціально-економічних умов моделі розвитку цієї індустрії в Україні є актуальним завданням сьогодення. В Україні зелений туризм, як вид відпочинку, в порівнянні з європейськими країнами, ще мало відомий і поки що не входить в число видів туристичних продуктів, які широко впроваджуються на ринку (як виїзному, так і внутрішньому). Український ринок виїзного зеленого туризму розвинутий недостатньо, попит на ньому мало вивчений, у зарубіжних туроператорів політики просування свого продукту на українському туристичному ринку поки що немає. Популяризація зеленого туризму як організованого виду відпочинку – одне із завдань, яке необхідно вирішити для становлення його як перспективного сектору туристичної індустрії.¹

Варто звернути увагу на те, що правове поле функціонування сільського зеленого туризму в Україні є досить недосконалим. Стаття 4 Закону України «Про туризм» виділяє у видах туризму екологічний та сільський (зелений), не надаючи їм чіткого визначення. Згідно з дослідженнями Степанова В.Ю.² в Верховній Раді України було зареєстровано законопроекти «Про сільський туризм» № 0920 від 25.06.2006 р. та «Про сільський зелений туризм» № 3467 від 12.04.2007 р. Проте восени 2007 р. Верховна Рада України зняла їх з розгляду. Доцільно також зазначити, що з метою стимулювання і заохочення особистих селянських господарств до агротуристичної діяльності та розвитку підприємницької ініціативи Мінагрополітики розробило проект Закону України «Про аграрний туризм та агротуристичну діяльність», але жоден із проектів не дійшов свого логічного завершення. Таким чином, на наш погляд, цілком очевидно є необхідність розробки правової бази розвитку даної туристичної галузі та наближення її до стандартів Європейського простору, що в свою чергу, дозволить залучити туристів ззакордону.

Всі види відпочинку та подорожей, які здійснюються до мало зміненого природного середовища отримали назву природно-орієнтованого туризму. Медвідь Л.І. пропонує визначати його як «сукупність форм, видів, способів відпочинку та подорожей, які здійснюються в природне середовище, головною перевагою для якого є малозайманість / недоторканість природи або її компонентів, а метою перебування в природному середовищі є отримання нових вражень, позитивних емоцій від спілкування з природою та пізнання і вивчення природи».³ Основні види природно-орієнтованого туризму відображені на

¹Ткаченко Т.І. Сталій розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу : монографія. К.: КНТЕУ, 2006. С.65.

²Степанова В.Ю. Сільський зелений туризм в Україні: проблеми та перспективи. *Регіональне управління та місцеве самоврядування*. 1(53). 2018. С. 1-5. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2018-1/doc/3/02.pdf>

³ Медвідь Л.І. Природно-орієнтований туризм та умови його розвитку в Закарпатській

рисунку 2.

Позитивні аспекти розвитку сільського туризму в Україні

→	Для сільського населення: підвищення зацікавленості сільських жителів до збереження природи; покращення освітнього та культурного рівня населення; стимул для вивчення іноземних мов, набуття навиків роботи на комп'ютері; цікаве спілкування з туристами із різних регіонів; можливість для дорослих членів сім'ї займатися творчою працею; можливість додаткового заробітку в доступній діяльності (приймання туристів, продаж продукції підсобного господарства, супровід на рибалку, по гриби та ягоди, кінний прокат, транспортні послуги)
→	Для держави: покращення криміногенної ситуації за рахунок росту культурного рівня населення; додаткові надходження до бюджету непрямих податків від сфери послуг (торгівля, зв'язок, транспорт, культура) та прямих податків від діяльності об'єктів сільського туризму; використання для розвитку сільського туризму переважно ресурсів населення, а не бюджетних асигнувань; ріст підприємницької активності в сільській місцевості та створення робочих місць в суміжних з туризмом галузях (культура, сільське господарство, транспорт, торгівля); зменшення соціальної напруги в сільській місцевості, поступове покращення якості життя сільських жителів; збільшення зайнятості населення і ріст доходів сімей
→	Для підприємств: збільшення прибутків у сфері обслуговування за рахунок появи платоспроможних клієнтів; можливість створення різноманітних виробництв в зв'язку зі збільшенням споживання продукції сільського господарства; можливості для встановлення ділових зв'язків та залучення інвестицій
→	Для навколишнього середовища: зниження навантаження на навколишнє середовище, оскільки створюються робочі місця в сфері обслуговування, а населення перестає надмірно споживати природні ресурси; відходи від перебування туристів утилізуються власниками сільських будинків; росте зацікавленість населення в збереженні навколишнього середовища

Рисунок 1 – Позитивні аспекти розвитку сільського туризму в Україні
 Джерело: доопрацьовано¹

Таким чином природно-орієнтований туризм можна розподілити на сільський, в якому виділяють екотуризм, агротуризм та відпочинковий туризм, та природний, до нього належать біотуризм, пригодницький туризм і подорожі дикуною природою.

Своєрідна мода на відпочинок у сільській місцевості, загальні поняття, пов'язані з сільським туризмом є екотуризмом, що останніми роками набуває сили в Європі, знайшли своє застосування для визначення форм туристичного руху і в Україні, проте існує певна неузгодженість у розумінні основних понять, іноді відбувається навіть їх підміна. Зокрема, під *екологічним туризмом* розуміють ціленаправлені подорожі природними місцями з метою розуміння місцевої культури та історії розвитку природного середовища, які не порушують цілісність екосистем, і при цьому роблять охорону природних ресурсів вигідною для місцевих жителів.²

області Вісник ОНУ. Сер.: Географічні та геологічні науки. 2014. Т. 19, вип. 3. С. 36-43

¹ Кравчук А. Л. Управління розвитком діяльності сільського зеленого туризму : дисертація на здобуття кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.04 / Чернігів 2015. С.74.

² Кузьменко Ю. Туризм: екологіческий, зелёный или сельский? URL:

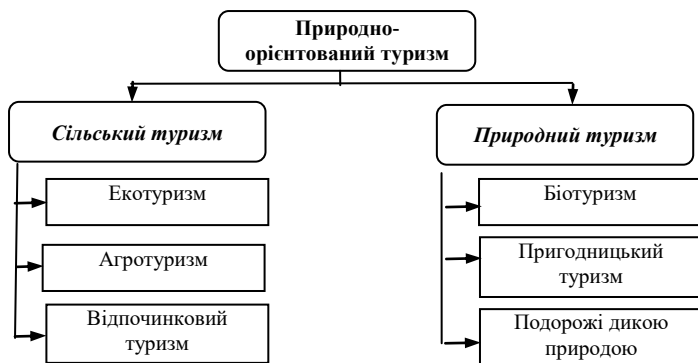

Рисунок 2 – Види природно-орієнтованого туризму

Джерело: побудовано автором

Згідно ст.4 Закону України «Про туризм»¹ поняття «екологічний туризм» і «зелений туризм» є тотожними. Зокрема, *зелений туризм* (green tourism) передбачає використання в туристичній індустрії екологічних методів і технологій. В німецькомовних країнах прикметник «екологічний» вживається не часто, а більш широко використовується термін «м'який туризм» (Sanfter Tourismus), або «екологічний і соціально відповідальний туризм». Як правило, м'який туризм протиставляється жорсткому, головною метою якого є максимізація прибутку. Для м'якого туризму пріоритетним є не лише успішний бізнес, а й турбота про культурний благоустрій туристичних регіонів, ощадливе використання їх ресурсів, мінімізація шкоди навколишньому середовищу².

А відпочинок у селах було визначено як «*сільський туризм*» або «*сільський зелений туризм*» (green rural tourism або green village tourism). Він охопив широкий спектр форм відпочинку на селі: від стаціонарного відпочинку у сільській місцевості (власне сільський туризм), відпочинку в туристичних центрах і на курортах, що розташовані у селищах і малих містах, до відпочинку у сільських садибах (агротуризм). Визначення сільського туризму як «зеленого» підкреслює його проекологічну орієнтацію. Зелений туризм – новий вид туризму. Суть зеленого туризму полягає у відпочинку в приватних господарствах, він зорієнтований на використання природних, культурно-історичних та інших ресурсів сільської місцевості, її специфіки для створення комплексного туристського продукту. Сільський зелений туризм – це специфічна форма відпочинку на селі, де суб'єктами надання туристичних послуг є не професіонали, а мешканці села – власники особистих, підсобних та фермерських господарств, які спираються на наявні місцеві ресурси, а також сфера, що сприяє заохоченню сільського населення до розвитку приватної ініціативи, до забезпечення самозайнятості та підвищення рівня і якості життя на селі².

http://tourlib.net/statti_tourism/kuzmenko.htm

¹ Про туризм : Закон України від 15.09.1995 р№ 324. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 31, ст.24

² Борецька Н. П. Зелений туризм в Україні: проблеми та перспективи. Бізнес-навігатор. 2019. Вип. 5-1. С. 89-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bnav_2019_5-1_17

Серед видів туристичного відпочинку за містом окремо виділяють *природний туризм* (*nature tourism, nature-based or nature-oriented tourism*)¹ як вид туризму, що безпосередньо залежить від використання природних ресурсів у їх відносно незмінному стані, включаючи ландшафти, рельєф, води, рослинність і диких тварин. На відміну від екологічного туризму, поняття «природного туризму» базується лише на бажанні туристів відпочити на природі і вплив на навколишнє середовище від такого відпочинку може бути різним (приміром, полювання, подорожі моторними човнами та ін.). Серед різновидів природного туризму виділяють біотуризм і подорожі дикою природою.

Сільський туризм можна розглядати, як проведення вільного часу в сільському середовищі, якому притаманна відповідна забудова, сільський побут, етнокультурний колорит місцевості тощо.

Це специфічна форма відпочинку в приватних господарствах сільської місцевості з використанням майна та трудових ресурсів особистого селянського, підсобного або фермерського господарства, природно-рекреаційних особливостей місцевості та культурної, історичної та етнографічної спадщини регіону. Даний вид туризму передбачає перебування туристів у власному житловому будинку сільського господаря, окремому (гостьовому) будинку або на території особистого господарства.

Агрооселя виступає передумовою й основою туристичного продукту сільського туризму. На її базі формується пакет сукупних послуг клієнту: туристично приваблива місцевість, традиції та звичаї сільської гостинності у даній місцевості, історико-культурна спадщина, гастрономічне розмаїття тощо. Українське село здатне запропонувати туристові надзвичайно розмаїтий сільський туристичний продукт:

- ✓ самотутній побут,
- ✓ величезну історико-архітектурну народну спадщину,
- ✓ екологічно чисті продукти харчування,
- ✓ мальовничі ландшафти тощо².

За інтенсивністю відпочинок у сільській місцевості можна розподілити на активний і пасивний; за напрямками послуг – пізнавальний, розважальний, оздоровчий.

В 1996 року з метою об'єднання господарств садиб та туристів на найпотужніших комунікаційних та маркетингових платформах, створення туристам привабливої та якісної альтернативи при виборі відпочинку у вигляді сільського зеленого туризму і допомоги господарям садиб в забезпеченні сталого розвитку в Україні створена і успішно функціонує Громадська організація «Спілка сільського зеленого туризму України», яка станом на 01.02.2020 р. налічує 432 членів³.

З огляду на те, що на державному рівні до цього часу ще не розроблені стандарти оцінки рівня туристичних послуг, що надаються сільськими садибами

¹ Кузьменко Ю. Туризм: экологический, зелёный или сельский? URL: http://tourlib.net/statti_tourism/kuzmenko.htm

² Сільський туризм URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/napryamki/rozvitok-silskih-teritorij/silskij-turizm> (09.03.2020 р.)

³ Реєстр членів СЗТ України. URL: <https://www.greentour.com.ua/site/reestr?page=13>

ГО «Спілка сільського зеленого туризму України», починаючи з 2008 р., запровадила добровільну категоризацію у сфері сільського зеленого туризму «Українська гостинна садиба», чотири категорії якої позначаються відповідним знаком. Цей знак містить композицію із словосполучення українською «Українська гостинна садиба», англійською «Ukrainian guest house» та графічного символу, на якому зображена українська хатинка. Під хатинкою розміщено одну, дві або три квітки, що відповідає рівню категорії туристичного продукту.

Рисунок 3 – Класифікація основних видів відпочинку природно-орієнтованого туризму
Джерело: побудовано автором¹

Базова або категорія «Б» (найнижча) – садиба відповідає мінімальним вимогам, які встановлені до місць розміщення туристів і відпочивальників. Перша категорія – садиба відповідає чинним мінімальним вимогам та вимогам, що стосуються озеленення території, паркування автотранспорту, мінімальних розмірів ліжок, площ санітарних приміщень та проходження навчань власниками садиб. Друга категорія – садиба відповідає встановленим вимогам першої категорії та вимогам, які передбачають наявність світлової вивіски, окремого входу для гостей, дитячого майданчика, бані/сауни та доступу до Інтернету. Третя (найвища) категорія – садиба відповідає вимогам другої категорії та вимогам, які передбачають наявність басейну, гаражу, телевізора у кожній кімнаті, телефону та холодильника, оздоблення місць відпочинку натуральними матеріалами, 100 % одно- та двомісних кімнат, цілодобове гаряче та холодне

¹ Ковшова О. Староста & зелений туризм: чи є сенс організовувати? *Радник старости*. Березень 2019. №1 URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/rs/2019/march/issue-1/article-42891.html> (09.03.2020 p.)

водопостачання. Знак «Українська гостинна садиба» надається агротуристичним господарствам, які відповідають одинадцятьом розділам вимог, а саме: садиба, благоустрій території; приміщення загального користування (спільні приміщення); загальне технічне обладнання; вимоги до житлового фонду; технічне оснащення кімнат; умеблювання кімнат; санітарне обладнання; приміщення для надання послуг з харчування й допоміжні приміщення; послуги; вимоги до персоналу та його підготовленості; вимоги до охорони навколишнього середовища.

Для отримання знаку базового рівня садиба має відповідати всім вимогам, зазначеним у категорії «Б». Для отримання сертифіката першого рівня садиба має відповідати на 90 % вимогам, позначеним у категорії «1», другого рівня – на 90 % вимогам, позначеним у категорії «2», третього рівня – на 90 % вимогам, позначеним у категорії «3».

Із 432 членів Громадської організації «Спілка сільського зеленого туризму України» 87 садиб здійснили добровільну категоризацію у сфері сільського зеленого туризму «Українська гостинна садиба», її результати відображені в таблиці 2.

Таблиця 2 – Мережа «Українська гостинна садиба», садиб на 01.03.2020 р.

Регіон	Категорії садиб				Разом
	третя	друга	перша	базова	
Західний	4	15	9	9	37
Центральний і Північний	6	5	6	13	30
Східний	1	0	3	4	8
Південний	2	4	0	6	12
Всього	13	24	18	32	87

Джерело: розраховано автором¹

Очікувано лідируючі позиції за чисельністю категоризованих садиб займає Західний регіон (зокрема Закарпатська та Івано-Франківська області), де зелений туризм розвивається тривалий час і є традиційним. За ним іде Центральний і Північний регіон, тут лідирують Черкаська і Київська області із славнозвісними Шевченківськими місцями та трипільською культурою.

Отже, ми можемо констатувати важливе соціально-економічне значення розвитку сільського зеленого туризму в Україні з огляду на ряд причин:

- стимулювання розвитку сільських територій;
- розвиток інфраструктури на селі;
- сприяння зайнятості мешканців сільської місцевості;
- збільшення доходів селян, в т. ч. за рахунок збуту надлишків сільськогосподарської продукції;
- зростання відрахувань до місцевих бюджетів;
- збереження місцевих самобутніх традицій та історико-архітектурної спадщини;
- підвищення екологічної та національної свідомості населення;
- створення можливостей для повноцінного бюджетного відпочинку незаможним жителям міст.

¹ Мережа «Українська гостинна садиба» URL: <https://www.greentour.com.ua/region>

4.6 Аналіз світового досвіду застосування промамаркетингу для покращення конкурентоспроможності закладів готельно-ресторанного бізнесу

Прогрес науки і технологій за останні роки радикально змінили і надалі продовжують впливати на наше життя. Люди не встигають засвоїти більшу частину інформації, що постійно генерується, при тому що ця інформація швидко морально застаріває і вимагає оновлення. Беззаперечним є і той факт, що доцільність у потребі цієї інформації в кожному конкретному випадку є сумнівною, як і достовірність самої інформації. Якщо раніше обсяг інформації подвоювався протягом сотень років, то на початку XX століття таке зростання фіксувалось в рамках десятків років, а до середини XX століття – за 5-8 років¹. Опубліковане у 2011 році дослідження за попереднє десятиріччя засвідчило, що глобальний потенціал телекомунікаційних можливостей на душу населення подвоювався кожні 34 місяці, а світовий обсяг кількості внесеної інформації подвоювався кожні 3 роки². У 2011 році корпорація EMC (NYSE: EMC) оприлюднила проведені на її замовлення аналітичним агентством IDC дослідження Цифровий Всесвіт "Extracting Value from Chaos" ("Як отримати користь від хаосу"), згідно з результатами якого обсяг інформації в усьому світі збільшується більш ніж в два рази кожні два роки³. Залежність від постійно зростаючих потоків інформації, брак часу і накопичення втоми діють на мозок людини таким чином, що виникає перенавантаження та відсутність уваги на рекламу, що спонукає компанії використовувати різноманітні форми впливу на потенційних споживачів без прямого інформаційного навантаження.

Психологи в галузі реклами встановили, що між настроєм людини і відповідними проявами контактної (смаковий, тактильної) і дистанційної (зорової, слуховий, нюхової) чутливості існують певні позитивні кореляції. Так, П.Р. Гофштеттера встановив наявність одночасної кореляційної зв'язку між червоним кольором та ставленням людини до поняття «любов» ($r = 0,67$) і між червоним кольором та ставленням до поняття «ненависть» ($r = 0,27$). Зелений колір має стійку кореляцію з лагідністю, ніжністю, поблагливістю ($r = 0,76$), але не в меншій мірі корелює із заздрістю ($r = 0,65$). Тобто емпірично було встановлено, що певні кольори викликають відповідні настрої, але інколи прямо протилежні. Відносно нюху такі позитивні кореляції також мають місце, однак вони більш прямолінійні. Тобто хороші запахи однозначно сприймаються хорошими, а погані – поганими⁴.

Практика маркетингу та теорії брендингу свідчать, що для залучення гостя в готель необхідно використовувати мультисенсорний маркетинг, який ґрунтується

¹ Негодаев И.А. Информатизация культуры. Ростов на Дону, 2002. 388 с.

² Martin Hilbert, Priscila López The World's Technological Capacity to Store, Communicate, and Compute Information. *Science (journal)*, 2011. № 332(6025). P. 60-65; URL: martinhilbert.net/WorldInfoCapacity.htm

³ Мировой объем данных увеличивается более чем в два раза каждые два года, большие объемы данных открывают новые возможности и изменяют роль ИТ URL: <https://corporate.delltechnologies.com/ruru/newsroom/announcements/2011/06/20110628-01.htm> (дата звернення 23.03.2020)

⁴ Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы. СПб.: Питер, 2006. 384с.

на достатньо простих принципах. Кожна людина сприймає навколишній світ за допомогою п'яти відчуттів: зір, слух, нюх, смак і дотик. Оскільки сприймання виникає на основі відчуттів, то іноді ці поняття важко розрізняти. Найпершою відмінністю є те, що відчуття – це відповідь організму на сенсорні стимули, тоді як сприймання – це процес інтерпретації, аналізу та інтеграції усієї сенсорної інформації. Основна функція відчуттів полягає в тому, щоб прийняти інформацію із зовнішнього світу, натомість основна функція сприймань – допомогти усвідомити цю інформацію, надати їй сенсу. Таким чином, людина отримує цілісний образ предмета чи явища і, відповідно, сприймання є предметним¹.

Відчуття є нашим засобом комунікації з навколишнім світом, а отже і основними при прийнятті рішення. Різні аромати здатні впливати на емоції, поведінку людинку і оцінку нею різних ситуацій та речей. Виходячи з оцінок прихильників сенсорного маркетингу, саме запахи є ефективнішим засобом впливу на людину². Проведені дослідження встановили, що у магазинах з приємним ароматом покупці проводять більше часу, витрачають більше грошей та більш позитивно оцінюють товар³, але це твердження більшою мірою відноситься до групи молодих покупців⁴.

Маркетологи США та Європи вже тривалий час роблять ставку на аромати, щоб вплинути на покупця, який за багато років виробив імунітет до масового потоку реклами⁵. Працівники сфери обслуговування використовують аромати, враховуючи їх вплив на поведінку людей, і якщо Дуглас Мак-Грегор досліджував питання впливу легких ароматичних речовин на фізіологічний та психічний стан персоналу⁶, то А. Херрман та А. Крішна більше уваги приділяли розпиленню ароматів для впливу на потенційних клієнтів з метою збільшення обсягів продажу^{7,8}. Так, використання ароматів біля гральних автоматів у казино Лас-Вегаса заохочувало клієнтів витратити більше коштів порівняно із днями, коли ніякі спеціальні аромати не розповсюджували⁹.

Аромати сприймаються людьми несвідомо, але можуть створювати атмосферу захищеності, знижувати відчуття тривожності та занепокоєння, налаштовувати на романтичні стосунки. Дослідження та практичне застосування

¹ Дубравська Д. М. Основи психології : навч. посібник. Львів : Світ, 2001. С.92.

² Dzhandzhugazova E.A., Blinova E.A., Orlova L.N., Romanova M.M. Innovations in hospitality industry. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. Vol.11. № 17. P. 10387-10400.

³ Douce L., Janssens W. The presence of a pleasant ambient scent in a fashion store the moderation role of shopping motivation and affect intensity. *Environment and Behavior*, 2013. №45(2). P. 215-238.

⁴ Chebat J., Morrin M., Chebat D. Does Age Attenuate the Impact of Pleasant Ambient Scent on Consumer Response? *Environment and Behavior*, 2009. №41(2). P. 258-267.

⁵ Уолкер-мл. О., Бойд-мл. Х., Ларше Ж.-К., МаллинзДж., Клюев И. Маркетинговая стратегия. Курс MBA. М.: Вершина, 2006. 494 с.

⁶ DouglasMcGregor. *TheHumanSideofEnterprise*. NY : McGraw-Hill, 2006. 423 p.

⁷ Andreas Hermann. *Chemistry and Biology of Volatiles*. UK : John Wiley & Sons Ltd, 2010. 401 p.

⁸ Aradhna Krishna. *Sensory marketing: research on the sensuality of products*. NY : Taylor and Francis Group, 2010. 392 p.

⁹ Hirsch A.R. Effect sofa mbien to dorsons lot-machine us ageing Las Vegas casino. *Psychology & Marketing*, 1995. №12(7). P. 585-594.

найбільш приємного аромату (свіжоспеченого круасану із додаванням запаху щойно змеленої кави) зафіксувало посилення почуття симпатії до оточуючих та спонукало відгукуватись на прохання про допомогу¹. Людина обов'язково захоче повернутись в місце, у якому почувалась безпечно, адже у пам'яті залишаються позитивні спогади на рівні глибинних інстинктів. Показовим є приклад паризького готелю Holiday Inn, у фойє якого використали спеціально розроблений аромат Гавайська троянда: статистика показала збільшення кількості повторних відвідувань на 23%. За даними вчених з Падерборнського університету тривалість перебування клієнтів в ароматизованому приміщенні збільшується на 16%, готовність купувати – на 15%, а імпульсивні покупки зростають на 6%².

Головною відмінністю аромамаркетингу від інших видів маркетингових комунікацій є можливість відчутти клієнтом всіма органами почуттів переваги товару, послуги, корпоративного іміджу. Алгоритм впливу на споживачів за допомогою аромамаркетингу має такий вигляд: «Запах → Емоції → Образи → Асоціації → Настрій → Поведінка → Купівля»³. Ніс розрізняє тисячі запахів, які представляють собою суміші сотень тисяч різних ароматичних молекул (для прикладу: запах суніці утворюється 350 компонентами), що можуть бути розпилені у мізерних концентраціях. Найбільш поширені запахи поділяють на такі підгрупи: квіткові, харчові, фруктові, деревні, екзотичні і такі, що стимулюють емоції (які викликають у людини певні психофізичні реакції). В даний час рекламні компанії, що пропонують послуги аромамаркетингу, мають асортимент із більш ніж 10 тисяч різних запахів і можливість розробки спеціальних аромалоготипів⁴.

Тривале перебування людини в приміщенні з приємними або неприємними запахами впливає на її емоційний стан, поведінку, настрої та оцінку ситуації, але це не означає, що використання приємного аромату має одразу впливати на збільшення прибутку. Результатом може бути бажання клієнта повернутись до того ж місця, ще він відчув певний запах, що закарбувався у нього на свідомому чи підсвідомому рівні.

Запах є одним з найзагадковіших явищ свідомості, природа якого до кінця не з'ясована. Практично будь-який запах можна відчутти на достатній відстані ще до безпосереднього контакту з його носієм, при цьому інформація поступає через рецептори нервових клітин, які знаходяться в шарі слизової носової порожнини, що забезпечує мінімальне її спотворення, а також високу вибірковість з позиції діагностики⁵. Ще у 1995 році, завдяки дослідженню вчених Єльського університету, було встановлено різницю здатності до ідентифікації запахів в

¹ Baron R.A. Thes weets mell of... helping: Effects of pleasant ambient fragrance on prosocial behavior in shopping malls. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1997. №23 (5). P. 498-503.

² Юлдашев Р. Каков он, аромат отеля? URL:: [http://www. Front desk.ru/vetka.cgi?vetkaid=38879](http://www.frontdesk.ru/vetka.cgi?vetkaid=38879) (дата звернення 23.03.2020)

³ Окландер Т.О., Осетян О.М., Хидиров С. Комунікативні стратегії підприємств готельно-ресторанної сфери. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Випуск 37. С.112-117. URL: http://bses.in.ua/journals/2019/37_2019/23.pdf (дата звернення 23.03.2020).

⁴ Карпова С.В. Современный брэнддинг : монография. М.: Палеотип, 2011. С.162

⁵ Nemes P., Vertes A. Ambient Mass Spectrometry for in Vivo Local Analysis and in Situ Molecular Tissue Imaging. *TrAC Trends in Analytical Chemistry*, 2012. Vol. 34. P. 22–34.

різних вікових групах: найбільш гостра можливість до ідентифікації запахів виявлена на етапі ранньої дорослості (18-28 років), а в інші періоди життя (вікові групи 8-14 років; 33-47 років; 48-63 роки; 65-90 років) можливість ідентифікації запахів змінюється¹. Перехресні дослідження свідчать про те, що приблизно половина населення Сполучених Штатів віком від 65 до 80 років відчуває втрату запаху, а у старших 80 років таких людей стає ще більше – приблизно три чверті населення^{2,3}. На функціональні та патофізіологічні зміни, що виникають у нюховій системі людини внаслідок віку, впливають численні фактори, включаючи підвищену схильність до захворювань носа, накопичувальне пошкодження нюхового епітелію від навколишнього середовища, зменшення захисних метаболізуючих ферментів у слизовій оболонці тощо⁴. Наслідки нюхової дисфункції дають пояснення тому факту, що багато людей похилого віку скаржаться на відсутність у їжі достатнього аромату⁵.

На сьогоднішній день розроблена чітка теорія нюху, важливу роль в якій зіграли фігури двох американських вчених - Лінди Бак і Річарда Акселя, які отримали у 2004 р Нобелівську премію за опис системи органів нюху. Їх дослідження, проведене у 1991 році, показало, що 3% людського геному кодує різні види нюхових рецепторів⁶. Це також свідчить на користь ідеї про те, що людське нюх набагато складніше, ніж вважалось раніше.

Сучасні дослідження запахів і ароматів також пов'язані з самими різними сферами гуманітарного знання: це культурологічні, психологічні, структурно-антропологічні, соціологічні дослідження тощо. Літературознавці також не залишили без уваги дослідження ольфакторного простору. Так у романі У. Стайрона «Вибір Софі» виокремлені наступні запахи: запахи природи, запахи людини, запахи цивілізації, запахи кухні, аромати любові, запахи відчаю і запах смерті. Ці запахи та аромати виконують наступні функції: 1) запахи народжують спогади; 2) запахи привертають увагу до об'єкту або породжують неприйняття і відторгнення об'єкта; 3) запахи налаштовують на любовний лад; 4) запахи створюють ситуацію особистісного комфорту або дискомфорту; 5) запахи примушують робити філософські висновки⁷.

Американський фахівець в галузі комерційного використання запахів доктор Алан Хірш вважає вплив ароматів на людський мозок подібним до

¹ Cain W.S. Life-Span Development of Odor Identification, Learning and Olfactory Sensitivity. *Perception-London*. 1995. Vol. 24. P. 1457–1473.

² Duffy V. B. Olfactory dysfunction and related nutritional risk in free-living, elderly women. *J. Am. Diet. Assoc.* 1995. №8. P.879–884.

³ Murphy C. Prevalence of olfactory impairment in older adults. *JAMA*. 2002. Vol.288. P. 2307–2312.

⁴ Doty R.L., Kamath V. The influences of age on olfaction: a review. *Front Psychol*. 2014. Feb 7. Vol.5:20.

⁵ Schiffman S. S. Taste and smell perception in the elderly: effect of medication and disease. *Adv. Food Nutr. Res.* 2002. Vol.44. P. 247–346.

⁶ Buck L., Axel R. Odorant receptors and the organization of the olfactory system. *Cell*, 1991. Vol.65. P.175–187

⁷ Бондарь Н.Ю. Аромати і запахи в романе У. Стайрона "Выбор Софи". *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Літературознавство*. 2018. Вип. 2. С. 17-29.

наркотичного із безпосереднім впливом на мислення і оцінку споживчих властивостей товару, що дозволяє цілком реально маніпулювати свідомістю споживача. За теорією А. Хірша є дві причини, чому громадськість приділяє підвищену увагу до запаху: перша – екологічна – пов'язана з інтересом до того, як запах впливає на самопочуття, настрій; друга – чуттєва – ґрунтується на твердженні З. Фрейда, що нам потрібно придушити нюх, щоб залишатися цивілізованим суспільством і тому, можливо, суспільство бунтує проти цих репресій. Занадто велика кількість парфумів, дешевих чи дорогих, може зіпсувати гарну їжу і А. Хіршу приписують твердження, що близько 90 відсотків того, що ми називаємо смаком – це запах, і якщо тримати ніс закритим, то яблуко має такий самий смак, як цибуля. Наукові дослідження Роберта М. Вейлера доводять, що на смак, як на найслабше відчуття, постійно впливають інші почуття, і перш за все – нюх. І смак, який ми відчуваємо, багато в чому визначається запахом того, що ми їмо. Саме експерименти Роберта М. Вейлера показали, що люди із заткнутим носом і пов'язкою на очах, покладаючись виключно на почуття смаку, не змогли відрізнити один від одного яблуко, картоплю і цибулю¹.

Доведено, що смак у багатьох випадках – це мультимодальне відчуття. Якщо погодитись з думкою, що найбільше розвинене почуття смаку мають дегустатори вин, то також треба визнати, що здебільшого ці смаки є результатом очікувань, досвіду і творчості їх мозку, а не виникають у смакових рецепторах. В такому випадку можна пояснити суперечливі судження дегустаторів стосовно якості вин, коли одні і ті самі вина на одних змаганнях оцінювались як надзвичайно хороші, а на інших – нижче за середні. Аналіз понад 4000 вин, що приймали участь у 13 винних змаганнях у США свідчить, що ймовірність виграти золоту медаль на одному змаганні стохастично не залежить від ймовірності отримання золотої медалі на іншому змаганні, тож на виграш сильно впливає лише випадковість².

У 2007 році Маліка Овре і Чарльз Спенс опублікували статтю³, де стверджували, що, акт прийому їжі дозволяє поєднувати різні якості харчових продуктів в єдине уявлення, при цьому аромат може бути використаний як термін для опису поєднання смаків і запахів. Це означає, що при споживанні сильно ароматних страв мозок вирішує, що це смак, а не запах, навіть незважаючи на те, що сигнали йдуть від носа. Велика частина рецепторів зосереджена в роті, тому мозок робить занадто широке узагальнення і передбачає, що саме звідти йдуть взагалі всі сигнали, і відповідно їх інтерпретує.

Ці дослідження були використані для підтвердження життєздатності дієти А. Хірша, заснованої на використанні флаконів, наповнених ароматом улюбленої їжі⁴. Більш того, було оголошено про розроблення унікального комплексу по зниженню ваги, у тестуванні якого приймали участь три тисячі добровольців, які

¹ Weiler R. M. Olfaction and taste. *Journal of Health Education*, 1999. Vol.30 (1). P.52–53.

² Hodgson R. T. An analysis of the concordance among 13 US wine competitions. *Journal of Wine Economics*, 2009. Vol.4 (01). P.1–9.

³ Auvray M., Spence C. The multisensory perception of flavor. *Consciousness and Cognition*, 2008. Vol.17 (3). P.1016–1031.

⁴ People no longer turn up their noses at scientific significance of smells. *THE BALTIMORE SUN*, 1993, November, 21 URL: <https://www.baltimoresun.com/news/bs-xpm-1993-11-21-1993325037-story.html> (дата звернення 23.03.2020).

за півроку схуднули в середньому на 12,7 кг. Процедура полягала у вдиханні перед прийомом їжі спеціальних ароматів, і чим частіше пацієнти нюхали їх, тим більше ваги вони скидали. Деякі нібито худнули настільки інтенсивно, що їх довелося виводити з експерименту^{1, 2}. Але у 2014 році Федеральна комісія США з торгівлі звинуватила доктора А. Хірша та стягнула, згідно до укладеної угоди, 26,5 мільйонів доларів США з компанії Sensa System Loss System за оманливу рекламну практику. Хіршу, який запатентував «смачні» кристали Сенси і володіє часткою власності в Sensa Products, було заборонено за цією угодою заявляти про вплив на зниження ваги щодо харчових добавок, продуктів харчування або ліків. Це рішення стало публічним докором А. Хіршу, неврологу та психіатру, який керує Фондом досліджень і лікування запаху та смаку в Чикаго і описує себе як "одного з головних експертів у галузі запаху та смаку", адже його висновки часто цитується в національних газетах, журналах та на телебаченні щодо провокаційних та розважальних тем (наприклад: як надання переваги певним харчовим продуктам може допомогти людям знайти справжнє кохання)³. Таким чином, на цей час відсутні науково підтверджені експериментальні дані із можливого використання ароматів для впливу, в тому числі психологічного, на поведінку людини при споживанні їжі з метою коригування енергетичного балансу та зменшення надходження калорій в організм.

Аромамаркетинг в готельному бізнесі – це керована діяльність, спрямована на створення комфортного для гостя місця проживання, при цьому йдеться не про пряме підвищення середнього чеку в результаті імпульсивного споживання, як то застосування аромамаркетингу в гіпермаркетах, магазинах одягу тощо, а саме в створенні атмосфери, що знайде гарантовано позитивний відгук у клієнта і закріпить в пам'яті транзльований імідж готелю (статусний / затишний / боємний / сільсько-натуральний). Іншою відмінністю аромамаркетингу в готелі є необхідність чіткого дозування ароматних речовин, адже складно представити людину, яка б залишилась байдужою до нав'язливого запаху, що навіть може викликати алергічну реакцію; при цьому не можна допустити, щоб запах відчувався ділянками – десь посилювався, а десь не відчувався взагалі (якщо неможливо знайти джерело запаху – значить, все зроблено вірно)⁴. Особливо актуальним для фірм і компаній є створення власного «запаху бренду», за допомогою якого (разом з кольором, логотипом, стилістичними і інтер'єрними рішеннями) досягається якісно новий рівень. Існують запахи, які краще використовувати в залах очікування банків і страхових компаній, а є запахи, які більш доцільно застосовувати в закладах готельно-ресторанного бізнесу. Так, залежно від сезону в холах готелів рекомендують використовувати: навесні – свіжі аромати орхідеї і квіткові композиції; влітку – сонячні і легкі аромати

¹ Третьяченко В.В., Гарькавец С.А. Феноменология запаха и обоняния (социально-психологический аспект). Луганск; Знание, 2007. С.102-103.

² Мир запахов и управление человеческим поведением.URL: <http://psyfactor.org/zapahi.htm> (дата звернення 20.03.2020).

³ Chicago doctor's research fails federal's mell test. *Chicago Tribune*, 2014. JAN, 19 URL: <https://www.chicagotribune.com/lifestyles/health/ct-met-sensa-weight-loss-hirsch-20140119-story.html> (дата звернення 23.03.2020).

⁴ Аромамаркетинг в отеле: обаяние и обоняние ИТ.URL: <https://spb.dominarussia.com/wp-content/uploads/2015/06/aroma.pdf>

зеленого листя, морського бризу; восени – запах опалого листя і сіна; взимку – холодні аромати. Бари та ресторани для створення відповідної атмосфери використовують аромати кави, горіхів, вишні, шоколаду, ванілі, кориці тощо. У конференц-залах готелів для тривалого підтримання уваги учасників та зменшення хвилювання у доповідачів використовують аромати грейпфрута, лаванди, бергамота, м'яти.

Окрім функції підтримки і зміцнення бренду аромамаркетинг допомагає вирішити такі завдання у готельно-ресторанному бізнесі:

- створення комфортних умов перебування;
- підкреслення гостинності та стилю закладу;
- акцентувати увагу на певний сегмент товарів, поліпшити сприйняття гостем якості послуг;
- підвищення лояльності і стимулювання бажання зробити повторний візит;
- поліпшення іміджу закладу;
- супровід святкових і сезонних заходів;
- нейтралізація неприємних запахів (кухні, підсобних і технічних приміщень);
- підвищення продуктивності праці працівників.

Виділяють два основні типи сприйняття запахів – впізнавання запаху і породження автобіографічних спогадів; при цьому людини для гарного самопочуття корисні як хвилі спогадів, так і відчуття ностальгії. Запахи, спогади, психічні відчуття і робота серця та імунної системи при цьому дивно пов'язані, тож у більшості західних людей відчуття щастя викликає запах ванілі, відчуття бадьорості – аромати цитрусових, а запах лаванди діє заспокійливо¹.

Загалом, аромамаркетинг має наступну типологізацію:

1. Ароматизація приміщення або простору. Передбачає наповнення простору стандартним ароматом на вибір замовника.
2. Аромадизайн приміщення. Передбачає професійний підбір і створення ексклюзивного аромату, виходячи з аналізу специфіки, цілей і завдань замовника.
3. Аромаклінінг ("нейтралізація"). Передбачає усунення неприємних або непотрібних запахів: запах цигарок, відходів харчової промисловості тощо.
4. Сезонна ароматизація. Передбачає ароматизацію приміщення на певний період.
5. Разова ароматизація заходів. Найчастіше використовується при проведенні промоакцій.
6. Аромабрендування. Передбачає створення запланованого асоціативного зв'язку певного аромату з конкретною готельною мережею.
7. Аромаполіграфія. Ароматизація друкарської продукції.
8. Аромасувеніри. Ароматизація сувенірів досить популярна, оскільки є ефективним інструментом підвищення лояльності клієнтів, особливо якщо компанія аромамаркована².

¹ Почему запахи пробуждают воспоминания? ИТ. URL:<https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-russian-43345887> (дата звернення 23.03.2020).

² Окландер Т. О. Інноваційні методи впливу на споживачів: аромамаркетинг. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 3. С. 97–101.

Технології ароматизації розвивалися впродовж багатьох століть: у стародавньому Китаї використовували ароматичні палички; в Єгипті дітям у ліжко клали подушку з висушеними цілющими травами, а у середньовічній Франції використовувати парфуми з ефірних олій. Але ці способи не передбачали ароматизації навіть найменших приміщень. У 1780 році вперше застосували технологію газації рідин, яка послужила основою для створення аерозолів – парфумованої води, що насичена органічним газом, який має властивість випаровуватись при кімнатній температурі. Необхідно враховувати те, що постійне використання аерозолів токсичне, оскільки вдихання будь-якого з органічних газів (пропан, н-пропан, ізобутан) небезпечно для здоров'я і його застосування неприпустимо на постійній основі¹.

Аромамаркетинг може використовуватись на лише у холах і номерному фонді розміщення клієнтів, а і застосовуватись у закладах харчування при готелях. Області мозку, які активізуються за допомогою запаху, безпосередньо пов'язані з центрами зберігання пам'яті. Коли гість ресторану переглядає меню, а на столі стоїть кошик свіжого і пахучого хліба, він мимоволі замовить більше страв, адже запах теплих булочок задіє нейронні зв'язки, які включають асоціації про дитинство, будинок, безпеку, мамині руки, затишний сніданок. Запах хліба створює сімейну атмосферу, так само, як і мандариновий та хвойний, чим активно користуються ресторатори під час новорічних свят. Обраний аромат залежить від специфіки закладу і якщо пахне бургерами або картоплею, гостям буде складно зупинитися на чашечці чаю. Рестораторам необхідно враховувати, що центри збудження голоду в мозку неоднаково реагують на різні запахи, адже мозок записує нюховий образ різних місць. Від «ароматного образу» безпосередньо залежить не тільки те, чи прийде людина в це місце знову, але і розмір замовлення².

Застосування аромамаркетингу в готельно-ресторанному комплексі є ефективним засобом підкреслення гостинності та стилю закладу, підвищення лояльності клієнтів і стимулювання бажання у них зробити повторний візит. Споживання сильно ароматних страв вводить мозок в оману, підміняючи відчуття смаку на запах. Використання ароматехнологій у готельно-ресторанному бізнесі має бути екологічно безпечним і відповідати усім гігієнічним вимогам, щоб композиції запахів не викликали алергію у відвідувачів закладу.

4.7 Мультимедійні продукти бібліотечних інституцій як маркетингова стратегія у популяризації культурного туризму Львівщини

Стрімкий розвиток інноваційних технологій дозволяє сучасному користувачу шукати та отримувати для себе інформацію у зручний для себе спосіб. Бібліотека як базова соціально-комунікативна структура, що зосереджує комунікаційну культуру суспільства і забезпечує комунікаційні процеси з використанням документів, інформації, і знань, в умовах інформаційного

¹ Менеджмент суб'єктів господарювання в умовах забезпечення сталого розвитку: кол. монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Тарасюк Г.М. Житомир: ЖДТУ, 2017. С.283-293.

² Виноградова О. В. Сучасні види маркетингу. Навчальний посібник. Київ: ДУТ, 2019. С.190-191

суспільства організовує процес соціальної комунікації як у реальному, так і віртуальному просторі. З аналізу дослідження бачимо, що закордоном є актуальною інтеграція бібліотек як закладів культури у сферу туризму, в нас інтеграція бібліотек у розвиток туристичної діяльності лише починає розвиватися. Для залучення цільової аудиторії та формування перспективних напрямів було окреслено етапи бібліотечної маркетингової стратегії щодо популяризації культурного туризму Львівщини за допомогою мультимедійних продуктів, а саме: постановка стратегічних цілей; стратегічна ідея, місія; визначення засобів реалізації мультимедійних продуктів бібліотеки; моніторинг мультимедійного контенту інших бібліотечних та туристичних установ; проведення досліджень щодо вподобань видів туризму; проведення аудиту, аналіз результатів діяльності, вдосконалення; підвищення кваліфікаційних вмінь фахівців. Для того, щоб систематизувати окреслене коло проблем та переваг функціонування мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму було здійснено SWOT-аналіз стану цього виду напрямку. За результатами проведеного SWOT-аналізу бачимо ряд сильних сторін та можливостей інтегрування бібліотечних мультимедійних продуктів у туристичну галузь з врахуванням методів маркетингового просування та за умови врахування й обмеження впливу слабких сторін і загроз. Запропоновано з огляду на специфіку діяльності та здійснено характеристику мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини – буктрейлери, сторітейлінг, лонгріди, скрайбінг, віртуальні виставки. Метою дослідження є визначення доцільності використання мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у маркетинговій стратегії популяризації культурного туризму Львівщини. У межах наукової роботи виконано такі завдання: проведено аналіз сучасних досліджень бібліотечних послуг у розвитку та популяризації культурного туризму серед зарубіжних джерел, окреслено етапи бібліотечної маркетингової стратегії щодо популяризації культурного туризму за допомогою мультимедійних продуктів, визначено коло проблем та переваг функціонування мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини, з'ясовано характеристики запропонованих мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій для популяризації культурного туризму.

Методологія дослідження полягає у застосуванні загальнонаукових методів пізнання, зокрема, використано аналіз наукової літератури закордонного досвіду та використаний метод історично-джерелознавчого пошуку, який дозволив визначити стан досліджуваної наукової проблеми та простежити бібліотечний потенціал у популяризації культурного туризму. Також для досягнення поставленої мети в роботі використана методологія, яка базується на застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Для виявлення науково-теоретичних основ розвитку мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій як засобів популяризації культурного туризму було використано методи аналізу й синтезу. Для розуміння процесу стратегії використання мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини була використана методика SWOT-аналізу.

Бібліотеки як документно-інформаційні інституції можуть стати важливим фактором у розвитку культурного туризму в регіоні. Все частіше зростає число туристів, які шукають інформацію про маршрути подорожі, головним чином

через мережу Інтернет. У бібліотечних фондах є багато матеріалів, які можуть бути представлені через веб-сайти, зокрема, у мультимедійному форматі. Хоча бібліотечні установи надають ряд послуг, які вони пропонують населенню, бізнес-спільноті та туристам, проте роль працівників все ще неоцінена до кінця. Освічений і кваліфікований бібліотечний персонал – ключ до якісного обслуговування. Щоб представити всі бібліотечні послуги туристам і місцевій громаді, важливо розробити успішну та сучасну маркетингову стратегію.

В умовах євроінтеграційних процесів сфера туризму виступає як стратегічний соціокультурний фактор розвитку України. Впливовим чинником розвитку туризму стає історично-культурна спадщина, де перевагу отримує культурний напрям.

Метою дослідження є визначення доцільності використання мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у маркетинговій стратегії популяризації культурного туризму Львівщини.

Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання: провести аналіз сучасних досліджень бібліотечних послуг у розвитку та популяризації культурного туризму серед зарубіжних джерел, окреслити етапи бібліотечної маркетингової стратегії щодо популяризації культурного туризму за допомогою мультимедійних продуктів, визначити коло проблем та переваг функціонування мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини, з'ясувати характеристики запропонованих мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій для популяризації культурного туризму.

Для вирішення поставлених у роботі завдань був проведений теоретичний аналіз наукової літератури закордонного досвіду та використаний метод історично-джерелознавчого пошуку, які дозволили визначити стан досліджуваної наукової проблеми та простежити бібліотечний потенціал у популяризації культурного туризму. Також для досягнення поставленої мети в роботі використана методологія, яка базується на застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Для виявлення науково-теоретичних основ розвитку мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій як засобів популяризації культурного туризму було використано методи аналізу й синтезу. Для розуміння процесу стратегії використання мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини була використана методика SWOT-аналізу.

Для розв'язання поставлених завдань на початковому етапі дослідження було вивчено і проаналізовано бібліотечні послуги у розвитку та популяризації культурного туризму у зарубіжних джерелах для перейняття досвіду закордонних колег. Важливим напрямом дослідження був аналіз практичних напрацювань консолідації бібліотечної та туристичної галузей, що розглядається як успішна маркетингова стратегія у популяризації культурного туризму, опублікованих у фахових виданнях. Так, за визначенням англійського дослідника М. Шеклі¹ культурний туризм дає змогу містам, які не орієнтовані насамперед на туризм і не багаті на туризм протягом року, зробити туристичну пропозицію завдяки своїм культурним та мистецьким ресурсам. Таким чином, головна мета культурного

¹ Shackley M. Too much room at the inn? *Annals of Tourism Research*. 1996. Vol.23. pp.449–462.

туризму – мотивувати людей подорожувати та знайомитися з місцевими культурними цінностями, щоб зрозуміти їхню історію, а отже, і поважати її. Аналізуючи закордонний досвід бібліотек як важливої складової у розвитку культурного туризму, С. Шейх¹ звертає увагу на те, що зростає кількість туристів, які шукають інформацію про пункт призначення до поїздки, головним чином, через мережу Інтернет. Таким чином, автор наголошує, що бібліотечні фонди представлені у доступних веб-презентаціях сприятимуть у зацікавленості туристів відвідати та пізнати історико-культурну спадщину даного регіону.

Привертає нашу наукову увагу праця китайських дослідників Лі Янг та Ліу Сяодон². Автори актуалізують питання про те, що бібліотеки відіграють все більшу роль у туристичних послугах, розширюючи службову функцію бібліотеки, яку тут визначають як тенденцію "Бібліотека + Туризм". У публікації науковці використовують тематичні дослідження і багатогранні підходи для визначення 4 типів "Бібліотека + Туризм", а саме – інформаційні послуги, гуманістичні орієнтири, інтеграція навчальних поїздок і виробнича кооперація. Вивчаючи та порівнюючи найважливіші фактори цих 4 типів, у цій роботі розроблено нову, так звану "Систему індексу залучення бібліотечного туризму", яка вивчає унікальні аспекти "Бібліотека + Туризм". До основних елементів системи "Індекс привабливості бібліотечного туризму" входять природна, гуманістична, соціальна та привабливість послуг.

Також хочемо виділити наукову працю болгарських колег І. Янкової та Д. Стойкової³, де авторки розглядали туристичну інформацію в бібліотеках як джерело для покращення доступу до об'єктів культурної спадщини. В процесі наукової розвідки авторки досліджують, зокрема: хто є користувачами туристичної інформації та яка туристична інформація доступна для громадян столиці.

Дослідження потенціалу бібліотечних ресурсів відображено у ґрунтовній науковій праці хорватських науковців Ксенії та Іво Токіч⁴. Зокрема, автори зауважують, що окрім цінних бібліотечних фондів, бібліотечні інституції також мають широкий спектр інших ресурсів, які можуть бути привабливими для туристів. Проведене ними дослідження показало, що бібліотеки мають ряд ресурсів, якими можна зацікавити туристів, якщо вони представлені належним чином. Бібліотечні ресурси з туристичним потенціалом дослідники розділили на шість груп, а саме: бібліотечні колекції, будівлі бібліотеки, видавнича діяльність, культурні та освітні програми, бібліотечні послуги та оцифрований контент. Для

¹ Sheikh S. The Role of Libraries in the Development of Cultural Tourism with Special Emphasis to Central Library, Srinagar. *Advances in Economics and Business Management*. 2019. Vol.6. Issue 1. pp. 76–78.

² Yang L., Xiaodong L. "Library + Tourism": A New Direction for the Sustainable Development of Libraries. 2019. URL: <http://library.ifla.org/2703/1/S09-2019-li-en.pdf>. (дата звернення: 25.03.2020).

³ Yankova I., Stoykova D. Tourist Information in Libraries – Source to Improve Access to Objects of Cultural Heritage. *Journal of Balkan Libraries Union*. 2016. Vol. 4, No. 2, pp. 23-27. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/275568> (дата звернення: 25.03.2020). DOI: 10.16918/bluj.55013

⁴ Tokić K., Tokić I. Tourism potential of libraries. *TOURISM: An International Interdisciplinary Journal*. 2018. Vol.66. Num. 4. pp. 443–460.

правильного використання потенціалу бібліотечних ресурсів у туристичній галузі необхідно було об'єднати різні зацікавлені сторони, такі як представники бібліотек, туристичних офісів, туристичні підприємці, маркетингові фахівці, місцеві органи влади та інших підприємств, щоб розробити та полегшити реалізацію туристичних продуктів на основі вмісту бібліотек (таких як привабливі бібліотечні будівлі та інтер'єри, цікаві рідкісні книги, відомі історичні чи культурні особи, пов'язані з певною бібліотекою, розповіді про інші туристичні продукти та різні події та послуги, орієнтовані як на туристів, так і на місцевих жителів).

Що робити, якщо документальна спадщина приваблює туристів? Думки про потенціал туризму історичних бібліотек та архівів – таку назву має наукова розвідка португальського дослідника Дж. Мойтейро¹. В ній автор підкреслює, що на відміну від музейних установ бібліотеки і архіви зазвичай сприймаються як сховища документів про минуле та історико-культурної спадщини і, перш за все, пов'язані з науковими дослідженнями. Тим не менш, дослідник виділяє серед них установи, які домоглися успіху в суспільстві, розробивши програми і заходи, які призначені не тільки для їх постійних відвідувачів, а й для інших груп користувачів, орієнтованих як на формальний, так і на неформальний освітній контекст. Автор у своїй науковій праці пропонує деякі роздуми про потенціал документальної спадщини для туризму.

Поняття "культурний туризм" уперше офіційно на міжнародному рівні застосовано в матеріалах Всесвітньої конференції з культурної політики. Організація ЮНЕСКО розглядає культурний туризм як відмінний від інших вид туризму, "що враховує культури інших народів". Як свідчить досвід європейських країн розвиток культурного туризму відіграє важливу роль у документно-комунікаційній структурі, такій як бібліотеки. Тому постає питання дослідження сегменту залучення бібліотечних інституцій у розвиток культурного туризму за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що сприятиме розвитку туристичного бізнесу у Львові та Львівщини. Незважаючи на складну ситуацію в країні, наш час є періодом розвитку нових тенденцій у культурному житті, відроджуються раніше забуті імена, пам'ятки й події, по-новому оцінюється історична спадщина. І тому для Львова так і для Львівської області орієнтація на культурний туризм є однією з можливостей економічного, соціального й культурного піднесення.

Як документно-інформаційні інституції публічні бібліотеки мають переваги і обов'язки щодо збирання інформації, систематизації, збереження та використання документів про історико-культурну спадщину, зокрема, про місцеві визначні місця. З точки зору інтеграції з туризмом, першим внеском бібліотек є інформаційно-рекламне забезпечення. Форми цього забезпечення будуть включати збір інформації, систематизацію, демонстрацію та рекомендації туристичних напрямів, розміщення туристичних віртуальних виставок, мультимедійного контенту та промоційних заходів тощо.

Для формування попиту на історико-культурні ресурси Львівщини на основі

¹ Moiteiro G. What if Documentary Heritage Attracted Tourists? Thoughts on the Potential for Tourism of Historical Libraries and Archives. *Tourism and History World Heritage – Case Studies of Ibero-American Space*. 2017. pp. 568–584.

бібліотечних фондів і задоволення туристичних потреб у сфері дозвілля розглянемо запропоновані етапи реалізації бібліотечної маркетингової стратегії щодо популяризації культурного туризму (рис.1).

Рисунок 1 – Схематичне відображення запропонованих етапів реалізації бібліотечної маркетингової стратегії щодо популяризації культурного туризму.
Джерело: розроблено автором

Для того, щоб систематизувати окреслене коло проблем та переваг функціонування мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини необхідно здійснити SWOT-аналіз стану цього виду напрямку. За допомогою методу SWOT-аналізу також можна визначити пріоритети розвитку культурного туризму, сформувані нові концепції і плани. Так, для виявлення та усунення наявних слабких місць та розробки рекомендацій щодо реалізації мультимедійних продуктів бібліотечних установ для підвищення рівня розвитку культурного туризму Львівщини в науковій праці застосовано SWOT-аналіз. Отже, для оцінки функціонування мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини використаємо метод SWOT-аналізу (табл. 1).

За результатами проведеного SWOT-аналізу слід зазначити, що інтегрування бібліотечних мультимедійних продуктів у туристичну галузь має ряд сильних сторін і можливостей в популяризації та розвитку культурного туризму Львівщини. Враховуючи методи маркетингового просування з перспективою сильних сторін і можливостей та за умови врахування й обмеження

впливу слабких сторін і загроз, результатом буде забезпечення цьому консолідуючому напряму конкурентні переваги.

Таблиця 1 – SWOT-аналіз функціонування мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини

Strengths (сильні сторони)	Weaknesses (слабкі сторони)
1. Залучення додаткової аудиторії. 2. Потенціал для військово-історичного туризму, етнічного, релігійного, гастрономічного, рекреаційного та інших видів туризму. 3. Використання інтерактивного контенту. 4. Візуальний контент у кросмедійній історії. 5. Поширення на різних медіаплатформах.	1. Недостатньо високий рівень кваліфікаційних вмінь працівника. у створенні мультимедійного контенту.
Opportunities (можливості)	Threats (загрози)
1. Розвиток нових туристичних послуг. 2. Розроблення консолідованого бібліотечно-туристичного інформаційного ресурсу. 3. Освоєння нових туристичних ринків. 4. Можливість росту ринку туристичних послуг при ефективному використанні наявних туристичних ресурсів та інфраструктури. 5. Зростаючий інтерес громадян до історико-культурної спадщини.	1. Нестабільні політичні та економічні умови в державі. 2. Слабкий зворотній зв'язок.

Джерело: розроблено автором

Проаналізувавши специфіку діяльності та основні засоби створення мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини було обрано такі форми подання інформації як: буктрейлери, сторітейлінг, лонгріди, скрайбінг, віртуальні виставки.

Буктрейлер – форма реклами, анонс на книгу у вигляді короткого відеоролика, який включає в себе найяскравіші моменти книги або в тому чи іншому вигляді візуалізує її зміст¹. *Буктрейлер* – короткий відеоролик за мотивами книги, покликаний розповісти про книгу і зацікавити потенційного читача². Створення буктрейлерів реалізує інтерактивність, забезпечуватиме окреме візуальне сприйняття змісту книги. Структура відео, фото, аудіо контенту не розкриватиме зміст книги, а спонукатиме до прочитання повної версії книги або відвідання місць та планування туристичних маршрутів. Таким чином, пропонується виділити книги із бібліотечного фонду, класифікуючи їх за змістом, темою, галузевою приналежністю і розробити буктрейлери, які будуть розкривати різні види туризму.

Сторітейлінг – це велика мультимедійна історія з ілюстраціями, відео, аудіо, інтерактивними картами, презентаціями, цитатами, виносками, тощо³.

¹ Словник нових бібліотечних термінів / уклад: Осипенко В.М. Київ, 2013. URL: <http://ru.calameo.com/read/000693638d7bc4c171c7c>. (дата звернення: 01.04.2020).

² Словник інформаційно-бібліотечних термінів. URL: <http://lib.nure.ua/slovar> (дата звернення: 01.04.2020).

³ Самсонов Д.В. Особливості жанрових форм сторітелінг і лонгріди у сучасних онлайнних виданнях. *Сучасні медіакомунікації: прикладний аспект*: Збірник матеріалів інтернет-конференції Маріуполь, 2017.С.148–150. URL: http://mdu.in.ua/Nauch/Konf/2017/Materiali_internet-konferentsiyiSuchasni_mediakom.pdf (дата звернення: 01.04.2020).

Метою сторітейлінга є забезпечення ефективної мотивації до необхідної від суб'єкта дії. На нашу думку, використання мультимедійного сторітейлінгу на основі бібліотечних фондів про Львівщину, зокрема, про Львів є ефективною маркетинговою стратегією, оскільки, Львів – унікальне місто, яке увібрало протягом багатьох віків історію і культуру різних епох та народів. Враховуючи унікальність міста перспективним є використання мультимедійних сторітейлінгів, що дасть можливість потенційному туристові відвідати місця і вибрати для себе найцікавіші об'єкти, які пов'язані, зокрема, з середньовічним Львовом, архітектурним, літературним, музичним та пов'язаними з історичними постатями міста.

Лонгрід – різновид електронних публікацій, розрахованих на тривале читання, доповнених великою кількістю ілюстрацій, відео- чи аудіоконтенту, зверстаних із застосуванням інструментів паралаксної (асиметричної, нелінійної) прокрутки, спрямованих на поглиблене і, разом із тим, емоційне сприйняття¹. Новим мультимедійним форматом подання текстової інформації в мережі Інтернет є лонгрід. Висока увага до такого мультимедійного формату зумовлює передусім зацікавленість суспільства віртуальним простором. Деколи лонгріди нагадують інтерактивну карту або інфографіку, за допомогою якої читачі можуть повністю зануритися в історію. Доцільність формування великих віртуальних текстів, розбавлених різними вставками (роліками, інтерактивними картинками, цитатами, фотографіями тощо) умотивована потребою ретельного дослідження проблеми, можливістю повного занурення читача в пропоновану історію².

Віртуальна виставка – публічний показ у мережі Інтернет за допомогою веб-технологій віртуальних образів спеціально підібраних і систематизованих творів друку та інших джерел інформації, а також загальнодоступних електронних ресурсів, що пропонуються віддаленим користувачам бібліотеки для ознайомлення і використання³. Вважаємо за доцільність створювати, зокрема, віртуальні виставки про туристичні послуги.

Скрайбінг – новітня технологія візуалізації складного матеріалу за допомогою графічних символів. Головне завдання цього прийому – донести інформацію у максимально зрозумілому і привабливому для слухача форматі. Пропонується за допомогою даної технології, яка привертає увагу своєю унікальністю створювати рекламні ролики про організацію туристичних маршрутів. У таблиці 2 наведено позитивні та негативні характеристики мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій в маркетинговій стратегії популяризації культурного туризму Львівщини.

Отже, стрімкий розвиток інноваційних технологій дозволяє сучасному користувачу шукати та отримувати для себе інформацію у зручний для себе

¹ Харитоненко О. Мультимедійні лонгріди в сучасних ЗМІ. *Сучасний рух науки: тези доп. VII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, 6–7 червня 2019 р. Дніпро, 2019. С. 1726–1732.

² Нестеренко О. Лонгрід як мультимедійний формат промоції книги. *Вісник Донецького національного університету. Сер. Б : Гуманітарні науки*. 2015, № 1–2, С. 178–183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdnug_2015_1-2_33. (дата звернення: 01.04.2020).

³ Білушак Т., Акиджі В. Особливості сервісів для створення віртуальних виставок у формуванні ефективного бібліотечно-інформаційного простору. *Вісник Книжкової Палати*. Київ. 2019. № 2, С. 45–48.

спосіб. Бібліотека як базова соціально-комунікативна структура, що зосереджує комунікаційну культуру суспільства і забезпечує комунікаційні процеси з використанням документів, інформації і знань, в умовах інформаційного суспільства організовує процес соціальної комунікації як у реальному, так і віртуальному просторі.

Таблиця 2 – Порівняльний аналіз мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій в маркетинговій стратегії популяризації культурного туризму Львівщини

Назва мультимедійного продукту	Переваги	Недоліки
Буктрейлер	Розміщення буктрейлерів на безкоштовних відеохостингах; залучення читацької аудиторії онлайн	Постійний моніторинг інших буктрейлерів на відеохостингах
Сторітелінг	Висока зацікавленість та популярність мультимедійних історій. Розміщення на різних мультимедійних платформах.	Простежувати за розвитком та модернізацією мультимедійного сторітелінгу
Лонгрід	Розширення читацького кола бібліотеки та потенційних туристів.	Інформація повинна бути детальною і повністю розкривати тему. Текст повинен бути органічним з мультимедійними елементами
Віртуальна виставка	Можливість обирати тематичні виставки та віртуальні стенди, на яких розміщена туристична інформація	Моніторинг нових технологій для підтримки актуалізації
Скрайбінг	Універсальна візуалізація. Взаємозв'язок аудіо- та візуальної інформації.	Вміння перетворювати свої ідеї в цілісний образ.

Джерело: розроблено автором

З аналізу дослідження бачимо, що закордоном є актуальною інтеграція бібліотек як закладів культури у сферу туризму. У нас же позитивних досвід бібліотек у розвитку туристичної діяльності лише починає розвиватися. Для залучення цільової аудиторії та формування перспективних напрямів було окреслено етапи бібліотечної маркетингової стратегії щодо популяризації культурного туризму Львівщини за допомогою мультимедійних продуктів. Для того, щоб систематизувати окреслене коло проблем та переваг функціонування мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму було здійснено SWOT-аналіз стану цього виду напрямку. За результатами проведеного SWOT-аналізу бачимо ряд сильних сторін та можливостей інтегрування бібліотечних мультимедійних продуктів у туристичну галузь з врахуванням методів маркетингового просування та за умови врахування й обмеження впливу слабких сторін і загроз. Запропоновано з огляду на специфіку діяльності та здійснено характеристику мультимедійних продуктів бібліотечних інституцій у популяризації культурного туризму Львівщини – буктрейлери, сторітелінг, лонгріди, скрайбінг та віртуальні виставки.

4.8 Совершенствование методического подхода к оценке имиджа туристической фирмы

Современный рынок туристических услуг характеризуется высоким уровнем конкуренции. Одним из решающих факторов, влияющих на выбор клиентом туристической фирмы, является информация о ее имидже и репутации. Это объясняется учащением случаев обмана клиентов турфирмами, а также наличием большого количества негативных отзывов об их деятельности в средствах массовой информации. Чтобы создать и поддерживать имидж турфирмы в сознании клиентов, необходимо регулярно осуществлять его оценку. Метод, используемый при оценке имиджа, должен соответствовать следующим требованиям: учитывать субъективную природу имиджа, обусловленную его формированием в сознании потребителя, а также специфические особенности работы предприятий сферы туризма. В связи с этим возникает задача оценки имиджа туристической фирмы.

Для оценки имиджа туристической фирмы исследователями в основном применяется балльный метод^{1, 2}, а также метод анкетирования и интервью³. При этом в качестве факторов формирования имиджа туристической фирмы в сознании клиента рассматриваются следующие (табл. 1).

Анализ литературных источников позволил сделать следующие выводы:

- приведенные факторы формирования имиджа туристической фирмы в сознании клиента отражают характеристики, как туристической услуги, так и фирмы в целом без их разграничения. Однако поскольку образ туристической фирмы в сознании клиента формируется на основе восприятия характеристик услуги и собственно фирмы, то факторы формирования имиджа целесообразно выделять на двух уровнях: уровне услуги и уровне фирмы;

- факторы формирования имиджа туристической фирмы в большинстве случаев выделены исследователями интуитивно без указания признака их выделения;

- данные факторы в основном оцениваются в баллах с использованием различных шкал.

Характеристики туристической услуги и фирмы в целом могут быть как осязаемыми, так и когнитивными (неосязаемыми).

Согласно толковому словарю осязаемый – «воспринимаемый с помощью органов чувств», «вполне реальный, ощутимый»⁴, а когнитивный – «связанный с

¹ Швец И.Ю. Оценка имиджа туристского предприятия. *Проблемы современной экономики*. 005. № 3/4 (15/16). С. 33–37.

² Хатикова З.В. Методика оценки уровня управления имиджбилдингом туристического предприятия. *Вісник Донецького інституту туристичного бізнесу*. 2009. № 13. С. 254–259.

³ Столярчук Е.А. Социально-психологические аспекты восприятия и представления о привлекательности имиджа туристской фирмы. *Вестник Санкт-петербургского университета*. 2009. Сер. 12. Вып. 2. Ч. II. С. 240–248.

⁴ Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / научн. ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведова. 20-е изд., стереотип. М.: Русс. яз., 1998. 750 с.

познанием, с мышлением; познавательный»¹.

Таблица 1 – Факторы формирования имиджа туристической фирмы в сознании клиентов

Источник	Факторы формирования имиджа туристической фирмы
Швец И.Ю.	качество, характеристики туристического продукта, известность торговой марки, фирменный стиль туристической фирмы, престижность, наличие и качество сервисных услуг, предоставляемая система скидок, цены на туристические продукты, представления потребителей о заявленной миссии и стратегии туристической фирмы
Хатикова З.В.	общая известность и репутация, имидж услуги, спектр дополнительных услуг, компетентность персонала, архитектура и внутренний дизайн, элементы фирменного стиля, финансовая устойчивость, деловая репутация, уровень цен, имиджбилдинговая политика
Столярчук Е.А.	качество сервисного обслуживания, уровень профессионализма менеджеров, объем предоставляемых услуг, доступность информации, оформление (интерьер) офиса; внешний вид менеджеров, общение с персоналом, стоимость услуг, ценовые льготы, условия оплаты, престиж турфирмы, доверие к конкретным менеджерам
Скибицкая В.И. ²	фирменный стиль, реклама, собственный сайт, легенда о создании
Шапиро С.В. ³	наименование туристической фирмы, месторасположение фирмы, фирменный стиль (фирменная одежда и аксессуары для сотрудников, логотип, слоган, фирменный цвет, сувенирная продукция и т.д.), собственный интернет-сайт
Руденко А.М. ⁴	качество предлагаемых услуг, осязаемый имидж (название туристической фирмы, девиз, оформление офиса), рекламная кампания, связи со СМИ, внешний вид сотрудников
Петриченко П.А. ⁵	обслуживающий персонал, качество продукции или услуг, атмосфера, удобство и стоимость

Исходя из этого, осязаемый имидж – это образ предприятия, формируемый в сознании потребителя с помощью органов чувств. В свою очередь, когнитивный имидж рассматривается как ответная реакция клиента на созданный туристической фирмой осязаемый имидж, на отношение к нему сотрудников фирмы, «это те эмоциональные связи, которые устанавливаются между клиентом и компанией»⁶. То есть можно сказать, что когнитивный имидж – это образ фирмы, формируемый в сознании целевых групп на основе чувств и ощущений после восприятия осязаемого имиджа. Когнитивный имидж, формируемый на основе восприятия одних и тех же характеристик фирмы и услуги, будет

¹ Современный толковый словарь русского языка / гл. ред. С.А. Кузнецов. Москва : РИПОЛ классик; Санкт-Петербург : Норинт, 2008. 959 с.

² Скибицкая В.И. Формирование имиджа туристского предприятия. *Научный вестник ИОИМ*. 2014. №3. С. 68–71.

³ Шапиро С.В. Брендинг в сфере туризма. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2017. Т. 21. С. 68–72.

⁴ Руденко А.М., Довгалева М.А. Психология социально-культурного сервиса и туризма. Изд. 2-е, испр. и доп. Ростов н./Д : Феникс, 2007. 313 с.

⁵ Петриченко П.А. Факторы, влияющие на маркетинг отношений и корпоративный имидж туристических предприятий. *Проблемы економіки*. 2014. № 2. С. 255–261.

⁶ Сироткина И. Неосязаемый имидж компании. *Новигатор ювелирной торговли*. 2008. Январь, февраль. С. 48–50.

отличаться у разных клиентов, поскольку на его формирование оказывают влияние такие факторы, как социальные, психологические, личностные, а также факторы культурного порядка¹. Под воздействием данных факторов у клиентов возникают определенные эмоции, чувства, ассоциации, поддерживающие, или наоборот, ослабляющие интерес к фирме.

Таким образом, факторы формирования имиджа туристической фирмы, выделенные на уровне фирмы и услуги, предлагается сгруппировать по способу их восприятия клиентами в две группы: осязаемые и когнитивные.

К составляющим осязаемого имиджа на уровне туристической фирмы в целом относится название турфирмы, удобство месторасположения и оформление офиса, фирменный стиль.

Когнитивный имидж проявляется в процессе непосредственного взаимодействия клиентов с фирмой и включает индивидуальный подход к клиентам, представление клиентов о заявленной миссии, историю создания турфирмы (легенду), график работы турфирмы, сотрудничество с известными и солидными партнерами, членство в международных туристских организациях, а также наличие премий, наград, побед в номинациях, благодарственных писем и положительных отзывов. Когнитивный имидж является основой для формирования репутации турфирмы (табл. 2).

Таблица 2 – Факторы формирования имиджа туристической фирмы в сознании клиента (уровень фирмы)

Группы факторов по способу восприятия имиджа	Факторы формирования имиджа
Осязаемые	название турфирмы
	удобство месторасположения офиса турфирмы
	оформление офиса турфирмы
	фирменный стиль (в том числе наличие эмблемы, слогана, фирменного цвета, сувенирной продукции, рекламно-подарочных изданий)
Когнитивные	индивидуальный подход к клиентам
	представление клиентов о заявленной миссии
	история создания турфирмы (легенда)
	график работы турфирмы
	сотрудничество с известными и солидными партнерами
	членство в международных туристских организациях
	наличие премий, наград, побед в номинациях, благодарственных писем и положительных отзывов

Помимо характеристик фирмы, на имидж оказывают влияние и характеристики туристической услуги, которые также можно отнести к осязаемым и когнитивным.

Осязаемые и когнитивные характеристики услуги формируются с использованием элементов комплекса маркетинга. Для предприятий сферы услуг комплекс маркетинга включает семь элементов: материальное окружение, контакты с персоналом, цена, услуга, распределение, коммуникации, процесс)².

¹ Акулич И.Л. Маркетинг: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Мн.: Выш. шк., 2002. 447 с.

² Шинкаренко В.Г. Особенности комплекса маркетинга в предприятиях транспорта. *Вісник економіки і промисловості*. 2012. № 38. С. 361–365.

Поэтому осязаемые и когнитивные факторы формирования имиджа туристической фирмы на уровне услуги предлагается выделить по признаку – элементы комплекса маркетинга «7Р»:

1. По элементу комплекса маркетинга «услуга» (осязаемые и когнитивные факторы):

1.1. Разнообразие видов деятельности (турагент, туроператор, смешанная деятельность); ассортимент предоставляемых услуг (по сезонам, по направлениям, по странам, по цене, по целевой аудитории);

1.2. Ассортимент предоставляемых услуг (по сезонам, по направлениям, по странам, по цене, по целевой аудитории);

1.3. Предоставление гарантий;

1.4. Оперативность обслуживания;

1.5. Предоставление дополнительных услуг (оформление виз, страхование, услуги индивидуального гида, услуги переводчика, продажа путеводителей, аренда автомобилей, реализация подарочных сертификатов, прокат туристического оборудования, продажа авиа- и ж/д билетов, подготовка документов для оформления загранпаспортов, бронирование и заказ столиков в ресторанах, билетов на мероприятия и т.д.).

2. По элементу комплекса маркетинга «цена» (когнитивные факторы):

2.1. Использование дифференцированных цен;

2.2. Использование системы скидок и надбавок;

2.3. Использование различных способов оплаты услуг.

3. По элементу комплекса маркетинга «распределение» (осязаемые факторы):

3.1. Возможность заказа услуг через Internet;

3.2. Наличие собственного сайта турфирмы, профилей в социальных сетях;

3.3. Наличие представительств в различных городах и странах.

4. По элементу комплекса маркетинга «продвижение» (осязаемые и когнитивные факторы):

4.1. Степень рекламирования услуг;

4.2. Степень использования PR-мероприятий;

4.3. Степень использования системы стимулирования сбыта;

4.4. Степень использования личной продажи.

5. По элементу комплекса маркетинга «персонал»:

5.1. Уровень компетентности при выборе мест отдыха (когнитивный фактор);

5.2. Дифференцированный подход к клиентам (когнитивный фактор);

5.3. Культура обслуживания (когнитивный фактор);

5.4. Внешний вид сотрудников: спецодежда, аксессуары (осязаемый фактор).

6. По элементу комплекса маркетинга «материальное окружение» (осязаемые):

6.1. Оснащенность офисным оборудованием, программным обеспечением;

6.2. Использование усовершенствованной информационной базы.

7. По элементу комплекса маркетинга «процесс предоставления» (когнитивные факторы):

7.1. Предоставление туристам в полном объеме и в определенные сроки

оплаченные услуги;

7.2. Обеспечение безопасности туристов и их имущества;

7.3. Ответственность за свои действия и действия партнеров по организации тура;

7.4. Возмещение убытков туристам при непредставлении или представлении не в полном объеме услуг;

7.5. Предоставление полной информации об организации тура.

Таким образом, обоснованы факторы формирования имиджа туристической фирмы в сознании клиента на двух уровнях: фирмы и туристической услуги. На каждом уровне факторы формирования имиджа сгруппированы по способу его восприятия клиентами (осознаваемые и когнитивные). В свою очередь, для учета специфики сферы туризма осознаваемые и когнитивные факторы формирования имиджа туристической фирмы на уровне услуг предлагается выделить по элементам комплекса маркетинга «7Р».

Характеристика методов, используемых исследователями для оценки имиджа турфирмы, представлена в таблице 3.

Таблица 3 – Методы, используемые для оценки имиджа турфирмы

Метод	Сущность метода	Преимущества и недостатки
Анкетирование	Психологический вербально-коммуникативный метод, в котором в качестве средства для сбора сведений об имидже турфирмы от респондента используется специально оформленный список вопросов – анкета	Сравнительная экономичность; возможность охвата больших групп людей; хорошая формализуемость результатов; минимум влияния исследователя на опрашиваемого; оперативность; экономия средств и времени. Невозможность контролировать процесс заполнения анкеты
Балльный метод	Метод, основанный на расчете обобщающего показателя, определяемого по ряду экспертно оцениваемых значений показателей (факторов формирования) имиджа	Позволяет преодолеть трудности оценки, связанные с неоднородностью сравниваемых показателей. Высокая доля субъективизма при назначении веса показателей и присвоении им числовых значений
Метод интервью	Психологический вербально-коммуникативный метод сбора социальной информации об имидже турфирмы в ходе непосредственного общения интервьюера и опрашиваемого (респондента) путем регистрации ответов на систему вопросов	Высокая надежность собираемых данных за счет уменьшения числа не ответивших и ошибок при заполнении вопросников, исследование глубинных мотивов и мнений. Требуется больших затрат времени и средств, наличия квалифицированных специалистов; сложность обработки и интерпретации полученных результатов

При выборе метода оценки имиджа турфирмы следует руководствоваться следующими положениями:

1) имидж турфирмы формируется непосредственно в сознании клиентов, поэтому описывается с помощью эмоций, ощущений, что требует применения соответствующего аппарата;

2) используемый метод должен позволять:

– выявить решающие факторы, на основе которых осуществляется выбор турфирмы;

– ответить на вопрос: насколько имидж исследуемой турфирмы отличается

от имиджа других фирм, в чем ее преимущества и недостатки, каким образом стоит модифицировать имидж;

– составить «портрет» целевых групп турфирмы, чтобы знать, на какую аудиторию следует оказывать преимущественное воздействие.

Указанным требованиям в наибольшей степени соответствует метод семантического дифференциала^{1,2} (анализ соответствия методов оценки имиджа турфирмы ряду критериев отображен в таблице 4).

Таблица 4 – Соответствие методов оценки имиджа турфирмы выделенным критериям

Критерий	Метод интервью	Анкетирование	Балльный метод	Метод семантического дифференциала
Низкая трудоемкость	–	+	+	+
Объективность	–	–	–	–
Достоверность результатов	+	+	–	–
Низкие финансовые затраты	–	+	+	+
Доступность программного обеспечения	+	+	+	+
Легкость интерпретации результатов	–	–	+	+
Возможность оценки эмоций, ощущений	–	–	–	+
Возможность оценки интенсивности значений показателей	–	–	–	+
Возможность расчета обобщающего показателя	–	–	+	–
Количество совпадений	3	4	5	6
Рейтинг по количеству совпадений	4	3	2	1

Оценку имиджа турфирмы с использованием метода семантического дифференциала предлагается проводить в следующей последовательности.

На первом этапе проводится анкетный опрос среди клиентов, предлагающий оценку отдельных факторов формирования имиджа турфирмы, описывающих впечатление от него. Перечень данных факторов представлен выше.

Данный метод позволяет количественно и качественно индексировать значения с помощью двухполюсных шкал, задаваемых парой антонимичных прилагательных, между которыми даны градации степени вхождения того или иного слова в данное качество.

Каждый фактор описывается двумя полярными прилагательными-антонимами. Например, фактор «удобство месторасположения офиса турфирмы» описывается парой прилагательных «удобное – неудобное», «оформление офиса турфирмы» – «эстетическое – неэстетическое», «график работы турфирмы» –

¹ Захарова И.В., Стрюкова Г.А. Семантический дифференциал как метод диагностики восприятия учащимися педагога. *Психологическая наука и образование*. 1999. № 3-4. С. 30-35.

² Сикевич З.В. Социологическое образование: учебные материалы и методика преподавания. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 12. Выпуск 3. С. 118–128.

«удобный – неудобный», «фирменный стиль» – «оригинальный – неоригинальный», «подход к клиентам» – «индивидуальный – неиндивидуальный» и т.д.

Респонденты должны оценить степень соответствия фактора тому или иному полюсу каждой шкалы по семибалльной шкале:

1 или -1 – фактор выражен в незначительной степени;

2 или -2 – фактор выражен в средней степени;

3 или -3 – фактор выражен в сильной степени;

0 – если респондент затрудняется отнести к турфирме одно из прилагаемых-антонимов, описывающих определенный фактор.

На втором этапе осуществляется первичная обработка результатов анкетного опроса, которая заключается в составлении статистического ряда оценок выделенных факторов (табл. 5).

Таблица 5 – Статистический ряд

X_i	-3	-2	-1	0	1	2	3
n_i	n_1	n_2	n_3	n_4	n_5	n_6	n_7

В таблице X_i – оценка фактора формирования имиджа по семибалльной шкале; n_i – частота значения X_i , то есть сколько раз был поставлен балл X_i турфирме при оценке его по исследуемому фактору всеми респондентами в совокупности.

На третьем этапе рассчитываются средние оценки каждого фактора. Если в опросе принимало участие K респондентов, то для их расчета используется формула:

$$\bar{X} = \frac{\sum_{i=1}^7 X_i \cdot K_i}{K} \quad (1)$$

Среднее значение служит показателем совокупного оценивания определенного фактора турфирмы всеми клиентами, являясь при этом достаточно объективной характеристикой, так как позволяет нивелировать влияние субъективных причин, как, например, предвзятость отдельных клиентов по отношению к турфирме на момент проведения опроса.

Четвертый этап предполагает определение среднего квадратического отклонения, которое служит мерой степени единства мнений клиентов при оценке отдельных факторов формирования имиджа.

Среднее квадратическое отклонение рассчитывается как корень квадратный из дисперсии:

$$\sigma_x = \sqrt{D_x} \quad (2)$$

Дисперсия D_x , в свою очередь, определяется по формуле:

$$D_x = \frac{\sum_{i=1}^7 (X_i - \bar{X})^2 \cdot K_i}{K - 1} \quad (3)$$

Описанные шаги математической обработки данных опроса позволяют выявить картину восприятия клиентами имиджа турфирмы.

Таким образом, предложен методический подход к оценке имиджа туристической фирмы клиентами с использованием метода семантического

дифференциала. В соответствии с предложенным подходом оценка имиджа осуществляется на двух уровнях: уровне турфирмы и уровне туристических услуг. На уровне турфирмы имидж оценивается на основе факторов, выделенных по способу его восприятия клиентами (осознаваемые и когнитивные). В свою очередь, на уровне туристических услуг имидж оценивается на основе факторов, выделенных по способу его восприятия клиентами (осознаваемые и когнитивные), сгруппированных по элементам комплекса маркетинга «7Р».

4.9 Позиціонування та бренд – менеджмент підприємств готельного бізнесу

У сучасній економіці значення матеріальних цінностей поступово відходить на другий план, оскільки вони дедалі рідше вирізняються унікальністю і не можуть слугувати гарантією отримання грошових доходів у майбутньому. З іншої сторони, наявність у підприємства унікальних нематеріальних активів і розвитку стратегічного управління сприяє укріпленню позицій на ринку. Одним з таких нематеріальних активів підприємства є бренд.

Дослівно слово «brand» перекладається як марка, знак, символ, і найчастіше термін «brand» в оригіналі використовується зарубіжними фахівцями з маркетингу для визначення марки товару (зокрема Д. Аакер, Ф. Котлер).

Первісне вживання цього терміну асоціювалося з операціями з таврування (маркування) домашньої худоби і предметів домашнього ужитку.

В даний час ще не склалося загальноприйнятого визначення поняття «бренд», тому можна уявити найпоширеніші формулювання. Проблема брендингу як системи заходів зі створення і просування бренду, спроможного забезпечити товарів очікуваний ринковий успіх, є новою для української економіки. Вона входить до сфери наукових інтересів вітчизняних дослідників Балабанової Л.В.¹, Кендюхова О.В.², Мороз О.В.³, Норіциної Н.І.⁴, Струтинської І.В.⁵, Телетова О.С.⁶ та ін. Проте ця тематика ще недостатньо розроблена як у законодавчо – нормативному, так й у науковому та практичному аспектах.

У сучасних умовах маркетинг набуває нового змісту, виступаючи в якості процесу розробки, реалізації та розвитку торгової марки, представленої в свідомості споживачів у вигляді бренду, що істотно видозмінює сам маркетинг,

¹Балабанова Л.В., Приходченко Я.В. Бренд – менеджмент підприємств на основі маркетингу: навч. посібник. Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. 287 с.

²Кендюхов О.В. Ягельська К.Ю., Файвішенко Д.С. Бренд – менеджмент: навч. Посібник. Донецьк: ДонНТУ, 2013. 459 с.

³Мороз О.В. Теорія сучасного брендингу: монографія. Вінниця: Універсум „Вінниця”, 2013. 104 с.

⁴Норіцина Н.І. Концептуальні основи формування бренду на українському ринку. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. №3 4. С.40 – 46.

⁵Струтинська І.В. Бренд – менеджмент: теорія і практика. навч. посібник. Тернопіль: Прінт-офіс, 2015. 204 с.

⁶Телетов О.С. Маркетингові дослідження брендів: навч. Посібник. К. : Знання України, 2010. С. 150–172.

виділяючи в ньому ключовий напрямок – брендінг. Однак в сучасній теорії і практиці, як зарубіжної, так і вітчизняної, трактування та використання бренду та брендінгу в якості маркетингових понять і інструментів мають різні підходи, які вимагають детального вивчення.

Становлення ринкової економіки в Україні, формування конкурентного середовища зумовлюють актуальність аналізу конкурентоспроможності фірми, зокрема визначення типу конкурентної переваги, якої може набути фірма чи її торгова марка; ступеня її стійкості за існуючих ринкових умов; шляхів досягнення цього за рахунок брендінгу.

Брендінг підприємства сфери послуг дає змогу:

- підтримувати запланований обсяг продажу на конкретному ринку і реалізовувати на ньому довгострокову програму зі створення та закріплення у свідомості споживачів образу товару або товарної групи;

- забезпечити збільшення прибутковості внаслідок розширення асортименту послуг і відомостей про їхні загальні унікальні якості, що впроваджуються за допомогою колективного образу;

- передавати в рекламних матеріалах і кампаніях культуру країни, регіону, міста, де вироблена послуга, туристичний продукт, врахувати запити споживачів, для яких він призначений, а також особливості території, де він продається;

- використовувати три дуже важливих для звернення до рекламної аудиторії фактори: історичні корені, національний менталітет, нинішні реалії та прогнози на перспективу.

Високий рівень розвитку техніки і технологій переорієнтував сучасний бізнес на конкуренцію брендів, посилення яких дозволяє компаніям мати значні переваги на ринку. Сучасні бренди є важливими компонентами діяльності компаній, своєрідні символи комерційної активності. Вони символізують довіру, стабільність, певний набір очікувань для споживачів.

На відміну від продуктів бренди не створюються у виробництві, вони формуються і існують у свідомості споживачів, забезпечуючи емоціональний зв'язок між сприйняттям споживачів і функціональністю продукту.

Бренди займають міцне місце у свідомості, викликаючи єдиний набір асоціацій і цілісний образ: «інновації від 3М», «розваги для всієї сім'ї від Disney», «сімейний відпочинок» і «дитяче свято від McDonald's», «Нестримна свобода Virgin», «високі спортивні досягнення Nike».

Бренд – це набір реальних і віртуальних думок, виражених в торговій марці, який, якщо ним правильно керувати, створює вплив і вартість номер один. Сучасне тлумачення поняття «бренд» включає всі асоціації споживача, що виникають у зв'язку з товаром в результаті набуття власного досвіду, схвалення громадськості та суспільства (рис.1).

Свідомість споживача формує образ, який об'єднує різноманітні характеристики бренду, пов'язані з його назвою, символом (логотип Nike), упаковкою (форма пляшки Coca – Cola), рекламним персонажем (кролик Квікі у Nesquik), мелодією (Intel, «Європа +»), організацією комунікацій в місці продажу, досвідом попередніх покупок і ступенем задоволення якістю товару. Важливі також почуття та емоції, викликані рекламними слоганами: наприклад, «Адже ти цього варта» – L'Oreal. «Innovation & You» («Інновації і ви»). Новий слоган «Philips» зробив інновації частиною ДНК бренду, що дуже яскраво відображає

нове позиціонування бренду і відповідає місії «Philips» – «покращувати життя людей»¹.

Рисунок 1 – Складові бренду
Джерело: ⁴

Девід Аакер визначає бренд як особливу назву і (або) символ (такий як логотип, торгова марка або дизайн упаковки), призначені для ідентифікації товарів або послуг одного продавця або групи продавців, а також для відмінності диференціювання цих товарів (послуг) від схожих продуктів – конкурентів. За оцінками Аакера, бренд сигналізує споживачеві про джерело продукту і захищає як споживача, так і виробника від конкурентів, які намагаються представляти товари, які ззовні здаються ідентичними².

На думку В. Домніна, «брендом є не сам товар, а те, як його сприймають споживачі; це образ в споживчій свідомості, що має певне відношення до товару»³.

На думку зарубіжних організацій, наприклад Американської маркетингової асоціації (АМА), бренд як продукт брендингу – це «назва, слово, дизайнерське рішення або їх комбінація з метою позначення товарів і послуг конкретного продавця або групи продавців для відмінності їх від конкурентів». Компанія «Interbrand» визначає бренд як суму «всіх явних і неявних характеристик, які роблять пропозицію унікальною»⁴.

В цілому бренд можна визначити як комплекс візуальних, смислових і ціннісних характеристик, які надають йому додаткову соціальну і комерційну цінність. У більш широкому і вільному розумінні бренд включає сам товар або послугу з усіма їх параметрами, набором характеристик, очікувань, асоціацій, що сприймаються користувачем і які приписуються товару, а також обіцянки яких – небудь переваг, дані власниками бренду споживачам.

Багатовимірна характеристика бренду – ім'я бренду, образ бренду, бренд – міф, бренд – метафора – докладніше дається в працях В. Домніна⁵ і Т. Геда¹

¹Бренд & Брендинг. Можливості та небезпеки: URL: http://uam.in.ua/ukr/content/mark_osvita/trenings/04_brand_and_branding.php

²Аакер Д. Создание сильных брендов. М.: Изд. дом Гребенникова, 2014. 297 с.

³Домнин В.Н. Брендинг. Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. Санкт-Петербургский государственный экономический университет. 2018, с.411.

⁴ URL: <https://web.archive.org/web/20070809231949/http://www.marketingpower.com/>

⁵ Гэд Томас. 4D брэндинг. Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2003. 133 с.

Бренд – «це переконлива обіцянка якості, обслуговування і цінності на тривалій період, що підтверджується випробуванням продукту, повторними покупками і задоволенням від використання»². Саме в цьому і є головна відмінність бренду від торгової марки, яка є лише носієм набору цінностей для споживача. Завдання компанії в сучасних умовах полягає в організації процесу перетворення торговельної марки в бренд.

Для виживання на ринку необхідно займатися бренд будівництвом, бренд менеджментом або управлінням бренду (брендингом). Для багатьох виробників саме поняття «брендинг» тотожне поняттю лояльності споживачів до бренду компанії.

Булгакова О. В. визначила основні функції бренду, що забезпечують переваги у споживача (табл.1).

Таблиця 1 – Функції бренду відносно забезпечення переваг споживача

№	Функція	Характеристика переваг споживача
1	Ідентифікація	Дає змогу ясно бачити індикатори – відмінності, які забезпечують розуміння пропозиції, швидкості визначення споживчих переваг, ступінь затребуваності продукту на ринку.
2	Практичність	Забезпечує суттєву економію часу та енергії споживача за рахунок здійснення ідентичних покупок та формування лояльності.
3	Гарантія	Дає змогу бути впевненим, що якість буде однаково високою незалежно від того, де і коли купується продукт або послуга.
4	Оптимізація	Формує впевненість споживача, що він купує кращий продукт у своїй категорії у кращого виконавця для конкретної мети.
5	Знак (символ)	Дає змогу надавати фізичне підтвердження власного зображення виробника або зображення, яке можна уявити іншим.
6	Безперервність	Задоволення створеними відносинами близькості й інтимності з брендом, продукція якого споживається протягом багатьох років.
7	Етичність	Задоволення пов'язане із відповідальною поведінкою бренду в його відносинах із суспільством.

Житель великого українського міста в день отримує від 200 до 1000 рекламних оголошень, європейець – до 3000, а американець – 6000 і більше³. Ми живемо у світі, переповненому інформацією, а з урахуванням тієї швидкості з якою розвиваються старі ринки і з'являються нові, все більшого значення набуває брендинг. Брендинг допомагає створити портрет бренду (торгівельної марки), відмінний від портретів брендів конкурентів. Саме впізнаваність бренду набуває вирішального значення. У сучасній економіці брендинг набуває все більшого поширення як нова галузь знань і практичної діяльності.

Брендинг – це весь маркетинговий процес створення бренду, його реєстрація та управління ним. Процес настільки складний, що часто створення бренду, особливо назви і символів товару або компанії, доручають спеціальним організаціям. У США, наприклад, є організація «Brand Institute Inc.», яка займається усім спектром питань брендингу.

¹ Бренд URL: <http://ru.wikipedia.org>

² Булгакова, О. В. Бренд – імідж підприємства на споживчому ринку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія: МEB та світове господарство. Ужгород: Гельветика, 2017. Вип. 13. Ч.1. С. 31–36.

³ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Брендинг визначається як діяльність, спрямована на створення довгострокової прихильності до товару, заснована на комплексному впливі на споживача товарного знаку, упаковки, рекламних звернень, матеріалів стимулювання збуту і інших елементів маркетингу, об'єднаних певною ідеєю і фірмовим стилем, що виділяють товар серед конкурентів і створюють його образ (бренд імідж). За допомогою брендингу можна підтримувати запланований обсяг продажів на конкретному ринку і забезпечити збільшення прибутковості в результаті розширення асортименту товарів.

Бренд менеджмент – багатоструктурний, обґрунтований, вивіреним і контрольований комплекс заходів зі створення товарної марки, розробки дизайну упаковки, рекламної аргументації, проведення акцій зі стимулювання збуту, тобто використання всього арсеналу маркетингових засобів впливу на споживача. Управляти брендом означає знаходити найбільш ефективний з точки зору витрачених ресурсів спосіб домогтися наміченого позиціонування товару, марки в свідомості покупця.

У готельному бізнесі на слуху близько 150 імен готельних операторів або брендів готельних мереж. Адже протягом останніх ста років брендинг став дуже важливою частиною готельної індустрії. Кожен день власникам незалежних готелів все складніше і складніше конкурувати з великими готельними мережами у завоюванні й утриманні споживачів. Власники незалежних готелів стикаються зі зростаючими проблемами щодо керування персоналом, контрактами з постачальниками, а також з новими викликами конкурентного середовища, зокрема в технологічних інноваціях, які стають частиною продукту, пропонованого готельним брендом. Власники незалежних готелів все частіше визнають, що діяльність їх готелю могла б бути набагато кращою в тому випадку, якщо б вони працювали під ім'ям і управлінням відомого у світі бренду¹.

Проте успіх бренду не можна гарантувати. Гарантувати в брендингу можна тільки одне – повну відсутність успіху, якщо при створенні товару не будуть дотримані певні вимоги.

Процес брендингу повинен носити стратегічний і цілісний характер; зосереджуватися на створенні образу бренду, для чого усі маркетингові зусилля повинні бути об'єднані. У довгостроковому проєкті правильно побудований образ бренду повинен викликати підйом сили бренду, яка в свою чергу забезпечить в майбутньому надійну і стабільну додану вартість товару.

Давно не секрет, що споживач не завжди вибирає якісний продукт. Він вибирає продукт, до якого у нього, що називається, лежить душа. Тому і основне поле битви розгортається за формування найбільш виграшного сприйняття у споживача відношення до бренду. На думку Пола Темпорау² створювати бренд і реалізовувати марочну стратегію, спираючись тільки на так звані раціональні цінності, стає все важче, оскільки основне рішення про покупку товару або послуги приймається на емоційному рівні. Раціональність тяжіє до аналізу і відмовляє від здійснення покупки, тоді як емоції провокують спонтанне і імпульсивне рішення та надають більше шансів товару бути купленим.

¹Ремеслова О.Л. Готельне господарство як об'єкт дослідження в умовах ринкової економіки. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdnuet/econ/2009/pdf.

²Темпорау П. Эффективный брэнд – менеджмент. СПб.: Нева, 2013. 320 с.

На підставі даних доповіді дослідницького агентства «Genius Insight» («Сила бренду») середньостатистичний споживач заходить на «Google» з ноутбука «Sony Vaio», їсть при цьому «M&M's», батончик «Hershey's» або печиво «Oreo». Опитування, що проводиться агентством «Genius Insight» (6 тис. користувачів інтернету у віці від 13 до 49 років), показало, що лідерами першої п'ятірки стали, відповідно, «M&M's», «Sony», «Hershey's», «Oreo» і «Google». За оцінками фахівців, успіх цих брендів – лідерів – в правильному управлінні через розкриття їх сильних позицій. А тому, купивши товар, споживач не скаржиться, що обіцяли одне, а дали інше¹.

Компаніям рекомендується глибше вивчати і розуміти чинники, що визначають вибір покупця. Але є й універсальні рецепти. Наприклад, якщо бренд буде будувати свої відносини із споживачем на прояві турботи про нього, він забезпечить собі довчну лояльність. Це підтверджують і численні дослідження в яких самі споживачі пояснюють свою відмову від повторного звернення до бренду тим, що вони не відчують уваги і зацікавленості виробників.

Бренди в сучасній економіці – потужний інструмент підвищення ефективності компанії. У світі споживання, де конкуруючі товари в загальному не дуже сильно відрізняються один від одного, бренд часто є єдиним засобом, що дозволяє компанії виділитися, продемонструвати свою індивідуальність.

Бренд підприємств гостинності несе виключно важливе смислове навантаження, що включає в себе раціональні та емоційні елементи, виражені через матеріальні і нематеріальні цінності компанії. Це навантаження зазвичай визначається цільовою групою споживачів послуг і практикою позиціонування. Однак слід зазначити, що при всьому різноманітті готельних сегментів, практично всі бренди підприємств гостинності об'єднує споріднена структура.

Зазвичай в основі готельного бренду лежить категорія самого готелю і спектр надаваних нею послуг. При цьому базовий набір готельних послуг визначений категорією готелю та включає в себе набір стандартних послуг, призначених для задоволення первинних потреб клієнта (місце для ночівлі, організація харчування, безпеку гостей та ін.). Однак відмінність одного бренду від іншого зазвичай складають додаткові послуги, спрямовані, як правило, на задоволення специфічних потреб конкретних клієнтських груп (послуги басейну, сауни, бізнес – центру, бездротовий Інтернет та ін.)².

Розробка готельного бренду – це процес інтеграції багатьох напрямів підприємницької діяльності, тому чітке уявлення про імідж готельного бренду має істотне значення, так само як і довгостроковий погляд. Розглядати готельний брендинг просто як ось пов'язане з дизайном, рекламою або привласненням фірмової назви – це неадекватно і неефективно для подальшої перспективи; успіху досягають ті господарські бренди, які діють як лінза, крізь яку споживач дивиться на організацію готельного бізнесу та її готельний продукт. Постійна оцінка іміджу при використанні для цього згаданої лінзи має першорядне значення. Без цього бренд готельного підприємства не зможе зберегти свій статус.

¹Best Global Brands'2009 – Mode of access: www28.usubc.org. URL: <http://www.usubc.org>.

²Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

При створенні бренду готельного бізнесу слід завжди пам'ятати про позиціонування готельного продукту й про стратегію, розроблену для цього готельного бренду. Не слід перенавантажувати готельний бренд безліччю ідей, треба вибрати одну найціннішу і донести її до свідомості споживача.

Купуючи брендову готельну послугу, споживач має переваги: він знає, якого рівня якості послуг можна очікувати від цієї готельної послуги, буде свій власний імідж (наприклад, проживання у брендовому готелі забезпечує споживачу авторитет шляхом асоціації з ним, і навпаки, вибір більш дешевого готелю може свідчити про скупість споживача чи його бажання отримати якісні послуги за менші гроші).

Позиція бренду готельного підприємства – це місце на ринку, яке бренд готелю займає по відношенню до конкурентів, а також набір купівельних потреб і сприйняття; місце, яке бренд готельного підприємства посідає в думках цільового сегмента по відношенню до конкурентів¹. Вона фокусується на тих перевагах бренду, які відрізняють його від конкурентів. Позиціонування відбувається стосовно як до конкурентів готельних послуг, так і до своїх власних. Особливе значення має позиціонування готельних послуг на стадії зрілості, коли ринок насичений, і кількість нових споживачів є незначною, а компанії збільшують частки продажу тільки для того, щоб конкуренти зазнали збитку.

В основу позиціонування покладено один з основних постулатів готельного маркетингу: у кожного споживача свій смак і абсолютно всім готельний продукт сподобатися не може. Готельній компанії завжди доводиться вибирати свого споживача². Американський маркетолог Ларрі Лайт, засновник вчення про бренд, вважав, що будь – яка компанія повинна прагнути до того, щоб її продукт обожнювала невелика частина споживачів, а не просто любили широкі маси. За слабого позиціонування компанія не витримає конкурентної боротьби з тими, чий зусилля зосереджені на вужчій групі покупців.

Вдале позиціонування дає змогу не тільки правильно визначити місце готельного бренду, а й надати йому додаткових конкурентних переваг. Однак, надто докладне позиціонування може призвести до негативних наслідків – роздроблення ринку на малі сегменти звужує місткість кожного з них, дуже широкий асортимент ускладнює вибір покупця (тобто готельна компанія знову стикається з проблемами, які вона намагалася вирішити за допомогою бренду).

Людині, як суб'єкту споживання, легше живеться у світі в якому існують бренди; купуючи послугу певної марки, вона переплачує за послугу, проте взамін отримує належний рівень сервісу та якості. Більшість готельних компаній мають спільну думку стосовно того, що процес створення бренду в готельному бізнесі та у будь – якій іншій галузі практично однакові.

Сьогодні готельний бізнес в Україні перебуває на стадії глибокої структурної перебудови, інституційного становлення, формування внутрігалузевих, міжгалузевих та зовнішньоекономічних зв'язків³. Повною мірою

¹ Гэд Томас. 4D брендинг. Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2003. 133 с.

² Магалецький Г. Маркетингова політика підприємств готельного господарства України. *Персонал*. 2010. № 3/4. С. 80–85.

³ Ле Пла Дж.Ф., Паркер Л.М. Интегрированный брендинг; пер. с англ. СПб.: Нева, 2013.

це відноситься до процесу формування готельної інфраструктури, відповідного сегмента ринку праці, системи державного регулювання досліджуваної діяльності. Становлення в Україні сучасного конкурентоспроможного і високоефективного готельного комплексу вимагає вирішення низки непростих завдань, зокрема визначення типу конкурентної переваги, якої може набути готельна фірма чи її торгова марка; ступеня її стійкості за існуючих ринкових умов; шляхів досягнення. Конкурентна перевага може бути сформована державною політикою у сфері регулювання конкуренції, кон'юнктурою ринку, діяльністю конкурентів і самої готельної фірми¹.

Часи, коли бренди підприємств готельного бізнесу створювались спонтанно, вже відходять у минуле. Підприємства, які створюються сьогодні, повинні розумно та виважено поставитися до процесу побудови сильного бренду. Оскільки практичних навиків в українських менеджерів готельного бізнесу накопичилось не так багато (власної теоретичної бази в Україні немає, а здобутки західних науковців і практиків необхідно суттєво переробляти з урахуванням умов та специфіки українського ринку), при розробці та проектуванні брендів допускається чимало помилок. Те, що сьогодні маркетингологи і рекламисти називають українськими брендами, в багатьох випадках ще не бренди. Створення і формування бренду як цілісності триває щонайменше п'ять – шість років. Більшість українських брендів ще не пройшли перевірку часом, вони дуже молоді.

Прийнявши рішення створити власний бренд вітчизняний виробник повинен знати, що для створення сильного бренду потрібно докласти багато зусиль і засобів, щоб перехопити ініціативу у конкурентів. Передусім, це передбачає проведення постійних маркетингових досліджень споживчих переваг, мотивів здійснення покупок. Адже значною мірою саме специфіка споживчої поведінки українців визначає особливості застосування концепції брендингу на вітчизняному ринку.

Проведені дослідження та практичний досвід свідчать, що в сучасних умовах успішність готельного бізнесу залежить від стратегії готельного господарського бренду, спрямованого на формування відданості клієнту. Цінність готельного бренду визначається готовністю клієнта купувати готельні послуги за вищою ціною, при наявності на ринку аналогічних готельних послуг інших торгових марок.

У наступні роки інтенсивність розвитку брендів у багатьох сегментах ринку насамперед визначатиметься двома факторами: тим, наскільки бренд зможе підтримувати лояльність вже існуючих споживачів, і тим, наскільки ефективно комунікацію бренд налагодить зі споживачами. Якщо говорити про майбутнє українських брендів, то ближчі роки стануть часом, коли кількість українських брендів, що активно розвиваються, постійно зростатиме, а кількість подібних закордонних брендів стабілізується.

4.10 Імідж підприємства та особливості його формування

Імідж - один з найважливіших нематеріальних ресурсів сучасних організацій. Це складова інтелектуального капіталу і головний генератор доданої вартості в економіці, заснований на знаннях. Він трактується як атрибут результату свідомої чи несвідомої комунікативної діяльності компанії і є важливим інструментом впливу на ринок, як цілісна картина про організацію, створена у свідомості стейкхолдерів, її розглядають як складну структуру емоційно-функціональних елементів, створену як синтез їх попереднього досвіду, почуттів та переконань, що виникли на тлі порівняння даної організації з конкуруючими підприємствами¹. Імідж підприємства визначає ступенем лояльності споживача до самого підприємства та до його продукції чи наданих послуг, тому він складається з асоціацій, створених у відповідь на стимули, що надходять до одержувачів від компанії².

Імідж підприємства може набувати різних ознак об'єктивних для кожної групи споживачів чи зацікавлених осіб. Така багатополярність та множинність ознак іміджу формується на підставі виокремлення конкурентних переваг підприємства для кожної групи стейкхолдерів, які оцінюють організацію через призму власного досвіду, цінностей та переваг. Акціонери та інвестори зацікавлені у фінансових досягненнях підприємства здатностях генерувати ефект від підприємницької діяльності, для працівників визначальними є гарантії зайнятості та безпеки на робочому місці, що важливі та можливостей розвитку персоналу, споживачі при оцінці іміджу фірми віддають перевагу якості та конкурентоспроможності продукції та послуг, їх доступності, ціні та післягарантійному обслуговуванні³.

Отже, імідж підприємства є похідним від відношення зовнішніх і внутрішніх реципієнтів до даної організації. Це відображає надійність, солідність, відповідальність та довіру до середовища реалізації інвестиційного проєкту (рис. 1)

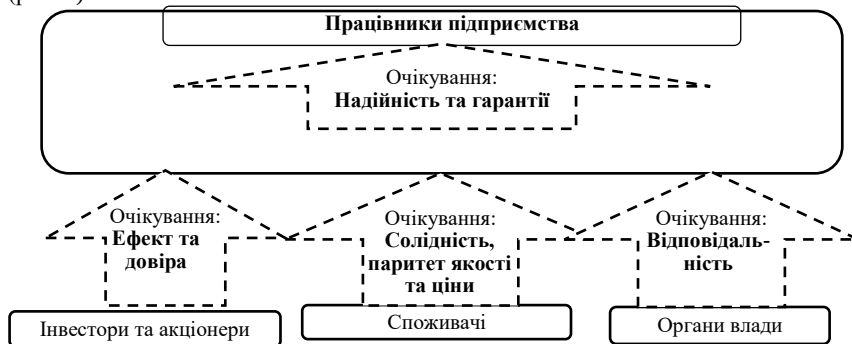

Рисунок 1 – Очікування стейкхолдерів від іміджу підприємства

¹Alvesson M. Organization: From Substance to Image? *Organizational Studies*. 1990. № 11. s. 373-394.

²Altorn J. Wizerunek firmy, *WSB w Dąbrowie Górniczej*, Dąbrowa Górnicza. 2004. s. 15

³Zawadzka A.M. *Psychologia zarządzania w organizacji*, PWN, Warszawa. 2010, s. 203-207

Джерело: складено автором на основі ¹

Імідж компанії може бути правдивим або помилковим, оскільки є результатом як окремих переживань, так і почутих чуток. Тому компанія не завжди має повний вплив на створення та еволюцію свого іміджу. Таке твердження передбачає два рівні корпоративного іміджу:

- функціональний - включає асоціації з атрибутами, безпосередньо доступними для людських почуттів, наприклад, зовнішній вигляд компанії, одяг працівників тощо.

- символічний - є наслідком процесів формування висновків із почутої інформації з різних джерел та приписування ознак підприємству, що не впливають безпосередньо з його специфіки, а прийнятої рекламної стратегії.

Тому імідж підприємства варто розглядати як сукупність об'єктивних компонентів, що надають споживачеві об'єктивну інформацію про марку та товар, позначений нею, а також суб'єктивну, яка базується на емоціях, почуттях та асоціаціях. Це сукупний ефект поведінки організації та системи її візуальної ідентичності.

Імідж підприємства зважаючи на об'єктивно-суб'єктивну основу свого формування володіє багатьма функціями. Ключовими з яких є функції ідентифікації, активізації продаж, підтримки, мінімізації ризику, стратегічного планування, сегментації, трансформації та символічна функція (табл. 1).

Таблиця 1 – Функції іміджу¹

Функції	Характеристика
Ідентифікації	Імідж підкреслює характеристики компанії та привертає увагу до емоційних і функціональних переваг компанії
Активізації продаж	Імідж має можливість активізувати продаж поточних та нових товарів (послуг)
Підтримки	Імідж полегшує прийняття рішень щодо прийняття рішення про купівлю в умовах ринку із високим ступенем конкуренції
Мінімізації ризику	Імідж має викликати позитивні асоціації, пов'язані з якістю товару (послуги), тим самим знижуючи рівень ризику, який виникає при купівлі та формуючи довіру у споживачів
Сегментації	Імідж відокремлює групу споживачів з ринку та забезпечує їм отримання цінностей, яких немає у інших сегментах, тим самим впливає на їхні рішення щодо придбання товарів чи послуг
Стратегічного планування	Імідж задає напрямок реалізації маркетингової стратегії та полегшує вибір окремих інструментів з метою забезпечення оптимального впливу на споживачів
Трансформації	Зв'язок перетворення відчуттів під впливом іміджу підприємства стає сильнішими і позитивнішим.
Символічна	Через імідж компанія набуває споживачів, які шукають атрибути, що визначають їхню особистість та особливість. Таким чином ці споживачі задовольняють потребу в належності, повазі та визнанні в соціальній групі, до якої вони належать або прагнуть потрапити

Імідж може формувати цінність інших компонентів інтелектуального капіталу підприємства. Позитивний імідж фірми підвищує рівень задоволеності

¹Kasiewicz S., Rogowski W., Kicińska M., Kapitał intelektualny, *Oficyna Ekonomiczna*, Kraków: 2006, s. 83-90.

клієнтів та лояльності споживачів, приваблює інвесторів і полегшує створення нових стратегічних союзів. Покупці частіше купують продукцію авторитетних компаній. Інвестори готові вкладати в них свій капітал. Тому компанії з хорошою репутацією мають більшу здатність залучати капітал та отримувати доступ до нових ринків¹.

Імідж, безперечно відіграє важливу роль на ринку праці для отримання цінного людського капіталу. Позитивний імідж сприяє підбору висококваліфікованих працівників, стимулює рівень мотивації та задоволеності роботою тих, хто вже працює. Компанії із іміджем чесного роботодавця можуть наймати найталановитіших людей та мають більш віддану команду працівників. Позитивне ставлення працівників та гордість за роботу в компанії з хорошою репутацією вони перетворюють на підвищення її ефективності і, отже, збільшують цінність людського капіталу. Тож хороший імідж допомагає досягти успіху та здобути конкурентну перевагу, тоді як негативний може призвести до краху організації.

У цьому аспекті неабияку важливу роль у формуванні іміджу підприємства відіграють правильно сформовані засади корпоративної культури, як сукупність етичних та поведінкових норм, які перетворюють колектив підприємства у високофункціональну команду. Корпоративна культура підприємства визначається кодексом корпоративної етики в якому зазначені заходи просування культури чесності та підзвітності задля захисту інтересів споживачів, інвесторів та акціонерів. Для прикладу варто використати кодекс корпоративного управління ПриватБанку якому зазначено сутність корпоративного управління яке визначає спосіб розподілу повноважень і відповідальності між органами управління, способи прийняття ними рішень та механізми контролю за їх виконанням (табл. 2).

Таблиця 2 – Базові для діяльності «ПриватБанку» принципи корпоративного управління міжнародних організацій

Принципи Організацій економічного розвитку та співробітництва	Принципи корпоративного управління ПАТ «ПриватБанк»
Принцип 1. Права акціонерів. Система корпоративного управління повинна захищати права акціонерів; Принцип 2. Однаково справедливе ставлення до акціонерів; Система корпоративного управління повинна забезпечувати однаково справедливе ставлення до акціонерів, включаючи дрібних та іноземних акціонерів. Усі акціонери повинні мати можливість вдаватися до ефективних засобів захисту в разі порушення їхніх прав. Принцип 3. Роль зацікавлених осіб.	- забезпечення захисту прав та законних інтересів акціонера Банку; – чіткий розподіл повноважень і сфер відповідальності між органами управління Банку, впровадження належного рівня звітності та контролю, створення необхідних умов для своєчасного обміну інформацією та ефективної взаємодії між ними; – належний рівень системи стримування та протидії; – визначення акціонером основних стратегічних напрямків діяльності Банку та вирішення інших питань, що належать до його виключної компетенції;

¹Budzyński W. Wizerunek firmy, kreowanie, zarządzanie, efekty, *Poltext*, Warszawa: 2002, s. 19-20.

²Сайт ПАТ «ПриватБанк» URL: https://static.privatbank.ua/files/10.3_HR_23.12_Code_of_Corporate_Governance_UKR.pdf

Система корпоративного управління має	–здійснення Наглядовою радою стратегічного закінчення таблиці

Принципи Організації економічного розвитку та співробітництва	Принципи корпоративного управління ПАТ «ПриватБанк»
визнавати передбачені законом права зацікавлених осіб та заохочувати активне співробітництво між товариством та зацікавленими особами в створенні добробуту, робочих місць та забезпеченні стабільності фінансово успішних підприємств. Принцип 4. Розкриття інформації та прозорість; Система корпоративного управління повинна забезпечувати своєчасне й точне розкриття інформації з усіх найважливіших питань, що стосуються товариства, включаючи його фінансовий стан, продуктивність, власність та управління товариством. Принцип 5. Обов'язки ради. Система корпоративного управління має забезпечувати стратегічне керівництво товариством, ефективний нагляд за діяльністю правління з боку ради, а також відповідальність цієї ради перед товариством та акціонерами.	управління Банком, в межах та у спосіб, визначених чинним законодавством та внутрішніми документами Банку, забезпечення ефективного контролю за діяльністю правління Банку з метою виконання Стратегії Банку; –здійснення правлінням Банку виваженого, сумлінного та ефективного керівництва поточною діяльністю Банку; – сумлінне дотримання високих професійних та етичних стандартів під час виконання членами Наглядової ради та Правління Банку своїх функціональних обов'язків для ефективного управління Банком; – повага прав та врахування законних інтересів зацікавлених осіб та активна співпраця з ними для створення добробуту, робочих місць та забезпечення фінансової стабільності Банку; – здійснення своєчасного розкриття повної та достовірної інформації про Банк, в тому числі про його фінансовий стан, економічні показники, значні події, структуру власності та управління зацікавленим особам згідно з чинним законодавством; – ефективний контроль за фінансово-господарською діяльністю Банку, захист інтересів акціонера Банку, його клієнтів, вкладників та інших кредиторів.

Серед промислових підприємств процедура формування кодексів корпоративної етики не настільки поширена, яскраво ця складова формування іміджу підприємства розкрита у великих корпораціях та складових фінансово-промислових груп. Як приклад варто розглянути кодекс корпоративної етики НАК «Нафтогаз України» який дає чітке розуміння принципів ведення бізнесу, вимоги, яких мають дотримуватися як усі співробітники Компанії, так і члени правління та наглядової ради Компанії під час виконання покладених на них функцій та завдань, незалежно від функціональних обов'язків, місцезнаходження або рівня посади¹.

Кодекс включає роз'яснення певних пунктів, що визначають імідж компанії на ринку (табл. 3).

Зважаючи на досліджену інформацію слід зауважити, що кодекс корпоративної етики підприємства складає основу створення його позитивного іміджу.

Імідж, безсумнівно, є складною категорією і в деякому сенсі абстрактним, і, беручи до уваги характер факторів, що впливають на нього, слід підкреслити, що

¹Кодекс корпоративної етики НАК «Нафтогаз України» URL: <http://www.naftogaz.com/files/HR/Naftogaz-Code-Ethics.pdf>

з точки зору різних споживачів, також неоднорідним¹. Його можна формувати
Таблиця 3 – Складові кодексу корпоративної етики НАК Нафтогаз України» та їх характеристика²

Складова	Характеристика
Місія	Бути рушійною силою модернізації та професіоналізму в енергетичному секторі України, інтегрованому з європейським ринком, забезпечуючи безпеку постачання енергії за конкурентними цінами, при цьому максимізуючи вартість національних ресурсів.
Корпоративні цінності	• Сумлінність та довіра. • Прозорість. • Професіоналізм • Справедливість • Зосередженість на навчанні
Правила та принципи етики	• Охорона праці всього нашого персоналу та безпека і здоров'я навколишніх спільнот є надважливими. • Сумлінність, прозорість та повага у взаєминах з учасниками наших процесів, включаючи наших співробітників, підрядників, ділових партнерів, державних органів та спільнот. • Нетерпимість до хабарництва чи корупції у будь-якій формі та неприйнятність цих явищ. • Повага до прав людини. • Прагнення звести до мінімуму наш вплив на довкілля з визнанням потенційного впливу нашої діяльності. • Співпраця з нашими партнерами та країнами, у яких ми ведемо діяльність.
Політика в сфері навколишнього середовища	
Політика в сфері охорони здоров'я	
Політика в сфері безпеки	
Політика у сфері прав людини	
Політика щодо взаємодії зі співробітниками	
Політика щодо конфлікту інтересів	Компанія вважає своїх співробітників головною цінністю, але не може бути байдужою до ситуації, коли у співробітника виникає конфлікт між особистими інтересами та функціональними обов'язками, оскільки це становить загрозу для репутації Компанії, може завдати шкоди її законним інтересам та негативно вплинути на її діяльність.
Політика щодо взаємодії з підприємствами компанії	
Політика щодо протидії корупції та відмиванню коштів	
Політика щодо подарунків і ділової гостинності	
Політика щодо антимонopolного права, конкуренції	
Політика щодо взаємодії з контрагентами	Компанія цінує розвиток та підтримку партнерських відносин, що базуються на основі довгострокової співпраці, взаємної вигоди, поваги, довіри та справедливості, об'єктивності, та сумлінно виконує свої обов'язки, передбачені умовами договорів.
Політика щодо взаємодії з органами державної влади	
Політика щодо взаємодії з представниками засобів масової інформації	
Політика щодо захисту інформації	

свідомо чи випадково. Безперечно, побудова іміджу підприємства не може

¹Wiśniewska A.M. Mechanizm oddziaływania wizerunku marki na zachowania konsumentów, auncе, Toruń : 2012, s. 190.

² Кодекс корпоративної етики НАК «Нафтогаз України» URL: <http://www.naftogaz.com/files/HR/Naftogaz-Code-Ethics.pdf>

базуватися лише на логотипі компанії, графіці чи стилі інтер'єру. Необхідно доповнити образ засобами комунікації та системою відносин, адже реальний образ формується клієнтом лише при прямому використанні товару, послуги чи працівниками компанії¹.

Таким чином, усвідомлене сприйняття іміджу - це скоординована кампанія, що передбачає формальну систему комунікацій, включаючи рекламу та зв'язки з громадськістю. Великі компанії мають спеціалізований персонал, який займається створенням та підтримкою гарного іміджу.

Фактори, що впливають на зацікавлені сторони та формують імідж компанії, можна розділити на функціональні та емоційні. До перших належать, наприклад, технології, ресурси, капітал, місце розташування підприємства, до других - атмосфера, можливість розкрити особистість клієнта, шанс зробити цікаву роботу, довіра.

Ф. Котлер наголошує, що імідж компанії складається з таких елементів:

- назва організації та товарний знак;
- її вік, традиції, розмір та діапазон діяльності;
- фінансова стійкість та перспективи в майбутньому;
- місія підприємства;
- пропозиція компанії та використовувана маркетингова стратегія;
- філософія управління та політика компанії;
- якість управлінського персоналу;
- зовнішній вигляд та поведінка працівників;
- ринкова поведінка;
- внутрішнє та зовнішнє проектування будівель.

Символи компанії - це основні елементи, завдяки яким споживач може без проблем ідентифікувати її під час покупки. Затверджені фірмові кольори дають споживачеві можливість швидко асоціювати компанію. Кожен колір щось означає і підсвідомо записується, наприклад, білий - це символ невинності та чистоти, тоді як зелений - це колір надії. Декоративні символи, в свою чергу, привертають увагу і стимулюють уяву. Навіть форма стилізації компанії (шрифт, стиль, курсив) може довести його унікальність та відрізнити організацію від інших на ринку. Поліграфія компанії також є важливим елементом системи візуальної ідентифікації компанії. Це може бути блокнот у кольорах компанії з її логотипом, або рахунок-фактура, надрукований на спеціальному папері компанії - кодифікація організації престижу.

Реклама відіграє важливу роль в активізації потенціалу іміджу. Саме завдяки рекламним кампаніям активуються раніше обговорювані функції іміджу. Роль реклами з точки зору її підтримки іміджу полягає у її створенні, а потім забезпеченні безперервності обізнаності споживачів про підприємство та стимулюванні нагадування про імідж в ситуації прийняття рішень про купівлю товарів.

Мета реклами – переконати споживача в придбанні саме вашої продукції, а для цього треба довести, що саме ваша продукція, а не іншого виробника, є такою, яка найкраще задовольнить його потребу. Для того, щоб рекламний

¹Zaba-Nieroda R. Kształtowanie wize runku organizacji, *Zeszyty Naukowe MWSE w Tarnowie*. 2011. № 1(17). s. 297.

процес був високоефективним, йому повинні передувати дослідження споживчих мотивацій; цілі рекламної кампанії; вибір рекламних засобів, визначення і розрахунок потенційної ефективності конкретних рекламоносіїв.

Реклама має можливість донести до споживача інформація про компанію та її пропозицію, побудувати систему знань, думок та переконань. Вона може підтримувати функції іміджу через елементи спілкування, забезпечувати інтенсивність спілкування та місце його експозиції. Конкретні прийоми викликають емоції у реципієнта, стимулюють схильність та готовність діяти. Припущення щодо цільового іміджу реалізуються через оптимально підібрані елементи рекламного повідомлення. Ці повідомлення часто використовують героїв, які вже мають власний публічний образ, символи та метафори. Банери, флаєри компанії, упаковка або виставкові стенди також тісно пов'язані з рекламною політикою даної компанії.

Важливим, якщо не найважливішим, елементом формування іміджупідприємства є його працівники. Співробітники є важливим маркетинговим інструментом для підприємства, оскільки саме вони приймають рішення та відповідають за те, як сприймається їх компанія зовні. Усі працівники створюють імідж своєї компанії, але в кожній організації є певні ключові позиції, від яких найбільше залежить цей імідж. До них належить: керівництво підприємством та співробітники передньої лінії, які мають безпосередній контакт з ринковим середовищем. Їх кваліфікація, вміння та досвід, а також ідентифікація з компанією формують довіру до неї.

Важливі також їхні контакти, неформальні контакти, зв'язки та довіра, які вони будують своєю поведінкою. Кожен працівник повинен дбати про свій імідж, який складається з усіх елементів самопрезентації. Це важливо, оскільки на цій основі формується перше враження, яке довго пам'ятають клієнти. Також важко говорити про свідомі дії щодо формування позитивного іміджу компанії через її працівників, якщо вони не ідентифікують себе із установою. Тому важливо знати значення працівників у формуванні іміджу компанії. При створенні позитивного іміджу для підприємства важливо створити атмосферу лояльності персоналу. Лояльність чи прихильність працівників до діяльності підприємства забезпечить йому додатковий інструментарій для збереження ринкових позицій (рис. 2).

Основи лояльності персоналу на організаційному рівні закладені у кодекси корпоративної етики та поведінковому – формуються при ефективній взаємодії працівника та системи підприємства. Тільки лояльні співробітники готові творчо підходити до вирішення виникаючих проблем, брати на себе відповідальність, прикладати всі зусилля для досягнення цілей підприємства. Можемо припустити, що в аспекті досліджуваної моделі політика формування позитивного іміджу підприємства робить акцент на прикладну (аплікативну) систему взаємовідносин між різними рівнями управління та працівниками, зумовлює формування та нарощення інтелектуального потенціалу тощо. Карта підприємства визначається різновидами зв'язків між керівниками та підлеглими та всередині формальних та неформальних груп.

Сильні зв'язки визначатимуть жорстку субординацію, чітку відповідальність та повноваження, на противагу їм, слабкі зумовлюють більшу креативність та ширшу амплітуду в прийнятті рішень. Для поєднання різних працівників та частин карти підприємства використовуються організаційні фільтри, що мають на

меті відфільтровувати різні завдання та відповідні їм групи працівників. Наявність зворотної інформації в мережевій моделі вважаємо коригуючим чинником для формування та досягнення стратегічних цілей та забезпечення лояльності персоналу¹.

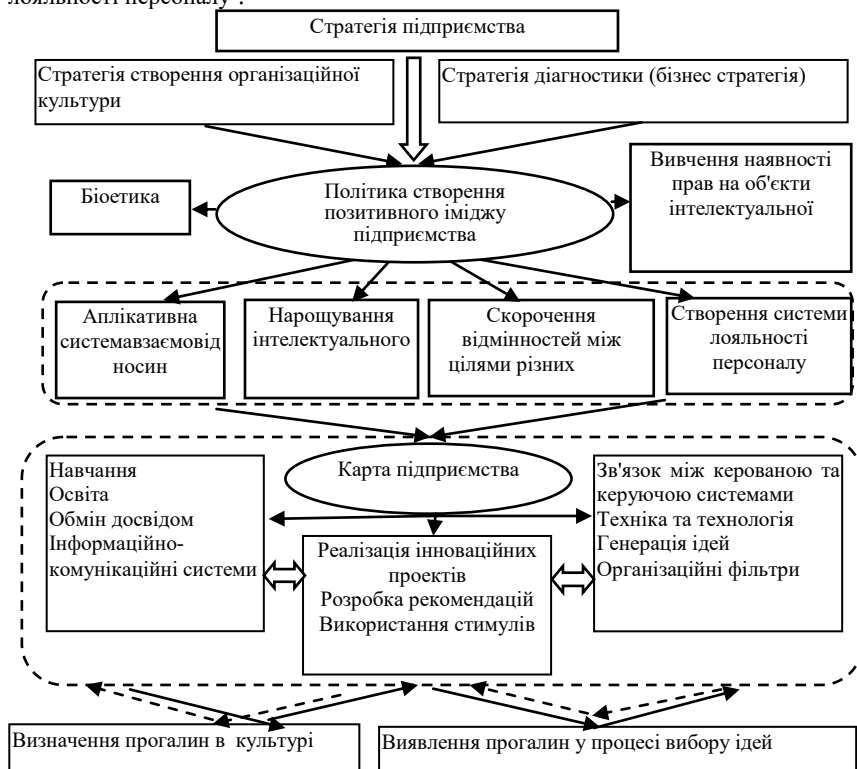

Рисунок 2 – Мережева модель співвідношення між працівником та підприємством при створенні його позитивного іміджу

Джерело: створено автором на основі¹

Щоб управляти лояльністю персоналу, пропонується модель, яка базується на вивченні стану існуючої системи лояльності працівників підприємства на формуванні удосконаленої на основі постійного моніторингу змін в організації на настроїв у колективі (рис. 3).

Представлена система управління лояльністю персоналу на підприємстві створює передумови до створення ефективної команди фахівців, а також ефективної комунікаційної системи, яка становитиме основу для формування внутрішньої платформи позитивного іміджу підприємства. Однак імідж не є

¹Куцик В. І., Кліпкова О. І. Комерціалізація об'єктів інтелектуальної власності креативних індустрій інноваційних систем розвитку : моногр. Львів : Вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2017. 268 с.

статичною категорією, оскільки змінюється зі зміною поглядів та уподобань зацікавлених сторін. Він часто формується незалежно від волі зацікавлених сторін і не завжди відображає реальність. Управління іміджем необхідно здійснювати за наступних умов¹:

- зменшення частки ринку;
- зниження лояльності споживачів;
- суперечливість поточного іміджу підприємства;
- організаційних змін на підприємстві;
- реалізація інноваційної політики та виготовлення нової продукції;
- зміни очікувань споживачів.

Рисунок 3 – Система управління лояльністю персоналу на підприємстві

Джерело: складено автором на основі¹

Управління іміджем є основою для створення концепції загальної ідентифікації організації, реалізованої через візуальні, комунікаційні та організаційні зусилля, щоб показати індивідуальність, визнання та відмінну особливість компанії. Це процес, заснований на усвідомленій, систематизованій і довгостроковій ідентифікаційній діяльності, що дозволяє: створити відмінність організації від конкурентів, визначити її позиції, представити індивідуальний характер та інтеграцію працівників навколо спільного бачення та стратегічних цілей².

Це сукупність заходів, що включає планування та прийняття рішень, організацію, керівництво, тобто управління людьми та контроль, спрямовані на ресурси організації (людські, фінансові, матеріальні та інформаційні) та здійснюються з наміром підтримувати або створювати позитивний імідж компанії в очах її зовнішніх та внутрішніх зацікавлених сторін. На рис. 4 показано окремі етапи процесу формування іміджу компанії.

Початковою фазою процесу створення іміджу компанії є оцінка поточного іміджу. Необхідно визначити ступінь знань підприємства про навколишнє середовище та визначити, чи має воно чітко сформований імідж у соціальному сприйнятті стейкхолдерів.

¹Tkaczyk J. Kształtowanie wizerunku przedsiębiorstwa usługowego, URL: <http://www.rynkologia.pl/>

²Współpraca z mediami a tworzenie wizerunku organizacji, s. 10, URL: http://www.frse.org.pl/sites/rse.org.pl/files/pajp_media.pdf [dostęp: 25.04.2015].

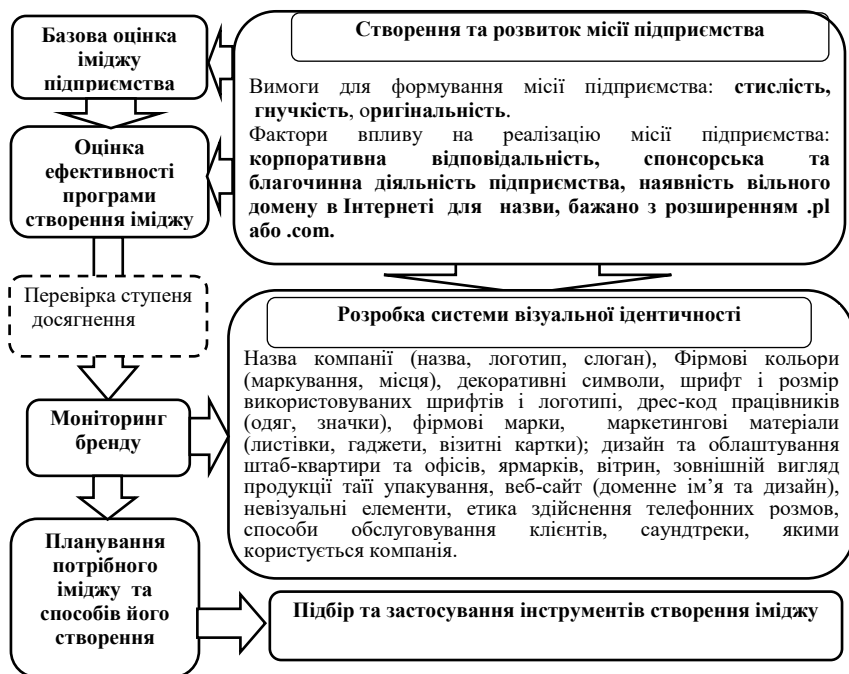

Рисунок 4 – Процес формування іміджу підприємства

Джерело: складено автором на основі¹

Залежно від цільової групи, компанія повинна адаптувати елементи, що складають її загальний імідж на ринку. Наступний етап - вибір інструментів для формування іміджу - буде залежати від специфіки компанії та її індивідуальних потреб. Існує ряд заходів, спрямованих на здобуття визнання серед зацікавлених сторін - це інструменти створення іміджу, які представлені в табл. 3.

На етапі планування слід розглянути якою є мета процесу управління іміджем - зберегти його, змінити чи створити його з нуля. Це необхідно особливо, якщо поточний імідж не виконує своїх функцій. Програма формування іміджу повинна включати як внутрішніх, так і зовнішніх зацікавлених сторін. Контроль як останній етап процесу управління іміджем спрямований на визначення того, наскільки поточний імідж відповідає запланованому. Він повинен коригуватись циклічно, що дозволяє швидко реагувати на будь-які відхилення.

Щоб вивчити визначення ребрендингу, варто переглянути Маркетингову енциклопедію та прочитати статтю МарчінаКалхоффа. Важко не погодитися з його основною тезою, що це більше, ніж просто змінювати логотип або етикетку. З визначенням Калхоффа: «Ребрендинг - це переосмислення бренду, його вартості, послання і, нарешті, його матеріалізація». Що стосується крафтових

¹ Współpraca z mediami a tworzenie wizerunku organizacji, s. 10, URL: http://www.frse.org.pl/sites/ rse.org.pl/files/pajp_media.pdf [dostęp: 25.04.2015].

пивоварних заводів, ми маємо враховувати, що упаковка є одним із ключових носіїв ідентичності бренду¹.

Таблиця 3 – Імідж та часткові інструменти для його створення²

Різновиди іміджу підприємства	Цільові групи	Інструменти
Імідж роботодавця	поточні працівники, колишні та потенційні	ЗМІ, громадські заходи, інструменти реалізації кадрової політики
Імідж послуги чи продукту	індивідуальні та інституційні споживачі	рекламні кампанії, інтерв'ю, спонсорські статті, засоби масової інформації
Імідж технологічний	об'єднання підприємств, галузеві організації, наукове співтовариство, ринок технологічної продукції	Спонсорство, виставки, конференції, семінари, звіти, спонсорські статті, засоби масової інформації
Імідж фінансовий	аналітики, інвестори	Періодична звітність підприємства, інтерв'ю, спонсорські статті, конференції, семінари, засоби масової інформації
Імідж для громадськості	ЗМІ, політики суспільство	Іміджеві кампанії, спонсорство та пожертви, лобювання, благодійність, засоби масової інформації

Брендинг роботодавців може бути визначений як довгострокова діяльність, спрямована на формування іміджу підприємства як привабливого та бажаного робочого місця - як серед потенційних, так і нинішніх працівників. Ця концепція передбачає, що робота, як і продукт, є товаром, який повинен бути вміло проданий, а отже, включає маркетинг та зв'язки з громадськістю в кадровій політиці компанії².

Задоволений працівник стає «обличчям» бренду, рекомендуючи організацію в своєму оточенні не тільки як робоче місце, але і як організацію, що пропонує продукцію та послуги найвищої якості. Формування іміджу хорошого роботодавця, який називається «роботодавцем вибору», полегшує залучення та утримання компетентних працівників, і це особливо важливо в той час, коли установи борються з кадровими проблемами³.

Розробка та реалізація програм управління іміджем є дорогим і довготривалим процесом. Буває, що імідж компанії, створеної протягом багатьох років, порушується чорним піаром та іншою незаконною діяльністю, що несправедливо шкодить доброму імені компанії. Сама компанія також може призвести до його втрати через неналежні дії. Серед значних загроз іміджу слід зазначити.

- порушення в управлінні;
- неестична поведінка, включаючи особливо недобросовісну конкуренцію і порушення безпеки споживачів та працівників;
- недотримання законодавчих положень (також у галузі трудового права);

¹NAJLEPSZY PORTAL W SIECI URL: <http://iabcpoland.pl/budowa-wizerunku/cgnm/jak-zadbac-o-pozytywny-wizerunek-firmy.html>

² Kozłowski M., Employer branding. Budowanie wizerunku pracodawcy krok po kroku, Oficyna Wolters Kluwer, Warszawa: 2012. s. 13.

³URL: <http://www.forbes.pl/zadowolony-kandydat-zadowolony-konsument,artykuly>.

- дії, що завдають шкоди навколишньому середовищу;
- підтримка непопулярної соціальної політики.

На сьогодні у поширенні думки про підприємство велику роль відіграють інтернет-ресурси. Електронний брендинг має базуватися на наступних принципах¹:

1. Створення плану дій. Оптимальний план дій повинен базуватися на реалістичній оцінці ситуації, тому доцільно приділити увагу видимості веб-сайту підприємства чи галузі його діяльності в Інтернеті. Мережа пропонує багато можливостей для інформування, пошуку та переконання споживачів. Необхідно сформувати перелік інструментів, що планується використати для покращення інтернет-становища, та переліз інструментів, які ще не використовувались підприємством, але у співпраці з іншими підприємствами принесли б очікуваний ефект.

2. Визначення цільової групи. Метою дослідження потенційного попиту на продукцію підприємства має бути не охоплення всіх користувачів мережі, а конкретна група одержувачів, які неодмінно зацікавляться його продуктами чи послугами. Необхідно розробити текст інформаційного повідомлення із врахуванням особливостей та побажань потенційного покупця чи особи, яка приймає рішення про купівлю.

3. Моніторинг видимості інформації про підприємство (сайту, веб-сторінки, інформаційних повідомлень) в Інтернеті. Ефективність деяких форм просування підприємства в Інтернеті величезна, однак, щоб мати можливість їх ефективно використовувати, варто дослідити весь їх перелік. Покращення видимості в Інтернеті - це безперервна, систематична робота. Як свідчать проведені дослідження практиків варто використовувати такі методи видимості, як GoogleAdWords, розміщення веб-сайтів, соціальні медіа, контент-маркетинг та електронний маркетинг.

4. Забезпечення для веб-сайту високого рівня привабливості у споживачів. Для досягнення високого рівня лояльності споживачів до веб-сайту підприємства варто використати різні типи рекламних кампаній та реклама не буде корисною, якщо споживач, не зацікавлений у продукті, заходить на ваш веб-сайт. Веб-сайт повинен бути інтуїтивно зрозумілим, прозорим, сучасним, і перш за все він повинен полегшувати транзакції. В діджиталізації також необхідно адаптувати веб-сайт до різних типів мобільних пристроїв¹.

Також слід пам'ятати, що занадто часті зміни негативно впливають на імідж підприємства, оскільки воно може сприйматися як нестабільна організація і, таким чином, навіть менш надійна. З іншого боку, в умовах динамічних перетворень у навколишньому середовищі компанія, яка не здійснює змін, може бути оцінена як консерватор. Ось чому в діяльності, спрямованій на формування свого іміджу, слід дотримуватися принципу «золотої середини». З іншого боку, управління іміджем не слід розглядати як панацею від усіх організаційних проблем, хоча безсумнівна турбота про імідж - це успіх компанії².

¹ Kozłowski M., Employer branding. Budowanie wizerunku pracodawcy krok po kroku, Oficyna Wolters Kluwer, Warszawa: 2012. s. 13.

² Bombiak, E. Wizerunek-kłuczowy element postrzegania przedsiębiorstwa. Wydawnictwo Diecezji Siedleckiej UNITAS, 2015.C. 93-103.

4.11 The System Vision of the Trade Company's Business Process Management Problems

The article focuses on the systematization of the scientific problems of trading companies' process management: the advantages, disadvantages, main differences and stresses in scientists' opinions have been determined, the necessity of the systematization of the scientific problems of the process management of trading companies has been substantiated, which consequently contributes to creating a unique possibility of leveling the negative influence of the environment factors and establishing the trading company's stable position in the services market. The work offers the system vision of the company's process management problems as a set of interrelated and interacting elements of the system consisting of the following problem sets: the subject of research problems, the research methods problems and the problems of the research object.

While considering the problems of the subject of the study, it is most important to point out that the process management should be treated as an evolutionary rather than a revolutionary trend in the theory and practice of management that has seen rapid development in the last 30 years. The scope of the research subject problems covers the genesis of process management, the impact of this concept on the world's economic development in the post-industrial era, as well as the prerequisites for the introduction of process management at companies in this country.

The following set of problems is associated with the research methods, the sum total of which forms the process control methodology. The process management methodology problems can be divided into two groups. The first group of methodological problems is the principles of cognition associated with philosophy, epistemology and the development of the conceptual apparatus, the classification, principles, content and components of process control. The second group of methodology problems is the methods and principles that make up the conceptual perception of the process management methodology. The process management problems are reflected in a number of related concepts of modern management, primarily strategic management, logistics, quality management, project management, reflecting the scientific principle of interpenetration of theories.

The last set of process management problems consists of the problems of studying the object of research. In our opinion, the problems of forming a network of business processes, implementing the corporate strategy, developing the mechanisms for the process management implementation at the enterprise deserve special attention. We propose a group of companies belonging to the same industry as a research object.

Ensuring the interaction of strategic and process management approaches in practice can be realized on the basis of creating a model of company sustainability. The constructed model of stability should serve as a reference point in assessing the actual operating mode of the company, a benchmark in making the strategic management, financial decisions, as well as the decisions on the necessity to improve certain management processes.

In view of this, the conclusions have been proposed in the work that the further development of the theory and methods of process management can be achieved by solving the following main interrelated problems: adjusting the methodological foundations of the process management in an adequate accord with the modern development of management and economic theory, modern practice and taking into

account this country's specifics by means of clarification of the conceptual apparatus, improvement of the management processes classification, its principles and content; the definition the process management place and role among the modern economic development and management trends; the interaction of strategic and process management in order to increase the overall manageability of the company; the development of a typical network of major business processes in the industry; the formation of the mechanism of the trading company's process management; the development of the typical methods of the company's process management based on a sectoral approach.

Under present economic conditions, the efficiency of trading companies in Ukraine is entirely dependent on the ability of turning the key business processes into strategic initiatives aimed at maximizing customer satisfaction and the ability of the company to react and forecast market changes. At the same time, the unpredictability and rapid dynamics of the environment constantly change the conditions in which a trading company operates. Considering this, the urgent task of quickly responding to various kinds of change is emerging, since the company management's timely response the environment changes can provide a long-term sustainable development of the trading company. The modern innovative approaches to managing business processes are not being implemented in the trading companies' management efficiently enough. Raising the level of the trading companies' business processes management to fit the requirements of the internal and external environment will contribute to improving its overall performance level.

In the aforementioned aspect, the question of the study of the essence of the systematization of the scientific problems of the trading companies' process management, the determination of their specific features and details has been gaining utter current importance.

The question of the systematization of the companies' process management problems is many economists' subject of research. This, above all, is determined by the strategic orientation at gaining and maintaining a significant market niche. The modern scientific developments contain a complex of tools and strategies of the company process management, as evidenced by the results of the world's leading scientists' research among whom are: A. Bajorn, I. Borgiani, V. Broke, M. Veske, R. Gardner, T. Davenport, E. Deming, J. O'Shawnessy, K. Shewhart, M. Hammer, H. Harrington, J. Champy.

At the same time, in spite of all the diversity of the existing research there is a certain polarization of ideas in the scientists' research regarding the content of the "process management" category, which greatly complicates the evaluation of the state of scientific problems of the trading companies' process management. There are also some issues concerning the trading companies' business process management, in particular, the systematization of the scientific problems of the trading companies' process management, which remain unexplored, since the economic transformation requires the development of new approaches and solutions.

Despite the large number of publications and diverse approaches to the development of the criteria and methods for systematizing the scientific problems of the companies' process management, there is no comprehensive approach to these issues in the scientific literature. In view of this, the issues associated with the systematization of scientific problems in the trading companies' process management in a competitive

environment and the globalization of the economy needs further study and development. The goal of the work is to diagnose the issues related to the systematization of scientific problems in the process management of the trading companies.

Given the high level of unpredictability and complexity of the environment, only the process management can provide trading companies with the opportunity to neutralize the negative effects of both external and internal environment and ensure a long-term development in the long run. The accumulated world experience of practical use of the process management methodology at companies allows us to speak about the high efficiency of application of this concept to solving such important tasks of the current period of production development as: increasing the overall efficiency of production through improved management processes; achieving a real, rather than declarative, customer orientation. By now the numerous researches in the field of management development have led to forming a significant theoretical and methodological apparatus. The existing contradictions were partially rectified by M. Hammer himself in the paper "The Agenda: What Every Business Must Do to Dominate the Decade"¹, as well as by those who support the idea of identifying business processes and building the company's management systems on their basis.

At the same time, the analysis of literary sources shows the existence of fundamental differences in scientists' understanding of the significant theoretical aspects of process management, the lack of system in their views, the incomplete work on a number of methodological issues, as well as the lack of unified approaches to the process management implementation at the company².

The system view of the company's process management involves both the formation of a set of improvements and management principles of action, as well as a way of thinking about the organization of the company management. We present the system vision of the company's process management problems in the figure 1.

The set of interconnected and interacting elements of the system forms the following subsystems: the subject, the methods and the object of the study of the process management problems.

When considering the problems of the subject of the study, it is first of all necessary to point out that the process management should be regarded as an evolutionary (and not revolutionary by M. Hammer and J. Champy) direction in the theory and practice of management that has undergone rapid development in the last 30 years.

The scope of the research subject problems covers the genesis of the process management, the impact of this concept on the world economic development in the post-industrial era, as well as the prerequisites for the introduction of the process management at companies in this country.

The formation of the foundations and the further development of the process management have largely been the result of profound institutional changes that have

¹ Hammer, M. (2001). The Agenda: What Every Business Must Do to Dominate the Decade. Crown Business.

² Olshanskiy, O., Kliucharov, V. (2019). The theoretical and methodological aspects of business process management at trading companies. *Naukovyi pohliad: ekonomika ta upravlinnia*. 1 (63). 130-136.

taken place in the last decade, which are expressed primarily in the very understanding of business. The logic of the industrial development led the theorists of management in the first half of the XX century to the perception of the organization from the standpoint of a closed system. The main factor of success and competitiveness of such an organization is the growth of production and services, and the main task of managers is to effectively use all kinds of resources and increase productivity.

The scientific and technological progress and the enormous concentration of scientific and production potential in the WWII and postwar years have led to the restructuring of the world economy. A prominent role was played by industries that directly meet people's needs and are based on advanced technologies. The viability of business has become determined by its flexibility, dynamism, and compliance with the requirements of the environment. In the second half of the XX century the leading countries began to show the signs of the beginning of transition to the post-industrial, informational development¹.

The following problems set is associated with the research methods, the totality of which forms the process management methodology. The process management methodology problems can be divided into two groups. The *first group* of methodological problems comprises the principles of knowledge associated with philosophy, epistemology and the development of the conceptual apparatus, the classification, principles, content and components of the process management.

The methodological problems in the process management concept are primarily caused by the ambiguity, "weakness" of its conceptual apparatus. As a matter of fact, the overwhelming majority of modern scholars relied on the theory founders' false (as M. Hammer admitted himself) perceptions who took into account the revolutionary nature of process management as a starting point in their studies, opposing the process approach to the functional one. This leads to an ambiguous perception of the very idea of process management, as well as terminological and methodological contradictions.

Equally, one cannot call systematized the approaches to the creation of the company's business processes classifications. There has not been enough work done on the mechanisms of the trading companies' process management.

Therefore, the methodological foundations of process management should be adjusted in relation to the emergence and present development of its theory, current practices and taking into account this country's specifics.

The *second group* of methodology problems comprises the methods and principles that are the conceptual representation of the process management methodology. The process management problems are found in a number of related concepts of modern management, primarily strategic management, logistics, quality management, project management, reflecting the scientific principle of interpenetration of theories.

The final block of the process management problems consists of problems of studying the object of research. In our opinion, the problems of forming a network of business processes, the implementation of corporate strategy, the development of mechanisms for the process management implementation at the company deserve special attention. The research object in our opinion should be a group of enterprises

¹ Deming, E. (2007). Exit from the crisis: a new paradigm of managing people, systems and processes. Moscow : Alpina Business Books.

united by industry.

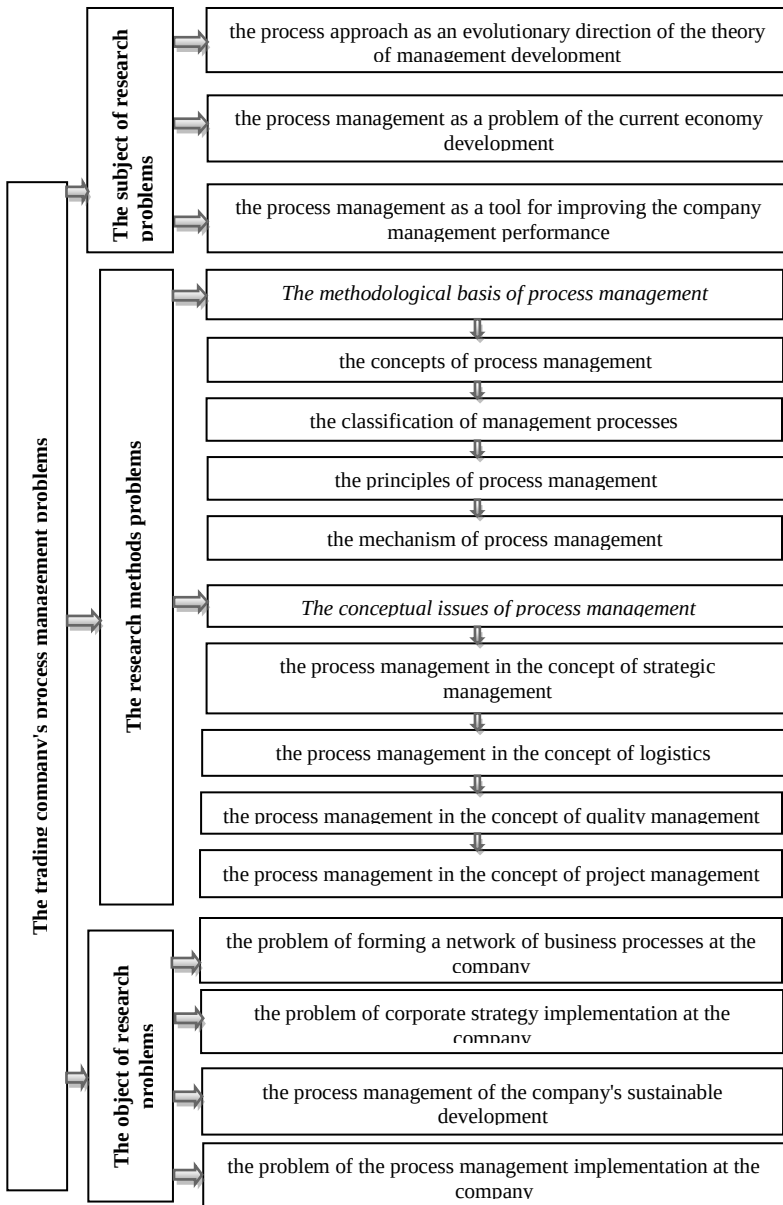

Figure 1 - The trading company's process management problems

Ensuring the interaction of strategic and process management approaches in real life can be achieved on the basis of creating a model of company sustainability. The built sustainability model should serve as a benchmark in assessing the company's actual operating mode, a benchmark for strategic management, financial decisions, and decisions on the need to improve certain management processes¹.

Ensuring the interaction of strategic and process management approaches in practice can be realized on the basis of creating a model of company sustainability (figure 2). The constructed model of stability should serve as a reference point in assessing the actual operating mode of the company, a benchmark in making the strategic management, financial decisions, as well as the decisions on the necessity to improve certain management processes.

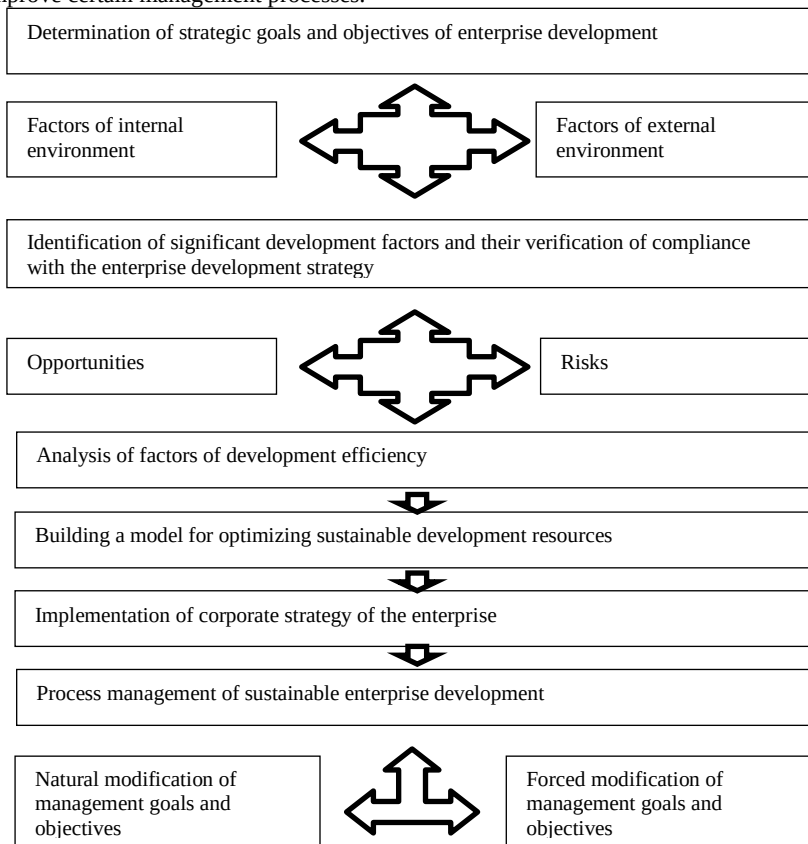

Figure 2 - Model of mechanism for ensuring sustainable development of the trade enterprise

¹ Olshanskiy, O. (2019). Improving the company management system by implementing the process management principles. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya "Ekonomichni nauky"*. 33. 123-126.

The results of the study have lead to the conclusion that the further development of the theory and methods of process management can be achieved by solving the following main interrelated problems:

- adjusting the methodological foundations of the process management to conform with the modern development of management and economic theory, current practices and taking into account this country's specifics by clarifying the conceptual apparatus, improving the classification of management processes, its principles and content;
- the definition of the place and role of process management among modern trends of economic development and management.

Our previous research solved the problem of determining the criteria for evaluating the effectiveness of business processes of an enterprise. We proposed an algorithm to determine the criteria for assessing the effectiveness of business processes which consisted of five stages¹.

1. Defining strategic goals of the enterprise and consumers' requirements.
2. Defining the composition of business processes, their classification and interaction.
3. Identifying business processes.
4. Defining the goals of business processes.
5. Determining the criteria for evaluating the effectiveness of the enterprise's business processes.

The study of existing approaches to assessing the effectiveness of business processes has shown that they are largely confined to defining a performance indicator without any further improvement steps, so the use of these approaches does not yield any significant results in achieving the objectives of the enterprise. Based on the study of works on the evaluation and improvement of business process management effectiveness, it has been determined that there is no scientifically sound evaluation methodology that covers all business processes of an enterprise.

There are methods for evaluating the effectiveness of management system processes, most of which are developed with respect to the management of quality systems and tools to improve the effectiveness of processes that are not interconnected.

We believe that the procedures for evaluating and enhancing the effectiveness of business process management should be, firstly, coordinated and conducted consistently, since in the case of obtaining the value of the indicator of the effectiveness of the business process, which is below the permissible norm, it is necessary to develop measures to increase the effectiveness of the business processes. Secondly, the assessment should cover different activity areas of the enterprise. In view of this, a methodology for evaluating and enhancing the effectiveness of business processes of the enterprise was proposed.

In our opinion, it was important to determine the criteria based on the goals of business processes, which had been developed taking into account the strategic goals of the enterprise and consumers' requirements. The classification helps dividing business processes into groups: core business processes, support business processes and management business processes.

¹ Olshanskiy O. (2018). Development of methods of improvement of business process management. *Technology Audit and production reserves*. No 5/4 (43). pp. 20-25.

Determining the relationship between business processes was essential for building a business model. When identifying business processes we made a description of their characteristics: functions, the performance order, input and output flows and requirements to them, suppliers and consumers of processes, resources. On the basis of the above-mentioned actions, the goals of business processes were defined, which act as a declaration that has a temporary, quantitative and qualitative characteristics and provides the basis for choosing the criteria for evaluating the effectiveness. The proposed algorithm defines criteria for assessing core business processes, auxiliary business processes and management business processes¹.

In the works related to the management of business processes various criteria for evaluating their effectiveness are offered: the level of product compliance with the requirements, the degree of execution of plans in a specified period, the level of labor productivity². At the same time, the problem of determining the assessment criteria has not yet been resolved. Taking into account the above-mentioned the paper proposes an algorithm for assessing the effectiveness of improving the business processes management of trade enterprises which includes the following stages (figure 3).

The *first stage* involves conducting system diagnostics of the business processes of the enterprise, which allows determining qualitative and quantitative characteristics that define the degree of effectiveness of management of functions and processes at the enterprise. The proposed system of key performance indicators identifies business processes that are subject to improvement and development in order to enhance competitive advantages.

At the *second stage*, using methods of qualitative analysis, one should highlight the business processes with most problems and identify their "bottlenecks". The result of the diagnostics should be the formalization of the problem and the identification of the causes of ineffective management of the functions and processes of the enterprise, as well as the factors due to which they appeared.

The *third stage* involves carrying out a qualitative and quantitative assessment of the resource capabilities of the enterprise to implement measures for improvements in four areas. The assessment of production potential is aimed at finding options for upgrading production and trading capacities, or for a partial renewal of the resource base. The analysis of labor potential allows us to determine the infrastructure that will ensure growth and development of personnel in the long run.

The results of the integrated assessment of business processes and the identification of resource capabilities of the enterprise will be the basis for the *fourth stage* – modeling business processes and identifying measures to improve them.

The *final stage* includes the implementing and monitoring the steps to improve business processes to detect deviations and timely adjustments of the transformations already completed. The information obtained during the control (evaluation of management performance) should be the basis for the analysis by the management staff. It should be used for operational control of business processes, review of

¹ Ольшанський О. В. (2018). Розробка структури та класифікації бізнес-процесів підприємств торгівлі [Електронний ресурс]. *Економіка та суспільство*. No19. URL : <http://ecomomyandsociety.in.ua>

² Weske, M. (2012). *Business Process Management: Concepts, Languages, Architectures*. Ed. 2. Berlin: Springer, 404.

objectives, analysis and improvement of the company's activities.

Stage 1. Analysing the effectiveness of the trading company's business processes

- highlighting of business processes
- forming the system of assessment indicators in respect to 4 areas
- diagnosing the state of business processes

Stage 2. Identifying the trading company's problem and core business processes

- SWOT analysis of business processes based on their proposed types: core, auxiliary and support ones
- detection of "bottlenecks" or breakpoints (Delphi method and gap analysis)
- identification of business processes that support the largest number of key success factors (ABC analysis, expert judgment)

Stage 3. Determining the resources for the business process management improvements

- analysis of the market potential of the enterprise on the basis of the proposed system of indicators
- determination of reserves for increasing the effectiveness of the business process management system

Stage 4. Determining the resources for the business process management improvements

- development of strategic and tactical goals for improving business processes
- definition of parameters and indicators for achieving the goals
- development of directions for future transformations
- determination of ways and selection of forms business process improvement

Stage 5. Calculating the effectiveness of the proposed steps to improve the management of the company's business processes

- quantitative estimate of reducing the cost of available resources
- determination of the minimum and maximum performance values for each business process
- calculation of the integrated effect of the measures being implemented in the context of the business processes classification

Stage 6. Controlling and implementing the measures to improve business process management at the enterprise

- the target values achievement check
- identification of the reasons for the imbalance between the goals and results
- identifying unused opportunities for effective management of business process improvement
- коригування і уточнення напрямів і заходів щодо удосконалення

Figure 3 - Trade enterprises' business process management effectiveness assessment algorithm

Thus, increasing the effectiveness of trade enterprises' business process management will promote the rational use of production potential, the increase in competitiveness, production and sales performance, as well as the increase of quality of management systems.

4.12 Цифровий маркетинг як інструмент управління підприємницькими структурами

Сучасна економіка являє собою глобальну систему, регулювання якою здійснюється за допомогою різноманітних інструментів. Технічні перетворення та технологічний прогрес, не оминули й світову економічну систему, що, відповідно, вплинуло на ступінь інтеграції цифрових технологій у всі галузі суспільного розвитку. У час цифрових технологій, що охопили практичні всі сфери життєдіяльності людства, з метою успішної реалізації своєї діяльності (виробництво товарів, послуг, робіт) будь-яка підприємницька структура, у тій чи іншій мірі, взаємодіє з цифровим світом. Основними причинами такого становища є: активне поширення локальних мереж, поступове заміщення зовнішньої реклами електронною, перехід магазинів на цифрові платформи тощо.

2010 року, в Європейському Союзі, було проголошено Цифрову повістку Європи (Digital Agenda for Europe) із щорічним розрахунком індексу цифровізації економіки й суспільства. Зрозуміло, що цифровізація економіки та розвиток віртуального простору стали невід'ємними складовими економіки значної кількості провідних країн світу. Темпи зростання, у цифровому секторі економіки, у рази перевищують динаміку традиційних секторів.

Розвиток цифрової економіки в Україні призвів до виникнення інноваційних підходів, які застосовуються й у маркетингу. Вже стало нормою, що споживачі в повсякденному житті користуються різноманітними цифровими технологіями. У цих умовах, провідні світові компанії, з метою підвищення ефективності взаємодії із споживачем, усе частіше застосовують цифрові інформаційно-комунікаційні технології, а саме: електронну торгівлю, дистанційну освіту та банківське обслуговування, Інтернет, соціальні мережі тощо. З метою підвищення конкурентоспроможності, просування продукту на ринку й підтримки зв'язків із партнерами та споживачами, вітчизняні підприємницькі структури також активно впроваджують сучасні технології просування й продажу товарів.

На початку ХХІ ст. у економічній теорії з'явилося таке поняття, як «digital marketing», або «цифровий маркетинг». Цифровий маркетинг – це використання цифрових технологій для просування компанії й залучення споживачів¹:

За своїм економічним змістом, «цифровий маркетинг» – це дефініція, яка використовується для позначення інтерактивного маркетингу товарів і послуг, що використовує цифрові технології з метою залучення потенційних клієнтів та втримання їх як споживачів. Основними завданнями цифрового маркетингу є просування бренду та збільшення збуту з використанням різноманітних методик.

Зміст концепції цифрового маркетингу полягає у клієнтоорієнтованому підході. Поряд із зазначеним підходом, зазвичай, використовують «пошуковий маркетинг», що є комплексом заходів, спрямованих на збільшення відвідуваності сайту користувачами зацікавленими в придбанні товарів. Відтак, одним із основних типів реклами, у даному підході, є контекстна реклама, яка відображає оголошення користувачам, які шукали інформацію з ключових слів у різних пошукових системах. Подібна технологія збільшує можливості реагування на

¹ Селиверстов А. С., Митрофанов Д. Е., Буцкая А. А., Евстратов А. Д., Николаева К. А. Digital-маркетинг: что это такое? *Молодой ученый*. 2017. №6. С. 289-291. URL: <https://moluch.ru/archive/140/39450/> (дата обращения: 15.03.2020).

рекламне оголошення. За таким принципом, зазвичай, відображається реклама у соціальних мережах.

Цифровий або digital маркетинг, який використовує цифрові канали для залучення та утримання клієнтів нерідко ототожнюють з Інтернет-маркетингом. Проте цифровий маркетинг містить у собі елементи Інтернет-маркетингу, але не обмежується лише Інтернетом. Так, Інтернет-маркетинг використовує SEO-просування сайту, контекст, вебінари тощо, тобто всі канали, які доступні користувачам лише в Інтернеті. Цифровий маркетинг, у свою чергу, включає всі вище перелічені елементи, рекламу та просування на будь-яких цифрових носіях поза мережею. Тобто він передбачає цифрову комунікацію, яка відбувається в онлайн та офлайн режимі.

Зазначеним видам комунікацій відповідають певні засоби реалізації, які, здебільшого, поєднуються в процесі реалізації digital-маркетингу¹. Маркетинг онлайн-середовища реалізується за допомогою:

- SEO-оптимізації або пошукової оптимізації;
- контекстної реклами (повідомлення, розташовувані на різних каналах);
- таргетинг (персоналізована реклама в соцмережі, що посилається на певну підприємницьку структуру);

- E-mail-розсилки – електронні листи, що містять рекламу;
- банерної реклами, зміст якої полягає в розміщенні зображення в якій-небудь частині Інтернет-ресурсу.

- Push-up-вікон – рекламні повідомлення, «спливаючі» на сайтах;
- нативної реклами – публікації статей у мережі (у блогах) із згадуванням про певну підприємницьку структуру;

- реклами в мобільних додатках;
- вірусної реклами, яка розповсюджується безпосередньо користувачами Інтернет-простору.

Для офлайн-середовища, ті ж самі види реклами, характеризуються наступними аспектами:

- використання штрих-кодів;
- телевізійна реклама;
- радіореклами;
- розсилка смс-повідомлень.

У сучасному технологічному просторі існує безліч каналів цифрового маркетингу: партнерський маркетинг; дисплейна реклама, розташовувана на банерах; E-mail-маркетинг; пошукової маркетинг; соціальні мережі; відеоігри з використанням рекламних зображень; відеореклами; інфографіка².

Цифровий маркетинг містить певні характерні ознаки цільових аудиторій (рис. 1), на які він може бути спрямований, а саме: технологічна оснащеність; економічна можливість; вміння працювати в режимі користувача; лояльність до цифрового каналу; параметри об'єкту таргетування; тип клієнтури: юридичні

¹ Джи, Б. Имидж фирмы: планирование, формирование, продвижение: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2000. с.221.

² Селиверстов А. С., Митрофанов Д. Е., Буцкая А. А., Евстратов А. Д., Николаева К. А. Digital-маркетинг: что это такое? *Молодой ученый*. 2017. №6. С. 289-291. URL: <https://moluch.ru/archive/140/39450/> (дата обращения: 15.03.2020).

особини, фізичні особи.

Характерні ознаки забезпечення цільової аудиторії	
технологічна оснащеність	наявність мобільного телефону, комп'ютера, смартфону, планшета, телевізора з виходом в Інтернет, інтерактивної телевізійної приставки
економічна можливість	здатність оплачувати доступ до Інтернет, цифрового телебачення, GPRS-, WA-, SMS-Трафіки
вміння працювати в режимі користувача	вміння й навик у користуванні цифровими терміналами
лояльність до цифрового каналу	сталі уподобання щодо використання цифрових каналів та не мають бажання переключатися на інші цифрові канали; мінливі уподобання з використання цифрових каналів та готові переключатися на інші цифрові канали
параметри об'єкту таргетування	географічні, галузеві, демографічні, психографічні ознаки
тип клієнтури	юридичні особи, фізичні особи

Рисунок 1 – Характерні ознаки цільових аудиторій цифрового маркетингу
Побудовано автором за даними ¹

Сучасна практика свідчить, що обравши правильну стратегію компанія може отримати значну кількість переваг з того, що створює умови, в яких споживач починає відчувати відкритість, орієнтованість на його споживчі потреби, готовність та бажання обговорювати недоліки чи основні помилки, вдячність компанії за увагу до її продуктів чи послуг, рекомендації щодо поліпшення її ефективності. Сучасний практичний досвід маркетологів дає змогу успішно реалізувати план із просування продукту чи компанії з використанням цифрових каналів. Послідовність етапів застосування цифрового маркетингу містить п'ять основних етапів (рис. 2).

Наразі цифровий маркетинг використовує такі основні цифрові канали:

- мережу Інтернет і пристрої, що надають доступ до неї (комп'ютери, ноутбуки, планшети, смартфони та ін.);
- мобільні пристрої;
- локальні мережі (Екстранет, Інтранет);
- цифрове телебачення;
- терактивні екрани, POS-Термінали².

Основними методами цифрового маркетингу наразі є:

- контекстна реклама Google Adwords, Yandex Direct;

¹ Окландер М. А., Романенко О.О. Специфічні відмінності цифрового маркетингу від Інтернет-маркетингу. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2015. № 12. С. 362–371.

² Гриценко С.І. Цифровий маркетинг - нова парадигма розвитку освітніх кластерів в умовах глобалізації. *Вісник економічної науки України*. 2016. № 1 (30). С. 29-31.

- технологія Big Data - масиви даних великих обсягів;
- ретаргетінг (retargeting) - перенацілювання;
- мобільний маркетинг;
- email-маркетинг - електронна пошта;
- вірусний маркетинг;
- RTB (real time bidding) - торги в реальному часі;
- SMM (social media marketing) - соціальний медіамаркетинг;
- SMO (social media optimization) - оптимізація для соціальних мереж;
- SEO (search engines optimization) - оптимізація сайту в пошукових системах;
- SEM (search engine marketing) - пошуковий маркетинг¹.

В узагальненому вигляді цифровий маркетинг поєднує три основні складові:

- контент (повідомлення в блогах, статті, публікації, дослідження, електронні книги, копія сторінки продажів, електронні бюлетені, кампанії в соціальних мережах, SEO);
- дизайн (включення фотографій та зображень для контенту, інфографіки, діаграм, фотографій, відео);
- статистику (аналітика, ключові показники ефективності, завдання, конверсійні канали, клієнтський LTV).

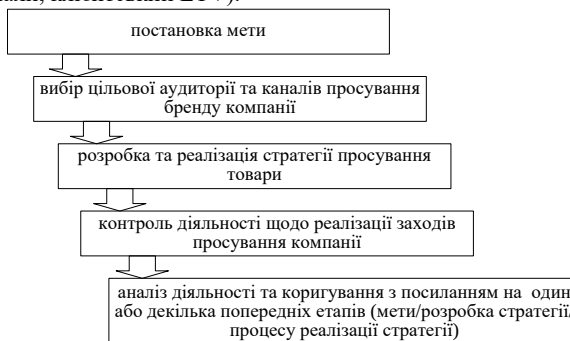

Рисунок 2 – Етапи застосування цифрового маркетингу підприємницькими структурами
Побудовано автором

Новітні економічні умови, глобалізація та прискорення розвитку ринків, технологій, а також розвиток інформаційного суспільства й збільшення обсягу інформації вимагають постійного відновлення методів управління цифровим маркетингом. Адже методи комунікації з кожним роком змінюються, їхня кількість та різноманітність зростає, з'являються нові засоби зв'язку.

Ураховуючи викладене вище, цифровий маркетинг має певні переваги для підприємницьких структур, зокрема:

цифровий маркетинг охоплює онлайн-та офлайн-споживачів, які користуються різноманітними гаджетами, що дозволяє компанії охопити більш широку аудиторію, не обмежуючись лише Інтернетом;

¹ Рубан В.В. Цифровий маркетинг: роль та особливості використання. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. Випуск 2-2 (08). С. 20-25.

можливість повного охоплення, збору та чіткої деталізації отриманих даних. Адже, значна кількість дій користувачів Інтернету фіксується аналітичними системами;

доволі гнучкий підхід залучення клієнтів;

Цифровий маркетинг за допомогою аналітики, через цифрові канали, формує систему взаємин зі споживачем, адже він ґрунтується на персональному підході. Особливістю цифрового маркетингу, з позиції клієнта, є його інтерактивність та індивідуальність, поєднана з активністю користувачів у цифрових каналах.

Отже, цифровий маркетинг сприяє максимальному досягненню комерційного результату у найбільш оптимальний спосіб, адже він дозволяє економити матеріальні видатки та забезпечує їхнє максимально раціональне використання.

Але поряд із переліченими перевагами, цифровий маркетинг, містить низку недоліків, зокрема:

тривалість процесу, адже для того щоб процес налагодився та почав працювати може пройти до року;

обов'язковість використання декількох інструментів цифрового маркетингу, а часом навіть і всіх можливих варіантів;

необхідність постійного моніторингу й координації процесу digital-маркетингу на всіх стадіях його реалізації. Враховуючи, що цифровий маркетинг, наразі є лідером серед сучасних видів маркетингу, на жаль, більшість підприємств не готові до його впровадження. Вони не здатні йти в ногу із цифровими технологіями, які динамічно розвиваються, що призводить до старіння виготовленої продукції, та як наслідок, зниженню прибутку¹.

Цифровий маркетинг одержав найбільш широке поширення в країнах з розвиненою економікою. В Україні для широкого застосування технологій цифрового маркетингу існують певні перепони. Головним серед них є загальний низький стан ринку й динаміка його розвитку, його нерозвиненість що характеризується незначною конкуренцією та низьким платоспроможним попитом. Також присутня інформаційна непрозорість ринку, тобто відсутність даних про рівень життя населення та його купівельну спроможність. Фінансові обмеження та нестача кваліфікованих кадрів, які мають достатні знання в сфері маркетингу.

З метою отримання максимальної ефективності від сучасних технологій ведення бізнесу, для компаній доцільно:

- визначити свою цільову аудиторію, тобто сформувати портрет свого потенційного клієнта та оцінити його можливості, потреби, претензії до споживчої цінності товару, послуги;

- вивчити загальний попит на товари або послуги;

- проаналізувати «топ-10» онлайн-конкурентів. Саме оцінка можливих конкурентів дозволяє визначити ключові запити, релевантні для бізнесу;

¹ Беленец П.С., Ембулаев В.Н., Латкин А.П. Использование франчайзинга в предпринимательской деятельности как основа повышения эффективности продаж товаров и услуг: монография / под общ. ред. проф. А.П. Латкина. Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2016. 168 с.

– визначити загальну кількість продукції й асортимент у розрізі «опонентів» (для SEO важливо, щоб кількість товару або послуг була не меншою, ніж у конкурентів).

Зміни в ритейлі багато в чому визначають зміни характеру й моделі поведінки споживачів: стрімким розвитком технологій, виникненням цифрових екосистем та інноваційних бізнес-моделей. Так, сучасні покупці більше цінують зручність і екологічність, прагнуть до економії часу, вимагають персонального підходу. За допомогою технологій можливо підвищити ефективність операційної діяльності й, відповідно, зменшити собівартість товарів та зробити їх більш доступними на ринку.

Ці тенденції взаємопов'язані: технологічні торгові об'єкти приваблюють сучасних споживачів, які відрізняються прагненням до розвитку, а на основі аналізу відвідувачів, зон їх уваги й шляхів переміщення формується адресний і більш ефективну пропозицію.

Отже, наразі актуальними залишаються такі основні напрями діджиталізації:

- робота зі споживачами, яка охоплює всі етапи від появи зацікавленості до торгової марки й до моменту здійснення покупки;

- забезпечення операційної ефективності, у тому числі результативність персоналу, робота з продукцією, цінниками, викладенням товару тощо.

- логістика та контроль поставок продукції;

- контроль роботи Іт-інфраструктури та системи безпеки.

Поряд з цим, окреслена технологія дозволить виявити місця з недостатнім рівнем конверсії відвідувачів у покупців, своєчасно відстежувати результати маркетингових активностей, накопичувати статистичні дані в режимі онлайн та зберігати історію відвідувань за кожним сегментом у певний період часу.

Саме цифрові системи дозволяють отримувати й використовувати об'єктивні дані для формування аналітичних звітів, планування маркетингових стратегій. За допомогою аналітики можна оцінити ефективність нової рекламної кампанії або рішення й виявити напрямки, де потрібна оптимізація, а також прогнозувати купівельний попит.

Цифрова трансформація дозволяє компаніям зосередитися на своїх майбутніх цілях у світі цифрових технологій.

Отже, низька вартість у порівнянні з вартістю звичайної реклами характерна для цифрового маркетингу. Також існує певна прозорість, що дозволяє безперервно відстежувати та контролювати дій та законно впливати на клієнтів.

Цифровий маркетинг дозволяє здійснювати прямий контакт із клієнтами-користувачами та одержувати дохід від цільової аудиторії, як результат залучення користувачів та визнання бренду компанії

Отже, на сучасному етапі розвитку цифрової економіки, завдяки динамічному розвитку цифрового простору та технологій, використання цифрового маркетингу - є способом виходу на новий рівень просування продукції й послуг.

Ефективність діяльності компанії може зростати, у той час як витрати на впровадження даного виду маркетингу не потребує збільшення, що, у свою чергу, дозволяє здійснювати просування продукції, витрачаючи меншу кількість засобів та ресурсів, ніж при класичному просуванні.

4.13 Трансформація бізнес-моделі торговельної організації в умовах цифрової економіки з впровадженням Інтернет-торгівлі

На сьогодні залучення споживача до цифрового простору змушує підприємницький сектор приділяти велику увагу комунікації через інтернет-канали: веб-сайти, соціальні мережі, месенджери, мобільні додатки тощо. Ці дані дозволяють зрозуміти, що для більшості людей, інтернет - ключове середовище взаємодії. Інтернет є найважливішим майданчиком для зв'язку з цільовою аудиторією, який за рахунок своєї комунікативної багатифункціональності дозволяє підвищувати ефективність організації.

Звертаючи увагу на зазначені факти, стає очевидним, що інтернет-майданчики - найважливіший механізм розвитку сучасного бізнесу та удосконалення системи управління організаціями. Зручність, функціональність і привабливість таких майданчиків забезпечить найбільш коректну і ефективну взаємодію з користувачами.

Таким чином, цифрова економіка створює своєрідне середовище функціонування сучасних моделей бізнес-організацій. Поява нових технологій, побудова глобальних, національних і регіональних інформаційних мереж і систем відкриває не тільки технічні, але й економічні можливості для об'єднання інформаційних ресурсів цивілізації і забезпечення доступу до них масового користувача, що приводить до зміни у всіх сферах людської діяльності. На нашу думку, саме від взаємодії з правильною аудиторією, так само як і правильна взаємодія з аудиторією (особливо на цифрових майданчиках), дозволить забезпечити організації успішний інноваційний розвиток. Найчастіше прибутковість організації може знижуватися через некоректну комунікацію з аудиторією, не дивлячись на позитивні фактори у вигляді зручності доставки, ціни або різноманітності асортименту. Причиною можуть бути непорозуміння глибинних потреб своєї аудиторії, незнання, хто входить до цільових споживачів, статичність комунікації при динамічному розвитку її інтересів.

При традиційному управлінні організацією з послідовним виконанням функцій високі результати діяльності організацій недосяжні. Саме швидкість реагування на зміни у діловій сфері організації, яка проводить свою діяльність, реалізує рейтинг у своїй конкурентній позиції та вимагає постійних комунікацій між спеціалізованими підрозділами та службами. Саме безперервний обмін інформацією дозволяє швидко здійснювати діяльність організацій за різними напрямками. І управління інформаційними технологіями набуває, в даному випадку, першочергового значення. Таким чином, трансформація традиційної системи управління організацією в умовах цифрової економіки полягає в наступному (табл. 1).

Таким чином, трансформація системи управління в організації приводить до нового вищого рівня розвитку, пов'язаного із задоволенням потреб споживачів, що виникають в інформаційному середовищі та з якими організація повинна комунікувати (гнучкість, швидка доставка, інформаційність, цілодобова присутність в Інтернеті тощо).

На сьогодні в Україні однією з найбільш значних трансформацій, яку зараз переживає світ бізнесу, є прогресивний розвиток та впровадження Інтернет-торгівлі. Особливо це стосується організацій торгівлі або тих підприємств, які займаються торговельною діяльністю. «Кожного дня все більше підприємств

різних країн в усьому світі впроваджують у свою діяльність інструменти електронної комерції, що дозволяє їм залучати нових клієнтів та, відповідно, нарощувати прибуток. Не виключенням є і сфера торговельних відносин, яка, на сьогоднішній день, активно переміщується в он-лайн світ»¹.

Таблиця 1 - Трансформація складових системи управління організацією у цифровому бізнесі

Складові системи управління	Трансформації
Методологія управління (закони, принципи, методи, функції, технологія управління)	Поєднання принципів стратегічного управління та мережі управління; Розширення та диференціація функцій управління у зв'язку з диверсифікацією, віртуалізацією та глобалізацією бізнес-процесів; Переорієнтація стратегічних пріоритетів з акцентом на гнучкість, посилення програмно-цільового управління, реорганізацію структурних підрозділів та їх взаємодії; Посилення інтеграції та комунікації.
Процес управління (система зв'язку, розробка та впровадження управлінських рішень, інформаційне забезпечення)	Комп'ютеризація процесів управління за виділеними бізнес-процесами; Забезпечення організаційного, інформаційного, фінансово-економічного, соціального механізму управління зв'язками; Орієнтація на управління нематеріальними активами.
Структура управління (функціональна структура, інформаційні потоки, інноваційна культура)	Перехід до гнучкої, горизонтальної організаційної структури через мережу організації праці; Реорганізація підрозділів, створення гнучкого стратегічного управління бізнес-процесами та розвиток цифровізації бізнесу; Формування ефективної системи мотивації та тренінгу персоналу.
Технологія та управління комунікаційними зв'язками мережі (управління документооборотом)	Створення єдиного інформаційного простору для управління організацією, заснованого на інтегрованій інформаційній системі з внутрішніми та зовнішніми комунікаційними зв'язками організації

Правове регулювання діяльності в сфері Інтернет економіки започатковано ухваленням Закону України «Про Національну програму інформатизації» у 1998 році², а законодавче визначення організаційно-правових засад діяльності у сфері електронної комерції в Україні, на сьогоднішній день, став Закон України «Про електронну комерцію», прийнятий у 2015 році Про електронну комерцію. (2015)³. Даний закон, окрім визначення основних дефініцій, встановив порядок дій суб'єктів господарювання із застосуванням інформаційно-телекомунікаційних систем та визначив права і обов'язки учасників відносин у сфері електронної комерції. Так, згідно з Законом України «Про електронну комерцію», електронна торгівля визначається як частина електронної комерції, а саме - господарська

¹ Синявська О.О. Електронна торгівля в Україні: тенденції та перспективи розвитку. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. Вип. 9, 2019. С. 126-132

² Про національну програму інформатизацію. (2016). *Відомості Верховної Ради України*, № 27Б28.

³ Відомості Верховної Ради України, № 45, ст. 410.

діяльність у сфері електронної купівлі-продажу, реалізації товарів дистанційним способом покупцю шляхом вчинення електронних правочинів із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем. За дослідженнями, проведеними УАДМ, увага акцентується на тому, що онлайн-комерція неможлива без розвинутої платіжної інфраструктури. Одним із драйверів зростання ринку електронної комерції вважаються платіжні моделі і сервіси переказів з мобільного телефону¹. Реальна ситуація засвідчує зростання рівня використання різних платіжних інструментів, заснованих на інноваційних технічних рішеннях. Так, Український процесинговий центр (UPC) опублікував у січні 2018 року основні показники ринку платіжних карт в Україні за підсумками 2017 г. За звітний період загальна кількість транзакцій з використанням карток зросла на 24% за рік, тоді як кількість банкоматів і платіжних карток зменшилася². Популярність розрахунків платіжними картами серед українців продовжує активно зростати. За 2017 р. кількість покупок, оплачених картами, збільшилася на 42%. При цьому кількість фінансових транзакцій на одну активну карту досягло 5,6 в місяць. Але, не зважаючи на таку позитивну динаміку, в 2017 р. частка покупок, оплачених картами через Інтернет, дорівнює 14% від усіх покупок картами.

Як показують проведені дослідження, не дивлячись на те, що за даними Інтернет Асоціації України, в Україні користуються інтернетом 21,6 млн. користувачів, серед яких найбільш активними користувачами є такі категорії: школярі/студенти, власники або директори великого та середнього бізнесів та військовослужбовці (рівень користування Інтернетом даними групами склав 100%)¹, частка Інтернет-торгівлі в Україні склала у 2019 р. лише 6,77%, а річний індекс зростання значно знизився у порівнянні з попередніми роками і склав у 2019 р. лише 14,17% (табл. 2, рис. 1).

Таблиця 2 - Динаміка показників розвитку Інтернет торгівлі в Україні (за статистичними даними)

Показники	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Обсяги роздрібної торгівлі, млрд. грн	901,9	1 018,8	1 175,3	815,3	930,6	1 096,7
Обсяги Інтернет-торгівлі, млрд. грн	12,3	25,5	38,4	48,0	65,0	74,2
Річне індекс зростання обсягу роздрібної торгівлі, %	-8,90	12,96	15, 37	-30,63	14,14	17,84
Річний індекс зростання Інтернет-торгівлі, %	75,20	107,32	50,59	25,00	35,42	14,17
Частка Інтернет-торгівлі в Україні, %	1,36	2,50	3,27	5,89	6,98	6,77

На жаль, такий повільний розвиток Інтернет-торгівлі ще раз підтверджує недосконалість в Україні нормативної бази щодо цифровізації бізнесу, ослабленість економіки в цілому, пасивність керівництва організацій впроваджувати інноваційні технології розвитку бізнесу, оскільки його трансформація потребує структурування та систематизації відповідних процесів в організаціях, її складових елементів і відносин між ними, які постійно зазнають перетворень, своєчасну адаптацію управління діяльністю у динамічному

¹ URL: [http://www.tadviser.ru/index.php/_\(UPC\)](http://www.tadviser.ru/index.php/_(UPC))

² Куклінова Т.В. Сучасні тенденції та фактори інтернет-торгівлі в Україні. *Вісник соціально-економічних досліджень*, № 1 (65), 2018, С. 95-102.

інформаційному середовищі, що сприяє трансформації системи управління.

Характерними рисами Інтернет-торгівлі є те, що в ній комерційні функції виконуються віртуально через Інтернет-середовище. Це, у свою чергу, уможливорює здійснення торговельної діяльності, як торговельним організаціям, так і фізичним особам у глобальному просторі, що значно розширює межі доступу до товарів і послуг, сприяє інтеграції з міжнародним ринком та забезпечує зростання конкурентних переваг. Крім того «Особливістю Інтернет-торгівлі є можливість індивідуалізації роботи з покупцем, що дозволяє забезпечити його персональне обслуговування і відкриває широкі перспективи для детального вивчення споживчих переваг, мікросегментації ринку, розробки нових підходів до ефективного просування реалізованих товарів і послуг»¹.

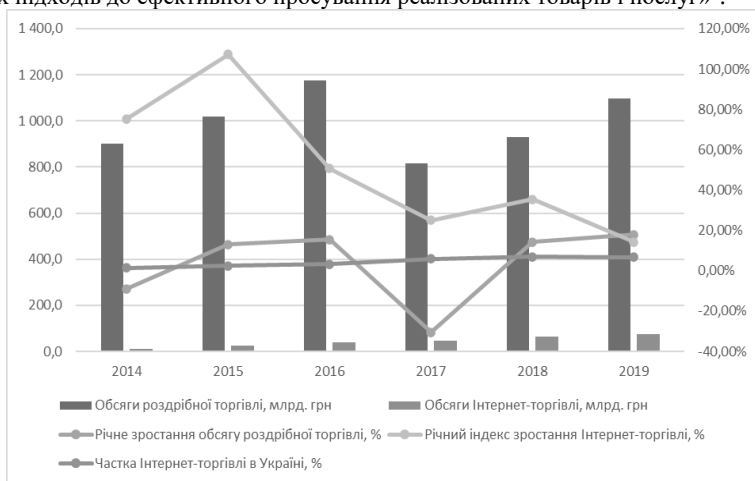

Рисунок 1 - Динаміка показників розвитку Інтернет торгівлі в Україні

Джерело: побудовано автором

Основними перевагами використання механізму Інтернет-торгівлі та електронних торговельних майданчиків є скорочення операційних витрат, персоналу та основних засобів, можливість оптимізувати ціноутворення, асортимент товарів, логістичні послуги тощо. Інтернет знижує бар'єри для входу на ринок, підвищує інтенсивність конкуренції, розширює географію ринків, оскільки замовлення не обмежено нічим, крім безпосередньо доступом до мережі. Модель функціонування Інтернет-торгівлі, надана на рисунку 3, демонструє всі особливості її впровадження, починаючи від бізнес-процесів, які нею забезпечуються, особливостей функціонування та факторів успішності.

Інтернет-торгівля має значну актуальність для розвитку підприємництва у сфері малого та середнього бізнесу, оскільки при невисоких витратах створення і функціонування підприємств, відкривається доступ до потенційних покупців,

¹ Динамичная айдентика - как компании остаются понятной. URL: <https://medium.com/@Mosyakin/динамичная-айдентика-как-компании-остаются-понятной-5c3d50c10556>

покращується інформаційна підтримка ринку. Але бізнес-процес купівлі-продажу товарів в Інтернет-магазині відрізняється більшою складністю, ніж у традиційному магазині. У загальному плані він передбачає залучення клієнтів, організацію приймання та обробки замовлень, забезпечення доставки товарів і сервісного обслуговування покупців, здійснення розрахунків з ними, а також організацію маркетингової та рекламно-інформаційної діяльності з активізації продажу товарів і послуг. Для цього, на наш погляд, необхідно враховувати наступні основні тенденції до методології управління інноваційним розвитком інтернет-торгівлі.

Впровадження Інтернет-торгівлі передбачає структурування та систематизацію відповідних етапів. Нами визначені наступні (табл. 3).

Таблиця 3 - Характеристика етапів розвитку Інтернет-торгівлі під час трансформації бізнес-моделі організації

Етапи розвитку Інтернет-торгівлі	Характеристика етапу	Основні дії
Формування інноваційної стратегії організації	Розроблення стратегічного плану впровадження on-line торгівлі, пошуку потенційних партнерів та інформації про інфраструктуру та можливості Інтернету.	Формування IT-інфраструктури; Розроблення ІС; Формування інноваційної культури; Визначення порядку ведення електронного документообороту.
Забезпечення представництва в інтернеті	Розроблення веб-сайту організації, візуалізація комерції, дизайн, маркетингові заходи в Інтернеті	Стимулювання використання Інтернету, Інтеграція внутрішньої інформації; Коригування ресурсів організації.
Створення електронної бізнес-платформи	Впровадження спеціалізованих інформаційних та комп'ютерних технологій, платіжних та інших систем; організація навчання персоналу; забезпечення системи захисту інформації, комерційна підписка	Розвиток загальної IT інфраструктури; Розвиток комерції на основі інтерфейсу програмування; Запровадження міжнародних норм; Створення центрів обміну даними та мережі організації
Введення Інтернет-торгівлі	Впровадження on-line торгівлі, реалізація бізнес-проектів (інноваційних, промислових) на основі платформи електронного бізнесу; Інтернет-надання послуг клієнтам; Забезпечення дій для протистояння кіберзагрозам.	Стимулювання взаємодії між організаціями, партнерами та клієнтами; Встановлення довіри та конфіденційності з клієнтами; Персоналізація клієнтської та партнерської бази; Надання ефективних електронних послуг.
Розвиток мережевого партнерства	Створення корпоративних порталів, встановлення вигідних партнерських відносин з клієнтами, Інтернет-партнерами	Інтеграція ділових та електронних послуг; Збільшення обсягу електронних послуг та синергія.

Персоналізація. Персоналізація - це процес, який створює відповідну, індивідуалізовану взаємодію для оптимізації досвіду користувача. Існує багато можливостей для персоналізації протягом усієї подорожі клієнта, від пошуку, відкриття сторінки продукту, рекомендацій щодо товару, банерів та пропозицій.

Персоналізація може досягти таких цілей, як поповнення, залучення, лояльність та задоволення клієнтів.

Візуальна комерція. Візуальна комерція дозволяє користувачам взаємодіяти з продуктами бренду візуально. Технологія візуальної комерції охоплює 360-градусне відео, 2D та 3D-конфігурацію, візуальний пошук, розширену реальність (AR) та віртуальну реальність (VR).

Довіра та конфіденційність. Побудова довірчих відносин із клієнтами починається із захисту його конфіденційності. Клієнти хочуть забезпечити прозорість та контроль своїх даних. Майже 160 країн і юрисдикцій мають або розробляють положення про конфіденційність, але організації стикаються зі все зростаючим тиском для їх дотримання. Довіра та конфіденційність стають все більш важливими для організацій, але при цьому повинен бути баланс між отриманим та достатнім обсягом даних про клієнтів. У ситуації, коли мотиви і потреби аудиторії разом із образом споживача стають зрозумілими, організація може бути в змозі формувати ідентичну візуальну комунікацію. Так з'являється можливість заявити про себе, свій продукт, підкреслити його самобутність та відмінність від конкурентів.

Дизайн. На нашу думку, доцільно відзначити, що дизайн має прямий вплив на ефективність або успішність організації. Однак ми вважаємо, що даний засіб побудови візуальної комунікації не може розглядатися як однозначний шлях до комерційної ефективності. Дизайн покликаний стати фундаментом для створення збалансованої і стійкої інноваційної організації. Відсутність адекватної товарної пропозиції, повноцінної системи збуту, коректного аналізу аудиторії унеможливує побудову ефективної та успішної інноваційної організації і дизайн не вирішує цих проблем.

Єдина комерція. Клієнти використовують все більшу кількість каналів на етапах купівлі та володіння. Уніфікована комерція пропонує не тільки послідовність використання каналів, але й постійний досвід протягом усієї подорожі клієнта. В ідеалі він також персоналізований під контент замовника.

Комерційна підписка. Абсолютно всі продукти та послуги на теперішній час можливо продавати періодично та автоматично їх поновлювати. Організації можуть скористатися комерційною підпискою з повторюваним та передбачуваним доходом; клієнтам подобається зручність, економія витрат та персоналізована продукція. До 2023 року 75% організацій, які продають безпосередньо споживачам, пропонують послуги передплати, але лише 20% зможуть домогтись збільшити утримання клієнтів.

Ринок організацій. Це бізнес-моделі, в яких організації переходять від продажу лише власних продуктів або джерел до продажу сторонніх товарів, якими володіє, керує та обслуговується хтось інший.

Аналітика клієнтів. Аналітика клієнтів включає низку інструментів аналітики (наприклад, ЗСП), які формують уявлення про клієнтів з їх даних для покращення досвіду про вимоги клієнтів та досягнення бізнес-цілей. Враховуючи велику кількість даних, що обробляються платформами цифрової комерції та визначення можливостей перетворення покупців у постійних клієнтів, аналітика клієнтів відіграє вирішальну роль у цифровій торгівлі. До 2021 року понад 40% усіх проєктів, що займаються інформацією та аналітикою, стосуватимуться аспекту досвіду клієнтів.

Комерція на основі інтерфейсу програмування (API). Організації будують модульні платформи замість того, щоб покластися на єдине монопольне комерційне рішення для покращення гнучкості та спритності у підтримці нового досвіду клієнтів, бізнес-моделей та партнерів екосистеми. Інтернет-технології сприяють виключенню одного із партнерів ринкових відносин - посередника, оскільки встановлюють прямі рівноправні зв'язки між виробником (продавцем) та покупцем.

Головною умовою успішної Інтернет-торгівлі є врахування різноманітних потреб покупців. Цей фактор визначає організаційну структуру підприємства, а також склад і зміст здійснюваних бізнес-процесів (рис. 2).

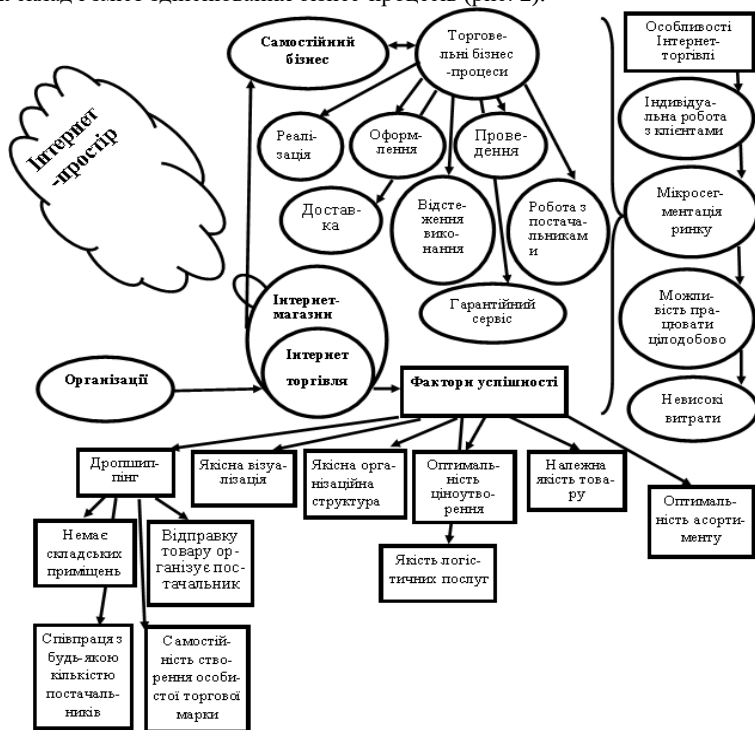

Рисунок 2 - Модель функціонування Інтернет-торгівлі

Джерело: побудовано автором

Інтернет-магазин буде привабливим для потенційного покупця, якщо він зможе зацікавити його пропонованими товарами та послугами за прийнятними цінами і належної якості. Тому ключовими завданнями Інтернет-магазину є формування оптимального асортименту, вибір правильної цінової політики та організація ефективної роботи з постачальниками. Наразі більшість Інтернет-магазинів для стимулювання продажу товарів використовують різноманітні рекламні акції.

В Інтернет-торгівлі найбільш поширена передача на аутсорсинг доставки,

інкасації та обробки повернень. Трансакційні витрати, які можуть виникнути у споживача за необхідності повернення, занадто високі порівняно з вартістю замовлення. Підвищення ефективності Інтернет-торгівлі залежить від якості логістичних послуг. Ефективна організація логістики дозволить підвищити конкурентоспроможність Інтернет-торгівлі загалом.

На теперішній час до Інтернет-торгівлі можливо віднести такий її інструмент, як дропшипінг, який сприяє удосконаленню форми взаємодії з постачальниками та значно зменшує витрати продавця товарів у результаті віртуалізації торговельної діяльності. Дропшипінг (від англ. dropshipping) - пряма поставка, в процесі якої посередник (дроппіппер) продає товари постачальника від свого імені, оформляючи замовлення на поставку після отримання оплати від покупців. Потім гроші переводяться постачальнику, який сам відвантажує товар клієнту.

Вочевидь, що візуальна взаємодія в цьому випадку виходить на перший план. Як показують проведені дослідження діяльності окремих організацій, що займаються торгівлею в інтернет-просторі, є ряд недоліків саме у візуальній взаємодії, які перешкоджають більш повній реалізації потенціалу інтернет-майданчиків для комунікації з аудиторією. Так, досить часто сайт організації може бути перевантаженим акційними пропозиціями, банерами, спрямованими на демонстрацію асортиментного різноманіття; можлива відсутність системності в публікації контенту в соціальних мережах: нові записи публікуються в хаотичному порядку, що заплутує користувача і впливає на якість зворотного зв'язку; досить низька якість графічного і текстового контенту в соціальних мережах; заплутані текстові повідомлення як на сайті, так і на сторінках у соціальних мережах; інколи простежується моделювання сторінок в соціальних мережах за принципом «публікація заради публікації», тобто – відсутність орієнтації на запити та інтереси споживача, а також слабе розкриття функціонального потенціалу соціальних мереж. Також доцільно відзначити, що якість візуальної комунікації відіграє визначальну роль, оскільки будь-які графічно невинуватдані невідповідності, спотворення, нерівності або нахили надають підсвідомий імпульс про те, що об'єкт працює неефективно (табл. 4).

Таблиця 4 - Можливі проблеми візуальної комунікації організацій в Інтернет-мережі

Проблема	Вирішення
Неякісний графічний контент в соціальних мережах; Відсутність системності контенту.	1. Створення правил публікації: тематичні рубрики, хештеги, блоги. 2. Розробка графічних шаблонів.
Громіздкі та неякісні тексти.	1. Очищення тексту від зайвих фраз; 2. Зменшення кількості текстової інформації на користь графічної.
Перевантаженість сайту.	1. Оптимізація блоків за пріоритетними ознаками; 2. Видалення повторюваних і непотрібних елементів.
Недостатнє залучення користувачів через Інтернет-джерела.	1. Публікація історій на тему асортименту, акцій, свят. 2. Використання формату лонгридів для освітніх записів. 3. Застосування сторітелінгу в публікаціях.

Отже, у сучасних реаліях взаємодія через цифрові банери, веб-сайти, соціальні мережі та інші інтернет-канали більше не є вторинним шляхом

виведення продукту на ринок, інформування про нього. Сьогодні це ключові механізми комунікації з цільовою аудиторією. Якісний і добре продуманий візуальний образ повинен знайти позитивний відгук у споживача, у тому числі, і в цифровому середовищі. Вважаємо, що в Інтернет-торгівлі важливо, щоб всі носії були інформативними, зрозумілими та красномовними для своєї групи споживачів. Без формування цілісного візуального образу продукту неможливо міркувати про способи його виведення на ринок.

Як бачимо, головний інсайт полягає в слові «зручність», навколо якого є можливим формування сітки інноваційних рішень, які дозволяють покращити взаємодію організації не тільки з клієнтами, а й зі своїми співробітниками. При цьому, на наш погляд, загальна комунікація повинна будуватися зрозумілою та простою мовою - доступна термінологія, скорочення дистанції з аудиторією, клієнтоорієнтовані оголошення, банери, навігація.

Тобто, взаємодія клієнта з організацією починається на візуальному рівні. Інформація, отримана під час першого враження і та, яку надає організація своїм виглядом - візуальною комунікацією, безпосередньо впливає на успішність такої взаємодії. Ефективна візуальна комунікація, в нашому розумінні - коректне донесення переваг організації візуально-графічною мовою, що є каталізатором підвищення гудвілу і комерційних результатів. Це твердження, в першу чергу, відноситься до торгівлі в Інтернет-мережі.

Вважаємо, що дизайн щодо візуальної комунікації є своєрідним фільтром, який дозволяє виокремити зайву інформацію, сформувані адресний посил цільовій аудиторії в образі продукту. З метою формування уявлень про складові візуальної комунікації знаходимо важливим звернутися до поняття «корпоративна айдендика». Щоб систематизувати всі графічні, текстові, смислові атрибути в системі візуальної комунікації відбувається формування єдиної корпоративної ідентичності (айдентики). Безумовно, успіх організації буде визначатися якістю і актуальністю продукції або послуги, однак, корпоративна ідентичність повинна бути прямим відображенням цієї якості. Якщо обрані атрибути ідентичності час від часу змінюються або застосовуються в ділових паперах, потенційні клієнти отримують змішану інформацію, що може їх заплутати. Так, айдендика складається з товарного знаку, логотипу, слогану, визначеної кольорової гами, шрифту та інших індивідуальних фірмових елементів. До носіїв фірмового стилю відноситься все, що пов'язано з діяльністю фірми - сайт, ділова документація, фірмовий одяг, офісний інтер'єр, транспорт, зовнішня реклама. Іншими словами, носієм фірмового стилю може бути будь-який об'єкт, за допомогою якого можливо донести до споживача інформацію про продукт. Вважаємо, що айдендика - це створення індивідуального і впізнаваного образу організації за допомогою різних засобів, завдяки яким вона буде виділятися серед усіх інших.

Створення маркетингових матеріалів з єдиною системою корпоративної ідентичності, спрощує процеси комунікації: від логотипу до макетів сайту, оскільки вони підкорюються стандартам єдиного фірмового стилю. При такій стратегії розробка рекламної візуалізації стає більш систематизованою.

Дизайнер і бренд-менеджер Сергій Мосякін, вважає, що на сучасному ринку продавець спілкується зі споживачем через безліч різних каналів окрім реклами: новини в соціальних мережах, блоги, каталог на сайті організації, упаковка

продукту, оператори кол-центру, які повинні правильно відповідати на питання, продавці в магазині, які повинні презентабельно виглядати, а також коректно і професійно спілкуватися з клієнтом. Щоб споживач міг легко перемикатися між каналами і продовжувати розпочату взаємодію з організацією в тій же якості, необхідний інструмент тиражування образу бренду з каналу до каналу - ідентичність¹.

Такий підхід дозволяє концентруватися на окремих аспектах організації або його конкретній системі та, в той же час, не втрачати погляду на неї як на єдине ціле, використовувати одну зрозумілу і бізнес-керівникам, і комп'ютерним фахівцям концептуальну основу для спільних обговорень та планування, що, у свою чергу, значно розширює межі доступу до товарів і послуг, сприяє інтеграції з міжнародним ринком та забезпечує зростання конкурентних переваг.

4.14 Облікова політика: національний та зарубіжний підходи

Сучасний бухгалтерський облік являє собою досить складну інформаційно-технологічну систему. Ефективність функціонування цієї системи в значній мірі впливає на ефективність діяльності підприємства в цілому, а в ряді випадків, і визначає її. Тому так важливо заздалегідь забезпечити постановку обліку, а також визначити сукупність способів і методів його ведення, які будуть застосовуватися підприємством в ході здійснення господарської діяльності. При цьому такого роду визначеність повинна бути зафіксована в спеціальному документі – наказі про облікову політику підприємства.

Облікова політика підприємства є основним інструментом організації бухгалтерського обліку на підприємстві, який враховує галузеві особливості та спеціалізацію господарюючого суб'єкта. Облікова політика - це основний внутрішній документ, який регламентує та визначає методичні прийоми відображення господарських операцій.

Метою публікації є дослідження є визначення змістовного наповнення поняття «облікова політика», його місця та ролі в національній та міжнародній обліковій системі.

Організаційно-методологічні засади формування облікової політики підприємств знайшли відображення в працях українських вчених: Бутинця Ф.Ф., Безверхого К.В., Гуцаленко Л.В., Житного П.Є., Кучеренко Т.Є., Ловінської Л.Г., Швеця В.Г., Шпак В.А., Пушкаря М.С. та ін.

Останнім часом стали активними дискусії вчених, щодо формування облікової політики підприємствами та проблем, що виникають у даному процесі. Не зменшуючи вагомості проведених досліджень вітчизняних вчених залишається низка проблем, які виникають в силу розвитку суспільства і ринкового середовища та виникнення нових господарських операцій в діяльності господарюючих суб'єктів.

Термін «облікова політика підприємства» увійшов у вжиток наприкінці вісімдесятих років як вільний переклад на українську мову словосполучення

¹ Динамичная айдентика - как компании остаются понятной. URL: <https://medium.com/@Mosyakin/динамичная-айдентика-как-компании-остаются-понятной-5c3d50c10556>

«accounting policies», що вживається в стандартах, що видаються Комітетом з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Офіційно поняття «облікова політика» (accounting policy) у міжнародну практику обліку введено у 1975 р. Міжнародним стандартом бухгалтерського обліку 1 «Розкриття облікової політики», відповідно до якого, облікова політика – це певні принципи, основи, домовленості, правила та практика, прийняті підприємством для складання та подання фінансових звітів¹.

При розробці облікової політики необхідно керуватися не тільки специфічними, а й загальнонауковими принципами, серед яких доцільно виокремити системність, комплексність, науковість і обґрунтованість, ефективність, плановірність і динамізм, профілактика, безперервність, «селекція», сумісність особистих, регіональних, держаних інтересів тощо².

Наведемо визначення сутності поняття «облікова політика» відповідно до діючого законодавства України (табл. 1)

Таблиця 1 - Теоретичні підходи до тлумачення сутності «облікова політика»

Джерело	Тлумачення облікової політики
Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» ³	Облікова політика – це сукупність принципів, методів і процедур, що використовуються підприємством для складання та подання фінансової звітності
МСБО 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки» ¹	Облікові політики – це конкретні принципи, основи, домовленості, правила та практика, застосовані суб'єктом господарювання при складанні та поданні фінансової звітності
Н(П)СБО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» ⁴	Облікова політика – сукупність принципів, методів і процедур, які використовуються підприємством для складання та подання фінансової звітності.
П(С)БО 6 «Виправлення помилок і зміни у фінансових звітах» ⁵	Внесення змін до облікової політики підприємства
Лист Міністерства фінансів України «Про облікову політику» ⁶	Відображення в розпорядчому документі (наказі) обраних методів, принципів, і процедур, внесення змін до облікової політики в примітках до фінансової звітності

¹ Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки» URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/929_020/

² Житний П.Є. Організаційно-методологічні аспекти облікової політики фінансово-промислових систем: автореф. дис. ... д-ра. екон. наук: спец. 08.00.09; ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». К., 2009. 32 с.

³ Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999. № 996-XIV (зі змінами та доповненнями). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-14>

⁴ Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 “Загальні вимоги до фінансової звітності”, затверджено наказом МФУ 07.02.2013 р. № 73, із змінами внесеними наказами Мінфіну від 27.06.2013 р. № 627, від 08.02.2014 р. № 48

⁵ Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 6 "Виправлення помилок і зміни у фінансових звітах" : наказ Міністерства фінансів України від 28 травня 1999 р. № 137 URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0392-99>

⁶ Про облікову політику підприємства: Лист Міністерства фінансів України від 21.12.05 № 31-34000-10-5/27793 URL: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=58984&cat_id=34931

У національній теорії не сформовано чіткої методики застосування облікової політики безпосередньо на підприємствах.

У діючій системі нормативного регулювання бухгалтерського обліку і звітності визначено підходи до формування і розкриття облікової політики для цілей бухгалтерського обліку та оподаткування, однак відсутня методична база її формування. Тому вчені продовжують дослідження, зокрема щодо визначення критеріїв та принципів її формування. На рис 1 наведено дослідження вчених та їх групування за підходами до змісту поняття «облікова політика».

Рисунок 1 - Класифікація визначень категорії «облікова політика» в працях українських та зарубіжних авторів

Здійснивши оцінку тлумачень поняття «облікова політика» можна виокремити та згрупувати ознаки, за якими автори визначають змістове наповнення даного поняття та його призначення у процесі діяльності господарюючих суб'єктів (табл. 2).

Проведені дослідження дають можливість стверджувати, що у вітчизняній теорії не сформовано чіткої методики застосування облікової політики безпосередньо на підприємствах, оскільки вчені виокремлюють різні підходи до наповнення змісту облікової політики.

Одні вчені визначення облікової політики трактують наближено до діючого законодавства, як сукупність принципів, методів і процедур, що використовуються підприємствами для складання та подання фінансової звітності, інші - визначають облікову політику як управлінську діяльність та засіб маніпулювання фінансовими результатами через систему обліку, як систему облікових заходів, тощо. Узагальнюючи вищевикладене *під обліковою політикою слід розуміти інструмент управління бухгалтерським обліком для досягнення поставленої мети.*

Вирішальну роль при формуванні облікової політики відіграють правові відношення в країні. Методологічні відмінності, як зазначає Я.В.Соколов, насамперед обумовлені не особливостями бухгалтерської системи самої по собі, а різною правовою основою, що існує в кожній країні, традиціями, багатовіковим досвідом та менталітетом облікових працівників. Методологічний розвиток,

пов'язаний з бухгалтерською традицією, з точки зору практики, має суттєве значення, хоча на відміну від методологічних вони не мають під собою об'єктивних обґрунтувань, але подолати їх вкрай важко через суб'єктивні чинники¹.

Таблиця 2 - Ознаки змістовного наповнення поняття «облікова політика»

Автор	Принципи, методи, процедури	Способи ведення обліку	Сукупність методів та способів	Методологія бухгалтерського обліку	Система облікових заходів	Засіб маніпулювання фінансовими результатами	Організаційно-управлінська діяльність	Інструмент управління, для досягнення мети
Ловінська Л.Г. ² , Кучеренко Т.Є. ³	+							
Бутинець Ф.Ф. ⁴ , Загородній А.Г. ⁵ , Житний П.Є. ⁶		+						
Кужельний М.Б. ⁷ , Лінник В.Г., Швець В.Г. ⁸			+					
Барановська Т.В. ⁹				+				
Міщенко С.М. ¹⁰					+			
Соколов Я.В. ¹¹						+		
Шпак В.А. ¹²							+	

¹ Нидлз Б. Принципы бухгалтерского учета; пер. с англ. ; под ред. Я. В. Соколова. 2-е изд. М. : Финансы и статистика, 1994. 496 с

² Організація бухгалтерського обліку та фінансового контролю в сучасних умовах господарювання в Україні: [монографія] / Л.Г. Ловінська, І.Б. Стефанюк. К., 2006. 237 с.

³ Кучеренко Т.Є. Регламентування облікової політики фінансової звітності. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2009. №5. С.24-34

⁴ Бутинець Ф.Ф. Бухгалтерський облік в Україні. *Міфологія. Частина друга*. Житомир. ЖДТУ, 2003. 524 с.

⁵ Загородній А.Г. Бухгалтерський облік: Основи теорії і практики; 3-є вид., перероб. і доп. К.: Знання, КОО, 2004. 377 с., с. 133

⁶ Житний П.Є. Організаційно-методологічні аспекти облікової політики фінансово-промислових систем: автореф. дис. ... д-ра. екон. наук: спец. 08.00.09. ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». К., 2009. 32 с., с. 12

⁷ Кужельний М. В., Лінник В. Г. Теорія бухгалтерського обліку : підручник. К.: КНЕУ, 2001. 334 с.

⁸ Швець В.Г. Теорія бухгалтерського обліку : навч. посібник. К. : Знання Прес, 2003. 444 с.

⁹ Барановська Т.В. Облікова політика: рівні, суб'єкти, складові. *Вісник ЖДТУ. Економічні науки*. 2003. № 3 (25). С. 18–26.

¹⁰ Міщенко С.М. Облікова політика в системі управління банком: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.06.04; Національний аграрний університет. К., 2004. 26 с., с. 8.

¹¹ Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета. М.: Финансы и статистика, 2000. 496 с.

¹² Шпак В.А. Облікова політика_складова організації бухгалтерського обліку. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2009 . №6. Т1, С. 203-205

Авторська думка								+

Національна система бухгалтерського обліку формується у складних умовах, під впливом різних концепцій як вітчизняної так і світової бухгалтерської та економічної науки.

Міжнародні положення концепцій бухгалтерського обліку являють собою нормативно-правові акти, які визначають завдання, що постають перед системою бухгалтерського обліку, і припускають основні шляхи їх вирішення.

Суттєвою розбіжністю в бухгалтерському обліку різних країн є його роль в суспільстві. Облік в Нідерландах, Великобританії і Ірландії орієнтований на забезпечення інвесторів і кредиторів інформацією, необхідної для прийняття управлінських рішень. Облік в Німеччині, Люксембурзі та Бельгії більш консервативний і призначений, перш за все, для захисту інтересів банків. У Франції використовується єдина уніфікована система обліку, орієнтована на інформаційне забезпечення державних органів¹.

Концепція формування облікової політики господарюючих суб'єктів, що передбачає інтереси користувачів інформації бухгалтерської звітності, пропонує реалізацію теоретичних і методологічних аспектів облікової політики та концептуальних рішень на різних рівнях облікового процесу.

Можна виділити групи країн, що дотримуються однотипових підходів до побудови системи обліку. Однією з самих поширених є трьох модельна класифікація облікових систем (табл. 3).

Таблиця 3 - Трьох модельна класифікація облікових систем

Тип моделі	Країни, що використовують певну модель	Характеристика моделі
Британо-американська	Велика Британія, США, Нідерланди, Канада, Австралія та ін.	Орієнтація обліку на потреби широкого кола інвесторів, що зумовлено високорозвиненим ринком цінних паперів; відсутність законодавчого регулювання обліку, який регламентується стандартами, що розробляються професійними організаціями бухгалтерів; гнучкість облікової системи; високий освітній рівень як бухгалтерів, так і користувачів фінансової інформації
Континентальна	Німеччина, Австрія, Франція, Швейцарія, Італія і ін.	Наявність законодавчого регулювання обліку; тісні зв'язки підприємства з банками, що є основними постачальниками капіталу; орієнтація обліку на державні потреби оподаткування і макроекономічного регулювання; консерватизм облікової практики
Південноамериканська	Бразилія, Аргентина, Бо-лівія і ін.	Орієнтація методики обліку на високий рівень інфляції і потреб державного регулювання

Джерело: ²

¹ Дергачова В.В. Облік у зарубіжних країнах : навч. посіб. К.: НТУУ «КПІ», 2011. 257 с.: іл. Бібліогр.: с. 255–257

² Пилипенко І. І. Основи бух обліку за міжнародними стандартами (МСБО) : навч. посіб. К. : 2001. 184 с.

Вчені зазначають, що в світі немає і двох країн з ідентичними системами обліку. Однак, не дивлячись на те, що всі бухгалтерські системи мають національний характер, в країнах зі схожими соціально-економічними умовами у систем обліку багато спільного. Історичний розвиток законодавчих систем окремо взятої країни також суттєво впливає на систему його обліку.

Усі міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та фінансової звітності розроблені для умов розвинутої ринкової економіки, тому їх більшість, на нашу думку, не може бути повністю застосована в українській економіці, оскільки необхідно враховувати різницю правової основи та рівня економічного розвитку країни¹.

Однією з відмінностей зарубіжної практики обліку є те, що у великих компаніях готують два варіанти облікової політики. Перша - складається на початку року, є формальною і відображає облікові принципи, відпрацьовані в даній компанії в минулому звітному періоді, з передбачуваними змінами та уточненнями в наступному році. Друга складається в кінці звітного року перед формуванням фінансової звітності.

Суттєві питання, що формують облікову політику компаній США, Великобританії, Німеччини та Франції наведено в таблиці 4.

Таблиця 4 - Суттєві питання, що розкриваються в обліковій політиці Великобританії, Німеччини, США та Франції

Суттєві питання облікової політики			
Великобританія	Німеччина	США	Франція
Нарахування амортизації	Відповідність звітності комерційному законодавству	Принципи консолідації	Основні засоби
Валютні операції	Консолідація звітності	Нарахування амортизації	Гудвіл
Гудвіл	Принципи консолідації	Оцінка товарно-матеріальних запасів	Нематеріальні активи
Оренда	Перерахунок іноземної валюти	Облік патентів, торгових марок і гудвіл	Участь в компаніях
Пенсійні витрати	Нематеріальні активи	Прибуток на акцію	Матеріальні запаси
Дочірні компанії	Довгострокові і короткострокові цінні папери	Пенсійні програми	Податки
Витрати на наукові та конструкторські розробки	Кредити	Податки на прибуток	Операції іноземній валюті ^в
Оцінка запасів	Запаси	Витрати на виплати відсотків	Капітал
Оподаткування	Дебіторська заборгованість	Визнання доходу за довгостроковими контрактами	Резерви

Джерело: сформовано на основі²

¹ Гуцаленко Л.В. Адаптивна система обліку і контролю результатів діяльності сільськогосподарських підприємств: моногр. К.: ННЦ ІАЕ, 2010. 372 с.

² К.В. Безверхий Особливості моделювання облікової політики підприємства за МСФЗ.
URL: https://knutd.edu.ua/publications/pdf/Ukrainian_editions/2015/Bezverhiy_KV_stattya

Ряд авторів припускають, що при формуванні облікової політики відповідно до МСФЗ необхідно розкрити як мінімум наступні аспекти: визнання виручки; визнання і амортизація матеріальних і нематеріальних активів; капіталізація витрат на позики та інших витрат; договори підряду; інвестиційна власність; фінансові інструменти та інвестиції; оренда; запаси; податки; резерви; витрати на пенсійне забезпечення; перерахунок іноземної валюти і хеджування; визначення грошових коштів та їх еквівалентів; визначення господарських і географічних сегментів та основа для розподілу витрат між сегментами; облік інфляції; урядові субсидії.

Основу національної (міжнародної) облікової політики складають облікові стандарти. Так, в Україні - це положення (стандарти) бухгалтерського обліку (П(С)БО), в США - стандарти фінансового обліку (FAS), на міжнародному рівні - це міжнародні стандарти фінансової звітності (IAS) і т.д. Облікова політика господарюючих суб'єктів формується в рамках національної облікової регламентації і визначається їх керівництвом (адміністрацією та власниками) у формі наказу, рішення, розпорядження і т.п.

На міжнародному рівні формування облікової політики здійснюється Радою з Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Аналізуючи визначення облікової політики у вітчизняних та міжнародних стандартах варто відзначити, що їх спільною особливістю є те, що облікову політику обмежують лише складанням та поданням фінансової звітності і не поширюють на питання організації та ведення обліку¹.

Варто погодитись з думкою провідного вітчизняного вченого Н. Лоханової, яка зазначає, що запровадження МСФЗ в Україні ще в більшій мірі підіймає значення облікової політики з точки зору її впливу на фінансовий стан і результати діяльності суб'єкта господарювання².

Основною вимогою до облікової політики організацій зарубіжних країн є її послідовність з року в рік. Винятками є випадки змін облікової політики. Порядок внесення змін до облікової політики підприємств регламентується на законодавчому рівні. У таблиці 5 нами представлено порівняння вимог, що пред'являються до обліку змін в обліковій політиці згідно з МСФЗ та GAAP (США і Великобританії).

С. Хендрікс і М. Ф. Ван Бреда відзначають, що «всі зміни облікової політики повинні мати економічні наслідки». Економічні наслідки від зміни облікової політики організацій можуть виникнути не відразу, а їх значення може впливати протягом тривалого періоду³.

Основу облікової системи складає облікова політика. Облікова політика задає основні параметри функціонування облікової системи і забезпечує її якісні характеристики в процесі ведення обліку. Формування облікової політики

%204.pdf

¹ Кулик В.А. Облікова політика підприємства: набутий досвід та перспективи розвитку: Монографія. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2014. с. 373.

² Лоханова Н. О. Облікова політика як інструмент управління економічною безпекою компанії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 11. С. 12 - 16., с. 14.

³ Хендріксен Е. С. Теорія бухгалтерського обліку: пров. з англ. ; під ред. проф. Я.В. оловова. М. : Фінанси і статистика, 2000. 576 с.

залежить від об'єктивних та суб'єктивних факторів, які також мають вплив на її зміни. Рішення даної проблеми лежить в площині професійного судження бухгалтера.

Таблиця 5- Вимоги до обліку змін в обліковій політиці згідно з МСФЗ та GAAP

Стандарти	Зміни облікової політики	Виправлення помилок	Зміни в бухгалтерських оцінках
Міжнародні стандарти фінансової звітності	Застосовується основний підхід – ретроспективне відображення змін і альтернативний підхід – перспективне відображення змін.	Здійснюється порівняльний перерахунок, або включається ефект до звіту про прибуток і збитки поточного року з порівняльної таблицею в примітках	Відображається в звіті про прибуток і збитки в поточному періоді
GAAP США	У звіт про доходи включається ефект від змін в поточному році наводяться порівняльна таблиця і порівняльний перерахунок звітності та показника "Прибуток на акцію"	Здійснюється порівняльний перерахунок звітності	Відображається в звіті про прибуток і збитки в поточному періоді
GAAP Великобританія	Застосовується ретроспективний підхід. Виготовляється порівняльний перерахунок звітності і показника "Прибуток на акцію" з знову заявленим доходом за попередній рік	Здійснюється порівняльний перерахунок звітності	Відображається в звіті про прибуток і збитки в поточному періоді

Узагальнюючи вище викладеного можна дійти висновку:

1. Дослідивши підходи вчених, щодо тлумачення терміну «облікова політика», можна зауважити, що воно майже аналогічне визначенню наведеному в регулюючих стандартах бухгалтерського обліку національного та міжнародного рівня. Термін «облікова політика» охоплює два поняття: «облік» і «політика». Облік – це процес, який складається з процедур спостереження, вимірювання та фіксації (реєстрації) фактів, процесів, подій природи або суспільного життя. На наше переконання облікова політика – це інструмент управління бухгалтерським обліком для досягнення поставленої мети.

2. Обліковою політикою забезпечується максимальний ефект від ведення бухгалтерського обліку: своєчасне і достовірне формування фінансової та управлінської інформації, оптимізація податкових платежів законним чином, ефективне використання матеріальних і грошових ресурсів, прискорення оборотності капіталу.

3. Належним чином сформована облікова політика дозволяє законним шляхом маніпулювати такими показниками звітності як: оцінка активів, величина прибутку і т.д. Від обраного методу обліку фактів господарської діяльності

залежить картина фінансового становища підприємства, яка відображається у фінансовій звітності. До основних елементів облікової політики, які найбільше впливають на фінансові результати діяльності підприємства, належать: вибір моменту реалізації; визначення методу оцінки вибуття запасів; формування резерву сумнівних боргів; визначення методу нарахування амортизації.

4. Значну зацікавленість має формування облікової політики для цілей управлінського обліку, оскільки управлінський облік забезпечує важливою інформацією, що дозволяє контролювати поточну діяльність господарюючого суб'єкта, планувати його стратегію та тактику, оптимально використовувати ресурси. Формування облікової політики сприяє ефективному використанню фінансових ресурсів та залученню інвестицій для розширення бізнес-процесів.

4.15 Механізм формування облікової політики на основі інформаційної платформи МСФЗ

Подальший розвиток економічних євроінтеграційних процесів, врахування світових тенденцій, створення в Україні підприємств із залученням іноземних інвестицій, їх вихід на міжнародні ринки вимагають докорінних трансформувати національної системи бухгалтерського обліку. Встановлення ділових відносин з іноземними компаніями, вихід суб'єктів господарювання за межі вітчизняного ринку, організація спільних підприємств потребує складання фінансової звітності не тільки за українськими, а й за міжнародними стандартами бухгалтерського обліку¹.

Реформа спрямованого регулювання бухгалтерського обліку та звітності в Україні пов'язана з активізацією використання МСФЗ і їх законодавчим визнанням.

З метою удосконалення системи бухгалтерського обліку в Україні з урахуванням вимог міжнародних стандартів та законодавства Європейського Союзу розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.10.2007 № 911-р було ухвалено Стратегію застосування МСФЗ в Україні².

Сьогодні багато компаній приходять до розуміння необхідності використання МСФЗ. Причинами цього є:

- надання інформації західному інвестору з метою висловлення зрозумілою всьому світу мовою даних бухгалтерського обліку для отримання іноземних інвестицій;

- вихід на міжнародні фінансові ринки;
- надання звітності зарубіжним акціонерам;
- зростання бізнесу, який висуває нові вимоги до фінансової звітності.

Мета, з якої складається звітність за МСФЗ – донести до зацікавлених осіб інформацію про компанію, яка може бути корисною при прийнятті управлінських рішень. Дана мета і визначає значимість процесу формування облікової політики,

¹ Косташ Т.В. Формування облікової політики за МСФЗ як стимул ефективного розвитку підприємства. «*Young Scientist*». 2018. № 4 (56). С.134-138

² Стратегія застосування міжнародних стандартів фінансової звітності в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.10.2007р. N 911-р: [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua>

так як рішення залежить від змісту звітності, яке, в свою чергу, в істотному ступені і визначається обраною обліковою політикою.

Організаційно-методичні засади формування облікової політики підприємства, проблемні питання щодо її реалізації в Україні та питання формування облікової політики в умовах застосування МСФЗ висвітлені в наукових розробках вітчизняних учених Ф.Ф. Бутинця, Ю.А. Вериги, Г.Г. Кірейцева, Я. Крупки, Л. Г. Ловінської, Г.Ю. Олійника, М.С. Пушкаря та в монографіях П.Є. Житного, М.С. Пушкаря і М.Т. Щирби.

Незважаючи на велику кількість робіт, в яких висвітлені проблеми з регламентації облікового процесу, окремі питання щодо формування облікової політики підприємства залишаються дискусійними і не розв'язані остаточно. Розрив між теорією і практикою формування облікової політики в Україні є доволі суттєвим.

З переходом до ринкових відносин підприємства від жорсткої регламентації облікового процесу з боку держави перейшли до розумного поєднання державного регулювання і самостійності організації в постановці бухгалтерського обліку. Сутність такого підходу полягає в тому, що на основі встановлених державою загальних правил бухгалтерського обліку організації самостійно розробляють облікову політику для вирішення поставлених перед обліком завдань.

Вітчизняна нормативно-правова база регулювання обліку чітко обмежує рівень такої самостійності підприємств шляхом визначення дозволених альтернативних варіантів способів, методів та облікових процедур, які б забезпечували формування повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансовий стан підприємства¹.

Потрібно наголосити, що сьогодні керівники вітчизняних підприємств не приділяють належної уваги питанням формування облікової політики. Облікова політика, сформована без повного врахування вимог НП(С)БО 1 та П(С)БО 6, не дає можливості мати цілісну уяву про організацію обліку суб'єкта господарювання. Все це свідчить про підвищення актуальності питань, пов'язаних з розробкою облікової політики згідно вимог міжнародних стандартів фінансової звітності та законодавства Європейського Союзу².

Законодавчі зміни, що відбулися останнім часом у реформуванні бухгалтерського обліку, зробили Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ) невід'ємною частиною національного законодавства. Формування облікової політики, особливо коли МСФЗ застосовуються вперше, вимагає чіткого і професійного підходу. Цей документ є конституцією бухгалтерії і він повинен бути підготовлений на дату переходу та враховувати версію стандартів міжнародних, яка буде діяти на звітну дату. Облікова політика обов'язково повинна містити самостійні та альтернативні облікові рішення і включати в себе загальні положення, політику звітування, а також пооб'єктну політику щодо

¹ Король Г.О., Извекова І.М., Ясногор О.О. Сутність поняття «облікова політика» та методичні підходи до його формування в умовах підприємства. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск № 8. С.780-784

² Косташ Т.В. Формування облікової політики за МСФЗ як стимул ефективного розвитку підприємства. *«Young Scientist»*. 2018. № 4 (56). С.134-138

первісного визнання, оцінки, подання та розкриття інформації про об'єкти бухгалтерського обліку у фінансовій звітності¹.

Термін «облікова політика» (англ. – «accounting policies») офіційно був введений у міжнародну облікову практику в 1973 році з прийняттям МСБО «Розкриття облікової політики» та МСБО 5 «Інформація, яка підлягає розкриттю у фінансових звітах». З 1997 року чинний новий МСБО 1 «Подання фінансових звітів», виданий на базі попередніх двох стандартів, в якому містяться вимоги до порядку розкриття інформації в облікових політиках².

Окрім вищезазначеного документу варто відзначити також МСБО «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки» та Концептуальну основу до міжнародних стандартів, що містять вимоги щодо розкриття облікової інформації та практичні рекомендації із застосування відповідних принципів та методів в обліку, сприяють гармонізації стандартів бухгалтерського обліку та процедур, пов'язаних із висвітленням облікової політики у фінансових звітах підприємств. У Міжнародному стандарті бухгалтерського обліку (IAS) 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки» під обліковою політикою розуміють певні принципи, основи, домовленості, правила та практика, застосовані суб'єктом господарювання при складанні та поданні фінансової звітності³.

У практиці українських бухгалтерів термін «облікова політика» був офіційно запроваджений Законом України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні»⁴. Відповідно до Закону облікова політика до 2018 року визначалася як сукупність принципів, методів і процедур, що використовуються підприємством для складання та подання фінансової звітності. Наведене у вищезазначеному документі визначення обмежувало призначення облікової політики її використанням лише для цілей формування фінансових звітів, тобто звітності підприємства, яка спрямована головним чином на задоволення інформаційних потреб зовнішніх користувачів.

Але, у чинному Законі з 01.01.2018 р змінилося визначення облікової політики. Оновлене визначення звучить так: облікова політика – це сукупність принципів, методів і процедур, які використовуються підприємством для ведення бухгалтерського обліку, складання і подання фінансової звітності (ст. 1 Закону про бухгалтерський облік). Тобто уточнено, що облікова політика використовується і для ведення бухгалтерського обліку.

У 2018 році Радою по МСФЗ були запропоновані чергові поправки до стандарту IAS 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки».

¹ Харламова О.В. Трансформація як спосіб підготовки фінансової звітності за МСФЗ. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Випуск 12. Частина 3. С.211-218

² Міжнародні стандарти фінансової звітності [Електроний ресурс]. URL: <http://www.minfin.gov.ua/news/view/mizhnarodni-standarty-finsanovoi-zvitnosti-versiia-perekladu-ukrainskoiu-movoiu-rik?category=bjudzhet>

³ Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках і помилки»: [Електронний ресурс]. URL: [http://www.minfin.gov.ua/file/link/394612/file/IAS%2008%20\(ed_2013\)ua.pdf](http://www.minfin.gov.ua/file/link/394612/file/IAS%2008%20(ed_2013)ua.pdf).

⁴ Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні [Електронний ресурс]. : Закон України від 16.07.99 № 996-XIV, редакція згідно із Законом N 2545-VIII (2545-19) від 18.09.2018. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-14>

Стандарт обумовлює критерії вибору або зміни облікової політики. Компанії мають право робити це або в результаті переходу на нові вимоги МСФЗ, або якщо зміни дозволять їм надавати користувачам звітності більш якісну фінансову інформацію. Сьогодні, якщо компанія вносить зміни в облікову політику, вона зобов'язана її застосовувати ретроспективно – так якщо б вона завжди її слідувала - хіба що це не є виправданим з практичної точки зору.

Запропоновані вузькоспрямовані зміни покликані спростити підхід до внесення змін і усунути бар'єри, що заважають забезпеченню корисності фінансової інформації для її користувачів і послідовності застосування стандартів МСФЗ.

У чинних нормативно-законодавчих документах відсутні чіткі вимоги щодо регулювання змісту облікової політики, ступеня деталізації облікової інформації, вибір форми її документального оформлення. Як наслідок, процес розкриття облікової політики у Примітках до річної фінансової звітності не повною мірою відображає її суть та не забезпечує наявність обґрунтування підприємствами змін облікової політики. Це обумовлює виникнення непорозуміння й неузгодженість підходів до формування облікової політики окремими підприємствами на практиці¹.

З огляду на те, що розробка облікової політики належить до компетенції організації виходячи з особливостей діяльності компанії, рівня професіоналізму її фахівців і мінімальних вимог відповідних стандартів пропонуємо 3 моделі формування облікової політики.

МОДЕЛЬ І. Формування облікової політики здійснюється в аспекті підготовки та подання тільки фінансової звітності, тобто розділи політики розробляються за призначенням кожного МСФЗ або параграфів НП (С) БО, які передбачають порядок складання, подання та внесення змін до звітності. У кожному розділі в короткому і доступному для розуміння вигляді описуються основні вимоги кожного стандарту МСФЗ або параграфа НП(С)БО стосовно діяльності організації. Тому питання організації, постановки та ведення бухгалтерського обліку в цьому варіанті облікової політики не розглядаються і повинні представлятися в окремих організаційно-розпорядчих корпоративних документах (положеннях, інструкціях, наказах і т. д.). Такі документи розробляються на підставі Закону про бухгалтерський облік та фінансову звітність та наказу.

МОДЕЛЬ ІІ. Формування облікової політики проводиться тільки для операцій, фактично проведених в організації. Надалі при появі нових операцій або подій, порядок їх відображення вноситься в діючу облікову політику в порядку, передбаченому МСФЗ 8. При цьому в облікову політику включаються розділи, які встановлюють як методи і принципи складання фінансової звітності, так і конкретні методи і прийомы ведення бухгалтерського обліку, в т.ч. організаційно-технічні і методологічні. Такий варіант облікової політики передбачений нормами Закону «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність».

¹ Головай Н. М., Ясишена В. В. До питання формування облікової політики як фактора управління діяльністю суб'єкта господарювання [Електронний ресурс]. *Ефективна економіка*. 2018. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6230>

МОДЕЛЬ III (модифікована). Формування облікової політики проводиться в повному обсязі розроблених МСФЗ і розділів НП(С)БО незалежно від наявності в організації тих чи інших елементів обліку та звітності. Така облікова політика рекомендується для груп організацій з консолідованою звітністю.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що якщо питанням формування облікової політики організацій та експертизи її змісту в ході аудиту присвячено достатню кількість наукових і практичних робіт, то проблематика, пов'язана з розкриттям облікової політики, досліджена недостатньо. Це говорить про те, що в даний час необхідні комплексні дослідження в галузі облікової політики комерційної організації, які б сприяли створенню основи для комплексного підходу до її формування, розкриття і аудиту.

Одним з таких підходів, який і був обраний в якості основного в рамках цього дослідження, є дослідження проблем облікової політики в розрізі її аспектів. Такий підхід стосовно до комерційних організацій дозволяє охопити і розглянути в єдності характерні для них процеси обліку (фінансового, управлінського, податкового, за МСФЗ), виходячи з стратегії організації. В рамках даного підходу долається обмеженість досліджень, які роблять акцент на формування облікової політики для цілей бухгалтерського і податкового обліку, і залишають за межами уваги, інші, не менш важливі аспекти облікової політики.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що, як правило, провідні вчені і економісти рекомендують складати окремо наказ з облікової політики для цілей бухгалтерського обліку та для цілей оподаткування, але ми вважаємо це питання дискусійним. В дійсності існує ряд факторів, що дозволяють стверджувати, що такий підхід до облікової політики жив себе, що пов'язано з великими витратами на її формування. Тому доцільно сформувати єдину облікову політику, яка охоплює всі види обліку: фінансовий, податковий, управлінський, міжнародний. Більш того, такий документ дасть можливість застосувати на підприємстві систему діагностики фінансового стану.

Виходячи з вищевикладеного, представляється можливим відзначити, що назріває необхідність сформувати облікову політику, ґрунтуючись на аспектах, розділивши їх на рекомендовані нормативно і ті, що сприяють формуванню ефективної стратегії, але мають не менш важливе значення для зовнішніх і внутрішніх користувачів.

Пропонуємо виділити наступні аспекти облікової політики: бухгалтерський, податковий, методичний, організаційно-технічний, управлінський і міжнародний (рис. 1).

Зауважимо, що методичний, організаційно-технічний і податковий ми віднесемо до нормативно-рекомендованих. Це пов'язано з існуванням їх на законодавчому рівні і їх наявність є обов'язковою. Управлінський і міжнародний аспекти повинні бути представлені в обліковій політиці, що сприяє формуванню ефективної стратегії підприємства. Останнім часом підприємства розробляють системи управлінського обліку і звітності, замовляють дорогі програми з аналізу фінансового стану і трансформації своєї звітності за міжнародними нормами. Але як показує практика, необхідно проводити реформу обліку та звітності на всіх українських підприємствах. Недостатньо мати дані тільки бухгалтерського та податкового обліку, тому що управлінський облік і аналіз і застосування МСФЗ сьогодні формують повну картину про підприємство.

З рекомендованих аспектів облікової політики, значний вплив на бухгалтерський фінансовий облік має методичний аспект.

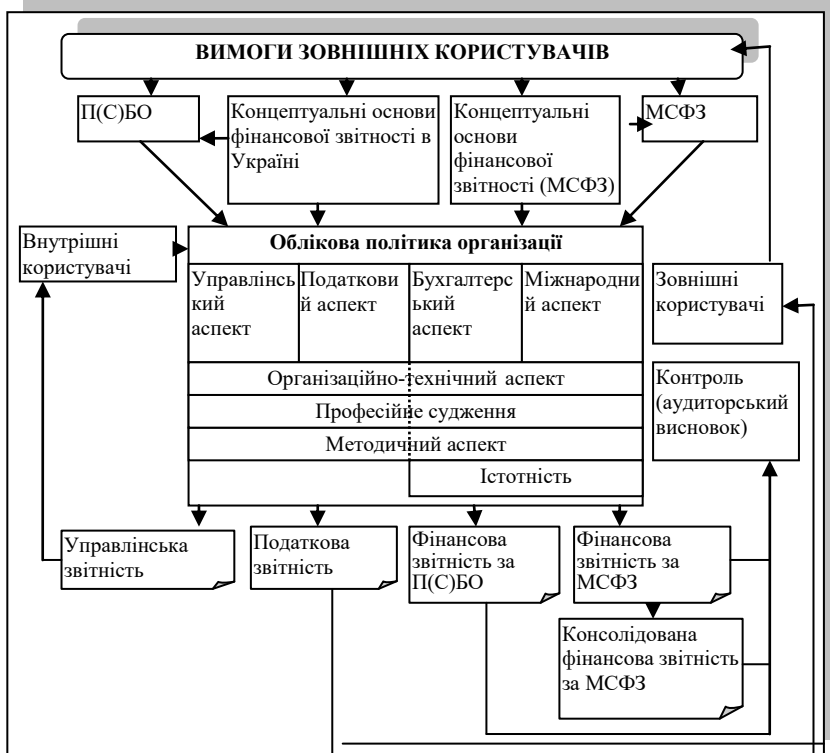

Рисунок 1 - Модель облікової політики організації відповідно до МСФЗ

Джерело: побудовано авторами

В економічній літературі дискусійним є питання про назву аспекту облікової політики, що відповідає за фінансовий облік. Багато авторів виділяють методичний та методологічний аспект облікової політики. Визначаючись з цими поняттями, виділимо наступне:

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» знаходимо визначення методології як вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу, його філософську, теоретичну основу; як сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання¹.

Методика (від грец. «шлях через») – сукупність взаємозв'язаних способів та прийомів доцільного проведення будь-якої роботи.

Тому, пропонуємо виділити саме методичний аспект облікової політики, який дозволяє вирішувати завдання фінансового обліку.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад В.Т. Бусел. К., Ірпінь: Перун, 2005. 1728с.

Методичний аспект облікової політики визначає способи оцінки об'єктів бухгалтерського обліку, порядок їх обліку для формування фінансових результатів діяльності та оцінки фінансового стану організації. Визначаючи облікову політику, організація повинна розкрити способи оцінки і ведення обліку, які є істотними. Істотність визнається виходячи з умови, що користувачем бухгалтерської звітності без знання про них неможливо достовірно оцінити результати роботи підприємства, скласти уявлення про майновий та фінансовий стан, рух грошових коштів. Ці способи повинні бути розкриті в пояснювальній записці, що входить до складу річної бухгалтерської звітності організації.

Завданнями методичного аспекту є: визначення об'єкта обліку, що підлягає відображенню в обліковій політиці; вибір з наявних способів більш раціонального для організації; визначення впливу обраного способу на бухгалтерську фінансову звітність організації.

При формуванні облікової політики необхідно враховувати і методичні вимоги МСФЗ, тобто: розділи обліку, по яким в стандартах передбачена можливість вибору із альтернативних варіантів; розділи обліку, де порядок відображення господарських операцій суворо регламентований. Якщо неможливо достовірно відобразити окремі факти господарської діяльності у зв'язку з їх протиріччям або неточністю в цьому випадку основою облікової політики має стати професійне судження, що передбачено МСФЗ.

Запропонована модель формування методичних положень облікової політики за МСФЗ представлена на рис. 2.

Формування облікової політики в частині податкового обліку повинно здійснюватися з урахуванням загальних принципів організації податкового обліку, його завдань й критеріїв оцінки якості, процедур корегування даних бухгалтерського обліку з метою оподаткування й визначення баз, способів визначення та сплати податків і платежів до бюджету й позабюджетних фондів. З іншого боку, слід також врахувати аспекти облікової політики, пов'язані з оптимізацією податкових платежів, податковим плануванням¹.

Сьогодні не існує єдиної думки стосовно відображення інформації про облікову політику в частині податкового обліку у складі організаційно-розпорядчих документів підприємства. Деякі автори стверджують, що облікова політика з питань податкового планування може розглядатися як додаток до Положення про облікову політику або оформлятися окремим документом². Ніколаєва С. А. наполягає на розробці окремого наказу про облікову політику для цілей оподаткування³.

На нашу думку цей документ має бути оформлений як частина облікової політики підприємства. В той же час, погоджуємося з думкою авторів, що оформлення облікової політики щодо оподаткування потрібно віднести до виняткової компетенції менеджменту підприємства. Організаційно-технічний

¹ Питель С. Облікова політика як інструмент податкового планування. Економічний аналіз. 2010 рік. Випуск 6. С.138-140

² Семенова М. В. Учетная политика для целей налогообложения [Електронний ресурс] URL: <http://www.buh.ru>.

³ Николаева О.Е., Шишкова Т.В. Классический управленческий учет. М.: Изд-во ЛКИ. 2010. 400 с.

аспект облікової політики відповідає за технологію і способи ведення бухгалтерського (фінансового та управлінського) і податкового обліку. До організаційно-технічної компоненти облікової політики відносяться форми первинної документації з обліку за МСФЗ, форми звітності та Примітки до неї, регламенти документообігу за МСФЗ, а також інші організаційно-розпорядчі документи.

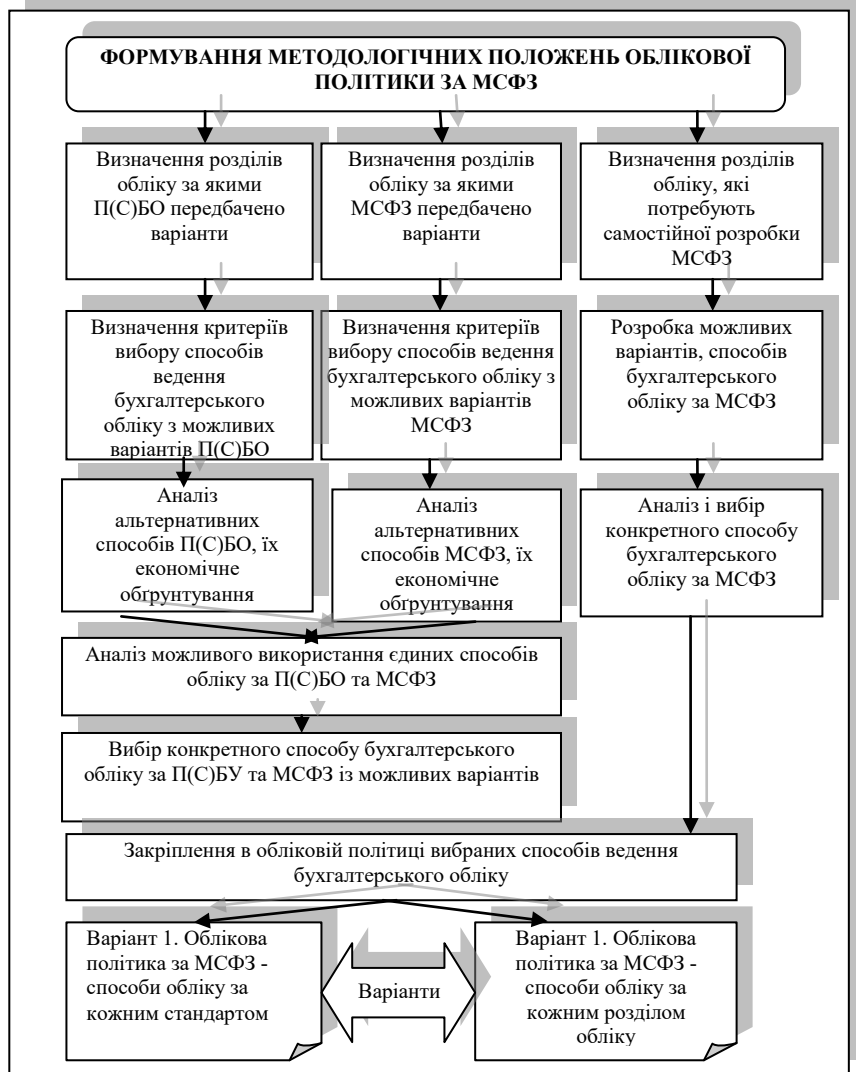

Рисунок 2 - Модель формування методичних положень облікової політики за МСФЗ

Джерело: побудовано авторами

Управлінський аспект формує облікову політику для цілей управлінського обліку, визначаючи оптимальні методи побудови системи управлінського обліку на підприємстві. «Управлінська» облікова політика розглядається з позиції різних завдань, що вирішуються в системі управлінського обліку, зокрема: правила ведення виробничого обліку, бюджетування, формування управлінської звітності для зручності керівників підрозділів, калькулювання собівартості продукції і принципи розподілу непрямих витрат. Так само, на визначення облікової політики для цілей управлінського обліку впливають і наукові уподобання авторів, їх прихильність до тієї чи іншої економічної школи.

Крім цього, необхідно враховувати, що з моменту виникнення управлінського обліку до сьогоднішнього дня його зміст сильно змінився. Це потягло за собою структурну зміну змісту управлінської облікової політики, перетворення її основних аспектів (методичного, технічного та організаційного). У зв'язку з цим, на нашу думку, необхідно уточнити визначення облікової політики, сформованої для управлінського обліку орієнтованого на вимоги МСФЗ, яка повинна носити більш універсальний характер, відповідати вимогам сучасності і відображати зближення української системи обліку і міжнародних стандартів.

Облікова політика, сформована для управлінського обліку – це встановлена підприємством сукупність способів і прийомів ведення обліку та звітності, що забезпечує безперервність і спадкоємність управлінського обліку, покликана забезпечити достовірною інформацією зацікавлених користувачів з метою адекватної оцінки фінансового стану господарюючого суб'єкта.

Процес розробки облікової політики для управлінського обліку, який орієнтований на вимоги МСФЗ, дозволяє знизити витрати на проведення трансформаційних процедур. З позиції аналізу норм українського законодавства в області бухгалтерського обліку і звітності та міжнародних стандартів пропонується механізм уніфікації облікової політики за українськими стандартами і МСФЗ. Для формування облікової політики в управлінській обліково-аналітичній системі на основі інформаційної платформи МСФЗ в основу рекомендується взяти облікову політику, складену за П(С)БО. Далі необхідно проаналізувати її основні положення з позиції реалізації в площині управлінського обліку і спробувати перетворити їх в положення облікової політики для цілей управлінського обліку за МСФЗ, які орієнтовані на професійне судження і, як наслідок, передбачають більшу свободу дій. Механізм даної процедури представлений на рисунку 3.

Міжнародний аспект облікової політики призначений для складання звітності відповідно до МСФЗ і служить потужним інструментом для залучення інвестицій як в Україні так і за кордоном.

Останнім часом проблема вибору оптимальної стратегії, що дозволяє знизити витрати з переходу на МСФЗ набула особливої актуальності для України, яка прагне до ефективної інтеграції в світову економіку. Актуальність обумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. До зовнішніх факторів можна віднести посилення загальносвітових інтеграційних процесів, що супроводжується, з одного боку, конвергенцією стандартів фінансового обліку, і,

з іншого боку, прагненням країн захистити свої національні інтереси, в тому числі шляхом збереження конкурентоспроможності своїх підприємств на світовому ринку. Використання зрозумілих іноземному інвестору стандартів фінансової звітності сприяє зниженню ціни капіталу підприємства. У той же час перехід на нову систему стандартів неминуче спричиняє зростання витрат, пов'язаних з веденням бухгалтерського обліку і, як наслідок, зниження конкурентоспроможності суб'єкта господарської діяльності.

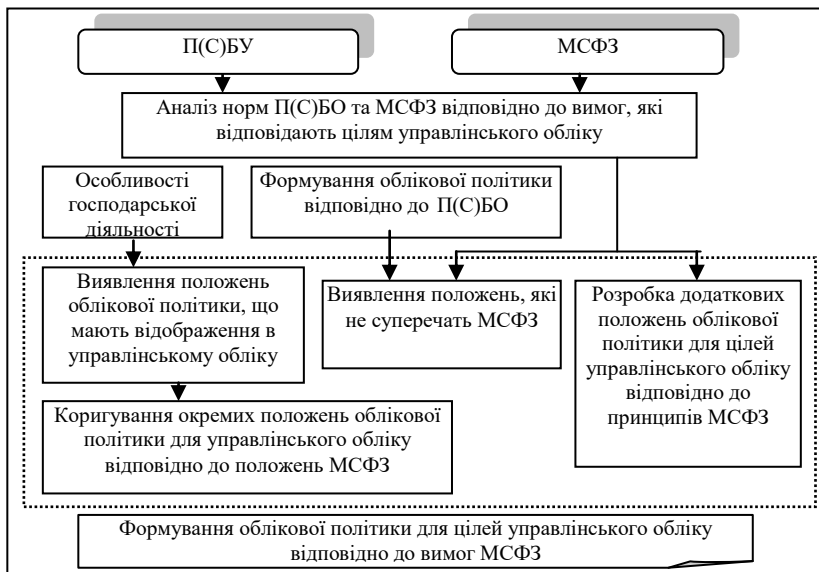

Рисунок 3 - Модель уніфікації облікової політики за МСФЗ та П(С)БО в управлінській обліково-аналітичній системі

Джерело: побудовано авторами

До внутрішніх факторів відносяться прийняті на урядовому рівні рішення про якнайшвидший перехід на МСФЗ певного кола компаній (банків, професійних учасників ринку цінних паперів та ін), які багато в чому не враховують витрати, які будуть змушені нести дані суб'єкти господарської діяльності, а, отже, і вся економіка України в цілому.

Перш ніж приступати до виконання процесу трансформації фінансової звітності відповідно до МСФЗ необхідно ознайомитися з прийнятою обліковою політикою компанії. За результатами аналізу облікової політики повинна бути складена порівняльна таблиця основних положень облікової політики і визначені ділянки обліку, на яких слід сконцентрувати особливу увагу і намітити основні напрямки подальшої роботи.

Перераховані вище аспекти мають бути розкриті в наказі по облікову політику і будуть впливати на показники форм звітності. Проведений нами аналіз дозволяє стверджувати, що будь-який аспект облікової політики відіграє певну роль перед її користувачами, і кожен з них може ознайомитися з тим аспектом, який його зацікавить.

4.16 Гармонізація бухгалтерського обліку та фінансової звітності України з Міжнародними Стандартами в умовах процесу євроінтеграції

Фінансова звітність суб'єктів господарювання різних країн має певні відмінності. В умовах розвитку міжнародної торгівлі та глобалізації фінансових ринків відмінності у підходах до змісту фінансових звітів значно ускладнюють аналіз інформації та, як наслідок, прийняття рішень. Тому перехід на міжнародні стандарти національної системи обліку та звітності, як будь-якої країни взагалі, так і України зокрема, стає вимогою часу та, як слідство, потребує ще більш досконалого вивчення певного кола, пов'язаних з цим проблемних питань.

Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку (МСБО) – це система принципів, методів та процедур ведення бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності¹.

Міжнародні стандарти класифікуються в залежності від дати їх введення у дію:

- міжнародні стандарти бухгалтерського обліку (МСБО, англ. IAS – International Accounting Standards);
- міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ, англ. IFRS – International Financial Reporting Standards).

Крім того, у систему міжнародних стандартів входять також тлумачення, розроблені Комітетом з тлумачення МСФЗ (КТМСФЗ, англ. – IFRIC International Financial Reporting Interpretations Committee) або раніше діючим Постійним комітетом з тлумачення (ПКТ, англ. SIC –Standing Interpretations Committee).

Концептуальна основа фінансової звітності, на базі якої ґрунтується склад та уявлення фінансових звітів зовнішнім користувачам, у склад МСФЗ не включається. Наведені у неї положення не можуть замінювати вимоги кожного окремого стандарту. Однак, на їх підставі розроблюються нові та удосконалюються вже діючі стандарти.

Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку виникли внаслідок інтеграційних процесів у світовій економіці й спрямовані на зближення бухгалтерського обліку і фінансової звітності в різних країнах світу².

Основні розбіжності між міжнародними стандартами та українською системою обліку були пов'язані з історично сформованою різницею в кінцевому призначенні фінансової інформації.

Фінансова звітність, підготовлена відповідно до МСБО та МСФЗ, використовується інвесторами, а також іншими підприємствами і фінансовими інститутами. Фінансова звітність, яка раніше складалася відповідно до української системи обліку, використовувалася переважно органами державного управління і статистики.

Оскільки ці групи користувачів мали різні інтереси та інформаційні

¹ Швец В.Г. Теорія бухгалтерського обліку: підручник. Київ: Знання, 2004. 447 с. URL: http://library.kpi.ua:8991/F?func=find-b&request=000170804&find_code=SYS.

² Романькова О.М., Скрипник Д.Е. Гармонізація з міжнародними стандартами фінансової звітності бухгалтерського та податкового обліку України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету «Економіка і менеджмент»*. 2018. Вип. 33. С. 145–149. URL: <http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2018/33-2018/22.pdf/>.

потреби, то принципи, що лежать в основі складання фінансової звітності, розвивалися у різних напрямках.

Взагалі, питання кардинальної трансформації пострадянської системи бухгалтерського обліку почали розглядатися у різних аспектах вже з перших років незалежності нашої країни.

Фактично реформування жорстко регламентованої методології ведення бухгалтерського обліку було розпочато у травні 1992 року з виданням указу Л. М. Кравчука «Про перехід України до загальноприйнятої у міжнародній практиці системи обліку та статистики».

На підставі цього указу Кабінет міністрів України своєю постановою, у травні 1993 року, затвердив «Концепцію створення системи національної статистики України» та «Державну програму переходу до міжнародних стандартів обліку і статистики». Однак, на жаль, ці програми так і не було реалізовано.

Головний нормативний документ, що регулює порядок ведення бухгалтерського обліку в Україні, – Закон «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» № 996-XIV було прийнято 16 липня 1999 року¹. Згідно з яким, 1 січня 2000 року було розпочато перехід на нові національні стандарти бухгалтерського обліку та звітності. Які було визначено як нормативно-правові акти, що визначають принципи та методи ведення бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності та як такі, що не суперечать міжнародним стандартам.

Наступні роки були відзначені посиленням уваги до питань застосування міжнародних стандартів бухгалтерського обліку. Підйом української промисловості, розширення зовнішньоекономічних зв'язків, тісна співпраця з міжнародними фінансовими організаціями підкреслило необхідність становлення України на міжнародні норми бухгалтерського обліку, підготовки та підвищення рівня кваліфікації відповідних фахівців.

Початок процесу гармонізації національних та міжнародних стандартів було надано у жовтні 2007 року Постановою Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії застосування міжнародних стандартів фінансової звітності в Україні»².

Починаючи з цього часу однією з найбільш характерних тенденцій розвитку національного бухгалтерського обліку стає стрімке втілення ідей, закладених саме у міжнародних стандартах бухгалтерського обліку та звітності.

Як слідство, аналіз розбіжностей вимог П(С)БО та МСБО стосовно оцінки і визнання об'єктів обліку та розкриття інформації у фінансовій звітності, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення ведення обліку активів, власного капіталу та зобов'язань у відповідності до МСФЗ набуває особливої актуальності.

Загальні дослідження свідчать, що розбіжностей існує чимало. Національні стандарти вимагають беззаперечного дотримання встановлених вимог. У свою

¹ Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.99. № 996-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

² Постанова Кабінету Міністрів України про схвалення Стратегії застосування міжнародних стандартів фінансової звітності в Україні: від 24.10.2007 р. № 911-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911-2007-%D1%80>.

чергу, міжнародні стандарти являють собою звід компромісних і досить загальних варіантів ведення обліку. У той же час слід відмітити, що, у випадку МСФЗ, є набагато ширшою практика визначення нарахувань та розрахунку резервів, більш деталізовано відображається облік інвестицій та інших фінансових інструментів. Крім того, міжнародні стандарти передбачають безліч приміток та більш детальні вимоги до розкриття інформації про облікову політику, про невикористані кредитні кошти тощо.

Але, на нашу думку, переваги та недоліки притаманні як П(С)БО, так і МСФЗ. Це припущення підтверджує порівняння обліку окремих об'єктів активу, власного капіталу та зобов'язань на підставі вказаних стандартів.

Так, у випадку основних засобів, спільним є очікуваний строк корисного використання та умови їх визнання. При цьому важливим зауваженням, у випадку МСБО (IAS) 16 «Основні засоби»¹, є те, що ймовірність, що підприємство отримає в майбутньому економічні вигоди, пов'язані з використанням таких активів, потрібно обов'язково перевіряти. Як правило, це здійснюється під час інвентаризації основних засобів. Якщо виявиться, що від наявних об'єктів отримання вигод не очікується, то балансова вартість таких активів підлягає списанню за рахунок нерозподіленого прибутку.

Також на окрему увагу вимагають витрати на відсотки, пов'язані з використанням запозичених ресурсів. МСБО (IAS) 16 вказує на необхідність дотримання положень МСБО (IAS) 23 «Витрати на позики»², який встановлює критерії для визнання відсотків як компонента балансової вартості об'єкта основних засобів, а П(С)БО 7 «Основні засоби»³ забороняє фінансові витрати включати до первісної вартості основних засобів, придбаних (створених) повністю або частково за рахунок запозичень.

Так само схожі правила визнання первісної вартості основних засобів. Як і П(С)БО 7, так і МСБО (IAS) 16 передбачають наявність кількох варіантів формування собівартості (первісної вартості) – в залежності від шляхів їх отримання. Для безоплатно отриманих основних засобів або отриманих в обмін на інші активи використовується справедлива вартість. У будь-якому випадку важливим є накопичення всіх витрат, пов'язаних з придбанням такого активу. Схожі також правила нарахування амортизації, визнання зменшення (відновлення) корисності та переоцінки основних засобів⁴.

Одночасно зі значною подібністю правила ведення бухгалтерського обліку операцій з основними засобами мають і деякі відмінності, які необхідно враховувати при організації бухгалтерського обліку згідно з МСФЗ.

Так логічним завершенням визнання об'єктів основних засобів є організація ведення бухгалтерського обліку по групах ОЗ. Не зважаючи на те, що в нашій

¹ Основні засоби: Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 16 від 01.01.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_014.

² Витрати на позики. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 23 від 01.01.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_042.

³ Основні засоби. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 від 27.04.2000 р. № 92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00>.

⁴ Романькова О.М., Слюсаренко А.О. Актуальні аспекти з нарахування амортизації основних засобів у податковому та бухгалтерському обліку. *Вісник НТУ «ХПИ»*. 2012. №13. С. 112–116. URL: <http://library.kpi.kharkov.ua/scripts/>.

країні використання субрахунків не є обов'язковим, таке облікове відображення є досить доцільним, тому що дозволяє встановити більш повний контроль, як за експлуатацією об'єктів основних засобів, так і за їх збереженням.

Однак, МСБО (IAS) 16 містить лише рекомендації щодо виділення класів ОЗ, визначених як група активів, однакових за характером і способом використання в діяльності суб'єкта господарювання. На нашу думку, при переході до міжнародних стандартів, більш доцільним є використання підходу, передбаченого саме у П(С)БО 7 в частині виділення груп ОЗ, що відповідають субрахункам рахунку 10 «Основні засоби».

Іншим важливим питанням є вартісний критерій. На етапі визнання основних засобів постає питання вартісної межі для об'єкта ОЗ. Жоден із стандартів не встановлює такого обмеження. Саме тому це питання відноситься до професійного судження бухгалтера.

Диференційований підхід до вартісної межі основних засобів є цілком виправданим, адже досить часто виникають ситуації, коли на підприємствах використовуються об'єкти, які можуть експлуатуватися більше одного року і мають незначну вартість.

П(С)БО досить успішно вирішує це питання, формуючи окрему групу об'єктів в складі необоротних активів – малоцінні необоротні активи. Однак, в МСБО така група об'єктів не виділяється.

Отже, при переході до застосування міжнародних стандартів необхідно прийняти рішення про віднесення зазначених активів або до основних засобів, або до витрат у частині залишкової вартості. Прийняте рішення необхідно відобразити у Положенні про облікову політику.

Окремим важливим питанням є питання обліку капітальних інвестицій. На відміну від П(С)БО 7, в якому окремим об'єктом виділено капітальні інвестиції в необоротні матеріальні активи, МСБО (IAS) 16 подібну інформацію не містить. У цьому стандарті наведено визнання витрат на будівництво, але стосовно тільки тих підприємств, для яких будівництво є основним видом діяльності. В такому випадку часто рекомендується окремо не приводити незавершені капітальні інвестиції, а включати їх суму до вартості основних засобів.

Підприємство може бути власником не тільки новопридбаних основних засобів, але і таких об'єктів, які вимагають значних витрат для приведення їх до стану, в якому вони можуть використовуватися у визначений спосіб. Причому питома вага таких інвестицій в активах підприємства може бути досить істотною, а тому при розкритті в звітності інформації про основні засоби доцільно приводити вартість незавершених капітальних інвестицій як окремого об'єкта.

Принципово новою для української практики є поява вибору моделі оцінки основних засобів на початку їх експлуатації. В МСБО (IAS) 16 виділено дві моделі оцінки: модель за собівартістю та модель за переоцінкою.

Модель обліку за собівартістю передбачає, що після визнання активом об'єкт основних засобів повинен обліковуватися за собівартістю за вирахуванням накопиченої амортизації ОЗ та накопичених збитків від їх знецінення.

Згідно з механізмом моделі переоцінки, після визнання активом, об'єкт основних засобів, справедливую вартість якого можна достовірно оцінити, підлягає обліку за переоціненою вартістю, яка являє собою справедливую вартість цього об'єкта на дату переоцінки за вирахуванням накопиченої амортизації та збитків

від знецінення.

Головною умовою для моделі переоцінки є можливість достовірно визначити справедливую вартість основних засобів. Переоцінка повинна проводитися з достатньою регулярністю для того, щоб балансова вартість суттєво не відрізнялася від справедливої вартості на кінець звітного періоду.

Безумовно, підприємство може вибрати обидві моделі оцінки – для різних груп або класів основних засобів. Однак, принцип економічності у веденні бухгалтерського обліку повинен стати визначальним, тому доцільно обрати єдину модель і дотримуватися її протягом усього терміну експлуатації ОЗ.

Обрану підприємством модель слід закріпити в Положенні про облікову політику, оскільки вона буде впливати на визначення підходу до перегляду вартості основних засобів (переоцінці).

У частині вибору методів амортизації МСБО (IAS) 16 є більш лаконічним, оскільки передбачає можливість застосування прямолінійного методу, методу зменшення залишку та методу суми одиниць продукції. Однак є принципові питання щодо нарахування амортизації, сума якої впливає на величину фінансового результату підприємства.

Перш за все це визначення ліквідаційної вартості. Її рівень повинен бути підтверджений документально за результатами роботи відповідної комісії, яка може професійно оцінити придатність ОЗ і можливий рівень відшкодування, який можна отримати в кінці терміну експлуатації об'єкта.

МСБО (IAS) 16 рекомендує переглядати ліквідаційну вартість та термін корисної експлуатації активу принаймні на кінець кожного фінансового року і, якщо очікування відрізняються від попередніх оцінок, то відображати зміни в обліковій оцінці відповідно до МСБО (IAS) 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки»¹.

Такі операції варто виконувати періодично під час інвентаризації об'єктів основних засобів. Це виправдано при стабільному рівні цін в країні, оскільки вартість ОЗ, як правило, несуттєво змінюється в процесі експлуатації у зв'язку зі специфікою функцій, досить значною вартістю та незмінністю форми при експлуатації^{2, 3, 4}.

Принциповим є також питання початку нарахування амортизації. П(С)БО 7 визначає, що амортизація нараховується починаючи з місяця, наступного за місяцем зміни строку корисного використання, тоді, як МСБО (IAS) 16 передбачає, що амортизацію активу починають, коли він стає придатним для використання, тобто коли він доставлений до місця розташування та приведений в стан, в якому він придатний до експлуатації у спосіб, визначений управлінським персоналом.

¹ Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 8 від 01.01.2012 р. Документ 929_020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_020.

² Лудченко О.М., Головач І.В. Облікова політика підприємств: навчальний посібник для самостійних і практичних робіт. Краматорськ: ДДМА, 2010. 104 с.

³ Романькова О.М., Сидоренко І.В. Облікова політика підприємств: навчальний посібник. Краматорськ: ДДМА, 2012. 96 с.

⁴ Романькова О.М., Сидоренко І.В. Організація обліку: посібник для усіх форм навчання. Краматорськ: ДДМА, 2016. 116 с.

Таким чином, відповідно до вимог МСБО (IAS) 16 амортизацію слід нараховувати навіть частково за місяць, в якому розпочато експлуатацію ОЗ.

Слід також враховувати, що відповідно до П(С)БО 7 нарахування амортизації здійснюється протягом строку корисного використання (експлуатації) об'єкта і призупиняється на період його реконструкції, модернізації, добудови, дообладнання та консервації.

А ось за нормами МСБО (IAS) 16 амортизацію не припиняють, коли актив не використовується або вибуває з активного використання, поки він не буде амортизований повністю. У той же час амортизаційні відрахування можуть дорівнювати нулю, якщо немає виробництва. Тобто амортизація не нараховується під час простою або відсутності виробництва, якщо обліковою політикою передбачено застосування виробничого методу.

Фінансова звітність щодо операцій з основними засобами, окрім типових показників, повинна також містити відомості стосовно наявності обмежень щодо прав власності, а також інформацію щодо основних засобів, наданих під заставу для забезпечення зобов'язань. Такі вимоги МСБО (IAS) 16, у порівнянні з П(С)БО 7, відображають особливості обліку основних засобів саме у зарубіжних країнах.

Підходи до змісту інформації про нематеріальні активи між П(С)БО і МСБО є однаковими за своєю суттю. Розкриття інформації у фінансовій звітності про їх стан і використання досить деталізовано і охоплює всі умови їх визнання, оцінки і використання.

В МСБО (IAS) 38 «Нематеріальні активи»¹ підходи до визнання нематеріальних активів такі ж, як і порядок визнання основних засобів. Існуючі від П(С)БО розбіжності щодо ідентифікації нематеріальних активів значно полегшують віднесення активів до НА, особливо в разі здійснення подібних за своїм характером витрат (різних науково-дослідних розробок тощо).

Важливою складовою є форма закріплення нематеріальних активів. При цьому МСБО (IAS) 38 розглядає необхідність визнання того, до яких активів слід відносити нематеріальну складову. Якщо нематеріальний актив є невід'ємною складовою основного засобу і без нематеріальної складової виконання функцій ОЗ неможливо, то вартість такого активу визнається в складі вартості ОЗ і окремо не враховується.

Як і при обліку основних засобів, при формуванні облікової політики за МСБО, в частині нематеріальних активів, підприємство також має вибрати аналогічну за механізмом модель оцінки на початку їх експлуатації.

Згідно МСБО (IAS) 38 з метою нарахування амортизації всі нематеріальні активи поділяються на активи з визначеним і невизначеним терміном корисної експлуатації.

Для останніх амортизація не нараховується, при цьому термін корисної експлуатації для нематеріальних активів, які не підлягають амортизації слід переглядати в кожному періоді для оцінки наявності обставин, що підтверджують невизначеність терміну корисної експлуатації. Нарахування амортизації нематеріальних активів з визначеним строком здійснюється за методами і в

¹ Нематеріальні активи: міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 38 від 01.01.2012. Документ 929_050. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_050.

строки, визначені для основних засобів.

Облік вибуття нематеріальних активів однаковий для П(С)БО і МСБО, як з причин вибуття, так і у випадку порядку їх списання.

Таким чином, порівняння вимог національних і міжнародних стандартів щодо бухгалтерського обліку та відображення у фінансовій звітності операцій з необоротними активами свідчить про їх значну подібність. При цьому окрему увагу необхідно приділяти питанням визнання та порядку нарахування амортизації.

Поряд з цим, облік деяких інших об'єктів активу містить чимало розбіжностей. Так, наприклад, облік дебіторської заборгованості відповідно до міжнародних стандартів є одним з найбільш складних питань. Це пов'язано з тим, що визнання, оцінка та відображення в звітності дебіторської заборгованості регулюється кількома стандартами, які досить широко розглядають питання облікового відображення вартості фінансових інструментів та операцій з ними. Втім, в Україні, навпаки, всю інформацію досить зручно узагальнено в одному П(С)БО 10 «Дебіторська заборгованість»¹.

Правильне відображення в звітності відповідних сум дебіторської заборгованості торговельних клієнтів передбачає встановлення порядку оцінки. У міжнародних стандартах немає чіткої вказівки на необхідність відображення дебіторської заборгованості за вирахуванням резерву сумнівних боргів (саме так це визначено в П(С)БО 10).

Однак, згідно з вимогами МСФЗ (IFRS) 1 «Перше застосування Міжнародних стандартів фінансової звітності»² та МСФЗ (IFRS) 9 «Фінансові інструменти»³, суб'єкт господарювання відображає фінансові активи після первісного визнання за справедливою вартістю або амортизованою собівартістю, тобто на нетто-основі.

Дебіторська заборгованість виникає, як правило, в результаті операцій з продажу товарів, робіт, послуг і відбивається в сумі отриманого доходу. Надалі в разі зміни умов можливої компенсації такого активу (сумнівності або безнадійності погашення дебіторської заборгованості) необхідно здійснити коригування (зменшення) вартості такого активу.

Коли виникає невизначеність щодо оплати суми, яка вже включена до доходу, але є сумою безнадійної заборгованості або сумою, повернення якої не очікується, така сума визнається як витрати, а не як коригування первісно визнаної суми доходу (МСБО (IAS) 18 «Дохід»⁴). Тобто суми сумнівної частини дебіторської заборгованості слід відображати у витратах, а значить, формувати резерв за рахунок зниження вартості такого активу.

¹ Дебіторська заборгованість. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 10 від 08.10.1999. № 237. URL: http://vobu.ua/ukr/documents/item/nakaz-ministerstva-finansiv-ukrajini-vid-8-zhovnya-1999-r-237?app_id=23.

² Перше застосування Міжнародних стандартів фінансової звітності. Міжнародний стандарт фінансової звітності 1 від 01.01.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_004.

³ Фінансові інструменти. Міжнародний стандарт фінансової звітності 9 від 01.01.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_016.

⁴ Дохід. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 18 від 01.01.2012. Документ 929_025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_025.

Крім дебіторської заборгованості покупців, в МСБО (IAS) 39 «Фінансові інструменти: визнання та оцінка»¹ розглядаються інші види дебіторської заборгованості, які в Україні враховуються на субрахунках рахунку 37. До цієї заборгованості слід відносити розрахунки за виданими авансами, з підзвітними особами, за нарахованими доходами, претензіями, відшкодуванню завданих збитків, позиками членам кредитних спілок та розрахунки з іншими дебіторами. Така заборгованість згідно з додатком А до МСБО (IAS) 39 обліковується за амортизованою вартістю, яка є різницею між початковою оцінкою, зменшеною на знижки, сумнівні борги, інші величини, які зменшують цю заборгованість.

Безумовно, зазначене питання слід розглядати по кожному з видів дебіторської заборгованості, а також умов погашення – з відсотками, оскільки на кожен такий інструмент передбачені свої умови визнання, оцінки і подальшого відображення. Розкриття інформації про дебіторську заборгованість як фінансового активу здійснюється за такими елементами: види дебіторської заборгованості по датах погашення; методи і суми створеного резерву сумнівних боргів з виділенням залишку такого резерву на кінець звітного періоду; суми списаної дебіторської заборгованості.

Що стосується трансформації фінансової звітності відповідно до вимог МСФЗ, то тут слід зауважити, що окремі статті активу згідно П(С)БО підлягають перекласифікації в дебіторську заборгованість або інші складові активу. Так, такого об'єкта, як витрати майбутніх періодів, в МСФЗ не існує. Тому суми попередньої оплати періодичних видань підлягають відображенню в складі дебіторської заборгованості, а витрати на розробку нового виду продукції визнаються в складі аналітичного рахунку витрат на переробку (або незавершеного виробництва – за українським законодавством).

Новий поштовх прагненню національної системи бухгалтерського обліку до міжнародної інтеграції було отримано завдяки підписанню Угоди про асоціацію України та Європейського Союзу.

З метою створення повноцінно функціонуючої ринкової економіки та стимулювання торгівлі, виходячи з важливості комплексного застосування ефективних правил і методики в сферах законодавства про заснування та діяльності компаній, корпоративного управління, а також бухгалтерського обліку Україна і Євросоюз домовилися співпрацювати в питаннях впровадження на національному рівні відповідних міжнародних стандартів і поступового наближення до права ЄС в сфері бухгалтерського обліку та аудиту відповідно до додатка XXXV до Угоди про асоціацію України та Європейського Союзу, яку було ратифіковано Україною у вересні 2014 року.

Відповідні зміни, внесені у 2017 році, до Закону «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», були спрямовані саме на гармонізацію національного законодавства в сфері бухобліку та складання фінансової звітності у відповідності до законодавства ЄС та МСФЗ.

За основу було взято Директиву про річну фінансову звітність, консолідовану фінансову звітність та пов'язану звітність певних типів

¹ Фінансові інструменти: визнання та оцінка. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 39 від 02.03.2013. Документ 929_0165. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_015#n474.

підприємств, затверджену Європарламентом і Радою ЄС¹.

Згідно внесеним змінам у визначенні «національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку» тепер вказано, що воно: розроблено на основі МСФЗ, тоді, як раніше було вказано, що воно не суперечить МСФЗ, що, у свою чергу, допускало відмінності у підходах до обліку деяких операцій.

Для забезпечення розкриття порівняльної і еквівалентної інформації принципи відображення і оцінки повинні включати принцип безперервності діяльності підприємства, метод обачності і метод нарахування. Заборонено залік статей активів і зобов'язань і статей доходів і витрат. Компоненти активів і пасивів повинні оцінюватися окремо, а статті, що викладає у фінансової звітності, повинні враховувати економічну реальність чи комерційну сутність основної операції або угоди. З метою забезпечення достовірності інформації статті, які відображено в щорічній фінансової звітності, повинні оцінюватись за ціною придбання або вартості виготовлення.

Потреба у порівнянні фінансової інформації на всій території Євросоюзу вимагає застосування справедливої вартості для деяких фінансових інструментів, що дає користувачеві фінансової звітності більш значимий для прийняття рішень інформацію, ніж та, яка заснована на ціні придбання або вартості виготовлення, тобто історичної (фактичної) собівартості. Цю вимогу не поширено лише на мікропідприємства.

Директива ЄС про річну фінансову звітність визначає нові умови складання, подання та оприлюднення фінансової звітності та консолідованої фінансової звітності в залежності від категорії підприємства. Основна мета зміни критеріїв розмежування підприємств за їх розміром – надання інвесторам та іншим користувачам фінансової звітності можливості зіставляти показники діяльності різних підприємств. Такі поняття, як мале, середнє чи велике підприємство, повинні однаково трактуватися в різних країнах – членах Євросоюзу.

Згідно з вказаною Директивою за основу класифікації підприємств було взято три критерії: підсумок балансового звіту, чистий оборот і середньооблікова чисельність працівників протягом фінансового року, адже ці критерії, як правило, гарантують отримання об'єктивних даних про розмір підприємства. Класифікацію підприємств за цими критеріями наведено у статті 3 Директиви № 2013/34 і практично в незмінному вигляді перенесено до Закону «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні». В окрему групу виділено підприємства, діяльність яких суттєво впливає на економіку держави і зачіпає інтереси багатьох громадян. Так, сюди входять емітенти, цінні папери яких допущено до біржових торгів, банки, страховики, недержавні пенсійні фонди та інші фінансові установи (крім тих, що віднесено до мікро малих підприємств), а також великі підприємства. До таких підприємств пред'явлено підвищені вимоги щодо ведення бухгалтерського обліку, складання та оприлюднення фінансової звітності.

У зазначеній вище Директиві ці підприємства названо «суб'єктами суспільного інтересу», у Законі «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» – «підприємства, що представляють суспільний інтерес». Для середніх

¹ Директива 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу від 26.06.2013. URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/printable_article?art_id=416055.

і великих підприємств введено обов'язок подавати разом з фінансовою звітністю звіт про управління. Для середніх підприємств такий звіт містить фінансову інформацію, а для великих – ще й нефінансову.

Метою подання такого звіту є надання можливості користувачам фінансової звітності отримання справедливого огляду розвитку підприємства і його стану, який можливо порівнювати з розміром і складністю ведення бізнесу.

Ця інформація не повинна обмежуватися фінансовими аспектами виробничо-господарської діяльності підприємства. Вона також повинна включати аналіз екологічних та соціальних аспектів здійснюваної діяльності, необхідних для розуміння розвитку, результативності або стану підприємства.

У главі 5 Директиви № 2013/34 вказано, що у річному звіті необхідно привести достовірний огляд розвитку компанії і її стану разом з викладом наявних у неї основних ризиків і невизначеностей. Огляд повинен бути збалансованим і комплексним аналізом розвитку і діяльності компанії і її положення, порівнянних з розміром і складністю бізнесу.

В обсязі, необхідному для розуміння розвитку, діяльності або стану компанії, аналіз повинен включати як фінансові, так і (там, де треба) нефінансові основні показники діяльності, що відносяться до певного виду діяльності, в тому числі інформацію з питань навколишнього середовища і персоналу.

У частині аналізу річний звіт повинен містити в потрібних випадках посилання і додаткові роз'яснення сум, відображених у річній фінансовій звітності. У звіті слід вказувати: ймовірні перспективи подальшого розвитку компанії; дані про діяльність в сфері досліджень і розвитку; інформацію про придбання власних акцій; наявність філій компанії; застосування компанією фінансових інструментів і, якщо це істотно для оцінки її активів, зобов'язань, фінансового стану і доходів або витрат, то завдання і політику компанії в управлінні фінансовими ризиками, в тому числі її політику щодо страхування кожного основного виду прогнозованої операції, для якої використовується облік хеджування, а також схильність компанії до ризиків. Тобто, звіт повинен містити не тільки опис діяльності компанії, але і деякі фінансові показники.

Згідно статті 11 Закону «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» склад та форми фінансової звітності, консолідованої фінансової звітності, звіту про управління та звіту про платежі на користь держави підприємств (крім банків та суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у видобувних галузях), фінансової звітності про виконання бюджетів устанавлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері бухгалтерського обліку, за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері статистики.

Стосовно складу звіту про управління незабаром очікується, що Міністерство фінансів таки розробить відповідний нормативний документ. Окрім звіту про управління для деяких підприємств актуальним буде також складання звіту про платежі на користь держави. Обов'язок подавати такий звіт існує для підприємств, які відповідають одночасно двом критеріям: здійснюють видобуток корисних копалин загальнодержавного значення або заготовку корінного лісу і становлять суспільний інтерес. Періодичність подання звіту буде визначатися КМУ.

Згідно з приписами Директиви № 2013/34 метою подачі звіту є підвищення прозорості виплат на користь урядів країн, багатих на природні ресурси, зокрема корисними копалинами, нафтою, природним газом і корінним лісом, в яких такі підприємства здійснюють свою діяльність. Звіт покликаний допомагати урядам зазначених країн звітувати перед своїми громадянами за вищезазначені виплати (мабуть, тому що природні ресурси належать всім громадянам країни).

У звіті повинна бути розкрита інформація як по всій країні, так і за окремими проектами за відповідний фінансовий рік, зокрема: загальна сума платежів на користь кожного уряду; загальна сума по кожному виду платежу на користь кожного уряду; якщо ці платежі були віднесені на конкретний проект – загальна сума по кожному типу платежу для кожного такого проекту і загальна сума платежів по кожному такому проекту. Розкриття платежів має відображати скоріше сутність, ніж форму відповідного платежу або діяльності.

Під проектом розуміється операційна діяльність, яка регулюється єдиним договором, ліцензією, договором оренди, концесійним договором або аналогічними юридичними угодами і яка лежить в основі грошових зобов'язань перед урядом.

До най останніх змін, внесених до Закону про бухгалтерський облік, належить також поява такого нового терміну як «таксономія фінансової звітності», під якою слід розуміти склад статей і показників фінансової звітності та її елементів, які підлягають розкриттю. Таксономія фінансової звітності також затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері бухгалтерського обліку. З метою реалізації цих норм Міністерство фінансів розробило та оприлюднило проект свого наказу, яким затверджується Таксономія фінансової звітності (переклад статей Таксономії фінансової звітності), випущеної Фондом міжнародних стандартів фінансової звітності.

На сьогоднішній день ще чимало фахівців вважають, що українські стандарти бухгалтерського обліку все ще дуже значно відрізняються від міжнародних, які з кожним роком продовжують змінюватись та ускладнюються, а тому процес гармонізації повинен відбуватись активніше.

Однак, стандарти не можуть «працювати» самостійно – успіх застосування МСБО та МСФЗ залежить насамперед від економічного середовища, наявності національної інфраструктури їх існування. І хоча міжнародні стандарти фінансової звітності є високоякісним інтелектуальним продуктом, повною мірою вони працюють тільки в певних економічних реаліях. Тому необхідно поступово працювати над поліпшенням економічних умов в Україні.

Також, застосування МСФЗ пов'язано з людським фактором. Усі ситуації неможна викласти в стандартах, саме цим і зумовлено застосування професійного бухгалтерського судження під час складання фінансової звітності. Крім того, в Україні відсутні структури, які повинні активно взаємодіяти з Комітетом з міжнародних стандартів для вирішення технічних аспектів застосування МСФЗ (переклад останніх версій МСФЗ, дискусійних паперів, проектів, участь в обговоренні проектів тощо).

Для більш ефективної реалізації цього процесу можна запропонувати:

- формування інформаційно-аналітичної бази з питань застосування Міжнародних стандартів з метою вільного доступу суб'єктів господарювання до

навчальних матеріалів, наукових статей та інформації про практичне їх застосування;

– здійснення заходів з підготовки та підвищення кваліфікації бухгалтерів та забезпечення високого рівня фахівців бухгалтерського обліку суб'єктів господарювання, які складають фінансову звітність за Міжнародними стандартами.

4.17 Особливості контролю оплати праці аграрних підприємств в сучасних умовах

У 2020 році суб'єкти господарювання отримали зміни за вимогами до дотримання трудового законодавства.

Перша зміна стосується скасування невиїзного інспектування. Йдеться про новий порядок здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про працю, затвердженому постановою Кабінетом Міністрів України №1132 від 04.12.2019 року, яке набрало чинності з 31.12.2019 року та замінило старий недовговічний Порядок від 21.08.2019 року №823.

Друга зміна стосується прийнятого Верховною Радою України Закону №378 від 12.12.2019 року «Про внесення змін до КЗпП» до статті 265 КЗпП з 2 лютого 2020 року згідно якого внесено довгоочікувані зміни, які значно зменшують розміри штрафів за порушення трудового законодавства.

Серед найбільш цікавих змін, які приніс новий Порядок №1132 це:

- скасування невиїзних інспекцій;
- відсутність обов'язків інспекторів попереджати про інспектування задалегідь;
- виконання приписів інспекторів Держпраці захищає не всіх роботодавців від штрафів.

Про випадки проведення інспекцій кардинальних змін не відбулося, хоча і визначається, з яких джерел органи Державної праці отримуватимуть інформацію для прийняття рішень про проведення інспекційних відвідувань.

Одне з підстав виглядає зараз так: інспекційне відвідування буде проведено за рішенням керівника органу контролю про проведення інспекційних відвідувань виключно з питань виявлення неоформлених трудових відносин, прийнятому керівником Державної праці за результатами аналізу інформації, отриманої із засобів масової інформації, інших джерел, доступ до яких не обмежений законодавством, і з джерел, зазначених в пп. 1, 2, 4-7 п. 5 Порядку №1132.

До таких «додаткових» джерел належать:

- 1) звернення працівника про порушення відносно нього законодавства про працю, яке може бути подано через уповноваженого представника;
- 2) звернення фізичної особи, щодо якої порушено правила оформлення трудових відносин;
- 3) рішення суду;
- 4) повідомлення посадових осіб органів державного нагляду (контролю), правоохоронних органів про виявлені під час виконання ними повноважень ознак порушення чинного законодавства про працю по неоформлених і / або порушення порядку оформлення трудових відносин;

5) інформація:

а) від Державного органу статистики та його територіальних органів про наявність заборгованості з виплати заробітної плати;

б) від податкової служби і його територіальних органів:

- про невідповідність кількості працівників роботодавця обсягами виробництва (виконаних робіт, наданих послуг) до середніх показників по відповідному виду економічної діяльності;

- про факт порушення законодавства про працю, виявлені при здійсненні повноважень (перевірок);

- про факт здійснення господарської діяльності без державної реєстрації в порядку, встановленому законом, як суб'єкта господарювання;

в) від Пенсійного фонду України та його територіальних органів:

- про роботодавців, які нараховують заробітну плату 30 і більше відсотків працівникам меншу за мінімальну;

- про роботодавців, у яких відносно працівників відсутня інформація про прийняття на роботу;

- про роботодавців, у яких протягом місяця кількість працівників, які працюють на умовах неповного робочого часу, збільшилися на 20 і більше відсотків;

- про фізичних осіб, які виконують роботи (надають послуги) за цивільно-правовими договорами у одного роботодавця понад рік;

- про роботодавців, у яких відносно працівників немає нарахувань заробітної плати у звітному місяці, який завершився;

- про роботодавців, у яких протягом року не проводилася індексація заробітної плати або сума підвищення заробітної плати становить менше суми нарахованої індексації;

- про роботодавців, у яких 30 і більше відсотків фізичних осіб працюють на умовах цивільно-правових договорів;

- про роботодавців з чисельністю 20 і більше працівників, у яких протягом місяця відбулося скорочення на 10 і більше відсотків працівників;

г) інформація від профспілкових органів про порушення прав працівників, які є членами профспілки, виявлені при здійсненні громадського контролю за дотриманням законодавства про працю.

б) перевірки можуть проводитися за дорученням Прем'єр-Міністра України;

7) перевірки можуть проводитися за зверненням уповноваженого ВРУ з прав людини;

8) перевірки можуть проводитися на вимогу депутата;

9) перевірка буде, якщо не виконані приписи попередньої перевірки.

Всі інспекційні відвідування будуть «несподіванкою», це незвично, адже ми знаємо, що перевірки (а саме ними вважаються такі відвідування) діляться на планові і позапланові. І якщо йдеться про планову перевірку, про неї необхідно попередити за 10 днів. Цього вимагає ч. 4 ст. 5 Закону №877. Але на перевірки дотримання законодавства з праці поширюється ще один документ, а саме Конвенція про інспекцію праці. Вона була ратифікована Україною, і очевидно, що при складанні нового Порядку врахували саме її норми. Адже ст. 12 цієї Конвенції передбачає, що інспектори праці, забезпечені відповідними документами, що засвідчують їхні повноваження, мають право безперешкодно,

без попереднього повідомлення і в будь-який час доби з'явитися на будь-яке підприємство, яке підлягає інспекції.

У разі проведення інспекційних відвідувань без попереднього повідомлення в будь-яку годину доби з урахуванням вимог законодавства про охорону праці інспектори можуть проходити в будь-яких виробничих, службових, адміністративних приміщеннях об'єкта відвідування, в яких використовується наймана праця.

Інспектор праці має пред'явити об'єкту відвідування або уповноваженій ним посадовій особі:

1. Своє службове посвідчення. Фактично у того, кого перевіряють, залишилося право перевіряти у інспектора праці наявність службового посвідчення, і в разі його відсутності не допускати до проведення інспекційного відвідування.

2. Тільки перед підписанням акту інспекційного відвідування інспектори з праці повинні надати копію направлення на проведення інспекційного відвідування.

Також інспектор вносить запис про проведення інспекційного відвідування в відповідному журналі реєстрації заходів державного нагляду (контролю) об'єкта відвідування (при його наявності) перед наданням акту для підпису (п. 8 Порядку №1132).

Припис або вимога інспектора праці можуть бути оскаржені в десятиденний термін з дати їх отримання. Оскаржити їх можна у керівника або заступника керівника відповідного територіального органу Державної праці. У разі незгоди з рішенням керівника або заступника керівника відповідного територіального органу Державної праці таке рішення може бути оскаржене у голови або заступника голови Державної праці.

Подання у встановлений термін скарги тимчасово припиняє виконання припису або вимоги інспектора праці. Скарга розглядається в 30-денний термін після дня його надходження, якщо інше не встановлено законом. На час розгляду скарги протягом 30 днів рішенням керівника або заступника органу контролю проведення інспекційного відвідування зупиняється. За результатами розгляду скарг приписи, вимоги інспектора праці можуть бути скасовані повністю або в окремій частині.

Порядок № 823 від 21.08.2019 року¹ трактував: «У разі відсутності /ненадання документів, ведення яких передбачено законодавством про працю, об'єкту відвідування направити прокуророві копію акта про неможливість проведення інспекційного відвідування або невізної інспектування та письмову вимогу із зазначенням терміну поновлення і / або надання документів. На час виконання такої вимоги строк проведення інспекційного відвідування або невізної інспектування зупиняється», але до Порядку №1132 від 04.12.2019 року² ці норми не перенесли.

¹ Деякі питання здійснення державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю: Постанова КМУ від 21.08.2019 року № 823. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823-2019-%D0%BF>

² Порядок здійснення державного контролю за додержанням законодавства про працю: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1132. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1132-2019-%D0%BF>

Напрошуються висновки: що відсутність документів буде розглядатися як порушення, за яке штрафуватимуть. Часу на відновлення документів не дадуть, тому кадровикам і бухгалтерам слід уже сьогодні приводити документи про працю в порядок.

Що стосується складання акту та / або розпорядження тут майже без змін, але зі своїми особливостями. Якщо раніше мова йшла тільки про акт інспекційного відвідування і припису, то тепер в п. 16 Порядку №1132 зазначається також про попередження.

Отже, за результатами інспекційного відвідування складаються акт інспекційного відвідування в разі виявлення порушень вимог законодавства про працю - припис щодо їх усунення та попередження про відповідальність за порушення законодавства про працю.

У п. 22 Порядку №1132 зазначається, що стан виконання розпорядження перевіряється після закінчення зазначеного в ньому терміну виконання. Виходить, що після першого інспектування обов'язково буде друге - із вжиттям заходів. Якщо об'єкт відвідування не надав відповіді або надав її в обсязі, недостатньому для підтвердження факту виконання припису, проводиться нове інспекційне відвідування на підставі, наведеному в пп. 1 і п. 5 Порядку №1132.

Раніше це питання вирішувалося значно простіше - підставою для повторної перевірки було саме невиконання припису. Було встановлено, що стан виконання розпорядження перевіряється після закінчення зазначеного в ньому терміну виконання. Якщо об'єкт відвідування не надав відповіді або надав її в обсязі, недостатньому для підтвердження факту виконання припису, проводиться інспекційне відвідування або невідвізне інспектування на підставі невиконання вимог припису.

Крім того, у Порядку №1132 зазначається, що заходи державного контролю за дотриманням законодавства про працю, крім заходів з питань виявлення неоформлених трудових відносин, здійснюються відповідно до ч. 4 і 5 ст. 2 Закону №877. У Порядку №1132 немає норми про те, що орган Державної праці веде реєстр виданих службових посвідчень інспекторів праці. Зате йдеться про публікації органу Державної праці інформації про видані службові посвідчення інспекторам праці. Службове посвідчення, по якому не оприлюднена інформація, вважається недійсним. Отже, при перевірках інспекторами органу Державної праці посвідчення треба перевіряти по сайту органу Державної праці.

Також немає норми в порядку №1132 про невідвізне інспектування. Це означає, що будуть тільки інспекційні відвідування. Цікавий нюанс з'явився відносно акту інспекційного відвідування. Раніше форми акта інспекційного відвідування (невідвізного інспектування) затверджувалися Міністерством соціальної політики, тепер же уніфікована форма акта інспекційного відвідування затверджуватиметься і буде публікуватися на офіційному сайті Державної праці.

Також з того, чого не було в порядку №823¹, а саме «Порядок повідомної реєстрації інспекційних відвідувань і рішень інспектора праці про відвідування роботодавця», передбачені п. 28 Порядку №1132, визначається органом

¹ Деякі питання здійснення державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю: Постанова КМУ від 21.08.2019 року № 823. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823-2019-%D0%BF>

Державної праці.

Зокрема, це означає, що інспектори праці будуть самостійно приймати рішення про необхідність відвідування роботодавця з метою інформування його та працівників про ефективні способи дотримання законодавства з питань оформлення трудових відносин, моніторингу стану його дотримання. Але перед реєстрацією інспекційного відвідування роботодавця, за яким протягом попередніх шести календарних місяців здійснювалися інспекційні відвідування, керівник органу контролю (інша уповноважена ним посадова особа) вивчає питання про доцільність його проведення.

Цікавим є те, що скасовано аудит від органу Державної праці. Раніше в п. 31 Порядку №823 зазначалося, що за письмовою заявою роботодавця інспектори праці можуть проводити аналіз дотримання законодавства про працю і давати рекомендації по його застосуванню. За результатами проведеного аналізу складалася довідка про стан дотримання законодавства про працю, але такої норми в новому Порядку №1132 немає. Тому вже «замовити аудит» від органу Державної праці роботодавці не зможуть, хоча ця послуга, можливо, і не користувалася попитом у роботодавців.

Натомість з'явилася цікава можливість в пункті 27 Порядку 1233 отримати регулярну інформацію і консультації по найбільш ефективним способам виконання норм законодавства про працю. Однак, в п. 28 про необхідність таких заходів інспектор приймає рішення самостійно. На практиці інспектор може не прийняти такого рішення.

Крім того, в пп.11 пункту 13 Порядку 1233 наголошено про право об'єкта інспектування під час інспектування отримувати консультативну допомогу від інспектора праці з метою запобігання порушень під час проведення перевірок. Тобто інспектор докладно повинен пояснити про суть порушення, яке потрапило в акт інспекційної перевірки, для його усунення через попередження та недопущення в подальшому.

Актуальним є питання трудових штрафів в 2020 році за новою статтею 265 КЗпП з 02.02.2020 року. Узагальнення їх розмірів, та за які порушення подано в таблиці 1.

В абзаці 13 статті 265 є приваблива норма: після вручення постанови про накладення штрафу можна протягом 10 днів сплатити 50% штрафу і вважати, що постанова виконано (другу половину штрафу можна не платити). Сплата штрафу не звільняє від усунення порушень (останній абзац ст. 265 КЗпП).

Відповідно до закону, фактичний допуск працівника до роботи без оформлення трудового договору (контракту), оформлення працівника на неповний робочий час в разі фактичного виконання роботи повний робочий час, встановлений на підприємстві, і виплата заробітної плати (винагороди) без нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та податків карається в десятикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення, за кожного працівника, відносно якого скоєно порушення.

Крім того, можна виділити можливі порушення інших вимог трудового законодавства, зокрема основні з них:

1. Необґрунтована відмова у прийнятті на роботу (вимоги щодо віку, рівня освіти, стану здоров'я, працівника можуть встановлюватись законодавством

України).

Таблиця 1 - Трудові штрафи в 2020 році за новою статтею 265 КЗпП з 02.02.2020 року

Розмір штрафу		За які порушення	
Було до 02.02.2020 р.	Стало з 02.02.2020 р.		
У 30-кратному розмірі мінімальної зарплати на момент виявлення порушення за кожного працівника, за яким порушення виявлено (В 2019р. = 125 190)	вперше	<u>(абз.2, 3 ст.265 КЗпП)</u> - Фактичний допуск працівника до роботи без оформлення трудового договору (контракту) - Оформлення на неповний робочий день при фактичній роботі повний робочий день - Виплата зарплати без нарахування ЄСВ і без сплати утриманих податків (ПДФО і ВС) і ЄСВ За абз. 15 статті 265 КЗпП за ці порушення карають одразу при першому інспектуванні та без встановлення термінів на виправлення	
			Попередження для приватних підприємців і юридичних осіб 1-3 групАле від адміністративного штрафу не втекти: по ст. 188-6 КЗпП це від 50 до 100 (850-1700грн.) НМДГ
	Повторно + протягом 2-х років після першого порушення		У 30-кратному розчині мінімальної зарплати на момент виявлення порушення за кожного працівника, за яким порушення виявлено (В 2020р. = 141 690)
У 3-кратному розмірі мінім. з-ти на момент виявлення порушення не залежно від кількості працівників і випадків порушень 4173x3 = 12 519	БЕЗ ЗМІН У 3-кратному розмірі мінімальної зарплати на момент виявлення порушення не залежно від кількості працівників і випадків порушень. У 2020 році: 4723x3 = 14 169		
	- Порушення встановлених термінів виплати зарплати (не менше 2-х разів на місяць) при затримці виплати > 1 місяця (абз.3ч2ст265) незалежно від кількості працівників і до кількості випадків - Виплата зарплатних нарахувань не в повному обсязі		

2. Вимагання при прийнятті на роботу відомостей та документів, подання яких не передбачено законодавством.

3. Порушення обмежень спільної роботи родичів на підприємстві в разі установлення таких обмежень власником

4. Порушення вимог щодо випробування при прийнятті на роботу деяких категорій осіб.

5. Порушення власником або уповноваженим ним органом обов'язку про інструктувати працівника і визначити йому робоче місце.

6. Порушення заборони вимагати виконання роботи, не обумовленої трудовим договором.

7.Переведення на іншу роботу без згоди працівника.

8. Недотримання двомісячного строку щодо повідомлення працівників про зміну істотних умов праці.

9. Порухення порядку розірвання трудового договору з підстав, передбачених трудовим законодавством.

10. Порухення вимог щодо порядку вивільнення працівників.

11. Недотримання норм тривалості робочого часу.

12. Порухення вимог щодо від починку працівників (ненадання перерв, вихідних днів, залучення до роботи в святкові та неробочі дні)

13. Ненадання перерв для обігріву і відпочинку деяким категоріям працівників за певних умов праці.

14. Ненадання або порухення порядку надання відпусток.

15. Невиплата компенсації працівникам щодо втрати частини грошових доходів у зв'язку з порухенням термінів їх виплати.

16. Порухення порядку притягнення працівників до дисциплінарної відповідальності.

17. Недотримання гарантій для працюючих інвалідів.

18. Недотримання гарантій для працюючих жінок.

19. Недотримання гарантій для працюючих неповнолітніх громадян.

20. Непроведення обов'язкових медоглядів.

21. Непроведення коригування середньої зар плати відповідно до Порядку № 100.

Відповідно до п. 10 Порядку у випадках підвищення тарифних ставок і посадових окладів та ін. виплат, що враховуються при обчисленні середньої зарплати, за проміжок часу до підвищення коригуються на коефіцієнт їх підвищення. На госпрозрахункових підприємствах і в організаціях коригування заробітної плати та інших виплат провадиться з урахуванням їх фінансових можливостей¹.

22. Недостовірний облік виконаної роботи та/або бухгалтерський облік витрат на оплату праці.

23. Порухення гарантій працівників при покладенні на них матеріальної відповідальності.

24. Недопущення до проведення перевірки стосовно питань по абз.2 ст. 265 КЗоТ:

- фактичному допуску працівника до роботи без оформлення трудового договору (виплата заробітної плати в конвертах);

- оформлення працівника на неповний робочий час у разі фактичного виконання роботи повний робочий час;

- виплати заробітної плати (винагороди) без нарахування та сплати єдиного соціального внеску та податків (податку з доходів фізичних осіб та військового збору).

Після того, як новий закон вступить в силу і затвердять всю необхідну нормативну базу, попередження замість штрафу можна буде отримати за:

- фактичний допуск працівника до роботи без оформлення трудового

¹ Постанова Верховного Суду України 18.02.2015 р. у справі № 6-234цс14 (стягнення недоплатеної заробітної плати за час відпусток). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VS150079>

договору (контракту);

- оформлення працівника на неповний робочий час в разі фактичного виконання роботи повний робочий час;

- виплату зарплати без нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та податків.

У разі повторного аналогічного порушення протягом 365 днів з дати письмового попередження, встановлені штрафні санкції в чотириразовому розмірі мінімальної заробітної плати. Поки що чинний старий КЗпП передбачає за такі порушення штраф в 30 мінімальних заробітних плат.

ABSCHNITT V
RECHTLICHE ASPEKTE DER SOZIALEN TRANSFORMATIONEN

5.1 Das Problem der Strukturanalyse des Rechtsbewusstseins

Bruch von etablierten Stereotypen in philosophischen und Rechtswissenschaft, radikale Reformierung des Rechtsrahmens wurde zu den Faktoren geworden, die selbst den Begriff der Elemente des Rechtsbewusstseins geändert haben. Als getrennter politologischer Diskurs bleibt Problematik des Rechtsbewusstseins, insbesondere den Elementen, die seine Struktur bilden, im Zustand der Bildung und Formierung und darum braucht eigenen, einzigartigen philosophischen Verständnis.

Die Rolle des Rechtsbewusstseins sowie in Rechtstheorie, als auch aus der Sicht der Bedürfnisse der sozialen Praxis bleibt unter den aktuellsten in moderner juristischer Wissenschaft. Widerspiegelnd den Zustand, neue Herausforderungen und Anfragen des Rechtslebens der Gesellschaft, bedeutend beeinflussend alle seine Sphären, insbesondere Gesetzgebungsprozesse, gesetzliche Regelung der sozialen Beziehungen und rechtliche Entwicklung der Persönlichkeit, funktioniert das Rechtsbewusstsein. Das Problem des Rechtsbewusstseins wird von besonders großer und akuter Bedeutung für die orientierte an Bildung des demokratischen, sozialen, rechtlichen Staates Gesellschaft, welche nach dem Artikel 1 der Verfassung der Ukraine¹ ukrainische Gesellschaft ist.

Rechtsbewusstsein als Systembildung realisiert sich durch Widerspiegelung des Rechtes und seine Realisation in der Gesellschaft und als Indikator von Kenntnissen und Bedeutung der Rechtsnormen für die Bevölkerung. Es hat den aktiven Einfluss an Regulierung von allen Lebensprozessen in der Gesellschaft und im Staat, fördert die Konsolidierung der Bürger aller sozialen Gruppen, Unterstützung und Stärkung der Integrität der Gesellschaft, ihrer Ordnung. Im Gegenteil, deformiertes Rechtsbewusstsein erheblich erschwert die Annahme von Rechtsgrundsätzen in allen Sphären des öffentlichen Lebens. Zu den Äußerungen seiner Deformation gehören zahlreiche Nachteile der gesetzlichen Regulierung, Mängeln in der Rechtspraxis, übermäßige Politisierung des Rechtsbewusstseins, niedrige inhaltliche und rechtlich-technische Qualität normativer Rechtsakten, Korruption von Strafverfolgungsbehörden, Unvollkommenheit des Justizsystems, infolgedessen wächst die misstrauische und skeptische Haltung der Bevölkerung zur Recht und staatlichen Institutionen, die ihn realisieren.

Alle diese politisch-rechtliche Prozesse drängen den Wissenschaftlern auf die Erforschung dieses Phänomens auf eine neue Art und Weise, weil es wie die Gesellschaft politisch reif und bewusst ist bestimmt. Dieser Forschung fördern positive Prozesse der Demokratisierung neben den negativen und unbestimmten Stimmungen der Bevölkerung. Was definiert Rechtsbewusstsein? Wie sind seine Bestandteile? Die Antworten an diese Frage legen den Grundstein nicht nur für die weitere wissenschaftliche Entwicklungen, sondern auch für die Bildung einer unvoreingenommen rechtlichen Entwicklung der Gesellschaft. Die Menge von Elementen des Rechtsbewusstseins, ihre Zusammenverbindung werden von verschiedenen Autoren unterschiedlich geklärt. Dieses Problem wurde bis heute

¹ Constitution of Ukraine. (2011, February 10). *Zakonodavstvo Ukrainy*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

diskutiert.

Der Begriff „Struktur“ in der philosophischen Literatur wird unterschiedlich interpretiert. Ihr Wesen ist gewöhnlich mit der Tatsache verbunden, dass das Phänomen als Ganzes gesehen wird, das aus autonomen Elementen, die ihre innere gegenseitige Abhängigkeit äußern, ihre eigenen Entwicklungsgesetze haben und die Struktur des Ganzen charakterisieren.

Erforschend das Konzept der Struktur, meint D. A. Kerimov, dass eine kohärente rechtliche Bildung, genau wie jedes andere Ganzes, unbedingt sowie ihre eigene innere, als auch äußere Form haben muss¹. Die äußere Form ist Ausdruck einer außen kohärenten rechtlichen Bildung, und die innere Form ist die Struktur, die Art der Organisation, eine bestimmte Ordnung von Teilen dieses Ganzen.

Die Strukturanalyse von Rechtsphänomenen ist nicht etwas Neues. Sie dominiert in der Wissenschaft seit Langem, natürlich ohne andere Forschungsmethoden zu entfernen, und schlägt auch vor ihre Spezifität nicht nur als ein besonderes Element in der Struktur des sozialen Bewusstseins, sondern auch ihre eigene innere Struktur und das Zusammenwirken seiner einzelnen Elemente zu identifizieren. Die Struktur des Rechtsbewusstseins – ist ein System miteinander verbundener, voneinander abhängiger, Komponenten, die sich zusammenwirken, seine Integrität, Entwicklung und Funktionsweise sicherstellen. Die Strukturelemente des Rechtsbewusstseins können nur aus den wissenschaftlichen Gründen für die Bequemlichkeit der Forschung getrennt betrachtet werden. Beachten Sie insbesondere, dass die Auszeichnung der Struktur des Rechtsbewusstseins der Bestimmung seines Platzes im Leben des Menschen und der Gesellschaft, im System der sozialnormativen Regulierung fördern wird.

Da das Rechtsbewusstsein eine komplizierte Bildung ist, wird es von sozialen, kulturhistorischen, politischen, wirtschaftlichen, religiösen und anderen Faktoren beeinflusst, was unweigerlich an seine Struktur, Typen und Funktionen widergespiegelt wird.

Der Zweck unserer Forschung ist die Analyse der Strukturkomponenten des Rechtsbewusstseins nach den unterschiedlichen Kriterien, was wird ermöglichen sein Wesen und seine Rolle beim Aufbau eines wirklich demokratischen Rechtsstaates besser zu studieren und zu verstehen.

Problem der Erforschung der Komponenten des Rechtsbewusstseins, einschließlich von solchen neuen Elementen, die das Rechtsbewusstsein infolge der gegenwärtigen Herausforderungen und Bedürfnisse der Gesellschaft erworben hat bewegt mehrere Wissenschaftler und Forscher unter denen A.V. Bondarenko, V.V. Holovchenko, M.A. Husarova, Yu.Yu. Kalynovskyi, D.A. Kerimov, G.P. Klimova, N.Yu. Kovalenko, M.I. Koziubra, A.F. Kryhanivskyi, N.S. Marusiak, E.V. Nazarenko, Z.Z. Petrovych, P.M. Rabinovych, V.M. Selivanov, M.V. Tsvik und andere sind. Doch lenken moderne Herausforderungen die Aufmerksamkeit der Wissenschaftler jedoch immer wieder und wieder auf eine eingehendere Untersuchung dieses Themas.

Ein charakteristisches Merkmal der gegenwärtigen soziokulturellen Situation ist einerseits der stetige Wunsch nach Globalisierung und Integration, infolgedessen

¹ Kerimov D. A. (2001). *Metodologija prava. Predmet, funkcii, problemy filosofii prava* [Methodology of law. Subject, functions, problems of the philosophy of law] (2-d ed.). Moscow: Avanta+, p. 188. [in Russian]

entsteht eine spürbare Tendenz, einen einheitlichen Rechtsraum mit einheitlichen Rechtswerten und Institutionen zu schaffen. Andererseits ist Stärkung von Lokalisierungs- und Antiglobalisierungsprozesse mit Tendenz der Wiedergeburt des Interesses an den Problemen des nationalen Selbstbewusstseins und Selbsterkenntnis, Bestimmung des einzigartigen Ortes der Zivilisation auf der geopolitischen Weltkarte und dem Weltrechtsraum sichtbar. Jedoch in jedem Fall ist es unmöglich auf ein gebildetes Rechtsbewusstsein zu verzichten, das wiederum die Ausrichtung und den Entwicklungsstand der Rechtskultur bestimmt¹.

Bekanntlich ist das Rechtsbewusstsein neben spirituellen Phänomenen wie Religion, Moral, Politik, Philosophie, Kunst usw. eine Form des sozialen Bewusstseins. In Anbetracht der Tatsache, dass soziale Existenz und soziales Bewusstsein voneinander abhängig sind, darf ein Schlussfolgerung von Wandel der Wahrnehmungsweisen des Seins in Bezug auf die Entwicklung und Komplikation der sozialen Realität gemacht werden. Moralische, ästhetische, religiöse, politische, wissenschaftliche und philosophische Bewusstseinsformen, die nacheinander auftraten, verdrängten einander nicht, sondern gingen engere Beziehungen ein.

Mit der Komplikation der sozialen Struktur der Gesellschaft stach aus dem moralischen und religiösen Bewusstsein Rechtsbewusstsein hervor, das mit der Zeit schließlich alle anderen Formen vermittelte und sich zu einer „Metaforme“ verwandelte, dank der unterschiedlichen Arten von sozialen Beziehungen und die bedeutendste in einem bestimmten Zeitraum Phänomene formal verankerten Charakter erwerben¹.

Unter den modernen stürmischen Bedingungen der Entwicklung ukrainischen Gesellschaft ist das Rechtsbewusstsein vor allem neues rechtlichen Denken, ein Bestandteil der neuen rechtlichen und allgemeinen Kultur von Menschen und Gesellschaft, der fast das gesamte System von Vorstellungen, Wissen, Ideen, Einschätzungen, Gefühlen einer Person und bestimmter sozialer Gruppen in Bezug auf eine neue Rechtsgebung, Gesetzgebungsakte von Praxis der Umsetzung von Rechtsnormen, die Rechtmäßigkeit oder Unrechtmäßigkeit bestimmter Handlungen, Entscheidungen usw. abdeckt. Das bedeutet, dass mit der Hilfe von Rechtsbewusstsein die Interaktion des Menschen mit dem Gesetz, dem Recht und durch sie – mit der Wirtschaft, der Politik, den Lebensbedingungen, dem Alltag realisiert wird.

Es ist unmöglich sich eine Person außerhalb des Kontextes der Kultur und vor allem jenseits ihrer spirituellen Komponente, deren wesentliche Elemente Kunst, Sprache, Moral, Religion, Recht sind, vorzustellen. Dabei ist das Rechtsbewusstsein einer den Arten des Weltverständnisses durch das Prisma der Normativität und Verpflichtung. Die Tatsache, dass die Gesellschaft, die den Menschen umgibt, endlose Veränderungen durchläuft, die Dynamik der Kultur bestimmt, die die Änderung im Konzept des Rechtsphänomens, Zweck und Formen von Ausdruck verschiedener rechtlicher Phänomene, Bildung ihren Schätzungen in Bezug auf Konformität oder Widerspruch der Gerechtigkeit determiniert.

Der Inhalt des Rechtsbewusstseins wird durch das Zusammenspiel einer Reihe

¹ Husarova M.A. (2017). Rossijskoe pravosoznanie v aspekte sociokul'turnoj dinamiki: filosofskij analiz [Russian justice consciousness in the aspect of sociocultural dynamics: a philosophical analysis] (PhD Thesis), Krasnodar, p. 3. [in Russian]

¹p. 204.

von institutionellen und soziokulturellen Faktoren gebildet. Soziokulturelle Merkmale (Besonderheiten von wertnormativen Systemen, ethische, moralische, Weltanschauungselemente der Superkultur und ihrer Subsystemen) werden durch Einflüsse (in erster Linie stabile, relativ unveränderte nach den Inhalt für einen langen Zeitraum) von sozialen Institutionen wie die Familie, Ausbildungssystem, politische, wirtschaftliche und rechtliche Institutionen aktualisiert¹.

Die Tatsache, dass in der wissenschaftlichen Literatur zur Sozialphilosophie, Rechtssoziologie Rechtsbewusstsein als eigenständiges Phänomen oder in Verbindung mit der Rechtskultur untersucht wird, bestimmt die besondere Bedeutung der Betrachtung der Struktur, den Arten und den Funktionen des Rechtsbewusstseins als ein Phänomen, das sich auf der idealen und realen Ebene der sozialen Existenz offenbart.

In diesem Abschnitt wird das Rechtsbewusstsein als eine besondere Form der Reflexion der Rechtsrealität angesehen, die Element von sozialem, Gruppen- und Individualbewusstsein ist und ein System miteinander verbundener Elemente darstellt, die das Wissen, die Wertschätzung, die Ansichten und die Wahrnehmung den Subjekten von aktuellem und gewünschtem Recht ausdrücken und die treibende Kraft des Handelns im Rechtsbereich durch die Bildung von Motiven und Einstellungen zu bestimmten Verhaltensweisen sind.

Wenn Systematik als Eigenschaft des Rechtsbewusstseins wird in der wissenschaftlichen Literatur nicht bestritten, dann bewegt das Problem seiner inneren Struktur unter den Wissenschaftlern zahlreiche Streiten. Unter den verschiedenen Ansätzen zur Strukturierung des Rechtsbewusstseins unterscheidet M.A. Husarova in ihrer Dissertationsforschung drei Ansätze: erkenntnistheoretischer, alternativer und instrumentaler. Erster Ansatz wurde von den sowjetischen Juristen K.T. Belskyi, A.I. Dolhova, I.E. Farber, E.A. Lukasheva, G.S. Ostroumov und andere entwickelt. Das Wesen dieses Ansatzes liegt darin, dass in Struktur des Rechtsbewusstseins zwei Grundelemente ausgezeichnet werden: Rechtsideologie und Rechtspsychologie.

Der alternative Ansatz, soziologisch genannt, ist auch heute populär und wird von solchen Autoren wie A.V. Malko und N.I. Matuzov entwickelt. Er wurde in den Zeiten nach der Umstellung gebildet, obwohl seine einzelnen Elemente wurden noch in den Werken von vorrevolutionäre Denker I.A. Ilina, B.A. Kistiakivskyi, L.I. Petrazhyskii und andere entwickelt. Diese Position sieht vor das Vorhandensein von drei Komponenten in der Struktur des Rechtsbewusstseins: rationale (kognitive), psychologische (emotional-evaluative) und verhaltensbezogene (praktische)².

Nach dem dritten (instrumentellen) Ansatz zur Definition der Struktur des Rechtsbewusstseins, der von V.S. Bredneva präsentiert wurde, in Übereinstimmung mit den Arten der rechtlichen Tätigkeit gibt es drei Elemente (Ebenen) des Rechtsbewusstseins: wissenschaftlicher (theoretischer) begleitet die Gesetzgebungstätigkeit; professioneller (spezialisierte) – rechtsvollstreckbarer; Massenelement (alltäglicher) bestimmt die Aktivitäten zur direkten Umsetzung des

¹ Marusiak T.S. (2013). Deformatsii pravosvidomosti: typolohiia ta mezhi normy [Deformities of justice consciousness: typology and norm borders]. *Bulletin of NTUU "KPI". Politology. Sociology. Right*, no. 2(20), p. 63. [in Ukrainian]

² Husarova M.A. (2017). Rossijskoe pravosoznanie v aspekte sociokul'turnoj dinamiki: filosofskij analiz [Russian justice consciousness in the aspect of sociocultural dynamics: a philosophical analysis] (PhD Thesis), Rhasnodar, p. 205. [in Russian]

Rechtes¹. Jede Ebene umfasst, laut der Forscherin, rational-ideologische, sozial-psychologische und Verhaltenskomponenten. Dabei bilden Basis des Rechtsbewusstseins die rational-ideologischen Komponenten, deren Entwicklungszustand die Entwicklung anderer Ebenen bestimmt.

In den Forschungen des Rechtsbewusstseins schlägt Z.Z. Petrovich seine Ebenenstruktur vor: juristische, soziokulturelle und philosophische Ebene. Juristische Ebene enthält Kenntnis des Gesetzes und seine bewusste Assimilation. Dies ist ein Minimum des Rechtsbewusstseins, ohne das es keine Rechts- und Zivilgesellschaft gibt. Die soziokulturelle Ebene geht über die juristischen Grenzen des Verständnisses von Rechtsbewusstsein hinaus und betrachtet sie in einem breiten soziokulturellen und historischen Kontext. Hier wird Recht als kulturelles Phänomen gesehen, und Kultur wird als die Fähigkeit zur bewussten Erlernung und Benutzung von Rechtsnormen definiert. Die philosophische Ebene zeugt von der metaphysischen Dimension des Rechts. Hier geht es um „Reine im Recht“ (Entdeckung von I. Kant) wie Dasein des Verstandes, das die Perspektive seines wissenschaftlichen und philosophischen Verständnisses eröffnet (Identifizierung von Bedeutung und Zweck des Rechtes)².

Auszeichnend die Rechtsbewusstseinsebene, Behauptet I.I. Sharavara, dass seine Ebenendifferenzierung von bestimmten Trägern, d.h. Subjekten, abhängt: einzelne Individuen, soziale Gruppen, Gesellschaft, Volk. In diesem Zusammenhang wird individueller und kollektiver (Gruppen-) Bewusstsein ausgezeichnet. Seiner Meinung nach, individuelles Bewusstsein, oder Bewusstsein der Persönlichkeit – ist eine Form der Reflexion von Rechtsphänomenen, die psychische, intellektuelle, emotionale, willkürliche Prozesse und Zustände umfasst: Kenntnis des aktuellen Rechts und Gesetzgebung, juristische Fähigkeiten, juristisches Denken, rechtliche Emotionen und Gefühle, rechtliche Orientierungen, Positionen, Motive, rechtliche Überzeugungen und Einstellungen, die sich in den getroffenen Entscheidungen synthetisieren und auf Erhebung, Kommunikation und Interaktion im Prozess der rechtlichen Tätigkeit und des Verhaltens im Bereich der Rechtsbeziehungen ausgerichtet sind³.

Das kollektive (Gruppen-) Bewusstsein spiegelt die vorherrschenden rechtlichen Ideen, Einstellungen, Stimmungen, Einschätzungen, Einstellungen und Gefühle wider, die einem bestimmten Kollektiv, einer bestimmten Gruppe oder Gesellschaft oder der gesamten Nation eigen. Seinerseits kann das kollektive oder Gruppenbewusstsein wiederum nach der sozialen Klassenstruktur der Gesellschaft, dem rechtlichen Status bestimmter sozialer Gruppen und Klassen klassifiziert werden⁴.

¹ Bredneva V.C. (2010). *Urovni pravosoznaniya i juridicheskaja dejatel'nost. Monografija* [The levels of justice consciousness and legal activity. Monograph]. Jujno-Sakhalinsk: SakhsSU, p. 31. [in Russian]

² Petrovich Z.Z. (2013). *Vplyv morali na pravosvidomist osoby: filosofsko-pravovyi vymir* [The influence of morality on the justice consciousness of the individual: a philosophical and legal dimension]. *Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Juristically series*, no. 4, p. 500. [in Ukrainian]

³ Sharavara I.I. (2015). *Pravosvidomist yak yurydychna katehoriia ta yii osnovni strukturni element* [Justice consciousness as a juristically category and its basic structural elements]. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Law*, vol. 1, no. 33, p. 57. [in Ukrainian]

⁴ Parsons T. (1998). *Sistema sovremennykh obshchestv* [Systems of modern society] (L.A. Sedova, A.D. Kovaleva, Trans.). M.S. Kovaleva (Ed.). Moscow: Aspect Press, pp. 20-22. [in Russian]

Bei der Analyse der Struktur des Rechtsbewusstseins definiert N. Volkivitska „mindestens drei ihre Aspekte“: a) allgemeine Rechtswahrnehmung; b) Schätzung des Rechts und der Rechtsgültigkeit; c) freiwilliger Ausdruck der Haltung zum Recht. In einer „lapidarerer“ Form können diese drei Aspekte nach Ansicht des Forschers durch solche Eigenschaften den Subjekten des Rechtsbewusstseins ausgedrückt werden, wie das Ansehen des Wesens des Rechts, Schätzung der rechtlichen Realität und Willensentscheidung¹.

Erforschend die Struktur des Rechtsbewusstseins, zeichnet V.A. Suslov seine folgenden Komponenten aus:

1) Bereiche des Rechtsbewusstseins, die verschiedenen Rechtszweigen entsprechen, z.B. strafrechtlich-prozessuales Rechtsbewusstsein, administrativ-rechtliches Bewusstsein und andere;

2) Wert von Beziehungen, die Einstellungen zum Recht, rechtliches Verhalten von Menschen, Strafverfolgungsaktivitäten und eigenes Verhalten umfassen².

Erforschend das Rechtsbewusstsein als Form sozialer Reflexion, charakterisiert V.O. Chefranov seine Struktur so: „Wenn man die Struktur des Rechtsbewusstseins in Bezug auf die Ebene (Vollständigkeit, Umfang) und die Form der Reflexion des öffentlichen Lebens betrachten wird, soll es zunächst auf solche ihre Elemente wie Rechtsideologie und Rechtspsychologie sowie wissenschaftliche und alltägliche rechtliche Reflexion hingewiesen werden... Wenn wir uns der sozialen und regulatorischen Seite des Rechtsbewusstseins zuwenden (das bedeutet seine Rolle im Leben und Entwicklung menschlichen Gesellschaft), dann konzentrieren wir uns in erster Linie auf ein seinen solchen Element wie gesetzliche Regeln, obwohl die regulative Seite auch in anderen Elementen des Rechtsbewusstseins dargestellt ist“³.

Eine interessante und detaillierte Struktur des Rechtsbewusstseins in ihrer Forschung liefert T.S. Marusiak. Sie behauptet, dass zu den Hauptkomponenten des Rechtsbewusstseins kognitive (Wissen der Funktionsprinzipien des Rechtssystems, der Organen der juristischen Sphäre, der Rechtsnormen und der Möglichkeiten ihrer Anwendung), bewertende (Einstellungen, Einschätzungen, Werte in Bezug auf das Funktionieren der Rechtssphäre, Rechtsinstitutionen, der Arbeit von Rechtsorganen, juristischen Normen und Möglichkeiten ihrer Anwendung, Verhalten von Anderen im Bereich der Rechtsbeziehungen, eigener Platz und Rolle im System der Rechtsbeziehungen) und Verhaltenskomponente (Motive für rechtmäßiges und rechtswidriges Verhalten, Einstellungen zum Verhaltensmodell im Bereich des Rechts, Bereitschaft zu sozialer und rechtlicher Tätigkeit) gehören⁴. In der wissenschaftlichen Rechtsliteratur werden diese Komponenten des Rechtsbewusstseins manchmal als

¹ Volkovytska N. (2010). Ontolohichniy ta aksiolohichniy elementy u suchasnyy pravoviy svidomosti [Ontological and axiological elements in modern justice consciousness]. *Juristically Ukraine*, no. 3, p. 34. [in Ukrainian]

² Suslov V.A. (1997). Struktura pravosoznaniya [The structure of justice consciousness]. *Jurisprudence*, no. 2, p. 87. [in Russian]

³ Chefranova V.A. (1976). *Pravovoe soznanie kak raznovidnost socialnogo otrazheniya: Filosofsko-metodologicheskij ocherk* [Justice consciousness as a kind of social reflection: Philosophical and methodological essay]. Kyiv: Higher school, pp. 31-32. [in Russian]

⁴ Marusiak T.S. (2013). Deformatsii pravosvidomosti: typolohiia ta mezhi normy [Deformities of justice consciousness: typology and norm borders]. *Bulletin of NTUU "KPI". Politology. Sociology. Right*, no. 2(20), p. 63. [in Ukrainian]

„Rechtskenntnis“, „Einstellung zum Recht“, „Motivation zur Einhaltung gesetzlicher Anforderungen“ bezeichnet. Diese Begriffe werden von einigen Autoren durch solche Begriffe wie die Konzepte der informativen, Bewertungs- und emotionale Elemente des Rechtsbewusstseins ersetzt.

Die meisten Rechtsbewusstseinsanalytiker betrachten als Hauptelemente die Rechtsideologie („systematisierter wissenschaftlicher Ausdruck von Rechtsauffassungen, Prinzipien, Anforderungen der Gesellschaft, Klassen, verschiedenen sozialen Gruppen und Bevölkerungspflastern“) und die Rechtspsychologie („die Reihe von Rechtsgefühlen, wertlichen Einstellungen, Stimmungen, Wünschen und Erfahrungen, die für die gesamte Gesellschaft oder für eine bestimmte Sozialgruppe charakteristisch sind“)¹. Ein bedeutender Teil der Wissenschaftler, darunter V.S. Bredneva, N.Yu. Kovalenko, Yu.O. Kozenko und andere betrachten das Rechtsverhalten als das dritte Element in dieser Struktur.

Da eine solche Struktur eine der bedeutendsten ist und praktische Aspekte der Realisierung von Rechtbewusstsein in der Gesellschaft widerspiegelt, halten wir es für zweckmäßig sich eingehender mit der Analyse dieser Komponenten zu befassen.

In ihrer allgemeinsten Form wird die Rechtsideologie erstens als theoretisch-philosophisches Rechtsverständnis als ganzheitliches Instrument zur Regulierung der Bereiche sozialer Beziehungen; zweitens als eine Reihe von Ideen, Ansichten, Vorstellungen, Prinzipien, die in konzentrierter Form die rechtliche Realität widerspiegeln und bewerten interpretiert².

Nach A.V. Bondarenko, bestimmt die Rechtsideologie die Natur des Gesetzgebungsprozesses, fasst heterogene politisch-rechtliche Phänomene zu einem zusammen. Kein Staat in der ganzen Welt existiert ohne Rechtsideologie. In den Inhalt der Verfassung, andere Gesetze des Staates, setzt der Gesetzgeber sein Verständnis, seine Vision einer angemessenen Art des sozialen Lebens, die von rechtlichen Ansichten, Ideen, Theorien abhängt. Dies ist eigentlich die rechtliche Ideologie. Die Einheit des Staatslebens, der rechtlichen Existenz wird weitgehend vom Entwicklungsstand der Rechtsideologie bestimmt³.

Es ist unmöglich der Meinung von A.V. Bondarenko über die Bedeutung der Rechtsideologie als führendes Strukturelement des Rechtsbewusstseins, die vom Staat für ihre Bildung und angemessene Entwicklung definiert und unter der Bevölkerung weit verbreitet werden muss, nicht zu zustimmen. Wenn dies nicht geschieht, aufgrund des Missverständnisses der Bedeutung dieser Maßnahmen im Umfeld von höheren Staatsbeamten oder aufgrund der mangelnden Bereitschaft derselben Beamten Recht und Ordnung in unserem Land auf die eine oder andere Weise zu propagandieren, beginnt sich in der Gesellschaft ein solches negatives Phänomen wie rechtlicher

¹ Hrechin A.S. (Ed.). (2001). *Sociologija pravovogo soznaniya: Ucheb. posobie dlja vuzov* [Sociology of Justice Consciousness: Textbook for High Schools]. Moscow: YuNITI-DANA, pp. 56-57. [in Russian]

² Voitanovych O. (2016). Geneza osmyslennia pravovoi ideologii v suchasniy yurydychnii nausti [The Genesis of Understanding Justice Ideology in Modern Law Science]. *National Law Journal: Theory and Practice*, no. 3(19), p. 16. [in Ukrainian]

³ Bondarenko A.V. (2011). Pravosvidomist yak predmet sotsialno-filosofskoho analizu [Justice consciousness as the subject of socio-philosophical analysis]. *Culture of the peoples of the Black Sea*, no. 208, p. 164. [in Ukrainian]

Nihilismus zu entwickeln¹.

Die Rechtsideologie bildet das Rechtsbewusstsein der Subjekte, die Motivation ihres Verhaltens und dient als Basis für die Entwicklung der Rechtskultur der Gesellschaft, als Determinante des rechtlichen Einflusses und als Grundlage der Verbesserung der Rechtsordnung. Sie basiert sich auf den demokratischen Werten und Grundsätzen der Rechtsstaatlichkeit und internationalen Standards, die in der Welt existieren.

Die Position von M.P. Nediukha über die Bedeutung der Rechtsideologie ist aktuell, da sie ermöglicht:

a) die Ziele der Sozialentwicklung, und auch Rechtsgrundlage, innovativ-technologische Mittel ihrer Erreichung zu bestimmen. Das Bild der Zukunft muss bewusst durch das institutionelle System der Gesellschaft – Ausbildung, Wissenschaft usw. – vermittelt, durch die soziale Praxis des selbstbeschäftigten und freien Volkes, Gesellschaft im Ganzen konstruiert werden;

b) rechtliche Mechanismen für die Regulierung der Beziehungen sowohl innerhalb der Regierung, als auch der Gesellschaftsbeziehungen, gesetzliche Regulatoren Funktionierens des Landes, des Staates und der Gesellschaft als einen einzigen Raum, der gemäß den Anforderungen, Anfragen und Bedürfnissen der nationalen Interessen funktioniert und sich entwickelt festzulegen. Diese Prioritäten sind gewöhnlich für eine offene Gesellschaft oder eine Gesellschaft, die sich auf der Grundlage von Offenheit modernisiert;

c) eine rechtliche Einschätzung der gesellschaftspolitischen Situation aus der Position der Annäherung an soziales Ziel, Standards des Niveaus und Lebensqualität, soziale Ordnung und Gerechtigkeit zu geben².

Eigene Charakteristik des Mechanismus der Wirkung der rationalen Komponente des Rechtsbewusstseins gibt auch Yu.O. Kozenko. Die Rechtsideologie ist eine rationale Komponente in der Struktur des Rechtsbewusstseins, und wie funktioniert ihr Wirkungsmechanismus? Zum Beispiel, der Täter weiß nicht, dass Stehlen eine Sünde ist? Wissen – ist keine Anerkennung, und Anerkennung – ist keine Handlung. Um zu einem Stimulus und Regulator des Verhaltens zu werden, muss sich Wissen zu den Wertversprechen zu transformieren, emotionale Farbe zu bekommen, sich in Verhaltensfähigkeiten festzusetzen, sich zu internen Überzeugungen zu verwandeln, d. h. sich zur Rechtspsychologie zu verwandeln³.

Die Rechtspsychologie ist eine emotionale Komponente des Rechtsbewusstseins. Sie wird spontan gebildet, basierend auf der emotionalen Einstellung der Menschen zu rechtlichen Phänomenen in der Gesellschaft, die sowohl positiv als auch negativ sein können. Das heißt, sie ist ein empirisches (alltägliches) Niveau des Rechtsbewusstseins,

¹ Bondarenko A.V. (2011). Pravosvidomist yak predmet sotsialno-filosofskoho analizu [Justice consciousness as the subject of socio-philosophical analysis]. *Culture of the peoples of the Black Sea*, no. 208, p. 166. [in Ukrainian]

² Nediukha M.P. (2013). Pravosvidomist yak predmet sotsialno-filosofskoho analizu [Justice ideology of Ukrainian society: innovative potential of the process of social change]. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, no. 6, p. 20. [in Ukrainian]

³ Kozenko Yu.O. (2014). Pravova svidomist liudyny yak aksiolohichna sutnist ii povedinky [Human justice consciousness as an axiological essence of its behavior]. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, no. 2, p. 10. [in Ukrainian]

das sich infolge der täglichen Praxis von Individuen und sozialen Gruppen bildet.

Was sich Struktur der Rechtspsychologie anbetrifft, ist Position von V.I. Chervoniuk, der ihre folgenden Elemente auszeichnet, sehr interessant:

a) rechtliches Motiv – die Beurteilungseinstellung einer Person zur rechtlichen Situation aus der Position des aktuellen Bedarfs;

b) rechtliche Einstellung – ist ein besonderer Zustand der psychologischen Zusammensetzung der Persönlichkeit, der zu einer bestimmten Tätigkeit aus der Position eines entsprechenden Bedarfs oder persönlichen Interesses führt;

c) wertrechtliche Orientierungen – eine Reihe von Eigenschaften einer Person (Gefühl der rechtlichen Verpflichtung, Verantwortung, Gesetzmäßigkeit, Respekt zum Recht, Solidarität mit seinen Anforderungen usw.), die in ihrer Einheit die rechtliche Position zum Recht, seinen Institutionen, einzelnen Normen widerspiegeln;

d) rechtlicher Zusammenhalt – eine spezifische sozialpsychologische Organisationsform, die höhere Stufe der geistigen Einheit der Menschen, der sich im Zusammenspiel mit einander im Rechtsbereich des öffentlichen Lebens äußert;

e) Gefühl der Gesetzmäßigkeit – die besondere sozial- psychologische Stimmung der Person, die in gesetzlich geregelten Situationen die Wahl außergewöhnlich legitimer Verhaltensoptionen sowie die Bereitschaft zur Einhaltung der gesetzlichen Anforderungen in angegeben durch sie Richtung sichert¹.

Die Charakteristik der Struktur der Rechtspsychologie von V.I. Chervoniuk kann Forschung von N.Yu. Kovalenko ergänzen: „Die Struktur der Rechtspsychologie umfasst: stabile Elemente (rechtliche Bräuche, Traditionen, Gewohnheiten); dynamische Elemente (Stimmungen, Gefühle, Sorgen); kognitive Elemente (juristisches empirisches Wissen, Ideen, Ansichten); emotionale Elemente (rechtliche Emotionen, Gefühle, Stimmungen); regulatorische Elemente (rechtliche Gewohnheiten, Traditionen, Bräuche)“².

Als ein spezifisches Element der Rechtspsychologie der Person sieht A.V. Bondarenko rechtliches „Gewissen“, intuitives Verständnis, den Wunsch nach Gerechtigkeit, Lebens- und ethisches Rechtes vor. Gefühl des Gewissens im Recht ist die ständige Ausrichtung des Subjekts auf die Annäherung des Rechts, sein immanenter Inhalt an die Anforderungen des Idealrechts³.

Neben dem rechtlichen Gewissen ist die Einstellung zur rechtlichen Realität mit solchen Phänomenen wie rechtlicher Wille, rechtliche Verpflichtung und Scham verbunden. Der Rechtswille sieht einen ständigen Fokus des Rechtsbewusstseins auf die Entwicklung notwendigen für die Gesellschaft Gesetzen, auf deren praktische Umsetzung vor. Der Wert des Rechtswillens liegt in der Fähigkeit die gesetzgeberischen und rechtlichen Aktivitäten von Einzel- und juristischen Personen in richtige Richtung zu steuern. Die rechtliche Verpflichtung bildet die axiologische Reflexion des entsprechenden immanenten Verhältnisses zu den ontologischen

¹ Chervoniuk V.I. (2003). *Teorija gosudarstva i prava: ucheb. Posobie* [Theory of State and Law: A Training Manual], Moscow: INFA-M, pp. 123-124. [in Russian]

² Kovalenko N.Yu. (2013). *Pravova pryroda pravosvidomosti* [The legal nature of justice consciousness]. Scientific Bulletin of International Humanities University. Scientific collection. Juristically series, no. 6-1, p. 41. [in Ukrainian]

³ Bondarenko A.V. (2011). *Pravosvidomist yak predmet sotsialno-filosofskoho analizu* [Justice consciousness as the subject of socio-philosophical analysis]. *Culture of the peoples of the Black Sea*, no. 208, p. 165. [in Ukrainian]

Strukturen der positiven Rechtsordnung. Das Wesen rechtlicher Verpflichtung liegt in einer perspektiven juristischen Verpflichtung zur Durchsetzung gesetzlicher Normen¹. Scham ist ein inneres Bewusstsein für die Unzulässigkeit dieser Handlung gegen andere Menschen. Scham unterdrückt Aktivität, die sich an Schaden den gesellschaftlichen Interessen angerichtet ist. Darum, anwendend an diesem Gefühl des Menschens, kann man mehr oder weniger sein Verhalten und Benehmen im Ganzen regulieren.

Ziemlich interessant ist die Analyse der Struktur des gesellschaftlichen Bewusstseins, die Yu.Yu. Kalynovskii entwickelt hat. Seiner Meinung nach, besteht das Rechtsbewusstsein aus den rationalen Komponenten (rechtliche Kenntnisse, rechtliche Wille, rechtliche Selbstidentität, rechtliches Gewissen, rechtlicher Pflicht), aber sein Untergrund enthält irrationale Elemente (Rechtsintuition, Rechtsphantasie, mentale Matrix), da selbst das Rechtsbewusstsein viel archaisches, unüberschaubares dem Verstand absorbiert².

Das Denken von I.A. Shapovalov kann auch Charakteristik der psychologischen Seite des Rechtsbewusstseins ergänzen. Das emotional-psychologische Element des Rechtsbewusstseins umfasst auch irrationale Faktoren im Bewusstsein und Verhalten von Menschen, die kompliziert, nicht immer einer einfachen Erklärung von Ursache und Wirkung zugänglich sind und die Motive menschlichen Handlungen bestimmen. Solche Faktoren zeugen sich in Form von rechtlichen Mythen, die nichts anderes als der Glaube der Menschen an eine „helle“, „schöne“ rechtliche Zukunft sind. Wie die Vorurteile, sind rechtliche Mythen hauptsächlich das Produkt der emotionalen Aktivität der Menschen und sie beruhen auf öffentliche Autoritäten. Aber im Gegensatz zu den Vorurteilen charakterisieren sie sich jedoch durch eine relative Dauer und fortsetzen mit gewissen Veränderungen im Rechtsleben der Gesellschaft zu existieren³.

Die Tatsache, dass an Rechtspsychologie einen bedeutenden Einfluss meisten irrationale Phänomene haben – Rechtsmentalität, Rechtsbräuche und Traditionen des Volkes, d. h. alles, was nicht vom Staat geregelt wird, aber im Konzept des „lebendigen Rechts“ enthalten ist, verursacht ihre Trägheit im Vergleich zur Rechtsideologie und infolgedessen schwache Neigung zu den Transformationen unter dem Einfluss künstlicher Maßnahmen aus der Seite von staatlichen Institutionen. Dieser Fakt erklärt die Stabilität der emotional-bewertenden Haltungen ethnischer Gruppen zu den bestimmten rechtlichen Neuerungen. Trotz der theoretischen Unterschiede zwischen Rechtspsychologie und Rechtsideologie, sind sie in der Rechtsrealität und im Bewusstsein des Subjekts, das diese Realität erkennt, untrennbar miteinander verbunden, was die Notwendigkeit ihrer gleichmäßigen Entwicklung im Prozess der Persönlichkeitsbildung erforderlich macht.

Betrachtend den Prozess der Bildung des Rechtsbewusstseins in der organischen

¹ Bainiazova R.S. (1998). Pravosoznanie: psihologicheskie aspekty [Justice consciousness: psychological aspects]. *Jurisprudence*, no. 3, pp. 16-21. Retrieved from: <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=146906>. [in Russian]

² Kalinovskii Yu.Yu. (2010). Pravosvidomist ukrainskoho suspilstva yak sotsiokulturnyi fenomen: filosofsko-pravova refleksii [Justice Consciousness of Ukrainian Society as a Sociocultural Phenomenon: Philosophical and Legal Reflection]. Extended abstract of PhD thesis, Kharkiv, p. 15. [in Ukrainian]

³ Shapovalov I.A. (2005). Nekotorye teoreticheskie aspekty formirovaniya rossijskogo pravosoznaniya [Some theoretical aspects of the formation of Russian justice consciousness]. *State and law*, no. 4, pp. 88-89. [in Russian]

Einheit von intellektueller und emotionaler Seite, bemerkt M.M. Fitsula, dass in dieser Einheit Rechtsgefühle die folgende Rolle spielen: „erstens, den psychologischen Faktoren, die korrekte Überwindung innerer Widersprüche in der geistigen Welt des Individuums fördern; zweitens, den psychologischen Haltung des Person zu den rechtlichen Phänomenen und deren Folgen; drittens, Motiven für legitimes Verhalten; viertens, emotionalen Formen der Selbstregulierung, Selbstachtung von Handlungen und Taten des Individuums; fünftens, emotionalen Komponenten der Wertorientierung nach den Rechtsnormen, Verhaltensregeln»¹.

Während der Analyse der Struktur des Rechtsbewusstseins unterstreicht G.P. Klimova, dass sie wirklich Mehrkomponentencharakter wegen der Widerspiegelung der Mehrheit von Eigenschaften, die den Prozessen und Phänomenen des Rechtszweigs der Gesellschaft inhärent sind hat. Sie integriert direkt bestimmte Rechtskenntnisse, Wert- und ideologische Prinzipien, emotionale und willkürliche Rechtsgrundsätze, Rechtstraditionen und -normen, institutionelle Formen usw., die zur Erreichung der Rechtsziele notwendig sind. Der Autor selber in der Struktur des Rechtsbewusstseins auszeichnet klar die folgenden Elemente: rational-ideologisches, emotional-psychologisches und Einstellung-benehmenselement.

Das rational-ideologische Element des Rechtsbewusstseins bilden das dominierende Wissen der Gesellschaft und Verständnis über unterschiedliche Aspekte des Rechtslebens der Gesellschaft; Rechtssystem und seine Institutionen; Mechanismen staatlicher Macht und Verwaltung; Akzeptanz der rechtlichen Entscheidungen und deren Umsetzung. Mit anderen Worten, rational-ideologisches Rechtsbewusstsein sind die stabile Stereotype des Rechtsbewusstseins in allen seinen Formen und Äußerungen².

Das emotional-psychologische Element des Rechtsbewusstseins bildet sich aus den Gefühlen und Sorgen, die soziale Akteure im Zusammenhang mit ihrer Beteiligung an Rechtsbeziehungen haben und die auf der Grundlage von Rechtskenntnissen und Vorstellungen der Rechtsnormen, juristischer Rechten und Pflichten sowie der Legalität, der Rechtserschaffungs- und Rechtsbenutzungstätigkeit gebildet und mit Wahrnehmung und Bewertung von Rechtsphänomenen verbunden werden. Zu solchen Gefühlen und Sorgen gehören beispielsweise die Sicherheit in der Gerechtigkeit von Rechtsnormen, normativ-rechtlichen Akten, Unakzeptanz von ihrer Verletzung. Emotionale Gefühle und psychologische Sorgen bilden eine untrennbare Seite des Rechtsbewusstseins und -verhaltens. Begleitend tatsächlich alle Äußerungen der rechtlichen Aktivitäten des Subjektes und eingereichtend ihr an die Erreichung von lebenswichtigen Zielen, Emotionen und Gefühle dienen als einen von den wichtigsten Elementen des Mechanismus der Regulierung der Rechtsbeziehungen. Das entwickelte Rechtsbewusstsein setzt die Bildung bei seinen Trägern stabilen Stereotypen im Bereich der Emotionen, Gefühle und Sorgen voraus.

Rekommandationsverhaltenselement des Bewusstseins bilden rechtliche Rekommandationen und entsprechende Stereotypen des Benehmens, die

¹ Fitsula M.M. (1997). *Pravove vykhovannia uchniv: navch.-metod. posibnyk* [Law education of students: a teaching manual]. *Institute of Content and Learning Methods*, Kyiv, p. 10. [in Ukrainian]

² Klimova G.P. (2012). *Pravosvidomist: do teorii pytannia* [Justice consciousness: to the theory of the question]. *Topical issues of innovative development*, no. 2, p. 39. [in Ukrainian]

Transformation von Vorstellungen und Werten zum Bereich der praktischen Umsetzung fördern¹.

Die Willensseite des Rechtsbewusstseins ist das Rechtsverhalten, durch das der Prozess der Übertragung der Rechtsnormen, die normativ-rechtliche Akte und andere Rechtsquelle enthalten, zum realen Rechtsbenehmen realisiert wird; das von Rechtsnormen, die in gesetzlichen und rechtlichen Vorschriften, Bestimmungen untergesetzlichen Akten, die direkt die Bedingungen und die Merkmale von Rechtstaten beschreiben oder jene Maßnahmen der Modellierung des Rechtsbenehmens vorsehen ausgedrückt sind reguliert wird. Gerade dies unterscheidet rechtliches Verhalten von anderen Arten des Sozialverhaltens, das juristische Konsequenzen fördern kann (sowohl positive als auch negative).

Die Analyse verschiedener Ansätze zum Verständnis der Rechtsideologie und der Rechtspsychologie zeigt, dass die Autoren diese beiden strukturellen Komponenten des Rechtsbewusstseins gründlich ausgearbeitet haben. Doch bei meisten Autoren fehlt ein klarer Mechanismus des Überganges dieser beiden Komponenten zur Verhaltenstätigkeit. Gebildete Stereotypen und willensstarke Bemühungen reichen nicht aus. Verhaltenstätigkeit muss eine tiefere Basis haben. Als solche Basis können die Überzeugungen dienen – eine Verschmelzung der Kenntnisse der Rechtsnormen und des Vertrauens in ihre Wahrheit, Gerechtigkeit. Sie bilden eine Einstellung, die als Innenmotivationsbasis für Willensanstrengungen bei der Verhaltenstätigkeit dient.

In gewisser Weise wird diese Position durch die Forschungen von N.Yu. Kovalenko bewiesen. Dementsprechend transformieren sich unter dem Einfluss von Gefühlen die Kenntnisse der Rechtsregeln zu den Überzeugungen. Rechtliche Überzeugungen sind Ausdrucksformen der Weltanschauung, ein System von Ansichten über gesellschaftspolitische und gesellschaftsrechtliche Prozesse. Rechtskenntnisse verwandeln sich zum individuellen Rechtsbewusstsein erst dann, wenn sie zu menschlichen Überzeugungen werden und als rationale Grundlage für rechtliches Verhalten dient.

Da die Fähigkeiten zum Denken, Analyse der erhaltenen Informationen, Entwicklung eigenen Einschätzungen, selbständigen und bewussten Taten, richtigen Reden von Wichtigkeit der Kombination in Rechtsbewusstsein von Rechtskenntnissen und Rechtsüberzeugungen mit solchem inneren Zustand der Person, der sich in der Bereitschaft auf eine bestimmte Art und Weise gesetzliche Anforderungen entsprechend zu handeln äußert, die wichtigste soziale Eigenschaft des Menschen sind. Das heißt, hier geht es um eine rechtliche Einstellung, die als eine Art sozialer Einstellungen ein wichtiger Regulator des Verhaltens und der Tätigkeit der Menschen ist. Und da die Forschung der rechtlichen Einstellung untrennbar mit den Problemen der Analyse des Bewusstseins, des legitimen Verhaltens, der sozial-rechtlichen Aktivitäten verbunden ist, erscheint die rechtliche Einstellung als die Wahrscheinlichkeit des Überganges der Aktivität des Rechtsbewusstseins als interne Aktivität zur rechtlichen Aktivität oder legitimes Verhalten einer Person².

¹ Klimova G.P. (2012). Pravosvidomist: do teorii pytannia [Justice consciousness: to the theory of the question]. *Topical issues of innovative development*, no. 2, pp. 39-40. [in Ukrainian]

² Kovalenko N.Yu. (2013). Pravova pryroda pravosvidomosti [The legal nature of justice consciousness]. Scientific Bulletin of International Humanities University. Scientific collection. Juristically series, no. 6-1, p. 42. [in Ukrainian]

Rechtsdenken hat eine wichtige aber unterschätzte Bedeutung während der Analyse der Struktur des Rechtsbewusstseins. Es spielt gewöhnlich eine sehr niedrige Rolle im Kontext der Analyse des Rechtsbewusstseins. Zur gleichen Zeit ist Rechtsdenken in der Wirklichkeit so ein Schlüsselmittel, mit dessen Hilfe juristisch bedeutende Haltung der Person ihre innere Äußerung findet. Die Begriffe des Bewusstseins und des Denkens sind nicht isoliert. Mit Hilfe des Denkens wird Bewusstsein der Person gebildet. Es ist ihr verbindlicher Bestandteil. Darum ist Rechtsdenken der Prozess der indirekten und verallgemeinerten Widerspiegelung der Rechtsphänomene in ihren wesentlichen Eigenschaften, Verbindungen und Beziehungen.

Rechtsdenken des Menschen kann als der Prozess der aktiven intellektuellen Aktivität der Persönlichkeit, als die höchste Stufe der Reflexion der rechtlichen Realität, die mit der Entwicklung von Rechtsideen, -begriffe und -überzeugungen verbunden ist definiert werden. Die intellektuelle Arbeit bei der Lösung von verschiedenen Rechtssituationen ist ein fortlaufender täglicher Prozess. Denken ermöglicht das Wissen über solche Objekte, Eigenschaften und Beziehungen der realen Welt zu entwickeln, das auf einer sinnlichen Ebene des Wissens nicht direkt wahrgenommen werden können.

Das Ergebnis des Denkens ist die Produktion von Rechtsideen und -konzepten. Rechtsideen bilden den Inhalt des Rechtsbewusstseins. Die Idee ist selbst die Realität, die in unserem Bewusstsein präsentiert wird. Rechtsideen sind die Vorstellungen über rechtliche Werten und Wege ihrer Realisierung.

Ein weiteres Merkmal des Rechtsbewusstseins ist der Begriff „die Reife“ („die Reife des Rechtsbewusstseins“). „Die Reife“ des Rechtsbewusstseins hängt von seiner Intelligenz ab, die keineswegs ein erblicher Erwerb oder ein verschlossener in sich Wert ist. Hier geht es um „dieselbe Denk- und Charakterweise, die selbst bei dem Menschen im Prozess der praktischen Tätigkeit der ganzen Gesellschaft entwickelt wird“¹. Insgesamt als Hauptindikatoren, die Niveau der Reife des Rechtsbewusstseins charakterisieren, dienen solche Merkmale wie Rechtskenntnisse und Sicherung aller Subjekte-Träger des Rechtsbewusstseins mit der Rechtsinformationen, emotional-bewertendes Benehmen zum Recht; Grad der sozial-rechtlichen Aktivität der Bevölkerung; Grad der Akzeptanz der Rechtsgrundsätze.

Da der Rechtsbewusstseinsbildungsprozess kreativer Charakter hat, kopiert oder „widerspiegelt“ das Bewusstsein den Zustand der objektiven Realität nicht nur, sondern verändert und transformiert sie auch. Mit anderen Worten, ein rechtliches Subjekt bricht die Realität durch sein eigenes Werte- und Begriffssystem von Erlaubter oder Verbotener in der Sozialgruppe oder in der Gesellschaft. Außer den konkreten Kenntnissen, begreift das rechtliche Subjekt selbst die Notwendigkeit der Sozialordnung, die durch das Funktionieren des Rechts in der Gesellschaft erreicht wird².

¹ Kerimov D. A. (2001). *Metodologija prava. Predmet, funkcii, problemy filosofii prava* [Methodology of law. Subject, functions, problems of the philosophy of law] (2-d ed.). Moscow: Avanta+, p. 188. [in Russian]

² Husarova M.A. (2017). *Rossijskoe pravosoznanie v aspekte sociokul'turnoj dinamiki: filosofskij analiz* [Russian justice consciousness in the aspect of sociocultural dynamics: a philosophical analysis] (PhD Thesis), Rhasnodar, p. 222. [in Russian]

Die Identifizierung der strukturellen Komponenten des Rechtsbewusstseins hat uns ermöglicht vielseitig zu beobachten wie Rechtsbewusstsein Recht akzeptiert, kultiviert und verbessert. Das ist notwendig für weitere Koordination von Prioritäten in Rechtserziehungs- und sozial-praktisches System. Rechtsbewusstsein – ist immer lebensaktiv und kreativ, bleibt in ständiger Bewegung und Entwicklung. Die Herausforderungen der Gegenwart geben dem Rechtsbewusstsein neue Merkmale, was seinerseits seine strukturelle Bestimmtheit und Rolle in der modernen Gesellschaft korrigiert. Missachtung des Rechtsbewusstseins führt zum negativen Ereignis in der Gesellschaft – zum rechtlichen Nihilismus und auch verursacht die Deformationen des Rechtsbewusstseins, die mit sich schädliche Folgen für harmonische Entwicklung demokratischen rechtlichen Staaten bringen.

Also, die Forschung der strukturellen Elemente des Rechtsbewusstseins ermöglicht tiefer innere Organisation des Phänomens als ein einziges ganzheitliches System zu untersuchen, Wechselwirkung und Beziehungen zwischen seinen Bestandteilen, ihr Einfluss an gesamtes Phänomen zu entdecken und die Schlussfolgerung zu machen, dass hohes Niveau des Rechtsbewusstseins – Bewusstsein des Rechtswertes, seiner Rolle, unvoreingenommene Bewertung des gültigen in der Gesellschaft Rechts, Verständnis der Entsprechung des Rechts den allmenschlichen Werten ist. Das alles aktualisiert weitere umfassende Forschung des Rechtsbewusstseins, die an Einstellung des harmonischen Verhältnisses von allen seinen Hauptstrukturkomponenten, seine Rolle und Bedeutung für den Aufbau eines demokratischen Rechtsstaates orientiert wird.

5.2 Необходимость политико-правовых трансформаций в Украине для укрепления национальной стойкости

Современный мир претерпевает масштабные трансформации. Они охватывают практически все сферы: международные отношения, безопасность, экономику, экологию, общественные отношения и другие. Происходят ощутимые изменения климата, распространяются новые опасные болезни, растет антропогенная нагрузка на окружающую среду, наблюдается быстрое развертывание 4-й промышленной революции и активная дематериализация производства, разрушается международная система стратегической стабильности. Глобальная среда безопасности характеризуется высоким уровнем турбулентности и неопределенности, обостряется конкуренция между государствами, меняется расстановка сил в мировой экономике, возникают новые конфликты, урегулировать которые становится все сложнее.

В таких условиях наиболее ощутимые потери несут слабые страны, экономические, политические и оборонные системы которых не способны к быстрому и гибкому реагированию на происходящие изменения. Эффективным ответом на новые вызовы может стать укрепление национальной стойкости (national resilience). Это позволит обеспечить высокую готовность государства и общества к реагированию на широкий спектр угроз любого происхождения, в том числе гибридного характера, а также будет способствовать рациональному использованию ограниченных ресурсов. В таком случае принципиально важной задачей становится обретение национальными системами (экономической, общественно-политической, системой безопасности и другими) и их

компонентами способности адаптироваться к быстрым изменениям, выдерживать неожиданные удары, восстанавливаться до желаемого уровня равновесия после разрушительных последствий кризисных явлений или чрезвычайных ситуаций.

В настоящее время перед Украиной стоит большое количество угроз, как внешних, так и внутренних. Незавершенность реформирования сектора безопасности и обороны, низкая эффективность системы государственного управления, недостаточная консолидация общества, высокая степень открытости национальной экономики – все это формирует уязвимости по отношению к негативным внешним воздействиям, а именно: международной политической и безопасности нестабильности, глобальным экономическим кризисам, природным катастрофам, последствиям вооруженных конфликтов в других странах, распространению опасных болезней и т.д. Особенно опасными являются угрозы гибридного типа, характеризующиеся скоординированным одновременным применением различных традиционных и нетрадиционных методов и инструментов. На начальном этапе их идентификация является особенно сложной. Таким образом, построение системы национальной стойкости является одним из приоритетных направлений политики национальной безопасности Украины на современном этапе.

Концепт стойкости применяется сейчас во многих областях знаний и является междисциплинарным. Значительный импульс в развитии соответствующего направления исследований был дан К. С. Холлингом, который предложил в 1973 году новые концептуальные подходы в сфере экологических исследований, базировавшиеся на теории сложных систем. Он впервые определил понятие «экологической стойкости» и принципы ее формирования¹. К. С. Холлинг установил особенности управления на основе стойкости, заключающиеся в смещении акцентов с прогнозирования будущих событий как ключевой задачи кризисного менеджмента, в пользу формирования такой системы, которая сможет адаптироваться к новым условиям и событиям, в каких бы непредсказуемых формах они не произошли. Позже эти концептуальные подходы были распространены на сферы общественных и экономических отношений. В 1990-х годах по инициативе К. С. Холлинга был основан Альянс Стойкости (Resilience Alliance), в который вошли ведущие ученые в области экологии. Через несколько лет эта организация соединилась со Стокгольмским центром стойкости (Stockholm Resilience Centre), а сфера исследований расширилась, объединив в себе общественные, экономические и биосферные вопросы и процессы развития.

Следует отметить, что в конце XX - начале XI веков начали также существенно пересматриваться и концептуальные подходы к обеспечению национальной безопасности. Так, после Второй мировой войны доминирующим был традиционный подход к определению безопасности, при котором основная роль в обеспечении безопасности отводилась государству, главной угрозой считалась военная, вероятность возникновения межгосударственных конфликтов расценивалась как высокая, а ключевая роль в их разрешении отводилась силе.

¹ Holling C.S. (1973). Resilience and Stability of Ecological Systems: *Annual Review of Ecology and Systematics*. Vol. 4. P. 1-23.

По заключению Р.В. Джонса¹, такой подход был слишком статичным и ограниченным. В его суть никак не вписывались события, произошедшие в последние декады XX века, в частности, завершение «холодной» войны и распад СССР. Однако такие радикальные изменения произошли исключительно мирным путем. Изменение среды безопасности привнесло неопределенность и выявило более широкий спектр угроз и опасностей, чем военные. В таких условиях приобрела популярность теория секьюритизации, которую предложили Б. Бузан, А. Вейвер и другие представители Копенгагенской школы. Новый подход позволил расширить понятие безопасности, включив в него, помимо военной составляющей, также политическую, экономическую, социальную и экологическую². Р.Ульман подчеркивал, что трактовка понятия «национальная безопасность» исключительно в контексте противодействия военным угрозам отвлекает от рисков и опасностей невоенного характера, а также не учитывает многие другие аспекты, касающиеся защиты жизненно важных интересов человека³.

Таким образом, были созданы условия для имплементации концепта стойкости в сфере национальной безопасности. Значительный вклад в развитие соответствующего направления исследований внесли, в частности, Б. Эванс, Дж. Джозеф, К. Зебровски, М.Д. Кавелти, М. Кауфман, К.С. Кристенсен, М. Купер, Г. Ласконжариас, Дж. Рейд, Дж. Уолкер, К. Фьедер, Д. Чендлер и другие. В настоящее время дальнейших научных разработок в этой сфере требуют такие вопросы, как интегрированный подход к обеспечению устойчивого развития с учетом аспектов безопасности и стойкости, совершенствование методологии оценки рисков, формирование систем раннего предупреждения угроз, развитие механизмов государственно-частного партнерства и международного сотрудничества в сфере национальной безопасности и так далее.

Данная сфера исследований для многих стран, в том числе Украины, является достаточно новой и перспективной. Укрепление национальной стойкости как эффективный вектор развития государства и общества в условиях высокой турбулентности и неопределенности должно осуществляться с учетом национальных интересов и особенностей становления. В то же время, реализация на практике принципов и механизмов стойкости в различных сферах требует надлежащих теоретических знаний, понимания основных концептуальных подходов и соответствующей методологии. В противном случае результатом станет несоответствие практических результатов декларируемым намерениям. Следует также отметить, что рекомендации в сфере развития обеспечения национальной стойкости, предоставляемые различными отечественными и иностранными советниками, могут иметь разновекторный и фрагментарный характер.

Формируя системные процессы по укреплению национальной стойкости, прежде всего, необходимо определить общую концепцию на основе анализа

¹ Jones, R. W. (1999). *Security, Strategy and Critical Theory*. London: Boulder: Lynne Rienner Publishers. P.95.

² Buzan, B., & Waever, O. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne.

³ Ulman, R. (1983). *Redefining Security*. *International Security*, vol. 8, N.1, p. 133.

среды безопасности страны, особенностей ее устройства и развития, принадлежности к определенным международным организациям, союзам и т.д. В такой концепции должны найти отражение все этапы цикла стойкости, а также основные принципы, признаки и критерии этого процесса, позволяющие оценивать прогресс в соответствующей сфере и отличать эти процессы от других. В частности, речь идет о необходимости:

- обеспечения комплексного подхода к противодействию широкому спектру угроз на всех этапах;
- налаживания эффективного взаимодействия и координации деятельности государственных и местных органов власти, сообществ, бизнеса и населения по вопросам предупреждения, подготовки и реагирования на угрозы, а также ликвидации их последствий;
- обеспечения непрерывности процесса государственного управления, бизнес-процессов, предоставления критически важных услуг населению;
- обеспечения высокого уровня осведомленности граждан и должностных лиц о характере и актуальности угроз и кризисных ситуаций, а также порядке действий в случае их наступления;
- обеспечения высокого уровня готовности государства и общества к реагированию на угрозы и способности сопротивляться агрессору (в частности, путем усиления компетенции сектора безопасности и обороны, в том числе в сфере заблаговременного выявления и прогнозирования угроз, проведения регулярных учений и тренировок, развития государственно-частного партнерства);
- налаживания устойчивых двусторонних каналов коммуникаций между государством с населением.

Все это поможет создать (или усилить) необходимые компетенции и сформировать способность общества и государства противостоять угрозам, адаптироваться к резким изменениям среды безопасности и поддерживать устойчивое функционирование, в частности, путем устранения имеющихся уязвимостей, а также быстро восстанавливаться после кризиса до желаемого равновесия (на предыдущем или на новом уровне).

Учитывая, что важным принципом развития национальной стойкости является эффективное взаимодействие государственных и негосударственных субъектов в различных сферах до, во время и после кризиса, большое значение имеет надлежащее организационное и правовое обеспечение координации такой деятельности в государстве. Обычно такая координация осуществляется на разных уровнях: стратегическом, оперативном, локальном (местном).

Следует отметить, что обеспечение стойкости национальной экономики имеет определенные особенности. Это обусловлено большей динамичностью экономических систем по сравнению с политическими. Им присущи черты, как устойчивости, так и переменчивости, что обеспечивает их периодическое обновление и развитие в течение экономических циклов. Если экономическая система теряет стойкость, она может разрушиться. Как отмечает А.В. Бойко, принципиальное значение для понимания стойкости национальной экономики имеет ее способность эффективно функционировать в условиях внешних и

внутренних воздействий, а также заблаговременно и своевременно на них реагировать независимо от фазы ее циклического развития¹. Эти особенности следует принимать во внимание при разработке концептуальных основ развития национальной стойкости.

Правовое обеспечение процессов формирования национальной стойкости в разных странах характеризуется тем, что оно предполагает существование не только профильных нормативно-правовых актов, но и многочисленных инструкций и рекомендаций, рассчитанных на различные целевые аудитории (министерства и ведомства, местные общины, учебные заведения, различные группы населения и т.д.). Такие документы определяют порядки подготовки к возможной чрезвычайной или кризисной ситуации, планирования антикризисных мероприятий, проведения целевых учений и тренировок, действий в случае наступления чрезвычайной ситуации или кризиса и восстановления после них. Также обязательным элементом законодательства по вопросам обеспечения национальной стойкости является, в частности, определение ответственности органов государственной и местной власти в сфере кризисного менеджмента, порядка координации работы и взаимодействия участников на всех этапах цикла стойкости, а также четкое распределение полномочий.

Украина имеет значительный потенциал стойкости, что подтверждается опытом ее противодействия гибридной агрессии. Однако системные механизмы обеспечения национальной стойкости пока еще не сформированы. Разработка и реализация комплексных стратегических решений в этой сфере требует надлежащего научного обоснования. В первую очередь, это касается определения общей концепции обеспечения национальной стойкости.

Поскольку развитие национальной стойкости является сложной задачей, решение которой предполагает привлечение широкого спектра государственных учреждений, Кабинету Министров Украины целесообразно разработать проект соответствующей Концепции и вынести его на рассмотрение Совета национальной безопасности и обороны Украины, как коллегиального органа высокого уровня в сфере национальной безопасности. Это позволит объединить усилия органов исполнительной власти и других органов государственной власти, прежде всего из сектора безопасности и обороны, которые не входят в состав правительства.

Кроме общего видения системы обеспечения национальной стойкости, проект Концепции должен определить:

- основные направления развития стойкости, а именно: совершенствование кризисного менеджмента, стойкость местных сообществ, экономическая стойкость, общественная стойкость;
- национального координатора, структуру его вспомогательных органов;
- общую схему распределения ответственности и полномочия государственных органов по определенным направлениям обеспечения национальной стойкости;
- особенности формирования национальной системы оценки угроз и ведения национального реестра / профиля угроз;

¹ Бойко А. В. Стійкість національної економіки: теорія, методологія, практика / НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. К., 2014. С. 42.

- формирование национальной сети уполномоченных государственных органов и научных учреждений по вопросам стратегического анализа;
- постоянно действующие механизмы взаимодействия органов государственной и местной власти, неправительственных организаций, частного бизнеса и международных партнеров по вопросам обеспечения национальной стойкости (на национальном и местном уровнях);
- формирование и функционирование постоянно действующих двусторонних каналов коммуникаций между государством и населением, а также механизмы распространения необходимой информации (в т.ч. создание единой диспетчерской службы, развитие систем оповещения и т.д.);
- обязательность проведения периодических межведомственных учений и тренировок с участием населения и других мероприятий с целью повышения уровня осведомленности и готовности к реагированию на широкий спектр угроз;
- особенности создания необходимых резервов и развития компетенций в различных сферах;
- порядок осуществления анализа и оценки ситуации в сфере обеспечения национальной стойкости, в частности в ходе проведения комплексного и целевых обзоров в сфере национальной безопасности и т.д.

Следует отметить, что распределение конституционных полномочий между различными ветвями власти в Украине затрудняет формирование целостной функциональной системы обеспечения национальной безопасности и стойкости, управляемой из единого центра.

Согласно Конституции Украины¹ полномочия в сфере обеспечения национальной безопасности и кризисного менеджмента распределены между Президентом Украины, Советом национальной безопасности и обороны Украины и Кабинетом Министров Украины.

Так, в соответствии с пунктами 1, 17 части первой статьи 106 Конституции Украины Президент Украины обеспечивает национальную безопасность, осуществляет руководство в сферах национальной безопасности и обороны государства. В соответствии с Законом Украины «О национальной безопасности Украины»² (статья 13) руководство в сферах национальной безопасности и обороны осуществляется путем реализации Президентом Украины совокупности его конституционных полномочий.

В соответствии со статьей 107 Конституции Украины Совет национальной безопасности и обороны Украины координирует и контролирует деятельность органов исполнительной власти в сфере национальной безопасности и обороны. Согласно части первой статьи 14 Закона Украины «О национальной безопасности Украины» СНБО Украины осуществляет координацию в сферах национальной безопасности и обороны. При этом часть вторая статьи 14 Закона предусматривает, что в условиях военного или чрезвычайного положения, в особый период, а также в случае возникновения кризисных ситуаций, угрожающих национальной безопасности Украины, СНБО Украины

¹ Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. (Редакція від 01.01.2020).

² Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, ст.241.

координирует деятельность органов исполнительной власти, рассматривает предложения по применению в соответствии с законом специальных экономических и других ограничительных мер. А в особый период может быть образован высший коллегиальный стратегический орган военного руководства обороной государства в соответствии с частью третьей статьи 14 Закона. В то же время, функция координации деятельности органов государственной власти на этапе предотвращения угроз, обеспечения готовности или восстановления полноценного функционирования после кризисной события для СНБО Украины четко не определена.

В соответствии со статьей 116 Конституции Украины Кабинет Министров Украины, в частности, направляет и координирует работу министерств, других органов исполнительной власти, осуществляет меры по обеспечению обороноспособности и национальной безопасности Украины, общественного порядка, борьбы с преступностью. В соответствии со статьей 6 Кодекса гражданской защиты Украины¹ координацию деятельности органов исполнительной власти в сфере гражданской защиты в пределах своих полномочий осуществляют: (1) Совет национальной безопасности и обороны Украины; (2) Кабинет Министров Украины. Для координации деятельности центральных и местных органов исполнительной власти, предприятий, учреждений и организаций, связанной с техногенно-экологической безопасностью, защитой населения и территорий, предотвращения и реагирования на чрезвычайные ситуации образуются межведомственные комиссии на разных уровнях. В частности, Кабинетом Министров Украины создается Государственная комиссия по вопросам техногенно-экологической безопасности и чрезвычайных ситуаций. При этом гражданская защита определяется Законом как функция государства, направленная на защиту населения, территорий, окружающей природной среды и имущества от чрезвычайных ситуаций путем предотвращения таких ситуаций, ликвидации их последствий и оказания помощи пострадавшим в мирное время и в особый период.

Таким образом, функции координации деятельности различных органов государственной власти в сферах национальной безопасности и гражданской защиты населения распределяются между Кабинетом Министров Украины и СНБО в зависимости от ситуации. Возможность привлечения к противодействию угрозам негосударственных участников и населения, как и координация такой деятельности, законодательством Украины четко не определены.

Указом Президента Украины от 30 октября 2019 № 784² образована Комиссия по вопросам координации евроатлантической интеграции Украины. Также этим Указом были определены национальные координаторы по различным вопросам сотрудничества Украины с НАТО, в т.ч. в сфере укрепления национальной стойкости национальным координатором определен первый

¹ Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 34-35, ст.458. (Редакція від 01.01.2020).

² Питання Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України: Указ Президента України від 30 жовтня 2019 року № 784. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784/2019> (10.02.2020).

заместитель или один из заместителей Секретаря СНБО Украины. Однако такой подход представляется слишком узким, поскольку он нормирует лишь один аспект координации вопросов развития национальной стойкости на государственном уровне, а именно - международное сотрудничество. В то же время, основные проблемы в сфере координации такой деятельности остаются неурегулированными.

В то же время, показателен пример создания Национального координационного центра киберзащиты как рабочего органа СНБО Украины¹. К его основным задачам отнесены, в частности, осуществление координации и контроль над деятельностью субъектов сектора безопасности и обороны, которые обеспечивают кибербезопасность. Соответствующим документом определен также ряд задач в сфере обеспечения киберзащиты и стойкости критически важных объектов инфраструктуры.

Таким образом, обеспечение эффективной координации деятельности по формированию национальной стойкости требует определения на законодательном уровне четкого формата взаимодействия Кабинета Министров Украины с СНБО Украины. Должна быть усилена роль Секретариата КМУ и Аппарата СНБО Украины по обеспечению координации деятельности в сферах национальной безопасности и стойкости, а в структуре этих органов должны быть созданы специальные подразделения, ответственные за соответствующий круг вопросов.

Исходя из существующего распределения конституционных полномочий между различными ветвями власти в Украине, схема организационного обеспечения координации деятельности по развитию национальной стойкости на стратегическом уровне должна выглядеть так:

1. Исходя из того, что материальные, финансовые, организационные возможности сконцентрированы преимущественно в руках исполнительной ветви власти, функция координации деятельности всех возможных участников в сфере кризисного менеджмента, в т.ч. на этапе обеспечения готовности к реагированию на широкий спектр угроз и опасностей различного происхождения, должна выполняться Кабинетом Министров Украины.

2. В соответствии с Кодексом гражданской защиты Украины для координации деятельности центральных и местных органов исполнительной власти, предприятий, учреждений и организаций, связанной с техногенно-экологической безопасностью, защитой населения и территорий, предотвращением и реагированием на чрезвычайные ситуации Кабинетом Министров Украины образуется Государственная комиссия по вопросам техногенно-экологической безопасности и чрезвычайных ситуаций. Председателем Комиссии согласно Положению о ней является по должности Премьер-министр Украины. Учитывая изложенное, целесообразно рассмотреть возможность расширения полномочий Комиссии, в частности в сфере обеспечения всеобъемлющего планирования мер безопасности на всех этапах (до, во время и после чрезвычайной ситуации) и развития необходимых компетенций,

¹ Про Національний координаційний центр кібербезпеки: Указ Президента України від 7 червня 2016 року № 242. (Редакція від 30.01.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242/2016> (10.02.2020).

а также осуществление координации мероприятий в сфере обеспечения безопасности и стойкости объектов критической инфраструктуры.

3. Для организационного обеспечения соответствующей деятельности Кабинета Министров Украины и указанной Государственной комиссии при Секретариате КМУ целесообразно сформировать Правительственный офис, к полномочиям которого в сфере развития национальной стойкости следует отнести, в частности, такие:

- организация разработки соответствующих нормативно-правовых актов, инструкций, рекомендаций для различных целевых групп (министерств и ведомств, общин, населения, бизнеса и т.д.);
- развитие государственно-частного партнерства;
- организация целевых тренингов и учений с целью распространения необходимых знаний и навыков;
- создание устойчивых межведомственных коммуникаций, а также сетей с участием научных учреждений и представителей общественности по вопросам обеспечения стойкости;
- контроль над выполнением принятых решений и т.д.

4. Рабочим органом для обеспечения координации деятельности органов исполнительной власти в сфере развития национальной стойкости может быть межведомственная рабочая группа, которая уже создана под эгидой Комиссии по вопросам координации евроатлантической интеграции Украины. Предлагается разработать нормативно-правовой акт, которым следует утвердить ее Положение и должностной состав в разрезе министерств и ведомств.

5. Организацию многоуровневой оценки угроз и прогнозирования чрезвычайных и кризисных ситуаций, а также ведение Национального реестра угроз целесообразно возложить на специально образованное при Аппарате СНБО Украины подразделение (Центр). Оно должно пользоваться в своей работе, в частности, ресурсами Главного ситуационного центра Украины, аккумулировать информацию уполномоченных государственных органов, осуществляющих оценку угроз в сферах их компетенции, а также заинтересованных научных и негосударственных учреждений, использовать новейшие методы и технологии оценивания угроз и прогнозирования кризисных ситуаций и т.д.

Кроме разработки Концепции обеспечения национальной стойкости, должны быть учтены и другие аспекты правового обеспечения соответствующих процессов в Украине, а именно необходимо:

- внесение соответствующих изменений в ряд законов Украины, в частности Закон «О национальной безопасности Украины» и Кодекс гражданской защиты Украины;
- законодательное урегулирование вопросов стратегического планирования в государстве с учетом принципов устойчивого развития, безопасности и стойкости;
- создание единой нормативно-правовой базы в области планирования и реагирования на чрезвычайные и кризисные ситуации, а также другие и угрозы с целью обеспечения скоординированных действий государственных органов;
- создание единых стандартов и рекомендаций (инструкций) по отдельным вопросам обеспечения национальной стойкости.

С целью обеспечения стойкости национальной экономики к негативным

внешним воздействиям Кабинету Министров Украины необходимо дополнительно предусмотреть реализацию комплекса следующих мероприятий:

- определить механизм и процедуры введения особого режима для иностранных инвестиций, которые могут представлять угрозу национальной экономической безопасности (в первую очередь, инвестиции резидентов страны-агрессора);
- создать и запустить с учетом возможностей Главного ситуационного центра Украины систему раннего предупреждения угроз, в том числе возможных кибератак на важные объекты экономической инфраструктуры страны;
- усилить правовую защиту субъектов внешнеэкономической деятельности Украины, как в государстве, так и за рубежом;
- диверсифицировать инструменты финансовой поддержки экспортеров;
- ввести тарифные и нетарифные меры стимулирования экспорта продукции с высокой добавленной стоимостью;
- усилить информационную поддержку субъектов внешнеэкономической деятельности Украины;
- устранить бюрократические барьеры и повысить прозрачность ведения бизнеса в сфере внешнеэкономической деятельности;
- стимулировать участие малых и средних предприятий во внешнеэкономической деятельности, особенно в приграничных районах;
- стимулировать установление каналов устойчивых коммуникаций между экономическими субъектами и уполномоченными представителями государства;
- способствовать формированию в украинском обществе бизнескультуры и распространению знаний о возможных экономических рисках, необходимых действиях домохозяйств и представителей бизнеса с целью предотвращения или минимизации экономических потерь, преодолению определенной поведенческой предвзятости и др.

5.3 Злочинність як фактор загрози національній безпеці країни

Сьогодні економічна наука виходить за межі оцінки аналізу господарської діяльності і застосовує економічні методи для дослідження проблем політичної, правової, сімейної чи іншої сфери життя суспільства, яку сучасні вчені – економісти номінували «економічним імперіалізмом». Варто зазначити, що економічна теорія злочинності, як напрям сучасної неінституціональної економічної теорії застосовує широкий спектр економічних методів в оцінці і аналізі злочинності, а також ефективності діяльності правоохоронних органів, що дозволяє визначити сукупні витрати ресурсів держави (фінансування правоохоронних органів) і соціально-економічні втрати суспільства від злочинної, кримінальної діяльності. Наукових розвідок вчених в даному напрямку небагато, бо організована злочинність традиційно досліджується юристами та соціологами, а проблема організованої кримінальної економічної діяльності залишається мало дослідженою. На нашу думку, це обумовлюється не достатнім розумінням економістами, соціально-економічної природи феномену «злочинності», факторів її детермінації, причин та умов виникнення, що ускладнює практичну реалізацію – обґрунтування заходів протидії організованій злочинності в національній економіці і забезпечення суспільної безпеки від

даного виду загроз. Це призводить до максимізації для суспільства, держави, а також індивіда кримінальних ризиків і збільшення витрат на боротьбу зі злочинністю.

Слід зазначити, що сучасна економічна наука може не тільки теоретично обґрунтувати феномен організованої економічної злочинності, а й розкрити взаємозв'язки з системою легальних економічних інститутів (наприклад, злочинності в сфері підприємництва і «ділової конкуренції»), що «сплела бізнес і владу в одне ціле», а також запропонувати ефективні шляхи подолання кримінальних викликів та загроз безпеці національної економіки. На думку Д.Альбанезе якщо ми не будемо приділяти достатньо уваги ринковим умовам, в яких виникає і процвітає організована злочинність, нам доведеться задовольнятися короткостроковими успіхами, бо більш довгострокові перспективи ми зможемо отримати лише після того, як виявимо причини її виникнення¹.

Проблема економічної теорії злочинності – Economics of Crime почала досліджуватись ще в 60-70-ті роки XIX століття, започаткувавши купівлю-продаж заборонених законом товарів і послуг, за взаємною згодою сторін, що і призвело до виникнення «кримінальних ринків». Цей період характеризувався «від перерозподілу в процесі злочинної діяльності до виробництва, що стало причиною утворення організованої злочинності в її сучасних формах»².

Термін «організована злочинність» виділяє економічні аспекти злочинності і її прагнення отримати нелегальні прибутки шляхом групової активності. В багатьох наукових дослідженнях організованої злочинності вчені вважають, що організованим злочинним групам властива етнічна однорідність, і саме вона виступає своєрідним інструментом соціально-економічного просування бізнесу³. В ст.2 Міжнародної Конвенції боротьби з організованою злочинністю (прийнятою ООН в 2000 році) організовану злочинність трактують як структуровану групу із трьох або більше осіб, які спільно діють протягом певного періоду часу з метою отримання прямих або непрямих, фінансових або інших матеріальних вигод.

В опублікованих працях Г.Беккера⁴, Т.Шеллінга⁵, П.Рубіна⁶, Дж.Бьюкенена⁷ були сформовані уявлення про організовану злочинність, як економічний феномен і суб'єкт економічних відносин. В науковій праці «Принципи кримінального права» Дж.Бентам визначає, що вигода від злочину – це сила, яка спонукає людину до правопорушення, а страждання від покарання – це сила, що стримує його від скоєння злочину. І все залежить від того, яка сила перемає

¹ Альбанезе Дж. Таинственная мафия: организованная преступность. /пер. с англ. 3-е междуна. Издание. СПб.: Питер, 2003. С. 341.

² Латов Ю.В. Экономика преступлений и наказаний: тридцатилетний юбилей. С.228-270.

³ Abandinsky H. Organized Crime. Chicago, IL: Nelson Hall. 1990.

⁴ Becker G.S. Crime and Punishment an Economic Approach. *Journal of Political Economy*. 1968. Vol. 76. №2. P 169 – 217.

⁵ Schelling T.C. Economic Analysis and Organized Crime. Task Force Report: Organized Crime. *Annotations and Consultants Paper*. Washington. 1967. P. 114 – 126.

⁶ Rubin P. The Economics of Crime. *The Economics of Crime*. N-Y. 1980. P.13-26.

⁷ Бьюкенен П. Правые и неправые. АСТ, Транзит-книга, АСТ Москва, МИД гард, Neoclassic, 2006. 352 с.

першою¹. Саме цю передумову і було покладено в основу сучасного економічного підходу аналізу поведінки злочинності, фундаментальні основи якого було викладено в працях американського економіста Гарі Беккера «Злочин і покарання: економічний підхід». На думку вченого, саме економічний підхід дозволяє розширити діапазон поведінки суб'єкта (сім'ї, фірми чи державної установи), щодо максимізації своїх доходів, незалежно від максимізації функції корисності чи зростання багатства². В основу названого підходу вченим було інтерпретовано правопорушника як *homoeconomicus* (людину економічну), яка прагне максимізувати свою вигоду за умов обмеженості ресурсів, тобто свідомо планує свою діяльність, обираючи із різних варіантів своєї поведінки той, в якому співвідношення доходів до витрат буде максимальним. Г.Беккер вважає, що за допомогою принципу оптимізації можна пояснити не тільки поведінку злочинця, але і запропонувати найбільш ефективні шляхи запобігання злочинності.

На думку закордонних і вітчизняних вчених-економістів, які досліджуючи злочинність з позиції економічного підходу, в основу своїх концепцій вбудовують «всеосяжний постулат індивідуальної раціональної поведінки», згідно яким злочинна діяльність здійснюється тільки тоді, коли загальні вигоди від неї, включаючи санкції і інші витрати, більші ніж легальні альтернативи. Поведінка злочинця в економічній теорії розглядається переважно, як поведінка звичайної людини, а не як девіантна поведінка з незвичайною мотивацією, а сама злочинність – як певний рід занять чи професія. Слід зазначити, що в більшості наукових концепцій злочинність постає як сукупність злочинів, яка володіє ознаками відкритої соціально-економічної системи. А сам злочин має вартісний вимір, оскільки певні кримінально-правові заборони залежать від суспільних відносин, які склались у соціумі. На думку А.Герцензона «межа злочинного постійно змінюється, а тому не слід забувати, що лінія яка відокремлює злочин від інших видів правопорушень мінлива і умовна»³. З точки зору економічної теорії злочину і покарання організована злочинність – це мережа фірм, наділених ринковою владою, які виробляють заборонені законом товари і послуги або пропонують забороненим законом способом легальні товари і послуги. Такі риси організованої злочинності як стійкість і довговічність, максимізація доходів, планування і контроль злочинного виробництва, розподіл праці дозволяє виділити організовану злочинність в особливий вид бізнесу, в основі якої покладено економічну діяльність професійних злочинців⁴.

Для того, щоб виділити основні особливості функціонування сучасної організованої злочинності необхідно розглянути форми її прояву. Т.Шеллінг виділяє наступні форми: діяльність на чорних ринках, рекет, монополізм, створення картелів в легальній економіці, корупція тощо (табл. 1)⁵.

¹ Eide E. Economics of Criminal. Behavior. Bouckaert. Boudewijn and De Geest. Gerrit. Encycy of Law and Econom. *The Economics of Grime and Litigation Cheltenham*. 2000. V.1.V.P.722.

² Беккер.Гю. Экономический анализ и человеческое поведение. THESIS. Зима.1993. Т.1. Вып. I. С.26.

³ Герцензон А. Уголовное право и социология. *Труды С-Петербургского юридического института*. 2001. № 3. С.74 – 79.

⁴ Abandinsky H. *Organized Grime*. Chicago, IL: Nelson Hall. 1990.

⁵ Schelling T.C. *Economic Analysis and Organized Crime*. Annotations and consultants paper. Washington. 1967. P.114 – 126.

Таблиця 1.- Форми прояву організованої злочинності по Т.Шеллінгу

Форма	Різновид
Діяльність на чорних ринках	Продаж заборонених товарів і послуг (контрабанда, нарко-, порно-бізнеси, проституція).
Монополія на чорному ринку	Захист від конкурентів в законний спосіб (наркобізнес).
Створення картелів в легальній економіці	Встановлення негласної фіксації ціни в кримінальний спосіб («тайний зговір або угода»).
Використання кримінальних послуг	Надання різних видів послуг «кримінальний діяльності і її інфраструктурі» (консультаційні послуги податково інспектора).
Шахрайство	Шахрайська діяльність по приховуванню податків, а також обман покупців, постачальників тощо.
Корупційна діяльність	Лобіювання інтересів злочинного світу (підкуп посадових осіб).

В сучасних умовах економічний підхід вивчення злочинності, в основі якого покладено методи аналізу затрат - вигода або затрати – ефективність дозволяє монетизувати всі аспекти суспільного життя. Використання вартісних оцінок як універсального спів вимірника матеріальних благ (в тому числі і людського життя) призвело до появи нових антикримінальних концепцій. Деякі вчені наполягають на тому, що перевага організованої злочинності (монополізація злочинних промислів) є очевидною над злочинністю дезорганізованою, оскільки монополізація злочинного виробництва призводить до зниження рівня злочинності і одночасної економії витрат на її запобігання. Дж.Бьюкенен вважає, що така монополія соціально бажана і повинна визнаватись правоохоронними відомствами і не ускладнювати організацію такого монополізованого виробництва¹. Т.Шеллінг вважає, що «деякі цілі організованої злочинності співпадають з цілями суспільства - це мінімізація міжособних банд і всіх побічних наслідків злочинності...І якщо це так, то не варто бажати щоби... вся злочинність була менш організованою. Можливо, нам необхідно, щоб деякі види злочинності були більш організованими...»².

В.Колесніков розглядає злочинність як організовану кримінальну економічну діяльність, а тому вона повинна досліджуватись як специфічний суб'єкт економічних відносин, що становить загрозу національній економічній безпеці країни. На думку вченого, з одного боку - організована кримінальна економічна діяльність має на меті максимізацію норми і маси прибутку, яку можна отримати як в сфері легальної економіки, так і кримінальної. З іншого – метою організованої злочинності є досягнення влади як економічної, так і/або політичної, яка досягається протиправними методами³. І тут слід зазначити, що наукові розвідки даного феномену свідчать про двоїсту природу організованої економічної злочинності, яка заключається в «економізації» її загально

¹ Buchanan J.M. A Defence of Organized Grime? The Economics of Crime. Cambr. Mass. 1980. P. 396.

² Schelling T.C. Economic Analysis and Organized Crime. U.S. The Presidents Commission on Law Enforcement and Administration of Justice. Washington. 1967. P. 122.

³ Колесников В.В. Основы экономической криминологии. Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии: монография. СПб.: Юридический центр Пресс. 2003. С. 200 – 201.

кримінального сегменту і підвищенні рівня організованості економічної складової. Така властивість проявляється в формах латентної і відкритої економічної діяльності, протиправної і легітимної, що здійснюється за допомогою заборонених і дозволених методів і інструментів економічної боротьби і конкуренції, шляхом створення кримінальних підпільних підприємств або ресестрації легальних підприємницьких структур, або ж функціонуванням під офіційно зареєстрованими компаніями, в якості легальної законотрухняної економічної діяльності, так і діяльності прихованої і протиправної (скоєння економічних і інших злочинів). Якщо порівняти кримінальний бізнес з легальним, то очевидним є той факт, що фактори розвитку їх є майже однаковими, але існують, на нашу думку, дві причини виникнення організованої злочинності:

- мінімізація трансакційних витрат, що призводить до утворення кримінальних «органів влади» і згуртуванню «самостійних злочинців» в кримінальні фірми, над якими розбудовують надбудову у вигляді «об'єднань, картелів тощо»;

- виробництво і надання суспільних благ «кримінальними фірмами і їх об'єднаннями», пов'язане з необхідністю захисту нелегальних угод всередині злочинного світу і зговору злочинців з правоохоронними органами чи органами державної влади.

Наукові доробки вчених свідчать, що основними організаційними формами кримінальної економічної діяльності є загально кримінальна (проявляється як корисна злочинність в легальному секторі економіки) і економічна (як кримінальна економічна діяльність в національній економіці у виді економічної злочинності і злочинної економічної діяльності в системі управління – корупція). М.Олсон вважає, що форма кримінальної економічної моделі впливає на формування «рівноважної ціни». З одного боку, скоєння економічних злочинів в легальному секторі національної економіки знижує легальні витрати фірми, тим самим формуючи меншу рівноважну ціну в порівнянні з законотрухняними конкурентами по бізнесу (наприклад, приховування доходів від оподаткування знизить витрати виробника і забезпечить конкурентоспроможність товарів на ринку). З іншого – злочинна економічна діяльність в системі управління (номінована корупцією), підвищуючи ціну на товари, закладає витрати на підкуп чиновників¹.

В.Биков визначає одну характеристику організованої злочинності – її монополізацію. Він вважає, що з позиції економічної науки організована злочинність і є монополізованою злочинністю, тоді як неорганізовану злочинність можна назвати не монополізованою або вільно конкурентною злочинністю². На думку вченого, монополізація має різні форми прояву, одна з яких, наприклад, стосується страхування ризиків. Погляд на її, як на страхову монополію в сфері кримінальної і криміналізованої економічної діяльності дозволяє зробити висновок, що тільки організована злочинність здатна звести ризики і витрати злочинної діяльності до рівня «прийнятної рентабельності»,

¹Олсон М. Рассредоточение власти и общество. Лекарства от коррупции, распада. *Экономика и мат.методы*. 1995. Вып. 4. С. 34-45.

²Быков В. Н. Организованная криминальная экон. деятельность. *Науч.-техн. ведомости С-Петерб. политехн. ун-та*. 2006. № 4. С. 203-205.

тобто, професійна злочинність стає рентабельною і життєздатною тоді, коли вона еволюціонує до рівня своєї найвищої монополізованої стадії. Монополізм на кримінальному ринку заснований на тому, що закон сам створює додаткові бар'єри для «входу» в дану галузь кримінального бізнесу, яка і створює додатковий захист від конкуренції на «чорному ринку»¹.

Слід зазначити, що закордонні вчені в галузі Economics of Crime, досліджуючи процес появи і відтворення монополізованої злочинності дійшли висновків, які мають особливе значення для формування правоохоронної політики та практики. Наукові праці Т.Шеллінга, Дж.Бьюкенена, М.Олсона та інші підтверджують висновки про зменшення соціальних витрат на функціонування організованої злочинності в порівнянні з неорганізованою², меншій шкоді від злочинної діяльності «осілого бандита», ніж «бандита – гастролера»³, і переваги монополізації сфери злочинної діяльності в порівнянні з конкуренцією в цій сфері⁴.

Сучасні вчені досліджуючи природу злочинності вказують на те, що для здійснення ефективного макроекономічного управління держави і забезпечення її національної безпеки важливо враховувати сукупні негативні зовнішні ефекти (екстерналії) або втрати і ризики. На думку В.Коваленка ефект отриманий від скорочення прямих матеріальних витрат суспільства спрямованих на протидію монополізованим (організованим) злочинності перекривається кумулятивним зростанням інших витрат для соціуму і законотворчого бізнесу, зокрема за рахунок проникнення «оргзлочинності» в органи державної влади і макроекономічного управління, втручання в законотворчу діяльність, отримання доступу до державних ресурсів і інвестицій чи стимулювання корупції⁵. Все це в сукупності шкодить інтересам суспільства і держави, деформує систему обмінних і розподільчих відносин, деструктивно впливає на систему державного управління, знижує величину макроекономічних показників, збільшує корупційну складову в цінах матеріального виробництва і виробництва суспільних благ загального користування тощо. Таке явище вчені номінують «ефектом мультиплікатора негативних екстерналії» діяльності організованої злочинності в сферах економіки, управління, права і політики⁶. Дія названого ефекту являє собою загрозу національній економічній безпеці країни і визначає характер і масштаби сукупних наслідків кримінальної економічної діяльності.

В економічному аналізі злочинності основною проблемою є проблема безпеки організованої злочинності для суспільства. З точки зору економічної

¹Armao F. Why is Organized Crime So Successful? ECPR Studies in European Political Science.2003. P.27 – 38.

²Schelling T.C. Economic Analysis and Organized Crime. Task Force Report: Organized Crime. Annotations and Consultants Paper. Washington. 1967. P. 114 – 126.

³Олсон М. Рассредоточениевластииобщество. Лекарства от коррупции, распада. Экономика и мат.методы. 1995. Вып. 4. С. 34-45.

⁴Buchanan J.M. A Defence of Organized Grime? The Economics of Crime. Cambr. Mass. 1980. P.395 – 410.

⁵Колесников В.,Быков В.,Борисов О. Коррупция как экон. институт и объект анализа: поиск подходов. Вестник С-Петербургского у-та. 2011.№ 4. С. 131-134.

⁶Колесников В.,Быков В. Организованная преступность как экономический феномен. ВестникС-Петербургскогоу-та. 2012.№ 1 (53). С. 171-174.

теорії, якщо обсяги монопольного випуску є меншими за обсяги виробництва за умов досконалої конкуренції, монополізована злочинність є менш небезпечною для суспільства, ніж конкуренція. Суспільні переваги ефективної монополізації кримінального бізнесу, розроблені Дж.Бьюкененом в моделі взаємозв'язку злочинності і правоохоронної діяльності¹. Він розглядає організовану злочинність як монопольне підприємство і доводить, що з суспільної точки зору перевагу відає монопольно організації злочинності, оскільки вона скорочує «обсяги», тобто кількість злочинів. Оскільки, злочинність розглядається вченими як складна соціально-економічна система, яка має «вхід-вихід» і характеризується важливою соціальною характеристикою – суспільною небезпечкою, що на думку Р.Долотова, вона є значно об'єктивнішою, ніж кількість зареєстрованих злочинів². Методологія розрахунку суспільної безпеки злочинності розраховується на основі загальної кількості зареєстрованих злочинів і термінів покарання, встановлених судом, або розміром штрафних санкцій, встановлених законодавством. Частіше всього використовується перший варіант розрахунку суспільної безпеки. І слід погодитися з думкою М.Клеменова про те, що вимірювання суспільної безпеки злочинності за допомогою названих показників викривлює реальність, але приблизна інформація краща, ніж її повна відсутність³. Враховуючи, що Кримінальний кодекс України передбачає різні види покарань, при розрахунку суспільної безпеки розміри і терміни всіх видів покарання «за певним обмінним курсом» зводяться до позбавлення волі. Термін позбавлення волі є універсальною одиницею оцінки суспільної безпеки всіх скоєних злочинів. Однак, на думку як вчених юристів, так і економістів, термін позбавлення волі в більшості випадків не корелюється з наслідками, зокрема збитками заподіяними особою, суспільству та державі. В.Овчинський вважає, що першим імперативом встановлення справедливості є економічне відшкодування збитків, заподіяних злочином, навіть тоді, коли збитки стосуються неекономічних благ⁴. Н.Крісті підтримує цю тезу і вважає відшкодування збитків, виключним знаком того, що суспільству було завдано шкоди⁵.

На нашу думку, суспільна безпека злочинності повинна характеризуватися не тільки кількісними обсягами зареєстрованих злочинів і встановлених судом кримінальних покарань, а характеризуватись «ціною» наслідків злочинності, як грошовим виразом прямих і непрямих економічних збитків (вtrat) від злочинної діяльності. А відтак, грошовий вираз вартості наслідків злочинної діяльності слід використовувати як альтернативний спосіб виміру суспільної безпеки. Хоча Г.Аванесов вважає, що «не всякий збиток, заподіяний злочинністю, можна підрахувати чи виразити будь-яким числовим значенням»⁶.

Соціально-економічні втрати суспільства можуть мати єдиний вартісний

¹ Buchanan J.M. Defense of Organized Crime? The Econ. Of Crime. Cambr. Mass. 1980. P.395-410.

² Долотов Р. Цена преступности как показатель общественной опасности. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2012. № 4. С.20 – 24.

³ Клейменов М.П. Криминология: учебник. М.: Норма. 2008. С.60.

⁴ Овчинский В., Кондратюк Л. Криминологическое измерение. М.: Норма. 2008. С.232.

⁵ Кристи Н. Удобное количество преступлений. СПб.: Алетей. 2006. С. 120.

⁶ Аванесов А. Криминология: учебник. М.: ЮНИТИ-ДАНА. 2010. С.211.

вимір, і чим жорсткішою стає боротьба зі злочинністю, на думку М.Бабаєва, тим більший тиск будуть відчувати на собі законослухняні громадяни¹. В.Терехін вважає, що значення сумарних витрат суспільства в цілому, і в перерахунку на одного засудженого повинні враховувати в розрахунках показників економічної ефективності управління правоохоронною діяльністю в країні, зокрема і діяльності кримінально-виконавчої системи². Кількісний вираз, на думку вченого, по-перше, залежить від ефективності правоохоронної діяльності і соціально-економічних умов в країні, по-друге, його розрахунок потребує наявності повної і достовірної інформації щодо доходів, витрат і ймовірності розслідування злочину, в тому числі і корупційних, і по-третє, оптимізаційні моделі завжди «ідеалізують» процеси.

Підсумовуючи вищевикладене слід зазначити, по-перше, враховуючи всі виклики організованої злочинності, які постають щоденно перед нашою державою, правоохоронні органи повинні приймати системні рішення щодо протидії цій ключовій загрозі національній безпеки. По-друге, вивчення права без врахування сучасних економічних теорій не дозволяє розробити правоохоронним органам ефективні заходи по запобіганню і протидії організованим злочинності. І по – третє, «підняти» економічну науку на новий гуманістичний рівень розвитку і сформувати таку модель національної економіки, яка характеризувалась би низьким рівнем криміногенності суспільних відносин.

5.4 Трансформація інформаційної парадигми громадської (публічної) безпеки України в умовах гібридної агресії

Вивчення, адаптація та запровадження в Україні кращих іноземних практик, покликаніх підвищити рівень забезпечення громадської (публічної) безпеки завжди мало не лише суто практичне значення, а й виступало невід'ємною складовою розвитку вітчизняної науки в галузі національна безпека. Особливої актуальності ця науково-практична проблема набула на нинішньому етапі державотворення – у зв'язку з необхідністю вироблення нових підходів щодо забезпечення захищеності громадянського суспільства в умовах гібридної агресії з боку Російської Федерації, недопущення загроз життю і здоров'ю пересічних українців, збереження нормальної життєдіяльності в суспільно-політичній та економічній сферах. Адаптація в Україні загальноприйнятих демократичних підходів щодо забезпечення громадської (публічної) безпеки дасть змогу не лише більш ефективно протистояти іноземному втручання у наші внутрішні справи, а й дозволить зробити реальні кроки на шляху до європейської та євроатлантичної інтеграції.

Політологічний аналіз нинішнього етапу українського державотворення, насамперед результатів останніх президентських виборів показує, що існуючі теоретико-методологічні підходи щодо забезпечення громадської (публічної) безпеки України не повною мірою відповідають сучасним вітчизняним реаліям.

¹Бабаев М.М. Социальные последствия преступности. М.1982. 82с.

²Терехин В., Чернышов В. Эффективность уголовно-исполнительной системы: экономико-правовое оценивание. Рязань. 2016. 445с.

Український народ, через своє електоральне волевиявлення, однозначно довів, що визначальними для нього є не питання геополітики та непорушності владної вертикалі, а насамперед проблеми соціально-економічного та внутрішньополітичного характеру: припинення військових дій і реабілітація постраждалих, рівень життя, соціальна справедливість, невідворотність покарання за скоєні злочини, повнота реалізації конституційно закріплених прав і свобод громадян тощо. А відтак, об'єктивно виникла необхідність у зміні пріоритетів щодо забезпечення національної безпеки України, насамперед у сфері громадської (публічної) безпеки.

Європейська модель демократичного народовладдя, до якої конституційно прагне Україна, спирається на політологічну теорію «нація-держава». За визначенням французького історика Ернеста Реннана: «Нація – це насамперед душа, духовний принцип. Вона складається з двох частин. Перша – це спільна спадщина багатих спогадів про минуле. Друга – це теперішня згода і бажання жити разом. Визначальним для нації є не набір певних ознак, а суб'єктивне відчуття членів нації своєї приналежності до однієї спільноти. Суттю європейської нації є відчуття самоусвідомлення. Вона може втратити або змінити свої зовнішні ознаки, не втрачаючи при цьому відчуття життєвої унікальності того, що робить її нацією»¹.

Спираючись на європейську модель теорії нації та розвиваючи аксіологічну парадигму науково-практичного феномену забезпечення громадської (публічної) безпеки України, вважається за доцільне розглядати українську націю, насамперед, як етносоціальну спільність зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності, спільністю історичної долі, прихильністю національним матеріальним та духовним цінностям, а також територіально-мовною та соціально-економічною єдністю.

Громадська (публічна) безпека для українців виступає визначальною якісною ознакою (атрибутом) суспільства щодо його цілісності, відносної стійкості, громадянської злагоди та характеризує надійність існування й сталість розвитку соціально-політичної системи держави.

На наше глибоке переконання, громадська (публічна) безпека, як і загалом національна безпека України – це, передусім, захищеність життєво важливих інтересів Української нації. І будь-яка деталізація щодо об'єктів, суб'єктів, принципів забезпечення, пріоритетів та загроз національним інтересам, державної безпекової політики тощо – є надзвичайно складним фаховим інтелектуальним процесом, який повинен здійснюватися не ситуативно обраними політиками, а проводитися досвідченими науковцями-практиками шляхом постійних консультацій з усіма зацікавленими сторонами.

Фундаментальними національними інтересами, на захист яких повинна бути спрямована уся система забезпечення національної безпеки України є:

- географічні та етнічно-культурні кордони;
- єдність та неподільність нації, ототожнення населення і кожного окремого індивіда з нацією;
- суверенність, як складова самостійності (незалежності) держави та

¹Ренан Е. Що таке нація? *«Націоналізм» (Антологія)*, Київ: «Смолоскип», 2000, С. 107–120. URL: <https://zbruc.eu/node/59455> (дата звернення 24.01.2020).

формальної рівності з іншими націями світу;

- народовладдя, згідно якого державна влада є легітимною лише тоді, коли вона підтримується народом і служить інтересам народу (нації);
- культура (мова, моральні та духовні цінності, вірування, звичаї, традиції тощо);
- уявлення про існування нації в часі, в минулому та майбутньому;
- особливе відношення до певної історичної території, її природно-ресурсного та екологічного потенціалу¹.

Застосування функціонально-діяльнісного підходу при формулюванні засад забезпечення усіх складових національної безпеки України:

- дозволяє розглядати національну безпеку як суспільне динамічне явище, яке постійно змінюється та еволюціонує;
- базується на аналізі та характеристиці національної безпеки через процес збереження й підтримання її стійкого стану як цілісного утворення, що забезпечує захищеність особи, суспільства та нації від різноманітних загроз;
- дає змогу виявляти й оцінювати реальні та потенційні можливості суспільства щодо належного забезпечення захисту людини і держави;
- надає можливість визначати спроможність соціальної системи адекватно реагувати на небезпеки, загрози й виклики національній безпеці та діяти на упередження.

Проведений аналіз основ європейського законодавства дозволяє виокремити такі першочергові визначальні цілі, які мають усі підстави бути врахованими під час вдосконалення чинного законодавства України у сфері забезпечення національної безпеки:

- постійне зростання рівня життя населення;
- досягнення й підтримка необхідного рівня захищеності прав і свобод людини та громадянина;
- підвищення рівня захищеності населення від надзвичайних ситуацій природно-техногенного характеру, а також від терористичних загроз;
- забезпечення законних прав та інтересів організацій і громадських об'єднань;
- зниження рівня правопорушень та злочинів, захист матеріальних і духовних цінностей суспільства від загроз кримінального характеру;
- збереження громадянського миру й суспільної злагоди, сприяння етноконфесійному діалогу, підтримання політичної, соціальної та економічної стабільності;
- належне функціонування системи ефективної протидії загрозам людині та суспільству;
- динамічний характер самої системи забезпечення громадської безпеки (її здатність вчасно виявляти та нейтралізовувати небезпеки й загрози власному нормальному функціонуванню, спроможність своєчасно перебудовуватися відповідно до мінливості ситуації).

Російська гібридна агресія докорінно змінила воєнно-політичну обстановку як в Україні, так і загалом на Європейському континенті. Анексія Криму,

¹ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. *Етимологія. Сучасні наукові версії*. Київ, 1999. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm>.

російське збройне вторгнення на територію Донецької і Луганської областей, «заморожений конфлікт» у Придністров'ї відчутно гальмують не лише європейську інтеграцію України, а й загалом загрожують майбутньому української державності¹.

На думку американських аналітиків, невід'ємною складовою будь-якої гібридної війни є інформаційне протиборство, блискавичні інформаційні, електронні та кібероперації².

Ще наприкінці минулого століття канадійський філософ і літературний критик М. Маклюєн наголошував, що економічні зв'язки і відносини дедалі більше набувають форм обміну знаннями, а не товарами. А засоби масової комунікації перетворюються на нові «нетрадиційні природні ресурси», що примножують багатства суспільства³.

Видатний український філософ і природознавець В. Вернадський свого часу зазначав, що ефективність наукових досліджень та уречевлення їхніх результатів у всіх сферах життєдіяльності суспільства і країни безпосередньо залежить від стану національного інформаційного потенціалу⁴.

Заслужують на увагу роботи американського професора Мартіна Лібікі (Martin C. Libicki), який, характеризуючи особливості сучасного інформаційного протиборства, підкреслював, що завдання інформаційної війни – це знищення не фізичної сили, а соціуму⁵.

На думку українського дослідника Г. Почепцова, природньою сутністю сучасної інформаційної цивілізації є несприйняття дій у фізичному просторі, а надання переваги перемозі в інформаційному та віртуальному вимірах⁶.

Незважаючи на досить значну загальну кількість публікацій з проблематики

¹ Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2015. С. 64.

² Montalbano E. Auditors Find DoD Hasn't Defined Cyber Warfare. Information Week Government. *Dark Reading: Connecting The Information Security Community*. URL: <http://www.darkreading.com/risk-management/auditors-find-dod-hasnt-defined-cyber-warfare/d/d-id/1092427> (дата звернення 03.02.2020).

³ Бабенко Ю. Інформаційна війна – зброя масового знищення! *Українська правда* : електрон. версія газ. 20 квітня 2006. Дата оновлення: 20.04.2006. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050/> (дата звернення 04.02.2020).

⁴ Фомін О., Рось О. Сутність поняття «інформаційна безпека» // Центр воєнної політики та політики безпеки : електрон. версія сайту. 18 жовтня 2018. Дата оновлення: 24.12.2018. URL: http://www.defpol.org.ua/site/index.php/en/publikaci/doc_download/25 (дата звернення 24.01.2020).

⁵ Libicki Martin C. Managing September 12th in Cyberspace: Testimony Presented before the House Foreign Affairs Committee, Subcommittee on Europe, Eurasia, and Emerging Threats, RAND Corporation, March 21, 2013 / Martin C. Libicki. URL: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/testimonies/CT300/CT384/RAND_CT384.pdf (дата звернення 23.01.2020).

⁶ Почепцов Г. Росія і Україна у співставленні їх комунікативно-пропагандистських можливостей // Інтернет-видання «MEDIASAPIENS». 3 серпня 2014. Дата оновлення: 17.10.2016. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/52/2014-08-03-rosiya-i-ukraina-u-spivstavlenni-ikh-komunikativno-propagandistskikh-mozhливостей/> (дата звернення 05.02.2020).

інформаційної безпеки та початку контрпропагандистської кампанії в українських ЗМІ, вітчизняний медіапростір поки що не в змозі успішно протистояти російській інформаційній агресії й потребує докорінної модернізації за напрямом набуття наступальності, використання новітніх технічних та маніпулятивних можливостей.

Маніакальне прагнення Росії підкорити своєму впливу Україну буквально «антиукраїнізувало» увесь російський медіапростір, перетворивши його на поле битви із фактично щогодинного «гебельсівською» інтерпретацією будь-яких подій, що відбуваються на українській землі. Часто-густо кремлівські телевізійники беруть шокуючі та криваві фото і відеоматеріали з інших країн, та видають їх за українські. Набули популярності усілякі ток-шоу та круглі столи, на яких панує виключно великодержавна проросійська атмосфера, без можливості обговорення не лише альтернативної, а й взагалі будь-якої іншої точки зору, відмінної від офіційного Кремля.

Окремим напрямом інформаційної війни РФ проти України є русифікація українського населення, яке волею долі опинилося в окупації після анексії Криму та Севастополя у 2014 році. При цьому така русифікація відбувається за жорсткими правилами тоталітарної держави, із заборобою свободи слова та мислення, розгоном мирних демонстрацій, незаконним затриманням активістів та незалежних журналістів. Вершиною грубого порушення загальноновизнаних норм демократії виступають численні судові процеси над представниками патріотично спрямованої української творчої інтелігенції зі звинуваченням їх у тероризмі.

На сьогоднішній день окупаційна влада Криму практично повністю згорнула свободу слова та друкованих засобів, юридично виключивши можливість працювати на півострові будь-яким із них, окрім проросійських. Умови перереєстрації (реєстрації) кримських ЗМІ згідно з російським законодавством та ліцензуванням у Роскомнадзорі фактично запровадили на території Криму цензуру. Припинено вихід в ефір усіх українських телеканалів, а також незалежної ТРК «Чорноморська телекомпанія». Захоплено українську державну телерадіокомпанію «Крим».

Мас-медіа, яким дали можливість працювати у Криму, зобов'язані у своїх передачах визнавати й підтримувати анексію півострова, а також замовчувати погіршення соціально-економічної ситуації, не помічати численні випадки масового порушення громадянський, етнічних, культурно-релігійних та мовних прав кримчан. Переважна кількість таких ЗМІ змушена виступати лише слухняними ретрансляторами кремлівської пропаганди, яким дозволено адаптувати ідею «великої Росії» до місцевої специфіки.

За цих умов нагальними завданнями забезпечення інформаційної присутності України в інформаційному просторі окупованого Криму є створення власної адекватної системи контрпропаганди на півострові, яка б змогла не лише ефективно протистояти російській експансії, а, що більш важливо, – виступити з'єднуючою ланкою між місцевим населенням та цивілізованим демократичним світом. Тим світом, де панують свобода слова, вільна преса і право на особисте світосприйняття та волевиявлення.

Україна вкрай потребує розробки й запровадження Національної концепції інформаційної політики в АР Крим та м. Севастополь. На противагу брехливій російській зомбувальній пропаганді світ повинен отримувати актуальну

оперативну інформацію щодо справжньої ситуації на півострові, знати про реальні проблеми кримчан, а також про утиски свободи слова, порушення мовних, культурно-духовних та майнових прав місцевого населення.

Українська інформаційна політика у Криму має провадитися на принципово відмінних від російських принципах ведення інформаційної діяльності. Замість відвертої брехні, перекручування й підтасовки фактів, маніпулювання свідомістю та міфотворчості нашими пріоритетами повинні стати усталені в усьому демократичному світі принципи свободи слова, високі етичні норми та відповідальність за наслідки редакційної політики.

Концептуальна і комплексна українська інформаційна політика дасть змогу створити ефективний компенсаторний механізм щодо протидії утискам свободи слова та світосприйняття на півострові. Її основним змістом має стати об'єктивне неупереджене висвітлення реальності та сприяння відновленню громадянських, мовних та культурно-релігійних прав кримчан – громадян України, які незаконно опинились під гнітом російської влади.

Проведення скоординованої широкомасштабної і щодобової кримської інформаційної кампанії, яка б за своїм розмахом та оперативністю не поступалася б висвітленню подій у зоні Операції об'єднаних сил на сході України, дасть змогу об'єднати зусилля українських мас-медіа і без залучення додаткових технічних, фінансових і людських ресурсів досягти позитивних результатів, а саме:

- актуалізувати кримську проблематику, яка дещо відійшла на «другий план» порівняно із подіями на сході України, постійно нагадувати українській та світовій громадськості про проблеми Криму, які не зникають, а, навпаки, зростають;

- систематизувати, спрямувати та надати професійності аналізу подій на півострові. Відривчасте, ситуативне, часто-густо відверто поверхове висвітлення ситуації у Криму не лише не сприяє інтересам України, а навпаки – грає на руку інтервентам, створюючи підґрунтя задля поширення серед громадськості облудливих міфів на кшталт: «Крим ніколи не був українською територією. Крим – російська земля»; «Анексія Криму відбулася за підтримки більшості кримчан» тощо;

- побудувати українську інформаційну політику щодо Криму на засадах високої моральності та людяності. На сьогодні українські мас-медіа, на жаль, загалом лише сприяють зловтісі стосовно соціально-економічних, правничих та політичних негараздів кримчан, замість того щоб формувати підтримку та співпереживання у мешканців материкової частини України;

- вивести інформаційну політику щодо тимчасово окупованого Криму на якісно новий просторовий рівень. Ні для кого не є таємницею, що нині іноземні мас-медіа, а, відповідно, й міжнародна громадськість не отримують достатньо всеохоплюючої, об'єктивної та актуальної інформації про півострів;

- надати координованості кримській інформаційній політиці за напрямом суттєвого розширення знання вітчизняної та світової громадськості щодо корінних етнічних українців Криму (кримських татар, караїмів, кримчаків тощо), їхньої ролі у збереженні суб'єктності української держави на півострові, а також системних порушеннях окупаційною владою індивідуальних та колективних прав і свобод останніх.

Під час запровадження національної інформаційної кампанії в Криму та

м. Севастополь необхідно враховувати і мінімізувати ті негативні тенденції, які на сьогоднішній день вже мають місце у вітчизняному медійному просторі.

По-перше. Головна проблема сучасної інформаційної політики України полягає у тому, що висвітлення кримської проблематики вітчизняними ЗМІ зорієнтоване здебільшого на материкову, а не на півострівну аудиторію. Наприклад, інформація про те, що «у Криму в черговий раз зросли споживчі ціни, відключили електропостачання і кримчани знову розчаровані» безумовно викликає резонанс серед материкової аудиторії, але при цьому об'єктивно проковує досаду та несприйняття навіть у проукраїнського кримчанина.

По-друге. Наша інформаційна політика зовсім залишає поза увагою неоднорідність та принципи відмінності кримського медійного простору. Культурні та ціннісні орієнтири загальнокримської аудиторії абсолютно не тотожні інтересам мешканців м. Севастополь та південного узбережжя Криму. Об'єктивно споживачі Криму різняться за мовними (на півострові функціонує три мовні групи), етнічними, культурно-релігійними, політичними, психологічними та побутовими особливостями.

Третє. Не приділяється достатньо уваги тій обставині, що кримчани постійно перебувають в агресивному гомогенному інформаційному середовищі. Домінування російських та проросійських ЗМІ на півострові, жорстка наступальна імперська пропаганда, за умов всеохоплюючого контролю спецслужб Росії, виступають доволі ефективним зразком у боротьбі з інакомисленням.

Четверте. Не враховується і та обставина, що кримчани потребують інформації щодо життєдіяльності свого регіону щоденно і цілодобово (телебачення, радіомовлення, інтернет, друкована продукція), а несистематична й безсистемна українська присутність у медійному просторі півострова губиться у шквалі російських та проросійських ЗМІ.

До першочергових завдань практичної реалізації української інформаційної політики на теренах АР Крим та м. Севастополь слід віднести якомога скоріше запровадження регулярного цілодобового теле- та радіомовлення на території півострова. Беручи до уваги значну кількість депресивних сільських регіонів Криму, саме супутникове телебачення та УКХ-радіомовлення спроможні суттєво вплинути на формування світоглядної позиції кримчан. Не останнє місце також матиме збільшення кількості українських інформаційних ресурсів у системі кримського Internet, особливо для мешканців міських конгломератів. Нині існуючі кримські мережеві мас-медіа є вкрай недостатніми задля охоплення 2,5-мільйонної аудиторії півострова.

Вбачається за доцільне створення окремого кримського телеканалу (або редакції) на базі національного телеканалу, але із цільовим державним та недержавним фінансуванням. За прикладом телеканалу Ukraine Today необхідно організувати регулярне мовлення, спрямоване на протидію російській пропаганді, об'єктивне висвітлення ситуації на півострові, а також правдиве інформування міжнародної телеаудиторії. Кадровий потенціал такого телеканалу могли б скласти досвідчені професіонали і патріоти з телеканалу АТР, радіостанцій та інформаційних агентств, що входять до незалежного медіа-холдингу Криму, а також співробітники щотижневика «Авдет», кримського інформгентства QHA (Qırım Haber Ajansı) тощо.

Незалежні українські мас-медіа необхідно залучати до висвітлення ситуації в Криму на такому ж рівні, як і подій на сході України, зокрема в зоні Операції об'єднаних сил. При цьому інформаційна політика українських ЗМІ щодо АР Крим та м. Севастополь повинна ґрунтуватися на таких засадничих принципах, як:

- «мовлення про Крим – для кримчан». Мовлення в АР Крим та м. Севастополь має бути орієнтоване насамперед на інформаційні запити та специфіку аудиторії півострова;

- «жодної доби без актуальних новин». Щоденне, комплексне, об'єктивне і патріотичне висвітлення подій. Створення постійно діючих тематичних програм та рубрик;

- «цільова спрямованість інформації». Розроблення та розповсюдження спеціально створеного контенту з урахуванням регіональних, вікових, соціальних, культурно-релігійних та інших особливостей кримської аудиторії. Цілком логічним вбачається необхідність розроблення та розповсюдження різних (відмінних) інформаційно-аналітичних програм для мешканців Севастополя, південного узбережжя та сільських районів Криму;

- «інформаційна поліфонія». Залучення усіх можливих видів і способів передачі інформації на території півострова, різнобарвність програм та рубрик, плюралізм і неупередженість під час висвітлення різних точок зору;

- «уніфікація термінів та визначень». Інформаційна ситуація у Криму гостро потребує впровадження єдиної термінології та інтерпретації подій (окупаційна влада, так званий «государственный совет Республики Крым», кримські татари – корінний народ Криму тощо).

Відсутність злагодженої на державному рівні інформаційної політики щодо тимчасово окупованого Криму, брак ефективної співпраці між державними та недержавними українськими масмедіа, нехтування особливостями кримської аудиторії призведе до безповоротної втрати не лише нашої історичної географічної території, а й, що найстрашніше, остаточно деформує свідомість українських громадян, які тимчасово опинились під гнітом імперської шовіністичної Росії.

Невід'ємним елементом української інформаційної політики щодо тимчасово окупованих АР Крим та м. Севастополь повинна стати широкомасштабна інформаційна кампанія на міжнародній арені (міжнародні конференції, різноманітні, спрямовані за Захід, пропагандистські проекти, наукові розробки, політичні заяви, усілякі стратегічні плани щодо повернення тощо), покликана у будь-який спосіб нагадувати світові про законні права на цей регіон.

Цілком логічним вбачається якомога ширше залучення до цієї кампанії матеріальних та інституційних можливостей Сполучених Штатів та Великої Британії – як гарантів незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України (відповідно до Будапештського меморандуму).

Окремим напрямом інформаційної політики щодо окупованих кримських територій вбачається активне використання Україною ісламського фактора. Матеріальні, культурно-духовні та людські можливості мусульманського світу спроможні виступити вагомим аргументом в інформаційно-ідеологічній війні з Росією. А залучення Туреччини взагалі має нагальне значення щодо забезпечення

економічної блокади кримського півострова.

У цьому контексті заслуговує на увагу інформація про те, що з моменту окупації Криму більш ніж півсотні іноземних суден порушили Закон України щодо окупованих територій, причому більшість з них ходять під прапором Туреччини і вивозять з півострова скраплений газ та нафтопродукти. Було відновлено паромну лінію між турецьким портом Зондулак і Севастополем, лише із тією різницею, що турецькі пороми «Улусой-1» та «Улусой-2» було перейменовано на «Севастополь» та «Новоросійськ». Також є інформація, що ці пороми залучаються до перевезення бронетехніки з Росії до Криму¹.

Розглядаючи далекі стратегічні перспективи забезпечення інформаційної присутності України в інформаційному просторі Криму, ми повинні об'єктивно передбачити те, що рано чи пізно безроздільне панування Росії на півострові закінчиться. За одним із сценаріїв, піде у небуття «войовничий карлик», а з ним і російська імперська політика на пострадянському просторі.

Також не виключається варіант розпаду самої Російської Федерації у нинішньому її вигляді під тиском нездоланих проблем соціально-економічного, культурно-релігійного та іншого характеру.

За цих умов об'єктивно постане питання щодо майбутнього державного устрою Криму.

Практично в усіх європейських конституціях (Німеччини, Іспанії, Італії тощо) принцип територіальної цілісності стоїть на першому місці. А право нації на самовизначення є другорядним і має узгоджуватися із цим принципом.

Натомість, відповідно до міжнародного права, коли народ виходить з-під окупації, а саме так буде розглядатися процес виходу Криму зі складу Російської Федерації, має проводитися референдум щодо його майбутнього статусу. Під час такого референдуму визначальне значення матимуть результати волевиявлення корінного народу півострову. А корінним народом для Криму, принаймні на сьогоднішній день, є кримські татари.

На думку багатьох міжнародних експертів, кримські татари, враховуючи їхні культурно-релігійні, історичні та геополітичні уподобання, проголосують за національну автономію. І справа лише у тому, чи спроможна Україна стати для кримських татар настільки привабливою, щоб вони повернулися до неньки, а не проголосували за власну незалежну державу, а, можливо, і за входження до складу Туреччини.

У боротьбі за голоси кримських татар під час референдуму щодо майбутнього статусу Криму Україні доведеться змагатися з усім ісламським світом. А чи вистачить у нас економічних, політичних, культурно-релігійних та інших аргументів у цій боротьбі – це питання залишається відкритим.

¹ Турція и Греция оскорбляют Украину // Интернет-видання depo.ua. 17 липня 2014. Дата оновлення: 05.02.2020. URL: <http://www.depo.ua/rus/ money/turtsiya-i-gretsiya-nanesli-oskorblenie-ukraine-ekonomist-17072014163600> (дата звернення 01.02.2020).

5.5 Інституційно-правові основи формування європейської регіональної політики сталого розвитку

На сьогоднішній день, питання розробки й запровадження в Україні ефективної політики сталого розвитку на регіональному рівні вже вийшли з площини суто наукової проблеми і виступають невід'ємною складовою соціально-економічного розвитку не лише окремих територій, а і держави в цілому. Особливої актуальності проблема сталого регіонального розвитку набула у зв'язку з необхідністю вироблення нових підходів щодо забезпечення захищеності громадянського суспільства в умовах гібридної агресії з боку Російської Федерації, недопущення загроз життю і здоров'ю пересічних українців, збереження нормальної життєдіяльності в суспільно-політичній та економічній сферах. Адаптація в Україні загальноприйнятих європейських демократичних підходів щодо забезпечення сталого розвитку регіонів дасть змогу не лише більш ефективно протистояти сепаратистським загрозам та іноземному втручання у наші внутрішні справи, а й дозволить зробити реальні кроки на шляху до європейської та євроатлантичної інтеграції.

Європейська політика регіонального розвитку базується на загальному політичному принципі, згідно якого більш багаті країни і регіони мають забезпечувати солідарність з більш бідними. А також на економічному принципі, згідно якого низькі обсяги виробництва в бідних країнах-учасниках, їхній високий рівень безробіття є втратою потенціалу та можливостей для Європейського Союзу в цілому. Інвестування в сучасну інфраструктуру та інноваційну діяльність, краща освіта і професійна підготовка для людей у слабких регіонах відкривають нові ринки та розширюють економічний потенціал усіх країн-учасників ЄС. У той же час, політика наближення допомагає підтримувати консенсус на фоні ключових історичних досягнень ЄС, зокрема щодо створення єдиного ринку і впровадження єдиної валюти¹.

Концепція сталого регіонального розвитку виступає невід'ємною частиною комплексного підходу розбудови національної безпеки будь-якої розвиненої країни світу і вже остаточно увійшла до понятійної бази юридичної науки та економічної політики. Існуюча криза в регіонах, які входять до Європейської політики сусідства (*European Neighbourhood Policy*, *ENP*) яскраво засвідчила, що нині пріоритетом є не лише забезпечення демократизації та економічного зростання, а насамперед здатність країн-партнерів ефективно протистояти виникаючим загрозам, зокрема і на регіональному рівні².

Аналіз публікацій, які присвячені аналізу проблем публічного управління регіональним розвитком демонструє, що питання реалізації регіональної політики в країнах ЄС становлять значний інтерес для таких вітчизняних науковців, як: А. Баян, С. Білої, О. Богорада, В. Воротіна, С. Кіш, М. Лендєла, С. Максименка, Т. Мірзодаєвої, Т. Никитюк, В. Падалки, В. Панова, М. Підмогильного, О. Тевелєва, В. Чужикова та інших.

Значний внесок у розвиток досліджень у сфері сталого регіонального

¹ Інноваційні підходи до регіонального розвитку в Україні : аналіт. доп. / С. О. Біла, Я. А. Жаліло, О. В. Шевченко, В. І. Жук ; за ред. С. О. Білої. К.: НІСД, 2011. С. 58.

² The European Neighbourhood Policy (ENP). EU NEIGHBOURS south east. URL: <https://www.euneighbours.eu/en/contact> (Date of treatment: 05.02.2020).

розвитку зробили: Б. Еванс, Дж. Джозеф, К. Зебровські, М. Кавелті, М. Кауфманн, К. Крістенсен, М. Купер, Г. Ласконжаріас, Дж. Рейд, Дж. Уолкер, К. Ф'єдер, Д. Чендлер та інші. При цьому, актуальними залишаються питання інтегрованого підходу до забезпечення сталого розвитку з урахуванням аспектів безпеки і стійкості, удосконалення методології оцінювання ризиків і небезпек, розбудови системи раннього попередження загроз, запровадження механізмів державно-приватного партнерства і міжнародного співробітництва у цій сфері.

Сучасна модель ЄС для інтегрованого регіонального розвитку має три основні напрями. По-перше, робиться наголос на сприянні економічному наближенню, щоб допомогти менш розвиненим регіонам (в яких в основному розташовані нові країни-учасники) зменшити своє відставання від більш розвинених країн. По-друге, реалізуються широкі заходи, спрямовані на покращення регіональної конкурентоспроможності і зайнятості. Третя категорія стратегій спрямована на сприяння співпраці між регіонами і країнами з метою зменшення економічного значення національних кордонів¹.

Також існують три основні джерела фінансування, які були створені у різні часи протязом розвитку ЄС. А саме: Фонд європейського регіонального розвитку (*European Regional Development Fund, ERDF*), який зосереджується на ініціативах, пов'язаних із економічним зростанням, зайнятістю і конкурентоспроможністю, включаючи інвестиції в інфраструктуру; Фонд наближення (*Cohesion Fund, CF*) – зосереджується на транспортній та екологічній інфраструктурі, включаючи відновлювальні джерела енергії; а також, фінансування в рамках Європейського соціального фонду (*European Social Fund, ESF*), який спрямовується на інвестиції в людський капітал у сфері освіти і професійної підготовки.

Правову основу формування політики регіонального розвитку ЄС становить тісна та узгоджена взаємодія наднаціональних інституцій Європейського Союзу. При цьому, жодна з основних і допоміжних інституцій ЄС не може діяти автономно, всі вони взаємопов'язані та взаємозалежні в діяльності, спрямованій на поширення європейських цінностей і реалізацію загальноприйнятих цілей у системі конституційних стримувань і противаг. Європейська Комісія традиційно розглядається як виконавчий орган, хоча й суміщає всі названі вище функції. Законодавча і виконавча функції не чітко розмежовуються між інституціями ЄС, але судова функція залишається класичною і для ЄС, і для держав-членів. Феноменом інституцій ЄС є поліцентричність структури і незалежність від органів національної влади держав-учасниць².

Проведений аналіз європейського досвіду щодо координації діяльності держав-учасниць з питань забезпечення регіонального сталого розвитку на стратегічному рівні дає підстави стверджувати, що в країнах з парламентською

¹ Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЄС? // European Commission, Головне управління регіональної політики. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_uk.pdf (Date of treatment: 02.02.2020).

² Регіональна політика Європейського Союзу : підручник / за ред. В.Чужикова. К.: КНЕУ, 2016. С. 139-146. URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/evrointegracii/Pidruchnuk_ERDM_2016.pdf (дата звернення 12.02.2020)

формою управління таку функцію, як правило, виконує Уряд. Безпосереднім забезпеченням відповідної діяльності займається уповноважений підрозділ (підрозділи) у складі Урядового офісу (Офісу Прем'єр-міністра). До його повноважень входить розробка проектів нормативно-правових актів із ключових питань забезпечення сталого розвитку, налагодження комунікацій між зацікавленими суб'єктами, а також з іноземними партнерами тощо. Поширеною практикою є формування постійно діючих міжвідомчих робочих груп (мереж), до складу яких входять представники органів державної влади, наукових установ і громадянського суспільства.

Так, у Великій Британії, Нідерландах, Норвегії, Швеції, Данії, Естонії та Новій Зеландії загальна координація діяльності у сфері забезпечення регіонального сталого розвитку (зокрема кризового менеджменту та підготовки відповідних рекомендацій та настанов для інших учасників відповідних процесів) здійснюється Урядом та його спеціалізованими підрозділами. Як правило, вони входять до складу або тісно пов'язані з державними органами (установами) з питань сталого розвитку та кризового менеджменту і забезпечують такі процеси, як:

- розробка відповідних нормативно-правових актів, інструкцій, рекомендацій для різних цільових груп (міністерств і відомств, громад, населення, бізнесу тощо);
- організація багаторівневої оцінки загроз та прогнозування надзвичайних і кризових ситуацій;
- всеохоплююче планування заходів безпеки на всіх етапах (до, під час і після кризи) та розвитку необхідних спроможностей;
- розвиток державно-приватного партнерства;
- організація цільових тренінгів і навчань з метою поширення необхідних знань і навичок;
- створення стійких міжвідомчих комунікацій, а також мереж за участю наукових установ і представників громадськості з питань забезпечення стійкості;
- організація міжнародного співробітництва у відповідній сфері¹.

У Великій Британії загальна координація державної політики сталого регіонального розвитку здійснюється Офісом Кабінету міністрів через радника з питань національної безпеки (*National Security Adviser, NSA*), який очолює Секретаріат з питань національної безпеки (*National Security Secretariat, NSS*). При цьому, важливу роль відіграє Секретаріат з надзвичайних ситуацій (*Civil Contingencies Secretariat, CCS*) у складі NSS. Він співпрацює з Комітетом з питань надзвичайних ситуацій Кабінету міністрів (*Civil Contingencies Committee, CCC*), підкомітетом Ради національної безпеки Великої Британії з питань стійкості (*Ministerial Sub-Committee on Resilience, National Security Council*) та іншими уповноваженими органами².

Головною функцією CCS є координація діяльності департаментів Офісу

¹ Memorandum from the Civil Contingencies Secretariat. 09.01.2002. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200102/cmselect/cmdfence/518-i/2011602.htm> (Date of treatment: 05.02.2020).

² Preparation and planning for emergencies. URL: <https://www.gov.uk/guidance/preparation-and-planning-for-emergencies-the-capabilities-programme> (Date of treatment: 02.03.2020).

Кабінету міністрів з питань забезпечення не лише сталого розвитку, а й національної стійкості. До його повноважень відноситься, зокрема, проведення національної оцінки ризиків та ведення Національного реєстру ризиків, державне планування у сфері цивільного захисту і безпеки, розвиток необхідних спроможностей, формування і реалізація політики безпеки і стійкості національної інфраструктури, а також підтримка й захист сталого розвитку приватного сектору в усіх регіонах країни¹.

Серед головних завдань у сфері забезпечення як регіонального сталого розвитку, так і національної стійкості загалом, зокрема визначено: нарощування спроможностей з метою профілактики і протидії загрозам, мінімізації та швидкого подолання їх наслідків; підвищення стійкості державного управління й інфраструктури Великої Британії до деструктивного впливу звичайних і нетрадиційних загроз; забезпечення безперебійного функціонування центрального уряду, його здатності вирішувати складні завдання щодо попередження загроз та мінімізації уразливості; завчасне поширення інформації про наявні і потенційні кризові ситуації.

У Нідерландах координацію діяльності з розбудови регіонального сталого розвитку на стратегічному рівні здійснює Уряд через відповідний Керівний комітет з питань національної безпеки (*Stuurgroep Nationale Veiligheid, SNV*) та його секретаріат².

SNV виступає в якості національної платформи з розробки та впровадження політики регіонального сталого розвитку, оскільки до його складу входять керівники всіх міністерств і відомств держави, а також долучаються неурядові організації, представники бізнесу і громадянського суспільства в якості радників. Секретаріат SNV функціонує при Міністерстві внутрішніх справ та у справах Королівства. Комітет призначений для узгодження на рівні уряду позицій у сфері національної безпеки і стійкості, а також забезпечення відповідності дій на всіх рівнях, відповідає за цілісність стратегічної політики у сфері безпеки та її реалізацію. Головою SNV є Державний директор з питань безпеки Міністерства внутрішніх справ та у справах Королівства³.

Підтримку координаційної функції SNV здійснює Міжвідомча робоча група з питань національної безпеки (*Interagency werkgroep voor nationale veiligheid, IWNV*), яка підзвітна SNV. До її складу входять різнопрофільні експерти всіх міністерств та відомств країни.

На вищому міністерському рівні таку функцію виконує Національний координатор з питань боротьби з тероризмом і безпеки (*Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, NCTV*), що діє при Міністерстві юстиції та безпеки (*Ministerie van Justitie en Veiligheid*) і підпорядкований міністрові цього державного органу. NCTV забезпечує координацію і обмін інформацією між

¹ Civil Contingencies Secretariat (2019). University of Cambridge, Centre for science and policy. URL: <https://csap.cam.ac.uk/organisations/civil-contingencies-secretariat/> (Date of treatment: 04.02.2020).

² Instellingsbesluit Stuurgroep Nationale Veiligheid. wetten. overheid. nl. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0027277/2010-02-23> (Date of treatment: 02.03.2020)

³ Netherlands, the National Platform. URL: <https://www.preventionweb.net/english/hyogo/national/list/v.php?id=122> (Date of treatment: 05.02.2020).

усіма суб'єктами у сфері національної безпеки, відповідає за надійне функціонування механізмів антикризового управління, контролює відповідність антикризової політики вимогам національного законодавства, а також угодам про міждержавне співробітництво та правовим механізмам ЄС¹.

У Норвегії вищий рівень відповідальності (зокрема політичну) за здійснення контролю й управління у сфері забезпечення готовності до реагування на загрози і надзвичайні ситуації (як основу регіонального сталого розвитку) покладено на Кабінет міністрів. За рішенням Прем'єр-міністра Норвегії відповідна робота може здійснюватися через Урядовий комітет з питань безпеки, учасниками якого є Прем'єр-міністр та міністри зовнішніх справ, оборони та фінансів, а до її забезпечення долучається Офіс Прем'єр-міністра.

Органом, який здійснює адміністративну координацію на вищому міністерському рівні є Рада з надзвичайних ситуацій до складу якої входять п'ять постійних членів: Урядовий секретар Офісу Прем'єр-міністра, Генеральний секретар Міністерства зовнішніх справ, постійні заступники Генеральних секретарів Міністерства юстиції та громадської безпеки, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства оборони, а також можуть бути включені представники інших установ. Основними функціями Ради з надзвичайних ситуацій є: оцінка безпекового середовища; координація дій за різними напрямками; інформування населення і мас-медіа; оперативне визначення відповідальних та порядку взаємодії у складних ситуаціях. На засіданнях Ради, як правило, головує представник Міністерства юстиції та громадської безпеки (*Justis- og beredskapsdepartementet*), яке виконує роль основного національного координатора з питань не лише регіонального сталого розвитку, а й національного кризового менеджменту².

У Швеції координацію державної політики у сфері кризового менеджменту (як основного елементу забезпечення регіонального сталого розвитку) на загальнонаціональному рівні здійснює Шведське агентство з цивільних надзвичайних ситуацій (*Myndigheten för samhällsskydd och beredskap, MSB*).

Беручи до уваги, що основна відповідальність за планування та імплементацію заходів кризового менеджменту у Швеції покладена на місцеві муніципалітети, уповноважені органи більш високого рівня (регіональні та національні, зокрема зазначене Агентство) підключаються лише у випадках, коли на місцевому рівні неможливо впоратися із надзвичайною кризовою ситуацією.

Зазначене Агентство є урядовою організацією, уповноваженою забезпечувати готовність до реагування на надзвичайні ситуації, антикризове управління, цивільний захист, кібербезпеку, планування і організацію навчань і тренувань, проведення операцій у співпраці з міністерствами, муніципалітетами, графствами, а також вітчизняним приватним сектором. Очолює Агентство генеральний директор, призначений урядом. До структури MSB входять такі

¹ De Nationaal Coördinator Terrorismedbestrijding en Veiligheid (NCTV). URL: <https://www.nctv.nl/organisatie> (Date of treatment: 14.02.2020).

² Support and Cooperation. A description of the total defence in Norway (2018). Norwegian Ministry of Defence, Norwegian Ministry of Justice and Public Security. URL: <https://www.regjeringen.no/en/find-document/dep/FD/Handbooks-and-brochures/2018/support-and-cooperation/id2605017/> (Date of treatment: 05.02.2020).

підрозділи: Департамент з питань підготовки до надзвичайних ситуацій та цивільної оборони; Департамент з цивільного захисту та запобігання нещасним випадкам; управління з операцій; управління з питань кібербезпеки та безпеки комунікацій та інші¹.

У Новій Зеландії уряд несе основну відповідальність за регіональний стійкий розвиток, а також загальний стан національної безпеки й стійкості. Комітет зовнішніх відносин та безпеки Кабінету міністрів (*Cabinet External Relations and Security Committee, ERS*) відповідає, передусім, за розгляд стратегічних, політичних та законодавчих питань, що стосуються національної безпеки, зовнішніх справ, оборони (за винятком оборонних закупівель), стійкості національної економіки та регіональний сталий розвиток. ERS координує і спрямовує загальнонаціональні заходи з реагування на кризові явища, що впливають на національну безпеку. ERS очолює Прем'єр-міністр і включає міністрів фінансів, оборони, економічного розвитку, охорони здоров'я, мовлення, зв'язку та цифрових ЗМІ, закордонних справ, а також генерального прокурора, очільників поліції, спецслужб, митниці, імміграції, а також інших посадових осіб².

Загалом можна зробити висновок, що питання організації діяльності у сфері забезпечення регіонального сталого розвитку в більшості розвинених європейських країн регулюються розгалуженим законодавством. Крім профільних законів, які визначають повноваження, відповідальність та взаємодію різних державних органів в мирний і воєнний час, розроблено різноманітні інструкції та рекомендації для цільових аудиторій (міністерств і відомств, місцевих громад, навчальних закладів, певних груп населення тощо). Такі документи визначають, як слід готуватися до надзвичайної ситуації, які доцільно сформувати резерви, як планувати антикризові заходи, проводити навчання і тренування, що робити під час і після кризи.

Історично Україна має значний потенціал стійкості, а також окремі системи і механізми, які дозволяють здійснювати заходи кризового менеджменту у надзвичайних ситуаціях, реагувати на різні загрози. Ми маємо досвід подолання кризових ситуацій, які супроводжувалися появою значної кількості внутрішньо переміщених осіб, зокрема, внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС, анексії Криму та збройної агресії на Донбасі. У цілому, відповідні уповноважені структури успішно впоралися із масштабними проблемами, не було допущено загальної дестабілізації ситуації в країні.

У той же час, мали прояв суттєві системні вади в організації взаємодії і координації різних державних і недержавних установ, неналежна комунікація з громадськістю, низька активність у залученні можливостей світової спільноти тощо. На сьогоднішній день, для України проблема забезпечення регіонального сталого розвитку в умовах гібридних загроз стає все більш актуальною. За умов швидкого розвитку інформаційних технологій, нині вже не обов'язково вдаватися

¹ Building Resilience in the Nordic Region. A Swedish perspective (2019). URL: <https://rib.msb.se/filer/pdf/28840.pdf>. Publ. no. MSB1395 – May 2019 (Date of treatment: 12.02.2020).

² National Security System. Handbook. August 2016. URL: <https://dpmc.govt.nz/sites/default/files/2017-03/dpmc-nss-handbook-aug-2016.pdf> (Date of treatment: 10.03.2020).

до відкритої збройної агресії задля нанесення відчутних втрат супротивнику. Часто-густо достатньо вивести з ладу, чи нанести суттєву шкоду базовим об'єктам критичної інфраструктури, які визначають загальний стан у соціальній, економічній чи військовій сфері держави.

Так, ще у 2017 році Міжнародна організація зі стандартизації (*International Organization for Standardization, ISO*) внесла до розділу «Безпека і стійкість» каталогу стандартів поняття «Організаційна стійкість», що містить також рекомендації стосовно підвищення відповідного виду стійкості для організацій різних типів і розмірів¹.

Для України організаційне забезпечення розробки та впровадження ефективної політики регіонального сталого розвитку полягає, насамперед, у формуванні принципово нової якості вітчизняного публічного управління на усіх рівнях, яке повинно мати загальноновизнані риси, притаманні стійким системам, а саме:

- постійна здатність до безперебійного функціонування у нормальному (штатному) режимі, а також швидка адаптація до мінливих умов;
- ефективна спроможність витримувати раптові (неочікувані) удари;
- самодостатність під час відновлення після руйнівних наслідків (явищ, дій) будь-якої природи до стану необхідної рівноваги (на попередньому або новому рівні) за умови збереження безперервності процесу управління².

Існуючі у державі системи безпеки (реагування на надзвичайні ситуації, боротьби з тероризмом, забезпечення воєнної і цивільної безпеки, мобілізаційного забезпечення, формування державних резервів та інші) складають нині основу, навколо якої доцільно розбудовувати національну агреговану модель реалізації регіональної політики сталого розвитку. При цьому, не руйнуючи, а навпаки творчо розвиваючи і доповнюючи існуючі безпекові системи новими якісними компонентами.

Виходячи з аналізу сучасної безпекової ситуації в Україні та розвитку національних спроможностей, можна визначити, що основними напрямками формування регіональної політики сталого розвитку України мають стати:

- удосконалення кризового менеджменту (насамперед з урахуванням семи базових рекомендацій НАТО, а саме: забезпечення безперервності урядування та надання критичних державних послуг; стійкого енергозабезпечення; здатності ефективно реагувати на неконтрольоване переміщення великої кількості осіб; стійкого постачання води та продуктів харчування; здатності ефективно реагувати на ситуації з масовими втратами серед населення; стійких систем цивільних комунікацій; стійких систем цивільного транспорту);
- усіляка підтримка сталого розвитку й стійкості місцевих громад;
- забезпечення сталого економічного розвитку як окремих регіонів, так і держави в цілому;
- підтримка громадянського миру й злагоди, забезпечення суспільної стійкості.

¹ International Organization for Standardization. URL: <https://www.iso.org/standard/50053.html> (Date of treatment: 05.02.2020).

² Резнікова О.О. Забезпечення стійкості держави і суспільства до терористичної загрози в Україні та світі. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 3 (44). С. 23 - 24.

Крім того, надзвичайно важливого значення набуває забезпечення належної взаємодії і координації діяльності всіх державних і недержавних учасників процесу забезпечення реалізації політики сталого розвитку в усіх сферах суспільно-політичного життя та на різних етапах її реалізації – до, під час і після кризових явищ. Із огляду на це, в Україні необхідно на законодавчому рівні визначити національного координатора відповідних процесів, структуру його допоміжних органів, а також розподіл відповідальності і повноважень державних органів за напрямками забезпечення реалізації регіональної політики сталого розвитку, як необхідної складової стійкості України до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Виходячи з особливостей конституційного розподілу повноважень між основними гілками влади в Україні, вкрай актуальним завданням є налагодження ефективної співпраці між Кабінетом Міністрів України та Радою національної безпеки і оборони України як ключовими колегіальними органами найвищого рівня у сфері кризового менеджменту, наділеними функціями координації органів державної влади. Також має бути посилена роль Секретаріату Кабінету Міністрів України та Апарату Ради національної безпеки і оборони України щодо забезпечення координації діяльності у сферах національної безпеки і стійкості, а у структурі цих органів необхідно утворити спеціальні підрозділи, відповідальні за формування та реалізацію регіональної політики сталого розвитку.

Проведений аналіз інституційних засад і нормативно-правового забезпечення реалізації сучасної регіональної політики сталого розвитку в країнах Європейського Союзу дозволяє сформулювати декілька засадничих принципів, а також низку практичних рекомендацій, які мають усі підстави бути впровадженими під час реалізації нинішнього етапу адміністративно-територіальної реформи в Україні, а саме:

По-перше. Регіональна політика сталого розвитку України вимагає довгострокового стратегічного бачення цілей, які необхідно досягти. Вона має, насамперед, передбачати розвиток ключових секторів економіки (промислове виробництво, сільське господарство, транспорт тощо) та певних географічних територій. При цьому згідно європейської практики, перевага повинна надаватися саме найменш розвиненим секторам економіки та найбільш відсталим регіонам держави. Стосовно транспорту – пріоритет має надаватися проектам, які сприяють реалізації географічних можливостей нашої держави, як «містка» між Європою та Азією.

По-друге. Необхідно запровадити об'єктивний, неполітичний підхід щодо залучення і розподілу грошових ресурсів, спрямованих на регіональний сталий розвиток у межах програм та регіонів. Реалізація регіональної політики сталого розвитку передбачає існування відповідної статистичної служби з обслуговування інвестицій.

Третє. Реалізація проектів регіонального розвитку повинна поєднувати спільне фінансування і партнерство, а відтак посилювати права власності місцевих громад. Немає сенсу в тих проектах, які нав'язуються органами вищого рівня, тому проекти дійсно належать громаді, яка отримує від них користь.

Четверте. Європейський підхід щодо нормативно-правового забезпечення реалізації регіональної політики сталого розвитку передбачає наявність в Україні відповідної юридичної архітектури двох рівнів – стратегічного (закони,

державні програми) та регіонального (нормативні документи місцевих громад).

П'яте. Зважаючи на досить слабкий нинішній інституціональний потенціал більшості регіонів України, доцільно зосередитися не на інтегрованих програмах (тобто підтримці пов'язаних дій у сферах інфраструктури, людських ресурсів і розвитку бізнесу), а саме на підтримці окремих проектів.

Шосте. Беручи до уваги, що політика ЄС рухається у напрямі збільшення обсягів допомоги, яку необхідно повертати, потрібно створити додаткові стимули для забезпечення ефективності з боку бенефіціарів, а також додаткового досвіду, що надається банками і сектором фінансових послуг.

Сьоме. Критично важливим є наявність в Україні адекватного формального і неформального інституціонального потенціалу, спроможного успішно реалізовувати регіональну політику сталого розвитку (фінансовий менеджмент і контроль, планування економічного розвитку, ідентифікація і мотивація відповідних партнерів тощо).

Восьме. Постійний моніторинг та адекватна оцінка результатів реалізації програм регіонального розвитку виступають невід'ємною складовою політики сталого розвитку регіонів, демонструють створену цінність для бенефіціарів і платників податків.

Дев'яте. Важливим елементом регіональної політики сталого розвитку України повинно бути неухильне дотримання європейського законодавства в частині поваги до відкритих ринків в ЄС (правила конкуренції за державну допомогу, правила відкритих державних закупівель); дотримання екологічної політики і правил; реалізація принципу рівних можливостей, партнерства і демократії.

Десяте. Прозорість реалізації регіональної політики сталого розвитку в Україні безпосередньо впливає на стабільність соціально-економічного розвитку держави та свідчить про ефективність публічного управління, сприяє політичній стабільності і громадянській згоді в українському суспільстві. Ефективні комунікаційні та інформаційні системи мають бути включені в процеси управління програмами регіонального розвитку, забезпечувати громадський контроль та підвищувати роль місцевих громад.

5.6 Правові аспекти створення транспортно-логістичних кластерів в регіонах України

На даний час актуалізуються проблеми формування транспортно-логістичних кластерів як важливої складової транспортно-логістичної системи та дієвої форми партнерства учасників ринку транспортних і логістичних послуг. І, в першу чергу, це стосується правових аспектів.

У результаті досліджень^{1,2,3} встановлено, що розвиток національної транспортно-логістичної системи гальмується множиною бар'єрів, ключовими з яких є інституційні, що пов'язані з недосконалою законодавчою та нормативно-правовою базою, відсутністю Концепції створення кластерів в Україні та стратегій розвитку регіональних транспортно-логістичних систем з урахуванням специфіки економічних районів.

Узагальнення діючих законодавчих і нормативно-правових актів, які регулюють діяльність у транспортній сфері в Україні, показало, що більшість документів не кореспондуються один з одним, відсутня їх відповідність сучасним умовам господарювання. Як правило, в законодавчих і програмних документах застосовуються такі терміни, як «транспортна інфраструктура» і «стратегічні об'єкти інфраструктури» (залежно від видів транспорту). У деяких актах розглядаються лише види транспорту (табл. 1).

У проєкті Концепції створення кластерів в Україні, розробленому Кабінетом Міністрів України у 2008 р., зазначено про транспортно-логістичні кластери, які включають у себе комплекс інфраструктури і компаній, що спеціалізуються на зберіганні, супроводженні та доставці вантажів, а також організації з обслуговування об'єктів портової інфраструктури, транспортні компанії, логістичні центри. Однак ця Концепція так і не набрала чинності.

У проєкті Закону України «Про мультимодальні перевезення» наголошено про те, що державна підтримка мультимодальних перевезень вантажів передбачає сприяння розвитку мультимодальних перевезень вантажів, транспортно-логістичної інфраструктури. Але нічого не сказано про створення транспортно-логістичних кластерів. До того ж цей законопроект так і не затверджено.

Отже, у законодавчих і нормативно-правових актах України відсутні визначення понять «транспортно-логістична система» і «транспортно-логістичний кластер». Не прописано загальних засад функціонування та розвитку транспортно-логістичних кластерів як «ядра» транспортно-логістичної системи на національному й регіональному рівнях. Не визначено належних інституційних умов формування транспортно-логістичних кластерів.

¹ Трушкіна Н.В. *Імплементация правовых засад розвитку транспортно-логістичної системи України до норм міжнародного права*. Economic and Legal Foundations of the Public Transformations in Conditions of Financial Globalization: monograph / Edited by Yu. Pasichnyk. Yunona Publishing, New York, USA, 2018. P. 370-376.

² Іванов С.В., Ляшенко В.І., Трушкіна Н.В. *Особливості розвитку транспортно-логістичної системи Придніпровського економічного району. Регіональна економіка та управління*. 2019. № 3(25). С. 22-27.

³ Трушкіна Н.В. *Формування інтегрованої транспортно-логістичної системи в Україні: фінансово-правовий аспект*. Emergence of public development: financial and legal aspects: monograph / Yu. Pasichnyk and etc. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2019. P. 619-629.

Таблиця 1 – Термінологічний апарат, що застосовується в законодавчих і нормативно-правових документах з регулювання розвитку транспортного сектору

Назва документа	Використані терміни				
	НТС	ТІ	ПВ	ВТ	МАД
ЗУ «Про транспорт»	+				
ЗУ «Про морські порти України»		+			
ЗУ «Про автомобільний транспорт»		+			
ЗУ «Про залізничний транспорт»		+			
ЗУ «Про внутрішній водний транспорт» (проект від 06.09.2019 р.)	+	+			
ЗУ «Про мультимодальні перевезення» (проект)		+			
Господарський кодекс України			+		
Цивільний кодекс України			+		
Водний кодекс України				+	
Кодекс торговельного мореплавства України				+	
Повітряний кодекс України		+			
Бюджетний кодекс України		+			+
Податковий кодекс України		+			
Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року	+	+		+	
Стратегія розвитку морських портів України на період до 2038 р.		+			
Стратегія АТ «Укрзалізниця» на 2019-2023 роки		+			
Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»		+			
Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року (Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019)		+			
Стратегія сталого розвитку України до 2030 року (проект)		+			
Державна цільова програма розвитку аеропортів на період до 2023 року		+			
План заходів з реформування залізничного транспорту (розпорядження КМУ від 27.12.2019 р. № 1411-р)		+			

Примітки: НТС – національна транспортна система; ТІ – транспортна інфраструктура та її різновидності (інфраструктура внутрішнього водного транспорту; об'єкти портової інфраструктури; об'єкти інфраструктури аеропорту; інфраструктура залізничного транспорту загального користування стратегічного значення); ПВ – перевезення вантажів; ВТ – різні види транспорту (повітряний, морський, річковий); МАД – мережа автомобільних доріг загального користування.

Складено авторами.

Разом з тим, як показує аналіз, у законодавстві України є спроби визначення правових засад створення транспортно-логістичних кластерів у контексті розвитку транспортної системи. Так, у ст. 21 Закону України «Про транспорт» (у редакції від 16.07.2019 р.) зазначено, що державне управління в галузі транспорту має забезпечувати додержання необхідних темпів і пропорцій розвитку національної транспортної системи. Єдина транспортна система включає транспорт загального користування, промисловий залізничний транспорт, відомчий транспорт, трубопровідний транспорт, шляхи сполучення загального користування. При цьому дана система має відповідати вимогам суспільного виробництва та національної безпеки, мати розгалужену інфраструктуру для надання всього комплексу транспортних послуг, у тому числі для складування і

технологічної підготовки вантажів до транспортування, забезпечувати зовнішньоекономічні зв'язки України.

У Національній транспортній стратегії України на період до 2030 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 р. № 430-р, відзначено, що забезпечення комплексного вирішення питань, зокрема підготовка та реалізація відповідної концепції або виконання програми (планів) розвитку мультимодальних перевезень та логістичних технологій передбачає створення мережі мультимодальних транспортно-логістичних кластерів та базових логістичних центрів, «сухих портів», терміналів, спеціалізованих перевантажувальних комплексів. Це має сприяти створенню пасажирських та вантажно-логістичних інфраструктурних комплексів як складової частини мультимодальних кластерів із залізничним, автомобільним, авіаційним та водним транспортом шляхом розбудови системи мультимодальних транспортно-логістичних кластерів і логістичних центрів.

У Стратегії розвитку морських портів України на період до 2038 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 548-з (у редакції від 25.04.2019 р.), серед основних умов для розвитку портової галузі визнано створення кластерів та спеціальних зон у морських портах; залучення приватних інвестицій для модернізації та створення об'єктів портової інфраструктури на підставі договорів концесії, про спільну діяльність та інших інвестиційних договорів. Тому метою даної Стратегії є створення мережі кластерів і залучення на довгостроковий період приватних інвестицій для розвитку об'єктів портової інфраструктури. До головних завдань Стратегії віднесено: підвищення конкурентоспроможності портової галузі на основі модернізації й розвитку об'єктів портової інфраструктури загального користування; створення мережі кластерів шляхом визначення переліку морських портів і типів кластерів; розширення переліку послуг, що надаються в морських портах; залучення приватних інвестицій для розвитку морських портів, передачі підприємств портової галузі та частини об'єктів портової інфраструктури, зокрема, в концесію.

У Стратегічному плані розвитку авіаційного транспорту на період до 2020 року, затвердженому наказом Міністерства інфраструктури України від 21.12.2015 р. № 546, йдеться про реконструкцію та розробку аеропортової інфраструктури. До стратегічних цілей розвитку вітчизняного авіаційного транспорту включено розвиток інфраструктури авіаційного транспорту шляхом реалізації Державної цільової програми розвитку аеропортів до 2023 року та Стратегії розвитку аеронавігаційної системи України до 2025 року.

До основних стратегічних напрямів розвитку галузі залізничного транспорту, викладених у наказі Міністерства інфраструктури України від 21.12.2015 р. № 547 «Стратегічний план розвитку залізничного транспорту на період до 2020 року», віднесено удосконалення логістичних технологій з урахуванням розвитку комбінованих перевезень та інтеграцію в міжнародні транспортні системи. Зазначено, що особливу увагу необхідно приділити питанням стратегічного планування розвитку залізничної інфраструктури в напрямку морських портів і запровадженню мультимодальних технологій.

У Стратегічному плані розвитку автомобільного транспорту та дорожнього господарства на період до 2020 року, затвердженому наказом Міністерства

інфраструктури України від 21.12.2015 р. № 548, вказано про формування мережі взаємопов'язаних логістичних центрів та мультимодальних терміналів у транспортних вузлах; розвиток інтелектуальних транспортних систем.

Однак, незважаючи на деякі позитивні тенденції у розвитку законодавства України з регулювання розвитку транспортно-логістичної системи шляхом створення мережі транспортно-логістичних кластерів, все ж таки існують проблеми недостатньо ефективного нормативно-правового забезпечення у цьому напрямі. Це обумовлено тим, що й досі відсутня Концепція створення кластерів в Україні та не розроблено відповідних механізмів інституційного, організаційно-економічного, фінансового та інформаційного забезпечення функціонування транспортно-логістичних кластерів як інститутів регіонального розвитку.

На підставі аналізу стратегічних документів розвитку регіонів на прикладі Придніпровського (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області), Слобожанського (Полтавська, Сумська, Харківська області) і Донецького економічних районів (Донецька і Луганська області) встановлено, що в них не розроблено відповідних регіональних програм і стратегій розвитку транспортно-логістичних кластерів. Лише в 2012 р. були деякі наброки проєктів Концепції створення транспортно-логістичного кластеру в Харківській області та Стратегії розвитку регіональної системи на базі формування транспортно-логістичного кластеру Харківської області. Однак ці документи не було прийнято і в них не було прописано механізму інвестиційно-фінансового забезпечення розвитку транспортно-логістичного кластеру як складової регіональної транспортно-логістичної системи.

Варто зазначити, що у Причорноморському економічному районі були здійснені спроби забезпечення реалізації механізму розвитку транспортного кластеру¹. Так, у 2011 р. Одеською обласною радою було прийнято Положення «Про впровадження кластерної моделі розвитку інфраструктури Одеської області», на основі якого закріплено базову модель для створення транспортних кластерів і методичні рекомендації, а також забезпечено відповідний організаційно-технічний супровід. Для виконання даного положення було розроблено проєкт рішення про створення транспортного кластеру на базі Одеського морського торгового порту, яке було прийнято Одеською облрадою 26.08.2011 р.

У проєкті було зазначено, що транспортний кластер (так званий «транспортний вузол») є об'єднанням економічних суб'єктів, які працюють в одній сфері та мають загальні цілі й інтереси. Це майданчик, на якому мають спільно співпрацювати порт, залізнична дорога, приватні компанії, вищі навчальні заклади, представники науки й громадськості.

Одеський транспортний кластер розглядається як група юридичних осіб, діяльність яких забезпечується функціонуванням інфраструктури Одеського морського порту і спрямована на створення умов ефективного використання можливостей суб'єктів транспортної системи регіону.

¹ Іванов С.В., Ляшенко В.І., Трушкіна Н.В. Передумови формування та перспективи розвитку транспортно-логістичного кластера в Причорноморському економічному районі. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 46. Ч. 2. С. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.46-2>

За розрахунками фахівців, зростання вантажообігу Одеського порту на 1 тис. т призведе до збільшення валового регіонального продукту області на 200 тис. грн, а на 2,3 млн т – до підвищення загального ВРП на 1%. Однак, рішення обласної ради про створення транспортного кластеру на базі Одеського морського торгового порту так і не набрало чинності.

На даний час у Запорізькій, Кіровоградській, Полтавській, Харківській, Донецькій, Луганській областях розроблено й затверджено Стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки (табл. 2), які ґрунтуються на засадах Закону України «Про засади державної регіональної політики», «Про стимулювання розвитку регіонів» і Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації. У Сумській області розроблено проєкт Стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року, але його ще не затверджено. У Дніпропетровській області йде активна робота з розроблення Стратегії розвитку на період до 2027 року відповідно до розпорядження голови обласної державної адміністрації від 11.04.2019 р. № Р-196/0/3-19.

Таблиця 2 – Аналіз стратегій регіонального розвитку на період до 2027 року в частині формування транспортно-логістичних кластерів

Документ	Зміст
Стратегія регіонального розвитку Запорізької області на період до 2027 року	<i>Стратегічна ціль.</i> Конкурентоспроможна економіка регіону (яка розвивається на засадах смарт-спеціалізації) у національному та глобальному просторі. <i>Операційна ціль:</i> модернізація транспортно-логістичної інфраструктури в умовах зовнішніх викликів
Стратегія розвитку Кіровоградської області на 2021-2027 роки	<i>Стратегічна ціль.</i> Конкурентоспроможна інноваційно-спрямована економіка, яка розвивається на засадах смарт-спеціалізації. <i>Операційна ціль:</i> створення сприятливого клімату для залучення інвестицій
Стратегія розвитку Харківської області на 2021-2027 роки	<i>Стратегічна ціль.</i> Забезпечення інвестиційно привабливого клімату в регіоні та створення інноваційної й інвестиційної інфраструктури. <i>Операційна ціль:</i> розвиток транспортної інфраструктури та сполучення
Стратегія регіонального розвитку Сумської області на період до 2027 року (проєкт)	<i>Стратегічна ціль.</i> Розвиток регіональної інфраструктури. <i>Операційна ціль:</i> транспортна доступність
Стратегія розвитку Полтавської області на 2021-2027 роки	<i>Стратегічна ціль.</i> Ефективне управління просторовим розвитком, забезпечення балансу екосистем та охорона довкілля. <i>Операційна ціль:</i> інфраструктурний розвиток територій та пріоритетна увага сільській місцевості
Стратегія розвитку Донецької області на період до 2027 року	<i>Стратегічна ціль.</i> Оновлена, конкурентоспроможна економіка. <i>Операційна ціль:</i> транспортна доступність та просторове сполучення
Стратегія розвитку Луганської області на 2021-2027 роки	<i>Стратегічна ціль.</i> Відновлення критичної інфраструктури регіону. <i>Операційна ціль:</i> відновлення інфраструктури: логістика, енергозабезпечення

Складено авторами.

У Стратегії регіонального розвитку Запорізької області на період до 2027 року йдеться про формування кластерних ініціатив у різних сферах

економічної діяльності, створення великого мультимодального логістичного центру з перевезення та зберігання вантажів із будівництвом вантажного терміналу. Модернізація транспортно-логістичної інфраструктури має здійснюватися шляхом підтримки розвитку інфраструктури річкових та морських портів; реконструкції аеропортів; інтеграції транспортної мережі та інфраструктури в Транс'європейську опорну транспортну мережу (TEN-T).

Головним завданням Стратегії розвитку Луганської області на 2021-2027 роки визнано відновлення транспортно-логістичної інфраструктури та покращення транспортного сполучення з урахуванням вимог інклюзивності. Цю стратегічну програму розроблено за технічної допомоги та методичної підтримки проєкту USAID «Економічна підтримка Східної України» згідно з Меморандумом про співробітництво між проєктом та Луганською обласною військово-цивільною адміністрацією.

Як зазначено у Стратегії розвитку Кіровоградської області на 2021-2027 роки, створити сприятливий клімат для залучення інвестицій можливо у результаті модернізації та подальшого розвитку дорожньо-транспортної інфраструктури та логістичного потенціалу.

Стратегію розвитку Харківської області на 2021-2027 роки націлено, в першу чергу, на подальшу розбудову міжнародного аеропорту; реконструкцію регіональної системи автодоріг; продовження будівництва нових станцій метрополітену в м. Харкові; розвиток мережі транспортного регіонального сполучення.

У проєкті Стратегії регіонального розвитку Сумської області на період до 2027 року наголошено на необхідність розбудови дорожньої інфраструктури та відновлення авіаційного сполучення.

Реалізація Стратегії розвитку Полтавської області на 2021-2027 роки передбачає оптимізацію транспортної мережі та поліпшення організації пасажирських перевезень у межах області та окремих територій; сприяння розвитку річкового та повітряного транспорту.

При підготовці Стратегії розвитку Донецької області на період до 2027 року активну участь у складі робочої групи брали науковці Інституту економіки промисловості НАН України (м. Київ). Про це свідчать одержані позитивні відгуки від Департаменту економіки Донецької обласної державної адміністрації (листи № 6/1110/40-19/09 від 06.08.2019 р. і № 6/1195/40-19/09 від 30.08.2019 р., протокол № 7 від 15.10.2019 р.). Серед ключових завдань Стратегії визначено підвищення якості та доступності транспортно-логістичних послуг з урахуванням внутрішніх і міжрегіональних зв'язків, у тому числі шляхом створення транспортно-логістичних кластерів та базових логістичних центрів з урахуванням переорієнтації транспортних потоків; розвиток екологічно безпечного транспорту тощо.

При цьому треба зазначати, що до основних механізмів реалізації Стратегій розвитку регіонів на 2021-2027 роки віднесено механізм кластеризації, який передбачає розроблення концепції розвитку регіональних кластерів і системи заходів щодо фінансового стимулювання кластерних ініціатив.

Перелічені вище стратегічні документи відповідають Цілям сталого розвитку до 2030 року та основним положенням проєкту Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року «Розвиток та єдність, орієнтовані

на людину», у якій до першочергових цілей включено формування згуртованої країни в соціальному, економічному, екологічному та просторовому вимірах. Досягнення поставленої цілі має відбуватися за рахунок розвитку інфраструктури (у тому числі транспортної) для підтримки надання державних послуг та підвищення інвестиційної привабливості територій.

Узагальнюючи наведені стратегічні програми, виявлено, що у більшості з них не зазначено про формування транспортно-логістичних кластерів як ключової складової регіональних транспортно-логістичних систем (крім Донецької області), а також не прописано фінансовий механізм реалізації їх функціонування із залученням нетрадиційних джерел інвестування й фінансових інструментів, у тому числі за рахунок міжнародно-приватно-державного партнерства. У Планах реалізації Стратегій розвитку Запорізької, Кіровоградської, Харківської, Сумської, Полтавської, Луганської областей відсутні заходи зі сприяння створенню та інтенсивному функціонуванню транспортно-логістичних кластерів.

У зв'язку з вищевикладеним доцільно розробити концепцію створення транспортно-логістичного кластеру як ефективного інституту регіонального розвитку через більш раціональне використання наявних потужностей і ресурсів^{1,2,3}. Ця структура має бути формою партнерства підприємницьких структур (підприємства транспортно-логістичного комплексу, малий бізнес, споживачі транспортно-логістичних послуг), наукових установ, закладів вищої освіти, інституцій логістичної інфраструктури та органів влади з метою трансформації регіональної транспортно-логістичної системи.

До ключових принципів створення транспортно-логістичного кластеру в економічних районах України (наприклад, Придніпровському) можна віднести:

організацію ринкової системи моніторингу та управління товаропотоками як на міжнародному, національному, так і на регіональному рівнях;

створення мережі логістичних центрів, що включають транспортні термінали, товаро-розподільчі й торгівельні комплекси;

розробку і запуск єдиної інформаційно-управлінської системи оптимізації, моніторингу та управління транспортними потоками у віртуальному просторі;

забезпечення принципу доставки товару «від дверей до дверей», «у потрібне місце і точно у строк» на основі розвитку інтермодальних та комбінованих

¹ Іванов С.В., Трушкіна Н.В., Ринкевич Н.С. Проблеми формування інституційного середовища розвитку логістичних кластерів в економічних районах України. Антикризисное управління економічним розвитком регіонів: колективна монографія / За ред. Н.С. Іванової; Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. Кривий Ріг: Видавець Р.А. Козлов, 2019. С. 30-41.

² Іванов С.В., Ляшенко В.І., Шамілева Л.Л., Трушкіна Н.В. Тенденції розвитку транспортно-логістичної системи Придніпровського економічного району. *Вісник економічної науки України*. 2019. № 2(37). С. 143-150. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2019.2\(37\).143-150](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2019.2(37).143-150).

³ Trushkina N.V., Rynkevych N.S. Proposals for the creation of the appropriate institutional conditions of the formation and development of logistic clusters in the economic regions of Ukraine. *Економічні інновації: зб. наук. праць*. Т. 21. Вип. 3(72). Одеса: Ін-т проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2019. С. 138-149. DOI: [https://doi.org/10.31520/ei.2019.21.3\(72\).138-149](https://doi.org/10.31520/ei.2019.21.3(72).138-149).

перевезень.

Головною метою формування транспортно-логістичного комплексу є прагнення зниження транспортно-логістичних витрат за рахунок модернізації об'єктів діючої транспортної інфраструктури, надання комплексної послуги від «дверей до дверей» за участю всіх видів транспорту з будівництвом термінальних комплексів, міжнародних і регіональних логістичних центрів із створенням структури нового типу (логістичного оператора) для обслуговування цієї системи.

Фінансове забезпечення реалізації даної концепції має відбуватися із застосуванням таких фінансових інструментів, як венчурне інвестування, краудінвестинг, факторинг, міжнародно-приватно-державне партнерство на основі залучення приватних інвестицій, коштів кредитних установ, іноземних інвестиційних ресурсів, грантів міжнародних фінансових організацій тощо.

Реалізація механізму міжнародно-приватно-державного партнерства може призвести до успішного планування розвитку транспортної інфраструктури та надання інтегрованих мультимодальних логістичних послуг; ефективного забезпечення сполученості між різними видами транспорту та їх інтеграції з містами й територіальними громадами; підвищення економічного потенціалу об'єктів транспортно-логістичної інфраструктури для залучення приватних інвестицій.

Створення й розвиток транспортно-логістичних кластерів в економічних районах України як системи самоорганізації бізнесу сприятиме одержанню синергетичного ефекту, складовими якого є:

економічний ефект: підвищення рівня інвестиційної привабливості територій; збільшення надходжень до бюджетів (обласного, місцевих) за рахунок формування якісно нової моделі регіональної економіки, зміцнення конкурентних переваг області й підвищення економічної спроможності територіальних громад в умовах децентралізації; збільшення обсягів вантажоперевезень і вантажообігу різних видів транспорту; зниження витрат на організацію логістичної діяльності через зменшення транспортної складової у вартості послуг, скорочення часу на виконання митних процедур при оформленні вантажів; забезпечення сприятливих інституційних умов функціонування ринку логістичних послуг; удосконалення технології перевезень з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та цифрової логістики;

соціальний: створення нових робочих місць і зростання рівня зайнятості; поліпшення умов праці працівників, зайнятих у сфері транспорту і складського господарства;

екологічний: забезпечення практично повної декарбонізації міської логістики; зниження викидів парникових газів від транспорту за рахунок оптимізації транспортних потоків; зростання рівня екологічної безпеки.

Отже, підвищення рівня конкурентоспроможності підприємств-учасників транспортно-логістичного кластеру дозволить створити сприятливі умови для зростання обсягів і якості надання комплексу транспортно-логістичних послуг, а також сформувати якісно нову модель регіональної економіки, яка відповідатиме сучасним вимогам господарювання.

5.7 Деякі правові аспекти сталого розвитку гірських регіонів та збереження природоохоронних територій в Україні

У підсумковому документі Конференції Організації Об'єднаних Націй зі сталого розвитку «Ріо+20: Майбутнє, якого ми прагнемо» (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 20-22 червня 2012 року) з новою силою акцентована необхідність досягнення гармонії людини і природи^{1,2}. Висловлюється думка, що без цього виживання планети Земля та її екосистем, забезпечення необхідного балансу між економічними, соціальними та екологічними потребами нинішніх та майбутніх поколінь залишаються проблематичними.

Наголошується, що у деяких країнах уже зараз права її величності Природи ставляться на перший план порівняно до прав людини, а серед інституційних рамок сталого розвитку екологічна складова виділяється в окремий розділ. Більше того, у схваленій Рамковій програмі дій та здійснення наступних кроків щодо впровадження стратегії сталого розвитку в різних тематичних областях та в міжсекторальних сферах розв'язанню екологічних проблем відводиться ключова роль. Це, в першу чергу, стосується водозабезпечення та санітарії, енергетики, сталого туризму, кліматичних змін, лісів, біологічного різноманіття тощо.

Показово, що на цій Конференції в черговий раз заявлено про те, що для досягнення цілей сталого розвитку, Україна вважає за доцільне започаткування процесу підготовки проекту концепції Екологічної Конституції Землі³ та його публічного обговорення, заснування на базі ЮНЕП Світової Екологічної Організації.

В Україні, на думку експертів^{4,5}, антропогенне та техногенне навантаження, в тому числі і в Карпатах, в декілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу. Високими залишаються показники бідності, середня тривалість життя тут досягає лише 69,8 років. Майже у три рази вищою є енергоемність виробництва. Тут появилася велика кількість багатіїв, а масштабна експлуатація природних ресурсів призвела до загострення екологічної ситуації в країні та не забезпечила відповідного економічного розвитку.

Спостерігається тенденція зростання обсягів вирубування лісів та експортна спеціалізація сільського господарства на вирощуванні культур, які особливо виснажують ґрунти. На світових ринках за Україною закріплюється роль

¹ Гамор Ф. На шляху до майбутнього, якого ми прагнемо. *Зелені Карпати*. 2013. № 1-2. С.1-7.

² Будущее, которого мы хотим. Рио+20. Конференция Организации Объединенных Наций по устойчивому развитию. Рио-де-Жанейро, Бразилия, 20-22 июня 2012 года. / Итоговый документ конференции. A/CONF.216/L.1 - С. 1-66.

³ Туниця Ю.Ю. Екологічна економіка як ключова передумова сталого розвитку Карпатського регіону. *Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи*. Мат. Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Ужгород, 8-10 вересня 2010 року). С. 67-70.

⁴ Доповідь України до Конференції ООН зі збалансованого (сталого) розвитку. «Ріо+20: Майбутнє, якого ми прагнемо». Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 20-22 червня 2012. *Всеукраїнська екологічна ліга*. Київ, травень 2012 р. 56 с.

⁵ Руденко Л.Г., Лісовський С.А., Марушевський Г.Б., Павличенко П.Г., Тимочко Т.В. «Ріо+20»: Майбутнє, якого ми прагнемо». Особливості реалізації парадигми збалансованого (сталого) розвитку в Україні. *Цілі збалансованого розвитку для України*. Мат. Між. конф. 18-19 червня 2013 р. Київ, 2013 р. С. 3-25.

сировинного регіону, оскільки основу її товарного експорту становить продукція природосмних, екологічно шкідливих, низькотехнологічних галузей.

Проте на цьому фоні в Україні здебільшого лише дискутують щодо впровадження в життя програмних документів, прийнятих на конференціях глав держав та урядів світу в Ріо-де-Жанейро (1992; 2012) та Йоганнесбурзі (2002), причому обговорення цих проблем інколи ведеться в суто «лінгвістичному» контексті. Так, у деяких наукових публікаціях ставиться під сумнів, до прикладу, правильність перекладу з англійської мови терміну «sustainable development» як «сталий розвиток». До уваги не береться навіть той факт, що за нього проголосували у Ріо (1992) представники 179 країн, і нікому ні тоді, ні в Йоганнесбурзі (2002) не приходило в голову перейменувати його на збалансований розвиток – «balanced development»¹. Тим паче, що в Україні цей термін понад двадцять років тому назад уже офіційно схвалено Науковою радою з проблем навколишнього середовища і сталого розвитку НАН України. Це поняття увійшло у широкий науковий вжиток, фігурує в державних документах, законах, міжнародних угодах, витрачені значні кошти на підготовку концепції сталого розвитку. «То чи доречно – напрошується думка, і чи не насміх сусідам після років малопродуктивної праці порушувати питання про зміну терміну (бо ж суть питання й обсяг поняття залишаються незмінними)?». У той же час ґрунтовні розробки багатьох науковців, зокрема академіка Михайла Голубця⁶ щодо впровадження в Україні концептуальних законодавчих норм щодо сталого розвитку досі залишаються без уваги, а важливі положення концепції сталого розвитку населених пунктів, яка ухвалена Постановою Верховною Радою України у 1999 році, не те що не виконуються, про них просто ніхто навіть не згадує.

Дивує також, що висловлювання окремих українських чиновників про те, що міжнародні конвенції, які підписала Україна щодо сталого розвитку, мають лише рекомендаційний характер і не вимагають розробки окремих документів на національному рівні, не отримують належної оцінки. А дехто навіть говорить про те, що ідеї сталого розвитку уже себе вичерпали, і що основними цілями цього процесу має бути лише «економічне» зростання за рахунок використання природних ресурсів.

Дискусія про українські особливості реалізації парадигми сталого розвитку, яка розгорнулася на міжнародній конференції «Цілі збалансованого розвитку для України» (м. Київ, 18-19 червня 2013 року) у рамках Національного процесу «Довкілля для України» теж, на жаль, не вичерпала цю тему. У проголошеній, зокрема, тут доповіді академіка Леоніда Руденка із співавторами⁷ ідеться про комплекс «об'єктивних і суб'єктивних» причин, які нібито оправдовують ситуацію в Україні щодо впровадження концепції сталого розвитку. «Шлях, який пройшла Україна після конференції в Ріо-де-Жанейро (1992), збігся з важкими

¹ Концептуальні засади сталого розвитку гірського регіону (за редакцією академіка НАН України М.А.Голубця). Львів: Вид-во «Поллі», 2007. 286 с.

² Руденко Л.Г., Лісовський С.А., Марушевський Г.Б., Павличенко П.Г., Тимочко Т.В. «Ріо+20»: Майбутнє, якого ми прагнемо». Особливості реалізації парадигми збалансованого (сталого) розвитку в Україні. *Цілі збалансованого розвитку для України*. Мат. Між. конф. 18-19 червня 2013 р. Київ, 2013 р. С. 3-25.

роками становлення нових державних інституцій та суспільно-політичних відносин, з докорінною трансформацією економіки України й тотальною економічною кризою» – наголошують згадані автори. Ці та інші фактори, на їх думку, «значною мірою вплинули на те, що в Україні досі не прийнято концепцію збалансованого розвитку». А чому не сталося розвитку?!

Але попри все це радує правильний висновок цих авторів: «.. відсутність політичної волі зумовили ту обставину, що збалансований розвиток не став пріоритетом державної політики України. Формуванню та реалізації політики збалансованого розвитку заважають також недосконалість нормативно-правової бази та планування розвитку. В Україні триває практика прийняття економічних, соціальних, технічних і екологічних рішень без необхідного поєднання їх в єдину комплексну систему на основі стратегії збалансованого розвитку».

Особливу точку зору з питань впровадження рішень Конференції в Ріо-де-Жанейро має академік НАН України Юрій Шеляг-Сосонко¹, який запропонував замість розмов про сталий розвиток запроваджувати розроблену ним концепцію біорізноманітності. Він вважає, що сьогодні практично завершується етап зрощення політичної влади з фінансовою олігархією. Як результат, політики стали провідниками ідей збагачення, і дедалі більше ізольовуються від природи, стають фізично та духовно спустошеними. Як біологічні істоти вони керуються переважно інстинктами, спрямованими на підвищення комфортності й отримання необмежених прибутків та насолоди від життя. Тому докази розуму тут безсилі.

На жаль, на думку цього українського академіка, проголошений процес сталого розвитку у Ріо, є і буде безуспішним та поступово стане забутим. Тому найголовнішими мають бути заходи із збереження біологічного різноманіття як основи життя та благополуччя цивілізації.

На цитованій Київській конференції як сучасний феномен позиціонується ідеологія «зеленої економіки», в основі якої лежить всеохоплююча екологізація суспільно-економічних процесів – від локального до глобального рівнів². Загалом пропонується створити так звану «зелену світосистему», яка би включала «зелену політику», «зелену економіку», «зелену екологію», «зелений соціум», «зелену (екологічну) людину», «зелену техносферу» і навіть «зелену мілітаризацію». Звичайно, це чудова ідея, до якої людство, безумовно, має прагнути.

Але реалії нашого життя, на жаль, зовсім інші. Тому у зв'язку з цим розглядається можливість, на противагу романтичній ідеї «зеленої економіки», запроваджувати більш прагматичну теорію «меншого зла» або «синьої економіки»³. Її суть, дуже коротко, полягає в тому, щоби припинити методи господарювання, які вичаплюють із природи все можливе, впроваджувати принципи природних екосистем, використовувати так звані каскадні підходи споживання сировини та енергії.

¹ Шеляг-Сосонко Ю.Р. Біорізноманітність: концепція, культура та роль науки. *Укр. ботан. журн.*, 2008, т. 65, № 1. С. 3-25.

² Степанов В.Н., Волошин Д.В. «Зеленая экономика» как современный феномен. *Цілі збалансованого розвитку для України*. Мат. Міжнар. конф. 18-19 червня 2013 р. Київ, 2013. С. 25-29.

³ Химинець В.В. Функції і завдання «синьої» економіки в контексті сталого розвитку України. *Цілі збалансованого розвитку для України*. Мат. Міжнар. конф. 18-19 червня 2013 р. С. 29-33.

В екосистемах (подібно до каскадів водоспаду) відсутня потреба у використанні додаткової сировини та енергії, адже як і вода у водоспадах тече за рахунок сили тяжіння, так і в екосистемах: одні види, або продукти їхньої життєдіяльності, служать їжею для інших видів без використання додаткових ресурсів, енергії і витрат на утилізацію. У природних екосистемах немає відходів, адже побічні продукти одного біологічного циклу стають сировиною для інших природних процесів. У цьому контексті цікавими є конкретні приклади «синьої економіки», які, на думку Володимира Химинця³, можна би уже застосовувати в українських умовах.

Дуже цікавими є також методологічні інновації щодо конвертації використання природних ресурсів у тривале та щасливе життя не тільки окремих людей, але і людства загалом¹. На зміну основного показника економічного зростання – внутрішнього валового продукту (ВВП), згідно з напрацюваннями Нової економічної фундації (The Nev Economic Foundation – NEF) (цитуюмо за Гардашук¹), запропоновано новий показник оцінки ефективності економіки-модель щасливої планети, в основі якої лежить індекс щасливої планети (Harry Planet Index – HPI), або світовий індекс щастя.

Індекс щасливої планети – це співвідношення екологічних впливів та добробуту людей, тобто індекс щасливої планети визначає ефективність «конвертації» природних ресурсів у тривале, комфортне й щасливе життя усіх громадян кожної країни. Рівень добробуту націй пропонується визначати через національний приріст щастя, або GNH (Gross National Happiness). Така модель дає можливість обмежувати надмірне споживання та виснаження природних ресурсів, орієнтує, на відміну від ВВП, забезпечувати втілення нового бачення прогресу і розвитку, яке базується не стільки на економічному зростанні в країнах, як на рівні щастя її громадян.

В іноземних засобах масової інформації, до прикладу, уже появились матеріали щодо пропаганди досвіду впровадження і ефективного використання цієї моделі у республіці Бутан, яка розташована у Гімалайських горах на кордоні із Китаєм.

На всіх міжнародних форумах зі сталого розвитку окремо привертається увага до проблем гірських територій, визнаються великі вигоди, які отримуються від них світовою спільнотою. Зокрема підкреслюється виняткове значення гірських екосистем як основних поставників водних ресурсів для великої частини континентів. Відзначено і той факт, що гірські екосистеми особливо вразливі перед згубними наслідками кліматичних змін, знелісненням та деградацією лісів. Великої шкоди їм завдають зміни методів землекористування, деградації земель та стихійні лиха.

У зв'язку з цим глави держав та урядів світу закликають активізувати зусилля з охорони гірських екосистем, включаючи збереження їх біологічного різноманіття. На Конференції «Ріо+20» прозвучали, зокрема, заклики щодо прийняття довгострокових концепцій із застосуванням всеохоплюючих підходів, які б базувалися на програмах розвитку гірських регіонів. Тим паче, що на цих

¹ Гардашук Т.В. Оновлення методологічної бази впровадження засад збалансованого розвитку в Україні. *Цілі збалансованого розвитку для України*. Мат. міжнар. конф. 18-19 червня 2013 р. С. 21-25.

територіях завжди панували бідність та безробіття, тут спостерігалось надмірне природокористування та деградація унікального біорізноманіття.

Надзвичайно складною залишається екологічна та соціально-економічна ситуація і в Карпатському регіоні. Так, за висновками Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи (Резолюція 315 (2010) «Сталий розвиток гірських регіонів та досвід Карпатських гір»)¹, а також за матеріалами міжнародної конференції «Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи»² для цього краю характерним є значне зменшення, порівняно з недавнім минулим, рівня лісистості.

Завдяки порушеній тут екологічній рівновазі надзвичайно високою залишається паводкова небезпека, серйозною загрозою виступають ерозія земель, скиди у водойми забруднених стоків, неорганізоване нагромадження побутових та промислових відходів.

Масштабна та хаотична експлуатація природних ресурсів призводить до загострення екологічної ситуації і не приносить економічного зростання, в першу чергу місцевим громадам. А за регіоном Українських Карпат твердо закріпилася слава лісосировинного придатку. Сотні тисяч кубічних метрів деревини, які заготовлюються щорічно із застосуванням екологічно небезпечних технологій, вивозяться за кордон кругляком, або у вигляді пиломатеріалів. Такі методи лісокористування не приносять соціально-економічних вигод, а навпаки, загострюють паводкову ситуацію, активізують ерозійні процеси, руйнують ландшафти та дорожню інфраструктуру, створюють негативний імідж для розвитку туризму тощо.

Дуже показовим у цьому контексті може служити стан лісокористування у надзвичайно паводково-небезпечному верхів'ї басейну Тиси, на території депресивного Рахівського району Закарпатської області, де, незважаючи на прийняття Закону України про мораторій на проведення суцільних рубок у лісах на гірських схилах, спостерігається чітка тенденція до збільшення обсягів лісозаготівель, причому основна маса деревини заготовлюється шляхом суцільних рубок, різко знижуються показники посадок лісу.

Лише на папері залишаються декларації щодо сталого лісокористування та про міжнародну лісову сертифікацію. Спостерігається чітка тенденція до тінізації лісозаготівельної галузі. Так, порівняно з 2000 роком, у 2018 році середня кількість працівників у лісозаготівельній галузі у цьому гірському депресивному районі скоротилась більше ніж у два рази, при тому, що питома вага заготовленої деревини була майже однаковою, та й новітніх технологій, які би призводили до вивільнення робочих рук, теж не застосовувалось. Цікаво і те, що в останні роки органи державної статистики взагалі перестали вести облік працюючих у цій важливій для регіону Карпат сфері. Надзвичайно тривожною виглядає тут, попри 70-відсоткову лісистість, й проблема забезпечення місцевого населення звичайними паливними дровами. Наприклад, за розрахунками потреби в них

¹ Романенчук Г., Діус І. Як зберегти Карпати та інші гірські регіони Європи? *Зелені Карпати*, 2010, № 1-2 - С. 27-34.

² Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 8-10 вересня 2010 року). Ужгород: «TIMPANI», 2010. 335 с.

людей, підприємств та організацій цього віддаленого та негазифікованого району щорічно складають близько 250 тисяч кубічних метрів (27 тисяч дворогосподарств: по вісім кубічних метрів кожному в середньому на рік, плюс соціально-культурні та туристично-рекреаційні заклади, установи, підприємства торгівлі тощо). А насправді, за даними офіційної статистики, їх реалізується лише третина до необхідної кількості, а в 2011 році ця цифра опускалась навіть нижче п'ятнадцяти відсотків. А звідки ж береться решта дров.

Відповідь тут проста. Це самовільні рубки, або нелегальна торгівля лісоматеріалів. Але так чи інакше, реальні лісозаготівлі є значно більшими від статистичних даних. Отже, і екологічна шкода є насправді набагато вищою, ніж про це офіційно говориться. А яких збитків від цих оборудок несе державна казна, теж чомусь замовчується.

На цьому фоні дуже тривожною виглядає ситуація із виконанням в Карпатському регіоні Державної програми формування національної екологічної мережі, організація справжнього саботажу місцевими органами влади реалізації Указів Президента України щодо створення та розширення природоохоронних територій, зокрема Карпатського біосферного заповідника, Національного природного парку «Гуцульщина» та інших. Залишились лише добрими побажаннями вимоги статті 10 Закону України «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону», якою передбачалось довести до 2005 року рівень заповідності у Карпатах до 20 відсотків.

Вимагає значної активізації робота щодо виконання вимог Закону України «Про ратифікацію Протоколу про збереження і сталє використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, підписаної у м. Київ 22 травня 2003 року». Адже, як показує аналіз, тут теж складається непроста ситуація. За останні десятиріччя спостерігається значне збільшення кількості видів рослин і тварин, які занесені до Червоної книги України, причому чимала частина усіх зникаючих видів якраз припадає на регіон Українських Карпат (табл. 1).

Таблиця 1 - Види занесені до Червоної книги України

Випуск Червоної книги	Україна		Українські Карпати		Охороняє Карпатський біосферний заповідник	
	Тварини	Рослини	Тварини	Рослини	Тварини	Рослини
1980	85	151	59	79	50	37
1994	382	-	129	-	86	-
1996	-	439	-	167	-	105
2009	542	611	144	225	116	148

У цьому контексті виглядає цікавим і той факт, що більшість із них, а також видів, які занесені до європейських та міжнародних червоних списків, охороняються в межах Карпатського біосферного заповідника та на інших природоохоронних територіях. З огляду на це слід підвищувати роль заповідників та національних природних парків, які зараз як ніколи потребують підтримки з боку органів державної влади та місцевого самоврядування.

Особливої уваги, відповідно до цілей Севільської стратегії (1995) та Мадридського плану дій (2008) ЮНЕСКО, в гірських регіонах вимагають проблеми розвитку біосферних заповідників (резерватів) та вдосконалення

українського природоохоронного законодавства, що регламентує їх діяльність.

Таблиця 2 - розподіл рідкісних видів судинних рослин за природоохоронним статусом

Природоохоронний статус виду	Кількість видів в		
	Україні	Українських Карпатах	Карпатському біосферному заповіднику та національних природних парках Українських Карпат
Міжнародна Червона книга (МСОП)	106	14	6
Європейський Червоний список	182	13	8
CITES	69	46	37
Бернська конвенція	51	16	4
Червона книга України	439	167	127

Біосферні резервати, які працюють з 1971 року у рамках програми «Людина і біосфера», – це природоохоронні території абсолютно нового типу, ключовою метою яких є забезпечення гармонійного розвитку людини і природи. Сама ідея біосферних резерватів лежить в основі принципів сталого розвитку, зустрінута в усьому світі з великим ентузіазмом, і за минулі чотири десятиріччя набула значних успіхів. А сьогодні біосферні резервати формують глобальну мережу модельних регіонів, де можуть бути апробовані різні способи сталого природокористування і можливості адаптуватися до мінливих екологічних, економічних і соціальних умов за участі усіх зацікавлених сторін.

Як підкреслено у Дрезденській декларації про біосферні резервати та зміни клімату¹, нині їхня Всесвітня мережа включає понад 560 біосферних резерватів у більш ніж 100 країнах світу. Тут нагромаджено безцінний досвід, який є важливим внеском у сталий розвиток, зокрема у напрямку мінімізації кліматичних змін та адаптації до них, а також для збереження біологічного різноманіття.

З часу створення програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» та мережі біосферних резерватів впроваджувались інноваційні підходи у наукових дослідженнях, організації моніторингу, екологічній освіті, створювався для цього необхідний потенціал, здійснювалось вдосконалення менеджменту, реалізовувались модельні проекти, які виходили далеко за рамки тільки збереження природи і є добрими моделями для екологічно сталого способу життя.

В Україні створені і успішно функціонують, в різних природно-кліматичних зонах, чотири біосферні заповідники (Карпатський, Чорноморський, Дунайський та Асканія-Нова) та біосферні резервати: українсько-польсько-словацький "Східні Карпати", "Деснянський", "Розточчя" та "Шацький" (окремо і в складі українсько-білорусько-польського резервату "Західне Полісся"). Всі вони вносять свій посильний вклад для впровадження в Україні стратегії сталого розвитку, служать ефективними інструментами запровадження принципів «зеленої економіки», надання екосистемних послуг, раціонального природокористування, мінімізації

¹ Дрезденська декларація про біосферні заповідники та зміни клімату. *Зелені Карпати*, 2011, № 1-2. С. 6-7.

кліматичних змін тощо.

Так, до прикладу, букові праліси Угольсько-Широколужанського масиву Карпатського біосферного заповідника, за даними досліджень університету штату Вермонт (США), займають друге місце у світі серед лісів помірної зони (після дощових лісів Тихоокеанського побережжя США) з акумуляції парникових газів. Крім того, за висновками авторів українсько-німецького проекту «Природоохоронний менеджмент Карпатського біосферного заповідника і розв'язання сучасних викликів на Закарпатті (Україна)»¹, природні екосистеми східної частини Закарпаття становлять сьогодні європейський епіцентр дикої природи, недоторканості та функціональних лісів. Їх унікальна особливість постійно вабить дослідників, студентів, лісівників та природоохоронців з усього світу. А праліси Карпатського біосферного заповідника, які входять до складу транс'європейського об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО "Букові праліси й давні ліси Карпат та інших регіонів Європи", служать зараз сталоном в європейській лісовій екології та природоохоронній справі.

Не менш важливим є і той факт, що за ініціативи адміністрації Карпатського біосферного заповідника на міжнародній науково-практичній конференції «Карпатський регіон і проблеми сталого розвитку» з нагоди його 30-річчя (м. Рахів, 13-15 жовтня 1998 року), прийнято справді історичне рішення: «З метою створення міжнародного правового поля в галузі збереження природи та соціально-економічного розвитку країн Карпатського регіону урядам цих країн розробити і прийняти Карпатську конвенцію сталого розвитку»². У 2003 році на Київській конференції міністрів охорони довкілля Європи «Довкілля для Європи» ця ідея була реалізована шляхом підписання «Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат», яка в 2004 році ратифікована відповідним Законом України. А в 2009-2017 роках, підписано протоколи до неї «Про збереження та стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття» (2009 р.), «Про стале управління лісами» (2012 р.) та «Про сталий туризм» (2017 р.), які теж ратифіковані Законами України.

Окрім того, за нашою ініціативою включено до Постанови Верховної Ради України від 12 вересня 2002 р. «Про інформацію Кабінету міністрів України про здійснення державної політики щодо виконання законів України «Про природно-заповідний фонд України» і «Про охорону культурної спадщини» та про дотримання посадовими особами вимог чинного законодавства стосовно Національного заповідника «Хортиця» й інших історико-культурних заповідників і об'єктів природно-заповідного фонду» пункт щодо розробки «...до 1 липня 2003 року Державної комплексної програми сталого розвитку гірських районів України». А дещо раніше за активної участі адміністрації Карпатського біосферного заповідника прийнято Закони України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» (1995 р.) та «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського

¹ Ibsch P.L., Geyer J., Schmidt L., Pokynchereda V., Gubko V. Carpathian Biosphere Reserve: challenges and solutions for protected area management in Ukrainian Transcarpathia, 2011. Shaker: Aachen. 242 p.

² Гамор Ф.Д., Волощук І.І. Карпатський регіон: проблеми і перспективи сталого розвитку. *Регіональна економіка*, 1998, № 4. С. 193-198.

регіону» (2000 р.) Постанову Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо державної підтримки реалізації Комплексної програми еколого-економічного та соціального розвитку гірської Рахівщини на період 1998-2005 рр.». В 2002 році Закарпатська обласна рада прийняла першу і єдину в Україні «Концепцію сталого розвитку Закарпаття», в 2007 та 2011 роках Комітет Всесвітньої спадщини включив букові праліси Карпат у складі українсько-словацько-німецького об'єкта «Букові праліси Карпат та давні букові ліси Німеччини» до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО¹, а Президент України та Уряд України ухвалили спеціальні рішення (№ 1-1/749 від 2 квітня 2013 року та розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 року № 819-р) щодо сталого розвитку та благоустрою гірських населених пунктів Закарпаття, що розташовані в зоні об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Букові праліси Карпат та давні букові ліси Німеччини»². А у зв'язку із розширенням цього об'єкта Всесвітньої спадщини за рахунок ділянок старовікових букових лісів ще 10 європейських країн, Кабінет Міністрів України Розпорядженням від 21 листопада 2018 року № 892-р затвердив "План заходів щодо збереження української частини природного об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО "Букові праліси й давні ліси Карпат та інших регіонів Європи" та сталого розвитку прилеглих до нього територій".

На розробку, пропаганду та впровадження конкретних проектів зі сталого розвитку спрямована робота наукових підрозділів, великої мережі еколого-освітніх та інформаційно-туристичних центрів, які створені на базі біосферного заповідника ("Музей екології гір та історії природокористування Карпат", "Музей нарциса", "Центр Європи", "Високогір'я Карпати" тощо), видання екологічного науково-популярного журналу "Зелені Карпати", періодичного збірника "Природа Карпат. Науковий щорічник Карпатського біосферного заповідника та Інституту екології Карпат", газети "Вісник Карпатського біосферного заповідника". Цій темі присвячено майже два десятки організованих адміністрацією біосферного заповідника міжнародних науково-практичних конференцій та велика кількість реалізованих міжнародних проектів тощо. Значного суспільного резонансу отримали сформовані нами та оприлюднені на сторінках газети "Голос України" ідеї щодо проведення в Карпатах зимової Олімпіади³, створення на Закарпатті у географічному центрі Європи "Екологічного Давосу"^{4,5}, впровадження принципів сталого лісокористування^{6,7} та інші.

¹ Гамор Ф. Унікальна місцина в центрі Європи інтегрується до світової спільноти. *Зелені Карпати*. 2012, № 1-2. С. 2-5.

² Гамор Ф. Розвивати й оберігати букові праліси Карпат, а також забезпечити сталий розвиток гірських сіл Закарпаття. *Голос України*, 31 травня 2013 р., №100 (5600).

³ Гамор Ф. Чи могли б Карпати прийняти зимову Олімпіаду? *Голос України*, 9 квітня 1996 рік. № 66 (1316).

⁴ Лозова І., Бровченко Л., Краснодемський В., Нитка В. «Екологічний Давос» – у центрі Європи. *Голос України*, 13 липня 2011 р., № 125 (5125).

⁵ Балоба В. На Закарпатті можна створити «екологічний Давос». *Зелені Карпати*, 2012, № 1-2.

⁶ Гамор Ф. Майбутнє лісів Закарпаття. *Урядовий кур'єр*, 17 серпня 2002 р., № 151.

⁷ Гамор Ф. Карпатським лісам – швейцарські стандарти. *Урядовий кур'єр*, 23 травня 2003 р., № 93.

Тому було би добре використовувати, при плануванні конкретних екологічних та соціально-економічних заходів ті розробки, які напрацьовані та апробовуються в Карпатському біосферному заповіднику. А сформовані, за нашою пропозицією, у Постанові Кабінету міністрів України з питань розвитку гірської Рахівщини (ще у 1998 році), концептуальні положення про необхідність "стабілізації соціально-економічного становища в регіоні, збереження унікальних природних екосистем, освоєння потужного рекреаційного потенціалу, створення на цій основі зони екологічно зорієнтованого туристично-оздоровчого комплексу загальнодержавного значення", разом із нещодавно затвердженою урядом України "Державною програмою розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки" (Постанова Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2019 року № 880), і сьогодні можуть служити дорожньою картою для інтеграції гірських територій України до програм Європейського Союзу "Карпатський простір".

На це спрямовано наші пропозиції й до законопроекту "Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення державних гарантій для гірських та високогірних населених пунктів" (реєстр. № 7038 від 23.08.2017 р.).

Так, до статті, яка визначає принципи державної гірської політики, законопроекту "Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення державних гарантій для гірських та високогірних населених пунктів" пропонується записати, що "Метою державної гірської політики є створення умов для сталого розвитку гірських населених пунктів, шляхом запровадження податкових, митних й інших пільг, створення сприятливого інвестиційного клімату для реалізації економічних та соціальних програм, забезпечення збереження екологічно вразливих гірських екосистем".

А до основних принципів державної гірської політики мають належати питання "збереження природно-заповідного фонду, переорієнтації гірської економіки на екологічно безпечні методи господарювання та відновлення порушених гірських екосистем, дотримання вимог природоохоронного законодавства".

Серед передбачених у законопроекті пріоритетів державної підтримки розвитку гірських населених пунктів має бути розвиток і розбудова туристично-рекреаційної інфраструктури та пріоритетність фінансування установ природно-заповідного фонду, розвиток екологічно не шкідливих виробництв, глибока переробка деревини та дикоростучих плодів, ягід та грибів, заборона суцільних вирубок лісів у горах та запровадження екологічно безпечних технологій у лісозаготівлях, недопущення розвитку гірничо-добувної промисловості в зоні розташування природоохоронних та рекреаційно-курортних територій тощо.

Важливими в цьому контексті, є розробка додаткових заходів щодо імплементації європейських стандартів, головним чином директив Євросоюзу про захист диких птахів (№ 2009/147/ЄС) (Пташина директива) та про збереження природного середовища існування дикої флори і фауни (№ 92/43/ЄС) (Оселишна директива) та подача на розгляд Верховної ради України закону України «Про території Смарагдової мережі» тощо.

Для вдосконалення економічних важелів стимулювання збереження та охорони природно-заповідного фонду, за нашими клопотаннями, уже внесено зміни до статті 282 Податкового кодексу щодо сплати місцевим бюджетам

земельного податку¹ за землі, які знаходяться у постійному користуванні заповідників та національних природних парків України. У результаті, наприклад, Карпатський біосферний заповідник сплатив у 2019 році за рахунок коштів Державного бюджету України, 15 територіальним громадам понад 29 мільйонів гривень, а в 2020 році передбачається виділити на ці цілі біля 49 мільйонів гривень.

Розроблено, також за нашої участі, проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» та інших законодавчих актів України із питань охорони природно-заповідного фонду України» (реєстр. № 7510 від 19.01.2018 р.) та прийнято Постанову Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2018 року № 686 «Про затвердження Порядку виплати надбавки за вислугу років працівникам установ природно-заповідного фонду України»², якою встановлюються надбавки в розмірі до 30 відсотків за вислугу років керівним працівникам, професіоналам, фахівцям, технічним службовцям і робітникам установ природно-заповідного фонду, які забезпечують і безпосередньо виконують природоохоронні, науково-дослідні, еколого-освітні, рекреаційні функції, а також функції з охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

5.8 Екологічна освітня невід'ємна складова успішних економічних трансформацій в епоху неоіндустріалізму

Реалізація ринкових трансформацій в епоху неоіндустріалізму об'єктивно потребує розробки якісно нової моделі господарювання, орієнтованої, насамперед, на забезпечення сталого соціально-економічного розвитку. Разом із тим, забезпечення сталого розвитку будь-яких країн чи окремих територій має ґрунтуватися на вираженій екологічній політиці, що передбачає певний рівень екологічної культури та відповідальності.

При цьому, екологічна культура виступає як особливий напрям людської життєдіяльності, від якої істотним чином залежить не лише природне існування сучасної цивілізації, її сталий розвиток, а й саме майбутнє прийдешніх поколінь. Без чіткого усвідомлення усього кола проблем, що належать до екологічної культури, не можна зрозуміти, чому одні етноси живуть в злагоді з природою, а інші залишають після себе руїну. Чому в одних випадках людська життєдіяльність породжує гармонійні ландшафти та екосистеми, а в інших – довкілля перетворюється на пустелю³.

Екологічна культура об'єктивно зводиться, у загальному розумінні, до співіснування двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини, та покликана створювати бажаний устрій в природі, виховувати високі гуманістичні

¹ Гамор Ф. Вдосконалюємо економічні механізми збереження природно-заповідного фонду та розвитку прилеглих територій. *Зелені Карпати*. 2019, № 1-4. С. 53-56. (<http://cbr.nature.org.ua/zk/zk2019.pdf>).

² Гамор Ф. Іншого шляху, ніж досягти гармонії людиною і природою, просто не існує. *Голос України*, 19 квітня 2018 р., № 73 (6828).

³ Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. Київ: «Наукова думка», 2002. с. 26 – 27.

життєві цінності та орієнтири. Екологічна культура спрямована на подолання власної обмеженості людини як природної істоти і виступає сукупністю адаптивних ознак принципово нового типу життєдіяльності. Забруднення й виснаження природних ресурсів не лише загрожують здоров'ю населення, екологічній безпеці та економічній стабільності окремих держав та регіонів, а набули глобального масштабу, ставлячи під сумнів саме існування людської цивілізації.

За останні десятиліття людство далеко сягнуло своєму розвитку. Ми живемо в епоху цифрових технологій, роботів та штучного інтелекту, глобальної підключеності до інформаційного простору. Водночас ми є свідками глобальних екологічних проблем, які людство не могло собі навіть уявити в минулому та не в змозі адекватно досягнути зараз. Нераціональне використання природних ресурсів, забруднення навколишнього природного середовища, глобальна зміна клімату – це далеко не повний перелік того, що загрожують виживанню людства. При цьому найголовніше те, що переважна більшість населення планети зовсім не пов'язує зазначені проблеми із своєю діяльністю або, в деяких випадках, бездіяльністю.

Екологічна освіта виступає інструментом виховання відповідального ставлення людини до навколишнього природного середовища. Розуміючи наслідки своїх дій, людство відійде від шляху самознищення. Саме на екологічну освіту покладено складне завдання – спрямувати свідомість окремої людини та суспільства в цілому на розуміння природи не як об'єкта експлуатації, а як носія найвищої цінності – цінності життя. Екологічна освіта орієнтується на критичне мислення, розв'язання задачі навички ефективного прийняття рішень. Така освіта використовує процеси, які залучають людину до спостереження, вимірювання, класифікації, експериментування, що допомагають в обговоренні, прогнозуванні та інтерпретації даних про екологічні проблеми.

За висновками Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO), екологічна освіта є життєво важливою для передачі властивої поваги до природи серед суспільства, сприяючи підвищенню суспільної екологічної свідомості. При цьому особливо підкреслюється роль екологічної освіти щодо забезпечення майбутнього розвитку прийдешніх поколінь та формування належної якості життя людства шляхом охорони довкілля, подолання бідності, мінімізації нерівності та забезпечення сталого розвитку¹. Як свідчить проведений аналіз, проблемами екологічної культури свого часу опікувалися такі знані вчені, як: Р. Александрова, Е. Гірусов, Н. Дежнікова, В. Кобилянський, Д. Ліхачев, М. Моїсєєв, В. Павлов, В. Панов, Г. Риженков, які, загалом, стоять на позиції, що сучасне суспільство нарешті має обрати свій подальший шлях, тобто, людство або нічого не змінюватиме і – загине, або ж негайно трансформує свій світогляд, спосіб взаємодії з природою і знайде шляхи до гармонійного розвитку².

¹United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization., 2014. Ecological Sciences for Sustainable Development. URL: <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/ environment/ ecological-sciences/capacity-building-and-partnerships/educational-materials/> (дата звернення 14.02.2020).

²Панов В. И. Введение в экологическую психологию: Учеб. пособие. Часть 1. М.: Изд-во МНЭПУ, 2001. с 23.

Питання виникнення, розвитку, ролі та місця екологічної свідомості в процесі суспільних відносин були предметом наукових пошуків: Р. Біджисва, А. Валітова, С. Дерябо, Т. Іванова, Т. Казначєєва та інших. Необхідність оновлення підходів щодо формування екологічної свідомості розглядалася в роботах: Н. Виноградова, Н. Дежнікової, С. Дерябо, І. Зверєва, В. Панова та інших.

Історичним аспектам екологічної освіти, вдосконаленню понятійно-категоріального апарату в цій сфері були присвячені праці Н. Анацької, Н. Авраменко, Г. Білявського, І. Котєнєвої, О. Мінаєва, О. Плахотнік, Л. Єгорова, Н. Авраменко, І. Костицької, М. Мамедова, А. Захлібного та інших.

Враховуючи актуальність та ступінь вивченості піднятої проблеми, нами поставлено завдання дослідити еволюцію підходів щодо розуміння поняття «екологічна освіта» як невід'ємної складової економічних трансформацій в епоху неоіндустріалізму.

Історично екологічна освіта виникла і формувалася впродовж усього існування людства. Витоки стихійного екологічного знання з'явилися ще в первинному суспільстві. Людина узагальнювала свій екологічний досвід як землероб і скотар, обираючи ті рослини і тварин, які можуть підтримувати її життя.

Про таку діяльність В. Крисаченко у своїй праці «Екологічна культура: теорія і практика» писав, що саме завдяки їй людина почала використовувати не тільки предмети довкілля, але й механізми їх формування, діючи у злагоді з природою, здійснюючи селекцію. Цестало найбільш оптимальною формою взаємодії людини зі світом шляхом порятунку біосфери та самої себе, оскільки саме цей шлях є запорукою виживання людства¹.

Людина навчається робити знаряддя для праці, техніку. Спираючись на екологічні знання своїх предків, вона може нескінченно досліджувати природу, використовувати її, застосовувати свою владу й разом із тим намагатися осмислити світ природи. Колективність первинного суспільства дала змогу їй вижити як біологічному виду і створити фундамент задля перетворення в людину соціальну².

У початковому стані «екологічна освіта» почала реалізовуватися ще в древніх цивілізаціях Заходу і особливо Сходу. Екологічна складова була частиною загальної картини світу основоположників філософії – Конфуція, Лао-Цзи, Демокріта та Аристотеля. На початку XVIII ст. Жан-Жак Руссо наголошував на важливості освіти, яка зосереджена на довкіллі в своєму трактаті «Еміль, або Про виховання». Деякі роками пізніше, Луї Агасіс, швейцарець за походженням, що сповідував філософію Руссо, заохочував студентів до «вивчення природи, а не книжок». Усе це допомогло започаткуванню екологічно-навчальній діяльності з вивчення природи, яка почала з'являтися наприкінці XIX -

¹Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика : навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1996. с. 92.

²Екологічна освіта: знання і життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 / Анацька Наталя Василівна; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. Київ, 2016. 20 с.

початку XX ст.¹.

Розвиток екологічних знань, тісно пов'язаний із дослідженням екології, яке розпочалося у контексті біології, а саме – вивчався зв'язок живого організму з навколишнім природним середовищем, коли людство зрозуміло, що живі організми еволюціонують, а найважливішу, визначальну роль у цьому процесі відіграє зовнішня середа. Таке розуміння знайшло своє відображення в ідеї Чарльза Дарвіна про боротьбу за існування в живій природі.

Сучасні підходи щодо екологічної освіти, що почали розвиватися наприкінці XIX ст., базувалися на принципах вивчення природи та освіти задля збереження ресурсів. Об'єктивно виникло та почало поширюватися таке суспільно-політичне явище, як побоювання за свої майбутнє життя на планеті, а відтак турбота громадськості про здоров'я та довкілля сприяли уніфікації такого явища як охорона довкілля. Введення в науковий обіг у 1866 р. німецьким дослідником і філософом Ернстом Геккелем у своїй книзі «Загальна морфологія організмів» («*Generelle Morphologie der Organismen*») терміну «екологія», задля позначення біологічної науки, яка вивчає взаємодію організмів з їх середовищем, сприяло більш тісному з'єднанню науки екології та екологічної освіти².

Стосовно рослин цей термін вперше був використаний датським ботаніком Е. Вармінгом у 1895 р., після цього об'єктом екологічного знання стали вважати вже не тільки живі організми та їх спільноти, але і біосферу в цілому³.

Наступним етапом розвитку екологічної науки в епоху неоіндустріалізму стало обґрунтування так званих «Законів Екології Коммонера», основними положення яких є:

- «усе пов'язане з усім» - жива динаміка складних і розгалужених екологічних ланцюжків утворює, кінець-кінцем, єдину взаємопов'язану систему;
- «усе повинне кудись подітися» - неформальне перефразування фундаментального фізичного закону збереження матерії, яке висвітлює одну з найважчих проблем прикладної екології (проблему асиміляції біосферою відходів людської цивілізації);
- «природа знає краще» - це положення розпадається на дві відносно незалежні тези: перша, перегукується з відомим лозунгом «назад до природи» (не може бути прийнятим в силу своєї не реалістичності); друга, пов'язана із закликом до обережності при використанні природних екосистем (важливий і конструктивний);
- «ніщо не дається даром» (цей закон об'єднує три попередніх): глобальна екосистема є єдиним цілим, в її межах ніщо не може бути вигране або втрачене і вона не може бути об'єктом загального покращення; усе, що було взяте з природи людською працею, повинно бути відшкодованим; плати за цим векселем не

¹ Montin E. Introduction to J. Rousseau's *Émile*: or, *Treatise on education* by Jean-Jacques Rousseau. William Harold Payne, transl. (D. Appleton & Co., 1908) // Online Library of Liberty/ A collection of scholarly works about individual liberty and free markets. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/rousseau-emile-or-education> (дата звернення 25.01.2020).

² Haeckel Ernst. *Generelle Morphologie der Organismen*. Berlin, G. Reimer, 1866. BHL Collections: Charles Darwin's Library. URL: <https://www.biodiversitylibrary.org/bibliography/3953#/details> (дата звернення 24.01.2020).

³ Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. *Социальная экология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений*. Москва: Издательский центр «Академия», 2000. с 6.

можна уникнути, плата може бути лише відкладеною¹.

Нами під час дослідження було розглянуто підходи різних вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо розуміння сутності поняття «екологічна освіта».

Я. А. Коменський (1592 - 1670 рр.) вважав, що правильне виховання в усьому повинне погоджуватися із природою, тому «точний порядок школи треба запозичити від природи» шляхом спостережень «над тими процесами, які всюди проявляє природа у своїх діях». Педагог побудував процес навчання на тому, що людина є часткою природи і повністю підкоряється її законам².

Дж. Локк (1632 - 1704 рр.) стверджував, що всі знання ґрунтуються на досвіді, а метою існування суспільства є людське щастя. Він одним із засновників емпірико-сенсуалістичної теорії пізнання і вважав, що у людини немає вроджених ідей, вона народжується «чистою дошкою» і готова сприймати навколишній світ за допомогою своїх відчуттів через внутрішній досвід – рефлексію. Його теорія праці полягає в тому, що людина має право забрати щось із природи, якщо поєднала її зі своєю працею (земля сама немає вартості, тільки робота на ній). Людина не має права брати більше, ніж їй потрібно. Не можна взяти від природи будь-що, а потім дати цьому зіпсуватися³.

Ж.-Ж. Руссо (1712-1778 рр.) пропонував активно використовувати: екскурсії на природу, в поєднанні з евристичними бесідами, спостереженнями за її явищами й процесами, за господарською діяльністю людини, працею на природі (за умов акцентування уваги на дбайливому, розумному відношенні до навколишнього середовища). «Зробіть вашу дитину уважною до явищ природи і ви скоріше зробите її допитливою». У своїй праці «Еміль» уперше сформулював концепцію «природного» виховання, яке передбачало природовідповідне (тобто з урахування віку дитини) формування її на лоні природи, підкреслюючи вирішальне значення природи як виховного фактору⁴.

Й. Г Песталотці (1746-1827 рр.) у своїй теорії елементарної освіти підтримував розвиток ідеї «природного виховання». Відповідно до якої явищах світу (процес пізнання означає поступовий рух від простого до складного і завершується побудовою цілісної картини дійсності), зокрема в природних об'єктах, варто виділяти найпростіші, природні першоеlementи, що характеризують їхню гармонійну сутність.

А. Дістервег (1790-1866 рр.) як послідовник Й. Песталотці, вважав, що природа є суттєвою складовою справжньої освіти, засобом морального і інтелектуального виховання. «Знати природу – це не тільки її загальне відчуття, але й знання її фактів і законів»⁵.

¹ Egan, Michael (2007). Barry Commoner and the Science of Survival: The Remaking of American Environmentalism. Cambridge, Mass.: MIT. p. 126–127.

² Коменський Я. А. Великая дидактика / Изб. пед. соч. : в 2 т. Москва. 1982. с. 45-47.

³ G. A. Cohen 'Marx and Locke on Land and Labour', in his Self-Ownership, Freedom and Equality, Oxford University Press, 1995. pp. 165-194.

⁴ Котенев І. С. Розвиток ідей естетико-екологічного навчання та виховання історії педагогіки. URL: <http://uk.xlibx.com/4istoriya/2400-1-is-kot-n-va-luganskiy-nacionalniypedagogichniy-universitet-imeni-tarasa-shechenka-rozvitok-idey-estetiko-eko.Php> (дата звернення 24.01.2020).

⁵ Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / сост. В. А. Ротенберг. М. : Учпедгиз, 1956. с. 89–90.

Фундамент сучасної екологічної освіти заклав П. Геддес (1854-1932 рр.). Саме він перший зазначив життєво важливий, визначальний взаємозв'язок між якістю навколишнього середовища і якістю освіти підростаючих поколінь, висловив низку ідей про цілі і завдання екологічної освіти, а також запропонував інноваційні технології навчання за допомогою природи¹.

Значний внесок у розвиток ідей естетико-екологічного виховання вніс С. Т. Шацький своїми експериментами в трудовій колонії «Бадьоре життя» (1911-1917 рр.). Багато уваги він приділяв питанням естетичного виховання, розробивши розгорнуту систему залучення дітей до світу прекрасного – музики, образотворчого мистецтва та драматургії. Враження про прекрасне входять до загальної структури світогляду, вони регулюють склад компонентів образу світу у свідомості людини, у тому числі із природи².

В. І. Вернадський свого часу стверджував, що людина тепер вперше реально зрозуміла, що вона – житель планети, а отже, повинна мислити і діяти в новому аспекті – не лише особи, сім'ї чи роду, держав або їх союзників, а й у планетарному аспекті³.

Вважається загальноприйнятим, що визначення терміну «екологічна освіта» вперше з'явилося в журналі «The Journal of Environmental Education» в 1969 р., автором якого є В. Б. Степп, професор Мічиганського університету, який став першим директором з екологічної освіти при ЮНЕСКО, а потім керівником Global Rivers International Network. Під екологічною освітою він розумів виховання громадян, обізнаних про проблеми навколишнього природного середовища, а також обізнаних щодо шляхів розв'язання цих проблем та вмотивованих на їхнє вирішення⁴.

Визначальним для розвитку екологічної освіти, як явища планетарного масштабу став 1970 р., коли 22 квітня вперше було проведено «День Землі» - національне навчання, присвячене вирішенню екологічних проблем, яке заклало підвалини сучасного екологічного руху. Того ж року президент Сполучених Штатів Америки Річард Ніксон прийняв акт про національну екологічну освіту, яким було закріплено екологічну освіту в якості обов'язкового елементу шкільної програми К-12. Крім того, у цьому ж році було засновано Національну Асоціацію Екологічного навчання (*National Association of the Ecological Studies*) задля покращення екологічної грамотності в світі шляхом надання ресурсів вчителям та просування екологічних навчальних програм⁵.

¹ Judy Ed. *Environmental Education in the Schools: Creating a Program that Works!* / Ed. Judy, A. Braus, David Wood. Washington: NAAEE, 1993. p 6.

² Котенева І. С. Розвиток ідей естетико-екологічного навчання та виховання в історії педагогіки. URL: <http://uk.xlibx.com/4istoriya/2400-1-is-kot-n-va-luganskiy-nacionalniypedagogichniy-universitet-imeni-tarasa-shechenka-rozvitok-idey-estetiko-eko.Php> (дата звернення 24.01.2020).

³ Вернадский В.И. Размышление натуралиста: Научная мысль как планетарное явление. Москва, 1976. с. 24.

⁴ Stapp, W.B., et al. (1969). The Concept of Environmental Education. *Journal of Environmental Education*, 1(1), p. 30-31.

⁵ The Ecological Society of America's History and Records. *The Ecological Society of America. ESA Historical Records Committee*. URL: <https://esa.org/history/historical-perspectives-in-human-ecology/> (дата звернення 11.02.2020).

До найбільш визначальних міжнародних екологічних конференцій, які було скликано за ініціативою ООН та ЮНЕСКО і які мали безпосередній вплив на розвиток екологічної освіти в світі слід віднести: Стокгольмську конференцію (1972 р.), Белградську конференцію (1975 р.), Тбіліську міжурядову конференцію (1977 р.), а також Московську конференцію (1987 р.). Саме вони заклали фундамент, основні принципи та механізми сучасної екологічної освіти.

Особливе місце щодо розвитку теорії й практики екологічної освіти займає Стокгольмська конференція, на якій було підкреслено надзвичайну значущість екологічної освіти, узагальнено досвід розвинених країн у цій сфері, а також рекомендовано усім країнам-учасникам вжити дієвих заходів з метою формування серед широких верств населення відповідального ставлення до навколишнього середовища. Практичним результатом конференції стало прийняття спеціальної програми ООН з питань довкілля ЮНЕП (*United Nations Environment Programme, UNEP*), як спеціалізованого органу ГА ООН, що здійснює нагляд за змінами стану довкілля, заохочує і координує міжнародне співробітництво у галузі охорони навколишнього середовища¹.

Ця програма отримала подальший розвиток у 1975 р. під час міжнародної конференції у Белграді (Югославія), де було прийнято «Белградську Хартію», яка стала глобальним планом дій в галузі охорони природи та формування відповідального ставлення людини й суспільства до оточуючого середовища. Із цього часу Міжнародна програма ЮНЕП регулярно організовує міжнародні форуми, надає допомогу вченим, педагогам усіх форм навчання у розробці відповідних навчальних програм, видає щоквартальний інформаційний бюлетень «Контакт» (Париж), а також спрямовує технічну та фінансову підтримку екологічним освітнім проектам в різних країнах світу².

Першу міжурядову конференцію з проблем екологічної освіти було проведено в Тбілісі (Грузія) у 1977 р., в роботі якої взяли участь керівники 66 держав-членів ЮНЕСКО. У декларації конференції зазначалося про необхідність виконання надзвичайно важливого завдання сучасності – сформувати в усіх індивідуумів, соціальних групах та світового співтовариства в цілому зразки поведінки в оточуючому середовищі, виробити новий тип взаємовідносин з природою. Найважливішим завданням сучасної екологічної освіти було визнано допомогу окремим громадянам і суспільним групам оволодіти усім комплексом світосприйняття природи і соціального середовища, який обумовлюється взаємодією біологічних, фізичних, економічних та культурних аспектів, спонукати молоде покоління до набуття знань, цінностей, поведінкових моделей, практичних вмінь та навиків, необхідних задля відповідальної й активної участі у вирішенні екологічних проблем, у підтриманні належної якості оточуючого природного середовища³.

¹ История Экологического Образования. *Многопрофильный экологический проект*. URL: https://eco-forchildren.ucouz.ru/news/mnogoprofilnyj_ekologicheskij_proekt/2012-05-20-3 (дата звернення 10.02.2020).

² Формування екологічної компетентності школярів: наук.-метод. посібник / Н.А.Пустовіт, О.Л.Пруцакова, Л.Д.Руденко, О.О.Колонькова. Київ: «Педагогічна думка», 2008. с. 5.

³ Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Социальнаяэкология: учеб. пособие длястуд. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2000. с 6.

Під впливом результатів Тбіліської конференції суттєво активізувався розвиток екологічної освіти в європейських країнах, особливо в країнах-членах ЄС. Так, у 1977 р. було затверджено спеціальну програму «The Environmental Education Network Project», де передбачалася активізація загальноєвропейської співпраці у цій сфері, проведення низки семінарів і конференцій, видання спеціальної літератури, запровадження системи екологічних освітніх центрів та інститутів.

В умовах зростаючої стурбованості світової спільноти долею людства і біосфери в цілому в 1982 р. ГА ООН проголосила Всесвітню хартію природи, яка, зокрема, встановила етичну норму природного блага щодо усіх живих істот, особливо підкресливши, що будь-яка форма життя є унікальною та потребує поваги незалежно від її цінності для людини. Таким чином, було зроблено принципово важливе парадигмальне зрушення в екологічній освіті – розпочато поступовий перехід від філософії антропоцентризму (центр природи – людина) до філософії екоцентризму (рівноцінність для біосфери усіх живих істот). Прийняття цього документу стимулювало розробку теоретичних, етичних та прикладних аспектів проблеми екологічної освіти в більшості країн світу¹.

Не менш важливим для розвитку екологічної освіти серед широких верств населення мала оприлюднена у 1987 р. доповідь Міжнародної комісії з питань довкілля та розвитку «Наше спільне майбутнє», де проголошувалося завдання «примирити» оточуюче середовище та розвиток сучасного світового суспільства. Екологічна освіта розглядалася як засіб розв'язання цього завдання через активне залучення неурядових організацій, широких верств населення та засобів масової інформації до розв'язання чисельних регіональних та локальних кризових явищ.

Для більшості країн Західної Європи велике значення мав «The Community's Second Action Programme (1978-1983 pp.)», документ, що проголошував систему керівних принципів взаємодії з оточуючим середовищем, які здатні попередити деградацію та забруднення останнього, а саме:

- взаємодія з природним середовищем – «попередження краще, ніж лікування»;
- усунення будь-яких форм експлуатації природних ресурсів та оточуючого середовища в цілому, які порушують екологічний баланс;
- сплата видатків на ліквідацію наслідків забруднення повинна здійснюватися безпосереднім «забруднювачем»;
- захист природного середовища – справа кожної людини.

Усвідомлення необхідності розв'язання назрілих екологічних проблем сприяло появі наприкінці ХХ ст. у вітчизняній психолого-педагогічній науці терміну «природоохоронна освіта (виховання)». А із поглибленням екологічних проблем, з'явилася нова дефініція «освіта в галузі навколишнього середовища». Проте цей термін не набув достатнього поширення, хоча за своєю сутністю він надзвичайно близький до змісту категорії «екологічна освіта».

Важливо зазначити, що у минулому столітті термін «екологічна освіта» використовували лише деякі фахівці. Натомість, сьогодні цей термін визнається Європейським співтовариством як «невід'ємна складова освіти кожного

¹Крисаченко В.С., Хілько М.І. Екологія. Культура. Політика: концептуальні засади сучасного розвитку. К.: Знання, 2001. с. 98.

європейського громадянина». Більше того – екологічна освіта є одним із головних інструментів реалізації політики в державах-членах ЄС¹.

Екологічна освіта постає не як самоціль, а як засіб формування екологічно спрямованої життєвої позиції. Крім того, екологічна освіта виступає, як психолого-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості².

Екологічна освіта як неперервний процес засвоєння учнями знань, цінностей і понять, які спрямовані на формування у них знань та інтелектуальних умінь, необхідних задля осмислення й оцінки взаємозв'язків між людьми, їх культурою і навколишнім середовищем, що забезпечує поступальний розвиток навичок прийняття екологічно доцільних рішень, а також засвоєння відповідних правил поведінки в навколишньому природному середовищі.

Екологічна освіта - це психолого-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, певних знань та практичних навичок раціонального природокористування. Специфіка такого виду освіти полягає в тому, що вона має базуватися на принципі «випереджаючого відображення». Тобто у свідомості людини має проходити постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу як безпосередніх, так і майбутніх. Загалом, екологічна освіта покликана допомогти людині усвідомити причини можливих екологічних змін, підказати шлях їх попередження³.

Екологічна освіта – це сукупність таких компонентів, як: екологічні знання; екологічне мислення; екологічний світогляд; екологічна етика; екологічна культура. Кожному компоненту відповідає певний рівень екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях. Умовно виділяють такі рівні: початковий (інформативно підготовчий), основний (базово-світоглядний), вищий, профільно-фаховий (світоглядно-зрілий)⁴.

Екологічна освіта – це безперервний педагогічний процес, який немає завершених часових меж, а поступово переходить з однієї стадії в іншу і спрямовується на формування ціннісно-мотиваційної, діяльнісно-поведінкової та духовно-моральної сфер особистості, переконань про необхідність шанобливого ставлення до всього живого та власної відповідальності за майбутнє довкілля⁵.

Екологічна освіта, в сучасному розумінні, не може бути епізодичною вжитті людини – впродовж всього життя необхідно виховувати відповідальність

¹ Стефанків О.М., Максимович О. М. Раціоналізація природокористування в АПК та формування екологічної свідомості населення: монографія. Івано-Франківськ: «Сімік», 2012. с 76-77.

² Салтовський О.І. Основи соціальної екології: курс лекцій. К.: МАУП, 1997. с 112.

³ Салтовський О.І. Основи соціальної екології: курс лекцій. К.: МАУП, 1997. с 178.

⁴ Про концепцію екологічної освіти в Україні. Рішення Колегії Міністерства освіти та науки України № 13/6-9 від 20.12.2001. «Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України». № 7, квітень, 2002. с. 6.

⁵ Стефанків О.М., Максимович О.М. Раціоналізація природокористування в АПК та формування екологічної свідомості населення: монографія. Івано-Франківськ: «Сімік», 2012. с 89.

бережливе ставлення до навколишнього світу.

В якості висновків необхідно зазначити, що формування екологічної освіти відбувається впродовжусього існування людства - починаючи з первинного суспільства та древніхцивілізацій.Особливої актуальності це наукова та практична проблема набула в епоху неоіндустріалізму, як невід'ємна складова будь-яких економічних трансформацій, спрямованих на оптимізацію процесів життєдіяльності не лише нинішніх поколінь, а й нащадків.Дослідники різних країн і різних епох досліджували екологічну освіту,розповсюджували та поширювали екологічне знання. При цьому особливо наголошуючи,що людина не має права брати від природи більше, ніж їй потрібно, більше,ніж вона здатна використати. Розуміли взаємозв'язок між якістюнавколишнього природного середовища і якістю освіти підростаючихпоколінь.

Не викликає заперечень той факт, що одним з результатів активних економічних трансформацій в епоху неоіндустріалізму є зростання техногенного навантаження на природне середовище, а також виникнення й поширення вкрай небезпечних глобальних явищ, які ставлять під загрозу саме існування людської цивілізації. На сьогодні, питання як захистити навколишнє середовище і зберегти можливість прийдешнім поколінням жити на планеті, вже вийшло з площини суто теоретичного і потребує негайної об'єктивної оцінки та адекватних дій.

Враховуючи наукову та практичну значущість екологічної проблеми в контексті економічних трансформацій в епоху неоіндустріалізму вбачається за доцільне продовжити пошуки ефективних механізмів екологічної освітияк на рівні окремих держав, так і в масштабах великихтериторій, пов'язаних спільними екологічними проблемами.

5.9 Правова основа функціонування мови як чинника консолідації українського суспільства

Мова, нація, держава – пов'язані між собою категорії. Немає держав, які формувалися би як безнаціональні.

Як будь-яке суспільство удосконалюється, розвивається через засоби мови, так і держава починається з мови і ґрунтується на ній. Можливість мови проникати у внутрішній соціальний світ є передумовою створення міцного державного організму.

Коли починають будувати державу, політики обирають мову заради єдності суспільства. Переконливий приклад про вибір державотворців Ізраїлю (1947 р.): утворюючи нову національну державу, вони використали давньоєврейську мову іврит, яка не мала носіїв, але завдяки будівничим держави зуміла стати мовою консолідації громадян усієї країни, об'єднавши розпорошених до того часу носіїв.

Слушною, з цього приводу, є думка професора вченого О. Куця: «Мова – явище водночас індивідуальне й соціальне: вона обслуговує і кожную окрему людину, і суспільство в цілому, причому обидві її функції взаємопов'язані і невіддільні одна від одної. Мова однаково спрямована як у внутрішній, так і в зовнішній, соціальний світ людей. Цим вона забезпечує єдність індивіда і

суспільства, безперервне їхнє взаємозбагачення і взаємопідтримку»¹.

Є очевидним, що нація створюється з метою консолідації суспільства для розбудови власної держави та повноцінного функціонування державного організму. У більшості наукових досліджень, присвячених темі творення нації, визначальною вважалась історико-генетична єдність. Це призводить до існування нації лише в площині спадковості й обмежує перспективу її існування як ментальної субстанції.

Таку характеристику у формулюванні терміна «нація» пропонує французький історик, філолог і філософ Е. Ренан: «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є, властиво, однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна з минулого, друга – у майбутньому»².

В основу співіснування нації і держави покладено не лише проєкцію спільного простору, а, перш за все, погодженість у діях і вчинках.

За політичним словником, держава – це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про самих себе, свої права, можливості та обов'язки. Держава буває такою, якою є самі люди. Водночас держава – важлива й універсальна політична умова та засіб оптимізації, організації, функціонування і вдосконалення суспільства й держави, вільного розвитку особистості³.

Особливості спілкування того чи іншого народу, описані в сукупності, є описом комунікативної поведінки цього народу. Комунікативна поведінка народу – це сукупність норм і традицій спілкування народу. За комунікативною поведінкою народу можна описати зміст і основні закономірності функціонування його комунікативної свідомості. Комунікативна свідомість – це частина національної картини світу народу⁴.

Глобалізаційні процеси, що охопили світ, не можуть зупинити прагнення націй зберегти свою окремішність, самосвідомість, свою мовну, культурну, історично-природну самотність.

«Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування»⁵, - це влучне висловлювання П. Мирного відображає роль мови у житті нації.

Визначення мови як знакової системи, як певного коду поширилося у науковому світі у 60-ті роки XIX ст. Воно націлювало дослідників на пізнання внутрішньої будови мови, мови в самій собі, мови як системи систем.

Так, В. Вундт наголошував на духовній функції мови: «Мова і є найточніший відбиток самого людського духу, який носить в усякій своїй окремій формі ознаки натуральних і культурних умов, що впливали на людину протягом її особистої життєвої історії, так і в минулому її попередників». Неважко помітити, що в історії науки чергуються логічна й психологічна моделі опису природних

¹ Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України : навч. посібн. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. С. 8.

² Націоналізм : Антологія / упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ : Смолоскип, 2006. С. 261.

³ Політичний словник : навч. посібн. для студ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. С. 180.

⁴ Стернін І. А. Мова та національна свідомість. *Логос*. 2005. № 4 (49). С. 140-155.

⁵ Мирний П. Рідна мова . URL: http://bukvoid.com.ua/library/panas_mirnyi/ridna_mova

мов. Логічна модель співвідноситься із структурно-системним аналізом мовних явищ, психологічна актуалізує такі напрямки, як мова і духовний світ людини, мова і ментальність нації¹.

Отже, мова може розглядатися як явище, що сприяє об'єднанню цілого ряду спільнот у більш велику і створює оптимальні умови функціонування держави. Реалізація мовного потенціалу відбувається через її функціональну парадигму.

Соціолінгвіст В. Аврорін вважав, що мова поза функцією не існує. Поза функцією вона являла б собою не живу систему, а нерухомий інвентар, що позбавлений застосування і змін, подібно до скарбниці, яка замкнена на замок. Саме функції надають мові розвитку і руху. Водночас учений визнавав, що акумуляцію суспільного досвіду можна вважати окремою функцією мови. Адже суспільний досвід відкладається у свідомості людей у вигляді знань і знаходить своє відображення у мові².

Перелік функцій мови, запропонований А. Леонтьєвим, виглядає так: комунікативна; мислетворча; функція оволодіння суспільно-історичним досвідом людства; національно-культурна; знаряддя пізнання.

Виокремлену деякими науковцями функцію національної приналежності мовників дослідник називає національно-культурною функцією. У ній, на переконання автора, закріплюються реалії й абстрактні поняття, які вироблені історичним досвідом, специфічними особливостями трудового, суспільного і культурного життя народу³.

А. Агасєв надає цій функції назву «етнічна» і говорить про неї, як про «фактор утворення і збереження національності», «функцію загальноетнічного об'єднання». Особливо яскраво виявляється ця функція, коли людина потрапляє в середовище іншої національності або іншої мови і там чує рідну мову. При цьому активізуються національні почуття, незалежно від того, чи зрозуміла людина сенс⁴.

Дослідники, типологізуючи функції мови в суспільстві, зупиняються на таких:

- уніфікуюча та диференціююча;

- функція престижа – усвідомлення значущості мови, гордості за неї. Функція престижа має два аспекти: соціальний та індивідуальний. Соціальний є характерним для невеликих національних і мовних спільнот, які досягли стандартизації мови з запізненням і тому відчують потребу довести собі й іншим, що їхня мова не менш розвинена, ніж інші мови. Індивідуальний аспект престижної мовної функції і відповідне їй ставлення до мови полягають у тому, що представник мовного колективу не тільки сам свідомо прагне до культивованого варіанта національної мови, але й уміє оцінити його використання іншими;

- партиципальна – здатність мови забезпечувати участь у світовому

¹ Цит. за: Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія. Київ : НДІУ, 2007. С. 10.

² Аврорін В. Проблеми вивчення функціональної сторони мови. Львів : Наука, 1975. С.35.

³ Леонтьєв А. Общественная функция языка и его функциональные эквиваленты. Москва : Наука, 1968. С. 102-104.

⁴ Агасєв А. Функции языка как этнического принципа. Москва : Наука, 1968. С. 124-130.

культурному, науковому, виробничому, торговельному, політичному процесам, тобто інтелектуальній діяльності у широкому розумінні. Загальний прояв цієї потреби – нести людям духовні цінності;

- «обрамлення» – загальноприйнята норма, яку приймають і усвідомлюють усі носії мови (наприклад, норма літературної мови).

З часом межі функціональних можливостей мови розширюються й набувають нового контекстуального значення.

Так, вчені, досліджуючи функції політичної мови, як засобу здійснення спадкоємних зв'язків між минулими, теперішніми і майбутніми поколіннями народу, вважають, що саме завдяки цим властивостям мова може виконувати й виконує такі важливі ідентифікаційні та державні функції:

- регулятивна – за допомогою мови регулюються стосунки між людьми в суспільстві, узгоджуються їхні інтереси, видаються закони, нормативні акти;

- суспільно-виховна – через мову утверджуються певні моральні цінності у суспільстві, формується громадська думка;

- акумулятивна – мова дає змогу нагромаджувати й узагальнювати життєвий досвід, набутий народом, як у даний час на всій його території, так і протягом усього попереднього історичного минулого;

- вирівнювальна – завдяки мові певна інформація, певні знання стають набутокм широкого кола людей, унаслідок чого дедалі зростає культурний та інтелектуальний рівень усього суспільства, його творчі можливості¹.

На думку І. Плотницької, найбільш істотними є первинні функції мови:

- державна (офіційна) мова;

- мова – посередник під час міжетнічного спілкування і мова культури (науки, техніки, міжнародного спілкування);

- до цих функцій додають і вторинну – епілінгвістичну функцію, у якій мова є засобом ідентифікації певного етносу².

В. Гонський з-посеред інших функцій мови виокремлює такі:

- гносеологічна (пізнавальна);

- експресивна (енергетично-почуттєво-емоційна);

- творча, зокрема мислетворча;

- номінативна (називна);

- ідентифікаційна (націотвірна);

- культурогенеративна;

- естетична.

На переконання автора, у названих функціях мови, власне, і втілені найважливіші психоемоційні, когнітивні механізми розвитку людини та нації³.

Соціолінгвісти Л. Нікольський та А. Швейцер виокремили три соціальні функції мови: інтегруюча; консолідуюча; роз'єднуюча.

¹ Мова і мовознавство в духовному житті суспільства : монографія / С. Єрмоленко, Г. Зимовець, Т. Радзівська та ін. Київ : Видавничий Дім Д. Бураго, 2007. С. 8-9.

² Плотницька І. Українська мова в державному управлінні: теоретико-методологічний аспект : монографія. Київ : НАДУ, 2006. С. 35.

³ Гонський В. Мова як чинник формування людини і нації. *Перший відкритий поетичний форум «Web-СДНАННЯ»*. Львів, 2007. URL: http://maysterni.com/publication.php?id=11821&comment_id=40364

Вчені зазначили, що консолідуюча – природна функція, яку мова виконує в ході етнічної консолідації, коли кілька етнолінгвістичних спільнот зливаються в більшу, і коли мова тієї з них, яка відіграє роль центру, вузла етнічної консолідації, засвоюється іншими, а інтегруюча – штучна функція, яка виникає в результаті свідомих дій суспільства чи держави, спрямованих на поширення мови, необхідної для міжнаціонального спілкування¹.

Лексема «інтегруючий» є активним дієприкметником, що утворився від дієслова «інтегрувати» – об'єднувати. З позиції значеннєвого наповнення є очевидною наявність суб'єкта дії. Такими повноваженнями може бути наділена лише держава як законотворча інституція.

На такому призначенні держави наголошував англійський дослідник проблем націй та націоналізму Е. Гелнер. Знавець відзначив, що держава – це спеціалізація і концентрація засобів підтримання порядку. Держава – це інститут чи низка інститутів, головне завдання яких (крім інших обов'язків) – передусім підтримання порядку, закону².

Слід зазначити, що сучасна соціальна практика в багатьох країнах характеризується перетворенням інтегруючої функції мови в роз'єднувальну, коли держава намагається штучно, недемократичними протизаконними методами ввести певну мову як мову міжнаціонального спілкування.

Щодо інтеграційної функції мови, то вона має об'єднувальний характер і є значеннєво наближеною до консолідуючої функції.

Слово «інтеграційний» є похідним від слова «інтеграція» і має таке тлумачення:

- об'єднання в ціле будь-яких окремих частин;
- об'єднання та координація дій різних частин цілісної системи;
- процес упорядкування, узгодження та об'єднання структур і функцій у цілому організмі.

З огляду на це, характерними ознаками інтеграційних можливостей української мови доцільно вважати:

- формування єдності, пов'язаної з посиленням процесів національно-культурної ідентифікації;
- погодження і приведення до прийнятних норм мовленнєвої поведінки (культури мовлення);
- підвищення імунітету щодо зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих впливів;
- ціннісно-нормативну погодженість мовної поведінки в критичних ситуаціях;
- регулювання та проектування культурних (у тому числі етнолінгвістичних) процесів та їх підтримка.

Критерієм мовної інтеграції може бути характер діяльності суспільства в неординарних ситуаціях, який виявляється:

- у здатності суспільства самостійно регулювати мовну ситуацію;
- у здатності суспільства ефективно контролювати діяльність компетентних

¹ Швейцер А., Никольский Л. Введение в социолингвистику. Москва : Наука, 1978. С. 38.

² Гелнер Е. Нації та націоналізм. Київ : Таксон, 2003. С. 113.

органів з мовних питань;

- у погодженості та прогнозованості мовленнєвої поведінки членів суспільства в критичних ситуаціях на шляху його демократизації.

Стосовно інтеграційної функції, то її може виконувати тільки мова, що фактично стала мовою міжнаціонального спілкування в межах тієї чи іншої держави. Результатом процесу мовної інтеграції повинен стати спільний для країни комунікативний простір¹.

У вивченні мови багато важать соціально-культурні, суспільні мотиви. Реальна, а не декларована мовна політика в державі має забезпечити соціальний престиж державної мови і наповнити реальним змістом всю парадигму суспільних функцій національної мови².

Функціональні можливості державної мови наповнює реальним змістом законодавство України.

Законодавство України про мови регулюється наступними нормативними актами: Конституція України³, Декларація прав національностей України⁴, Закони України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»⁵, «Про національні меншини»⁶, «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин»⁷, «Про засади державної мовної політики»⁸ та іншими законами України, а також міжнародними договорами тощо.

У процесі державної атрибуції, яка відбувається через оприлюднення певного набору знаків (що за семіотичним підходом розглядається як текст), мова стає одним з тих невід'ємних ключових ознак держави, що покладені в основу її існування.

Поняття державної мови, як зазначається у Рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. №1-6/99, – є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття «конституційний лад». Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів⁹.

¹ Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування. *Нова політика*. Київ, 1998. № 3. С. 12-14.

² Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія. Київ : НДІУ, 2007. С. 107.

³ Конституція України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

⁴ Декларація прав національностей України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>

⁵ Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Закон України URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_014

⁶ Про національні меншини: Закон України URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

⁷ Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин: Закон України URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055

⁸ Про засади державної мовної політики: Закон України. URL: Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

⁹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень ст. 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних

Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10). «Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі»².

Мовне питання в Україні зазнало значних змін з моменту набуття Україною незалежності, а згодом, через такі монументальні події, які розвивалися особливо гостро навколо мовного питання, як Помаранчева революція 2004 р., воєнний розкол України у 2012 р. та пов'язані з цим, прийняті нові закони.

Процес регулювання державною владою мовної ситуації в країні є мовною політикою, яка визначається як комплекс цілей та принципів, що спрямовані на впорядкування мовних практик у різних сферах життя держави й суспільства, а також сукупність правових, адміністративних та господарчих механізмів, через які здійснюється згадане регулювання. Мовна політика – це сукупність законодавчих, організаційних та інших норм і заходів держави у мовній сфері¹.

Як зазначає Е. Грищук, унікальність мовної ситуації в Україні полягає у тому, що в країні відбувається протиборство двох основних мовних груп населення, і загострення мовного питання призводить до поляризації суспільства, а сильні чи навіть домінуючі позиції російської мови є наслідком відсутності незалежної національної держави².

Треба зазначити, що державна роль української мови жодним чином не спрямована на обмеження розвитку мов інших етнічних груп. Одержавлення української мови зовсім не означає приниження чи ігнорування російської мови й культури, мов інших національних меншин в Україні, а відродження й піднесення понищених, поруйнованих української мови, культури, духовності.

Дослідник В. Лизанчук вказує, що ідеться про забезпечення кожному українцеві природного права повернутися до національного джерела, до національного буття.

Відомим є той факт, що, для того, щоб дитина успадкувала національно-духовні якості свого народу, його ментальність, її треба виховувати саме рідною мовою. Не можна виховати повноцінного поляка англійською мовою, так само й духовно багатого українського патріота – мовою російською. Рідна мова формує тих, хто нею говорить, зумовлює їхні певні погляди на світ, на взаємини між людьми, вироблені нацією за довгий шлях її формування. У мові сконцентровано спільний світогляд народу, набутий досвідом багатьох поколінь³.

Отже, процес відродження української мови відбувається набагато складніше, ніж очікувалося. З самого початку його було перенесено з мовної площини в суто політичну. Разом з тим Конституцією України, українським

закладах України (справа про застосування української мови) від 14.12.1999 р. №1-6/99. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99>

¹ Етнократологічний Словник : Енцикл.-довід. словн. / за ред. О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого та Г. В. Щокіна. Київ : МАУП, 2007. С. 369.

² Грищук Е. Ю. Етнолінгвістична ідентичність як чинник регуляції міжособової взаємодії : дис. ... к. психол. наук : 19.00.05 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2011. С. 275.

³ Лизанчук В. Мовні аспекти в українському державотворенні. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи* : зб. матеріалів науково-практичної конференції (22 листопада 2001 р., Львів, Україна). Львів : ЛФ УАДУ, 2001. С. 227.

законодавством взагалі всебічно підтримується розвиток мов усіх етносів, які є складовою українського народу, створюються сприятливі умови цьому процесові.

Відтак, сплеск конфліктів довкола мовної політики відбувся у 2012 р., зокрема, через Закон «Про засади державної мовної політики» від 10 серпня 2012 р., який був ухвалений Верховною Радою, внесений народними депутатами В. Колесніченко та С. Ківаловим 7 лютого 2012 року. Закон встановлював, що державною мовою є українська мова, але істотно розширював використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов не менше 10 % від населення певного регіону, а в окремих випадках й менше 10 %.

Закон опосередковано підтверджував положення 5 Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», у якому зазначається, що будь-які заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України, не вважаються такими, що перешкоджають чи створюють загрозу збереженню або розвитку мов¹.

Однак, у висновках Венеційської комісії було зазначено, що цей законопроект не в змозі забезпечити належний баланс між розвитком і використанням державної мови як об'єднуючого чинника в житті суспільства та розвитком і захистом мов меншин².

Зокрема, у статті 2 Закону «Про засади державної мовної політики» пояснюється необхідність впровадження положень Закону як нагальної потреби зміцнення єдності українського суспільства³.

З даною метою у сфері публічного спілкування, тобто в державному, економічному, політичному і громадському житті, міжособовому та міжнародному спілкуванні встановлюється юридичне право на використання мов, відмінних від державної.

У 2019 р. було прийнято законопроект № 5670-д «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що врегульовує застосування української мови як державної на всій території України в усіх сферах суспільного життя та передбачає скасування ухваленого у 2012 році закону «Про засади державної мовної політики», відомого як «мовний закон Ківалова – Колесніченка». У цьому законопроекті містяться нові вимоги до засобів масової інформації, кінематографу, книговидавництва та реклами щодо використання виключно державної мови – української⁴.

У Законі України «Про освіту» зазначається, що очікуваними результатами прийняття цього Закону є створення системи освіти нового покоління, що забезпечить умови для здобуття освіти всіма категоріями населення України, ефективної системи забезпечення всебічного розвитку людини та сприятиме

¹ Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Закон України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_014

² 67 інституцій громадянського суспільства аргументовано закликали депутатів не голосувати за прийняття законопроекту «Про засади державної мовної політики». *Майдан*: веб-сайт. URL: <http://maidan.org.ua/2012/07/67-instytutsij-hromadyanskoho-suspilstva>

³ Про засади державної мовної політики: Закон України. URL: Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

⁴ Про забезпечення функціонування української мови як державної: Проект Закону України № 5670-д. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH4DI7LV.html

істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу суспільства та особистості.

Основними положеннями, що стосуються мови, є ухвалення щодо мови освітнього процесу в навчальних закладах:

- передбачається навчання виключно українською;
- неукраїномовні заклади буде скасовано;
- учням і студентам – представникам національних меншин і корінних народів гарантується право на навчання рідною мовою, для реалізації якого створюватимуться окремі класи;
- передбачається тривіснева форма здобуття освіти і 12-тирічне навчання¹.

Цей закон викликав ажіотаж діаметрально протилежних думок, адже передбачає скасування іншомовних шкіл, знову розколюючи суспільство на протидіючі сторони і пригнічуючи право на освіту мовних меншин країни.

Через численні національні протиріччя, локально-територіальні та історичні причини неможливо насильно об'єднати протидіючі сторони. Лише спроби дійти дипломатичним шляхом до одностайних рішень може привести до повноцінного ефективного розвитку і адекватно конституційного ладу України.

Насамперед, потрібне формування українознавчої свідомості, українознавчого світогляду: Україна – етнос, Україна – природа, Україна – мова, Україна – історія, Україна – нація, Україна – держава, Україна – культура².

Українознавчий світогляд розкриває зв'язок мови народу з його психологією, характером світосприймання, історією, культурою, врешті, з природою, де живе етнос. Українознавчий світогляд людини пов'язаний з її мовною стійкістю, і навпаки – мовна стійкість засвідчує наявність українознавчого світогляду в кожного громадянина держави³.

Важливо правильно зрозуміти проблему формування мовної свідомості українців, яка полягає не в тому, що люди не усвідомлюють значення мови в процесах державотворення, а в тому, що зруйновано суспільний ґрунт засвоєння української мови, втрачено національні орієнтири в збереженні національної культури й мови, зруйновано мовне середовище, яке безпосередньо визначає пріоритети і практично сприяє виробленню мовного автоматизму, засвоєнню мовного коду⁴.

Отже, становище української мови перебуває на шляху ствердження як державної. Функціональний ряд мови представлений у розробках вчених, сутність яких в деяких параметрах відрізняється, але зводиться до одного – головний принцип мови вбачається у культурно-духовній функції, а тому має властивості об'єднуючих і морально-розвиваючих факторів.

Правова основа мови спирається на нормативні акти, які виконують функції регулювання мовного питання в країні. Завдяки ефективному впровадженню мовної політики, виконанню і вдосконаленню існуючих функцій, можливо досягти всебічного розвитку державної мови як консолідаційного базису на сучасному етапі існування України.

¹ Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

² Кононенко П., Пономаренко А. Українознавство. Київ : МАУП, 2005. С. 150.

³ Кононенко П., Пономаренко А. Українознавство. Київ : МАУП, 2005. С. 201.

⁴ Єрмоленко С. Мова і українознавчий світогляд : монографія. Київ : НДІУ, 2007. С. 103.

РЕЗЮМЕ

Сучасні глобалізаційні виклики, які формуються умовами неоіндустріалізму, суттєво впливають на функціонування та розвиток усіх країн світу і Україна також не є винятком. Беручи до уваги пандемію коронавірусу, яка зачепила весь світ, особливої актуальності набувають нові форми існування держав не лише в цих умовах, але і в подальшому. Тепер є очевидними всі проблеми державного устрою, зокрема національної безпеки по медичному, продовольчому, фінансовому, промисловому, соціального захисту напрямках.

Зважаючи на ці складні умови світового суспільного розвитку, для України актуалізується проблема пошуку та використання нових підходів щодо вирішення поточних та перспективних проблем. Зазначимо, що в нашій країні, зважаючи на перманентну нестабільну політичну та економічну ситуацію, продовжується падіння національної економіки. Саме тому, ситуація що склалась в державі, вимагає від уряду впровадження низки превентивних заходів та використання інструментів економічного регулювання, а також побудови механізмів подолання кризових явищ та відновлення економіки. Над проблемами подолання кризових явищ та мінімізації їхнього впливу на населення та підприємницькі структури разом із урядами, працюють також вітчизняні науковці. Результати їхніх досліджень, зокрема пропозиції щодо перспектив розвитку економічної системи в епоху неоіндустріалізму, узагальнено у колективній монографії «Суспільно-правові трансформації економічних систем у часи неоіндустріалізму».

Монографія «Суспільно-правові трансформації економічних систем у часи неоіндустріалізму» містить п'ять розділів, які присвячено дослідженню розвитку окремих сегментів економіки в цю епоху. Значна увага авторів зосереджена на проблемах національної безпеки, правових засадах суспільного розвитку та функціонуванні підприємницьких структур. Не минули увагою автори трансформаційні перетворення в економіці, де акцентовано увагу щодо використання цифрових технологій та інноваційної діяльності суб'єктів господарювання.

Так, у першому розділі монографії «Фінансова політика інтеграційних процесів держави» авторами досліджено проблемні аспекти управління державним боргом та капіталізації фінансового сектора. Науковцями визначено основні вектори євроінтеграційного курсу України та трансформації фінансової системи. Особливу увагу зосереджено на проблемах та напрямках їх вирішення щодо кредитної політики та фінансових інститутів держави, а також інструментах соціального захисту населення.

Питання національної безпеки, конкурентоспроможності та монополізації національної економіки розкрито у другому розділі «Національне господарство, як індикатор економічного розвитку країни». Автори дослідили проблемні аспекти діяльності фондового ринку, зокрема механізми та форми детінізації інвестицій, зокрема значна увага приділена використанню потенціалу інновацій в економіці. Ураховуючи наслідки пандемії та її вплив на всі сектори економіки, окремо досліджено проблему функціонування малого та середнього бізнесу та рівень безробіття в Україні.

У третьому розділі «Теоретико-методологічні засади мікрокредитування та мікрофінансування аграрного виробництва» науковцями розкрито основні напрями взаємодії та підтримки аграрного сектора України з боку уряду, зокрема обґрунтовано форми та схеми кредитування та страхування агровиробників а також визначено основні складові фінансового забезпечення цього сектору для підвищення його інноваційності.

Цифрові технології в епоху неоіндустріалізму стають невід'ємною складовою сучасного суспільства, тому у четвертому розділі «Індустрія гостинності, маркетингові технології і облікова політика підприємства» авторами розкрито основні засади використання маркетингової політики підприємствами. Так, за допомогою маркетингових інструментів, сформовано підходи до створення бренду та іміджу у туристичній галузі, обґрунтовано переваги цифрового маркетингу та мультимедійних продуктів на ринку туристичних послуг тощо.

Правові засади запобігання загрозам національній безпеці розкрито у п'ятому розділі монографії «Правові аспекти суспільних трансформацій», де викладено основні доробки авторів з проблематики забезпечення правового розвитку регіонів, запобігання злочинності та зміцнення національної стійкості.

Беручи до уваги науковий доробок вчених, який висвітлено у монографії, зроблено висновок, що для подолання кризової ситуації у економічній системі необхідно на лише адаптація її галузей до європейських стандартів, але й проведення комплексних та науково обґрунтованих реформ.

Теоретико-методологічні а також практичні розробки, викладені у монографії, ґрунтуються на наукових методах, які використано авторами у дослідженні певних проблемних аспектів, тому пропонується монографія має як науковий, так і практичний характер щодо стабілізації національної економіки та забезпечення її безпеки.

Усі подані матеріали публікуються у авторській редакції і автори несуть відповідальність за оригінальність, обґрунтованість, повноту та достовірність викладеного тексту.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Шірінян Лада Василівна

доктор економічних наук, професор
завідувач кафедри фінансів
Національний університет харчових технологій

Алексєєв Ігор Валентинович

доктор економічних наук, професор
завідувач кафедри фінансів
Національний університет «Львівська політехніка»

Храпкіна Валентина Валентинівна

доктор економічних наук, професор
професор кафедри маркетингу та управління бізнесом
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

BIBLIOGRAPHY

- Achkasova Svitlana**, Ph.D in Economics, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Banking and financial services, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (4.15).
- Akimova Natalia**, Candidate of Economic Sciences, Professor, Professor, Department of Finance and Accounting, Kharkiv State University of Food and Trade (1.10).
- Bartosh Olga**, Senior Lecturer of the Department of Finance and Banking, Cherkassy educational-scientific institute of Banking University, Ukraine (3.3).
- Bilooaia Svetlana**, PhD, Associate Professor Department "Investments and Banking Activity" Academy of Economic Studies of Moldova (AESM) (1.7).
- Bilushchak Tetiana**, Ph.D. in History, Assistant Professor, Department of Social Communications and Information Activities, Lviv Polytechnic National University (4.7).
- Bochulia Tetiana**, Doctor of Economics, Professor, Academician of the Academy of Economic Science of Ukraine, Professor of Finance and Accounting Department, Kharkiv State University of Food Technology and Trade (2.26).
- Bogatska Nataliia**, PhD Professor Associated Professor Department of Economics and International Relations Vinnitsa Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics (2.24).
- Bogush Larysa**, Ph.D. in Economics, Senior Researcher, Leading Research Scientist, Department for Employment Risks Studies, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4.17).
- Boyko Lyudmila**, Candidate of Economic Sciences, associate professor Kherson National Technical University (2.23).
- Bychkov Mykola**, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor Associate Professor of Law Department Vinnytsia Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics (5.1).
- Chahaida Andriy**, PhD (Technical), Associate Professor of the department of tourism and hotel and restaurant business, Zhytomyr Polytechnic State University (4.6).
- Cherkashyna Tetiana**, PhD (Economics), Associate Professor of the Department of Economic Theory and Economic Policy, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (2.4).
- Chkan Iryna**, PhD, Associate Professor of Finance, Banking and Insurance Department Dmytro Motomyr Tavra State Agrotechnological University (1.6).
- Chyr Nadiia**, PhD in Geography, Associate Professor of Tourism State Higher Education Institution "Uzhgorod National University" (4.4).
- Danilyna Svetlana**, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at Department of General Economic Theory and Economic Policy of Odessa National Economics University (2.13).
- Demchenko Oksana**, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the department of finance Vinnytsia Institute of Trade and Economics Kyiv National University of Trade and Economics (1.9).
- Demianenko Nataliia**, PhD in Economics, Associate Professor, Assistant professor of the Department of entrepreneurship and law Poltava State Agrarian Academy (4.5).
- Doroshenko Olena**, PhD Economic Sciences, Associate Professor, Accounting and Audit Department, National University of Water and Environmental Engineering (2.8).
- Fedorova Viktoriya**, Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor at the Department of Economics and Entrepreneurship Kharkov National Automobile and Highway University (4.8).
- Feniak Larysa**, Assistant of Economics Department, Vinnytsia National Agrarian University (2.5).
- Gadetska Zoya**, Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the department of economics and business modeling, Cherkassy Bogdan Khmelnytsky National University (2.10).
- Gnylianska Lesia**, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Management and International Business, National University «Lviv Polytechnic» (2.3).

Hamor Andriy, PhD (Biology), Assistant Professor, Senior Lecturer of the Department for Horticulture and Viniculture of the Uzhgorod National University (5.6).

Hamor Fedir, Dr. of Sciences (Biology), Professor, Deputy Director of the Carpathian Biosphere Reserve (5.6).

Hantsiak Mykhailo, Ph.D Student of State Scientific Research Institute for Informatization and Economic Modeling (1.5).

Hanziuk Svitlana, Ph. D. in Economics, Associate Professor, Associate Professor of Finance and Accounting Dniprovsky State Technical Universit (1.2, 1.4).

Hayevyy Anatoly, Chief Engineer Scientifico-methodological department State Organization “Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine” (2.12).

Hnatkovych Oksana, Doctor of Economics, Professor of the Department of Administrative Support of the Social and Cultural Sphere of the Private Enterprise «Lviv Branch of the Kiev National University of Culture and Arts» (2.3).

Honcharenko Oksana, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Economics and Social Sciences, Academy of the State Penitentiary Service (5.3).

Hrynko Pavlo, PhD in Economics, Associate Professor of the Department of International Economics, Kharkiv State University of Food Technology and Trade (4.13).

Hutsalenko Liubov, D.Sc.(Economics), Professor, Professor of the Department of Accounting and Taxation, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (4.14).

Hutsaliuk Oleksii, Doctor of Economics, Associate Professor, Head of the Department of Management of Private Institution of Higher Education «International European University» (1.12).

Ivanov Sergey, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, DrHab (Economics), Professor Institute of Industrial Economics of NAS of Ukraine (5.7).

Kaminetskiy Vitaliy, the Senior Lecturer of the Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management (4.1).

Khadartsev Oleksandr, PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Economics, Entrepreneurship and Marketing, National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic» (2.11).

Khaietska Olha, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department Economics, Vinnytsia National Agrarian University (2.2).

Khodzhaian Alina, Doctor of Economics Sciences, Professor, Taras Shevchenko National University (2.1).

Khyzhniak Kyrlo, Master of Finance and Accounting Dniprovsky State Technical Universit (1.4).

Klipkova Oksana, Ph.D, Associate Professor of the Department of Management and Social and Humanitarian Disciplines of the Lviv Educational and Scientific Institute of the State Higher Educational Institution «Banking University» (4.10).

Kopytets Nataliia, candidate of economic sciences, senior research fellow, competitor for doctor's degree, National Scientific Center «Institute of Agrarian Economics» (2.15).

Korneev Volodymyr, Doctor of Economics Sciences, Professor, Chief of Departament, State Research Institute of Informatization and Modeling of Economics (2.1).

Kostiuchenko Daryna, Post-graduate Student, Lecturer of the Department of Economics, Vinnytsia National Agrarian University (2.25).

Kostyrko Lidiia, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Finance and Banking Volodymyr Dahl East-ukrainian national University (2.9).

Kovalenko Yuliya, Ph.D., Associate Professor, Management of Enterprise Foreign Economic Activity Department, Faculty of transport, management and logistic of NAU (2.16).

Kovyakh Igor, Assistant Professor, Leading Expert in Scientific Information, Office of International Programs, Kharkiv State University of Food Technology and Trade (4.11)..

Kravchun Oleksii, PhD in Public Administration Deputy Director LLC «Progres-avto», Zaporizhzhia (1.16).

Kucher Marharyta, PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Management of Organizations and Administration, Dniprovsky State Technical University (2.19).

Kulko-Labyntseva Inna, PhD in Economics, associate professor chair of economics, Classical Private University, Zaporozhyzhye (1.13).

Kulynych Tetiana, Ph.D. in economics, Lecturer of Cyclic commission of economics, management and administration Kharkov Trade and Economic College of Kyiv National Trade and Economic University (2.27).

Kurbatova Tetiana, PhD, senior lecturer of the International Economic Relations Department Sumy State University (2.14).

Kuzminsky Vitaliy, Magister of the department of economics and business modeling, Cherkassy Bogdan Khmelnytsky National University (2.10).

Lebedinska Olga, Doctor of Science of Public Administration, Full Professor, Professor at the Department of Regional Administration, Local Government and City Administration, the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (5.8).

Lelechenko Anzhela, the Candidate of Science in Public Administration, Ph.D. in Public Administration, associate professor, professor of Regional Management, local government and city management Department, The National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (5.5).

Leontovych Sergey, PhD in Economics, Center for Military and Strategic Studies of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi (1.1).

Liashenko Viacheslav, DrHab (Economics), Professor, Head of the Department of Regulatory Policy and Entrepreneurship Development Ivanov Sergey, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (5.7).

Lysyuk Tatiana, Ph.D., Associate Professor of Tourism and Hospitality Management East European National University named after LesiaUkrainian (4.3).

Marchuk Uliana, PhD (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Accounting and Taxation, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

Marekha Iryna, PhD, senior lecturer of the International Economic Relations Department Sumy State University (4.14.)

Matvienko Halyna, Ph.D. in Economics, Associate Professor of Department Finance and Accounting, V.I. Vernadsky Taurida National University (1.18).

Mazievich Tatyana, Candidate of Economic Sciences, associate professor Kherson State Agrarian University (1.17,4.17).

Medynska Tetyana, Candidate of Economic Sciences, Asistant Professor the Department of Finance, Credit and Insurance, Lviv University of Trade and Economics (1.8).

Melnyk Andriy, PhD in Geography, Associate Professor of Tourism Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (4.4).

Morozova Ganna, PhD in Economics, Associate Professor of Department of Finance, Dokuchayev Kharkiv National Agrarian University (3.6).

Mulyk Tetiana, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Analysis and Statistics, Vinnytsia National Agrarian University (3.4).

Mulyk Yaroslavna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of Audit and State Control Department, Vinnytsia National Agrarian University (3.4).

Naumova Tatiana, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Finance and Accounting, Kharkiv State University of Food Technology and Trade (4.15).

Nazarenko Tatiana, Candidate of economics, Associet Professor, Accounting and audit department «State University Zhytomyr Polytechnic» (1.15).

Niedielina Liubov, Graduate Student at the Department of Regional Administration, Local Government and City Administration, the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (5.8).

Olshanskiy Oleksandr, PhD in Economics, Associate Professor, Department of International Business Management, Kharkiv State University of Food Technology and Trade (4.11).

Parshyn Yurii, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Financial and Economic Security, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (2.17).

Parshyna Margaryta PhD in Economic Sciences, Associate Professor of Economics and Entrepreneurship, Prydniprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture (2.20).

Parshyna Olena, Doctor of Economics, Professor, Head of Analytical Economics and Management Department, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (2.17).

Pasichnyk Yurii, Doctor of Economics, Professor, Leading researcher department of financial credit and tax policy, National Science Center «Institute of Agrarian Economics» (3.1).

Pikh Nataliia, Senior Lecturer, Department of Public Administration of The Interregional Academy of Management (5.4).

Pokataieva Olha, Doctor of Science (Economics), Professor, First vice-rector Classic Private University, Zaporizhzhia (1.16).

Prikhno Iryna, Doctor of Economics, Associate Professor, Professor at the Department of Finance, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, Ukraine. Corresponding Member of the Academy of Economic Sciences of Ukraine (1.11).

Radchenko Nataliia, Doctor of Philosophy, Associate Professor at the Department of finance, banking and insurance Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University (3.2).

Radchenko Oksana, PhD in Economics, docent, Associate Professor, Leading researcher department of financial credit and tax policy National Science Center «Institute of Agrarian Economics» (1.1).

Rakova Anastasia, Master, Department of Economic Cybernetics Ivan Franko National University of Lviv (2.18).

Redkina Ganna, Assistant Professor Assistant Professor of department of Sociology Graduation Ph.D. in Political Sciences Dniprovsk state technical university (5.9).

Reznikova Olga, Candidate of Economic Sciences, Senior Research Fellow, Head of the Strategic Planning Research Department, Center of security studies, National Institute for Strategic Studies (5.2).

Rogoza Mykola, Doctor of Economic Sciences, Professor; Honored Worker of Science and Engineering of Ukraine; Academician of the Academy of Economic Sciences of Ukraine; Academician of the International Academy of Biotechnology (4.2).

Romankova Oksana, PhD in Chemistry, Associate Professor at Department of Accounting, taxation and economic security, Donbass state machine-building academy (4.16).

Rubtsova Natalia, Doctor of Philosophy, Associate Professor at the Department of finance, banking and insurance Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University (3.5).

Rudenko Inna, Ph.D. in economics, Associated Professor, Lecturer of Cyclic commission of economics, management and administration Kharkov Trade and Economic College of Kyiv National Trade and Economic University (2.27).

Rushchyshyn Nadiya, Candidate of Economic Sciences, Asistant Professor the Department of Financial and Economic Security and Banking Business, Lviv University of Trade and Economics (1.8).

Sai Lesia, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Management and International Business, National University «Lviv Polytechnic» (2.3).

Sakhno Andrii, Doctor of Economics Sciences, Professor, Department of Economics, Vinnytsia National Agrarian University (2.25).

Sereda Olena, Senior Lecturer Department of Finance and Banking Volodymyr Dahl East-ukrainian national University (2.9).

Shevchenko Valery, Postgraduate Student of Department of Finance, Dokuchayev Kharkiv National Agrarian University (3.6).

Smolinska Sofia, Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Financial Management Department of Lviv Franko National University (4.9).

Sofishchenko Iryna, PhD in Economics, Associate Prof. International economy and marketing department Kyiv National Taras Shevchenko University (2.16).

Sofishchenko Valeriya, Master of Economics Kyiv National Taras Shevchenko University (2.16).

Somin Sergii, Doctor of Political Science, Professor, Chief Researcher, Department of Legal and Anti-corruption Policy of The National Institute for Strategic Studies (5.4).

Stetsevich Andriy, Postgraduate Student of the State University of Banking (4.10).

Stolyarchuk Valentyna, PhD in Technical Science (Technology of Food Products), Docent, Associate Professor of the Hotel, Restaurant and Resort Business Department, Higher Educational Institution of Ukoopspilka 'Poltava University of Economics and Trade' (4.2).

Sukach Olena, PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Finance, Banking and Insurance, East European University of Economics and Management. Corresponding Member of the Academy of Economic Sciences of Ukraine (1.11).

Svistunov Alexey, PhD of Economics, Senior Research Fellow Khmelnytsky National University (2.7).

Svitlychna Alla, PhD in Economics, Associate Professor, Assistant professor of the Department of entrepreneurship and law Poltava State Agrarian Academy (4.5).

Syvolap Yulia, Teacher East European University of Economics and Management Ukraine (4.12).

Tarasenko Svitlana, PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Management of Organizations and Administration, Dniprovsky State Technical University (2.19).

Tarasiuk Halyna, Dr Sc. in Economics, Professor, Dean of the Faculty of Business and Service Sector, Zhytomyr Polytechnic State University (4.6).

Tereshchuk Oksana, Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor of Tourism and Hospitality Management Eastern European National University named after Lesia Ukrainian (4.3).

Titova Daria, 4th-year student af the Finance Faculty, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (1.10).

Trukhan Oleksandr, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Management and Administration Department in Zhytomyr Institute of the Private joint-stock company «Higher educational establishment «Interregional Academy of Personnel Management» (2.22).

Trushkina Nataliia, Ph.D. in Economics, Corresponding Member of the Academy of Economic Sciences of Ukraine, Senior Research Fellow of the Department of Regulatory Policy and Entrepreneurship Development Institute of Industrial Economics of NAS of Ukraine (5.7).

Tsybuliak Anastasia, candidate of Political Sciences, researcher of international finance department of the Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University (2.21).

Tsyhanenko Hanna Volodymyrivna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of International Staff Academy, Professor of Management and Administration Department, Deputy Director of scientific and methodical work of Zhytomyr Institute of the Private joint-stock company «Higher educational establishment «Interregional Academy of Personnel Management» (2.22).

Udova Liudmyla, PhD in Economics, Senior researcher department of the forms and methods of management in the agro-food complex State Organization "Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine" (2.12).

Vashai Yulia, PhD Economic Sciences, Associate Professor, Economic theory Department, National University of Water and Environmental Engineering, (2.8).

Verheliuk Yuliia, Ph.D in Economics, lecturer, Associate professor, University of state fiscal service of Ukraine (1.5).

Voloshyn Volodymyr, candidate of agricultural sciences, senior research fellow of the department of crop rotation and agriculture on reclaimed lands, National Scientific Center «Institute of Agriculture of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine» (2.15).

Voynarenko Mychaylo, Doctor of Economics Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, First Vice-rector Khmelnytskyi National University (2.7).

Yurchuk Khrystyna, student, National University «Lviv Politechnic» (2.3).

Yurkovsky Alexander, Candidate of economics, Associent Professor, Department of digital economics and international economic relations «State University Zhytomyr Polytechnic» (1.15).

Zadvornykh Serhii, Philosophy doctor in economics Manager of foreign economic activity Municipal institution “Institute of Drohobych” of Drohobych City Council (1.3).

Zaiachkivska Oksana, PhD (economic sciences), Associate Professor, Assistant Professor of the Department of Finance and Environmental Economics at the National University of Water and Environmental Engineering (1.14).

Zhezherun Yuliia, PhD (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Finance and Banking, Cherkassy educational-scientific institute of Banking University (3.3).

Zomchak Larysa, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor in Department of Economic Cybernetics Ivan Franko National University of Lviv (2.18).

БІБЛІОГРАФІЯ

Акімова Наталія Сергіївна, кандидат економічних наук, професор, професор кафедри фінансів та обліку Харківського державного університету харчування та торгівлі (підрозділ 4.15).

Ачкасова Світлана Анатоліївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри банківської справи і фінансових послуг Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (підрозділ 1.10).

Бартош Ольга Михайлівна, старший викладач кафедри фінансів та банківської справи Черкаського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи» (підрозділ 3.3).

Бичков Микола Миколайович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (підрозділ 5.1).

Білуцак Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, асистент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка» (підрозділ 4.7).

Богачька Наталія Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та міжнародних відносин Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (підрозділ 2.24).

Богущ Лариса Григорівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу досліджень ризиків у сфері зайнятості населення Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (підрозділ 2.23).

Бойко Людмила Іванівна, кандидат економічних наук, доцент Херсонського національного технічного університету (підрозділ 4.17).

Бочуля Тетяна Володимирівна, доктор економічних наук, професор, академік Академії економічних наук України, професор кафедри фінансів та обліку Харківського державного університету харчування та торгівлі (підрозділ 2.26).

Вашай Юлія Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії Національного університету водного господарства та природокористування (підрозділ 2.8).

Верзлюк Юлія Юріївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансових ринків Університету державної фіскальної служби України (підрозділ 1.5).

Войнаренко Михайло Петрович, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, перший проректор Хмельницького національного університету (підрозділ 2.7).

Волошин Володимир Миколайович, кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник відділу сівозмін і землеробства на меліорованих землях Національного наукового центру «Інститут землеробства Національної академії аграрних наук України» (підрозділ 2.15).

Гадецька Зоя Митрофанівна, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри моделювання економіки і бізнесу Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (підрозділ 2.10).

Гасвий Анатолій Григорович, головний інженер науково-методичного відділу Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (підрозділ 2.12).

Гамор Андрій Федорович, кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри плодовоовочівництва та виноградарства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (підрозділ 5.6).

Гамор Федір Дмитрович, доктор біологічних наук, професор, заступник директора Карпатського біосферного заповідника (підрозділ 5.6).

Ганзюк Світлана Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та обліку Дніпровського державного технічного університету, м. Кам'янське (підрозділ 1.2,1,4).

Ганцяк Михайло Олегович, аспірант Державного науково-дослідного інституту інформатизації та моделювання економіки (підрозділ 1.5).

Гнаткович Оксана Дмитрівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри адміністративного забезпечення соціокультурної сфери ВП «Львівська філія Київського Національного університету культури і мистецтв» (підрозділ 4.9).

Гнилянська Леся Йосифівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва Національного університету «Львівська політехніка» (підрозділ 2.3).

Гончаренко Оксана Григорівна, доктор економічних наук, професор, начальник кафедри економіки та соціальних дисциплін Академії Державної пенітенціарної служби (підрозділ 5.3).

Гринько Павло Леонідович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки Харківського державного університету харчування та торгівлі (підрозділ 4.13).

Гуцаленко Любов Василівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку та оподаткування Національного університету біоресурсів та природокористування України (підрозділ 4.14).

Гуцалюк Олексій Миколайович, доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту Приватного закладу вищої освіти «Міжнародний європейський університет» (підрозділ 1.12).

Даниліна Світлана Олексіївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету (підрозділ 2.13).

Дем'яненко Наталія Василівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри підприємництва і права Полтавської державної аграрної академії (підрозділ 4.5).

Демченко Оксана Петрівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (підрозділ 1.9).

Дорошенко Олена, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку і аудиту Національного університету водного господарства та природокористування (підрозділ 2.8).

Жежерун Юлія Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та банківської справи Черкаського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи» (підрозділ 3.3).

Задворних Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, менеджер з питань зовнішньоекономічної діяльності КУ «Інститут міста Дрогобича» ДМР (підрозділ 1.3).

Заячківська Оксана Василівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів і економіки природокористування Національного університету водного господарства та природокористування (підрозділ 1.14).

Зомчак Лариса Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної кібернетики Львівського національного університету імені Івана Франка (підрозділ 2.18).

Іванов Сергій Володимирович, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, Інститут економіки промисловості НАН України (підрозділ 5.7).

Камінецький Віталій Вікторович, старший викладач кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (підрозділ 4.1).

Кліпкова Оксана Ігорівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін Львівського навчально-наукового інституту Державного вищого навчального закладу «Університет банківської справи» (підрозділ 4.10).

Ков'ях Ігор Іванович, старший викладач кафедри іноземних мов Харківського державного університету харчування та торгівлі (підрозділ 4.11).

Коваленко Юлія Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності підприємств Факультету транспорту, менеджменту і

логістики Національного авіаційного університету (підрозділ 2.16).

Копи́тець Ната́лія Григо́рівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, докторант Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» (підрозділ 2.15).

Корнєєв Володимир Вікторович, доктор економічних наук, професор, завідувач відділу Державного науково-дослідного інституту інформатизації та моделювання економіки (підрозділ 2.1).

Костирко Лідія Андріївна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів та банківської справи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (підрозділ 2.9).

Костюченко Дарина Леонідівна, аспірант 1, асистент кафедри економіки, факультету економіки та підприємництва Вінницького національного аграрного університету (підрозділ 2.25).

Кравчук Олексій Степанович, кандидат наук з державного управління заступник директора ТОВ «Прогрес-авто», м. Запоріжжя (підрозділ 1.16).

Кузьмінський Віталій Віталійович, магістрант кафедри моделювання економіки і бізнесу Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (підрозділ 2.10).

Кулинич Тетяна Володимирівна, кандидат економічних наук, викладач циклової комісії економіки, управління та адміністрування Харківського торговельно-економічного коледжу Київського національного торговельно-економічного університету (підрозділ 2.27).

Кулько-Лабинцева Інна Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Класичного приватного університету м. Запоріжжя (підрозділ 1.13).

Курбатова Тетяна Олександрівна, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри міжнародних економічних відносин Сумського державного університету (підрозділ 2.14).

Кучер Маргарита Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту організацій і адміністрування Дніпровського державного технічного університету (підрозділ 2.19).

Лебедінська Ольга Юріївна, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом Національної академії державного управління при Президентові України (підрозділ 5.8).

Лелеченко Анжела Павлівна, кандидат наук з державного управління, доцент, професор кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом Національної академії державного управління при Президентові України (підрозділ 5.5).

Леонтович Сергій Петрович, кандидат економічних наук, Центр воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, м. Київ (підрозділ 1.1).

Лисюк Тетяна Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри туризму та готельного господарства Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (підрозділ 4.3).

Ляшенко Вячеслав Іванович, доктор економічних наук, професор, Зв'язує відділу проблем регуляторної політики і розвитку підприємництва Інституту економіки промисловості НАН України (підрозділ 5.7).

Мареха Ірина Сергіївна, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри міжнародних економічних відносин Сумського державного університету (підрозділ 2.14).

Марчук Ульяна Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку і оподаткування ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (підрозділ 4.14).

Матвієнко Галина Анатоліївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри «Фінанси та облік» Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського (підрозділ 1.18).

Мацієвич Тетяна Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент Херсонського державного аграрного університету (підрозділ 1.17, 4.17).

Мединська Тетяна Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, кредиту та страхування Львівського торговельно-економічного університету

(*підрозділ 1.8*).

Мельник Андрій Васильович, кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри туризму Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (*підрозділ 4.4*).

Морозова Ганна Сергіївна, кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри фінансів Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва (*підрозділ 3.6*).

Мулик Тетяна Олексіївна, кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри аналізу та статистики, Вінницького національного аграрного університету (*підрозділ 3.4*).

Мулик Ярославна Ігорівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри аудиту та державного контролю Вінницького національного аграрного університету (*підрозділ 3.4*).

Назаренко Тетяна Петрівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку та аудиту ДУ «Житомирська політехніка» (*підрозділ 1.15*).

Наумова Тетяна Анатоліївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та обліку Харківського державного університету харчування та торгівлі (*підрозділ 4.15*).

Неделіна Любов Романівна, аспірантка кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом Національної академії державного управління при Президентові України (*підрозділ 5.8*).

Ольшанський Олександр Васильович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту ЗЕД Харківського державного університету харчування та торгівлі (*підрозділ 4.11*).

Паршин Юрій Іванович, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансово-економічної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (*підрозділ 2.17*).

Паршина Маргарита Юріївна, кандидат економічних наук, доцент економіки та підприємництва Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (*підрозділ 2.20*).

Паршина Олена Анатоліївна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри аналітичної економіки та менеджменту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (*підрозділ 2.17*).

Пасічник Юрій Васильович, доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу фінансово-кредитної та податкової політики Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки». Академік Академії економічних наук України (*підрозділ 3.1*).

Піх Наталія Степанівна, старший викладач кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (*підрозділ 5.4*).

Покатасєва Ольга Вікторівна, доктор економічних наук, професор, проректор Класичного приватного університету (*підрозділ 1.16*).

Пріхно Ірина Миколаївна, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів Черкаського державного технологічного університету. Член-кореспондент Академії економічних наук України (*підрозділ 1.11*).

Радченко Наталія Геннадіївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (*підрозділ 3.2*).

Радченко Оксана Дмитрівна, кандидат економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу фінансово-кредитної та податкової політики Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» (*підрозділ 1.1*).

Ракова Анастасія Сергіївна, магістр Львівського національного університету імені Івана Франка (*підрозділ 2.18*).

Редькіна Ганна Михайлівна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціології Дніпровського державного технічного університету (*підрозділ 5.9*).

Резнікова Ольга Олександрівна, кандидат економічних наук, старший науковий

співробітник, завідувач відділу проблем стратегічного планування центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень (*підрозділ 5.2*).

Рогоза Микола Єгорович, доктор економічних наук, професор Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». Заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії економічних наук України, академік Міжнародної академії біотехнологій (*підрозділ 4.2*).

Романькова Оксана Миколаївна, кандидат хімічних наук, доцент, доцент кафедри «Облік, оподаткування та економічна безпека» Донбаської державної машинобудівної академії (*підрозділ 4.16*).

Рубцова Наталя Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінанси, банківська справа та страхування Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (*підрозділ 3.5*).

Руденко Інна Вікторівна, кандидат економічних наук, доцент, викладач циклової комісії економіки, управління та адміністрування Харківського торговельно-економічного коледжу Київського національного торговельно-економічного університету (*підрозділ 2.27*).

Руцишин Надія Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансово-економічної безпеки та банківського бізнесу Львівського торговельно-економічного університету (*підрозділ 1.8*).

Сай Леся Петрівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва Національного університету «Львівська політехніка» (*підрозділ 2.3*).

Сахно Андрій Анатолійович, доктор економічних наук, професор кафедри економіки, факультету економіки та підприємництва Вінницького національного аграрного університету (*підрозділ 2.25*).

Свістунюк Олексій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Хмельницького національного університету (*підрозділ 2.7*).

Світлична Алла Василівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри підприємництва і права Полтавської державної аграрної академії (*підрозділ 4.5*).

Середа Олена Олександрівна, старший викладач кафедри фінансів та банківської справи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (*підрозділ 2.9*).

Сиволан Юлія Юрівна, викладач кафедри маркетингу Східноєвропейського університету економіки та менеджменту (*підрозділ 4.12*).

Смолінська Софія Дмитрівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансового менеджменту Львівського Національного університету імені Івана Франка (*підрозділ 4.9*).

Софіщенко Валерія Костянтинівна, магістр економіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (*підрозділ 2.16*).

Софіщенко Ірина Ярославівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки та маркетингу Київського національного університету імені Тараса Шевченка (*підрозділ 2.16*).

Стецевич Андрій Ігорович, аспірант Державного вищого навчального закладу «Університет банківської справи» (*підрозділ 4.10*).

Столярчук Валентина Миколаївна, кандидат технічних наук, доцент Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (*підрозділ 4.2*).

Сукач Олена Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Східноєвропейського університету економіки та менеджменту. Член-кореспондент Академії економічних наук України (*підрозділ 1.11*).

Сьомін Сергій Валерійович, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу правової та антикорупційної політики Національного інституту стратегічних досліджень (*підрозділ 5.4*).

Тарасенко Світлана Іванівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту організацій і адміністрування Дніпровського державного технічного

університету (підрозділ 2.19).

Тарасюк Галина Миколаївна, доктор економічних наук, професор, декан факультету бізнесу та сфери обслуговування Державного університету «Житомирська політехніка» (підрозділ 4.6).

Терещук Оксана Степанівна, кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму та готельного господарства Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (підрозділ 4.3).

Тітова Дар'я, студентка 4 курсу фінансового факультету Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (підрозділ 1.10).

Трухан Олександр Леонідович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління та адміністрування Житомирського інституту Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (підрозділ 2.22).

Трушкіна Наталія Валеріївна, кандидат економічних наук, член-кореспондент Академії економічних наук України, старший науковий співробітник відділу проблем регуляторної політики і розвитку підприємництва Інституту економіки промисловості НАН України (підрозділ 2.7).

Удова Людмила Олегівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (підрозділ 2.12).

Федорова Вікторія Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки і підприємництва Харківського національного автомобільно-дорожнього університету (підрозділ 4.8).

Феняк Лариса Анатоліївна, асистент Вінницького національного аграрного університету (підрозділ 2.5).

Хадарцев Олександр Валентинович, кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки, підприємництва та маркетингу Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (підрозділ 2.11).

Хасцька Ольга Петрівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Вінницького національного аграрного університету (підрозділ 2.2).

Хижняк Кирило Геннадійович, магістр кафедри фінансів та обліку Дніпровського державного технічного університету (підрозділ 1.4).

Ходжасян Аліна Олександрівна, доктор економічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (підрозділ 2.1).

Цибуляк Анастасія Геннадіївна, кандидат політичних наук, здобувач кафедри міжнародних фінансів Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (підрозділ 2.21).

Циганенко Ганна Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент, професор Міжнародної Кадрової Академії, професор кафедри управління та адміністрування, заступник директора з науково-методичної роботи Житомирського інституту Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (підрозділ 2.22).

Чагайда Андрій Олегівич, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Державного університету «Житомирська політехніка» (підрозділ 4.6).

Черкашина Тетяна Сергіївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії та економічної політики Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (підрозділ 2.4).

Чир Надія Вікторівна, кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри туризму ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (підрозділ 4.4).

Чкан Ірина Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (підрозділ 1.6).

Шевченко Валерій Миколайович, аспірант кафедри фінансів Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва (*підрозділ 3.6*).

Юрівський Олександр Йосипович, кандидат економічних наук, доцент кафедри цифрової економіки та міжнародних економічних відносин ДУ «Житомирська політехніка» (*підрозділ 1.15*).

Юрчук Христина Григорівна, студентка Національного університету «Львівська політехніка» (*підрозділ 2.3*).

VORWORT	3
INTRODUCTION	5
 ABSCHNITT I. FINANZPOLITIK DER INTEGRATIONSPROZESSEN DER STADT	 7
1.1 The Role of State Financial Regulation in Strengthening the National Security of Ukraine	7
1.2 Фінансово-економічне підґрунтя євроінтеграційного курсу України	16
1.3 Zweiseitige Perspektive und Gefahren der EU-Integration für die Entwicklung der Finanzpolitik des Staates	26
1.4 Особливості зовнішньої торгівлі України з країнами Європейського Союзу.....	40
1.5 Варіативність «ефекту витіснення» на ринку Державного боргу України	46
1.6 Капіталізація інституцій фінансового сектору України в умовах глобалізації.....	54
1.7 The Financial Integration of Bonds Markets of European Countries	62
1.8 Banks with Foreign Capital: Threats and Prospects of Development of Bank Sector of the National Economy	73
1.9 Evaluation of the Integration Processes of the Insurance and Banking Segment of the Financial Market.....	81
1.10 Assessing the Opportunity for the Formation of a Funded Pension System Based on Financial Inclusion	89
1.11 Social Risk Management Financial Instruments	98
1.12 Інститут банкрутства в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи	105
1.13 Трансформація фінансової системи України, як запорука сталого розвитку промислових підприємств (правові, економічні аспекти).....	113
1.14 Управління капіталом як один із шляхів підвищення фінансової політики	120
1.15 Соціальне підприємництво як інституція ухилення від сплати податків.....	127
1.16 Організаційно-економічні засади розвитку механізму функціонування індустріальних парків як елементу інвестиційної платформи України.....	133
1.17 Features of Implementation of Environmental Policy in the Conditions of Fiscal Decentralization.....	146
1.18 Стратегічні засади розвитку ринку зелених облігацій в Україні та світі	153
 ABSCHNITT II. VOLKSWIRTSCHAFT ALS INDIKATOR FÜR DIE WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG DES LANDES.....	 163
2.1 Макроекономічний концепт детінізації інвестиційних угод на фондовому ринку	163
2.2 Assessment of the Investment Climate in Ukraine.....	170
2.3 Ecological investments as a Tool of “Green” Economy Forming.....	180
2.4 Порівняльний аналіз інноваційної активності України та Польщі із застосуванням глобальних індексів.....	193
2.5 Household Savings as a Source of Investment in the National Economy	202
2.6 Інноваційні трансформації в розвитку зовнішньоекономічної діяльності суб’єктів світового господарства.....	209
2.7 Технологічне оновлення як основа розвитку та адаптації інвестиційно- інноваційних процесів промислових підприємств.....	216
2.8 Scientific and Technological Safety of Ukraine: Comparative Analysis in the Context of Indicators of the Republic of Poland.....	223
2.9 Розробка стратегії фінансового регулювання розвитку суб’єктів господарювання: індикатори, аналіз, вибір.....	231
2.10 Процесний підхід в управлінні бізнес-процесами підприємства	239
2.11 Моделювання на основі виробничих функцій як інструмент оцінювання державної економічної політики	247

2.12 Світовий досвід інтеграційних форм взаємодії корпорацій та малого агробізнесу.....	256
2.13 Оцінювання рівня концентрації та монополізації економіки в сучасних умовах	263
2.14 Assessment of the Impact of Financial, Resource, Geospatial and Time Factors on Power Grid Efficiency: International Outlook	272
2.15 Ринок м'яса в умовах економічних трансформацій	290
2.16 Динамічне моделювання фінансових потоків економічного кластеру	300
2.17 Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в умовах економічних трансформацій	311
2.18 Ukraine's Quarterly GDP Forecast on Mixed-Frequency Data: the Methods Comparative Analysis.....	319
2.19 Verification of Economic Determination of Morbidity in Ukraine	326
2.20 Efficiency of use of the Region Potential: Analysis, Modelling and Decision MAKing.....	334
2.21 Екологічні аспекти економічних трансформацій національних економік	343
2.22 Зміст та концептуальні основи функціонування механізмів публічного управління в Україні	354
2.23 National Economy' Competitiveness in Socially Significant Characteristics of Enterprise Organization	362
2.24 Impact of Unemployment on the National Economy	373
2.25 Стан та тенденції безробіття на сільських територіях України в умовах глобалізації.....	379
2.26 Активна політика розвитку зайнятості в умовах Євроінтеграції України	387
2.27 Розвиток виробничих підприємств шляхом керування мотивацією персоналу	395

ABSCHNITT III. THEORETISCHE UND METHODISCHE PRINZIPIEN VON MIKROKREDITIERUNG UND MIKROFINANZIERUNG DER LANDWIRTSCHAFTLICHEN PRODUKTION	404
3.1 Архітектура та архітектоніка національної системи фінансового забезпечення аграрного сектору економіки.....	404
3.2 Банківський кредит як інструмент формування фінансових ресурсів аграрних підприємств.....	411
3.3 Банківське кредитування малого бізнесу аграрного сектору економіки України	419
3.4 Мікрокредитування аграрного сектору в Україні: стан, проблеми та перспективи	432
3.5 Аналіз ринку страхування зернових культур в Україні.....	445
3.6 Методичні підходи до факторного аналізу інноваційності розвитку галузей рослинництва	455

ABSCHNITT IV. INDUSTRIE DER GASTGEWERBE, MARKETINGTECHNOLOGIEN UND UNTERNEHMENSILANZPOLITIK	464
4.1 Механізми формування та реалізації державної політики розвитку курортно-рекреаційної сфери регіонів.....	464
4.2 Achievements and Limits of Development of Tourism and Hospitality: Evidence from Ukraine	476
4.3 Виставкова діяльність в індустрії туризму та гостинності	483
4.4 Історико-культурна спадщина Миколаївської області як територіально-господарська складова індустрії туризму	495
4.5 Розвиток зеленого туризму в Україні.....	502
4.6 Аналіз світового досвіду застосування аромаркетингу для покращення конкурентоспроможності закладів готельно-ресторанного бізнесу	510
4.7 Мультимедійні продукти бібліотечних інституцій як маркетингова стратегія у популяризації культурного туризму Львівщини.....	517
4.8 Совершенствование методического подхода к оценке имиджа туристической фирмы	526
4.9 Позиціонування та бренд – менеджмент підприємств готельного бізнесу	533

4.10 Імідж підприємства та особливості його формування.....	541
4.11 The System Vision of the Trade Company's Business Process Management Problems.....	554
4.12 Цифровий маркетинг як інструмент управління підприємницькими структурами.....	563
4.13 Трансформація бізнес-моделі торговельної організації в умовах цифрової економіки з впровадженням Інтернет-торгівлі	569
4.14 Облікова політика: національний та зарубіжний підходи	578
4.15 Механізм формування облікової політики на основі інформаційної платформи МСФЗ	586
4.16 Гармонізація бухгалтерського обліку та фінансової звітності України з Міжнародними Стандартами в умовах процесу євроінтеграції.....	596
4.17 Особливості контролю оплати праці аграрних підприємств в сучасних умовах.....	607

ABSCHNITT V. RECHTLICHE ASPEKTE DER SOZIALEN TRANSFORMATIONEN.....	615
5.1 Das Problem der Strukturanalyse des Rechtsbewusstseins	615
5.2 Необходимость политико-правовых трансформаций в Украине для укрепления национальной стойкости.....	628
5.3 Злочинність як фактор загрози національній безпеці країни	637
5.4 Трансформація інформаційної парадигми громадської (публічної) безпеки України в умовах гібридної агресії.....	644
5.5 Інституційно-правові основи формування європейської регіональної політики сталого розвитку.....	653
5.6 Правові аспекти створення транспортно-логістичних кластерів в регіонах України ...	662
5.7 Деякі правові аспекти сталого розвитку гірських регіонів та збереження природоохоронних територій в Україні.....	670
5.8 Екологічна освітаяк невід'ємна складова успішних економічних трансформацій в епоху неоіндустріалізму.....	680
5.9 Правова основа функціонування мови як чинника консолідації українського суспільства	689
РЕЗЮМЕ.....	698
BIBLIOGRAPHY.....	700
БІБЛІОГРАФІЯ.....	706

Verlag SWG imex GmbH

WISSENSCHAFTLICHE VERÖFFENTLICHUNG

ISBN 978-3-9819288-3-4

**Gesellschaftsrechtliche Transformationen
von wirtschaftlichen Systemen in den Zeiten der Neo-
Industrialisierung**

Monographie

Verantwortung für die Ausgabe: *Sukach O.*

Bestanden zum Drucken am 25.04.2020.

Format 60x84 1/8.

Herkömmliche bedruckte Blätter 26,4.

Auflage von 300 Exemplaren

Für die Erlaubnis zur Nutzung von Inhalten aus diesem text

Kontaktieren Sie bitte den Verlag unter:

Verlag SWG imex GmbH

Nürnberg, Deutschland

WARNING

Without limitation, no part of this publication may be reproduced, stored, or introduced in any manner into any system either by mechanical, electronic, handwritten, or other means, without the prior permission of the authors.

Edited by the authors.